

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 14

Серія заснована у 1994 році

Донецьк ДонНУ 2006

ББК Ш 12 = 41

Л 59

УДК 801.808.804.807

Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2006. — 291 с.

Розглядаються актуальні проблеми теорії мови, функціональної граматики, з'ясовуються напрями еволюції морфологічних і синтаксичних категорій, а також їхні функціональні вияви в тексті, простежуються особливості українських говорів, встановлюються особливості функціональної семантики фразеологічних і лексичних одиниць, висвітлюються тенденції сучасного словотвору.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

Редакційна колегія: Анатолій Загнітко, д-р філол. наук, проф. (наук. ред.) (Україна); Іван Вихованець, д-р філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна); Євген Отін, д-р філол. наук, проф. (Україна); Микола Луценко, д-р філол. наук, проф. (Україна); Каленик Шульжук, д-р філол. наук, проф. (Україна); Лариса Пісарек, д-р філол. наук, проф. (Польща); Майя Всеволодова, д-р філол. наук, проф. (Росія); Михайло Сарновський, д-р філол. наук (Польща); Михайло Сенів, д-р філол. наук, проф. (Україна); Ольга Бессонова, д-р філол. наук, доц. (Україна); Віра Познанська, канд. філол. наук, доц. (Україна); Любов Фроляк, канд. філол. наук, доц. (Польща); Михайло Вінтонів, канд. філол. наук, доц. (Україна); Володимир Мозгунов, канд. філол. наук, доц. (Україна); Ірина Домрачева, канд. філол. наук, доц. (Україна); Світлана Богатирьова, канд. філол. наук, доц. (Україна); Ганна Ситар, канд. філол. наук, ас. (відп. секретар) (Україна); Ілля Данилюк, ас. (секретар) (Україна).

Адреса редакції: 83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І, кафедра української мови, „Лінгвістичні студії”, тел. (062) 381 70 06

Рецензенти: Городенська Катерина, д-р філол. наук, професор (Інститут української мови НАН України); Сологуб Надія, д-р філол. наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Видання затверджене ВАК України як фахове („Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук” // Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4).

Затверджено до друку вченою радою Донецького національного університету (№ 10 від 30.12.2005 р.).

Засновник: Донецький національний університет, кафедра української мови
ISBN 966-7277-88-7
ISSN 1815-3070

© Донецький національний університет, 2006

При використанні матеріалів серії покликання на „Лінгвістичні студії” є обов'язковим.

ЗМІСТ

ВСТУП		6
РОЗДІЛ I	Теорія мови	8
Венжинович Наталія	Концептуальна й мовна картини світу як похідні етнічних менталітетів	8
Всеволодова Майя	Язык как система и системность как атрибут языка в аспекте функциональной грамматики	13
Kikiewicz Aleksander	Model semiotyczny paradygmatów filozofii języka	19
Краснобаєва-Чорна Жанна	Інтегральний підхід до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурологічний вектори)	27
Луценко Николай	Восточнославянские этимологии	31
Пилипак Валерія	Лексико-семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ в контексті сучасних досліджень про семантичні опозиції	39
Сальникова Ольга	Функціонально-семантичне поле як спосіб дескрипції мови	49
Таукчі Олена	Учення про лексичну сполучуваність у світлі кардинального повороту в сучасному мовознавстві	53
РОЗДІЛ II	Актуальні проблеми морфології	58
Данилюк Ілля	Типологія рівнів синкретизму і класифікація синкретичних одиниць у частиномовному аспекті	58
Загнітко Анатолій	Морфологічна і семантична структура категорії стану і поля становості	64
Конюшкевич Марія	Предлог как синтаксеообразующий формант и структура синтаксемы	73
Кравченко Євдокія, Колтакова Наталя	Український лінгвопуризм і культура мови на європейському тлі	79
Кудрейко Ірина	Теоретико-прикладні параметри мовної норми в сучасній лінгвістиці: морфологічні аспекти	86
Куц Наталія	Прийменник: основні підходи вивчення, лексико-граматичні ознаки, перспективи дослідження	90
Lachur Czesław	O jednym z fragmentów semantycznej kategorii ablatywności w językach słowiańskich (na materiale języka polskiego)	95
Мозгунов Володимир	Особливості модальних значень у рекламному тексті	98
Панков Фёдор	Система категориальных классов слов в русском языке (к вопросу о грамматических классификациях лексики)	103
Суздуки Рина	Структура словоформы параметрических существительных-коррелятов предлога	111
Щепка Оксана	Грамматичні категорії компаративів: кваліфікаційні і диференційні ознаки	116
Щукіна Інна	Статус причинових прийменників у комунікативній структурі висловлення	121
РОЗДІЛ III	Теоретичні питання синтаксису	126
Виноградова Ольга, Коваленко Євгенія	Функціонування конструкцій експресивного синтаксису в рекламних текстах	126
Виноградова Екатерина, Ситарь Анна	Модальные модификации желания предложений с акциональными предикатами в русском и украинском языках	131
Коник Тетяна	Уподібнення словоформ із різних предикативних основ у сучасній українській мові	141
Ковальова Наталя	Суб'єктно-об'єктні відношення та компонентні схеми в допустовому реченні	146
Кутня Галина	До питання структурно-семантичних модифікацій предикатів процесу в сучасній українській мові	150
Меркулова Наталя	Специфічні конструкції як спосіб актуалізації	154
Новікова Ольга	Семантико-синтаксичні особливості детермінантів зумовленості	158
Орхов Валерій	Особливості актуального членування атрибутивних применникових складнопідрядних речень з постпозитивною підрядною частиною	162
Путіліна Оксана	Складні та ускладнені конструкції як реалізатори глибинного об'єктного значення на поверхневому рівні сучасного англійського речення у зіставленні з українським	167
Ригованова Вікторія	Авторизоване сприйняття в українській та англійській мовах	175

РОЗДІЛ IV	Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць	181
Білозуб Анастасія Бук Соломія	Метафора у художньо-поетичному мовленні Анатолія Мойсієнка Частотний словник офіційно-ділового стилю: принципи укладання та статистичні характеристики лексики	181 184
Куценко Вікторія	Оцінний потенціал ідеологічно маркованої лексики в сучасному українському політичному дискурсі	188
Покровська Ірина	Зоонім <i>кінь</i> як складовий компонент турецьких фразеологізмів	193
РОЗДІЛ V	Словотвір: напрями, аспекти дослідження	197
Бріткіова Катерина Жижома Оксана	Роль юкстапозиції у творенні експресивно-оцінних номінацій особи Індивідуально-авторські новотвори як засіб вторинної номінації у сучасному поетичному дискурсі	197 200
РОЗДІЛ VI	Лінгвістика тексту	206
Голі-Оглу Тамара Зеленська Юлія	Тема-рематичні відношення в ритуальному дискурсі Фольклорні елементи на позначення природних явищ і стихій в поетичному мовленні Василя Герасим'юка	206 210
Луцай Валентина Мельніченко Ольга	Периодическая речь: центр и периферия Роль графона в організації комунікативних стратегій глобалізації, контрастування та створення дискомфорту	215 221
Поперечна Олена Титова Ольга	Проблема тексту і текстових категорій у сучасній лінгвістиці Проблема визначення періоду як лінгвальної одиниці: спроба огляду літератури	226 231
РОЗДІЛ VII	Особливості говорів української мови	236
Клименко Наталя	Особливості лексики одягу мар'їнсько-волноваського та західного мікроареалів східностепових говірок	236
РОЗДІЛ VIII	Проблеми ономастики	243
Павликівська Наталія Новикова Юлія	До питання відантропонімної номінації у псевдонімії Прізвища з семантикою кольору (на матеріалі антропонімії м. Донецька)	243 246
РОЗДІЛ IX	Лінгвістична спадщина кафедри української мови ДонНУ	250
Вишня Любов	Синтаксичні зв'язки між реченнями і їх значення для структури абзаца	250
РОЗДІЛ X	Рецензії та анотації	255
Загнітко Анатолій	Аспекти аналізу синтаксичних категорій. Рец. на кн.: Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Вид. 2-ге, перероб. – Луцьк: РВВ "Вежа", Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.	255
Загнітко Анатолій	Новий погляд на морфологічний синтетизм й аналітизм у контрастивному аспекті. Рец. на кн.: Дубова О.А. Типологічна еволюція морфологічних систем української та російської мов. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 302 с.	257
Загнітко Анатолій	Поетична енергетика і синергетика. Рец. на кн.: Семенець О.О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.	260
Загнітко Анатолій	До класичних проблем новітні підходи. Рец. на кн.: Рагаўцоў В.І. Уводзіны ў мовазнаўства: Вучэбны дапаможнік. –	264

	Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2004. – 400 с.	
	Рагаўцоў В.І. Уводзіны ў мовазнаўства: Практыкум: Вучэбны дапаможнік. – Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2003. – 130 с.	
Загнітко Анатолій	Морфалогічны явішча і морфалогічны праблемы. Рец. на кн.: Горпинич В.О. Морфология української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: ВЦ „Академія”, 2004. – 336 с.	266
Загнітко Анатолій, Краснобаєва-Чорна Жанна	Контрастивні аспекти лексичної семантики. Рец. на кн.: Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326 с.	270
Загнітко Анатолій, Путіліна Оксана	Проблеми і перспективи лінгвістичної генології. Рец. на кн.: Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи: Монографія. – Львів: ПАІС, 2005. – 264 с.	272
Карпіловська Євгенія	Спільне і відмінне у слов'янській мовній категоризації. Рец. на кн.: Jan Sokołowski. Słowiańskie derywaty imienne z przyimkiem negacji w podstawie słowotwórczej. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – 247 s.	283
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		285
THE CONTENTS		287
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ		290

ВСТУП

Пропонований чотирнадцятий випуск серії “Лінгвістичні студії” постає своєрідним зрізом стійкого інтересу до цілого ряду мовознавчих проблем й у своєму змісті репрезентує перебіг дослідження різноманітних аспектів і вимірів мовних ярусів: морфологічного, лексичного, словотвірного, семасіологічного, синтаксичного, стилістичного з простеженням особливостей міжрівневої взаємодії і взаємовпливу, визначенням спектрів взаємозумовленості, вияскравлює різноманітні спектри теоретичного і теоретико-прикладного осмислення проблем теорії мови, її історії, статусу, структури і функцій мовних одиниць. Від самого першого випуску серії і до сьогоднішнього (див.: [Лінгвістичні студії: Вип. 1 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1994.– 210 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 2 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1996. – 351 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 3 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1997. – 214 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 4 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – 271 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 5 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – 318 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 6 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 352 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 7 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 301 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 8 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 319 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 9 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 237 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 10 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 223 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – Ч. I. – 330 с.; Ч. II. – 306 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2004. – 432 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2005. – 408 с.] започатковано і збережено основні концептуальні розділи, в межах яких й уміщуються заявлені дослідження¹. Новим є розділ „Лінгвістична спадщина кафедри української мови ДонДУ”, в якому уміщуються наукові праці викладачів, що в різний час працювали на кафедрі української мови і дослідження яких сьогодні з тих чи інших причин є мало доступними.

Питання співвідношення концептуальної й мовної картин світу як похідних етнічних менталітетів, мови як системи і системності як атрибуту мови в аспекті функціональної граматики, інтегрального підходу до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурологічний вектори), моделей семіотичних парадигм філософії мови висвітлюються в розділі „Теорія мови”.

У чотирнадцятому випуску вміщено проблемні матеріали з актуальних питань теоретичної (теоретично-описової, теоретично-порівняльної, теоретично-ідеографічної та ін.) і функціональної морфології, значна частина з-поміж яких приділена проблемам: 1) семантичної і морфологічної структури категорії стану і поля становості; 2) статусу прийменника як синтаксеоутворювального форманта і структури синтаксеми; 3) синкретизму в частиномовній системі; 4) семантичної категорії аблативності у слов'янських мовах; 5) охарактеризовано перспективи розгляду прийменників та їхніх еквівалентів у різних розрізах з простеженням особливостей сучасних підходів та інтерпретації специфіки граматики прийменника і под. Прокоментовано також систему категорійних класів слів у російській мові (до питання про граматичні класифікації лексики); статус причинових прийменників у структурі висловлення, висвітлено особливості вияву граматичних категорій компаративів і закономірності репрезентації модальних значень у рекламних текстах, простежено структуру словоформи параметричних іменників-корелятивів прийоменників та ін.

Дослідження теоретичних проблем синтаксису охоплюють розгляд: а) експресивного у структурі рекламних текстів; б) модальних модифікацій бажання речень з акціональними предикатами в російській та українській мовах; в) структурно-семантичних модифікацій предикатів процесу в сучасній українській мові; г) складних та ускладнених конструкцій як реалізаторів глибинного об'єктного значення на поверхневому рівні сучасного англійського речення у зіставленні з українським; г) особливостей авторизованого сприйняття в українській та англійській мовах тощо. Водночас значна увага приділена простеженню закономірностей актуального членування нерозчленованих складнопідрядних речень, аналізу лінійного статусу тих чи інших темо- і ремоіндикаторів і темо- та ремоідентифікаторів зі встановленням особливостей їхнього внутрішньореченневого переміщення і співвідношення / неспіввідношення з формально-граматичним, семантико-синтаксичним і власне-семантичним ярусами речення тощо.

Аналіз функціональної семантики лексичних і фразеологічних одиниць охоплює 1) розгляд частотного словника офіційно-ділового стилю зі з'ясуванням принципів укладання і статистичних характеристик лексики; 2) простеження оцінного потенціалу ідеологічно маркованої лексики в сучасному українському політичному дискурсі; 3) аналіз зооніма *кінь* як складника турецьких фразеологізмів та ін.

Досить ґрунтовно прокоментовано роль юкстапозиції у творенні експресивно-оцінних номінацій особи й індивідуально-авторські новотвори як засіб вторинної номінації у сучасному поетичному дискурсі в розділі з актуальних проблем сучасного словотвору.

¹ Усі матеріали випуску авторизовані (редколегія).

З-поміж актуальних проблем лінгвістики тексту варто наголосити на: а) аналізі тема-рематичних відношень у ритуальному дискурсі; б) вияві текстотвірного потенціалу фольклорних елементів на позначення природних явищ і стихій в поетичному мовленні Василя Герасим'юка; в) простеженні ролі графона в організації комунікативних стратегій глобалізації, контрастування та створення дискомфорту; г) розгляді проблеми тексту і текстових категорій у сучасній лінгвістиці тощо.

Належна увага приділена питанням сучасних східностепових українських говорів та сучасної ономастики, термінології, де знайшли висвітлення проблеми 1) особливостей лексики одягу мар'їнсько-волноваського та західного мікроареалів східностепових говірок; 2) відантропонімної номінації у псевдонімії; 3) статусу і походження прізвищ із семантикою кольору (на матеріалі антропонімії м. Донецька) та ін.

Не обійдено увагою і нові лінгвістичні праці, які розглядаються у розділі “Рецензії та анотації”, висловлюється оцінка їхньої актуальності та значущості для розвитку сучасного мовознавства.

Автори випуску “Лінгвістичні студії” сподіваються, що уміщені в ньому статті спонукатимуть до міркувань та дискусій. Відгуки і пропозиції слід надсилати на адресу: Редакція серії “Лінгвістичні студії”, кафедра української мови, вул. Університетська, 24, Донецький національний університет, корп. I, 83055, м. Донецьк, Україна.

Анатолій Загнітко, науковий редактор

ББК Ш 10в55: Ш 140
УДК 81'1=1/=2: 165.194

КОНЦЕПТУАЛЬНА Й МОВНА КАРТИНИ СВІТУ ЯК ПОХІДНІ ЕТНІЧНИХ МЕНТАЛІТЕТІВ

Стаття присвячена опису особливостей, що проявляються у взаємозв'язку й взаємозалежності етнічних менталітетів та концептуальних і мовних картин світу. Подається визначення кожного із наведених термінів. Авторка наголошує на тому, що концептуальна картина світу є первинною порівняно з мовною. Однак саме остання реалізує й вербалізує етнокультурну модель світу, зберігає її та передає з покоління в покоління. На думку авторки, мова не фіксує все одночасно, вона виявляє здатність описувати все своїми власними засобами. Робиться висновок про те, що одне й те саме поняття, один і той самий фрагмент реальності має різноманітні способи актуалізації за допомогою слів у різних мовах. Такий підхід до вивчення мовних об'єктів і явищ є перспективним у сучасній лінгвістиці.

Ключові слова: концепт, концептуалізація, концептуальна (мовна) картина світу, менталітет.

Мета статті – описати в загальних рисах взаємозалежність між етнічним менталітетом і концептуальною та мовною картинами світу. Менталітет – спосіб, тип мислення, склад розуму, що проявляється в пізнавальному, емоційному, вольовому процесах і характері поведінки людини. Саме менталітет залишається тією стійкою структурою індивідуальної та групової (колективної) свідомості, з допомогою якої індивіди не піддаються новаціям і одночасно пристосовуються до умов і вимог, що постійно змінюються. У менталітеті закладений глибинний рівень структури, на якому усвідомлене поєднується з неусвідомленим і який слугує основою стійкості системи смислів і уявлень, що вкорінилися у свідомості та поведінці багатьох поколінь [Єрасов 1996, с.20].

Етнічний менталітет як обов'язкова характеристика складу розуму і стилю мислення має безпосередній зв'язок як із ментальною сферою, так і культурою. Інакше кажучи, менталітет – культурно і колективно зумовлений стиль мислення, який значною мірою визначається усталеними історико-економічними та релігійними традиціями. Показовим є той безперечний факт, що етнічний (національний) менталітет обов'язково проявляється стосовно всіх життєво важливих явищ: будова зовнішнього й внутрішнього світу, мова, свій та чужий, знання, пам'ять, інтелект, освіта, наука, простір, час і т.ін.; зокрема, таке найважливіше експерієнціальне й операціональне поняття, як перешкода [Рябцева 2005, с.196]. Менталітету індивіда або групи властиві декілька функцій: персоналізація, інтеграція, експресія, імпресія, уніфікація. Факти переконливо засвідчують неможливість установлення певної абсолютної моделі або певного спільного типу менталітету, оскільки він завжди прив'язаний до конкретного середовища, субкультури, окремої групи його носіїв. Тому можливе вивчення лише присутніх у «цілісній структурі різних ментальних моделей або ментальностей» [Козловский 1977, с. 32].

У сучасному розумінні «Менталітет – спосіб мислення, спільна духовна налаштованість людини, групи» [ФЭС, с.263]. Уживання цього терміна в англійській філософії датується ще ХІІ століттям. Поряд із ним у науковий обіг увійшов і термін «ментальність» як зросійщений варіант німецького *Mentalität* («менталітет»). Останні за часом виходу у світ словники іншомовних слів намагаються розвести поняття, що передаються термінами «менталітет» і «ментальність». Так, наприклад, у словнику, датованому 2001 роком, знаходимо таке визначення цих двох термінів: «Менталітет від лат. *mens* («спосіб вираження думки») – склад розуму, спосіб світосприйняття. Ментальність лат. *mentalis* («розумовий») – інтелектуальний світ людини [СИС 2001, с.312].

У поняття «ментальність» укладається те, що глибше від мислення, норм поведінки, сфери почуттів. Ментальність не структурована і являє собою певну схильність, внутрішню готовність людини діяти певним чином, це своєрідна сфера можливого для людини, сфера автоматичних форм свідомості й поведінки. Ментальність сприймають сьогодні як «саморозуміння групи», як сукупність образів і уявлень, якими керуються. Це орієнтації, які стали неусвідомленими, й основи для відчуття, мислення та поведінки. Інакше кажучи, ментальність – спосіб повсякденного відтворення, збереження звичного способу життя й діяльності і є не психічним станом, а соціокультурним феноменом, оскільки всі його елементи дані як символи, коди культури, предметні речові форми (як результат опредмечування) і напрацьованих способів діяльності, тобто типових форм практичної поведінки в соціокультурному полі. До форм ментальності належать схеми поведінки, характерні для тієї чи іншої спільноти, «колективні уявлення», інтелектуальні звички (реакції), що проявляються в інтерпретаційній оцінці й освоєнні навколишнього світу. Ментальність проявляється у всьому, про що думає людина, що і як оцінює в житті, як співвідносить побут і буття. Ментальність – «манера відчувати й думати, властива людям певної соціальної системи в конкретний період їхньої історії» [Гуревич 1984, с.37].

Без урахування етнічної ментальності неможливо адекватно уявити собі історію народу. Першими це відчували спеціалісти з історії середніх віків, які дійшли висновку про те, що думки середньовічних людей були налаштовані інакше, і що без поняття ментальності дослідникам не обійтися. Історія ментальностей – це різновид соціальної історії, предмет якої – аналіз поведінки, цінних орієнтацій, особливостей побуту, моралі, звичаїв, форм житла, моди і т.ін. Вона передбачає: 1) інтерес до колективних психологічних настанов; 2) інтерес до невисловленого й неусвідомленого; 3) інтерес до стійких форм мислення – до метафор, категорій, символіки [История 1996, с.56]. Мета історії – вивчити три типи феноменів: 1) інтереси; 2) категорії; 3) метафори. Історики, які вивчають середньовічну ментальність, аналізують світогляд середньовічної людини, ту картину світу, яку вона створила у процесі своєї соціально-культурної практики. «Історик мимоволі змушений бути водночас і істориком ментальностей, і картин світу, закладених у свідомості людей, що складають це суспільство» [Гуревич 1999, с.536].

Сьогодні дуже часто ментальність одного народу вивчається дослідниками, що представляють інший етнос, а, отже, людьми з іншою ментальністю [Вежбицкая 1997]. Таке вивчення вилилося у диференціацію таких трьох різновидів ментальності: 1) «західний» дедуктивно-пізнавальний різновид, який намагається у вигляді понять і суджень відобразити навколишню дійсність, переслідуючи практичну мету; 2) «східний» різновид, орієнтований на інтуїтивне мислення, яке значною мірою спрямоване на споглядання, духовне самовдосконалення, розвиток внутрішнього світу, що частіше використовує не поняття, а смислообрази й міфи; 3) ментальність «традиційного суспільства», орієнтована на предметне вирішення життєвих ситуацій і конкретних проблем, що стоять перед етнокультурною спільнотою [Бельк 1998, с.135]. У межах цих різновидів ментальності можна говорити про етнічну ментальність, яка розмежовує народи й визначає їхню «національну фізіономію» як те спільне, що народжується з природних даних та соціально зумовлених компонентів і розкриває уявлення людини про світ. Ментальність, крім того, яскраво проявляється як фактор, що впливає на вибір людей у перехідні періоди їхнього розвитку і як феномен розкриття механізму самодетермінації історичного суб'єкта в умовах вибору. При цьому вчені мають на увазі, що культура, мова й форми спілкування існують поза ментальністю, але водночас беруть участь у її формуванні.

З ментальністю тісно пов'язана ідея картини (інколи моделі) світу. Гіпотеза Сепіра-Уорфа про те, що в мові знаходиться відображення «наївна» модель (картина) світу є загальноприйнятною сьогодні. «Картина світу», на відміну від світогляду, – сукупність світоглядних знань про світ, що народжується потребою людини в наочному уявленні про нього. За останній час сформувалася думка про те, що картина світу – синтетичне панорамне уявлення про конкретну дійсність і про місце кожної конкретної людини в ній. Звідси й виділяють чуттєво-просторову, духовно-культурну й метафізичну, фізичну, біологічну й філософську картини світу [ФЭС, с.201]. Виявляється, що, окрім них, можуть також бути: мовна картина світу, фольклорна картина світу, етнічна картина світу і т.ін.

Поняття «ментальність» і «картина світу» розмежовуються за ступенем усвідомленості: «картина світу» – усвідомлене уявлення, а «ментальність» свідомістю не рефлексується. Однак часто про своєрідність менталітету судять, виходячи зі специфіки картин світу. Останні структуровані категоріальними та класифікаційними схемами, які повинні вивчатися історією ментальності. Ще М.Фуко вважав, що в людини є «мережа» уявлень – скелет картини світу [Фуко 1996, с.7]. Сума або перетин різних «мереж» дають ментальність. Картина світу – як мозаїка, вона складається з концептів і зв'язків між ними, тому її часто називають **концептуальною картиною світу**.

Концепт – це глобальна мисленнева одиниця, яка є квантом знання [Попова 1999]. Концепти ідеальні й кодується у свідомості одиницями універсального предметного коду, в основі яких лежать індивідуальні чуттєві образи, що формуються на базі особистого чуттєвого досвіду людини. Образи конкретні, однак вони можуть абстрагуватися і з чуттєвого перетворюються в образ мисленневий. Багато концептів зберігають свою чуттєву природу, напр.: *кислий, солодкий, терпкий, ручка, стіл* і т.ін.

За змістом концепти поділяються на:

- 1) **зображення** (мисленнева картинка) – *яблуко, груша, червоний, спека, холод* і т.ін.;
- 2) **схема** – концепт представлений певною узагальненою просторово-графічною або контурною схемою: *схематичний образ людини, дерева* і т.ін.;
- 3) **поняття** – концепт, який складається з найзагальніших, суттєвих ознак предмета або явища, результат із раціонального відображення й осмислення, наприклад, *квадрат* – прямокутник із рівними сторонами;
- 4) **фрейм** – багатокомпонентний концепт, який розглядається в цілісності його складових частин, об'ємне уявлення, певна сукупність: *магазин, стадіон, лікарня* і т.ін.;
- 5) **сценарій** – послідовність епізодів у часі: *відвідання ресторану, поїздка в інше місто, бійка, екскурсія* і т.ін.;
- 6) **гештальт** – комплексна, цілісна функціональна структура, що впорядковує різноманітність окремих явищ у свідомості: *школа, любов, ненависть* і т.ін.

Концептуальні ознаки виявляються через семантику мови. Значення слів, фразеосполучень, схем речень, текстів слугують джерелом знань про зміст тих чи інших концептів. Концепти репрезентуються словами, однак уся сукупність мовленневих засобів не дає повної картини концепту. Слово своїм значенням у мові репрезентує

лише частину концепту, звідси й виникає необхідність синонімії слова, потреба в текстах, які сукупно розкривають зміст концепту.

Можливі випадки, коли є концепт, однак лексема для його вербалізації відсутня. Такий випадок називається лакуною, наприклад, в українській мові є слово *молодята*, але немає *старята*. Є також ілогізми – відсутність лексем і семем при наявності концепту, зумовленої відсутністю потреби у предметі, наприклад, в українській мові є лексема *буряковод*, але відсутня – *банановод*.

Етнічна спільнота піддає образ певній стандартизації, внаслідок чого концепти стають загальнонаціональними, груповими або особистісними. Сукупність концептів у колективній свідомості етносу отримала назву «концептосфера». Концептосфері притаманна етнічна специфіка, що проявляється у сукупності категоризованих, оброблених, стандартизованих концептів у свідомості народу. Головне в концепті – це багатовимірність і дискретна цілісність смислу, який, однак, існує в безперервному культурно-історичному просторі й тому схильний до культурної (й культурогенної!) трансляції з однієї предметної галузі в іншу.

У культурних концептах виділяються щонайменше три сторони: образ, поняття й цінність. Образна складова культурного концепту корелює з перцептивною й когнітивною сторонами концепту як психолінгвістичного феномена, а понятійна складова є виходом на мовне втілення явища, що розглядається (у цьому плані понятійну сторону концепту можна було б назвати фактуальною) [Карасик 2001, с.78]. Ціннісний підхід до вивчення й опису концептів урахує важливість афективної сторони концепту у психолінгвістичному розумінні цього явища. Зупинимося на докладнішому викладі кожної з них.

Предметно-образний зміст концепту зводиться до цілісного узагальненого сліду в пам'яті, пов'язаного з певним предметом, явищем, подією, якістю. Стосовно конкретних предметів зазвичай говорять про семантичні прототипи [Rosh 1975]. Наприклад, прототипом поняття «фрукт» для багатьох носіїв української культури є яблуко. Прототипні образи займають середнє місце між загальними поняттями і їхніми конкретними репрезентаціями. Можна уявити собі яблуко, не важко уявити фрукт, проте видова специфіка того чи іншого сорту яблук для багатьох комунікантів залишається нерелевантною, якщо мова не йде про різновиди цих фруктів.

Що стосується явищ і подій, які розгортаються у часі, предметно-образним їхнім змістом є певна узагальнена ситуація, пов'язана з цими явищами і подіями. Наприклад, образом екзамену є ситуація офіційного з'ясування знань, отриманих тими, хто навчається. При цьому ми уявляємо собі екзаменатора і того, кого екзаменують, їх розділяє стіл, на якому лежать екзаменаційні білети, екзаменатор задає запитання, на які отримує або не отримує відповіді, визначає рівень знань і оцінює його за умовною шкалою, прийнятою в тій чи іншій країні. Повнота уявлення предметно-образної сторони концепту залежить від життєвого досвіду людини, і, якщо хто-небудь хоч раз у житті складав екзамен, він може достатньо повно охарактеризувати екзаменаційну ситуацію. Концепт у цьому розумінні є згустком життєвого досвіду, зафіксованого у пам'яті людини. Звідси випливає, що концепт – це інформація, яку пережили.

Понятійна сторона концепту – це мовна фіксація концепту, його позначення, опис, структура ознак, дефініція, зіставні характеристики цього концепту стосовно того чи іншого ряду концептів, які ніколи не є ізольованими, їхня найважливіша якість – голографічна багатовимірна вбудованість у систему нашого досвіду. Тут є місце і поняттю «поняття», яке тягне за собою систему таких логічних термінів, як судження й умовивід; у цьому розумінні термін «поняття» є згустком раціональної частини концепту, тобто того змісту, який включає тільки суттєві характеристики об'єкта, що є предметом раціонального мислення, а не переживання.

Ціннісна сторона концепту – важливість цього психічного утворення як для індивідууму, так і для колективу. Вона є визначальною для того, щоб концепт можна було виділити. Сукупність концептів, що розглядаються під кутом зору цінностей, утворює ціннісну картину світу. У цьому складному ментальному утворенні виділяються найсуттєвіші для певної культури смисли, ціннісні доміанти, сукупність яких і утворює певний тип культури, що підтримується і зберігається в мові [Карасик 1996, с.5]. Різниця між культурами полягає у значущих нюансах, які виділяються при порівнянні великих концептуальних об'єднань (концептосфер). Множинні характеристики дадуть тут вагомій підставі для висновків про специфіку менталітету того чи іншого народу. Концепт спирається на «лінгвокультурологічне поле» – ієрархічну систему одиниць, що мають спільне значення й відображають у собі систему відповідних понять культури [Вороб'єв 1997, с.60]. Так, наприклад, етнічна зумовленість концептів *wolność* у польській, *libertas* у латинській, *freedom* у англійській, *свобода* – в українській виявляється у різній якості їхнього смислового наповнення і у специфіці валентної співвіднесеності, особливо в межах міжкультурного спілкування та перекладацької діяльності [Помірко 2003, с.15].

Концепти тісно пов'язані в пам'яті людей з конкретними ситуаціями, і ці ситуації підводяться під сценарій, що отримує відповідну назву, наприклад, *милосердя*; *попередження про небезпеку*; *пожертвування*; *допомога інвалідам*, *знаходження загубленої дитини*; *догляд, коли присутність спричиняє страждання*, і багато інших [Жданова 1991, с.58]. Завдання лінгвокультурології, за словами В.А.Маслової, полягає в тому, щоб виразити культурну значущість мовної одиниці, тобто культурні знання на основі співвіднесення прототипної ситуації фразеологізму або іншої мовної одиниці з кодами культури, відомими носію мови або встановленими за допомогою спеціального аналізу [Маслова 1997, с.10-11]. Концепт наділений певною пам'яттю, вибірково втілюється не тільки в певних мовних одиницях, але і в когнітивних моделях упродовж

тривалого періоду розвитку мови [Балашова 1998, с.197]. Це дає підставу для тверджень про те, що культурний концепт у мовній свідомості представлений як багатовимірна мережа значень, що виражаються лексичними, фразеологічними, пареміологічними одиницями, прецедентними текстами, етикетними формулами, а також тактиками мовленнєвої поведінки, які відображають повторювані фрагменти соціального життя.

Опис концептів – це спеціальні дослідницькі процедури тлумачення значення його назви та найближчих позначень. Наприклад: 1) дефінування; 2) контекстуальний аналіз; 3) етимологічний аналіз; 4) пареміологічний аналіз; 5) інтерв'ювання. При цьому особливо підкреслимо, що концепти реалізуються перш за все за допомогою лексем, що є носіями мовної картини світу. Остання розглядається нами як підсистема, яка включає і компоненти концептуальної картини світу, з якими співвідносяться мовні знаки, тобто вона начебто «вмонтована» в неї. Ось чому в сучасній лінгвістичній літературі прийнято вважати, що мовна картина світу відображає реальність через культурну (концептуальну) картину світу.

Ідея існування національно-специфічних мовних картин світу зародилася в німецькій філології кінця ХУІІ – початку ХІХст. (Міхаеліс, Гердер, Гумбольдт). Йдеться, по-перше, про те, що мова як ідеальна, об'єктивно існуюча структура підпорядковує собі та організовує сприйняття світу його носіями. По-друге, про те, що мова – система чистих значень – утворює власний світ, начебто наклеєний на світ дійсний» [Антипов 1989, с.75]. Через картину світу ментальність пов'язана з культурою. Найважливіша картина світу носіїв тієї чи іншої мови відображається структурою смислів слів і визначається культурною ментальністю епохи, місцем людини в соціальному просторі, його самоідентифікацією як «Я» і як «Ми» [Фрумкіна 1999, с.8]. Уважають, що основною одиницею ментальності є концепт певної культури, який реалізується в межах словесного знака зокрема і мови в цілому, та у змістових формах як образ, як поняття і як символ [Никитина 1999]. Загалом питання про співвідношення культурної (понятійної, концептуальної) і мовної картини світу надзвичайно складне і багатопланове. Його суть зводиться до відмінностей у відображенні дійсності у мові та культурі.

З цього приводу висловлюються твердження про те, що концептуальна й мовна картини світу співвідносяться одна з одною, як ціле з частиною. При цьому зазначається, що мовна картина світу – це частина культурної (концептуальної) картини, хоча й найбільш суттєва. Водночас мовна картина бідніша від культурної, оскільки в утворенні останньої беруть участь поряд із мовними, й інші види розумової діяльності, а також у зв'язку з тим, що знак завжди неточний і ґрунтується на будь-якій одній ознаці [Человеческий фактор 1988, с.107]. Ми, однак, поділяємо думку тих учених, які вважають, що правильніше говорити не про співвідношення частина – ціле, мова – частина культури, а про взаємопроникнення, взаємозв'язок і взаємодію на тій підставі, що мова є частиною культури, але і культура є тільки частиною мови. Звідси випливає, що мовна картина світу не повністю поглинута культурною, якщо під останньою розуміти образ світу, відображений у свідомості людини, тобто світогляд людини, що сформувався внаслідок його фізичного досвіду й духовної діяльності. Отже, культурна й мовна картини світу тісно взаємопов'язані, знаходяться у стані безперервної взаємодії та беруть свій початок від реальної картини світу, а вірніше, просто від реального світу, що оточує людину. Саме мовна семантика відкриває шлях зі світу власне мови у світ реальності. Ця ланка в ланцюгу між двома світами супроводжується культурними уявленнями про предмети і явища культурного світу, властиві певному мовленнєвому колективу в цілому та індивідуальному носію мови зокрема. А оскільки шлях від позамовної реальності до поняття й далі до словесного вираження неоднаковий у різних народів, що зумовлено відмінностями історії та способу їхнього життя, специфікою розвитку суспільної свідомості, відповідно й відмінна мовна картина у різних народів. Це проявляється у принципах категоризації дійсності, що матеріалізується у лексиці та граматиці кожної мови.

Загальновідомо, що національно-культурна картина світу первинна стосовно мовної. Вона повніша, багатша і більш глибинна, ніж відповідна мовна. Однак саме мова реалізує й вербалізує етнічну культурну картину світу, зберігає її та передає з покоління в покоління. Мова фіксує далеко не все, що є в етнічному баченні світу, але здатна описати все. Найбільш наочною ілюстрацією може слугувати слово як основна одиниця мови. За допомогою слова не тільки здійснюється назва предмета або явища, певного фрагмента навколишнього світу, але й відбувається проходження цієї назви через свідомість людини і у процесі відображення нею специфічних рис, притаманних тій чи іншій суспільній свідомості, зумовленій культурою народу. Слово можна образно порівняти зі шматками мозаїки, які в різних мовах складаються в різні картини. Ці картини будуть розрізнятися, наприклад, своїми кольорами: там, де українська мова змушує своїх носіїв бачити два кольори: *синій* і *голубий*, англієць бачить один – *blue*, дивлячись на один і той самий шматок спектра. І навпаки, там, де англійська дитина розрізняє два предмети: *hand* і *arm*, – україномовна бачить тільки один – *руку*.

З наведених прикладів стає очевидним той факт, що одне й те ж поняття, один і той самий фрагмент дійсності має різні форми словесного вираження у різних мовах – більш або менш повні. Слова різних мов, що позначають одне й те ж поняття, можуть різнитися семантичною ємністю й охоплювати різні сфери навколишнього світу. Шматочки мозаїки, що репрезентують картину світу, можуть різнитися за розмірами в різних мовах залежно від обсягу поняття в голові людини. Способи й форми відображення, як і формування понять, зумовлені у свою чергу специфікою соціокультурних і природних особливостей життя певної мовної спільноти. Розбіжності в мисленні проявляються у відчутті надлишковості або недостатності способів вираження одного й того ж поняття порівняно з рідною мовою. Тому проблема міжмовних відповідників

заслугує на глибокий та різнобічний аналіз. Надзвичайно важко знайти слова в різних мовах, які виражають одне й те ж поняття і не відрізняються одне від одного емоційно-експресивною, стильовою або яким-небудь іншим типом константної повнозначної інформації. Явна відмінність лінгвістичної, власне мовної інформації, різна лексико-фразеологічна сполучуваність, зовсім різні соціолінгвістичні конотації, зумовлені культурою, звичаями, традиціями різних мовних спільнот не можуть не впливати на семантику і вживання слова.

Лінгвістичні спостереження зі всією переконливістю показують, що у кожного слова своя лексико-семантична і фразеологічна сполучуваність. Вона етнічно маркована в тому розумінні, що властива тільки конкретному слову в конкретній мові. Ось чому вивчення мов повинно ґрунтуватися не стільки на засвоєнні окремих слів із їхніми значеннями, скільки в притаманних їм природних найбільш стійких словосполученнях. Такими словосполученнями можуть у перспективі виступати і фразеологічні одиниці з характерною для них концептуалізацією дійсності в різних мовах.

Література

- Антипов 1998: Антипов Г.А., Донских О.А., Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989. – 287с.
- Балашова 1998: Балашова Л.В. Метафора в диахронии (на материале русского языка XI-XX веков). – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1998. – 216с.
- Бельк 1998: Бельк А.А. Культурология. Антропологические теории культур. – М.: РГГУ, 1998. – 316с.
- Вежбицкая 1997: Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – 441с.
- Воробьев 1997: Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы): Монография. – М.: Изд-во Рос.ун-та дружбы народов, 1997. – 331с.
- Гуревич 1984: Гуревич А.Я. Этнология и история в современной французской менталистике // Советская этнография, 1984. – №5. – С.28-53.
- Гуревич 1999: Гуревич А.Я. Избранные труды. – Т.2. – Средневековый мир. – М.: СПб, 1999. – 346 с.
- Ерасов 1996: Ерасов Б.С. Социальная культурология. – М.: Флинта, Наука, 1996. – 184с.
- Жданова 1991: Жданова Л.А., Ревзина О.Г. «Культурное слово» милосердие // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С.56-61.
- История 1996: История ментальностей, историческая антропология, зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М.: Наука, 1996. – 328с.
- Карасик 1996: Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. Сб. науч. тр. – Волгоград: – Архангельск: Перемена, 1996. – С.3-16.
- Карасик 2001: Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С.75-80.
- Козловский 1997: Козловский В.В. Понятие ментальности в социологической перспективе // Социология и социальная антропология / Межвузовский сборник к 60-летию со дня рождения проф. А.О. Баронова. – СПб.: Алтейа, 1977. – С.32-43.
- Маслова 1997: Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию: Учебное пособие. – М.: Наследие, 1997. – 208с.
- Никитина 1999: Никитина С.Е. Культурно-языковая картина мира в тезаурусном описании (на материале фольклорных и научных текстов). Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора филологических наук: 10.02.19. – М., 1999. – 115с.
- Помірко 2003: Помірко Р.С. Когнітивна семантика в концепції Анни Вежбицької // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. – Вип.11, 2003. – С.8-18.
- Попова 1999: Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж: ВГУ, 1999. – 186с.
- Рябцева 2005: Рябцева Н.К. Язык и естественный интеллект. – М.: Academia, 2005. – 639с.
- СИС – Словарь иностранных слов. – Ростов н/Д, 2001. – 589с.
- Фрумкина 1999: Фрумкина Р.М. Культурологическая семантика в ракурсе эпистемологии // Известия АН. Серия литературы и языка, 1999. – Т.58. – №1. – С.3-10.
- Фуко 1996: Фуко М. Археология знания (Пер.с фр.). – Киев, 1996. – 418с.
- ФЭС – Философский энциклопедический словарь. – М., 1998. – 638с.
- Человеческий фактор 1998: Человеческий фактор в языке (Отв. ред. Е.С.Кубрякова). – М., 1988. – 289с.
- Rosh 1975: Rosh E. Cognitive Representation of Semantic Categories // Journal of Experimental Psychology № 104, 1975. – P.192-233.

The article focuses on the description of peculiarities, emerging from the interconnection and interdependence of ethnic mentalities and conceptual as well as language models. The definition of each of the terms is given. The author stresses the fact that conceptual world model is primary in comparison with language model. But it is the latter that realizes and verbalizes an ethnical cultural world model, retains it and transfers from generation to generation. According to the author's opinion, a language does not fix everything at once, but it is capable of describing everything in its own way. A conclusion is made that one and the same notion, one and the same fragment of reality has different

forms of wording in different languages, which may be more or less full. This direction of learning is supposed to be very promising in modern linguistics.

Key words: concept, conceptualization, conceptual (language) world model, mentality.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2005 року.

Майя Всеволодова

ББК Ш10*00
УДК 81'36

ЯЗЫК КАК СИСТЕМА И СИСТЕМНОСТЬ КАК АТРИБУТ ЯЗЫКА В АСПЕКТЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАММАТИКИ¹

У статті аналізуються мовні факти, системні в межах категорії прийменника. З'ясовується структура функціонально-граматичного поля прийменників. На прикладі російської мови розглядається дихотомічна система, яку формують типи морфосинтаксичної структури прийменникових одиниць.

Ключові слова: мова, прийменник, система, системність, функціональна граматики.

Проблема «Язык как система» одна из основных в лингвистике. Можно предположить, что системность есть фундаментальная характеристика языка. Вопрос в том, что именно входит в понятие «система» по отношению к языку.

Работа над предлогами и их эквивалентами в рамках межнационального проекта «Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис» позволила выявить и осмыслить некоторые факты и факторы, которые заставили по-новому посмотреть на эту проблему и предложить формулировки соответствующих понятий, как они «выстроились» в результате осознания языкового материала. Проект по предлогам реализуется уже несколько лет в тесном сотрудничестве в первую очередь с белорусскими и украинскими коллегами, но и с участием болгарских, сербских и польских лингвистов. В статье я буду опираться прежде всего на результаты именно этого проекта.

Определение языка как системы знаков, данное Соссюром, общеизвестно. Появление новых направлений, составляющих современную лингвистическую научную парадигму, с неизбежностью вносят в нее коррективы и заставляют переосмысливать известную формулу. В качестве примера такого позитивного, на мой взгляд, переосмысления приведу формулировку языка как системы, данную в [Awdziejew, Nabrajska 2004: 20]: «Языковая система в рамках функционального подхода есть соотношение устойчивых (обычных, известных всем, некоммуникативных) сочетаний форм и содержания, составляющих языковой репертуар (собрание языковых средств вместе с правилами их коммуникативного употребления), из которого говорящий выбирает нужные ему в процессе генерирования текста элементы» (Перевод мой – М.В.). Как видно, при функциональном подходе в понятие языковой системы с неизбежностью и абсолютно справедливо включаются сфера содержания и сфера правил употребления языковых средств, поскольку именно эти правила обеспечивают функционирование языка. Нам представляется однако, что для того, чтобы эксплицировать эти правила (которые для носителя языка работают на подсознательном уровне, но для инофона их нужно сформулировать, а для лингвиста их знание равносильно пониманию того, как и почему в данных условиях мы выбираем именно то, а не другое средство), необходимо знание тех механизмов, которые реализуются при действии данных правил. Соответственно, поскольку Язык, несомненно, относится к системам функционирующим, это с необходимостью предполагает наличие как определенных механизмов, обеспечивающих это функционирование, с одной стороны, так и правила, алгоритмы этого функционирования, с другой.

Лингвисты после Соссюра обращались и обращаются к формулированию языка как системы, исходя из той модели языка, то есть, из того понимания языка как целостности, которое сформировалось у каждого из них в ходе решения их конкретных задач. Мы в нашем проекте изучаем предлоги, во-первых, для понимания и формулировки правил употребления наших языковых средств при продуцировании или восприятии речевых построений (в самых разных функциональных стилях), в том числе, и инофонами, то есть, людьми, для которых русский/украинский/белорусский язык не являются родными, а во-вторых, для выявления как раз тех фактов и факторов языка, далеко выходящих за пределы лингводидактики, которые до сих пор оставались и остаются для нас часто terra incognita. Поэтому аспекты, с одной стороны, структуры языка как целостной системы, а с другой, заложенных в этой системе и имманентно ей присущих механизмов функционирования тоже как свойств этой системы, несомненно, интересуют нас в их единстве.

Наш подход к языку, сформировавшийся в процессе преподавания русского языка как иностранного, мы определили как функционально-коммуникативную лингводидактическую модель языка [Амиантова и др. 2001], где

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке фонда РГНФ (грант № 04-04-78403а/Б.)

слово «функциональный» образовано от глагола «функционировать», а не от слова «функция», а слово «коммуникативный» маркирует нашу направленность на активный аспект пользования языком как средством общения. Но работа над созданием, в частности, реестра русских предлогов, каковой выходит далеко за рамки потребностей преподавания языка инофонам, но бесконечно интересен для собственно русистики показала, что, по крайней мере, некоторые позиции этой модели работают и в более широком аспекте, обладают объяснительной силой и для нужд русистики и, возможно, славистики, вообще. Работа наших украинских и белорусских коллег не только подтверждает наши наблюдения, но сплошь и рядом позволяет увидеть и осознать в русском языке то, что в украинском и белорусском оказалось выявленным раньше.

Наблюдения над языковым материалом и их осмысление привели нас к выводу о необходимости предложить другую формулировку понятия системы языка. Представим нашу формулировку, ещё раз оговорив, что аргументируем её интересами нашей, функционально-коммуникативной лингводидактической модели языка, а затем проиллюстрируем её правомочность некоторыми фактами.

«Язык есть структурированная система содержательного, формального и коммуникативного (прагматического) уровней и всех единиц языка, формирующих эти уровни, с прозрачными границами как между этими уровнями, так и между структурами внутри них (что позволяет языку использовать единицы разных уровней для передачи одной и той же информации, замещать единицы одного уровня средствами других уровней в целях передачи необходимой информации) в совокупности с определённым образом организованными, структурированными языковыми механизмами, обеспечивающими функционирование языковых единиц в речи. Система каждого языка включает национально детерминированный набор как смыслов, которые могут быть выражены на данном языке, так и коммуникативных задач как диктумного, так и модусного плана, который может реализоваться в речевых построениях на данном языке. Можно предположить, что в речи нет ничего, что не было бы заложено в языке. С этой точки зрения, речь есть реализация потенциальных возможностей языка».

Соответственно, если язык есть система, то системность есть его свойство. Представляется, что системность языка можно определить, во-первых, как способность языка самоорганизовываться, самоструктурироваться и саморазвиваться, (что не отрицает роли конкретных личностей в развитии, в частности, литературного языка), а во-вторых, как фактор, который обуславливает, с одной стороны, предсказуемость появления тех или иных единиц как в определённых текстах, так и в самом тезаурусе единиц данного типа, а с другой – предсказуемость поведения этих единиц в определённых условиях.

Если говорить об уровнях языка, то, думается, что уже сейчас можно скорректировать само представление о понятии «уровень языка». Это, с одной стороны, несомненно, те уровни – фонетический и интонационный (которые, может быть, следует и разграничить, они выполняют принципиально разные функции), лексический, морфологический, словообразовательный, синтаксический, – которые мы традиционно в языке выделяем, но с другой стороны, это только уровень самих языковых единиц, уровень средств. Уже в рамках этих уровней представляется целесообразным уровень словообразовательный совместить, или, по крайней мере, сблизить с уровнем лексическим: он не имеет к морфологии, с которой его обычно более тесно связывают, никакого отношения; это средства создания именно лексики. А сама лексика (и словообразование, разумеется) суть интегральные части синтаксиса, поскольку трансформационная парадигма предложения обеспечивается в первую очередь транспозицией одних частей речи в другие, ср.: *Саша бегло читает – У Саши беглое чтение – У Саши беглость в чтении – Сашино чтение – беглое – Беглость чтения у Саши высокая* [Всеволодова 2000].

Но кроме этих уровней в языке необходимо выделить, по крайней мере, четыре более крупных уровня: 1) уровень содержательного аспекта языка, во многом отражающий национальную языковую картину мира, то есть обеспечивающий денотативное, диктумное содержание наших речевых построений, но, возможно, включающий и национально детерминированные системы модусных смыслов. 2) уровень формальных средств – единиц и объектов языка, представленный названными выше подуровнями; 3) уровень коммуникативный, определяющий как набор, так и средства решения возможных для носителей данного языка коммуникативных задач [Безяева 2004]; 4) уровень языковых механизмов, обеспечивающий и контролирующий как самую информативную, так и другие функции языка. Последний уровень теснейшим образом связан с модусной компонентой содержательного уровня и, думается, глубоко пересекается со всеми другими уровнями.

Что касается предлогов, то на первом этапе нашей работы главной целью был сбор максимально полного языкового материала, не ограниченного словарями и авторитетными грамматиками. Как известно, в языке помимо первообразных предлогов – закрытого списка немотивированных единиц, очень много вторичных образований, выполняющих функции предлога. В некоторых случаях, эти словоформы остаются в рамках своей части речи, выполняя функции предлога в строго определенных синтаксических условиях. Всю совокупность предлогов и их функциональных эквивалентов мы назвали предложными единицами. Уже сам этот этап вывел нас на проблемы системности в рамках нашей темы. Если единицы *в пределах чего – в пределы чего – вне пределов чего – за пределами чего – из пределов чего – за пределы чего* наши словари в одной словарной статье «предел» помечают как предлоги [СОШ: 597], то логично к предлогам отнести не только единицу *в сфере чего*, предложная функция которой словарями отмечается, но и единицы *в сферу чего – из сферы чего – вне сферы*

чего. И эти единицы, как и многие аналогичные другие, были легко найдены в реальном употреблении. Такие ряды системно связанных единиц получили название семантической парадигмы предлога.

К настоящему времени в реестрах русского, белорусского и украинского языков зафиксировано примерно по шесть тысяч предложных единиц, каждая проработанная единица (пока в диапазоне букв **а – и** для русского языка) представлена десятками и сотнями употреблений. На таком количественно представительном материале можно делать определённые выводы, первым из которых и является вывод о системности семантических парадигм, данный выше. Второй – это вывод о наличии определённых семантических зон в содержательном пространстве категории предлога, что связано не только с выражением таких понятий, как пространство, время, причина, но и с тем, что в определённых семантических зонах словоформы других частей речи системно выполняют предложные функции или сами предложные единицы системно изофункциональны другим частям речи. К зонам первого типа относятся, например, зона количественности, где в функции предлога, вводящего квантитатив, системно выступают словоформы типа *длиной (одна десятая метра), крепостью (15 градусов), диагональю (двадцать один дюйм)*, а второй тип может быть представлен зоной сравнения (компаративности). Эти семантические зоны оказались именно той базой, на основе которой возможно оптимальное на данное время сопоставление предложных единиц, в частности, в близкородственных языках. Разработку принципов сопоставительного описания русской и белорусской предложных систем взяла на себя наша белорусская коллега проф. М.И. Конюшкевич [Конюшкевич 2005]. Несомненно, именно и только наши украинские коллеги смогут реализовать эту задачу для украинского и русского, украинского и белорусского языков. Можно предположить, что работа над этими семантическими зонами позволит продолжить категориальное описание содержательного, семантического пространства наших языков, начатое теорией функционально-семантических полей (ФСП) А.В. Бондарко.

Вместе с тем, категория поля оказалась весьма плодотворной и при осмыслении самой категориальной сущности этой части речи, что было замечено еще в семидесятые годы нашим белорусским коллегой П.П. Шубой [Шуба 1971], и соответственно, появилась возможность говорить **не только о функционально-семантическом, но и о функционально-грамматическом поле**. Наш материал выявил двуединую сущность такого поля. С одной стороны, это собственно поле – континуум пространства с ядром – собственно предлогами, и зонами, формируемыми единицами разной степени определенности и разными механизмами определенности, где отдалённую периферию составляет зона потенциальных предложных единиц, наличие которых обусловлено самой системностью языка. С другой стороны – это собственно категориальная, дихотомическая система, которую можно представить в виде дерева в первую очередь пропорциональных оппозиций. Дихотомическую, оппозитивную систему формируют типы **морфосинтаксической структуры** самих предложных единиц.

Уже само слово «типы» говорит о наличии системности в структуре, и, следовательно, в способах образования этих единиц. И дело здесь обстоит сложнее, чем это представлено в наших Академических грамматиках, где выделяются простые и составные предлоги. Так, оказалось, что уже среди единиц, выполняющих функции предлога и только предлога и изофункциональных первообразным предлогам, то есть входящих в ядро поля, есть синтаксически сложные целостные структуры типа **в непосредственной близости (от) кого-чего**, или (сидеть) **ближе к кому-чему**, где нельзя элиминировать ни один из компонентов, но и обозначить их как собственно часть речи без каких-либо оговорок нельзя, поскольку часть речи – это, в первую очередь лексема. Как оказалось, внешне идентичные единицы, как, например, *(подойти) близко к окну* и *(сидеть) близко к окну* могут быть структурно разными, что проверяется операционально: в первом случае наречие **близко** можно из структуры изъять, пусть с некоторой потерей информации: *подойти к окну*; во втором слово **близко** изъять нельзя, ибо именно оно и есть первичная предложная единица, ср.: **сидеть к окну*; а вот предлог **к** легко можно заметить другими предлогами: *сидеть близко от окна, близко с окном*. Материалы других славянских языков подтверждают правомерность такого вывода, ср. польск. *siedzieć blisko okna*. Соответственно, в первом случае мы имеем дело с конкретизатором, то есть с другой частью речи, входящей в состав предложного образования на правах факультативного, как в данном случае, или обязательного, как в случае **в непосредственной близости**, компонента, а в другом – с дополнительными, часто десемантизированными первообразными предлогами, которые мы назвали экспликаторами. Неожиданной для нас самих оказалась системность таких структур, где два синонимичных предлога (и первообразных, и вторичных) выступают в конъюнкции, управляя одной словоформой типа *вдоль по улице*, ср. *идти вдоль улицы – идти по улице*. Это некодифицированные единицы типа *для ради денег, за ради детей, в стиле а ля Лариса Долина* и *в стиле а ля Ларисы Долиной*; ср. также: *специалист в вопросах дизайна – специалист по дизайну* и: *специалист в вопросах по дизайну – специалист в вопросах относительно дизайна – в вопросах касательно/касается дизайна* и мн. мн. др. Такие образования мы назвали синонимическими редупликаторами. Приведём в качестве примера морфосинтаксическую парадигму предлога **в вопросах чего**, который можно считать кодифицированным вариантом в составе этой парадигмы:

Морфосинтаксическая парадигма (морфосинтаксические варианты) предлога
в вопросах чего

- РФ будет осторожна в вопросах сокращения экспорта нефти* (Инт.²);
- *в вопросах касаето чего: Помогите советом в вопросах касаето кампусных сетей!* (Инт.);
 - *в вопросах касательно чего: Мы всегда рады помочь в вопросах касательно покупки или ремонта машин марки Toyota* (Инт.);
 - *в вопросах о чём: О непонимании в вопросах о лженауке* (Инт.);
 - *в вопросах относительно чего: Посредническая деятельность в вопросах относительно экспорта и импорта военного и специального оборудования* (Инт.);
 - *в вопросах по чему: В вопросах по защите отраслей, не числящихся у наших чиновников в списке стратегических <...>, переговорщики готовы уступить* (Инт.);
 - *в вопросах по поводу чего: Между членами Fed появились расхождения в вопросах по поводу инфляции и рисков роста в 2005 году* (Инт.);
 - *в вопросах про что: А в вопросах про видео никто не смыслит?* (Инт.);
 - *в вопросах с чем: Манера не указывать место жительства в вопросах с территориальной привязкой привилегия москвичей* (Инт.);
 - *в вопросе чего: Рассмотрен вопрос о ценообразовании в вопросе выпуска хлебобулочных изделий* (Инт.);
 - *в вопросе касаето чего: Во, мля! советов и рекомендаций получил в вопросе касаето буров Северного завода* (Инт.);
 - *в вопросе касательно чего: Зато, был найден общий знаменатель в вопросе касательно вебпортала* (Инт.);
 - *в вопросе о чём: ВАС РФ поддержал приоритет нового закона о банкротстве в вопросе об очередности ...*(Инт.);
 - *в вопросе относительно чего: Война должна быть короткой, "однако есть много неизвестного" в вопросе относительно продолжительности военной акции, передает Reuters* (Инт.);
 - *в вопросе по чему: Тогда многими коммунистами подобные обвинения были восприняты как своеобразная мсть за инициативу их фракции в вопросе по вотуму* (Инт.);
 - *в вопросе по поводу чего: Все описанное в вопросе по поводу маршруток, к сожалению, существует* (Инт.);
 - *в вопросе про что: Опрос в вопросе про печать*(Инт.);
 - *в вопросе с чем: В вопросе с москвичами есть некоторая напряженка* (Инт.).

Все эти и ряд других образований системны и укладываются в дихотомию. Выявление дихотомической системы в рамках полевой структуры собственно грамматической единицы – предлога – подтвердило наши наблюдения, сделанные в своё время на материале ФСП локативности, темпоральности и казуальности, что полевой характер категории не отвергает, а предполагает теснейшую конъюнкцию с оппозитивными системами, которые в рамках ФСП реализуются на уровне категориальных слов – частей речи и типов моделей предложения, то есть элементов грамматических. Поэтому, думается, поля типа поля предлогов и можно назвать функционально-грамматическими полями.

Как показали материалы наших украинских коллег из группы проф. А.А. Загнитко [Загнітко 2003], и реестр белорусских предлогов, существующий пока в компьютерном варианте, в этих двух языках существуют совершенно идентичные русским типы единиц, то есть, можно говорить об общности, по крайней мере, восточнославянских языков в этом отношении, хотя конкретные реализации могут быть в каждом языке свои.

Но типология морфосинтаксических структур наших единиц вывела нас ещё на одно проявление системности в категории предлога: наличие в тезаурусе наших единиц большого количества морфосинтаксических вариантов, или морфосинтаксических синонимов.. Во многих случаях одной кодифицированной, то есть зафиксированной в наших словарях и грамматиках единице, в реальном употреблении в качестве синонимов сопоставлены от двух-трёх до двадцати таких вариативных реализаций. Здесь тоже задействованы семантические зоны. Так, данный выше ряд с предлогом **в вопросах** относится к семантической зоне делиберативности, очень богатой на синонимику. Богатейшую и очень системную морфосинтаксическую вариативность даёт зона реляционных отношений. Мы практически безошибочно находим единицы, не отмеченные в наших словарях и грамматиках, но представленные десятками и сотнями употреблений в корпусе газетных текстов Лаборатории общей и компьютерной лексикологии и лексикографии филологического факультета МГУ (заведующий – проф. А.А. Поликарпов) и в поисковых системах Интернета. Мы уже знаем, что наличие после предлогов реляционной семантики родительного падежа (**Нр**) **в цвет платья, в тон обоев**, предсказывает наличие **Нд**: **в цвет платью, в тон обоям**, а наличие **Нд** влечёт появление экспликатора **к (+Нд)**: **в цвет к платью, в тон к обоям**; последний же тянет за собой **с (+Нт)**: **в цвет с платьем, в тон с обоями** и даже **под (+Нв)**: **в цвет под платье, в тон под обои**. И нас не очень удивило, когда кодифицированные единицы типа **в дополнение к чему, в добавление к чему, безотносительно к кому-чему** оказались членами такой парадигмы: **В добавление к текущему расписанию постоянно открываются**

² Помета "Инт." показывает, что пример получен из одной из поисковых систем Интернета, в первую очередь, системы Яндекс.

новые группы (к + Нд Инт.); – В добавление вышесказанного добавлю (Nr Инт.); – В добавление сказанному на другом форуме (Нд Инт.); – Пол из хвои с желтовато-белым оттенком, в добавление с маленькими темными сучками прибавит в доме света (с + Nт Инт.); В дополнение сказанного Татьяной (Nr Инт.); – В дополнение вышесказанному: В каких условиях работают принтеры? (Нд Инт.); – В дополнение к разговору о либерализме (к + Нд Инт.); – В дополнение с машиной отдам другую радиаторную решетку под хром (с + Nт Инт.); Безотносительно к величине (к + Нд МАС) – Кондиционер работает постоянно в заданном режиме безотносительно комнатной температуры – (Nr Инт.) – Безотносительно характеру оппонента – (Нд Инт.) – Безотносительно с мировым процессом (с + Nт), и для данного предлога ещё и безотносительно от кого-чего: Российский рынок обладает еще потенциалом роста – безотносительно от прочих обстоятельств (Инт.); Примеры можно множить. Налицо явление предсказуемости, с одной стороны, и очень интересное для нас, подтверждаемое примерами из других языковых категорий, явление богатейшей синонимичности, что можно считать одной из системных характеристик русского, и, думается украинского и белорусского языков.

Ещё один принципиальный вывод – о полной правомерности подхода Г.А.Золотовой к представлению предлогов не самих по себе, а в рамках синтаксических форм слова – синтаксем. Мы далеко не всегда согласны с конкретной интерпретацией отдельных синтаксем, представленной в «Синтаксическом словаре» [Золотова 2001], но принцип очевиден, и подтверждает нашу формулировку о взаимодействии разных уровней языка как системы. Поэтому в атрибуцию предлога как словарной единицы, а это на данный момент 26 позиций, одним из первых входит пункт о степени семантической самодостаточности синтаксемы, формируемой данным лексико-семантическим вариантом предложной единицы (у предлогов тоже есть свои ЛСВ), что, в свою очередь, позволяет увидеть закономерности, то есть, системность функционирования предложных единиц в речевых построениях.

Наблюдения над функционированием предложных единиц в тексте выявили и другие не менее интересные и вполне системные явления достаточно разных планов. Остановлюсь на двух: 1) категория управления, в данном случае это выбор падежной формы управляемого слова; 2) предлог и анафорическое местоимение.

1. **Категория управления.** Вначале оговоримся, что практика и теория преподавания русского языка как иностранного предопределила для нас необходимость широкого понимания термина «управление», предложенного Е.С. Скобликовой, а именно: «Управление – это формальный способ введения имён существительных в синтаксические построения» [Скобликова 1971: 32], когда в зону действия этой категории попадает и именительный падеж. Приведём наиболее интересные моменты.

1) Правомерность такого «широкого» подхода к управлению подтвердилась тем фактом, что N_n оказался не просто частотным, а именно системным в припредложной позиции. Это не только уже зафиксированные случаи типа *с девочкой по имени Оля, у человека по фамилии Петров*, но и именительный квантитатива при коррелятах предлогов типа *на доске длиной один метр*.

2) Второй интересный момент – уже приводившиеся выше случаи равноправного употребления разных падежных форм при одном предлоге в одном его значении. Представленная выше пара синонимов N_p и N_d системна и в семантической зоне целевых отношений: *работать во благо общества – во благо обществу; действовать во вред всех и каждого – во вред всем и каждому*. У нас есть несколько пар вариантов с N_n и с N_p типа *здание в стиле поздний модерн – здание в стиле позднего модерна*.

3) Мы теперь можем говорить о системе факторов, определяющих выбор падежной формы припредложного имени. Это отнюдь не только лексическое значение управляющего слова, как, например, *радоваться книге – восхищаться книгой*. Рамки статьи не позволяют представить эту систему в целом, но интересны случаи, когда падежная форма определяется не управляющим, а управляемым словом. Напомним случай, когда после предлога **по** в разделительном значении в одном словосочетании разные числительные стоят в разных падежах, что определяется спецификой склонения разных классов числительных в этом значении: *Каждый получил по одной тысяче (Нд) триста сорок (Nв) одному рублю (Нд)*, ср. то же сочетание слов после предлога **по** в другом значении: *разослали письма по одной тысяче тремстам сорока одному адресу*. В сочетаниях с целевыми предлогами **во благо, на благо, во вред** возвратное местоимение **себя** – в отличие от всех других местоимений – не выступает в родительном, но только в дательном падеже, ср. один из примеров употребления: *работать во благо общества и себе*. При коррелятах предлогов типа *длиной* особый разряд числительных, не отмеченный в наших грамматиках и названный нами комплексными числительными, всегда выступает в именительном падеже даже после предлогов-экспликаторов и слов-конкретизаторов, требующих N_p . Это показатели: 1) площади и объёма: *приятно работать с картинками размером не более сто шестьдесят на сто шестьдесят*; 2) амплитуды и диапазона: *на стерженьках длиной не более три – пять сантиметров*; 3) пропорции: *в растворе крепостью порядка один к трём*; 4) степени: *частицы с энергией свыше десять в двадцатой*; и 5) десятичные дроби: *частицы величиной не более ноль целых пять десятых наннометра*. Думается, что эти и другие факты помогут нам подойти к написанию грамматики категории управления, которой у нас ещё нет.

2. **Предлоги и анафора.** Общеизвестно, что в тексте возможны случаи, когда существительное должно быть заменено анафорическим местоимением. При этом для предложных синтаксем выявлены следующие случаи:

1) Предлог в принципе не принимает анафорическое личное местоимение. Это может быть целая категория. Так, в категориях именной темпоральности и именной статальности прономинализация невозможна вообще, ср.:

*Завтра среда, а в неё у меня семинар; *Его взяли под арест и держали под ним два дня. В других случаях некоторые предлоги «не любят» личных местоимений и предпочитают притяжательные, ср. *С помощью ножа открыл банку* и *Взял нож и с его помощью открыл банку* (не: *с помощью него), или указательные, ср.: *В качестве эксперта пригласили Ивана* и: *Нужен был эксперт, и в этом качестве пригласили Ивана* (не *в качестве него). Замена управления согласованием вроде бы выводит единицу из класса предлогов, но выводить на этом основании данный случай из категории предлога нецелесообразно: это системное функционирование предлога в тексте. И значит, конвертирование категориальной принадлежности – системное условие функционирования данного класса. Есть и другие случаи.

2) Предлог предпочитает вместо личного местоимения его 0-форму. Это случаи типа: *Он прошел мимо; Брат был около*, – вне контекста не информативные и возможные только при наличии антецедента в предтексте: *Я стоял на виду, но он прошел мимо; Ему было трудно, но брат был около*. И значит, это не наречия, как уверяют словари, а предлог, выступающий с 0-формой анафорического местоимения. Нашему *Она ушла, а он всё смотрел вслед* в английском соответствует *after her*, а в корейском – *в её след*, что доказывает предложный характер этих единиц. И это тоже системное функционирование наших предлогов. Эти и некоторые другие явления заставили нас ввести рабочее понятие **текстовой парадигмы предлога**.

Это лишь очень небольшая часть фактов и факторов, системных в рамках категории предлога. Исходя из представления о Языке как несомненной целостной системе, можно предположить, что эти и явления в том или ином виде проявляются и на других подуровнях языка, в других грамматических категориях.

Встаёт вопрос о системе и норме. Несомненно, что лингвистика не может ограничиваться фиксацией только «кодифицированных» единиц, она должна «знать всё», относясь к некодифицированным единицам и объектам с большим вниманием, поскольку именно их совокупность позволит понять как процессы, происходящие в языке, так и закономерности функционирования языка, чего мы ещё, к сожалению, не знаем. Человек может нарушать нормы языка, установленные тем или иным способом другими людьми, но никогда не может выйти за рамки системы своего языка, поскольку он существует внутри этой системы. Именно система в своём развитии обуславливает смену норм и нормативов.

Системность не отрицает наличия в языке асистемных, или нерегулярных зон. К таким зонам, по крайней мере, в русском языке во многом относится словообразование. Сравните, например, системность образования названия лица от топонима в немецком языке, где для этого нужно к топониму прибавить суффикс –er для названия лица мужского пола и –erin для названия лица женского пола: Berlin – Berliner/Berlinerin, Moskau – Moskauer/Moskauerin; и невозможность сформулировать алгоритм образования для русских **москвич**, **туляк**, **курянин**, **ростовчанин**, **архангелогородец**. Как назвать жителя Новосибирска или Владивостока? Если мужчина-житель Петербурга – **петербуржец**, то как назвать женщину – **петербуржка**? Не говорю уже о практической нерегулярности образования видовых пар. Но это вопрос, требующий своей проработки и осмысления именно в рамках предложенного здесь понимания системности. Возможно, мы просто пока не всё ещё знаем.

Многие названные мною положения находят подтверждение в рамках других как морфологических, так и синтаксических категорий.

Литература

Амиантова и др. 2001: Амиантова И.Э., Битехтина Г.А., Всеволодова М.В., Клубукова Л.П. Функционально-коммуникативная лингводидактическая модель языка как составляющая современной лингвистической парадигмы // Вестник Московского университета. – Серия 9. Филология. – 2001. – № 6.

Безяева 2004: Безяева М.Г. Коммуникативный уровень языка. – М.: Изд-во Московского университета, 2004.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – М., 2000.

Загнітко 2003: Загнітко А.П. (ред.) Українські прийменники. Синхронія і діяхронія: пробний зошит. – Донецьк: ДонНУ, 2003.

Золотова 2001: Золотова Г.А. Синтаксический словарь. – Изд. 2-е. – М., 2001.

Конюшкевич 2005: Конюшкевич М.И. Русские и белорусские предлоги: списочный состав, закономерности образования, первый опыт сопоставления // Вестник Московского университета. – Серия 9. Филология. – 2005. – № 4 (у друці).

Скобликова 1971: Скобликова Е.С. Согласование и управление в русском языке. – М., 1971.

Шуба 1971: Шуба П.П. Приназоўнік у беларускай мове. – Мінск, Выд-ва БГУ, 1971.

Awdiejew, Nabrajaska 2004: Awdiejew Aleksy, Nabrajaska Grażyna. Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej. Tom 1. Łask 2004.

Словари

МАС – Словарь русского языка в 4-х томах. – М., 1981-1984.

СОШ – Ожегов.С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1992.

In the article linguistic facts the system within the limits of category of pretext are analyzed. The structure of the functional-grammatical field of pretexts turns out. On the example of Russian the dichotomy system which are formed by the types of morph-syntactical structure of prepositional units is examined.

Keywords: language, pretext, system, functional grammar.

Надійшла до редакції 1 липня 2005 року.

ББК Ш10*00
УДК 801.311

MODEL SEMIOTYCZNY PARADYGMATÓW FILOZOFII JĘZYKA

У статті обговорюються фундаментальні проблеми сучасної філософії мови, а саме — типологія лінгво-філософських парадигм. Автор пропонує оригінальну концепцію парадигм філософії мови, яка ґрунтується на функціональному й ергономічному уявленні про сутність природних мов. Розглядаються п'ять типів парадигм: 1. традиційна (формалістична), 2. номінативна (семасіологічна), 3. структурна, 4. континуальна (синергічна), 5. універсалістична.

Ключові слова: філософія мови, лінгво-філософська парадигма, історія мовознавства, методологія лінгвістичного аналізу.

Wstęp

Większości ludzi, niezależnie od tego, czy i w jakim stopniu ich działalność zawodowa jest związana z językiem, językoznawstwo kojarzy się głównie z gramatyką szkolną, czyli wiedzą o głoskach, o fleksji, o znakach interpunkcyjnych, o członach zdania. Tak ujmowana lingwistyka nie tylko nie jest żadną atrakcją, ale w przekonaniu wielu osób także jest symbolem rutyny i marnotrawstwa. Ponadto zdaje się być znikoma również jej wartość praktyczna, chociażby ze względu na lawinę błędów językowych w tekstach zawodowych dziennikarzy, wyszkolonych na uczelniach wyższych. Mniej niż 1 % Polaków umie w tekście pisanym poprawnie stawiać przecinki — nic dziwnego, że istnieje potoczna opinia, że „cała ta gramatyka” jest... na nic.

Laika nie może nie wprawić w zdumienie fakt, iż — podobnie jak w innych naukach — historia językoznawstwa obfituje w rozmaite teorie, kierunki, szkoły. Przemawiają za tym same początki nauki o języku. Już w starożytności zaistniały odmienne tradycje lingwistyczne:

1. t r a d y c j a i n d y j s k a — tradycja gramatyki opisowej, a w pewnym sensie także gramatyki generatywnej
2. t r a d y c j a a n t y c z n a (starogrecka i rzymska) — tradycja lingwistyki objaśniającej — semantyki, filozofii i psychologii języka
3. t r a d y c j a c h i Ń s k a — tradycja leksykologii i leksykografii

Wewnątrz europejskiej nauki o języku od wieków także istniało duże zróżnicowanie. W historii europejskiego językoznawstwa rozróżnić można kilka podstawowych kierunków, które w ślad tradycji filozoficznej, zapoczątkowanej przez amerykańskiego filozofa Thomasa Kuhna [1968], traktować będą jako różne p a r a d y g m a t y n a u k i o j ę z y k u .

Istnieje kilka teorii paradygmatów lingwistyczno-filozoficznych [Stepanov 1985; Karaulov 1987; Bobrowski 1998 i in.], ale większości z nich zarzucić można brak kompletności. Tak więc szeroko znany paradygmat J. S. Stepanova ma charakter zamknięty, co jest sprzeczne ze społecznie otwartym systemem języka oraz z nieskończonymi możliwościami w zakresie praktyki tekstotwórczej. Znamienny z tego punktu widzenia jest tytuł artykułu szwajcarskiego filozofa języka P. Seriota — „W poszukiwaniu czwartego paradygmatu”. Budzą się też wątpliwości, czy istotą trzeciego paradygmatu naprawdę jest, jak określa Stepanov, „filozofia wyrazów egocentrycznych”, kategoria proform bowiem w językach naturalnych jest przecież stosunkowo niewielka i funkcjonalnie marginalna. Za poważne niedopatrzenie teorii Stepanowa uznać należy lekceważenie formalnej strony znaków językowych.

W szeregu poprzednich publikacji [Kiklewicz 1999a; 1999b; 2002; 2004b] zaproponowałem oryginalną koncepcję paradygmatów filozofii języka, opartą na dwóch pojęciach: 1) obiekt opisu oraz 2) zasada (przedmiot) opisu. W ten sposób rozróżniłem cztery typy paradygmatów:

		ZASADA OPISU	
		ATOMISTYCZNA	RELATYWISTYCZNA
OBIEKT OPISU	JĘZYK	P. tradycyjny / racjonalistyczny (1)	P. strukturalny (3)
	DYSKURS	P. tradycyjny / psychologiczny (2)	P. dyskursywny (4)

Opozycja atomizm — relatywizm określa granicę między lingwistyką tradycyjną (w szczególności „gramatyką szkolną”) a lingwistyką współczesną, której prekursorem był F. de Saussure. W końcu XIX w. młodogramatycy niemieccy uważali atomizm za jedynie naukową zasadę opisu języka, pozwalającą na rozpatrywanie

jednostek języka jako takich, bez uwzględnienia otoczenia; w myśl przedstawicieli szkoły młodogramatycznej pozwala to na adekwatny opis naukowy tych jednostek. Tradycja atomizmu ma swój początek w pracach Arystotelesa. Jak pisze J. Świątek, „milczącym założeniem takiej teorii jest rozumienie słów jako autonomicznych bytów, mających znaczenia, „których każdy używa”. Pojedyncze słowo w oderwaniu od systemu ma zawsze tę samą stałą wartość [...] Tworzenie bardziej złożonych sensów to po prostu łączenie tych elementarnych składników w jednostki wyższego rzędu” [Świątek 1998: 35]. Podobne założenia teoretyczne znalazły swoje odbicie w znanym niemieckim słowniku J.Ch. Adelunga (XVIII w.).

Językoznawstwo XX w. jest funkcjonalne — jego przedmiot stanowią relacje jednostek językowych mniejszego formatu do jednostek językowych większego formatu lub do jednostek ponadjęzykowych (np. głosek do leksemów czy leksemów do obiektów rzeczywistości lub też do subiektów językowych).

Paradygmat racjonalistyczny dominował w językoznawstwie średniowiecza, choć zapoczątkowały go prace filozofów greckich z V–I w. p.n.e. W XVII–XVIII w. ten kierunek językoznawstwa rozwijał się pod wpływem filozofii racjonalizmu Kartezjusza oraz G.W. Leibniza. Założeniami metodologicznymi racjonalizmu średniowiecznego były: a) uniwersalizm — teza o strukturalnym podobieństwie wszystkich języków świata, b) izomorfizm znaczenia i formy — język rozumiany jako formalna manifestacja myślenia, c) logicyzm — opis języka w terminach nauk ścisłych (logiki formalnej lub matematyki) i in.

Językoznawstwo porównawczo-histeryczne, które powstało w XIX w., też w swojej istocie miało charakter racjonalny i też dążyło do ustalenia uniwersaliów, jednak w tym przypadku, w postaci reguł zmian historycznych oraz w postaci wspólnot językowych. Komparatyści wychodzili z założenia programowego, w myśl którego właściwości każdej jednostki językowej są uwarunkowane czynnikami filogenetycznymi; opis lingwistyczny języka miał więc za zadanie odczytanie swoistego kodu historycznego, rekonstrukcję historycznych stanów języka.

Paradygmat psychologiczny także oddawał pierwszeństwo dynamicznej istocie języka, uwzględniając przede wszystkim cechy ontogenetyczne jednostek językowych — ich uwikłanie w świat psychicznej aktywności człowieka. Psychologisci końca XIX w. nie odróżniali systemu języka (kodu językowego) od indywidualnych aktów działalności werbalnej; uważali, że obiektem opisu lingwistycznego musi być działalność psychiczno-językowa osoby. Język traktowany był jako przejaw indywidualnej psychiki, ucieleśnienie duszy. Znaczący wpływ na językoznawstwo psychologiczne wywarła teoria „mozaiki sensorycznej” W. Wundta, który twierdził, że świadomość zasadniczo różni się od zewnętrznego świata materii. Obiekt psychologii — bezpośrednie doświadczenie subiekta — można zrozumieć jedynie drogą introspekcji. Tak więc psychologia i językoznawstwo okazały się zanurzone w mentalizm, subiektywizm, irracjonalizm.

Paradygmat strukturalny (strukturalizm) wyodrębnił się dzięki rozpatrywaniu języka jako społecznie relewantnego systemu kodowania informacji, w którym immanentne funkcje jednostek językowych mniejszego formatu mają pierwszeństwo wobec jednostek większego formatu. Strukturaliści wprowadzili nowe zasady opisu lingwistycznego: klasyfikację synchroniczną, analizę dystrybucyjną, modelowanie, formalizację i in.

Współczesny paradygmat dyskursywny (inne terminy: pragmatyczny, antropologiczny, transcendentny) cechuje traktowanie języka jako otwartego, związanego ze środowiskiem systemu; lingwistyka zajmuje się opisem sposobów mówienia jako sposobów zachowania socjalnego. Współczesne językoznawstwo, jak trafnie określił J. N. Karaulov, zamieniło hasło strukturalizmu „Za każdym tekstem stoi system języka” na hasło „Za każdym tekstem stoi osoba mówiąca”.

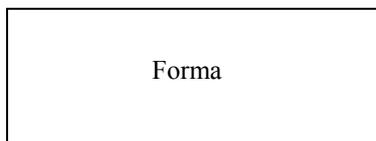
W niniejszym artykule zaproponowane będzie nieco odmienne ujęcie paradygmatów filozofii języka — oparte na strukturze znaku językowego, ale poza tym uwzględniające nie tylko funkcjonalną, ale także ergonomiczną istotę języków naturalnych [por. Kiklewicz 2004a].

1. Paradygmat formalistyczny (tradycyjny)

Tradycyjne językoznawstwo zajmowało się językiem jako zespołem form — fonetycznych, gramatycznych, wyrazowych. Podstawy współczesnej wiedzy o fonetyce czy gramatyce, np. podział wyrazów na części mowy, ukształtowały się już w starożytności — w sanskryckiej gramatyce Paniniego z V w. p.n.e. czy też w gramatykach aleksandryjskich.

Paradygmat tradycyjny schematycznie można przedstawić następująco (schemat oznacza, że jedynym obiektem badawczym są formy językowe — fonetyczne (czyli głoski), gramatyczne (czyli fleksje, sufiksy, prefiksy i in.), leksykalne (czyli wyrazy), składniowe (czyli grupy wyrazowe i zdania):

Schemat 1.

W ciągu stuleci językoznawcy nagromadzili ogromną wiedzę o formalnym systemie języka. Już w IV w. n.e. w dziele Donatusa Aeliusa *Ars grammatica* w sposób fundamentalny omówione zostały reguły gramatyczne języka łacińskiego.

W VI w. n.e. Priscian zamieścił systematyczny wykład gramatyki języka łacińskiego w osiemnastu księgach (dla porównania zaznaczę, że największa współczesna gramatyka języka polskiego składa się z trzech tomów).

Przez dłuższy historyczny czas europejskie językoznawstwo zajmowało się jedynie opisem łaciny i jedynie jej formy pisanej — języka tekstów klasycznej literatury artystycznej. Inne języki i formy języka nie istniały jako obiekt uwagi. Dialektologia pojawia się dopiero w końcu XIX w., a badania nad potoczną komunikacją językową — w drugiej połowie XX w.

Łatwo sobie wyobrazić, jak dokładna, wyszczególniona, ale także drobiazgowa i scholastyczna była klasyczna wiedza o języku. Właśnie tej tradycji nauki o języku zawdzięczamy zakorzeniony w europejskiej kulturze obraz językoznawcy-scholastyka, którego spekulacje myślowe tworzą pseudonaukę, nie mając nic wspólnego z rzeczywistością ani z pojęciem potrzeby społecznej.

W wielu tekstach kultury taka werbobcentryczna postawa językoznawców jest wprost wyśmiewana, jak np. w żydowskim dowcipie:

Melamed reb Zajnwel otrzymuje list od syna.

— *Co pisze nasz Awrumek? — zapytuje żona.*

— *Ach, ach, ach! Jego teściowa, błogosławionej pamięci, umarła. Żona złamała nogę. Dziecko ciężko choruje. Chata się wali. A w kramiku pustki... Ale list napisany jest piękną hebrajszczyzną. Serce się raduje, gdy go czytasz!* [Żmuda 2003: 141].

Por. podobną ironiczną tonację w wierszu rosyjskiego poety N. Zabolockij'ego:

Всю ночь не спал. Все вспоминал, как дыни

В учебнике зовутся по латыни.

'Nie spałem przez całą noc — usiłowałem przypomnieć sobie,

Jak brzmią melony w języku łacińskim'.

Nie zapomnijmy też o tym, że Erazm z Rotterdamu [2001: 89 i n.] w swej słynnej *Pochwale głupoty* z 1511 roku, sporządzając listę mistrzów „powszechnej głupoty i bzików”, na pierwszej pozycji umiejscowił gramatyków — przed poetami, mówcami, prawnikami, filozofami i teologami.

Za przykład całkowitej kompromitacji filologów służyć może także dzieło Ateneusza *Deipnosophistai* („Sofiści przy stole obiadowym”) z III w. n.e., w którym tematy nieskończonych dyskusji prowadzonych przez gramatyków (a co jest gorsze — polykających przy tym ogromne porcje jedzenia) dotyczą jedynie zagadnień filologicznych, jak gdyby cały świat istniał tylko po to, aby gramatycy rozwodzili o nazwach przedmiotów — ich pochodzeniu, formach gramatycznych, synonimach, częstotliwości użycia itd. O tekście Ateneusza rosyjski filozof Aleksej Losev napisał [1979: 305], że jest on symbolem totalnego rozpadu estetyki klasycznej, choć przyznać należy, że w dużym stopniu jest on także symbolem okresu formalizmu lingwistycznego.

W krytycznej tonacji o charakterystycznym dla pierwszego paradygmatu kultury kulcie filologii, który w Polsce obejmuje również Odrodzenie i Oświecenie, piszą też historycy czasów nowożytnych:

Młodzi przedstawiciele elity Rzeczypospolitej uczyli się przede wszystkim języków obcych. Wśród nich na pierwszym miejscu była łacina — język uczonych i dyplomatów. Dużą rolę przywiązywano do nauki niemieckiego i włoskiego, a wraz z upowszechnieniem się od połowy XVII w. wpływów francuskich także francuskiego. Nauczano też filozofii, historii, retoryki i prawa. Poziom i zakres nabytej wiedzy zależał od talentów ucznia, możliwości preceptora i ambicji rodziców, jednak ogólnie rzecz biorąc, była to edukacja dość powierzchowna. Bywało — jak pisał Władysław Konopczyński, charakteryzując króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego — iż młody magnat: „[...] mówił ośmioma językami, ale w żadnym z nich nie miał nic ciekawego do powiedzenia [Ferenc 2005: 123 i n.].

Galerie absurdu filologicznego zasadniczo uzupełnia fanatyczna postać rosyjskiego nauczyciela gimnazjum, który zastrzelił się z powodu przeprowadzonej w Rosji w 1918 roku reformy ortografii i w szczególności — zniesienia litery „jat”.

Potocznie uważa się, że zdobywanie wiedzy lingwistycznej jest łatwizną, a więc — każdy potrafi. I rzeczywiście — „mistrz polskiej ortografii” Maciej Malinowski, zajmujący się poradnictwem językowym m.in. na łamach tygodnika „Angora”, nie ma wykształcenia filologicznego — jest absolwentem politechniki. Bastian Sick, autor niemieckiego bestsellera tego roku — popularnej książki o języku *Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod* [2005] — także nie jest zawodowym językoznawcą, lecz — dziennikarzem.

Przykry dla językoznawców jest również fakt, iż społeczeństwo z reguły niechętnie odnosi się do reform językowych. Rzadko reforma językowa bywa skuteczna, jak np. wdrożona w latach 90. XX w. reforma ortograficzna języka niemieckiego — zarówno część społeczeństwa (np. niektórzy pracownicy akademicy), jak i część instytucji (np. renomowana, ogólnokrajowa gazeta *Frankfurter Allgemeine Zeitung*) do dziś nie podporządkowały się nowym wymogom ortograficznym.

Podobnie jest w Polsce — jak na razie znikome są próby zreformowania pisowni imiesłowów przez Radę Języka Polskiego — praktyka językowa jest w dużym stopniu wolna od rygorów, określanych przez językoznawców. W pewnym stopniu zdają sobie z tego sprawę sami reformatorzy — por. fragment z witryny internetowej Rady Języka Polskiego:

Emocje budzą wciąż nowe zasady pisowni *nie* z imiesłowami odmiennymi. Do Rady wpływają prośby o interpretację tej zasady. Oto jeden z listów w tej sprawie: — Ostatnio w gronie osób „kompetentnych językowo” rozmawialiśmy o pisowni *nie* z imiesłowami. Czy to prawda, że jedyną poprawną jest pisownia łączna?

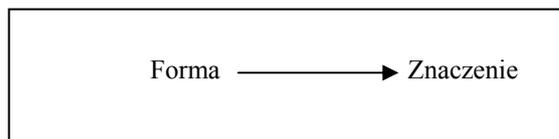
Powolywano się na autorytet Rady Języka Polskiego, która podobno „dziwi się, że redaktorzy i korektorzy ciągle stosują dwie wersje pisowni”. Jako jedyna upierałam się, że łączna pisownia jest dopuszczalna, ale stosowanie starej zasady nie jest błędem. Kto miał rację?

Odpowiedź Rady Języka Polskiego: — Uchwałę ortograficzną Rady Języka Polskiego, brzmiącą „Nie wykluczając zasadniczych zmian w przyszłości w polskiej ortografii, Rada Języka Polskiego podejmuje decyzję pozytywną co do łącznej pisowni nie z imiesłowami odmiennymi z dopuszczalnością świadomej pisowni rozdzielnej” — należy rozumieć tak, jak Pani ją rozumie, to znaczy: *nie* z każdym imiesłowem przymiotnikowym można zapisywać łącznie, lecz także można stosować dawne zasady pisowni *nie* z imiesłowami — pod warunkiem że się je stosuje świadomie (czyli poprawnie).

2. Paradygmat nominatywny (semazjologiczny)

Dość późno, bo dopiero w XIX w. językoznawcy — pod wpływem ogólnego zainteresowania funkcjonalizmem — zrozumieli, że istota języka nie polega na posiadaniu uporządkowanych zespołów form, ale na tym, że formy językowe coś *z n a c z ą* — pełnią określone funkcje w komunikacji społecznej. Pojawia się *f u n k c j o n a l n a t e o r i a j ę z y k a* i jako jej jądro — *s e m a n t y k a*, czy też semazjologia — nauka o znaczeniu, choć przyznać należy, że, jak pisze Zygmunt Saloni [1999: 521], „zagadnienia semantyczne w naturalny sposób występowały w pracach z zakresu filozofii, retoryki i gramatyki (a przede wszystkim — logiki. — A. K.) od początków istnienia tych dyscyplin”, co w sposób przekonujący udowodnił również E. Coseriu [2004]. U podstaw paradygmatu nominatywnego leży wyobrażenie o formie językowej jako o *z n a k u*, czyli o nazwie obiektów, stanów rzeczy, czynności, procesów i cech. Por. schematycznie:

Schemat 2.

Dla paradygmatu nominatywnego charakterystyczne jest wyobrażenie o świecie jako o sumie rzeczy znajdujących się w pustej przestrzeni (J. S. Stepanov). Dominująca nad relacjami rzecz zawsze może otrzymać imię, którego najważniejszą funkcją jest przekazywanie istoty rzeczy. Język w filozofii imienia jest traktowany jako całość nazw, otwierających drogę do poznania świata.

Przedstawiciele tego nurtu w językoznawstwie uważali, że po pierwsze, znaki mają *k o n w e n c j o n a l n y*, tzn. zaprogramowany w systemie języka. Po drugie, znaki mają charakter *s y m b o l i c z n y*, tzn. umowny, niemotywowany — między formą a znaczeniem nie ma żadnego związku, oczywiście poza związkiem funkcjonalnym. Jednak na początku XX w. językoznawcy zwrócili uwagę na strukturalne podobieństwa między formą a desygnatem.

3. Paradygmat strukturalny

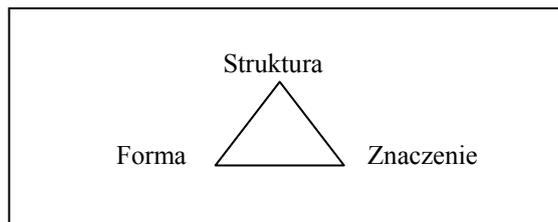
W jaki sposób rozumiemy zdania, które też należą do zasobu nazw — nazw sytuacji, wydarzeń, stanów rzeczy? Np. zdanie:

Od rana kwękała, że bolą ją kości.

Choć dobrze rozumiemy treść tego zdania, jednak nie zachowujemy go jako całości w pamięci językowej (a poza tym w ogóle nie jesteśmy w stanie zapamiętać wszystkich, tworzonych przez nas lub zasłyszanych wcześniej zdań). Z powyższego można wnioskować, że o treści znaków językowych decyduje nie arbitralny system języka, nie konwencja językowa, ale *w e w n ę t r z n a s t r u k t u r a z n a k u* — określony sposób skonfigurowania jego elementów.

Paradygmat strukturalny ufundowany jest zatem na zasadniczo uszczegółowionym modelu znaku (formuła oznacza: ‘Funkcja struktury znaku polega na tym, że określa ona relacje między formą a znaczeniem’):

Schemat 3.

Za jednego z prekursorów strukturalizmu w językoznawstwie XX w. uznać należy Ludwiga Wittgensteina, autora słynnego *Tractatus Logico-Philosophicus* (1922), w którym zinterpretował on zdanie jako *z n a k i k o n i c z n y*,

tn. taki, którego struktura językowa kopiuje strukturę opisywanej sytuacji — stąd twierdzenie Wittgensteina, iż granice mojego języka oznaczają granice mojego świata.

Kompozycyjny (czyli pochodny) charakter znaków dotyczy nie tylko zdań lub tekstów, lecz także wyrazów, a więc stanowi ogólną właściwość języka. Tradycyjne symboliczne ujęcie wyrazów nie całkiem zgadza się z rzeczywistością języka — większość wyrazów w słowniku to wyrazy pochodne, których struktura w pewnym stopniu odzwierciedla strukturę desygnatów lub sposób ich funkcjonowania, por.:

poddasze, podbródek, podkoszulek

Według danych Hanny Jadackiej na 8.230 polskich rzeczowników podstawowych przypada 36.240 rzeczowników pochodnych, a więc rzeczowniki pochodne stanowią 81 % całego zasobu leksemów rzeczownikowych. Wśród przymiotników 654 leksemy są niepochodne, podczas gdy 6.015 (90 %) to wyrazy pochodne. Z powyższego wynika, że większość wyrazów, podobnie jak zdania czy teksty, ma swoistą składnię wewnętrzną, która ujawnia się przy rozumieniu wyrazów niesłownikowych — okazjonalizmów lub neologizmów. Rozważmy przykład:

Bywało, że sprowadziłam ekipę mechaników do „popsutego” malucha. Okazało się, że jego „niejechanie” wzięło się z „niemania” benzyny („Angora”. 2001/22).

Podobnie jest z formą przymiotnika *piąci* w zdaniu:

Polscy lekkoatleci byli pięci.

„Mistrz polskiej ortografii” Maciej Malinowski („Angora”. 2005/35) uważa tę formę za niepoprawną, jako że nie występuje ona w żadnym z polskich słowników (co jest skądinąd dyskusyjne), jednak mimo tej rzeczywistej czy raczej rzekomej niepoprawności forma *piąci* jest zrozumiała — dzięki swojej klarownej strukturze morfemowej.

4. Paradigmat kontynualny (integracjonistyczny)

Strukturaliści skupili uwagę na wkładzie języka do komunikacji społecznej. Uważali, że kompetencja językowa jest nadrzędna w systemie zachowań człowieka, że semantyka i gramatyka języka kreują kulturę. Tak w połowie XX w. rozpowszechniła się koncepcja prymatu języka. W drugiej połowie ubiegłego stulecia, w dużym stopniu pod wpływem badań nad tekstem, lingwiści stwierdzili, że struktura znaku nie wyjaśnia wszystkich jego właściwości funkcjonalnych, a strukturalizm to tylko kolejna, określona opcją badawcza. Rozważmy kilka przykładów z komunikacji potocznej:

Mama jest w talerzach.

W tym przypadku rozumiemy znaczenia leksykalne wszystkich wyrazów, struktura gramatyczna zdania także jest całkiem klarowna (*Ktoś jest/znajduje się gdzieś*), a jednak zakodowana w tym komunikacie treść jest niedookreślona — interpretacja semantyczna zdania jednoznacznie nie wynika z jego formy ani z jego struktury.

Jakie więc czynniki warunkują rozumienie tego zdania w komunikacji językowej? Są to czynniki pozajęzykowe, należące do środowiska komunikacji społecznej. Przytoczone zdanie staje się całkiem jednoznaczne przy uwzględnieniu kontekstu sytuacyjnej komunikacyjnej. Wyobraźmy sobie dialog w supermarkecie:

Ojciec do córki: — *Gdzie jest mama?*

Córka: — *Mama jest w talerzach.*

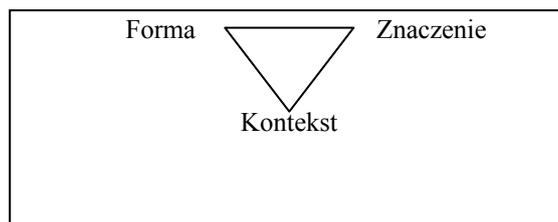
Sytuacja komunikacyjna wyrównuje braki w językowej strukturze zdania: *w talerzach* znaczy ‘w dziale naczyń’, a *mama* — ‘mama córki (twoja mama)’ — choć w innej sytuacji komunikacyjnej możliwa jest też inna interpretacja.

Kompozycyjny charakter zdań, jak widzimy, jest względny — najczęściej znaki w naturalnej komunikacji językowej są niedookreślone, niezdeterminowane, a ich treść — niedosłowna. René Dirven określa tę właściwość znaków jako „minimal specification view”. Pod tym względem charakterystyczne, a może nawet symboliczne jest wypowiedzenie Alicji ze znanej bajki Lewisa Carrolla: *Skąd mogę wiedzieć, co znaczy to słowo? Dowiem się, kiedy powiem...*

Na tle podobnych refleksji w końcu XX w. rozpowszechnił się nowy paradygmat nauki o języku — kontynualny, którego założenie programowe polega na tym, że język wchodzi do wspólnego kontinuum kultury, a komunikacja społeczna stanowi swego rodzaju współdziałanie sił. Przedstawiciele tego nowego kierunku lingwistyki, np. znany amerykański badacz Roy Harris, podkreślają, że czynnik językowy w komunikacji społecznej nie zawsze i niekoniecznie jest dominujący.

W sposób schematyczny paradygmat kontynualny można przedstawić następująco (formuła oznacza: ‘Funkcja kontekstu znaku polega na tym, że określa on relacje między formą a znaczeniem’):

Schemat 4.

Jakkolwiek paradygmat nominatywny bazował na znakach symbolicznych, a paradygmat strukturalny — na znakach ikonicznych, to paradygmat kontynualny uwzględnia przede wszystkim znaki symptomatyczne, tzn. takie, których forma językowa w sposób naturalny powiązana jest z kontekstem motywacyjnym, czyli ze środowiskiem komunikacji językowej. Istnieje kilka rodzajów kontekstów motywacyjnych, szczególnie ważne znaczenie mają konwencje poznawczo-kulturowe.

W ujęciu kognitywistów konwencje tego typu realizują się w postaci inferencji — niedookreślenia wyrażeń językowych na tle wspólnej dla interlokutorów wiedzy o świecie. Rozważmy kilka przykładów.

W *Słowniku języka polskiego PWN* czytamy definicję czasownika *kroić*:

1. ‘ciąć coś na sztuki, części, odcinać, oddzielać kawałek od większej całości; krajać’; np.: *Kroić kromki chleba; Kroić kielbasę na plasterki; Plug kroi skiby*
2. ‘ciąć materiał, skórę itp. nadając im określony kształt, formę’; np.: *Kroić spodnie, cholewki*

Przyjrzymy się jednak uważniej zdaniu:

Krawiec kroi spodnie.

Zgodnie z definicją słownikową czasownika *kroić* zdanie to należałoby zinterpretować następująco: ‘Krawiec tnie spodnie, nadając im określony kształt’. W rzeczywistości treść zdania jest wręcz inna: ‘Krawiec tnie materiał, nadając mu określony kształt, aby uszyć spodnie’.

Ten sam paradoks występuje w języku niemieckim, por. definicję czasownika *zuschneiden* ‘kroić’ w „Langenscheidts Großwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache” [Götz 1993]:

zuschneiden = ‘den Stoff für etwas zuschneiden’
einen Rock zuschneiden

Podobnie nie zgadza się z definicją słownikową czasownika *kroić* zdanie

Jan kroi kromki chleba,

ponieważ faktycznie Jan kroi chleb, a kromki są rezultatem krojenia, podobnie jak skiby są rezultatem krojenia ziemi w zdaniu:

Plug kroi skiby.

Podobne niedookreślenie jest charakterystyczne w ogóle dla wszystkich wyrażeń z czasownikami kreatywnymi, por.:

Anna gotuje zupę.

Dosłownie, zgodnie z definicją słownikową czasownika *gotować* zdanie to miałyby znaczyć: ‘Anna poddaje zupę działaniu wysokiej temperatury przez utrzymywanie jej we wrzącej wodzie’, choć adekwatna interpretacja jest inna: ‘Anna poddaje składniki, takie jak mięso, warzywa, włoszczyznę itd. działaniu wysokiej temperatury przez utrzymywanie ich we wrzącej wodzie w celu wyprodukowania zupy’.

Zatem znaczenie zdania tylko częściowo opiera się na znaczeniach poszczególnych leksemów oraz na jego strukturze gramatycznej — w dużym stopniu rozumienie treści zdania zależy od wspólnej dla użytkowników języka wiedzy o świecie.

Popularny wśród Polaków jest tekst piosenki:

*A wszystko te czarne oczy,
gdybym ja je miał,
za te czarne, cudne oczęta
serce, duszę by, dał.*

Ludzie śpiewają, ale nie zastanawiamy się nad sensem wyrażenia kluczowe — *czarne oczy*, a mianowicie nad tym, że jest ono niedookreślone, poza kontekstem kultury — semantycznie niezdeterminowane, otwarte na wiele interpretacji.

Porównajmy zdania:

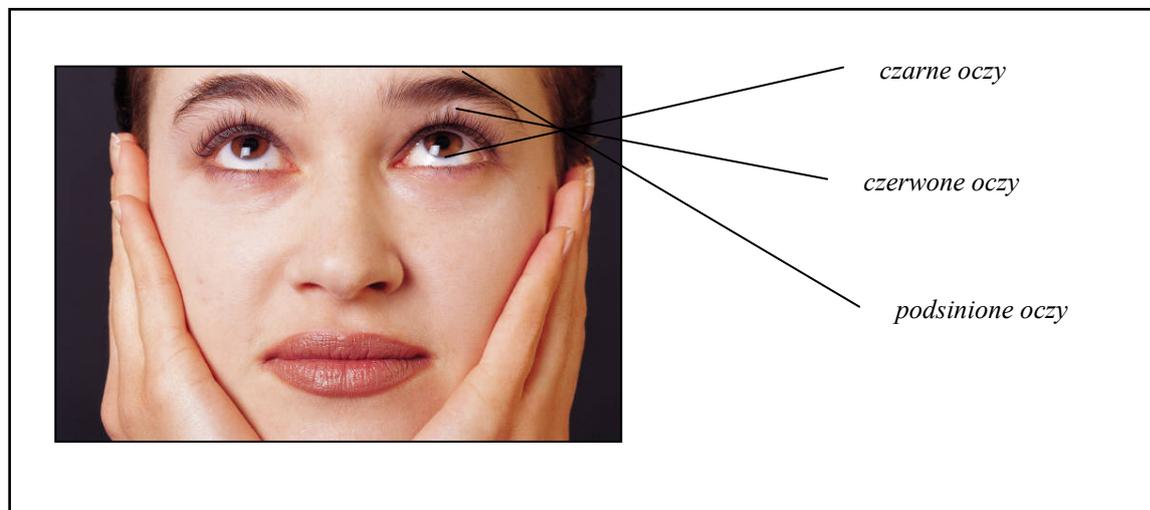
Magda ma czarne oczy.

Magda ma czerwone oczy.

Magda ma podsinione oczy.

Zdania te formalnie różnią się jedynie nazwami koloru — *czarny*, *czzerwony*, *podsiniony*. Ale faktycznie różnice dotyczą także rzeczownika *oczy*: w pierwszym zdaniu chodzi o kolor źrenic, w drugim zdaniu — o kolor białek, a w trzecim zdaniu — o kolor (najczęściej dolnych) powiek.

Rysunek 1.

Inferencja polega na tym, że przy rozumieniu wyrażeń językowych, najczęściej otwartych na kilka interpretacji semantycznych, w pierwszej kolejności daje się pierwszeństwo takim interpretacjom, które są zgodne ze stereotypami kultury. Kultura zatem występuje jako swego rodzaju filtr, chroniący komunikację językową przed niezdeternowaniem. Tak więc w zdaniu

Śnił się jej park i zdanie z nowej książki (M. Canningham)

wyrażenie *zdanie z nowej książki* jest semantycznie ambiwalentne — można je zrozumieć jako ‘zdanie z nowej czytanej książki’ lub jako ‘zdanie z nowej pisanej książki’. Większość respondentów, zapytanych o treść tego wyrażenia, wybrała pierwszą interpretację, ponieważ ogólną normą (czy standardem) jest czytanie, a nie pisanie książek, choć w tekście powieści Michaela Canninghama *Godziny*, w której postacią główną jest pisarka Virginia Wolf, wyrażenie z *nowej książki* zostało użyte w drugim znaczeniu.

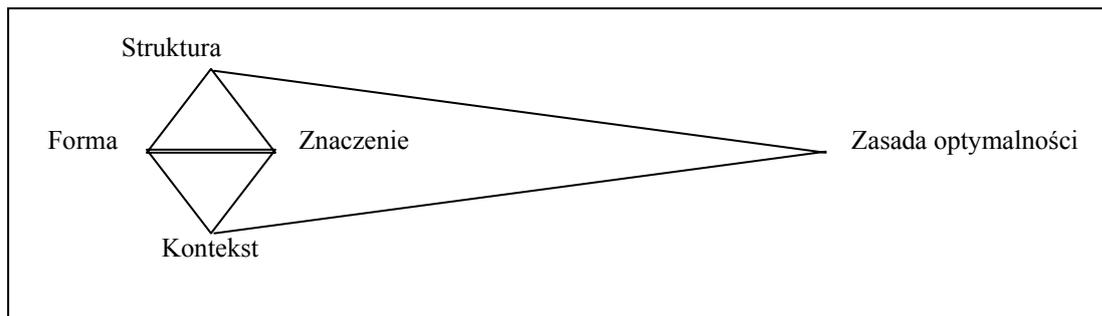
5. Uniwersalizm jako paradygmat językoznawstwa XXI w.

Dla wszystkich wymienionych paradygmatów językoznawstwa charakterystyczne jest hipostazowanie — wylbrzymienie jednego aspektu języka i lekceważenie innych aspektów. Każdy odrębny paradygmat uwzględnia określony, obiektywnie istniejący aspekt języka — formę znaków, ich funkcję nominatywną, ich strukturę oraz ich środowisko. Przez jakiś czas skupienie uwagi na jednym aspekcie jest korzystne, ponieważ pozwala na zdobycie szczegółowej wiedzy o wybranym fragmencie języka. Ale jednocześnie nie można nie zdawać sobie sprawy z tego, że żywotność i skuteczność języka uwarunkowana jest dynamicznym współdziałaniem wszystkich jego aspektów.

Stopień relewancji różnych czynników w komunikacji językowej jest odmienny i zależy od rodzaju komunikacji — uczestników, typu kontaktu społecznego, celów, oczekiwanych rezultatów, sceny i otoczenia itd. Daje to podstawę, aby twierdzić, że nadrzędnym czynnikiem komunikacji społecznej jest zasada optymalności (przyjęta skądinąd także w innych naukach, np. w filozofii biologii): każdemu arealowi, każdej sferze i każdej sytuacji komunikacyjnej przyporządkowuje ona odpowiednie formy realizacji. Tak więc w komunikacji oficjalnej obowiązuje jeden schemat zachowania językowego — w większym stopniu oparty na kodzie językowym, w komunikacji nieoficjalnej — wręcz inny — oparty na subkulturowych stereotypach oraz na sytuacji aktu mowy. Wobec tego zadanie współczesnej nauki o języku polega na tym, aby opisać reguły konfiguracji czynników językowych i niejęzykowych.

Dziś, na początku nowego XXI stulecia można twierdzić o wyczerpaniu się wszystkich poprzednich paradygmatów, a także o tym, że zarysowuje się, jak można sądzić, nowy styl myślenia — uniwersalistyczny. Por. jego model schematyczny (formuła oznacza: ‘Funkcja zasady optymalności polega na tym, że określa ona relacje między strukturą a kontekstem’):

Schemat 5.

Gramatyki przyszłości już nie mogą pozostawać tylko dziełem językoznawców — mają to być gramatyki, napisane przez interdyscyplinarne zespoły badawcze, składające się z językoznawców, psychologów, socjologów, historyków, logików, informatyków, biologów, prawników i in. I wtedy być może nastanie czas, kiedy słynny aforyzm Goethego *Teoria jest szara, a wiecznie zielone jest tylko drzewo życia* na zawsze przejdzie do historii literatury.

Literatura

- Bobrowski 1998: Bobrowski I. Zaproszenie do językoznawstwa. — Kraków, 1998.
- Coseriu 2004: Coseriu E. Der Physei-Thesei-Streit. Sechs Beiträge zur Geschichte der Sprachphilosophie. — Tübingen, 2004.
- Erazm z Rotterdamu 2001: Erazm z Rotterdamu. Pochwała głupoty. — Warszawa, 2001.
- Ferenc 2005: Ferenc M. Czasy nowożytnie // Obyczaje w Polsce. Od Średniowiecza do czasów współczesnych. — Warszawa, 2005. — S. 117-222.
- Götz 1993: Götz D. (red.) Langenscheidts Größwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache. — Berlin etc., 1993.
- Karaulov 1987: Karaulov J. N., Русский язык и языковая личность. — Москва, 1987.
- Kiklewicz 1999a: Киклевич А. К. Стиль и парадигма (к каузативному толкованию стилей мышления) // Национально-культурный компонент в тексте и языке. Материалы научной конференции. Ч. 2. — Минск, 1999. — С. 123-124.
- Kiklewicz 1999b: Киклевич А. К. Функциональная лингвистика. — Минск, 1999.
- Kiklewicz 2002: Kiklewicz A. Paradymaty lingwistyczno-filozoficzne w kontekście słowiańskich tradycji kulturowych // Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański. — Poznań, 2002. — S. 263-278.
- Kiklewicz 2004a: Kiklewicz A. Paradoksy społecznego charakteru języka // W kręgu wiernej mowy. Lublin, 2004. — S. 69-79.
- Kiklewicz 2004b: Kiklewicz A. (red.), Paradymaty filozofii języka, literatury i teorii tekstu (pogranicza metodologiczne). — Słupsk, 2004.
- Kuhn 1968: Kuhn T. Przyroda rewolucji naukowych. — Warszawa, 1968.
- Losev 1979: Losev A. F. Эллинистически-римская эстетика I-II вв. н. э. — Москва, 1979.
- Saloni 1999: Saloni Z. Semantyka // Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. — Warszawa, 1999. — S. 521-523.
- Sick 2005: Sick B. Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod. Ein Wegweiser durch den Irrgarten der deutschen Sprache. — Köln, 2005.
- Świątek 1998: Świątek J. W świecie powszechnej metafory. Metafora językowa. — Kraków, 1998.
- Żmuda 2003: Żmuda K. Anegdoty Żydowskie po raz drugi. — Warszawa/Rzeszów, 2003.

The fundamental problems of modern philosophy of language come into question in the article, namely - typology of linguistic-philosophical paradigms. An author offers original conception of paradigms of philosophy of language which is based on the functional and ergonomics picture of essence of natural languages. Five types of paradigms are examined: 1. traditional (formalistic), 2. nominative (semasiologic), 3. structural, 4. continual (synergistic), 5. universalistic.

Keywords: philosophy of language, linguistic-philosophical paradigm, history of linguistics, methodology of linguistic analysis.

Надійшла до редакції 5 липня 2005 року.

ББК 81.411
УДК 811.111

ІНТЕГРАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КОНЦЕПТУ (ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВЕКТОРИ)

У статті з'ясовується проблема тлумачення терміна "концепт" у науковій літературі кінця ХХ – початку ХХІ ст. Зокрема розглядаються основні конкретизатори концепту у філософському та лінгвокультурологічному аспектах. Пропонується авторська дефініція концепту на основі зазначених векторів з урахуванням даних логіки, когнітології, психолінгвістики.

Ключові слова: концепт, культура, мова, свідомість, пізнання, пам'ять, індивід, соціум.

У науковій літературі одним із найпопулярніших термінів виступає термін *концепт*, що розглядається у різних векторах, у межах яких виділяють численні дефініції разом з цілими комплексами специфічних конкретизаторів. Це певною мірою утруднює взаєморозуміння між вченими різних галузей науки. Разом з тим, безперечно, становлення у науці поняття *концепт* позначило новий ступінь в осягненні засобів, закономірностей та особливостей взаємодії мови, пізнання, культури, а відповідно, нові аспекти взаємодії лінгвістики, когнітології, культурології, психології, філософії тощо; поширило межі змістового аналізу мовних явищ та надало більшої глибини й ефективності семантичним дослідженням. На сучасному етапі розвитку науки актуальними постають питання визначення статусу та сутності концепту, які дотепер не набули однозначного вирішення.

На думку класиків постмодернізму, Ж.Дельоза та Ф.Гаватарі, тільки філософія має справи з концептами, які творець оригінальної концепції створює для того, щоб сформулювати свою позицію [Делёз, Гаватарі 1998]. Ю.Степанов ставить перед собою завдання виділити культурні концепти, оскільки саме вони, трансформуючись певним чином і втілюючись по-різному, формують тіло національної культури. Культура розглядається як сукупність концептів та їхніх відношень. Саме тому Ю.Степанов будує свій словник як дію у сфері культури: постаючи квінтесенцією концептуалізаційних інтелектуальних практик, вона моделює обриси ментального простору, визначає змістові характеристики та ціннісні орієнтації, властиві певному історичному періоду. Відбитки різних традицій культури відображаються в мові й специфічно забарвлюють значення слів, якими ми користуємось. Відповідно, не можна відривати концепти від лінгвістики, оскільки це і мовні категорії. Концепт – це поняття традиційно логіко-філософське, але взяте на озброєння лінгвістикою, і на сьогодні воно має безліч лінгвістичних визначень та інтерпретацій [Чесноков 1967; Алефиренко 1999; Голобородько 2003; Зеленько 2004].

Співвідношення мови і культури розглядається в роботах В.Гумбольдта, Е.Сепіра, Б.Уорфа, О.Потебні, М.Толстого, А.Вежбицької та ін. Лінгвокультурологічна проблематика, що постала на цьому плідному ґрунті, й у наш час з кожним днем набуває все більшого поширення: вона охоплює питання, які стосуються аналізу культурних цінностей, вироблених людством. Базовим лінгвокультурологічним поняттям, на думку В.Карасика [Карасик 2004: 109], постає концепт. І в той же час, одним із центральних питань сучасної когнітивістики виступає питання про роль концептуалізації людського пізнання. Цьому питанню присвячені праці провідних зарубіжних вчених – О.Кубрякової, Дж.Лакоффа, М.Джонсона та ін. О.Кубрякова зазначає, що „процес концептуалізації спрямований саме на виділення мінімальних для певного рівня розгляду одиниць (концептів) людського досвіду в їхньому ідеальному змістовому уявленні” [Кубрякова 2004: 318]. У європейській лінгвістиці (П.Вессенхофер, Г.Піхт, В.Сміт, Б.Тофт, А.Хуршид) концепт розглядається у межах теорії мови спеціальних цілей. Так, Г.Піхт тлумачить концепт як одиницю мислення, знання та пізнання („a unit of thought, knowledge and cognition”) [Picht 2002: 7].

Об'єктом дослідження літературнокультурологічного аспекту є *літературні* або *художні концепти* в окремому літературно-художньому творі або у контексті уснопоетичної народної творчості (А.Башук, М.Вовк, Л.Іванова, Н.Зайчук, О.Кагановська, О.Криштанович, Г.Пасічник, С.Шуляк, Т.Ященко та ін.). Під художнім концептом В.Іващенко розуміє ментальну структуру, що функціонально обмежена сферою мистецтва і містить інформацію про найвищі цінності соціального буття, які виявляють себе через естетичне пізнання істини у формі художнього образу (різновиду продуктивно-творчої уяви), де поєднуються наочно-візуальне, конкретно-чуттєве й підкреслено-емоційне сприйняття дійсності (безпосередньо чуттєвий образ), логічна ідея (думка), а також зображально-виражальні засоби його репрезентації [Іващенко 2004: 100]. Так, за В.Кононенком, визначальними художніми концептами для Т.Шевченка є *слава* і *доля*, для І.Франка – *добро* й *зло*, для Лесі Українки – *надія* й *мрія*, для В. Стефаніка – *гріх* і *спокута*.

У такий спосіб у науковій літературі можна виділити сім аспектів інтерпретації концепту: *логіко-філософський* (Дж.Кемені, Ч.Пірс, Г.Фреге), *власне філософський* (Ж.Дельоз, Ф.Гаватарі), *лінгвістичний* (В.Гак, В.Звегінцев, Л.Резніков, О.Тараненко), *лінгвокультурологічний* (А.Вежбицька, І.Захарченко, Л.Іванова, В.Іващенко, В.Красних, В.Маслова), *когнітивний* (В.Дем'янков, О.Кубрякова, З.Попова, І.Стернін), *психолінгвістичний* (А.Залевська, О.Селіванова, В.Старко, О.Цапок, І.Штерн) та *літературнокультурологічний*

(Л.Грузберг, Л.Іванова, О.Кагановська), які відображають складну і суперечливу природу самого концепту і наукового знання про нього. Так, згідно з логіко-філософським та когнітивним аспектами концепт постає одиницею мислення і пам'яті, що є результатом тривалого процесу; згідно з психолінгвістичним – одиницею людської психіки; за даними лінгвістики концепт виконує номінативну та пізнавальну функції, а за даними когнітивістики – функцію збереження знань про світ; за логіко-філософським та лінгвістичним векторами концепт характеризується специфікацією, узагальненням, абстрагуванням; в усіх аспектах відзначається мовний і модифікаційний характер концепту. З метою встановлення сутності концепту й отримання його вичерпної дефініції пропонуємо аналіз цього явища у філософському та лінгвокультурологічному векторах, які покладені в основу визначення концепту.

Ж.Дельоз та Ф.Гаватарі тлумачать *концепт* як пізнання і пізнається в ньому чиста подія, що не збігається з тим станом речей, в якому воно втілюється. Виділяти подію з речей і живих істот, будувати з них нові події – це завдання тільки філософії, а наука, досліджуючи об'єкти, розглядає їх не з погляду концепту і не створюючи концепти. Тому концепт належить філософії і тільки їй одній [Делёз, Гаватарі 1998]. У межах цього погляду вчені виділяють такі конкретизатори концепту, як суто філософського поняття:

- концепт *безтілесний*, хоча втілюється у тілах (він має лише інтенсивні ординати; він позбавлений енергії і наділений інтенсивністю);
- концепт визначається як *неподільність* певного числа різнорідних складників, об'єднаних концептуальною точкою;
- концепт *одночасно абсолютний і відносний*: абсолютний як ціле (завдяки конденсації), відносний у своїй фрагментарності, до власних складників, до інших концептів, до проблем, які покликаний вирішити;
- концепт – *не сталий*, оскільки філософ постійно реорганізує свої концепти, навіть змінює їх; іноді через розростання окремого пункту концепту відбувається нова конденсація: додаються нові чи вилучаються старі складники;
- концепт *реальний без актуальності, ідеальний без абстрактності*;
- концепт *позбавлений дискурсивності*;
- концепт відсилає до певної проблеми або до проблем, без яких він не мав би смислу;
- концепти *не вічні*: зміни у природі концепту, як і проблеми, на які він покликаний давати відповідь, залежать від змін порядку думок;
- концепт – це *множинність*, абсолютна *автореференційна*, утворена з певного числа інтенсивних варіацій, неподільно пов'язаних між собою відношеннями сусідства і рухомою концептуальною точкою;
- концепт – це *контур*, конфігурація, констеляція певної майбутньої події.

Однак, не всі дослідники вважають, що концепт виступає суто філософським поняттям, наприклад, О.Харитонова переконана, що концепт наділений рядом властивостей, що дозволяють розглядати його у межах науки: еволюційність (спрямованість на розвиток); раціональна аксіологічність (оцінка в категоріях позитивно / негативно); проспективність (прогнозування майбутніх винаходів); гіпотетичність (необмеженість пізнання та неоднозначність знання); суперечливість (несумісність різних видів знання); інтелектуальність (побудова теоретичної моделі знання); логічність. Таке розуміння сутності концепту уможливило виділення цілого комплексу його наукових тлумачень, зокрема лінгвокультурологічного.

Опрацювання теоретичної концепції взаємозв'язку мови і культури не є новим, хоча в наш час у науковій літературі можна знайти безліч його інтерпретацій [Панфилов 1975; Русанівський 1993; Маковський 1997; Мех 2003; Іванова 2005]. Якщо звернутися до загального мовознавства, можна побачити, що цю проблему вирішували вже наприкінці XVIII – на початку XX століть (Й.Г.Гердер, В.Гумбольдт, О.Потебня, Е.Сепір). Ідею про співвідношення характеру певної мови й певного народу, обґрунтував Вільгельм фон Гумбольдт: „Мова утворює навколо людини чарівне коло, вийти з якого можна тільки вступивши в інше коло, тобто вивчивши іншу мову” [Гумбольдт 1984], а перехід на іншу мову призводить до зміни світогляду, причетності до іншої культури. Відповідно різні мови характеризуються різним світотворенням та світосприйняттям. Крім того, кожна мова вбирає в себе *дещо* від своєрідності нації і в свою чергу впливає на останню. В такий спосіб мова і нація постають силами, які взаємодоповнюють одна одну. За О.Потебнею, національна ідентичність обумовлюється культурою, мовою та вірою. Основні параметри культури обов'язково відбиваються в мові, що зберігає результати матеріального і духовного життя народу і передає їх у концентрованому вигляді з покоління до покоління. Е.Сепір впевнений в тому, що мова має національний характер і не існує поза культурою.

С.Єрмоленко, Т.Харитонова, О.Ткаченко, Г.Яворська, А.Шамота вважають, що мова, з одного боку, виступає окремим компонентом культури, що входить до неї разом з іншими знаковими системами (фольклор, література, наука, право, релігія тощо), а з іншого, однією із загальних форм вираження культури – форми втілення словесних за своєю природою складників культури [Єрмоленко 1998: 3]. Кожна мова відрізняється від інших мовних моделей специфічним способом репрезентації дійсності.

С.Тер-Мінасова порівнює мову із дзеркалом, що відображає дійсність і створює свою картину світу, специфічну для кожної мови, і відповідно, етнічної групи, мовного колективу, що користується цією мовою.

Мова відображає дійсність не прямо, а від реального світу до мислення і від мислення до мови. Крім того, таке відображення світу у мові – це колективна творчість народу, який говорить цією мовою, і кожне нове покоління отримує з рідною мовою певний комплект культури, в якому вже закладені риси національного характеру, світогляд, мораль. Суспільне буття, різноманітні відношення, спостереження та досвід людей – все це знаходить відображення у мовному словнику, який виступає основним засобом передачі етнокультурної інформації [Тер-Минасова 2000: 7].

Цілком обґрунтованим постає дослідження концептів у лінгвокультурологічному векторі, як правило, у працях вітчизняних вчених (Н.Артюнова, А.Бабушкін, С.Воркачев, В.Воробйов, В.Карасик, Н.Красавський, Д.Ліхачов, С.Ляпін, О.Прохвачева, Г.Слишкін, Ю.Степанов, Є.Шейгал). У межах цього напрямку *концепт* розглядається, як одиниця, що наділена динамічною природою, і, разом з тим, характеризується “стереотипністю” та “константністю”.

Пізнаючи і членуючи навколишній світ, людина не лише називає (іменує) окремі його реалії, а й осмислює їх у слові, тому постає потреба говорити не просто про слова, а про мовні одиниці – культурні компоненти – *концепти*, породжені історико-культурною свідомістю народу. Отже, концепт наділений не лише власне лінгвістичною, а й лінгвокультурною інформативністю, тобто в ньому спостерігаємо асоціативне нашарування культурних смислів на основне (словникове) значення. Концепти пов’язані передусім з народними звичаями, переказами, традиціями – явищами, що підтримують історичну спадковість. В.Зусман цілком справедливо визначає зв’язок культури і концепту: “Концепт завжди виступає частиною цілого, яка містить відбиток системи ... Концепт – мікромодель культури, а культура – макромодель концепту. Концепт породжує культуру і породжується нею” [Зусман 2001: 41].

Найбільш відомий представник цього напрямку – Ю.Степанов – під концептом розуміє згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини, з одного боку, і те, за допомогою чого людина входить в культуру, а в певних випадках і впливає на неї, з іншого боку [Степанов 2001], і виділяє такі конкретизатори концепту:

- концепти *описують дійсність*, але дійсність особливого роду – *ментальну*;
- концепти *служать для забезпечення процесу орієнтування у світі*, який щільно пов’язаний з необхідністю ототожнювати та розрізняти об’єкти;
- концепт переживається, оскільки він постає *цілісним “пучком” уявлень, понять, знань, асоціацій, інтенцій, згадок*;
- концепти – це найбільш загальні, *фундаментальні образи*, через які конструюється все інше; це категорії мови та національної культури. Це основні осередки культури в ментальному світі людини;
- *культура* втілена у значеннях слів: це набір “форм”, у яких світ постає перед людиною.

До основних категорій лінгвокультурології, за В.Карасиком, належить поняття “картина світу”, а його частинами виступають саме культурні концепти – багатомірні смислові утворення, в яких виділяються ціннісний, образний та поняттєвий складники. До онтологічних конкретизаторів мовної картини світу автор зараховує наявність імен концептів, нерівномірну концептуалізацію різних фрагментів дійсності залежно від їх важливості для життя певного етносу, специфічну комбінаторику асоціативних ознак цих концептів, специфічну кваліфікацію певних предметних областей, специфічну орієнтацію цих областей на певну сферу спілкування. Серед конкретизаторів концепту дослідник виділяє такі:

- концепти існують тільки тоді, коли концептуалізована сфера осмислена у мовній свідомості й отримує вербальне позначення.

Концептуалізація дійсності відбувається через позначення (виділення актуально значущого для певної лінгвокультури та надання цьому фрагменту спеціального знака), вираження концепту (сукупність мовних та немовних засобів, які ілюструють, уточнюють і розвивають його зміст) та опис концепту (дослідницькі процедури тлумачення значення його імені та найближчих позначень);

- *багатомірність*;
- *дискретна цілісність* смислу;
- *опредмечення у мовній формі*;
- *момент переживання* інформації.

У цьому ж векторі розглядає концепт і В.Жайворонок. На його думку, *концепти* – це мовні одиниці, наповнені культурним змістом, а не просто слова-знаки. Слова-концепти здебільшого функціонують у культурних контекстах і в українській мові характеризуються етнографічним, етноісторичним, етнокультурним, етнофілософським, етнопсихологічним, етнопедagogічним та іншими національно-культурними підтекстами, тому, як правило, більшість з них образні або виступають етносимволами [Жайворонок 2004: 27]. Однак сучасні культурологічні словники, на жаль, ігнорують цей термін [див. Корінний, Шевченко 2003; ТСК 2004].

Філософський та лінгвокультурологічний аспекти інтерпретації концепту не виключають один одного: концепт як одиниця пізнання переходить від індивіда на концептуальну систему суспільства, а врешті-решт на культуру цього суспільства, а концепт як одиниця культури постає фіксацією суспільної свідомості, що стає набуток індивіда. Відповідно, ці підходи відрізняються векторністю: філософський концепт – це напрям від

індивідуальної свідомості до суспільної, а лінгвокультурологічний концепт – це напрям від суспільної свідомості до індивідуальної.

Запропонований інтегральний підхід до інтерпретації концепту дозволяє більш-менш узагальнити і систематизувати знання про ці ментальні утворення. Проаналізувавши концепт у кількох векторах та розглянувши основні конкретизатори концепту, пропонуємо власну дефініцію концепту: *концепт* – це одиниця мислення і пам'яті, яка постає в результаті тривалого і складного процесу, наділяється мовною оболонкою (виражається лексичними, фразеологічними, пареміологічними одиницями, прецедентними текстами, етикетними формулами), підлягає процесам специфікації, узагальнення, абстрагування та модифікації (змінам, уточненню, розширенню / звуженню), характеризується динамічною природою, відзначається “стереотипністю” та “константністю”, утворена множинністю складників та наповнена культурним змістом, виконує пізнавальну функцію, функції орієнтування у світі та збереження знань про світ. Отже, концепт постає предметом дослідження лінгвістики, філософії, когнітології та культурології із залученням даних психолінгвістики, логіки, літературознавства та естетики.

Література

1. Алефиренко 1999: Алефиренко Н.Ф. Спорные вопросы семантики. – Волгоград, 1999. – 274 с.
2. Голобородько 2003: Голобородько К.Ю. Лінгвістичний статус концепту // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – Луганськ, 2003. – С. 16-21.
3. Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 162-183.
4. Делёз, Гваттари 1998: Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Перевод с фр. и послесл. С.Н. Зенкина. – М., 1998. – 288 с.
5. Єрмоленко 1998: Єрмоленко С.С., Харитоновна Т.А., Ткаченко О.Б., Яворська Г.М., Шамота А.М. Мова в культурі народу // Мовознавство. – 1998. – № 4-5. – С. 3-13.
6. Жайворонок 2004: Жайворонок В.В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук // Мовознавство. – 2004. – №5-6. – С. 23-35.
7. Зеленько 2004: Зеленько А.С. Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні. – Луганськ, 2004. – 228 с.
8. Зусман 2001: Зусман В.Т. Концепт в культурологічному аспекті // Межкультурна комунікація: Уч. посібник. – Н. Новгород, 2001. – С. 38-53.
9. Іващенко 2004: Іващенко В.Л. Художній концепт: проблема визначення на рівні ментальних структур як форм відображення дійсності (на матеріалі життєтворчості Т.Г.Шевченка) // Науковий вісник Волинського державного університету: Мовознавство. – 2004. – № 6. – С. 98–103.
10. Іванова 2005: Іванова Л.П. Феномени ментального пространства індивіда, народу, цивілізації // Актуальні проблеми менталінгвістики: Зб. наук. ст. – Черкаси, 2005. – С. 8-9;
11. Мех 2003: Мех Н.О. Мова, культура, етнокультура // Культура слова. – Вип. 62. – К., 2003.
12. Карасик 2004: Карасик В. Языковой круг. Личность, концепты, дискурс. – М., 2004. – 392 с.
13. Корінний, Шевченко 2003: Корінний М.М., Шевченко В.Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. – К., 2003. – 384 с.
14. КСКТ 1996: Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Т. Панкрац и др. – М., 1996. – С. 90-95.
15. Кубрякова 2004: Кубрякова Е.С. Язык и значение: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в понимании мира. – М., 2004. – С. 318
16. Маковский 1997: Маковский М.М. Язык – миф – культура. Символы жизни и жизнь символов // Вопросы языкознания. – 1997. – №1. – С. 73-97.
17. Панфилов 1975: Панфилов В.З. Язык, мышление, культура // Вопросы языкознания. – 1975. – №1. – С. 3-13.
18. Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – 192 с.
19. Потебня О.О. й актуальні питання мови та культури: Зб. наук. праць / Ред. кол. Б.М. Ажнюк, В.М. Бріцин та ін. – К., 2004. – 368 с.
20. Русанівський 1993: Русанівський В.М. Єдиний мовно-образний світ української ментальності // Мовознавство. – 1993. – №6. С. 3-13.
21. Сепир 1993: Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Перевод с англ. / Под ред. А.Е.Кубрика. – М., 1993. – 614 с.
22. Степанов 2001: Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 2001. – С. 12-82.
23. Тер-Минасова 2000: Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000. – С. 7-11.
24. ТСК 2004: Термінологічний словник з культурології / Укл. Н.Ю. Больша, Н.І. Єфімчук. – К., 2004. – 142 с.
25. Чесноков 1967: Чесноков П.В. Слово и соответствующая ему единица мышления. – М., 1967. – 192 с.
26. Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних та гуманітарних дисциплін. – К., 1998. – С. 191-192.

27. Picht 2002: Picht H. The Concept in Terminology a unit of thought, knowledge or cognition? // Научно-техническая терминология: Науч.-техн. рефератив. сб. – М., 2002. – Вып. 2. – С. 7.

The article elucidates the problem of the interpretation of term concept in the scientific literature of XX – beginning XXI centuries. Particularly, the features of the concept in the philosophical and linguocultural are described. The author put out the own definition of the concept, which based on mentioned aspects and facts of logic, cognitology and psychology.

Keywords: concept, culture, language, cognition, consciousness, memory, individual, society.

Надійшла до редакції 29 вересня 2005 року.

Николай Луценко

ББК Ш12=411.4

УДК 801.311

ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИЕ ЭТИМОЛОГИИ

У статті автор продовжує знайомити читача зі своїми етимологічними спостереженнями. Виклад базується на подоланні консерватизму традиційної етимології. Використовуються нові ідеї, що стосуються семантичної сторони мови, а також тенденцій розвитку голосних і приголосних звуків. Слово як таке тлумачиться як результат предикативного акту, носій прихованої предикативності.

Ключові слова: лексична етимологія, звукові переходи, семантичні парадигми, предикативна природа слова.

Как известно, в последнее время объектом интенсивных наблюдений и исследований стали так называемые культурные концепты. В соответствующих работах устанавливаются параметры картин мира, выясняются особенности одномерного лингвоэтнического и/или полимерного лингвоэтнического восприятия социально маркированных реалий, т.е. в новых условиях и как бы на новом уровне реализуются установки старушки-Völkerpsychologie Штейнталя-Лацаруса. При этом обращает на себя внимание отсутствие или поверхностность этимологического компонента в подобных построениях. Последнее, конечно, лишает их конструктивного объединяющего начала, превращает в наборы интересных, но разрозненных сведений. По сути, в большинстве публикаций поиски смысловых опосредствований того или иного концепта оказываются отданными в ведение случая, соотв., выявляемые «картины мира» неполными. В предлагаемой статье автор продолжает знакомить читателя со своими этимологическими и – отчасти – культурологическими наблюдениями, не меняя при этом заявленных ранее принципов этимологического анализа. Прежде всего речь идёт о положениях, опубликованных в юбилейном сборнике в честь проф. А.А.Загнитко [Луценко 2004а]. Очевидно, нет смысла их здесь повторять. Отметим только, что так называемый (начальный) нелабиализованный *u* <лат.>, для которого мы вводим в статье символ *u^o* (= *u* с зачёркнутой лабиализацией), в качестве соответствий имеет: 1) среди гласных – *ы, э*, болг. *ъ* и др.; 2) среди согласных – *л, р, х*, укр. *г* и др. Последние (т.е. элементы второго ряда) реализовались «в позиции» второй моры (гласного). Именно так, например, возникло слово *ага*. Сначала оно представляло собой (новый) гласный *a*, напряжённость которого была коррелятивна функции междометия. Позднее во второй море этот гласный, по причине редукции, дал *г* (*h*). После этого аналогически вновь был добавлен *a*. На новом этапе *h* усилился в *g* – современные носители русского языка, как известно, *ага* произносят со взрывным согласным (*ага!*). История слова *ага* показывает, что неверно *h* возводит к *g*. Значительное преобладание в речи рефлексов *u^o* над рефлексами *u* <лат.> (*u* → *w*) – это, так сказать, восстановленное в ненапряжённой зоне, прежнее качество речи. Замечания такого рода для нас важны в том плане, что многие слова – и мы это покажем – представляют собой результат экстенсивного фонетического развития. Предикативные акты как средство получения смыслов в этом случае реализовались посредством фонетических наращений. Обратимся теперь непосредственно к этимологиям конкретных слов.

ВДОВА. Нет повода соглашаться ни с семантической (< ‘лишенная [супруга]’ – [КЭСРЯ 1971, с. 71]), ни с морфологической реконструкцией этого слова. В последнем случае предполагается, что первоначально *вдова* – прилагательное (пережившее субстантивацию), по отношению к которому *вдовица* – «уменьшительное существительное» [Мареш 1961, с. 143]. В действительности слово *вдова* по морфологическим особенностям и исходной семантике = числительное со значением ‘одна’ (‘она одна’ → ‘она вдова’). Формально оно, конечно, является прилагательным, однако в этом случае форма менее важна, чем семантика. Упомянутая в Тверской летописи брата Авдова – это, надо полагать, одинокая гора или гора с одной вершиной: *...ста князь великий Юрій с братією на горѣ Авдовѣ...* (стлб. 320). Но наше утверждение, собственно, вытекает из возможности обосновать этимологическое тождество слов *одна* и *вдова* (оба они восходят к примитиву *du*): 1) *du* → *dna* → *odna* (орфографически – блр. *адна*; русск., укр. *одна*); 2) *du* → *dwa* → *odwa* (ср. русск. диал. *одва* ‘еле’, ‘едва’; см. ниже) → *wodwa* → *widwa*. В качестве приставного (перед стыком согласных) использовался также *i* – отсюда параллелизм слов *едва* (< *идва*) – диал. *одва* (< ‘рядом’ < ‘рука’; ‘рука’, как известно, как раз и является

смысловым прототипом значения 'один' [Март 1936, с. 103]), *вдова* (< *одва*) – нем. *Witwe* (< *itwa* ~ *idwa*), лат. *vidua* (< *idwa*) и пр. Очевидно, что специализация значения 'вдова' произошла благодаря тому, что в русском языке слова *одна* и *вдова* разошлись фонетически. Существенно, что морфологически прозрачные обозначения одиноко живущей женщины и одинокого мужчины здесь связаны как раз со словом *один* – *одинавка*, *одиначка*, *одинавушка* и др.; *одинец*, *одинок* (*жить* *одинок*) и под. Любопытно, что топоним *Одоев*, фамилии *Одоевский*, *Одоевцев* сохранили, по сути, мужскую параллель к слову *вдова* – лексему *одой* (*odwa* → *odja* → *odoj*). Ср. реляции *одинец* (→ *Одинец*) – *Одинцово* (город в Московской области), **одой* (→ *Одой*) – *Одоев* (районный центр в Тульской области). Сюда, возможно, и укр. *отой*, русск. диал. *отый* 'тот', на что указывает нем. *Witwe* (< *itwa* ~ *otwa* || → *otja* → *otoj*), а также *отава*, диал. *отайва*, *отаева* 'то же' (≈ 'трава, у которой надрезаны верхки'; *otwa* → *otaw* → *otawa*). Ср. также лат. *id* 'то', *et* 'и' (< 'рука' [Луценко 2004а, с. 227-228]), нем. *Witfrau* 'вдова'; параллельным к названию *Авдова* (*a* [перед стыком согласных] + *вдова*; см. выше), по-видимому, можно считать латинское название горы *Ida* (*idwa* → *ida*; на ней якобы воспитывался Юпитер).

Необходимо отметить, что по первоначальной семантике к русск. *вдова* очень близко стоят исл. *ekkja*, дат., норв. *enke*, швед. *änka* 'вдова' (= 'одинокая', 'Alleinstehende' – по В.Краузе [Трубачев 1959, с. 98, 114]). Кстати, и лат. *vidua* – это не только 'вдова', но и просто 'незамужняя женщина', а также 'женщина, находящаяся в разлуке с мужем'. Видимо, тогда, когда слово заимствовалось в латынь, оно ещё сохраняло свою внутреннюю форму. Напротив, слова с одним значением (как, напр., нем. *Witwe*, *Witib* 'вдова') – более поздние славянские заимствования. Поскольку понятия жены и одинокой женщины (вдовы) могли возникнуть только при патриархате, вообще следует допускать совпадение обозначения вдовы с другими названиями женщины. По этой причине можно постулировать родство между русск. *вдова*, нем. *Witwe* и пр. и итал. *donna* 'женщина (баба)', 'жена', 'служанка', слов. *chot'a*, *chot* 'жена, супруга', чешск. *chot* 'то же', др.-русск. *хоть* 'жена', 'наложница' (*otwa* → *otja* → *hot'a* ~ *chot'a* → *chot*) и др. Отказавшись от семантического анализа обсуждаемого слова, О.Н.Трубачёв, к сожалению, прошел мимо указанных фактов, отдав своё внимание реконструкции, основанной на признании приоритета вторичных форм – форм, отмеченных признаками гиперхарактеризованного восприятия славянского слова (с. 113). После О.Н.Трубачёва, добавив к известным фактам др.-греч. ἄθεος 'неженатый мужчина', 'юноша', по тому же пути пошел В.Шаур [Šaur 1975, s. 69]. Между тем очевидно, что слово *вдова* появилось там, где, во-первых, рядом с *вдова* было образовано слово *вдовица* – отнюдь не для выражения уменьшительности, а для морфологического утверждения субстантивного смысла; во-вторых, слова со значением 'один' начинаются с орфографического *о-* или *а-*. В совокупности этим двум критериям не отвечают ни южнославянские, ни, тем более, западнославянские языки. Стало быть, слово *вдова* по происхождению восточнославянское. Ср. отсутствие слова *wdowica* в польском, то же и гиперхарактеризацию (= знак заимствования) в н.-луж. *hudowa*, в.-луж. *wudowa*. Отсутствие отмеченных этимологических связей, а также наличие проявлений гиперхарактеризации в фонетическом облике слов других языков (скр. *vidhāvā*, прус. *widdewū*, гот. *widuwō*, др.-в.-нем. *wituwa* и др.) – свидетельство того, что слово со значением 'вдова' в них заимствованное. Таким образом, на примере слова *вдова*, равно как и множества других, можно убедиться в том, что этимологии, отсылающие к индоевропейскому или праславянскому (здесь имеем и то и другое), считать научными нет оснований.

Укр. **ВИРІЙ**, русск. *ирій*. По ЕСУМ I, 380, общепринятой этимологии не имеет. Но решение проблемы происхождения этого слова лежит в основном в фонетической плоскости. Если бы это было понятно, тогда не пришлось бы объяснять *ви-* в *вирій* (*вирей*, *вир'е*) из сочетания предлога со словом *ирій* (*в ирій* → *вирій*: ЕСУМ I, там же) или же в *вирай*, *ирай* усматривать влияние слова *рай* (там же; Фасмер II, 137). В действительности *и-* и *ви-* – равноправные рефлексы начального нелабиализованного *u^o* [Луценко 2004а, с. 224]; ср., в частности, *наука*, но *навык* (*иӯ-* из *u^o*, а не из *и*, т.е. *и* в *наука* – субститут *u^o*). В русск. *ирій*, *ирей*, укр. *ірій* и др. *і-* или также субститут *u^o*, или, скорее, приставной гласный. Последнее означает, что в нашем слове, как и в укр. диал. *ір'є*, некогда имел место стык согласных. Но это значит также, что «формы» с начальными *ви-* и *і-* – разного происхождения. «Форма» с *ви-* восходит к **uru*, построенному на аналогическом добавлении к *ur* или *ru* ещё одного *и* (< *u^o*). Форма с *і-* – результат развития **ru*, где *і-* приставной: *ru* → *rwa* → *irwa* → *irja* (→ *irje*, *iraj*), *ir'ej* ~ *ir'ij* // *ирей* ~ *ирій* (Даль I, 310). Так как в **ru r* из *h*, русск. *ирей*, укр. *ірій* и под. следует соотносить с *юг*, *юг* (*hu* → *uh*, *juh*), *юр* 'возвышенное [и потому светлое и тёплое] место' (*дом на юру*). Иначе говоря, *ирій*, *юг*, *юр* – параллельные результаты развития одного примитива. Наличие *-рий* в *Меркурий* показывает: первоначально этот примитив обозначал 'небо – верх – тьму' (→ 'свет' [как 'мерцание']). На основе смысла 'свет' позднее развилось значение 'юг' (как направление и место). Что касается «формы» *вирій*, то ближе всего к ней располагается слово *ура* 'победа' (< 'верх' || ← 'небо' ~ 'тьма'; ср. [Луценко 2003, с. 107, 113]). В.И.Даль (со знаком вопроса) приводит русск. диал. *вырей* 'жаворонок' (I, 310). Так как птицы были названы по 'небу', этот факт нашу этимологию вполне подтверждает. Не противоречат ей и русск. диал. *вырей* 'колдун', *вырить* 'колдовать' – соответствующие явления тоже отсылают к небу.

ВЛАДИМИР. Частая (в том числе бытовая) «расшифровка» имени – 'владеющий миром'. Как и другие (in potestate gloriosus – Преображенский I, 87; «славный владением» – Фасмер I, 341; «великий властью» – ЕСУМ I, 419), по причине своей сюжетности она не может быть правильной: слово возникало как структура предикации, поэтому между его частями должно было существовать смысловое сходство или тождество

[Луценко 2003, с. 86]. По А.Л.Погодину же, в «двуосновных именах» мы как раз «имеем дело с весьма древними образованиями» [Погодин 1903, с. 189]. Что же означают части *влад-* и *-мир* (**Владми[ѣ]р* → *Владимир*¹; *-и-* – следствие вокализации стыковой мягкости)? Укр. *владний* (*влад-ний*) ‘властный’, *влада* ‘власть’ и др. указывают на смысл ‘власть’. Однако ‘власть’ = ‘верх’, стало быть, ‘небо’ ~ ‘тьма’ (→ ‘свет’² || → ‘много’ ~ ‘сила’). Кроме того, *влад-* = *вуд-*, части укр. *вудвуд* ‘удод’, которое как обозначение птицы тоже отсылает к ‘небу’ ~ ‘верху’. Сюда же и древнее *уд* ‘член’ (‘рука’ и т.д. || → ‘сила’ и т.п.). Соответственно, часть *-мир* (по А.Г.Преображенскому и др., из *-мѣрь* – I, 87) можно соотносить как с *сумерки*, *мерцать*, *мга* ‘тьма’ (*мга* → *мьга* ~ *мьра* ~ *мьря* → *мер//мерь//мир*), *мир* ‘покой’ (< ‘тьма’ [Луценко 1997, с. 22]) и др., так и с *м’я-*, *мя-* из укр. *м’яти*, русск. *мять* (< ‘рука’ ~ ‘сила’; *му* → *мга* ~ *мра*, но и: *му* → *мва* [→ *мла*] → *мја* ~ *мя*). Возможная соотносительность части *-мѣрь* со словом *мѣра* (*му* → *мга* → *мра* ~ *мьра* → *мѣра* || ‘тьма’ → ‘много’ → ‘количество’ → ‘мера’) указывает, что *-мѣрь* могло появиться и посредством усечения *-а*. Владимир, следовательно, = ‘тот, кто обладает властью и силой’, говоря по-украински, *можновладець*. Добавим, что внутриязыковыми, фонетическими и смысловыми, соответствиями к *Владимир* выступают имена *Вадим* (< **уд-мя* || → *вадмя* → *вадем* → *Вадим*) и *Гудим* (ср. ещё *Гудимир* [Казаков 2003, с. 38]), которые, кстати, пока надёжных этимологий не имеют. Любопытно, что переработанное в иноязычной среде (лишённое признака мягкости в области губных) имя *Владимир* возвратилось в русский язык в виде *Во(а)льдемар* (ср. нижн.-нем. *Woldemar* и др.; обратное толкование соотношения этих имён [Суперанская 1998, с. 148] абсолютно неверно)³. *Владимир* как название города (= ‘главный город’, ‘город руководителя’) тоже имеет ряд «синонимов»: *Вышгород*, *Суздаль*, *Царьград* и др.

Др.-русск. **(В)УИ** (дядя по матери), укр. *вуй* ‘дядя’ и др. Ср.: ...и иде Володимеръ съ Добрынею, уемъ своимъ, къ Новгороду... (Тверск. летопись, стлб. 69). Социальная и семантическая история понятия, представляемого указанным словом, не выяснена. Молчаливое предложение читателю со стороны авторов этимологических словарей самому разобраться в том, почему якобы один и тот же корень представлен в различных терминах родства (со значением ‘дед’, ‘внук’, ‘бабка’), – это не что иное, как попытка прикрыть или «облагородить» незнание. Наше слово, думается, отражает сложный характер формирования терминов родства, прежде всего, вероятно, сдвиги в их семантической стороне. Указанное значение поэтому, конечно, не первично, как не первично, например, значение ‘отец’, которое, как известно, исторически пересекается в том числе и со смыслом ‘дядя’ (ср. укр. *дядьо*, *дядя* ‘отец’ и русск. *дядя*). Исходя из типичности сочетаний *чужой дядя*, укр. *чужий дядько* и из того, что сочетаемость слов семантически обусловлена, можно предположить, что концепт ‘дядя’ связан исходно со значением ‘чужой’, ‘неизвестный’ (~ ‘пришелец’, ‘гость’)⁴. Видимо, не случайно в древнерусском *уи* имеет также форму *вои*, т.е. совпадает с *вои* ‘воин’ (воин реализует свою функцию и как ‘пришелец’). Предметно-понятийно смысл ‘дядя’, стало быть, можно свести к идее ‘тьмы’. Один из дериватов ‘тьмы’ – смысл ‘много’, посему с *уи*, *вуй* родственно *уйма* (*уй-ма*). Др.-русск. *уима* ‘недостача’, *уимати* ‘отнимать’, ‘лишать’ сюда же, так как ‘тьма’ – это и ‘отсутствие’ [ср. Луценко 2004б, с. 241]. Если предположить, что первоначально *уйти* (= др.-русск. *уйти* ‘уйти’, ‘убежать’) = ‘исчезнуть’ (≈ ‘стать тьмой’), то и данный глагол – сюда же. Укр. *йти* и пр. в этом случае придётся рассматривать как результат «депрефиксации» (следовательно, *йти* = ‘исчезать’; «чистое» *йти*, напомним, в современном русском языке отсутствует). В аспекте ‘исчезновения’/‘тьмы’ можно толковать и предлог (укр.) *ув*, а также приставку *вы-* (ср. *выть* при *вой*). Поскольку совпадение названий дяди и племянника исторически вполне представимо, подтверждением сказанного можно считать др.-русск. *нетий* ‘племянник’ (ср. *нет*, *нету*; фонетически *нетий* – аналог к *некий*; ср. вариантность типа *обороняю Русскія земля – начало земли Русстѣи* в летописях). Так как исторически отец = ‘дядя’ (см. выше), то в свою очередь сын (по отношению к нему) – ‘племянник’. В слове *сын*, таким образом, тоже можно искать – увеличивая количество аргументов в пользу предложенных построений – следы изначального смысла ‘тьма’. Соответствующая попытка даёт положительный результат: *сын* = *су* ‘тьма’ (ср. *су-мрак*; *си* ~ *с^ни* → *sun-* = *сын*; ср. скр. *supi*). С тем фактом, что *уи* – это прежде всего ‘дядя по матери’, в определенной мере согласуются попытки лингвистов толковать слово *невеста* (невеста – будущая мать) через концепт ‘неизвестная’. В принципе, в подобном разрезе, по-видимому, можно было бы говорить о женщине вообще (ср. укр. *невіста* ‘женщина’, *невістюк* ‘бабник’ и др.). Так как номинативно связаны ‘тьма’ и ‘буря’, безусловно, родственными являются наши слова *уи*, *вуй* и слова с корнем *буй-*. (Данное родство можно обосновать и фонетически: *вуй* → ^о*вуй* → *буй-*). Это значит, что при рассмотрении таких фамилий, как *Буйко* (ср. укр. *вуйко* ‘дядя’), *Буйков*, *Буйнов*, *Буянов*, *Буянин* и под., помимо ‘буйства’, необходимо иметь в виду обозначение родственных связей.

¹ Реконструкцию подтверждает нем. *Waltmar* – с закономерными для немецкого фонетическими видоизменениями в обеих частях (ср. ниже).

² Ср. «солнышко Владымер-князь», «князь солнышко Владимир», «Владимер красно солнышко» и т.д. в былинах.

³ По Е.И.Классену, «славяне никогда не заимствовали имён для себя у иностранцев, напротив того, германцы и скандинавы ввели в свой быт множество славянских имён» [Классен 2005, с. 35].

⁴ Ср. ещё обозначение в украинском языке такого чужого для всех и каждого «дома», как тюрьма, при помощи фразеологизма *дядькова хата*.

ГУМНО. Ср.: *Они же шедше разграбиша село Игореве ... и зажгоша дворъ и гумно...* (Тверск. лет., стлб. 206). Этимологии этого слова находятся в зависимости от принятого его деления: 1) *гу-мно*; 2) *гум-но*. Из первоначального строения *гу-мно* (*гу-мно*) исходил А.Л.Погодин, который *гу-* соотносил с основами **gou*, **gov* и др. со значением 'бык', 'корова', а *-мно* связывал с *гну* (*мать*), лат. *tīne* (*tīnis*) 'место, где разминают глину' и др. [Погодин 1903, с. 234-235]. Отсюда, по А.Л.Погодину, «славяне **гумном** называли то место, где коровы мяли (хлеб)» (с. 235). Наряду с этим, более специальным значением, как показывают луж. *huno*, *huna* и др., «почти во всех славянских наречиях» у разбираемого слова сохранилось значение 'свободное место на дворе', 'открытое место около дворовых служб' (там же). В современной этимологической литературе отражены и тот, и другой подход, однако второй подход в последнее время получил некоторое преимущество. Подход этот связан с выделением в имени *гумно* корня *гум-* и суффикса *-но*. При этом, например, В.И.Абаев, ссылаясь на *гуменце* 'одуванчик', *гумёшко* 'макушка', 'темя' и др., соотносит этот корень с семантикой 'круглого', 'выпуклого' [Абаев 1986, с. 18]. Ж.Ж.Варбот, вслед за Г.Шустером-Шевцом, ищет соответствия к *гум-* среди глаголов, однако, в отличие от этого автора (его версия: **gum-* < и.-е. **geu-* 'сгибать, округлять', стало быть, *гумно* = 'круглая площадка для обмолота зерновых'), исходит из корня **gum-* как такового и в целом глагола **gumati* 'давить, бить, толочь' (в свою очередь связанного с гнездом глагола *жати*, *жму*) [Варбот 1999, с. 617]. По Варбот, мнение о том, что словообразовательная структура слова *гумно* соответствует актуальной праславянской модели (её представляют существительные **poltно*, **borъно* и др.), выглядит более предпочтительно, «нежели необходимость признания архаичного типа сложения **gu-мно*» (с. 614-615). При этом, однако, игнорируется тот факт, что семантика 'продукта', наличная в *брашно*, *полотно*, у слова *гумно* отсутствует. Нельзя не упомянуть здесь не получившей поддержки этимологии Ю.В.Откупщикова: *гумно* (< **goubi-no*, от глагола **goubiti* 'уничтожать') «первоначально означало очищенное от растительности («выгубленное») место, на котором обмолачивали хлеб» [Откупщиков 2001, с. 44].

Наше понимание происхождения слова *гумно* отличается от всех перечисленных. Оно основывается, во-первых, на идее внутрисловного семантического тождества предикативно соотносённых элементов [Луценко 2003, с. 58; 2004в, с. 24], во-вторых, на использовании данных, касающихся возможных вариантов фонетического преобразования *и* <лат.> [Луценко 2004а, с. 224]. А.Л.Погодин, на наш взгляд, предложил правильное членение слова *гумно* (*гу-мно*), однако неверно семантизировал выделенные части – их надлежало бы рассматривать как выражающие одно и то же. Но это значит, что неверно также соотносить «предметное» слово *гумно* с глагольной семантикой, как это делают, начиная с Погодина, многие исследователи. И что же в действительности выражают указанные части и слово *гумно* в целом? Несложно показать, что слово *гумно* – это своеобразная фонетическая параллель к слову *земля*. Поэтому исходно *гумно* – это 'место, расчищенное до земли' // 'земля как площадка, очищенная от растительности' (< 'земля'), затем вообще 'очищенное (чистое) место' (в том числе и на голове, напр., у священников специально выстриженное – Даль I, 408; недоосыпавшийся одуванчик даёт такой же образ, т.е. – вопреки Абаеву – в *гуменце* речь не идёт об округлости или выпуклости). Дело в том, что скр. *gu* или *gó* – это не только 'корова' или 'бык', но и 'земля': *gu* [< *hu*] → *gwa* → *gja* → *zja* → *z'a* ~ *z'e*, т.е. *гу-* = *зе-*. С другой стороны, в украинском наряду с *земля* закономерно выступает и *земня*, причём очевидно, что вторая часть этого слова *-ня* – из *-мна* (о параллельной форме женского рода на *-а* к *гумно* пишет и А.Л.Погодин), откуда *-мно*. Изменение *-мна* в *-мно* было обусловлено тем, что имена на *-а*, такие, как *земля*, некогда были связаны с обозначением множественности [Дегтярёв 1992, с. 106]. Иначе говоря, «форма» **гумна* не подходила для обозначения земли как расчищенной площадки (тока). Между *гумно* и *земля* как их очевидный фонетический и семантический «родственник» располагается слово *Гомель* (с вариантами *Гомеи*, *Гомъи* и др.). Поскольку *-мя* и *-ня* из *му*, наше *гумно* можно сопоставлять также с лат. *humus* 'земля' (*humi-s*). Следует отметить, что указания на связь между скр. *gu* (*gó*) 'земля', русск. *гумно* и лат. *humus* в литературе «промелькнули» (см. Преображенский I, 169), однако в целостную этимологию слова *гумно* не сложились.

ЖЕЛУДОК. Слово не обойдено вниманием этимологов, но всё равно считается неясным (ср. ЕСУМ II, 205). Проблему представляет собой соотношение *жёлудь* – *желудок*; не справляясь с ней, «в большинстве своём этимологи воздерживаются от сближения» указанных слов [Черных 1994, т. I, с. 297]. В рамках обсуждения процесса деэтимологизации Л.А.Булаховский всё же признаёт этимологическую связь между *желудок* и *жёлудь*, но как фактор деэтимологизации отмечает «значительную случайность сближения» соответствующих понятий [Булаховский 1949, с. 157]. В свою очередь, признавая связь между *желудок* и *жёлудь*, П.Я.Черных обосновывает эту связь тем, что, возможно, 1) «сначала желудком называли... желудок не человека, а, напр., рыбы или птицы» (следовательно, желудок и жёлудь имели одинаковую форму – ср. [Цыганенко 1989, с. 128]); 2) «называли не по форме желудка, а, напр., по цвету его оболочки»; 3) «первоначально желудком... называли другой внутренний орган, напр., желчный пузырь» [Там же]. К сожалению, ни один из этих пунктов не соответствует истине, равно как неверной является идея случайности сближения желудка и желудя Л.А.Булаховского. Дело в том, что жёлудь как древнейшая пища наших предков [Марр 1936, с. 21] получил своё название по 'рту' и по 'рту' же именовались живот, нутро, утроба... и желудок (ср. [Луценко 2004г, с. 239]). Так как именование 'рта'/'желудка' было перенесено на жёлудь, в славянских языках в названиях жёлудя должно сохраняться старое обозначение желудка. В русском языке название желудка не случайно имеет суффиксальное оформление – это было необходимо для сохранения за «корнем»

желуд- старого значения. Для Л.А.Булаховского этот момент не ясен, поэтому он и отмечает, что суффикс (-**ьк-**) «не сообщал ясной направленности взаимоотношению сближаемых понятий, как было бы, напр., если бы **-ьк-** выступало признаком уменьшительности при названии “жёлудя”, по сравнению с наименованием желудка» [Булаховский 1949, с. 157].

Проблема, собственно, как теперь ясно, заключается в том, чтобы объяснить происхождение слова *жёлудь* как старого обозначения ‘рта’/‘желудка’. В силу наличия диал. *жлуди* ‘жёлуди’, ‘трефы’, *жлудок* ‘желудок’, ‘жёлудь’, а также на основе диафонического отношения между *d – n* (ср. *ягода* и ст.-сл. *агода*, *агона* ‘то же’, разг. *скидывал* и фолькл. *скиновал* ‘то же’ и др.) с *желудок*, *жёлудь* можно сопоставлять укр. *шлунок* ‘желудок’ (*шлун-ок*; $\dot{s} < ch < h$). Из этого следует, что первый гласный в *желудок* – следствие вокализации стыковой мягкости (*желуд-* – из **hlud-* ~ *hwud-*). Ввиду смысловых реляций ‘рот’ – ‘тьма’, ‘тьма’ (~ ‘пасть’) – ‘страх’, ‘мрак’ – ‘холод’, ‘зима’, ‘север’, ‘нужда’, ‘холод’ – ‘голод’, ‘холод’ – ‘зло’, ‘рот’ – ‘желание’ и др. к кругу родственных лексеме *желудок* можно отнести довольно много слов: польск. *glód* ‘голод’, *chlód* ‘холод’, в.-луж. *hlód* ‘голод’, русск. *голод*, *глад*, *глотка*, *живот*, *жадный*, *холод*, *худо*, *жуть*, диал. *жуда* ‘ужас’, ‘страх’, ‘беда’, ‘нужда’, укр. *жадати* ‘желать’, с.-хорв. *жуд* ‘страстное желание’, *жудети* ‘страстно желать’, *жудно* ‘жадно’, ц.-сл. *жльдь* ‘желание’, ‘желаемая вещь’, *жльдость* ‘страстное желание’, *жльдати* ‘желать’, др.-русск. *жльдь* ‘удовольствие’ (< ‘желание’; ср. укр. *бажати* и *благо*), *жльдных* ‘основанный на желании удовольствий’ и др. Но при этом ещё нужно определиться с отправной точкой содержательной и фонетической реконструкции – взять ли за основу слово *уд* ‘член’ (~ ‘рот’) и проследить его фонетические изменения (*ud* → *hud* → *h^wud* → *hlud-* и т.д.) или исходить из примитива **du* ‘тьма’ (~ ‘зад’), развившего в препозиции или в постпозиции к смычке согласного придыхание, позднее преобразованное в \dot{z} (*du* [~ *dhu*] → *hdu* ~ *hd^wu* → *hud* [> *hlad* ~ *chlad*] ~ *hud^w* → *h^wud* ~ *h^wud^w* → *žlud* ~ *žlud^w* → *želud* ~ *želud^w*//*желудь*). Конечная мягкость в *жёлудь* выявляет некоторые преимущества второго решения. В семантическом плане они, в сущности, равноценны, хотя, скажем, с учётом реляции ‘рот’ – ‘рука’ [Луценко 2004а, с. 227], наличие русск. диал. *хлуд* ‘дубина’, ‘жердь’, ‘рычаг’, ‘коромысло’ (< ‘рука’), *хлудец* ‘коромысло’, ‘гибкий шест’, *хлудина* ‘жердь’, укр. *глуда* ‘ком’, ‘кусочек’ (= ‘продукт желудка [~ рта]’, < ‘желудок’, < ‘рот’; см. Даль I, 357) и др. намекает на то, что в этом случае лучше исходить не из абстрактного (‘тьма’), а из конкретного смысла (‘рот’).

ЖИВОТ. После прочтения этюда о слове *желудок* читателю должно быть ясно, что живот как «третья больша́я полость человека» (В.И.Даль) назван по ‘рту’. Но обозначение ‘рта’, как отмечалось, пересекается с номинацией ‘тьмы’, и по ‘рту’ же именуется продукты питания и ‘пища’ вообще. Пища – средство и условие сохранения жизни, поэтому название рта-живота-пищи стало фигуральным обозначением жизни. Ср.: *«Аще поиду, разлучень буду съ животом; аще ли не поиду, то много пакости будет христіаномъ»* (Тверск. лет., стлб. 418). Укажем и на лат. *vīta* ‘жизнь’ и ‘пища, пропитание’. К основным значениям слова *живот* следует отнести также значение ‘имущество, богатство’. Ср.: *...здынули по этому канату живот (этот невин) – приданно, потом за канат туды невесту потянули...* (Из сказки «Иван Медведев»). Иногда *живот* – ‘мочь, сила’ (< ‘рука’): *Рад бы сердцем, да живот что лыко* (Даль I, 540). Трудно решить, что представляет *живот* как ‘имущество, богатство’ – ‘тьму’, взятую в количественном аспекте (‘тьма’ → ‘много’ → ‘количество’ ~ ‘богатство’), ‘руку’ (> ‘собранное’; ‘рука’ и ‘рот’ – номинативные двойники) или тоже ‘пищу’. Скорее всего, ‘пищу’, поскольку, как мы увидим, даже обозначение ‘хорошего’ – первично обозначение ‘съедобного’. С другой стороны, привычка брать с собой (в дорогу) пищу, вероятно, со временем трансформировалась в привычку брать с собою имущество, но слово осталось то же.

Фонетически слово *живот* связано с именем *глотка* (< $z[h]vot$ || → *жвот* → *жьвот* → *живот*), а также с *глад*, *голод*, *жадный*, *рот* (см. этюд о слове *желудок*) и др. Очень может быть, что сюда и *вот* ‘здесь’ (по ‘руке’), очевидно, родственное с др.-русск. *ту* ‘здесь’ (*ту* → *тва* → *вот*). Тогда получается, что *h* в *hwot* – аналог (вариант) *s-mobile* и только. Любопытно, что некоторые латинские слова представляют икавизм (переход *o* → *i*), причём там, где в таком языке с икавизмом, как украинский, в соответствующем слове икавизма нет – ср. укр. *раптом* и лат. *raptim* ‘наскоро, поспешно’. По-видимому, ещё до появления межконсонантного *u* <русск.> *гвот*//*hwot* или *вот*//*wot*, по правилу икавизма преобразованное в *hwit*, *wit* (ср. укр. *живит*), отложилось в упомянутом выше лат. *vita*; ср. ещё др.-прус. *giwato* и др. [ЭСРЯ 1973, с. 290] – в указанных случаях налицо признаки гиперхарактеризации (сохранение *i* в открытом слоге, добавление *-a*, *-o* и пр.), т.е. признаки заимствования славянского слова. Следует, правда, оговориться, что аналогическое сохранение *i* в открытом слоге могло иметь место и на славянской почве (ср. укр. *кінець* и т.п.), т.е. *vita* – возможно, точное воспроизведение чужого слова на *-a*. С этой точки зрения, наряду с укр. *їда*, *їство*, русск. *еда* и др., для нас в какой-то мере интересны лат. *quota* ‘доля’ (< ‘имущество?’), *quod* ‘сколько’ (< ‘тьма’). Помимо прочего, эти слова, как видно, вполне подтверждают нашу реконструкцию. То, что *u* в *живот* – развитие мягкости стыка, показывают и существительные *жмот*, укр. *шмат*.

Глаголы *жевать*, *желать* (по ‘рту’) со своей стороны указывают, что слово *живот* восходит к двупримитивному прототипу, т.е., что *-т* в *живот* – возможно, соответствие к слову *тьма*. Это предположение подтверждается «формой» *глотай*, где *тай* – параллельный фонетический дериват к слову *тьма* [Луценко 2004а, с. 229]. Кстати говоря, этимологическое «совпадение» слов *живот* и *глотай* подтверждает мысль некоторых лингвистов о том, что императив по своей сути – имя. С учётом указанных и других переходов для *живот* получаем прототип **(h)ut*. Очевидно, что слово *уд* как его прямое соответствие надо брать в значении

‘рот’. Смысловый переход ‘рот’ → ‘еда’ → ‘съедобное’, как это несложно представить, использовался в ситуациях оценки предметов, в частности, в диалогах. Контакты разноязычных индивидов, соотв., ситуативная (односторонняя) расшифровка слов, вероятно, обуславливали трансформацию смысла ‘съедобный’ в смысл ‘хороший’. Думается, как раз поэтому с нашим прототипом соотносятся нем. *gut* ‘хороший’, англ. *good* ‘то же’ и др. Иначе говоря, общение славян с германцами, как следует полагать, связано в том числе и с достаточно древними временами. Конечно, бесполезно было бы искать похожие на наши суждения о происхождении нем. *gut*, англ. *good* в этимологических словарях соответствующих языков, когда даже «свои» авторы пишут о принадлежности «славянского языка» «к числу молодых», об отсутствии контактов германцев и славян «в века, предшествующие началу нашей эры» [Славяне и Русь 1999, с. 130, 86] и т.д. Добавим, что в отличие от *gut*, нем. *Hut* ‘шляпа’ представляет отсылку к ‘тьме’ как ‘небу’ ~ ‘верху’. Блр. *axvota* ‘охота’ (< *xut-*), *axvotna* ‘охотно’, русск. *xotеть*, *xota* и др. к родственному слову *живот* можно отнести, указав на уже известные нам переходы: *h* → *ch*, *u* → *wa* (*wo*) → *a* (*o*). Принято в словарях возведение *живот* ‘брюхо’ к *живот* ‘жизнь’, как следует из наших рассуждений, неверно.

КУСТ. Это слово не оставлено вниманием, но бесспорной этимологии не имеет. Новейшую попытку – построить этимологию слова *куст* на приписывании ему значения ‘шось кривопадібне, розчепірене, відстовбурчене’ [Шульгач 1997], безусловно, следует отклонить. Создателем этой этимологии обобщенному смысловому **деривату** «образа куста» произвольно придан статус источника исходного понятия, стало быть, и все, касающиеся деталей суждения в этом случае подчинены не объективной, а субъективной логике. Не учтены, в частности, связь слова *куст* с обозначением множественных объектов (‘группы’, ‘кучи’; ср. блр. *куст* ‘куча веток, можжевелника, набросанных в озеро и укрепленных колышками’ и др.), возможная связь между словами *куст* и *кустарь* (мастер, работающий на дому), *куст* и укр. *кустра* ‘лохматая голова’ и пр. Не предполагается, что корневой определитель *-ст-* – это остаток чего-то более цельного (лексемы-примитива, слова) и что сокращение этой, некогда полной части было обусловлено смысловым тождеством линейных коррелятов (ср. [Луценко 2004в, с. 22]). Предложенное десятью годами раньше возведение имени *куст* к смыслу ‘стоячее’ [ЭССЯ 1987, с. 138], на наш взгляд, более правдоподобно, но в частности недостаточно обосновано. Эта этимология, в сущности, утверждает, что слово *куст* было первоначально обозначением ‘дерева’. Поскольку *ku-* при этом считается «оценочным префиксом», а *-sto-* «именной формой» корня глагола ‘стоять’, следовало бы привести слова с указанным корнем, являющиеся обозначением ‘дерева’. Но этого не наблюдается. Напротив, утверждается, что слово, о котором идет речь, «начиная с древних свидетельств, значило ‘куст’» [ЭССЯ 1987, с. 137]. Кроме того, и данную этимологию надлежало бы согласовать с использованием слова (корня) *куст* для обозначения множественных объектов – помимо конкретных фактов (напр., *куститься* ‘собираться в группы’, ‘кучковаться’), ср. этимологическое сближение слов *куст* и *куна* (*куст* < **kupstь* [Черных 1994, т. I, с. 458] и др.). Между тем в пределах разбираемой этимологии отмечаемая в некоторых работах близость смыслов ‘пук’, ‘пучок’ (< ‘много’) и ‘куст’ однозначно определена как случайная [ЭССЯ 1987, с. 138]. Эти «нестыковки» (противоречия) позволяют нам выдвинуть свою версию, касающуюся происхождения слова *куст*. С нашей точки зрения, слово *куст* двупримитивно (следовательно, *ку-* и *-ст* исходно были связаны с репрезентацией одного значения). При этом *-ст* – остаток части, в полном виде сохраненной словами *кустарник*, *кустарь*, *стар*, англ. *star* ‘звезда’, нем. *Star* ‘скворец’ и др. Птицы и звёзды как части целого получили своё имя по ‘верху’ ~ ‘небу’ ~ ‘тьме’ ~ ‘покрову’. Это значит, что исходно слова *куст* и *кустарник* связаны с обозначением ‘верха’ ~ ‘покрова’. Ср. др.-русск. *кустарь* ‘кустарник’ и голланд. *staar* ‘катаракта’ (< ‘покров’), лат. *stella* ‘звезда’ и русск. *стлать* (≈ ‘покрывать’) и др. Следует отметить, что более или менее очевидное родство между *stella*, *стлать* и *star* (**stu* → а. *stwa* → *stla* [→ *stella*]; б. *stha* → *stra* → *star*) указывает также на родство между *куст*, *кустарь* ‘кустарник’ и *коростель*, диал. *коростень*, ст.-сл. **красчѣль** и пр. Далее заметим, что *ку-* как обозначение ‘верха’ ~ ‘неба’ ~ ‘тьмы’ ~ ‘покрова’ идентифицируется, во-первых, на основе его тождества с *су-* (ср. *су-мрак*), во-вторых, через соотнесение *ку* и *кора*, *ку* и *кутать* (≈ ‘покрывать’), *ку* и *коло* (‘круг’ < ‘небо’ [Март 1934, с. 193]; [Луценко 2005а, с. 138]), *ку* и *ночь* (*ку* → *кна* → *чна* → *ночь*), *ку* и *окно* (~ ‘дыра’, < ‘звезда’ || ← ‘небо’), *ку* и *клюв* (*ку* → *к^ву* → *кув* → *к^вув* → *клюв* || ← ‘голова’ ~ ‘верх’) и т.д. Что касается части *-ст*, то её содержательные корреляции, например, со *стар* и *кустарь* ‘мастер-надомник’ обусловлены номинативной связью смыслов ‘старый’ и ‘задний’ (~ ‘тёмный’, ~ ‘тьма’), с одной стороны, а также смыслов ‘мастер’ и ‘верх’ ~ ‘небо’, с другой стороны [Луценко 2003, с. 89, 100]. Ср. известное по «Велесовой книге» *твастер* ‘мастер’, где *тва-* = *тма*, *тьма*. Связь же ‘тьмы’ с обозначением множественности достаточно очевидна.

ПРАВДА. Обычно считается, что слово *правда* (< *правьда*) образовано от прилагательного *правь* ‘равный’ [Ондруш 1986, с. 177], ‘прямой, ровный’ [Колесов 2004, с. 124] или ‘истинный, справедливый’ [Цыганенко 1989, с. 324] с помощью суффикса *-ьда* [Брицын 1965, с. 83]. Согласно В.В.Колесову, «суффикс *-ьд(а)* выражает ... смысл соборной правды, которая – у каждого своя» (с. 124). *Правь*, в свою очередь, возводится к **ргō* + *въ* (< *-v-os*), где *ргō* = *про* ‘перед’, ‘вперед’ [Цыганенко 1989, с. 323]. Исходным для *правьда* признаются значения ‘равенство’ [Ондруш 1986, с. 177], ‘восстановление справедливости’ [Брицын 1965, с. 84]. На наш взгляд, достоверность изложенной этимологии легко поставить под сомнение, указав на возможное родство между словами *правда* и нем. *wahr* ‘правдивый’, *Wahrheit* ‘правда’. В этом случае – соотнеся *пра-* и *wahr* – для диахронии придётся постулировать структуру предикации (которая основана на

смысловом и морфологическом равенстве членов): *пра* + *вда*. Кроме того, надо будет исходить и из более простой семантики предикантов – той, которая лежит в основе современного значения слова *правда*. В.В.Виноградов, на наш взгляд, не случайно имя *правда* отнёс к словам, для которых характерно «отсутствие разработанной семантической истории» [Виноградов 1999, с. 6].

Представляется, что правда как ‘восстановление справедливости’ или ‘равенство’ по своему смысловому прототипу – это ‘вода’. Конкретно речь идёт о воде как ‘отражении’, соотв., далее, о том, что устанавливает паритет (соответствие, тождество) чего-то с чем-то – законе, справедливости, возмещении, суде, восстановлении прав, правосудии и т.д. Ср. *говорить правду* = ‘то, что соответствует действительности, отражает её’. С данной точки зрения интересны пересечения вышеприведенного нем. *wahr* с тох. А *war* ‘вода’, ‘жидкость’ (ср. *вар, отвар*, укр. *узвар* ‘компот’ и под.), а также *пра-* и *пар* (< ‘вода’). Выражение *служить верой и правдой* наводит на мысль о том, что *пра-* и слово *вера*, вероятно, тождественны по своему происхождению (ср. лат. *verus* ‘правдивый’, русск. *проверка* и т.п.; *pra* ~ *vra* || → *vъra*, → *v’eral/vera*, укр. *віра*). Со своей стороны, часть *-вда* достаточно легко отождествляется со словами *вода* и *лёд*: 1) *вда* → *вод* → *вода*; 2) *вда* → *вьда* → *льда* → *лёд*. Типологически *h* и нёбные – предшественники зубных (т.е. *вда* = *вга*; ср. *правёж* ‘взыскание долга’ < **правга* = ‘правда’), стало быть, сюда и укр. *вогкий* ‘влажный’, *вогко* ‘влажно’, *справжній* ‘истинный’ и т.д. С *вда* связан и глагол *ведать* (*вда* → *вьда* → *веда-*; ‘вода’ ~ ‘глаз’ || → *ведать/‘видеть’*) – отсюда, по сути, тавтологическое выражение *ведать правду*. Следует отметить, что неочевидная, но, как мы показали, вполне реальная этимологическая связь слов *вода* и *правда* обнаруживается через сходства в их сочетаемости: *святая вода* – *святая правда*, *холодная правда* – *холодная вода*, *чистая правда* – *вывести на чистую воду* и т.д. Итак, исходно правда – это отражение, соответствие, видение, свидетельство⁵ (< ‘вода’; ср. *как в воду глядел* ≈ ‘сказал/угадал правду’). Многочисленные случаи несоответствий в области соотносительных жизненных фактов обусловили превращение концепта ‘правда’ в весьма значимое понятие из области социальных отношений.

Заключённая в слове *правда* идея жидкости, вероятно, некогда предопределила появление пословицы *Вся правда в вине* (Даль III, 379); ср. также реляцию *вино* – укр. *віно*, др.-русс. **вѣно** ‘приданое’ (‘то, что полагается’, ‘возмещение’ || ≈ ‘правда’). Её латинская параллель *In vino veritas* не опирается на аналогичные скрытые (но очевидные) стимулы, поэтому должна считаться копией, переводом русского выражения.

СВАТ. Почему-то все лингвисты, занимавшиеся этимологией слова *сват*, убеждены, что оно, конечно, происходит от местоимения *свой*. В этом случае упор делается на то, что слова *сват*, *сватья* используются как термины родства: ими пользуются родители супругов в отношениях друг с другом. Между тем, допустимо предположить, что такое употребление слова *сват* вторично, что оно – результат переносного употребления, тогда как исходно *сват* – чужой человек, порученец жениха, посредник, тот, кто сватает для него невесту. Поскольку инициатор действия – тот, кто посылает свата, т.е. он якобы настоящий сват, незаметным образом имя порученца перешло на инициатора, в качестве которого, конечно, и прежде часто выступали родители брачующихся. Смещение названий, однако, можно обнаружить. В частности, в латыни, хотя *consocrus* и *socrus* относительно значения толкуются почти одинаково – ‘мать зятя или невестки, сватья’ (*consocrus*), ‘тёща’, ‘свекровь’ (*socrus*), **префикс** в *consocrus* определенно указывает (как на прежнее значение) на «заместителя» (порученца) матери, ‘сваху’. То же можно сказать и о парах *consocer* ‘отец одного из супругов, сват’ – *socer* ‘тесть’, ‘свекор’, *progener* ‘отец зятя, сват’ (фактически – ‘тот, кто вместо зятя’) – *gener* ‘зять’. Ср. к тому же и возможность присоединения к этой группе слов глагола *consociare* ‘соединять’ (сюда и *consocius* ‘соучастник’, ‘помощник’ и др.; относительно «чередования» *i* – *r* ср. *labium* – *labrum* и т.п.). Вообще же, как кажется, ставить во времени родственные отношения впереди социальных значит проблему терминов родства заводить в тупик. С этой точки зрения соотношение слов *сват* и *свой*, конечно, является бессмысленным. Для имени *сват*, как мы видим, необходимо искать другие родственные слова, которые объяснили бы его культурную сущность. Какими же путями в этом случае следует идти? Во-первых, предположив, что имя *сват* двупрimitивно (*сва-т*; существительные *сватья*, *сватанье*, *сватовство* и др. это подтверждают), первую его часть можно соотнести с основой *сла-* из *слать* (*в* ~ *л*), соответственно, толковать *сват* как ‘посланник’, ‘переговорщик’, ‘посол’. Весьма показательным в этом отношении слово *свах* – ср. *прядь* – *прых*, *растерять* – *растеряха* и **свать* (> *слать*) – *свах*. Во-вторых, можно исходить из иных соображений фонетического плана, обратив внимание при этом на стык согласных в слове *сват*. Остановимся на этом подробнее.

Стык согласных – фактор палатализации, поэтому *с* в *сват*, вероятно, из *х*. Ср. укр. *свиснути* ‘свистнуть’ и ‘ударить’ (*як свисне по вуху*) и *хвиснути* ‘ударить’, ‘стегнуть’, русск. *свистать* и *хвистать/хлестать* (очередное номинативное пересечение смыслов ‘рот’ и ‘рука’). Следовательно, *сват* = хват ‘удалец’, ‘молодец’, опять-таки тот, кто добывает невесту (в том числе – некогда – и посредством воровства, захвата). Так как *хват* – из **хут*, а *хват* = *сват* (ср. укр. *хутко* и *хвацько*), можно попробовать связать наше слово с укр. *хутко* ‘быстро’. Номинация быстроты связана с ‘рукой’ и ‘молнией-тьмой’ [Луценко 2000; 2005б, с. 85], т.е. и с этой стороны *сват* – ‘(ночной) вор’. Но за *хват* ‘молодец’ может скрываться и какой-либо этноним (нам известно, что в Адыгее функционирует фамилия *Хут*; её перевод пока установить не удалось),

⁵ По В.И.Далю, *правда* и ‘свидетель как таковой’ (III, 379).

т.е. *хватати* могли называть представителей какой-либо национальности, которые отличались молодечеством и которых поэтому приглашали в качестве добытчиков невест. Интересно, что в лингвистических трудах *сват*, *сватать(ся)* всё же соотносятся с *хватать*, *хватить* и др. [Трубачёв 1959, с. 143]. Но при этом всё равно значение 'свой, близкий человек, сородич' у *сват* считается первичным. Весьма сложным путем проводится мысль о том, что над этим значением вторичные значения якобы «со временем настолько возобладали, что первичное значение подчас бывает затемнено» [Там же]. Следует отметить, что как в фонетике встречается редукция, так и в семантике имеют место сохранение и редукции значений, причём редукции вскрывают как раз первичную семантику. Поскольку и в производных словах, таких, например, как глаголы (ср. *сватать*, *сосватывать*, диал. *сосватить* 'свести чету' и пр.), тоже удерживаются первичные значения, создаётся впечатление их преобладания, устойчивости. Безусловно, лингвистам необходимо считаться с тем, что функциональная устойчивость значения – знак его первичности. В разбираемом случае поэтому более правильным будет следующий вывод: *сват* исходно не 'свой, сородич', а 'добытчик невесты'.

ТЕРЯТЬ. Сближение этого глагола с *тереть*, *тратить*, *травить*, укр. *терти*, *терлиця* 'мялка' (П.Я.Черных, Г.П.Цыганенко) и, особенно, конкретные попытки семантически обосновать это сближение не выглядят убедительно. В частности, П.Я.Черных очевидные параллельные значения – 'губить' и 'утрачивать' (см. ниже) – связывает отношением производности [Черных 1994, т. II, с. 240], а Г.П.Цыганенко ту же «процедуру» применяет к не связанным значениям – 'утапывать', 'лишаться' и др. [Цыганенко 1989, с. 424-425]. Всё это означает, что глагол *терять* пока что «не разгадан». В этом случае очередной раз сказались узоость представлений этимологов о связях смыслов и о преобразованиях звуков. Терять = 'каузировать отсутствие', идея же отсутствия, как было нами показано в других работах [Луценко 2004б, с. 241], связана с номинацией 'тьмы' (ср. укр. *чортма* < *чор-тма*). Стало быть, *терять* можно возвести к примитиву, к которому восходит в том числе и слово *тьма* (*ту* – см. [Луценко 2003, с. 117]). Это вполне удаётся: *tu* → *tha* → *tra* → *t'r'a* → *tr'a* → *t'er'a-ть*. Ср. *терновник*, укр. *терен*, чешск. *tér* 'дёготь', *těrka* 'растущевка', *утрачивать*, *утрата* и др. Укр. *губити* 'губить' в свою очередь можно связывать со словом *губа* 'рот' (~ 'тьма', 'смерть'). Ср. также *потеря* и *пагуба*. Слова получают свои оттенки в зависимости от конкретных условий употребления. Как и в *терять*, в болг. *терам* 'гоню, подгоняю' обозначена каузация отсутствия, но, так как общий смысловой знаменатель этих слов лингвистам не ясен, предположение о связи между *терять* и *терам* считается недостоверным (Фасмер IV, 50). По той же причине близость между *тереть*, укр. *терти* и *терять* оценивается только как вероятная, причём на слова типа *стереть*, *стирать* 'удалить с поверхности', судя по всему, и такие суждения не распространяются. Однако 'тьма' – номинативный коррелят 'смерти', поэтому, помимо *терам*, с *терять* 'лишаться' отношением родства, безусловно, связаны др.-русск. **теряти** 'губить, разорять', **потеряти** 'погубить', с.-хорв. *tjèrati* 'забивать' и др. (ср. Фасмер IV, 50). Сюда, очевидно, можно добавить и существительное *тетеря*: ...*тра* → *итра* → *итьря* → *итеря* → *тетеря* (номинация по цвету оперения или по 'небу' ~ 'тьме'), а также глагол *терпеть*, который следовало бы понимать буквально как 'не кричать' (*терпеть*).

Литература

- Абаев 1986: Абаев В.И. Как можно улучшить этимологические словари // Этимология 1984. – М., 1986, – С. 7-27.
- Брицын 1965: Брицын М.А. Из истории восточнославянской лексики. – Киев, 1965. – 160 с.
- Булаховский 1949: Булаховский Л.А. Дезимологизация в русском языке // Труды Института русского языка. Т. I. – М.; Л., 1949. – С. 147-209.
- Варбот 1999: Варбот Ж.Ж. Вокруг славянского гунна // Поэтика. История литературы. Лингвистика. Сборник к 70-летию Вяч. Вс. Иванова. – М., 1999. – С. 614-618.
- Виноградов 1999: Виноградов В.В. История слов. – М., 1999. – 1138 с.
- Дегтярёв 1992: Дегтярёв В.И. Слав. **MEŠO* – **MEŠA* // Этимология 1988-1990. – М., 1992. – С. 99-108.
- ЕСУМ I-IV: Етимологічний словник української мови. – Т. 1-й. – Київ, 1982. – 632 с.; Т. 2-й. – Київ, 1985. – 571 с.; Т. 3-й. – Київ, 1989. – 551 с.; Т. 4-й. – Київ, 2004. – 655 с.
- Казаков 2003: Казаков В.С. Именослов. Словарь славянских имён и прозвищ. – М.; Калуга, 2003, – 240 с.
- Классен 2005: Классен Е.И. Древнейшая история славян и славяно-русов. Вып. 1-3. – 2-е изд. – М., 2005. – 320 с.
- Колесов 2004: Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб., 2004. – 240 с.
- КЭСРЯ 1971: Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – 542 с.
- Луценко 1997: Луценко Н.А. Из записок по диахронической семантике: „тишина” // Теоретическая и прикладная семантика. Парадигматика и синтагматика языковых единиц. – Краснодар, 1997. – С. 17-26.
- Луценко 2000: Луценко Н.А. Из записок по диахронической семантике: „быстрота” // Лінгвістичні студії. Вип. 6. – Донецьк, 2000. – С.68-72.

- Луценко 2003: Луценко Н.А. Введение в лингвистику слова. – Горловка: Изд-во ГПНИИЯ, 2003. – 142 с.
- Луценко 2004а: Луценко М.О. Етимологічні спостереження // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наукових праць, присвячений ювілею А.П.Загнітка. – Донецьк, 2004. – С. 224-230.
- Луценко 2004б: Луценко Н.А. Жизнь на севере в отражении языковых явлений // Филологические исследования. Вып. 6. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – С. 234-250.
- Луценко 2004в: Луценко Н.А. О природе флексии // Лінгвістичні студії. Збірн. наук. пр. Вип. 12. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 20-28.
- Луценко 2004г: Луценко Н.А. Этимологическая смесь // Филологические исследования. Вып. VII. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – С. 235-248.
- Луценко 2005а: Луценко Н.А. Стилистический анализ и этимология // Проблеми загальної, германської, романської та слов'янської стилістики. Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції. Том 1. – Горлівка, 2005. – С. 135-139.
- Луценко 2005б: Луценко Н.А. Является ли имя *церковь* германизмом? // *Studia germanica et romanica*: Иноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання. – Донецьк, 2005. – Том 2. – № 2. – С. 79-88.
- Мареш 1961: Мареш В.Ф. Славянское *ВДОВА – ВДОВИЦА* // Вопросы славянского языкознания. Вып. 5. – М., 1961. – С. 138-148.
- Марр 1934: Марр Н.Я. Избранные работы. Т. 3-й. – М.; Л., 1934. – 423 с.
- Марр 1936: Марр Н.Я. Избранные работы. Т. 2-й. – Л., 1936. – 523 с.
- Ондруш 1986: Ондруш Ш. Семантическая мотивация основных терминов права и торговли у славян и индоевропейцев // *Этимология* 1984. – М., 1986. – С. 176-181.
- Откупщиков 2001: Откупщиков Ю.В. Очерки по этимологии. – СПб., 2001. – 480 с.
- Погодин 1903: Погодин А.Л. Следы корней-основ в славянских языках. – Варшава, 1903. – VIII, 312 с.
- Славяне и Русь 1999: Славяне и Русь: проблемы и идеи. Концепции, рождённые трёхвековой полемикой, в хрестоматийном изложении. Сост. А.Кузьмин. – М., 1999. – 488 с.
- Суперанская 1998: Суперанская А. Словарь русских личных имён. – М., 1998. – 528 с.
- Трубачев 1959: Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. – М., 1959. – 212 с.
- Цыганенко 1989: Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – Киев, 1989. – 511 с.
- Черных 1994: Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2-х тт. – М., 1994. – Т. I. – 623 с. – Т. II. – 560 с.
- Шульгач 1997: Шульгач В.П. До семантики й структури псл. **kustь* // Ономастика та етимологія. Зб. наукових праць на честь 65-річчя І.М.Железняк. – Київ, 1997. – С. 253-256.
- ЭСРЯ 1973: Этимологический словарь русского языка. Том I. Вып. 5. Под ред. Н.М.Шанского. – М., 1973. – 304 с.
- ЭССЯ 1987: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 13. – М., 1987. – 286 с.
- Šaur 1975: Šaur VI. Etymologie slovanských přibuzenských terminů. – Praha: Akademia, 1975. – 95 s.

The article provides the reader with the author's etymological observations. The story is based on overcoming the conservatism of traditional etymology. The author makes use of new ideas relating to the organization of the semantic structure of the language as well as tendencies of the development of vowel and consonant sounds. The word as such, is understood as the result of a predicative act, as a bearer of implicit predicativity.

Keywords: lexical etymology, sound transitions, semantic paradigms, predicative nature of the word.

Надійшла до редакції 17 серпня 2005 року.

Валерія Пилипак

ББК Ш12=411.4*31

УДК 811.161.2'37

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ОПОЗИЦІЯ 'ТАМ' – 'ТУТ' В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРО СЕМАНТИЧНІ ОПОЗИЦІЇ

У статті розглянуто рівень вивчення в сучасному мовознавстві семантичних опозицій 'права' – 'неправа', 'внутрішній' – 'зовнішній', 'свій' – 'чужий', 'чоловік' – 'жінка', 'правий' – 'лівий' та ін. Проаналізовано особливості вираження семантичної опозиції 'там' – 'тут' в українській мові.

Ключові слова: семантична опозиція, семантичні відтінки, мовець, суб'єкт дії.

Згідно із сучасними лінгвістичними уявленнями, акт мовлення з його центром людиною-мовцем є конструктивним ядром всієї системи мови. Мовець визначає ситуацію мовлення, оцінює реалії і є основним

елементом в системі мовлення. Це дозволяє дослідникам говорити про антропоцентризм мови; відповідно, теорії, що спираються на нього, вважають антропоцентричними. Так, Ю.С.Степанов виділяє 3 головні координати акту мовлення: 'я'–'тут'–'тепер', які розвиваючись шляхом метафоричного перенесення утворюють 3 класи граматичних значень і категорій ('я' – категорія дієслівної особи і категорія числа; 'тут' – категорія відмінка; 'тепер' – категорія дієслівного часу) [Степанов 1975, с. 136]. Основи антропоцентричної теорії, на думку Ю.С.Степанова, простежуються вже у Л.В.Щерби, Е.Бенвеніста, С.Куриловича [Степанов 1973, с. 351-352].

Мовець, усвідомлюючи себе як індивідуальність, не завжди рахуючись з оточуючим світом, починає по-своєму оцінювати те, що відбувається навколо: засуджувати, протистояти, боротися. Він починає протиставляти своє чужому, власну думку іншим позиціям і т.д. В свідомості людини-мовця з'являються опозиційні мисленнєві категорії, бінарні пари, які, на думку дослідників [Новиков 1973; Суковатая 1998], є одним з принципів мислення і формування картини світу. Л.О.Новиков бачить в антонімічних протиставленнях природну особливість людського розуму [Новиков 1973, с. 13]. Ціннісне бачення людиною оточуючого світу породжує опозиційні оцінки 'погано'–'добре', 'корисно'–'шкідливо' [Осипов 1982, с. 92]. Такого ж висновку раніше дійшли В.В.Іванов та В.М.Топоров, досліджуючи основні семантичні протиставлення на прикладі праслов'янських текстів. Вони зазначили, що принцип семантичних опозицій вкорінений в особливостях архаїчного мислення. За часів античності посилилась тенденція розглядати ментальні полярності, з'явилися двоїчні класифікації, зокрема такі двочлени, як 'це'–'те', 'подібне'–'відмінне', 'праве'–'ліве', 'чоловіче'–'жіноче', 'спокій'–'рух', 'світло'–'темрява', 'гарне'–'погане' та інші [Іванов, Топоров 1974, с. 304-305].

Мислення людини нерозривне з її мовою і мовленням, тому мисленнєві опозиційні категорії присутні в багатьох одиницях різних мовних рівнів. Їх помітили і почали вивчати в лінгвістиці. У мовознавстві звертали увагу переважно на лексичні опозиції, тобто явище антонімії в лексичі (*солодкий – гіркий, день – ніч, плакати – сміятися*) або фразеології (*старий світ – новий світ, розв'язувати язик – скувати язик*) [Миллер 1990]. Теорію опозицій в лінгвістиці пов'язують з поняттями "протилежність", "заперечення". Так, М.С.Трубецької під опозицією розумів протиставлення, що передбачає разом з ознаками, які дозволяють відрізнити один член опозиції від іншого, спільні для них властивості [ЛЭС 2002, с. 348]. Після М.С.Трубецького теорію опозицій розробляли О.В.Ісаєнко, О.В.Ісаєв, Л.О.Новиков, Дж.Лайонз, які виділили різні типи опозицій (привативні, ступеневі, рівнозначні опозиції; контрарну, векторну, контрадикторну, конверсивну протилежності) [Миллер 1990, с. 14-15].

Ідея опозицій використовується і в межах фразеології, але поверхово, як протиставлення позначуваних фразеологічною одиницею найближчих понять: "У широких антонімічних відношеннях перебувають синонімічні ряди фразеологізмів, що дають якісні, просторові й часові характеристики предметів і явищ, зокрема на позначення понять: "добрий"–"лихий", "розумний"–"дурний", "далеко"–"близько": *останню сорочку віддасть – останню сорочку з батька здере, мудра голова – куряча голова, не близький світ – рукою сягнути*" [СУЛМ 1973, с. 435]. Виділяються також тематичні опозиції 'розум'–'дурість', 'радість'–'горе', 'правда'–'брехня' і протилежні образи 'верх'–'низ', 'світло'–'темрява', 'вогонь'–'вода' [Ляшенко 1997, с. 2-7].

Серед опрацьованих нами досліджень, присвячених розгляду опозицій, є роботи не тільки мовознавчого, але й культурологічного, філософського, літературознавчого характеру. Цей факт підтверджує наявність глибинних мисленнєвих опозицій, продуктивність опозиційного аналізу у виявленні першооснов у багатьох сферах людської діяльності. Сучасна лінгвістична наука, спостерігаючи способи організації мовного матеріалу, виділила кілька універсальних опозицій, що відображають найважливіші аспекти життя людини: 'внутрішній'–'зовнішній', 'свій'–'чужий', 'чоловік'–'жінка', 'близько'–'далеко' та інші. Тим не менш, досліджень з вивчення семантичних опозицій бракує, особливо в українському мовознавстві, тому висвітлення напрацьованого з цього питання є корисним і актуальним з огляду на подальші розвідки.

Серед універсальних опозицій виділяється лексико-семантична опозиція 'там'–'тут', яка, на нашу думку, є досить широкою за змістом і яка може в деяких випадках поглинати більш вузькі семантичні двочлени 'свій'–'чужий', 'життя'–'смерть', 'внутрішнє'–'зовнішнє' та інші. Попри очевидність цього про наявність в семантиці мовних одиниць лексико-семантичної опозиції 'там'–'тут' майже не згадується.

Враховуючи все вищесказане, мету даної статті можна визначити як розгляд виявлених в мовознавстві універсальних семантичних опозицій і встановлення серед них місця лексико-семантичної опозиції 'там'–'тут'.

Серед досліджень семантичних опозицій найбільш ґрунтовними, з огляду на обсяг опрацьованого матеріалу і глибину аналізу в обраних аспектах, зокрема, етнокультурному, лінгвогеографічному та частково прагматичному, є дослідження В.В.Іванова, В.М.Топорова та М.І.Толстого [Іванов, Топоров 1965; Іванов, Топоров 1974; Славянские древности 1995; Толстой 1997].

В монографії В.В.Іванова та В.М.Топорова "Слов'янські мовні моделюючі семіотичні системи" [Іванов, Топоров 1965] представлена класифікація семантичних опозицій за головним принципом "позитивне – негативне" по відношенню до людини та колективу. Цей головний принцип реалізується у більш конкретних протиставленнях, які об'єднуються в окремі групи: 1) найбільш загальні і абстрактні характеристики, не локалізовані в просторовому, часовому і соціальному планах ('щастя'–'нещастя', 'життя'–'смерть', 'правий'–'лівий'); 2) характеристики, пов'язані з просторовими відношеннями ('правий'–'лівий', 'верх'–'низ', 'південь'–

‘північ’, ‘схід’–‘захід’, ‘море’–‘суша’); 3) характеристики, що відображають час, колір чи стихії (‘день’–‘ніч’, ‘весна’–‘зима’, ‘сонце’–‘місяць’, ‘білий’–‘чорний’, ‘земля’–‘вода’); 4) характеристики соціальних відносин в широкому смислі (‘свій’–‘чужий’, ‘близький’–‘далекий’, ‘дім’–‘ліс’, ‘чоловічий’–‘жіночий’) [Іванов, Топоров 1965, с. 64-65]. Хоча представлена система семантичних протиставлень є досить детальною, в ній бракує лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’. Її зміст, як здається, міститься в таких опозиціях В.В.Іванова, В.М.Топорова, як ‘життя’–‘смерть’, ‘суша’–‘море’, ‘земля’–‘вода’, ‘дім’–‘ліс’. Крім того, слід зауважити, що опозиції зазначеними авторами розглядаються переважно на культурно-побутовому матеріалі (міфи, вірування, обряди, ритуали) і менше на мовному.

Наступна монографія цих же авторів [Іванов, Топоров 1974] присвячена реконструкції праслов'янського тексту та виявленню набору основних семантичних опозицій, які визначають його структуру. При цьому виявлення цих “бінарних опозицій” (визначення В.В.Іванова, В.В.Топорова) не є основним в роботі, а здійснюється принагідно до характеристики того чи іншого ритуалу або міфологічного персонажу. В роботі описуються такі опозиції: ‘верх’ – ‘низ’ (протиставлення Перуна як володаря блискавки, пов'язаного з верхом, Велесу як покровителю домашніх тварин, пов'язаному з низом, носить бінарний характер) [Іванов, Топоров 1974, с. 66]; ‘життя’–‘смерть’, ‘свій’–‘чужий’, ‘білий’–‘чорний’, ‘правий’–‘лівий’. Остання опозиція проаналізована на найбільшому обсязі матеріалу як слов'янського культурного світу, так і неслов'янського (африканського, американського). Говориться про універсальність зв'язку (притаманність багатьом культурам) опозиції ‘правий’–‘лівий’ з опозицією ‘чоловічий’–‘жіночий’ (наприклад, під час весільного обряду праву сторону голови нареченої заплітає в косу наречений, а ліву – сваха; у деяких африканських племен жінку після смерті ховають зліва від чоловіка; дім ділять на ліву жіночу і праву чоловічу частини) [Іванов, Топоров 1974, с. 267-269].

Докладно описані семантичні опозиції в редактованому М.І.Толстим словнику “Славянские древности”. Грунтовне дослідження семантичних опозицій в мовно-культурному просторі слов'ян представлено такими прикладами: ‘біле’–‘чорне’ (білий світ – наш, “цей” світ протиставляють “тому”, не білому світу; водночас білий траур характерний для багатьох слов'янських народів); ‘верх’–‘низ’ як одна з основних семантичних опозицій в слов'янській картині світу наділена символічними ознаками ‘хороший’, ‘щедрий’, ‘життєдайний’ та ‘поганий’, ‘бідний’, ‘смертельний’; ‘схід’–‘захід’ з ознаками ‘добрий’–‘поганий’ (таке співвідношення визначає смислово символіку сходу як праведності, святості, справедливості, початку, а заходу як нечистоти, неправедності, : за уявленням росіян, схід – це мешкання Бога, захід – сатани, тому на схід треба звертатись з молитвою). Крім того, виявлені нашарування змісту однієї опозиції на зміст іншої: “зв'язок опозиції ‘верх’–‘низ’ з опозицією ‘чоловічий’–‘жіночий’ виявляється, наприклад, в сербському віруванні про те, що ячмінь на верхньому повіку віщує народження хлопчика, а на нижньому – дівчинки” [Славянские древности 1995, с.151, 345-346, 445]. Під час розгляду певних ритуалів автор виділяє допоміжні семантичні опозиції: ‘перший’–‘останній’, ‘веселощі’–‘сум’, ‘життя’–‘смерть’, ‘весілля’–‘похорон’. В цій роботі представлене дослідження ряду опозицій, статус яких визначається як семантичний, на рівні вірувань, ритуалів, побуту слов'ян. Цікаво, що в уявленні про білий світ і потойбічний світ прослідковується зв'язок з більш глибинною семантичною опозицією ‘там’–‘тут’ (білий світ – ‘тут, де я зараз’, потойбічний світ – ‘там, далеко, де мене ще немає’).

Дослідженням понять ‘правий’–‘лівий’ обмежується розгляд універсальних опозицій у книзі М.І.Толстого “Слов'янська лексикологія і семасіологія” [Толстой 1997]. Дослідник пише про домінування аксіологічної ознаки у протиставлених значеннях: “Зв'язок понять і уявлень про правий і лівий бік (про праву і ліву руку і т.д.) з поняттям і уявленням про позитивний і негативний момент (‘правду’–‘кривду’, ‘добро’–‘зло’, ‘прямоту’–‘кривизну’, ‘везіння’–‘невезіння’, ‘легкість’–‘важкість’ і т.д.) впливає з глибокої давнини” [Толстой 1997, с.144]. Відповідно, в переважній більшості досліджуваних автором діалектів значення ‘правий’ виражають семими ‘добрий’, ‘гарний’, ‘справжній’, а значення ‘лівий’ – семими ‘поганий’, ‘бідний’, що підтверджується багатьма прикладами. Про протиставлення ‘правий’–‘лівий’ як семантичну опозицію не говориться, хоча це впливає із змісту роботи. М.І.Толстой члени опозиції ‘правий’–‘лівий’ визначає то як поняття, то як семими.

Серед пізніших розробок проблеми універсальних семантичних опозицій виділяються дослідження В.М.Малич, І.Лейвен-Турновцової, В.А.Суковатої, Г.М.Яворської, М.Х.Їєвлевої, О.В.Рахіліної та інших.

М.В.Малич [Малич 2002] досліджує концепти ‘**правда**’–‘**неправда**’ в українській літературній мові в семантико-стилістичному аспекті. Автор приходиться до висновку, що основними семими аналізованої опозиції є ‘справедливість’, ‘правильність’, ‘дійсність’, ‘реальність’, ‘вигаданість’, ‘недійсність’, ‘уявність’, ‘хибність’, ‘шахрайство’, ‘обман’, ‘несправедливість’. Семантика концептів ‘правда’–‘неправда’ пов'язана з соціально-етичною сферою, є ситуативно залежною, укоріненою в свідомості людини через ціннісні категорії справедливості і правильності [Малич 2002, с. 18]. Статус лексем *правда* – *неправда* дослідниця визначає як поняття, слова опозиції, що вивчаються з позиції реалізації значення у мові; концепти, що концентровано виражають ментальні особливості людини в українській культурі.

Ірина ван Лейвен-Турновцова наголошує на чітко вираженому оціночному характері опозиції ‘**криве**’–‘**пряме**’ і тому включає до неї опозиції ‘погане’–‘добре’ [Лейвен-Турновцова 1999, с. 361-375].

Опозиції ‘**свій**’–‘**чужий**’ присвячені дослідження В.А.Суковатої [Суковатая 1997] та Г.М.Яворської [Яворская 1999]. Перша аналізує дану дихотомію в рамках культурно-мовної картини світу, наводячи багато

цікавих прикладів її виявлення і випадків переосмислення. Автор, аналізуючи семантичну опозицію 'свій'–'чужий', відзначає її антропологічну природу та первинність: "... логічна операція, що спрямована на визначення простору 'я'–'не я', тобто 'свій' ('мій') – 'чужий' ('інший'), є однією з перших, які людина здатна здійснити ще в ранньому дитинстві" [Суковатая 1997, с. 62].

Г.М.Яворська, розглядаючи етноцентричні стереотипи і пов'язану з ними семантичну опозицію 'свій'–'чужий', зазначає, що в мовній картині світу відображаються не стільки зовнішні ознаки чужих народів, скільки уявлення про себе, тобто етноцентричні стереотипи, зафіксовані в семантиці відповідних лексем. Так, дослідниця пише, що в українській мові *моторний, швидкий, меткий* асоціюються переважно з образом роботящої, чепурної, симпатичної дівчини-українки: *... вона не яка-небудь пустовійка, дівчина роботяца, моторна, чепурна* (О. Гончар) [Яворская 1999, с. 310]. Таким чином, опозиція 'свій' – 'чужий' автором статті визначається як стереотипна, така, що виявляється в семантиці лексем відповідно до уявлень народу. Порівнюючи ці два дослідження, можна сказати, що в них визначаються різні статуси опозиції 'свій' – 'чужий'; крім того, розгляд проведено на різних рівнях, етнокультурному та лексичному відповідно.

Опозиція 'чоловік'–'жінка' ('чоловічий'–'жіночий') висвітлюється в роботах М.Х.Ієвлевої, А.Емірової [Ієвлева 2001; Емірова 2005]. В статті М.Х.Ієвлевої дана опозиція аналізується з точки зору виявлення її семантики в тавтологічних конструкціях типу *Жінка є жінка* або *Жінка не була б жінкою*. Досліджуючи опозицію 'чоловік'–'жінка' на матеріалі сучасних джерел (тексти з газет та телепрограм), автор робить висновок, що зараз спостерігається тенденція до зміни стереотипів про жінку як виключно слабку особу, підпорядковану чоловікові, в бік уявлення про неї як рівноправну самодостатню особистість [Ієвлева 2001, с. 268-269]. Між тим М.Х.Ієвлева розглядає не так опозицію 'чоловік' – 'жінка' в цілому, як один з її елементів (жінка), визначаючи статус опозиції як концептуальної, лексичної. А.Емірова природу семантичної опозиції 'чоловік'–'жінка' визначає як онтологічну, звертаючи увагу на гендерну маркованість фразеологізмів російської мови в плані змісту та мотивів вживання мовцем. В статті фразеологічні одиниці класифікуються за наявністю в їх семантиці елементів 'чоловік' чи 'жінка' або двох одночасно. Наприклад, *гусь лапчатый, шут гороховый, волочить за каждой юбкой* (прихований зміст 'чоловік') – *вешаться на шею, наставлять рога, драния кошка* (семантика 'жінка') – *голубая кровь, слепая курица, дырявая голова* [Емірова 2005, с. 166-167]. Автор намагається проаналізувати опозицію 'чоловік'–'жінка' на рівні фразеологічних одиниць в лексичному і прагматичному аспектах.

Аналізуючи контекстуальну семантику слів *конец, край* та вживання з ними прийменників, О.В.Рахіліна виявляє антропоцентричну опозицію 'всередині'–'зовні' ('внутрішній' – 'зовнішній'): *Бригадир проводников находился в самом конце поезда, так что Девяткину пришлось пройти весь состав насквозь* (мовець мислить себе в середині потягу, що є простором, межу якого важко уявити) – *В конце (*на конце) поезда был зачем-то прицеплен еще один паровоз, но уже без машиниста* (потяг наче не є простором і розглядається зовні) [Рахіліна 2000, с. 250]. Автор не досліджує спеціально опозицію 'внутрішній' – 'зовнішній' і не визначає її статус, бо це не є метою даної статті, але хід думок автора і наведений мовний матеріал свідчать про її присутність.

Цікавими є намагання виявити опозиції на рівні художнього тексту, зокрема в романі А.Платонова "Счастливая Москва". М.Дмитровська вказує на протиставлення в творі сфери (шара) та прямої лінії, або руху по колу та прямолінійного руху як замкнутості, обмеженості людини і безкінечного, гармонійного життєвого шляху в майбутнє [Дмитровская 1999, с. 423]. Проте це не є семантичні опозиції в чистому вигляді, а, скоріше, своєрідні зашифровані в тексті твору символи, які за своїм змістом є протилежними.

Проаналізовані роботи, присвячені виявленню і дослідженню семантичних опозицій, засвідчують інтерес науковців до вивчення опозиційних глибинних змістів. Водночас ці роботи є спорадичними, часто одноаспектними, такими, що ґрунтуються переважно на культурологічному, а не мовному матеріалі. На жаль, в більшості робіт ми не знайшли згадки про таку антропоцентричну опозицію, як 'там'–'тут', попри її очевидність.

Вивчення семантики мовних одиниць і прагматичних аспектів їх вживання, як показано вище, є однією з провідних тенденцій сучасних мовознавчих досліджень. Для сучасного мовознавства характерне вивчення мовних явищ та їх функціонування у зв'язку з виявленням людського чинника в мові, суб'єктивної позиції мовця. Одним з чинників вияву в мові людини, мовця, суб'єкта в лінгвістиці вважається "егоцентризм" [Кацнельсон 2001, с. 105; Кошкарёва 1998, с. 216], "суб'єктивність", "антропоцентризм" [Забуранна 2003, с. 1]. Значення витворюється через оцінювання, судження про актанти ситуації, що передбачає, крім об'єктів, обов'язкову наявність суб'єкта, який сприймає певні відношення. У значенні суб'єкт виступає як організатор, який осмислює ситуацію, її ознаки й властивості в оцінному й пізнавальному плані, формуючи перспективу як певну просторово-часову позицію щодо об'єкта, події. Дослідження антропоцентричних якостей значення передбачає аналіз останнього як інтерпретації, зумовленої прагматичними потребами мовця.

Таким чином, будь-яке висловлення будується мовцем у відповідності з власним "я". При цьому він орієнтується на своє положення в просторі ('тут'–'там'), часі ('зараз'–'тоді', 'давно'–'тепер'–'потім'), на свій статус в суспільстві, серед оточення ('я'–'інші'), щодо стосунків власності ('своє', 'моє'–'чуже'). Суб'єкт мовлення опозиціонує себе щодо навколишньої дійсності, протиставляє свою позицію, оцінку іншим. Це обумовлює егоцентризм висловлювання, а разом з тим наявність в мові, в семантиці мовних одиниць і

висловлювань таких глибинних семантичних опозитивних категорій, як ‘я’–‘ти’, ‘інший’, ‘тут’–‘там’, які є показниками оцінки мовцем всіх явищ і об’єктів дійсності відносно своєї особи, протиставлення себе оточенню.

Згадана лексико-семантична опозиція ‘там’–‘тут’ є, на нашу думку, найбільш емною, абстрактною, поширеною, первинною, бо інші опозиції (наприклад, ‘свій’–‘чужий’, ‘близько’–‘далеко’, ‘внутрішній’–‘зовнішній’, ‘тепер’–‘потім’) є похідними від неї. В мовознавстві неодноразово говорилося про первинність просторової семантики щодо часової. “Характерною ознакою природної мови є локалізм – тенденція на початковому етапі існування людської мови виражати в термінах місця і простору будь-які відношення, які в подальшому можуть розвинути в більш тонкі розбіжності граматичних категорій, таких, як відмінок, час, спосіб і т. д.” [Кравченко 1996].

Про наявність в мові глибинних семантичних смислів, таких, як ‘там’–‘тут’, ‘я’–‘ти’ у мовознавчих дослідженнях згадується рідко. Так, С.Д.Кацнельсон наголошує, що в значенні вказівних займенників міститься вказівка на ступінь віддаленості предмета від мовця: *этот* – близький = біля мене, *тот* – далекий = біля тебе; крім того, зазначається, що ідея часу виводиться з ідеї простору, тому *здесь* легко переходить в *теперь*, а *там* – в *раньше* или *позднее* [Кацнельсон 2001, с. 105]. М.О. Луценко, аналізуючи семантику і вживання родового та знахідного відмінків, доходить висновку, що: 1) родовий відмінок виражає семантику “не тут”-локалізації (про минулі або майбутні календарні числа в російській мові говорять: *третьего мая, пятого сентября*); 2) в складі наказових висловлювань, що спонукать до споживання чогось, родовий відмінок можливий лише з дієсловом доконаного виду, який містить відтінок відсилки до майбутнього (*выпей чаю, поешь чего-нибудь*); 3) родовий відмінок закономірно вживається у висловлюваннях-знаках прощання (*удачи, спокойной ночи, всего хорошего*). На противагу родовому знахідний відмінок вживається: 1) з актуальним теперішнім часом (*пью чай*), 2) у висловленнях про наявне календарне число (*сегодня пятое мая*) [Луценко 2001, с. 43]. Таким чином, у випадках вживання даної пари відмінків виражається лексико-семантична опозиція ‘там’–‘тут’, яка виявляє глибинний зміст граматичної категорії, зумовлений суб’єктивною позицією мовця.

Слід зазначити, що вже як лексична одиниця займенникове слово *там* є цікавим в плані вираження найрізноманітніших відтінків змісту¹. Не менш цікавим нам видається вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’–‘тут’ на різних рівнях української мови (лексичному, морфологічному, фразеологічному) та на сюжетному рівні художнього твору.

На лексичному рівні семантична опозиція ‘там’–‘тут’ очевидна в контекстах з деякими неозначеними займенниками та прислівниками або, за більш широкою класифікацією [Сидоренко 1990], займенниковими словами, в першу чергу обставинними прономінативами *десь*, *куди*, а також іноді субстантивними (*щось*, *хто-небудь*) та ад’єктивними (якийсь, який-небудь) прономінативами.

Наприклад, контексти з неозначено-просторовим прономінативом *десь* можуть містити такі семантичні відтінки даної лексеми в значенні статичного місця дії. Значення якогось невизначеного місця, невідомого мовцю, виявляє *десь* у сполученні з дієсловами звукової семантики. При цьому мовлянин сприймає факт об’єктивної дійсності через породжені ними звукові ефекти, тобто підкреслюється несприятелі мовця. Місцезнаходження мовця і локалізація реалій, що відображаються у висловлюванні, не співпадають. *Десь* в цьому випадку виражає семантичну опозицію ‘там’–‘тут’: *Десь тихо жаби кумкали з болота* (Л.Костенко); *То, може, десь переїцать якихось тварин, скажімо, дресують собак, і вони скавулять непритомно десь збоку за герметично закритими дверима* (І.Багрянний. Сад гетсиманський).

В описових висловлюваннях *десь* може виражати пасивну позицію мовця щодо описуваної ситуації, тобто він не є діячем, а лише констатує, спостерігає. В таких контекстах позицію мовлянина-недіяча можна окреслити як ‘я тут ні при чому’ (відтінок відстороненості підкреслюється семантикою ‘там’): *Десь в морі зламаються дужі; / Чекають на березі вірні, / А чайка над бурєю тужить. / Крила лама непокірні* (М.Нагнибіда).

Значення ‘не тут’, ‘там’ прислівник *десь* виражає в контекстах типу: *Але я ненавиділа наших провінційних людей і завжди тоскувала за тим незнаним, що загубилось десь у далеких краях* (М.Хвильовий); *Десь острів є, що осіяв Шекспір, де Дікенс усміхався крізь тумани* (М.Рильський). В таких контекстах відчувається відтінок ностальгії: для мовця, фактично позбавленого бажаного, воно – недосяжне (‘там’), але водночас діяч не відсторонений від ситуації, переживає і думками наближає її до себе (‘тут’). Опозиція ‘там’–‘тут’ виявляється на рівні вираження семантики прагнення недосяжного далекого і бажаного.

В інших висловлюваннях *десь* виступає засобом вираження імперцептивності, тобто непевності констатації фактів мовцем. Наприклад, *Кота вона проклінала щодня по два-три рази так, що він був якось захворів і згодом десь іздох у тютюні* (О.Довженко. Зачарована Десна); *Гроза проходила десь поруч. Була то блискавка, то грім* (Л.Костенко). Мовець не впевнений в точності визначення місця, де відбувається дія. Невпевненість, відтінок припущення відбивають ‘там’- семантику.

Специфічний відтінок виражає *десь* в окремій групі контекстів, а саме ‘не тут’, ‘не біля мене’. Він зумовлений статусом мовця: неможливість вплинути на ситуацію, неможливість навіть бути присутнім. Таке вживання *десь* з відтінком відстороненості мовця створює враження смутку, туги, розпачу. Мовець знову

¹ Дослідження семантики і функціональної специфіки прономінатива *там* як найбільш поширеної лексеми з групи прономінативів типу *тут*, *сюди*, *туди* і под. на прикладі текстів художньої літератури див. у [Пилипак 2004а].

вступає в конфлікт з реаліями. Семантична опозиція ‘там’–‘тут’ в даному випадку зумовлюється невідповідністю реального (‘тут’) бажаному (‘там’): *Деся там квітнеш вишневим цвітом, деся зітхаси в веснянім чаду* (С.Маланюк); *За ґратами пломеніло небо, деся сонце мечами розганяло темряву, розганяло нічні примари й всі жахи, тоненькими рисками золота обводило рябощиння хмарок* (І.Багрянний. Сад гетсиманський).

Найпоширенішим серед неозначених темпоральних займенникових прислівників є прислівник *колись*, який реалізує декілька специфічних відтінків семантики неозначеного часу. Значення ‘у якийсь певний час у минулому’ прислівник *колись* виражає, якщо він позначає давноминулий, ‘втрачений’ для мовця період часу. Для мовця ця втрата асоціюється з семантикою ‘там’ опозиції ‘там’–‘тут’. Відповідно при цьому виявляється відтінок смутку, туги. Умовою виявлення цієї семантики є сполучення неозначеного прислівника *колись* з дієсловами минулого часу доконаного чи недоконаного виду: *Де колись стояла повітка, там тепер давні вербові кілки стали товстими здоровими вербами* (І.Нечуй-Левицький. Микола Джеря); *І враз розлога пам’ять нешвидка / До уст підносить пересохла зілля, / Із тих лугів, де ми колись цвіли / І перемиті квіти вибирали* (В.Стус); *То ж були колись роси які та води, та болота, що довоє стояли!* (О.Довженко. Зачарована Десна).

Іноді значення невизначеного точно часу в минулому набуває нейтрального емоційного відтінку, і прономінатив *колись* вживається в значенні ‘давно’. Спираючись на теорію С.Д.Кацнельсона про те, що ідея часу виводиться з ідеї простору [Кацнельсон 2001, с.105], легко виявити в таких контекстах первинну просторову семантику ‘там’, яка породжує часову ‘давно’, ‘в минулому’, ‘задовго до мене (мовця)’: *Так і мій покійний панотець, їздячи колись із прощальником по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало зовсім не миле* (П.Куліш. Чорна рада).

Колись може не акцентувати увагу на певному, хоча й неозначеному, відрізку часу, а підтримувати авторитетність зазначеної у висловлюванні думки: ‘це було колись’, ‘давно’ – значить ‘варте уваги’. При цьому мовець давній постулат (‘там’) і для себе вважає важливим, слухним, цим самим наближаючи його до своїх потреб (‘тут’). Елементи семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ урівнюються: *Колись казали мудреці старі – перепочинь, втомившись, на горі і озирнися аж на перевалі, а далі йдуть вже тільки витривалі!* (Л.Костенко); *Оноре де Бальзак колись сказав, що властивість почувати себе всюди, як у себе вдома, притаманна лише королям, повіям і злодіям* (В.Гайворонський).

Ад’єктивний прономінатив *якийсь* може виражати оцінку, ставлення мовця до того, про що йдеться у висловлюванні. Це може бути його основною функцією. Наприклад, нерідко реалізується відтінок зверхності, презирства: *Якийсь ландскнехт повіз як сувенір, / Або продав якомусь там барону / Твою любов, твій безіменний твір* (Л.Костенко); *І повторюю – смішний і жалюгідний романтик, з якоюсь ідеєю фікс. Я тебе зразу розкусив* (І.Багрянний. Сад гетсиманський). Ці відтінки породжують враження відстороненості, несприйняття мовцем фактів, тобто елемент глибинного змісту ‘там’ превалює над ‘тут’, а точніше перекидає його.

Показавши на прикладі лише деяких неозначених прономінативів їх семантичну різноманітність, контекстуальну своєрідність вживання, ми виявили семантичну опозицію ‘там’–‘тут’, яка породжує низку похідних семантичних відтінків, в залежності від прагматичних мотивів мовця.

В українській мові є випадки, коли і елемент ‘там’, і елемент ‘тут’ лексико-семантичної опозиції ‘там’–‘тут’ виражаються однією формою слова або однокорінними словами, але конкретизуються в залежності від контексту. Порівняйте: ... *А дівчина / При самій дорозі / Недалеко коло мене / Плоскінь вибирала* (Т.Шевченко); *У друзі вибирай не того, хто любязний з тобою, хто з тобою погоджується, а суворого порадирика, який користь для тебе шукає й противиться твоїм необдуманим словам* (Давня українська література. Послання Володимира Мономаха дітям) і *Вибрався ж він на празник святого Дмитрія, помолвившись Богу* (Галицько-Волинський літопис). В двох перших реченнях слово *вибирати* вживається в значенні ‘соби’, ‘тут’ (в напрямі до себе) щодо суб’єкта дії, не мовця і, навпаки, для мовця семантика цього слова містить зміст ‘не я’, ‘там’, а в третьому виражає ‘туди’, що синонімічно елементу опозиції ‘там’.

– *А бодай ці Западинці були запались, ніж мала я в їх їхати!* – *лаялась Кайдашиха, витягаючи сіно з-за пазухи, висмикуючи його з голови...* (І.Нечуй-Левицький. Кайдашева сім’я) та *Лаврінові слова запали Карпові в душу* (Там же). В цій парі речень семантична опозиція ‘там’–‘тут’ виражається лексемою *западати*: в першому випадку мовець цим словом виражає побажання із семантикою відсилання ‘від себе’; тому воно містить елемент опозиції ‘там’, а в другому – у словосполученні *слова запали в душу западати* виражає зміст ‘мені’, ‘тут’, підкреслюючи небайдужість суб’єкта дії.

Парубкові спадає на думку знайти “найомщика” – людину, яка за гроші відслужила би за Василя (Г.Квітка-Основяненко. Маруся) і *Міриади дрібних крапель, мов вмерлі надії, що звелись занадто високо, спадають додолю і пливають, змішані з землею, брудними потоками* (М.Коцюбинський. Fata morgana). Стійке словосполучення *спадати на думку* передбачає наявність об’єкта дії ‘кому’ (в наведеному реченні парубкові). Відносно валентно зумовленого об’єкта дії *спадати на думку* виражає семантику ‘тут’, ‘мені’. Словосполучення *спадати додолю* без контексту містить значення ‘там’, проте з контексту зрозуміло, що мовець-суб’єкт дії знаходиться внизу, на землі, тобто в даній ситуації щодо мовця виражається семантика ‘до мене’, ‘сюди’, яка синонімічна ‘тут’. Спостерігаємо протиставлення сем ‘там’ і ‘тут’, позаконтекстуального і контекстуального значень лексеми *спадати*.

Цікавими є приклади, коли дієслово містить глибинний зміст 'там', але в різних контекстах конкретизується, утворюючи похідну опозицію 'вгору'–'вниз'. Наприклад: – *Злізайте з печі та підємо десь у гості* (В. Стефанік. Новина) та *Як уздрів його (вовка – В.П.) чоловік, зліз на дерево і сидить* (Усна народна творчість). Хоча в обох випадках дієслово-присудок передбачає значення 'там', в першому виражений напрям дії – 'вниз', що підкреслений прийменником *з*, а в другому – спрямованість 'вгору' виражається прийменником *на*.

Порівняйте ще: *І плаче, плаче Ярославна / В Путивлі, на валу на брамі, / Святее сонечко зійшло...* (Т. Шевченко. Плач Ярославни); *Ішов чоловік до міста, і тільки зійшов на місток, як звідти виліз бандит з пістолетом і відібрав у нього гроші* (Усна народна творчість) та ... *Се до бою / Чоловітво зі звіром стає, / Се поборює воля неволю, / Царство божє на землю зійде* (І. Франко); *І справді сталось, як казали: / Вода зійшла – колеса стали* (Л. Глібов. Мірошник). В перших двох прикладах дієслово *зійти* виражає семантику 'туди' = 'там'–'вгору'; у двох наступних – семантику 'туди' = 'там'–'вниз'.

– *Еге!* – крикнула ворона на весь рот і *впустила рака в море* (Усна народна творчість) і *Як стемніло, піп у віконце стук-стук. Жінка впустила його до хати* (Усна народна творчість). Семантика лексеми *впустити* в словосполученні *впустила в море* очевидно передбачає глибший зміст 'туди', що дорівнює 'там', тобто проявляється напрям 'від суб'єкта дії' (в даному випадку 'від ворони'). Натомість *впустила до хати* засвідчує значення 'в напрямку до суб'єкта дії', тобто жінки; більш широко це значення окреслюється як 'сюди', 'до мене' = 'тут' (щодо суб'єкта-немовця).

Ці випадки свідчать про семеоутворюючу здатність лексико-семантичної опозиції 'там'–'тут', можливість конкретизуватися безпосередньо в контексті мовлення.

Виявлені випадки, коли вся семантична опозиція 'там'–'тут' міститься в глибинній семантичній структурі висловлення. Мовець трактує факти відповідно до свого безпосереднього положення в просторі або настрою (прихильність / неприхильність), або знань про об'єкт (знання / незнання). В глибинній структурі висловлювання наявні два елементи 'там' і 'тут', які утворюють опозиційний зміст. Наприклад:

(1) *Ох, і був же у мене собака! Не собака – лев* (Усна народна творчість); *А кіт (що то за кіт був) ходє та мед збирає, в бабині горшки зливає* (Усна народна творчість). Виразниками опозиції 'там'–'тут' є дієслово *бути* в формі минулого часу, яке вказує, що факт відносно мовця далеко в минулому, 'там', та лексема *у мене* (виражає значення 'тут' з відтінком жалю, захоплення), і *то*, що відповідає семантиці 'тут'.

(2) *Так оце та правда?! Оце вона!!! – скрикнула не своїм голосом – і несамовито залилась божєвільним сміхом* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні); *Виступає; обок його / Цариця небога, / Мов опеньок засушений, / Тонка, довгонога... Так оце-то та богиня. / Лишенько з тобою* (Т. Шевченко. Сон). В даному випадку словосполучення *оце та* і *оце-то та* виражають глибинний зміст 'там'–'тут'. Вказівний займенник *оце*, підсилений часткою *то* (= тут), виражає семантику 'тут' (мовець відкриває для себе той чи інший об'єкт чи факт, його специфіку; він стає для нього зрозумілий і через те ближчий); вказівний займенник *той, та* відсилає до змісту 'туди', 'там', тобто мовець цією лексемою виражає зміст 'та, яка була лише в уяві, була незнайома'. При цьому у цих висловлюваннях простежується відтінок контрасту між позитивним очікуванням мовця щодо об'єкту і тим, що є насправді.

(3) [*Хома*]: *У тебе тільки й на думці, що ті вечорниці. О, вже мені та Мотовилиха* (Т. Шевченко. Назар Стодоля). Словосполучення *вже мені та* виражає семантику опозиції 'там'–'тут' змістом своїх складових елементів: *мені* виявляє семантику 'тут' з відтінком зацікавленості, небайдужості; *та* – 'там', 'яка зараз не поряд мене' з негативними відтінками обурення, зневаги; значення 'там' підсилюється часовим прономінативом *вже*.

(4) – *Ото каша!* – промовив Микола. – *І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан жид їсть таку кашу?* (І. Нечуй-Левицький. Микола Джеря); *Ото дурний! А це битий! / На квіток повірив / Москалеві. От і читай, / І їми ти їм віри* (Т. Шевченко). В даних висловлюваннях спостерігаємо невідповідність між теперішнім актуальним часом, коли дія відбувається у сам момент мовлення, та формою вжитого вказівного займенника: *ото* замість *оце*. Внаслідок цього виникає лексико-семантична опозиція 'там'–'тут'. Подія відбувається безпосередньо під час мовлення (семантика 'тут'), в той час, як лексема передбачає семантику 'там'. Вживання мовцем саме цієї лексеми, яка відсилає до дистантної семантики 'там', очевидно, зумовлене бажанням мовця, в першому випадку, надати більшого значення об'єкту, похвалити його, а в другому – бажанням відсторонитися від неправильних, на думку мовця, дій суб'єкта.

(5) – *Навіщо ти, Мотря, ховаєш починки в свою скриню? – спитала Кайдашаха. – На те, що треба; не буду ж я їх їсти, – одрубала Мотря. – А може, й поїж: хто тебе знає, – сказала Кайдашиха* (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я). *Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалився: в його нічого не боліло, але уся його сила хто його зна, де й ділась* (І. Нечуй-Левицький. Микола Джеря). Виділене словосполучення *хто тебе (його) знає* в своєму змісті має глибинну семантику 'там', адже вживається, якщо мовець або суб'єкт дії-мовець чогось не знає, не поінформований з приводу того, про що йдеться у висловлюванні. Водночас зі змісту першого уривка стає зрозуміло, що об'єкт (Мотря) знаходиться поряд, живе разом з мовцем (Кайдашихою). Але зміст 'тут' теж присутній. На душевному рівні Мотря і Кайдашиха далекі і не розуміють одна одну. Виникає зміст 'там', що підсилюється ідіомою *хто тебе знає*. Лексико-семантична опозиція 'там'–'тут' виявляється в цьому випадку і на лексичному, і на сюжетному рівнях.

Лексико-семантична опозиція 'там'–'тут' виявлена нами і на фразеологічному рівні української мови. Характер її вираження залежить від прагматичних мотивів мовця, особливостей актантів ситуації, взаємовідношення мовця і суб'єкта дії, а також від зміни семантики фразеологічної одиниці в контексті і поза ним.

За особливостями вираження семантичної опозиції 'там'–'тут' у фразеологічних одиницях української мови ми виділяємо кілька лексико-семантичних груп останніх:

(1) фразеологізми-антоніми, в яких елементи опозиції 'тут'–'там' виражаються на формальному рівні фразем: наявність в їх складі протилежних лексем *від – в, той – цей, ваш – наш* та інших. Наприклад: *від усієї душі* – 'щиро, глибоко, сердечно, відверто' і *в душі* – 'приховано, нишком, не виявляючи зовні своїх почуттів'; *той світ* – 'потойбічне загробне життя' – *цей світ* – 'земне життя'; *ваш брат* – 'ти, ви і подібні до вас' – *наш брат* – 1) 'ми, я і подібні до нас, до мене'; 2) 'близька думками, переконаннями людина, однодумець'; 3) 'такий, як ми'. При цьому і самі лексичні значення є антонімічними у даних пар фразеологізмів: елемент 'там' пов'язаний з відтінками 'в напрямку від мене', 'далеке', 'невідоме', 'не схоже на мене', а член опозиції 'тут' породжує додаткові відтінки 'зрозуміле лише мені', 'моє', 'потаємне', 'близьке' щодо мовця. Вводячи подібні одиниці в контекст, помічаємо, що, якщо мовець і суб'єкт дії співпадають, то характер вираження опозиції не змінюється: – *Я від душі люблю цього пройдисвіта, – каже гетьман Шрамові стиха* (П.Куліш. Чорна рада). При неспівпадінні постатей мовця-спостерігача і учасника ситуації позаконтекстуально виражений член опозиції 'тут' переходить у 'там', тому що мовець тепер протиставляє себе тим актантам ситуації, про яких говорить: – ... *Думаси порадити, допомогти, а кому ті поради потрібні. Кожен живе своїм розумом, на чужий не зважає* (Є.Гуцало). В даному висловлюванні *своїм розумом* означає 'не так, як я раджу', 'не по-моєму', а *чужий (розум)* – 'мій', 'по-моєму'. Спостерігається взаємозаміщення членів опозиції 'там'↔'тут'.

(2) Цікавою є група багатозначних фразеологізмів, два значення яких протилежні одне одному з точки зору вираження більш глибокої семантики 'там' – 'тут'. Для фразеологізма *морочити голову* характерні значення: 1) 'розмірковувати, роздумувати над чим-небудь, намагаючись розібратися в чомусь, зрозуміти щось': *Я не став морочити голову цією явною маячною чи недотепним жартом* (І.Кулик), – тут маємо імпліцитно виражену сему 'собі', що вказує на вираження члена опозиції 'тут'; 2) 'дурити, обманювати когось, хитрувати': *Нам один морочив голову цілий рік, доки розкусили, що він і в коногони не годиться* (П.Панч), – тут маємо значення – 'іншим', 'не собі'.

(3) В групі фразеологічних одиниць з вираженим членом опозиції 'тут' виокремлюється частина таких, що містять лексеми, об'єднані семою 'стосується мене' (мовця), *свій, своя, собі, собою: мати свій розум, вигодувати гадюку біля свого серця, жити тільки собою, записати на свій рахунок, жити на свою руку, записати собі на лобі*. Глибинну семантику 'тут' цих фразеологізмів підкреслюють відповідно відтінки 'незалежно від інших', 'небайдуже', 'окремо від інших', 'близький мені', 'моє власне досягнення', 'самостійно', 'запам'ятовування': – *Дай мені грошей, я собі потрафлю жити на свою руку, – сказав Готліб, не зважаючи на її чуття* (І.Франко). На семантику 'тут' нашаровується семантика 'там', якщо у висловлюванні розмежовуються мовець і учасник ситуації: – *Скажи: "Я її цього не забуду!" Хай вона це запише на лобі!..* (Панас Мирний); – *Ось так, товаришу комісарє, можеш записати на свій рахунок перший похід, – обернувся до мене Олександр Васильович* (В. Логвиненко).

Фразеологізми *тримати в кулаку, держати в кишені, держати коло пояса, брати в руки, не випускати з рук*, маючи незначні розбіжності в лексичному значенні, об'єднані семою 'підкорення', 'владарювання' мовця чи суб'єкта дії над кимось і потребують прямого додатка (кого, що). Семантика 'тут' обумовлена домінуванням мовця, суб'єкта у висловлюванні: – *Ми, земці, підкопну шантрапу давили і будемо давити. Дозвольте нам узяти в руки хоч поганеньке кермо* (О.Ковінька).

(4) Багато в українській фразеології одиниць на позначення чогось далекого, недосяжного для мовця через те, що воно в минулому або в майбутньому: *здадала баба дівера, як баба дівкою була, багато води сплило*, а також фразеологізмів просторової віддаленості від мовця чи учасника дії: *куди Макар телят не ганяв, на відшибі, куди ворон кісток не заносить, як з-під землі, як на кінці світу, аж на край світу, у далекий світ*, які є семантики 'там'- локалізації.

До цієї ж групи відносимо сполуки, що є відсиленнями з відтінком 'бажання (мовця) позбутися чогось неприємного', прокляттями, спрямованими на певний об'єкт. Тому в їхній семантиці чітко виявляється елемент 'там'-спрямованості, 'туди', 'від мене'. Наприклад, *хай йому абищо, до бісового батька, будь ти проклятий, бодай би він скис, на тобі!, до біса*. Як правило, контексти з цими зворотами є розмовно-мовними, несуть негативне емоційне забарвлення і мовець виступає не спостерігачем, а учасником ситуації. Позаконтекстна і контекстна семантика 'там' цих одиниць збігається: *Та хай йому абищо! Добре, що не в одній хаті живемо* (М.Коцюбинський); – *Та пустить її до біса, – крикнув затурканий писар. Молодицю пустили* (Марко Вовчок).

5) За нашими спостереженнями, не менш поширені фразеологічні одиниці п'ятої групи з вираженням обох протилежних значень 'там'–'тут' з можливим домінуванням одного з них ('там'→'тут', 'тут'→'там') або 'рівноправним' їх виявом ('тут'↔'там'). По-перше, це звороти, лексичне наповнення яких свідчить про наявність семантики 'там', 'туди', 'в напрямі від мене', а основне лексичне значення містить сему 'тут', 'необхідне мені', 'те, що відбувається зі мною': *хоч із шкури вилізь* – 'обов'язково дістань будь-якими засобами; візьми, де хочеш' (*вилізь* – семантика 'там', 'туди'-напрямку; *дістань, візьми* – семантика 'тут', 'сюди'-

напрямку, 'до себе'); *щастя це десь завалалося* – 'у кого-небудь несподівана радість, непередбачений успіх у чому-небудь' (*це десь* виражає семантику 'там', 'не біля мене', а в глибинній семантиці лексичного значення міститься вказівка на виникнення чогось приємного для мовця – 'тут', 'мені'): *Невже наше щастячко це десь завалалося, і я скоро обійму тебе, обцідую синочка свого* (В.Логвиненко).

По-друге, до цієї групи входять фразеологізми з прямопротилежним характером відображення семантики 'там'–'тут': сама фразема містить сему 'тут', 'собі', тоді як її семантика виявляє спрямування від мовця, 'там'. Наприклад, *брати слово* – 'виступати на зборах, засіданні', *близький світ* – 'дуже далеко', *братися в ноги* – 'швидко тікати, бігти, іти геть': [Чирва:] *Улучив? Тепер тікати! (Озирається й береться в ноги)* (І.Микитенко); – *Не думала брати сьогодні слова, – схвильовано почала Вутанька. – І не брала б, якби не оцей, що зараз тут виступив* (О.Гончар).

Семантика обох членів семантичної опозиції 'там' – 'тут' виявлена в фразеологізмах типу *на дні душі (серця)* – 'в глибині почуттів', *замкнутися в собі* – 'заглибитися у власні думки, переживання', *давати собі звіт* – 'розуміти, усвідомлювати що-небудь': *Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов* (П.Тичина). В семантиці цих одиниць мовець має на увазі себе – значить наявна сема 'тут', а переносність, образність лексем *на дні, глибина почуттів* зумовлює сему 'там'.²

На рівні сюжету художнього твору ми досліджували семантичну опозицію 'там'–'тут' на матеріалі українських літературних казок, як класиків, так і сучасних письменників.

Семантична опозиція 'там'–'тут' може виражатися в сюжеті художнього твору в наступних випадках.

1) Під час окреслення автором місця і часу, де і коли відбувається казкова подія. Як правило, це далека, незнана місцевість і прадавні часи, тобто наявний семантичний елемент опозиції 'там', 'далеко від нас' (від оповідача і слухачів). Цим привноситься таємничість і камерність оповіді, налаштованість на цікаві, незнані досі відкриття. Наприклад: *"Там, де багато гір і долин, де ростуть ліси густі, непроходимі..."* (С.Васильченко. Левень); *"Не в нашій стороні, не за нашої пам'яті й не за пам'яті наших дідів та бабів, давно-давно..."* (Панас Мирний. Казка про правду і кривду).

2) Непоодиноким є використання авторами-казкарями мотивів, які містять семантичну опозицію 'там'–'тут'. По-перше, це мотив вирядження сина батьком в далеку небезпечну дорогу, подорож. Проаналізувавши семантику цього мотиву, можна зробити висновок, що з семантичним елементом 'тут' співвідноситься факт синівства і батьківства. Виникає семантичний ланцюг 'син'–'свій'–'рідний'–'тут'. Сам факт вирядження, відправлення, спровадження асоціюється з семантикою 'туди', 'там' ('далеко'–'небезпечно'–'там'). Наприклад, в казці С.Васильченка "Левень" батько відсилає лінивого сина з дому з думкою, що він через свою ліню і непристосованість до життя загине десь на чужині і більше не буде тягарем для своїх старих батьків. В іншій казці батько-півень відправляє свого нахабного, самовпевненого сина-курча в світ, бо той дошкуляє всьому пташиному товариству (П.Куліш. Півпівника. Гішпанська дітська казка). В казці І.Нечуя-Левицького "Два брати" син не виправдовує сподівань батька: *"Йди собі кудись на службу, бо мені ніяково тебе і в хаті держати"*. У всіх цих варіантах виникає протиріччя між родинними стосунками ('тут', 'рідний') і вимушеністю спровадити рідну людину світ за очі ('туди', 'там').

По-друге, в казках про мачуху і нерідну дочку поширений мотив переосмислення концепту рідний дім ('тут'), який стає ворожим і нерідним за присутності чужої жінки ('там'). В казці Є.Гребінки "Мачуха і панночка" відбувається взаємозаміна понять 'дім' і 'ліс'. Дім стає уособленням смерті для панночки, адже мачуха хоче її отруїти. Ліс, що традиційно в фольклорних творах містить семантику безпеки, страху, тобто глибинний зміст 'там', [Іванов, Топоров 1965, с. 75], стає близьким дівчині, її порятунком, тобто асоціюється з концептом 'життя'. У відповідності до цього мотиву утворюються такі семантичні ланцюги: 'дім'–'смерть'–'там' і 'ліс'–'життя'–'тут'. Рідний дім стає немилим і для героїні казки Б.Лепкого "Про лиху мачуху, сирітку Катрусю, чорну кицьку, дванадцять розбійників і про князенка з казки". В іншій казці Б.Лепкого засніжений ліс ('там') стає ріднішим і затишнішим для Ксені, ніж рідний дім, де володарює мачуха ('там'). Бачимо, що і в даному випадку значення концептів 'дім' – 'ліс' протилежно переосмислюється. Стосовно суб'єкта подій 'дім' став виразником семантики 'там', а 'ліс' – семантики 'тут'. Психологічний стан героїні передається в такому уривку: *"... На серці стало легко-легко, / А все погане так далеко, / А добре все так близько дуже, / А все, що кривдило байдуже"* (Б.Лепкий. Казка про Ксеню і дванадцять місяців). Мотив незатишного рідного дому простежується і сучасній казці Ю.Збанацького "Казка про братика та сестричку". Птахи почали кидати давно обжиті рідні гнізда, що для них асоціюються з семантикою 'тут', через пустощі дітей, які ці гнізда розорювали. Рідне ('тут') стало неприємним, далеким, чужим ('там').

По-третє, в літературних казках досить поширений мотив бажання чогось кращого, незадоволення тим, що маєш. Коротко зміст цього мотиву виражений у відомому прислів'ї "Гарно там, де нас немає". Прикладом такої моралі є самовпевнене курча, що ідеалізує навколишній світ і вважає своє рідне подвір'я і "родичів" нікчемними, "дурною сільською біднотою" (П.Куліш. Півпівника). Таким чином, своя, рідна домівка, що зазвичай представляє семантичний елемент 'тут', стає для нього далекою в духовному плані і починає асоціюватися з семантикою 'там'. Мрійливе рожеве дерево просить вітер понести його хоч на край світу, тільки

² Докладніше про вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' на фразеологічному рівні української мови див. [Пилипак 2004б].

б далі від рідного лісу (Ю.Ярмиш. Летюче дерево), а яблунька-кисличка, для якої птахи повинні принести з теплих країв прищепи з солодкими плодами, більше всього бажала б вирости в тих далеких краях і бути пишною ябнуною (О.Іваненко. Кисличка). Ці випадки дозволяють утворити семантичні ланцюжки: ‘далекі краї’ – ‘там’ – ‘бажане’ (солодкі яблука) – ‘добре’ і ‘тут’ – ‘немає бажаного’ – ‘погано’. Кінець “Казки” І.Липи про Максима – дужого велетня є своєрідним висновком, ідеєю всіх представлених варіантів. Треба служити своєю силою і талантом рідній землі, Батьківщині, яка і обдарувала тебе ними; не слухати, що десь є “кращі краї і багатші міста”. На глибинному семантичному рівні ця ідея виражається: ‘тут’, на своїй землі краще, ніж ‘там’, в чужих краях.

По-четверте, в деяких досліджуваних казках нами виявлено мотив страху перед невідомим, далеким, що відповідає семантичному елементу ‘там’. Сміливі зухвальці Заєць і Білка в своєму лісі нікого не боялись і не слухались. Через те, що ліс є рідний, він асоціюється у них з семантикою ‘тут’. Боялись ж вони лише страшного птаха з сусіднього лісу, який є для героїв символом страшного невідомого, тому містить семантику ‘там’ (Н.Забіла. Казка про білочку і зайчика, веселим пустунів). Мотив страху як виразник семантики ‘там’ присутній і в казці В.Нестайка “Пригоди їжачка Колька Колбочки та його вірного друга і однокласника зайчика Косі Вуханя”: *“Гарні були хлопці, але боягузи страшенні. Боялись блискавки і боялись грому. Боялись вітру і боялись дощу”*.

3) Вираження семантики протиставлення ‘там’–‘тут’ спостерігаємо і на рівні характеристики персонажів казок. Неговіркий, але добрий і працьовитий син видається батькам неласкавим (*“не поклониться, не подякує”*), стає для них далеким, незрозумілим, чужим (‘там’). Натомість улесливий, хитрий, але лінивий другий син спочатку зазнає прихильності і любові батьків, яка виражає глибинний семантичний зміст ‘тут’ (І. Нечуй-Левицький. Два брати). Таким чином, виникає протиставлення персонажів і, як наслідок, семантична опозиція ‘там’–‘тут’.

Незвичним зачином, знайомством читачів з героїнею починається казка Є. Гребінки “Мачуха і паночка”. Через багатоступеневі порівняння краси паночки з білим лебедем, зіронькою у вечірньому небі, що асоціюються з семантикою ‘там’, паночка уявляється близькою і земною (‘тут’), але ще кращою за те далеке і прекрасне.

Досліджуючи лексико-семантичну опозицію ‘там’–‘тут’ на лексичному, фразеологічному, сюжетному рівнях, ми спробували показати її не останнє місце серед вже більш-менш вивчених в сучасній науці опозицій ‘чоловік’–‘жінка’, ‘свій’–‘чужий’, ‘внутрішнє’–‘зовнішнє’ та інших. Були виявлені чинники, які впливають на вираження опозиції ‘там’–‘тут’ безпосередньо в мовному акті (прагматичні мотиви мовця, локалізація в просторі мовця або субекта дії, контекстуальне / неконтекстуальне значення мовної одиниці), а також визначені різноманітні семантичні відтінки значення мовних одиниць, породжені наявністю в їх глибинному змісті семантичної опозиції ‘там’–‘тут’ або її переосмисленням. Тим не менш, в сучасному мовознавстві, особливо українському, є потреба більш активно вивчати глибинні семантичні процеси в мові.

Література

- Дмитровская 1999: Дмитровская М. А. Противопоставление кругового и прямолинейного движения у Платонова А. // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна, 1999. – С. 423.
- Забуранна 2003: Забуранна О.В. Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української, перської, японської мов зі значенням відносного часу): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 16 с.
- Иванов, Топоров 1974: Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. Лексический и фразеологический вопросы реконструкции текстов. – М.: Наука, 1974. – 334 с.
- Иванов, Топоров 1965: Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие системы. (Древний период). – М.: Наука, 1965. – 245 с.
- Иевлева 2001: Иевлева М.Х. Концептуальная оппозиция **мужчина-женщина** в тавтологических конструкциях // Исследования по семантике: Межвуз. науч. сб. – Уфа: Башк. гос. ун-т, 2001. – 360с.
- Кацнельсон 2001: Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия. – М.: Наука, 2001. – 864 с.
- Кошкарёва 1998: Кошкарёва Л.С. Особенности процесса отображения категории пространства в языке // Вісник Донецького університету. – Серія Б. Гуманітарні науки. – 1998. – №2. – С. 210-218.
- Кравченко 1996: Кравченко А.В. Когнитивные структуры пространства и времени в естественном языке // Изв. РАН. – Серія літератури і мови. – Т. 55 – №3. – 1996. – С.3-23.
- Лейвен-Турновцова 1999: Лейвен-Турновцова Йириня. Динамическое и статическое на фоне противопоставления иррационального и рационального // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна, 1999. – С.361-375.
- Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. Ярцева В.Н. – М.: Большая российская энциклопедия, 2002. – 709 с.
- Луценко 2001: Луценко Н.А. К вопросу о семантике родительного падежа // Лінгвістичні сиулії: Зб. наук. праць. Вип. 7. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 41-51.

- Ляшенко 1997: Ляшенко Н.С. Внутрішня форма фразеологічних одиниць: онтологічний і культурологічний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997. – 24 с.
- Малич 2002: Малич М.В. Концепти правда/неправда в українській літературній мові: семантико-стигістичний аспект: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одеській нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2002. – 210 с.
- Миллер 1990: Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 210 с.
- Новиков 1973: Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. Семантический анализ противоположности в лексике. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 290 с.
- Осипов 1989: Осипов А.И. Пространство и время как категории мировоззрения и регуляторы практической деятельности. – Минск: Наука и техника, 1989. – 220 с.
- Пилипак 2004а: Пилипак В. Семантика і вживання прономінатива *там* в українській мові // Лінгвістичні студії: Випуск 12. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С.127-133.
- Пилипак 2004б: Пилипак В. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у фразеологізмах української мови // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – №1 (2). – С.153-160
- Рахилина 2000: Рахилина Е.В. “Без конца и без края” // Исследования по семантике предлогов: Сб. ст. – М.: Русские словари, 2000. – 430 с.
- Сидоренко 1990: Сидоренко Е.Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка. – К., Одесса: Лыбидь, 1990. – 146 с.
- Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 тт. / Под ред. Н.И. Толстого. Т. 1: А-Г. – М.: Междунар. отношения, 1995 – 562 с.
- Степанов 1975: Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975. – 273 с.
- Степанов 1973: Степанов Ю.С. Семиотическая структура языка (три функции и три формальных аппарата языка) // Изв. АН СССР. – Серия литературы и языка. – Т.12 - №4. – 1973. – С. 340-355.
- Суковатая 1997: Суковатая В.А. Концептуально-моделирующие оппозиции в культурно-языковой картине мира: Дис. ... канд. филос. наук: 09. 00. 04. / Харьк. гос. ун-т. – Харьков, 1997. – 179 с
- СУЛМ 1973: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 438 с.
- Толстой 1997: Толстой Н.И. Славянская лексикология и семантика. – Т. 1. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 590с.
- Эмирова 2005: Эмирова А. Оппозиция «мужчина – женщина» в русской фразеологии // Грани слова. Сборник научных статей к 65-летию проф. В.М. Мокиенко. – М.: ООО “ЭЛПИС”, 2005. – с. 165-169.
- Яворская 1999: Яворская Г.М. Образ человека в движении. (К описанию этноцентрических стереотипов) // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна, 1999. – С. 304-311.

This article is devoted to the observation of the oppositions ‘truth’-‘not truth’, ‘right’-‘left’, ‘my’-‘somebody else’s’, ‘man’-‘woman’ and others. The author of the paper more detale analyse semantic and use of the opposition ‘there’-‘here’.

Keywords: opposition, elements of the opposition, semantic shade, speaker.

Надійшла до редакції 1 вересня 2005 року.

Ольга Сальникова

ББК Ш12=411.4*316
УДК 801.311

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ЯК СПОСІБ ДЕСКРИПЦІЇ МОВИ

Стаття присвячена теоретичному дослідженню польової моделі системи мови, зокрема розглядаються та аналізуються основні положення функціонально-семантичного поля як одного з основних способів вивчення та опису лексико-граматичного матеріалу на основі спільності семантичних та функціональних ознак. Висвітлюється питання щодо можливостей дослідження певних мовних явищ у функціонально-семантичному аспекті при контрастивному дослідженні одно- і різноструктурних мов.

Ключові слова: поле, функціонально-семантичне поле, функціонально-інваріантна група, домінуючий (ядерний) елемент, периферія, конфігурація поля.

Мова презентує собою живий багатогранний об’єкт, що має властивість постійно змінюватись, удосконалюватись, який можна вивчати з різних поглядів, у різних функціональних, темпоральних напрямках. Найбільш інтенсивно останнім часом розглядається мова у функціональному напрямі. Функціональний підхід у мові ґрунтується на понятті мовної системи „як інструмента думки та комунікації”, „як системі засобів, що служить будь-якій певній меті” [Вахек 1967, с. 100].

В сучасній теорії та методології мовознавства функціональний підхід до дослідження мовних фактів набуває особливої актуальності у зв'язку зі зверненням лінгвістики до вивчення мови в її реальному функціонуванні (пор. такі напрями, як теорія мовного спілкування, когнітивна лінгвістика, лінгвістична типологія, прагматика, лінгвістика тексту, соціолінгвістика, психолінгвістика). До цього кола ідей належить і функціональна граматики.

Функціональний напрям у граматиці існує в багатстві та розмаїтті течій та шкіл. Можна назвати, зокрема, концепції, що продовжують та розвивають ідеї Празького лінгвістичного гуртка: французький функціоналізм, англійський напрям функціональної граматики, функціонально зорієнтовані теорії генеративної семантики, голландська школа. Різні напрями функціональної граматики опрацьовувались і вітчизняними лінгвістами (пор., зокрема, праці В.Г. Гака, Ю.С. Степанова, Н.Ю. Шведової, Д.М. Шмельова та ін.)

Останнім часом активно розвивається один з напрямів функціональної граматики, який базується на понятті поля, зокрема, функціонально-семантичного поля (надалі будемо дотримуватись терміна „функціонально-семантичне поле” (ФСП) тому, що він відображає і сутність визначеної підсистеми мови, і її власну структуру). Даний аспект функціональної граматики спрямований на дескрипцію функцій будови мови (граматичних форм, синтаксичних конструкцій, лексики) в їхній взаємодії з відповідним середовищем, парадигматичним або мовленнєвим. Незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених дослідженню мовних явищ на основі польового принципу, лишається багато суперечок тому, що поняття „поле” використовується стосовно різних за своєю сутністю явищ, природа яких вочевидь різниться або які ще нещодавно взагалі трактувалися як категорія або система. До того ж сам термін „поле” має багато визначень. У силу цього надзвичайно важливим є узагальнити різні концепції поля та вивести єдину загальну теорію поля в лінгвістиці. У зв'язку з цим завдання даної публікації передбачають: 1) розглянути науковий апарат польової моделі мови, який використовується в лінгвістичних описах; 2) сформулювати основні характеристики мовного поля; 3) описати системно-структурний аспект дослідження ФСП; 4) розробити програму контрастивного аналізу мовних явищ в одно- та різноструктурних мовах у функціонально-семантичному вимірі.

У мовознавстві поняття „поле” опрацьовувалось такими відомими мовознавцями, як О.В. Бондарко, Ю.С. Маслов, В.М. Павлов, Л. Деже, В.Г. Адмони, О.В. Гулига, К.Й. Шендельс, М.М. Гухман, Г.С. Щур, І.І. Мещанінов та ін.

В лінгвістичних енциклопедичних виданнях поле дефінують як „сукупність мовних (в основному лексичних) одиниць, об'єднаних спільністю змісту (іноді також спільністю формальних показників) та відображають поняттєву предметну та функціональну подібність позначуваних явищ” [Ярцева 1990, с. 380-381].

Подібне трактування поняття „поле” дає Г.С. Щур, один із сучасних дослідників теорії поля в мовознавстві. Він кваліфікує поле як певну функціонально-інваріантну групу, якій властива наявність узагальнювальної (інваріантної) ознаки та певної комунікативної або структурної функції [Щур 1974, с. 97].

Поля або угруповання, які виділяються на ґрунті цих ознак, презентують собою системні формування з характерними для будь-якої системи зв'язками та відношеннями, та водночас притаманними лише їм власними специфічними рисами. Поле може поєднувати у своєму складі різноманітні мовні засоби, які належать до різних граматичних класів або рівнів мови.

Як будь-яке системно-структурне об'єднання поле має певну конфігурацію – ядро / периферія, для якої характерна максимальна концентрація полеформувальних ознак у центрі та неповний набір цих ознак при можливим послабленні їх інтенсивності на периферії [Адмони 1964, с. 42]. Перехід від ядра до периферії здійснюється поступово, виділяється ряд периферійних зон, різною мірою дистанційованих від ядра. Поняття конфігурації також імплікує існування певних угруповань елементів всередині певної чисельності, перетин відношень у структурі, накладання зв'язків. Поле може мати кілька мікрополів у своєму складі, яким притаманна відносна самостійність.

На підставі трактувань загальних принципів поля його основні сигніфікативні характеристики можна звести до таких:

- 1) поле презентує інвентар елементів, пов'язаних між собою структурними відношеннями;
- 2) елементи, які формують поле, мають семантичну спільність та виконують у мові спільну функцію;
- 3) поле може поєднувати однорядні та різнорядні елементи;
- 4) у структурі поля диференціюються мікрополя;
- 5) у складі поля чітко розмежовуються ядерні та периферійні конституенти. Ядро консолідується навкруги компонента-домінанти. Периферія має зонну організацію;
- 6) ядерні конституенти найбільш спеціалізовані на виконанні функції поля, систематично використовуються та реалізують семантику поля переважно одноманітно. Ядерні елементи найбільш фриквентативні та облігаторні порівняно з іншими конституентами поля.
- 7) між ядром та периферією існує перерозподіл функцій, які виконує поле; частина функцій припадає на ядро, частина – на периферію.
- 8) межа між ядром та периферією, а також окремими зонами периферії не є чіткою;
- 9) конституенти поля можуть належати ядру одного поля та периферії іншого поля і навпаки.

10) різні поля можуть певною мірою накладатись одне на одне, формуючи відповідно зону поступових переходів;

11) типологія полів дуже різноманітна, а їхні квантативно-квалітативні показники різняться.

Останніми роками простежується тенденція розглядати поле як міжярусне явище. Такі дослідження спрямовані на вивчення взаємодії різних рівнів мови (граматики, лексики, синтаксису, фонетики). Саме цей принцип закладений в основу ФСП. Він дозволяє сконцентрувати увагу на взаємних зв'язках між граматичними явищами, які здебільшого розглядаються в різних граматиках. Однак, треба пам'ятати, що мета дослідження ФСП – це не просто елементарний опис інвентаря засобів вираження певного інваріантного змісту та його відтінків; спеціальна увага повинна приділятися окресленню структури поля, ієрархії його компонентів, їхнім взаємозв'язкам з прямою проекцією на мовлення. Таким чином, головне питання, яке ставиться при дослідженні ФСП, ми бачимо таким – як різнорівневі мовні засоби функціонують у мовленні, як вони реалізуються, взаємодіючи один з одним та з елементами інших полів в умовах певного функціонально-семантичного навантаження, тобто в центрі уваги при такому аналізі опиняється співвідношення граматичної одиниці і контексту. Подібне розуміння ФСП ми знаходимо в працях багатьох лінгвістів, дослідження яких спрямовані на вивчення польової моделі опису мови: О.В. Бондарко, О.І. Беляєва, А.А. Хадеєва-Бикова та ін.

О.В. Бондарко виділяє ФСП, що являє собою двобічну „змістовно-формальну” єдність, що створюється граматичними одиницями і категоріями разом з різнорівневими засобами, взаємопов'язаними з ними і поєднаними на семантико-функціональній основі [Бондарко 1983, с. 40]. При цьому А.В. Бондарко виділяє ФСП двох структурних типів: 1) моноцентричні (сильно центровані), що мають чітко виражену домінанту; 2) поліцентричні (слабко центровані), що базуються на сукупності мовних засобів: морфологічних, синтаксичних, лексико-граматичних, лексичних.

Н.В. Ярцева трактує ФСП як „систему різнорівневих засобів певної мови (морфологічних, синтаксичних, словотвірних, лексичних, а також комбінованих – лексико-синтаксичних і т.п.), що взаємодіють на основі спільності їхніх функцій, які базуються на тій чи іншій семантичній категорії” [Ярцева 1990, с. 566-567].

Системно-структурному аспекту опису ФСП властива чітка функціональна орієнтація на аналіз угруповань різноярусних мовних засобів за тим принципом, який детермінується закономірностями функціонування мовних одиниць у мові, де основоположним началом є потреба передачі змісту, а задля цього використовуються засоби різних рівнів, організованих на семантичній основі. Семантична субкатегоризація у межах поля може бути виявлена та описана лише на основі аналізу функціонування відповідних мовних засобів. Треба зазначити, що суттєвим недоліком багатьох дефініцій ФСП є індиферентне ставлення до таких аспектів мовлення як фонетичного та текстового, адже основна цінність такого поняття як ФСП полягає в його інтегративному характері. Фонетичні та контекстуальні взаємозв'язки уявляються нам сигніфікативні, оскільки вже в „мінімальному контексті спостерігається ряд важливих і цікавих моментів найповнішої реалізації образного потенціалу, яка виникає у поєднанні слів певного семантичного наповнення” [Кардашук 1999, с. 149-152].

Отже, мовним угрупованням, які конституують ФСП, притаманні такі риси:

1) наявність у мовних засобів, які входять до певного угруповання, спільних інваріантних семантичних функцій;

2) взаємодія не тільки однорядних, а й нерівнорядних елементів (граматичних, лексичних, синтаксичних, фонетичних);

3) структура, в якій визначальну функцію мають такі ознаки: а) членування „центр (ядро) – периферія”, б) поступові переходи між компонентами відповідної групи та іншими угрупованнями, в) часткові перетини та „спільні сегменти”.

Не усі семантичні ознаки ФСП рівноправні. В плані вираження будь-якого поля, зокрема ФСП, виокремлюється домінантний елемент, який певною мірою та з найбільшою регулярністю і фриквентативністю передає всі відтінки значення певного поля. На периферії розташовуються одиниці, які певною мірою співвідносяться з домінувальним значенням поля. Усі, будь-то граматичні або лексичні засоби, які формують ФСП, мають бути співзвучними семантичному інваріанту відповідного поля. Відношення між домінантою та периферією усталюються за принципом звуження значення, зменшення спеціалізованості та фриквентативності вживання. План змісту ФСП розчленовується на семантичні зони на основі диференційних ознак, які виділяються в процесі аналізу компонентів, що формують загальний семантичний простір поля.

Семантична функція – це інтегративна база, на ґрунті якої концентруються в систему різноярусні мовні елементи – морфологічні, лексичні, синтаксичні, фонетичні та ін. Функціональний принцип у граматиці імплікує особливу увагу до розподілу мовних засобів при вираженні плану змісту відповідного ФСП, до ролі кожного елемента у загальному комплексі у парадигматичному та у синтагматичному аспектах. При розгляді парадигматичного взаємозв'язку конституентів ФСП увага концентрується на диференційних ознаках характеру вираження того ж самого значення різними одиницями. Синтагматична взаємодія одиниць одного ФСП (на рівні висловлення) детермінується такими типами відношень: а) синтагматична несумісність (наявність однієї одиниці ФСП у висловленні виключає появу іншої); б) синтагматична детермінованість (одна одиниця ФСП детермінує вибір інших одиниць, що формують висловлення); в) синтагматична конкретизація

(один елемент ФСП уточнює, конкретизує значення іншого елемента того самого ФСП); г) синтагматична констеляція (той самий елемент може вживатися з різними конституентами ФСП). Отже, у центрі уваги при дослідженні будь-якого ФСП опиняється співвідношення граматичної одиниці та контексту.

Функціонально-семантичний підхід до вивчення мови може широко використовуватись при зіставному дослідженні. Однак, слід зауважити, що ФСП належить до опису однієї конкретної мови. Угрупування формальних одиниць: морфологічних засобів, синтаксичних конструкцій, лексичних одиниць притаманні лише одній конкретній мові, але саме ці засоби і піддаються типологічному, метамовному аналізу. Контрастивний підхід, метою якого є дослідження певних мовних явищ у функціонально-семантичному аспекті, має велике значення особливо при порівнянні неспоріднених мов, при зіставленні яких необхідно враховувати розбіжності структурних способів та прийомів передачі подібних граматичних та семантичних значень, що в свою чергу може взагалі поставити під сумнів можливість їх зіставного опису. Контрастивне дослідження має бути спрямованим на системне порівняння форм та значень одиниць структури порівнюваних мов, „виходячи з припущення про існування якоїсь базової подібності між мовами за наявності розбіжностей, які диференціюють дану мову” [Ярцева 1981, с. 29]. Міжмовне вивчення мовних полів сприяє вирішенню проблеми співвідношення універсального та ідіотетичного у мові, що дозволяє акцентувати увагу на специфіці відображення у певній мові об'єктивної дійсності. Важливу роль при зіставленні мов відіграє і квантитативно-квалітативна ознака, що виявляє одиниці, близькі за значенням, які обирає кожна мова для позначення тієї самої ситуації.

ФСП, на нашу думку, може стати основою зіставних досліджень, тією „точкою відліку”, на основі якої можна явно дефінувати своєрідність засобів вираження певного загального значення в зіставлюваних як споріднених, так і неспоріднених мовах та зробити певні висновки про характер їхніх спільних та диференційних ознак. Причому, як справедливо зауважує В.М. Ярцева, порівняння повинно проводитися в напрямі поетапного опису матеріалу, що передбачає три послідовні ступені попереднього аналізу. Перший ступінь спрямований на сепаративний опис відповідних явищ кожної мови, другий ступінь встановлює явища, які мають порівнюватись, а третій ступінь презентує сам процес порівняння [Ярцева 1981, с. 39-41].

Отже, одним з можливих шляхів порівняльного аналізу ФСП є самостійний та незалежний аналіз певного поля в кожній із зіставлюваних мов, але за єдиною схемою, з наступним порівнянням результатів аналізу. На нашу думку, приблизна програма подібних досліджень повинна передбачати наступні дії: окреслити загальну структуру поля, виділити його компоненти в кожній мові, визначити лінгвістичний статус кожного з них, виявити семантичні ознаки, які детермінують структуру плану змісту, або основні семантичні зони поля. На другому етапі слід описати компоненти поля, які виражають подібні значення, лінгвістичні та екстралінгвістичні умови їхнього використання у мовленні. Заключна фаза спрямована на проведення аналізу відношень між елементами поля або мікрополя з окресленням ядерних та периферійних компонентів, а також саме на цій фазі конституюються та аналізуються спільні та диференційні риси зіставлюваних мікросистем мов. Таким чином, зіставна граматики, яка базується на типологічній характеристиці порівнюваних мов, вимагає незалежного аналізу мов з урахуванням загальної типології.

Базу для виділення певного ФСП у будь-якій мові можуть становити граматичні категорії, синтаксичні конструкції або комплекс таких конструкцій та інші граматичні засоби з взаємодіючими з ними на семантичній основі елементами різних рівнів системи мови. Вказані засоби розглядаються як в системно-парадигматичному аспекті, так і в їхньому функціонуванні, в їхній проекції на мовлення. Це є конкретно-мовний фундамент, на який спирається дослідження ФСП. Але по відношенню до мов різних структур подібне дослідження базується на універсально-поняттєвій основі ФСП, бо при усіх розбіжностях в значеннях, структурі та засобах вираження будь-яких граматичних категорій можна конституювати певний поняттєвий інваріант, на основі якого і здійснюються подібні дослідження.

Польова модель затверджує уявлення про мову як систему підсистем, між якими відбувається взаємодія і взаємопроникнення. За цією моделлю мова предстає як функціонуюча система, в якій відбуваються постійні перебудови елементів і відносин між ними. В процесі польової структуризації розкриваються діалогічні зв'язки між мовними явищами та позамовною дійсністю, механізм цих зв'язків і його закономірності, виявляються особливості мовної свідомості, розкриваються її національно-специфічні риси.

Застосування польового підходу дозволило значно поглибити вивчення мовного матеріалу, зняти протиставлення морфології, синтаксису, лексики, якщо одиниці цих категорій взаємодіють при денотації подібного значення.

Польовий підхід до смислової структури слова і його значення дозволяє значно розширити уявлення про об'єм семантики слова і процеси, що відбуваються в ній.

Виділення ядра і периферії в процесі польового аналізу того або іншого явища мови вельми ефективно в практичному відношенні, оскільки дає надійний матеріал у практиці викладання мови.

Дослідження функціонально-семантичних та структурних особливостей будь-яких мовних явищ у польовому вимірі є актуальною, багатоаспектною та перспективною проблемою. Результати нашої роботи дають нам можливість подальших досліджень, які будуть спрямовані на аналіз демінутивних одиниць у системно-структурному вимірі функціонально-семантичного поля на матеріалі одно- та різноструктурних мов.

Література

1. Адмони 1988: Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л., 1988.
2. Адмони 1964: Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – М. – Л., 1964.
3. Аспекты 1980: Аспекты семантических исследований. / Под ред. Арутюновой Н.Д. – М., 1980.
4. Беляева 1985: Беляева Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. – Воронеж, 1985.
5. Бондарко 1971: Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Л., 1971.
6. Бондарко 1983: Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л., 1983.
7. Вахек 1967: Вахек И. Пражские лингвистические исследования сегодня. – М., 1967.
8. Гулыга, Шендельс 1969: Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М., 1969.
9. Гухман 1985: Гухман М.М. Функциональная стратификация языка. – М., 1985.
10. Дژه 1990: Дژه Л. Функциональная грамматика и типологическая характеристика русского языка // Вопросы языкознания. – 1990. – №2. – С.42-57.
11. Кардашук 1999: Кардашук О. Слово в контексті // Українська мова і література. Наук. щорічник / За заг. ред. доц. Пацьо С. – Тернопіль, 1999. – С. 149-152.
12. Мещанинов 1960: Мещанинов И.И. Вопросы грамматики. – М. – Л., 1960.
13. Попова 1989: Попова З.Д. Полевые структуры в системе языка. – Воронеж, 1989.
14. Ткачук 2003: Ткачук В. Категорія суб'єктивної модальності. – Тернопіль, 2003.
15. Функционально-семантический аспект языковых единиц разных уровней. Романо-германская филология. Межвуз. сб. / Под ред. Чинчлей Г.С. – Кишинев, 1986.
16. Щур 1974: Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М., 1974.
17. Ярцева 1981: Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. – М., 1981.
18. Ярцева 1990: Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1990.

The aspects of functional and semantic approach to studying definite linguistic phenomena in terms and concepts of field researches are founded in the present article theoretically. The version of contrastive analysis of different by its structure but semantically similar units which is based on concepts of functional-semantic field is suggested.

Keywords: field, functional-semantic field, dominant (core) element, periphery, field configuration.

Надійшла до редакції 5 жовтня 2005 року.

Олена Таукчі

ББК Ш81.03

УДК 802.0-541.43:801.314.1

УЧЕННЯ ПРО ЛЕКСИЧНУ СПОЛУЧУВАНІСТЬ У СВІТЛІ КАРДИНАЛЬНОГО ПОВОРОТУ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті подається спроба пояснити, яким чином заглиблення в проблему лексичної сполучуваності зумовило відмову від традиційного уявлення про мову як про абстрактну систему. З погляду ситуації, що склалася в сучасній лінгвістиці, мова – це гігантський мнемонічний конгломерат без єдиної будови, що знаходиться в стані постійного руху і зміни.

Ключові слова: лексична сполучуваність, абстрактна система, мнемонічний конгломерат.

Проблема сполучуваності мовних одиниць являє собою особливий ракурс розгляду лінгвістичних явищ, пов'язаних з різними рівнями мови. При першому спогляданні сполучуваність (у широкому значенні) можна визначити як властивість елементів мови поєднуватися один з одним, утворюючи при цьому номінативні лінгвістичні знаки більш високого порядку. Це основна риса мовних одиниць, що відображає синтагматичні відношення між ними.

Не буде перебільшенням сказати, що лексична сполучуваність є одним із ключових понять у вченні про лексико-семантичну систему мови. Увага до вивчення даного феномена, мабуть, пояснюється тим, що в лінгвістиці відбувся кардинальний поворот до досліджень в галузі синтезуючих моделей мови. “Діючі моделі “зміст – текст”, винайдення семантичної мови – спеціальної мови, семантичних множників, а також лексичних функцій – усе це значною мірою допомогло упорядкувати опис лексичної сполучуваності слів, створити своєрідну метамову опису семантики слів у словниках” [Архипова 2001, с. 42].

Традиційне уявлення про мову як про органічну єдність, що існує в колективній свідомості у вигляді абстрактної системи, пов'язано з ім'ям Ф. де Соссюра. Саме він писав про повну взаємозалежність всіх елементів у мові і стверджував, що кожен елемент визначається своїми відношеннями зі всіма іншими мовними одиницями. Структуралістська парадигма, що панувала впродовж довгого часу, безсумнівно, вплинула на розвиток методики викладання мови і на дидактику. Структурний підхід дозволяв відокремити системні аспекти мовної діяльності і вивчати відповідні їм предмети як самостійне ціле. Хоча рівневий розподіл мови є штучним і, отже, його не можна вважати вичерпним, такий підхід, на думку О.С. Мельничука, дозволяв процесові викладання рідної або іноземної мови протікати більш-менш ефективно. “Розуміння мови як абстрактної системи компонентів мовної структури лежало в основі шкільного викладання мови в європейських країнах протягом двох тисячоліть. Таке розуміння мови підтримувалось послідовним схоластичним пов'язуванням структури мови з формально-логічним розумінням мислення як сукупності смислових категорій понять, що виділялись з логічної структури судження в його статичному аспекті” [Мельничук 1997, с. 5].

Однак з погляду ситуації, що склалася в сучасній лінгвістиці, рівнева концепція мови грішить очевидними протиріччями. Ці протиріччя виникають як результат невиправданої гносеологізації наших міркувань про мову. “Залишається незрозумілим, навіщо один рівноважний стан (еквілібріум) постійно перетворюється в інший рівноважний стан. Або ми сповідуємо цілком скомпрометовану ідею прогресу в мові, або приписуємо мові позбавлену явного змісту глобальну ідеологію, відповідно до якої вона увесь час прагне до якогось ідеально упорядкованого стану, але ніколи цього стану не досягає, а, навпаки, наближаючись до нього за одними параметрами, у той же самий час віддаляється від нього за іншими” [Живов, Тимберлейк 1997, с. 3].

Заглиблення в проблему лексичної сполучуваності зумовило відмову від системного погляду на мову. При такому підході мова не розглядається як “раціонально побудований концептуальний об'єкт або злагоджений механізм” [Гаспаров 1996, с. 11]. З погляду Б.М. Гаспарова, це гігантський мнемонічний конгломерат без єдиної будови, невизначений за своїми обрисами, що знаходяться в стані постійного руху і зміни. Мова містить у собі нескінченну безліч різнорідних “шматків” попереднього досвіду, що мають найрізноманітнішу форму й обсяг [Гаспаров 1996, с. 13]. Але при цьому не слід забувати про те, що “як і повсякденне існування в цілому, мовне існування містить у собі структуровані краплі, у яких мовний матеріал навмисно вибудовується певним чином” [Гаспаров, 1996, с. 12]. Отже, щоб досягти комунікації, необхідна наявність “наперед установлених правил і відомостей, що всіма учасниками спілкування повинні бути засвоєні як даність” [Гаспаров, 1996, с. 15]. В іншому разі мова представляла б собою хаотичне накопичення ніяк не керованих випадкових фактів. Прагнучи знайти і виділити в мові спільне, певним чином організоване, повторюване і стійке, дослідник зіштовхується з необхідністю розробки проблеми комбінаторики в цілому і лексичної сполучуваності зокрема.

Подібні пошуки значимі для вирішення фундаментальних і прикладних питань лексикології, а також для розробки лінгвістичних основ методики викладання іноземних мов, що, як відомо, передбачає формування мовної компетенції мовця. До того ж, дослідження й опис комбінаторних потенцій окремих слів, виявлення сутності їхньої сполучуваності допомагає знайти розв'язання низки загальносемасіологічних питань. З'ясування таких покликане задовольнити потреби лексикографічного опису словника тієї чи іншої мови, а також стимулювати розробку проблеми мовного статусу лексичного значення, а саме: витлумачити його в залежності від особливостей слів, що сполучаються. На цій основі, ймовірно, вдасться розмежувати лексико-семантичні варіанти багатозначних слів, досягти системності в описі значення [Архипова 2001, с. 41], розмежувати лексичні антоніми [Архипова 2001, с. 64], вивчити умови становлення значень слів [Зарайский 2000, с. 104] і т.д. Іншими словами, сполучуваність можна розглядати як найважливіший засіб визначення семантики слова.

У 30-і роки минулого століття радянський лінгвіст І.Є. Анічков вперше у вітчизняному мовознавстві звернувся до проблеми сполучуваності слів. І.Є. Анічков побудував класифікацію словосполучень на основі структурних ознак частин мови і характерних для них синтаксичних функцій. Його класифікація розгорталась в напрямку від найбільш простих до все складніших конструкцій. Головним своїм досягненням учений вважав створення ідіоматики – науки про сполучення слів, на відміну від синтаксису – науки про сполучення форм слів [Анічков 1958, с. 5].

За оцінкою Ю.Д. Апресяна, “І.Є. Анічков мислив мову як багаторівневу ієрархічну структуру, хоча самого терміна «рівень» або якого-небудь іншого терміна він не вживав” [Апресян 1989, с. 105]. На наш погляд, Ю.Д. Апресян допускає явне протиріччя, тому що саме дослідження лексичної сполучуваності стимулювало поворот лінгвістичної думки від поглядів на мову як на “багаторівневу споруду” до ідеї про “відкритий врізнічій направлений і плинно-хитливий характер мовного існування” [Гаспаров, 1996, с. 12].

Проблема сполучуваності, знаходячись у сфері інтересів ідіоматики, не може бути вирішена у відриві від суміжних з нею наук: синтаксису і семантики. Розвиваючи думку про взаємне проникнення дисциплін одна в одну, І.Є. Анічков писав: “ідіоматика багато в чому належить до семантики, як морфологія до синтаксису; ідіоматика може бути визнана другою морфологією, але морфологією, що не передує синтаксисові, а прямує за ним, а семантика – другим синтаксисом, але синтаксисом, що не передує ідіоматиці, а прямує за нею. Краще сказати, синтаксис може бути визнаний першою семантикою” [Анічков 1997, с. 117]. Але якщо ідіоматика прямує за синтаксисом, а семантика – за ідіоматикою, то з цього випливає, що формальні (синтаксичні) аспекти

сполучуваності первинні і що так звана лексична сполучуваність являє собою семантизацію формальних сполучень слів. Тим самим І.Є. Анічков вступає в протиріччя зі своєю ж ідеєю всезагальності лексичної сполучуваності.

Під об'єктом ідіоматики І.Є. Анічков розуміє ідіому, і цей термін отримує у нього нове, нетрадиційне для лінгвістики трактування. Ідіома в широкому значенні – це будь-яке словосполучення, починаючи з тих, котрі раніше було прийнято вважати вільними, і закінчуючи зрощеннями, кліше, прислів'ями і приказками [Анічков 1997, с. 158]. Але найбільш важливим для нас видається твердження Аніčkова про те, що саме ідіоми є будівельним матеріалом для мови: “ідіоми не трапляються тільки в мові спорадично, а заповнюють мову суцільною масою, краще сказати, складають мову. Будь-який відрізок будь-якого тексту або живого мовлення складається суцільно з ідіом, має свою ідіоматику, як і свою фонетику або свій синтаксис, і підлягає розглядові з погляду ідіоматики, як і з погляду фонетики або синтаксису” [Анічков 1997, с. 108].

І.Є. Анічков відкинув загальноприйняте трактування вільних словосполучень як сполучень слів, що організуються у мовленні, не підлягаючи жодним обмеженням. Він також виразив незгоду з інтерпретацією фразеологічних еквівалентів слів, відтворених у мовленні в готовому вигляді (В.В. Виноградов).

“В ідіоматиці мають розглядатися не тільки так звані «невільні» або «зв'язані», але і всякі словосполучення, іншими словами, повинна розглядатися взагалі сполучуваність слів” [Анічков 1997, с. 108].

Беручи до уваги висловлене, основним завданням дослідника, що розробляє проблему лексичної сполучуваності, слід вважати виявлення комбінаторних потенцій лексичних одиниць і опис процесу виникнення синтагми.

“Жодне слово не може вступати в сполучення з будь-яким іншим словом; кожне слово сполучається з обмеженою кількістю інших слів, і в кожному випадку межі можуть і повинні бути намацані і встановлені” [Анічков 1997, с. 108]. Це значить, що в мові не існує абсолютно вільних словосполучень, є тільки більш-менш зв'язані. Лексичні значення при цьому зумовлені семантичним, лексичним або іншим контекстом.

Подібне твердження видається гідним уваги. Але, на жаль, окресливши загалом проблему сполучуваності слів, І.Є. Анічков не зміг виявити справжню сутність цього лінгвістичного явища. У його роботах також відсутнє роз'яснення причин, з яких сполучні потенції окремих лексем у більшості випадків не збігаються.

Автори академічної граматики російської мови підкреслювали необхідність усебічного вивчення й опису комбінаторних відношень. “Тільки на широкій базі – граматичній, словотворчій і семантичній – можуть бути визначені загальні правила утворення словосполучень і встановлені їхні основні типи” [Грамматика русского языка... 1960, с. 18-19]. Крім того, уточнювалося, що “здатність слова сполучатися з іншими словами і форми прояву цієї здатності залежать не тільки від приналежності слова до тієї або іншої частини мови, але і від його лексичного значення” [Грамматика русского языка... 1960, с. 17]. Надзвичайно важливим вважався факт уніфікації синтаксичних зв'язків слів, що відносяться до різних частин мови, але приналежних до того самого лексичного, словотворчого гнізда або до однорідної семантичної групи. “<...> Правила утворення різних типів словосполучень почасти спираються на закони спільності або відповідності синтаксичних зв'язків в однорідних словотворчих ланцюгах слів” [Грамматика русского языка... 1960, с. 18]. Закономірності сполучуваності кожного окремо узятого слова визначалися також розходженнями в його значеннях: “<...> те саме слово в різних значеннях може вступати в різні зв'язки з іншими словами або – у деяких значеннях – навіть зовсім утрачати здатність сполучатися з залежними від нього словами, що мають предметне значення <...>” [Грамматика русского языка... 1960, с. 18].

Таким чином, проблема лексичної сполучуваності багатовекторна і багатоаспектна. Як свідчить накопичений лінгвістичний досвід, шляхи її вирішення варто шукати на перетинанні лексикології, синтаксису, семасіології і у певній мірі – методики викладання рідної та іноземної мов. Наша стаття становить спробу розв'язати зазначену проблему.

Формуючи систему понять, що відносяться до онтологічної характеристики сполучуваності, ми пропонуємо власне вирішення зазначеної проблеми, що базується на теоретичних положеннях М.О. Луценка про предикативну природу слова. На нашу думку, вихідна лексично зумовлена синтагма являє собою суму рівних доданків: $a + a$, де $a = a$, тобто знову утворене сполучення за своєю природою тавтологічне: *гора круча* [Потебня 1968, с. 125]. Потім у діахронії мав місце процес розмежування значень елементів конструкції: $a + a \rightarrow a + b$: *гора крутая*. Іншими словами, на першому етапі компоненти синтагми, що з'єднуються, були рівні один одному як на формальному, так і на змістовному рівнях. Надалі набирає сили механізм семантичного і граматичного розподібнення елементів конструкції. Відомим наслідком зазначених процесів виступають істотні розходження у механізмі з'єднання англійських, українських і російських лексем у синтагму. Іменні частини мови в англійській мові практично позбавлені флексій; сполучення слів-компонентів відбувається на значенневому рівні, тобто англійські структури являють собою вихідну, найдавнішу модель лексичної комбінаторики: *pitch darkness* [букв. смола, дьоготь + п'ятьма] – *п'ятьма кромишна*.

У цілому ж розвиток синтагматики мови являє собою рух від лексично зумовлених сполучень до перехідних типів – конструкцій, що поєднують у собі лексичні і синтаксичні характеристики, і, нарешті, до мовних одиниць, утворених відповідно до синтаксичних норм. Однак на абстрактно-понятійному рівні подібні

сполучення усе ще відповідають формулі $a + a$ і тільки на поверхневому, конкретно-семантичному рівні в їхніх значеннях виявляється формула $a + b$. Таким чином, вихідна модель лексичної комбінаторики реалізується на всіх рівнях розподібнення елементів синтагми, змінюються лише особливості її змістовного наповнення [Луценко 2003, с. 63-69].

Наприклад, в англійській мові:

Bits and pieces [букв. шматочки і шматочки] – різний дріб'язок. Субстантиви a bit і a piece з'єдналися в синтагму через збіг їхніх вихідних змістів $a \text{ bit} \approx a \text{ piece} \rightarrow \text{bits} + \text{pieces}$. Зрушення убік розподібнення являють собою синтагми bits and ends [букв. шматочки й уламки], bits and bobs [букв. шматочки і різні кулясті предмети], adds and sods [букв. непарні розрізнені предмети і бульки, що утворюються на воді при кипінні]. При цьому Оксфордський ідіоматичний словник кваліфікує перелічені словосполучення як синоніми [Cowie, Moskin, McCaig 2000, p. 67].

Ми розглядаємо дані структури як номінативні одиниці, що стали результатом знятої предикації і близьких за своїми характеристиками і властивостям до роздільнооформленого слова. Підтвердженням цьому припущенню можуть служити факти функціонування перелічених сполучень у реченні. Справа в тім, що вони використовуються не як фрази, які розпадаються на окремі синтаксичні елементи, а як єдині і нечленовані суб'єкти, об'єкти або предикати, найчастіше означені одним атрибутом або такі, що мають один артикль. Більше того, в окремих випадках структури зазначеного типу пишуться через дефіс, і, хоча подібні приклади нечисленні, вони також свідчать на користь трактування одиниць, що відповідають формулі $a + a$, як утворень, близьких за своїми якість до слова.

Well, anyway, there is a table there where your mother keeps odd little decorative bits and pieces – the woman's touch, you know, that she's so good at (АРФС).

I started to collect wood, for my shed and all those bits and pieces that I thought might come in handy for the flat (ODEI).

It is one of those thoughts which make you realize how long it is since rearranged the lumber in the attic of your brain, and threw out all the odds and ends you've been saving (ODEI).

In the body of its text a magazine in the newer style is superficially like the old; it is made up of bits-and-bobs of information; short articles on figures in history, Teddy Boys, curiosities from many lands (ODEI).

The paper-shop window is a litter of odds-and-bobs; if the light is kept on at night the children make it a meeting place (ODEI).

В українській мові сполучення *честь і шана* може розглядатися як результат заснованої на предикації комбінаторики однозначних слів-компонентів. У наступному процесі “зняття” предикації дана структура, що відповідає формулі $a + a$, була перетворена в номінативну одиницю, близьку за своїми властивостям до роздільнооформленого слова. Аналогічним чином створювалися сполучення *честь і хвала, честь і слава, честь і місце*, що відрізняються більшим ступенем розподібнення компонентів. До цього ж типу відносяться і наступні мовні одиниці: *пранці та болячки; натяки й манівці; стид і сором; щастя та/ї доля; шум і гамір; цар і бог; впевненість та переконання; гори та кручі; пухнув та пір'я; ум та розум; горе й біда*.

Святий Юрію, Святий Георгію на білому коні, на білому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли (О.П. Довженко).

Вам стид і сором: ви пани, ви письменні, ви читаєте в книжках, як бідному треба помагати, а ви, замість того, не розпитавши, чого я і за чим, та стали з мене сміятись (Г.Ф. Квітка-Основ'яненко).

– Мамо! – заговорив тоді старший брат, – ідемо ми шукати щастя та долі (Марко Вовчок).

Володар тієї місцевості – самець, котрий виборів свої права у вояків з конкурентами. Він – цар і бог для трьох, чотирьох, а часом і шести самок, що проживають у його володіннях, а також для 20-30 малюків “повзункового” віку (ФСУМ).

Ми спробували простежити багатоступеневий процес “послаблення” лексичного фактора, що визначає поєднання тих або інших слів у синтагму, аж до повного його “витиснення” нормами синтаксичної комбінаторики. Висловлене означає, що ідіоми, які виникли як результат лексичної сполучуваності, варто вважати первинними стосовно словосполучень, в основі яких лежать суто синтаксичні правила і закономірності.

Метою наших майбутніх досліджень є простеження ретроспективи лінгвістичних концепцій комбінаторики мовних одиниць.

Література

Аничков 1997: Аничков И.Е. Идиоматика в ряду лингвистических наук // Труды по языкознанию. – СПб.: Наука, 1997. – 511 с.

Аничков 1958: Аничков И.Е. О классификации, определении и названиях частных языковедческих наук // Ученые записки ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Т. 181. Кафедра английского языка. Вып. 3. – Л., 1958. – С. 3-44.

Апресян 1989: Апресян Ю.Д. О работах И.Е. Аничкова по идиоматике // Вопросы языкознания. – 1989. – № 6. – С. 104-118.

Архипова 2001: Архипова Н.Г. Аспективное изучение сочетаемости слова в лексикографических целях // Вестник Амурского государственного университета. Гуманитарные науки. – Благовещенск, 2001. –

Вып. 14. – С. 41-44.

Архипова 2001: Архипова Н.Г. О роли сочетаемости в разграничении лексических антонимов // Вестник Амурского государственного университета. Гуманитарные науки. – Благовещенск, 2001. – Вып. 12. – С. 64-66.

Гаспаров 1996: Гаспаров Б.М. Язык, память, образ: лингвистика языкового существования. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с.

Грамматика русского языка... 1960: Грамматика русского языка. Т. II. Синтаксис, Ч. I / Под ред. В.В. Виноградова и др. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 702 с.

Живов, Тимберлейк 1997: Живов В.М., Тимберлейк А. Расставаясь со структурализмом (тезисы для дискуссии) // Вопросы языкознания. – М., 1997. – № 3. – С. 3-15.

Зарайский 2000: Зарайский А.А. Семантический аспект лексической сочетаемости в английском языке // Единицы языка и их функционирование: Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, 2000. – Вып. 6. – С. 104-111.

Луценко 2003: Луценко Н.А. Введение в лингвистику слова. – Горловка: Издательство ГГПИИЯ, 2003. – 144 с.

Мельничук 1997: Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. – 1997. – № 2-3. – С. 3-19.

Потебня 1968: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Об изменении значения и заменах существительного. – М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – 550 с.

Cowie, Mockin, McCaig 2000: Cowie A.P., Mockin R., McCaig I.R. Oxford Dictionary of English Idioms, 2000. – 685 p.

Умовні скорочення

АРФС – Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – 3-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2001. – 512 с.

ФСМ – Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – К.: Радянська школа, 1971. – 348 с.

ODEI – Cowie A.P., Mockin R., McCaig I.R. Oxford Dictionary of English Idioms. – Oxford, 2000. – 685 p.

The author of the article presents an attempt to explain how the lexical combinability doctrine caused certain changes in general comprehension of language. Nowadays it is not considered to be an abstract system but a gigantic mnemonic conglomeration without any definite structure and it is said to be constantly changing and developing.

The key words: word-combinations are lexical combinability, cardinal change in linguistics, abstract system, mnemonic conglomeration, without any definite structure.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2005 року.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

Ілля Данилюк

ББК Ш10*21

УДК 81'36

ТИПОЛОГІЯ РІВНІВ СИНКРЕТИЗМУ І КЛАСИФІКАЦІЯ СИНКРЕТИЧНИХ ОДИНИЦЬ У ЧАСТИНОМОВНОМУ АСПЕКТІ

У статті розглядається проблема синкретизму як загальномовного кількарівневого явища. Окреслюються межі синкретизму, будується класифікація синкретичних одиниць, простежується зв'язок і перспективи використання такої типології у прикладних розробках, зокрема системах автоматичного аналізу мовлення.

Ключові слова: синкретизм, функція, форма, значення, рівень, частина мови.

Сучасний розвиток і перспективи прикладних лінгвістичних досліджень і розробок, пов'язаних з опрацюванням, аналізом і синтезом природного мовлення, спричинили підвищену увагу до проблем синкретизму як однієї з потенційних перешкод цих процесів. Саме тому заявлена тематика статті не викликає сумнівів щодо своєї актуальності. Підтвердженням цього є зростання кількості теоретичних і практичних досліджень, присвячених питанням походження, функціонування і типології синкретичних явищ ([1; 2; 3; 9; 11]).

Мета статті, тематично й ідейно пов'язаної з попередніми роботами автора, відповідно, полягає у з'ясуванні типологічної структури синкретизму як широко загальномовного явища. У процесі роботи планується вирішення таких завдань: а) визначення кількарівневої будови площини синкретизму у мові; б) виділення класів синкретичних одиниць; в) простеження перспектив застосування побудованих класифікацій у системах автоматичного опрацювання мовлення.

Розгляд синкретизму в широкому розумінні (детальніше про це йдеться у [5; 6]) охоплює значний спектр явищ, що демонструють поєднання різнорівневих мовних ознак і доступні для дослідження в опозиційних парах мовних одиниць. Такий підхід дозволяє, з одного боку, обійняти різні напрямки автоматичного аналізу тексту, по-друге, уніфікувати всі мовні засоби компресії й трансформації повідомлення з метою найефективнішого досягнення комунікативної мети.

Ми пропонуємо розмежовувати три *рівні* синкретизму відповідно до усталеної структури мовної системи: *формальний, функціональний і семантичний*.

Одиниці першого з цих рівнів характеризуються спільністю (збігом) формального вираження; таким чином, синкретизм включає лексичну і граматичну омонімію як видове поняття. Слід уточнити, які саме одиниці виступають омонімічними у випадку так званого відмінкового синкретизму – збігу у процесі розвитку мови різних відмінкових граем в одній формі [12, с. 538]. Вказується, що мова йде про омонімію флексії; однак якщо застосувати це тлумачення до проблеми автоматичного морфологічного аналізу, то є доведеним фактом, що сама по собі флексія ніколи не виступає достатнім діагностичним контекстом, тобто потрібно розглядати не тільки закінчення слова, а й послідовно суфікс, корінь і навіть префікс, а також найближчий контекст, щоб з'ясувати до якої частини мови належить слово і які конкретні грами у ньому виражені. З огляду на це ми пропонуємо тлумачити відмінковий синкретизм саме як омонімію словоформ, а не закінчень. Відповідно, одиницею цього рівня і основним елементом автоматичної обробки тексту є *синкретична форма*.

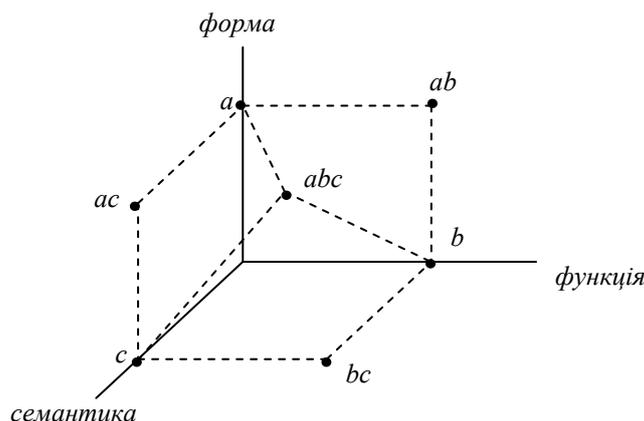
На *функціональному* рівні такою одиницею виступає *синкретична функція*, визначення якої спирається на розмежування первинних і вторинних синтаксичних функцій для різних частин мови [8]. Наприклад, типово прикметникова атрибутивна функція в опозиції *батьківська хата – хата батька* для іменника буде синкретичною.

Останній, *семантичний* рівень синкретизму включає одиниці, об'єднані дериваційними відношеннями й спільними семами. Тлумачення їх як синкретичних спирається на виділення типового лексичного значення для різних частин мови. Наприклад, власне дієслівне значення дії у конструкції *люди шукають слід* вважати синкретичною ознакою в словосполученні *пошук людьми*, оскільки на глибинному семантичному рівні воно є носієм тієї ж пропозиції. Одиницею цього рівня є *синкретичне значення (сема)*.

В українській мові виділяються слова, що характеризуються ознаками одного або одночасно кількох синкретичних рівнів. Схематично поєднання синкретичних ознак можна представити на малюнку (див. далі):

Точка *a* позначає місце *власне формального* (або *оказіонально-формального*) синкретизму – слова демонструють збіг форми, однак різне семантичне наповнення і функціонування: *З роками над Сулинським гирлом насялося козацьких слобід: за Дунай втікали з України чоловіки, жінки, і діти народжувалися на чужині* (Р.Іванчук); *Тепер: куди діти килим й брезент?* (М.Вінграновський).

Точкою *b* вказано місце *власне функціонального* синкретизму – випадки вживання слова певної частини мови у нетиповій для нього синтаксичній функції: *Своїх туркень-мусульманок вони не пускають сюди за квартал, беруть слов'янських «наташок»* (В.Яворівський).

Точка *c* демонструє положення у синкретичному просторі явищ *власне семантичного синкретизму*, при якому синкретичне значення має різне формальне вираження і функціональне навантаження: Наприклад: *Ти служиши Україні. За батька* (В.Яворівський); *А після того, як вколюся, — присняться Теклівка, Леся, батьківський двір...* (В. Яворівський).

Поєднання синкретичних явищ різних рівнів в одній одиниці й розташування таких явищ у синкретичном просторі унаочнюють точки *ab*, *bc*, *ac*.

Приналежність до *формально-функціональної* площини синкретизму (точка *ab*) означає наявність в одиницях синкретичної форми і функції, порівняйте: *У саду зацвіло дерево вишня; Його чоло осяяла вишня премудрість*.

Семантично-функціональна площина (точка *bc*) включає слова із синкретичними значенням і функцією: *І миршавий, горбатенький Гопик, ровесник її батька, уже здаватиметься їй молодим королевичем* (В.Яворівський); *А після того, як вколюся, — присняться Теклівка, Леся, батьківський двір...* (В.Яворівський).

Одиниці *формально-семантичної* площини поряд із синкретизмом семантики демонструють синкретизм форми: *Монетний двір, боргова тюрма — «яма». Біля дверей вартовий* (Р.Іванчук); *І вартовий солдатик, який доглядає псиська, в'ялить рибу і консервує лісові ягоди* (В.Яворівський).

Нарешті, поєднання у словоформі ознак усіх трьох рівнів синкретизму передставлене на схемі точкою *abc*: *І вартовий солдатик, який доглядає псиська, в'ялить рибу і консервує лісові ягоди* (В.Яворівський); *Маленький, миршавий вояка-вартовий біля танкових боксів довго мружився проти яскравого світла у мотоциклетній фарі* (В.Яворівський).

Поряд з розмежуванням рівнів синкретизму в аспекті виділення частин мови й граматичних категорій виокремлюються певні різновиди синкретизму. До них належать, зокрема:

1) *внутрішньочастиномовний* – об'єднує одиниці однієї частини мови й розподіляється на:

а) *внутрішньокатегорійний*: випадки, коли формальний, функціональний або семантичний рівні синкретизму реалізуються в межах однакового набору граем у словоформах. Наприклад, до цього різновиду зараховуються вияви функціонально-семантичного синкретизму, що виявляється у вираженні граем словозмінних категорій відмінка і числа іменника однією формою: *барлогу, барлога* (Р.в. одн.), *батьку, батькові* (Д.в. одн.);

б) *міжкатегорійний*: випадки, коли формальний, функціональний або семантичний рівні синкретизму реалізуються в межах неоднакового набору граем у словоформах. Зокрема, це вияви формально-семантичного синкретизму, у яких задіяні категорії відмінка, числа і роду іменника: *Кум, а за ним і кума вийдуть з намета, обнімуться, білі, і — в Десну. А ми — в намет. В наметі за матрацом у кума лежать ковбаси* (М.Вінграновський);

2) *міжчастиномовний* – об'єднує одиниці різних частин мови й характеризується набуттям або втратою синкретичними одиницями окремих граматичних категорій: *Батько вчителював, а зараз директорує в середній школі містечка* (Яворівський, с. 39); *Вчитель та (в ботах) жінка сіли на двоколку, вона взяла віжки, і замурзаним коником, завбільшки з горобця, покотили на Забари* (М.Вінграновський).

У ядрі системи частин мови (а це іменник, дієслово, прикметник і прислівник) ми пропонуємо багатокomпонентну класифікація синкретичних одиниць, яка становить типологію опозиційних пар слів і відштовхується від того факту, що кожне слово 1) має певну зовнішню форму (послідовність літер); 2) має певну лексичну морфему (корінь); 3) виконує певну типову або нетипову синтаксичну функцію (підмета, присудка, додатка, означення, обставини), і, крім того, належить до певної категорії (іменника, дієслова, прикметника або прислівника). За допомогою чотирирівневої матриці на основі наявності / відсутності формального, функціонального або семантичного синкретизму, а також врахуванні його внутрішньо- і міжчастиномовних різновидів класифікацію можна представити у вигляді таблиці (табл. 1.).

Типи синкретичних одиниць пронумеровані римськими цифрами у такий спосіб, щоб номер типу певною мірою характеризував ступінь синкретичної подібності – від найвищого до найменшого.

Таблиця 1.

	Синкретизм форми +	Синкретизм форми +	Синкретизм форми –	Синкретизм форми –	
Внутрішньочастининомовний	I	III	IX	XI	Синкретизм семант. +
Міжчастининомовний	II	IV	X	XII	Синкретизм семант. +
Міжчастининомовний	V	VII	XIII	XV	Синкретизм семант. –
Внутрішньочастининомовний	VI	VIII	XIV	XVI	Синкретизм семант. –
	Синкретизм функції +	Синкретизм функції –	Синкретизм функції +	Синкретизм функції –	

I група: формально, функціонально й семантично синкретичні одиниці однієї частини мови. Насамперед це так звані незмінювані слова іменних частин мови, у яких повністю збігаються всі парадигматичні форми. Наприклад: *Як став працювати в кіно* (ім., М.в. одн., обставина), *Жора покинув свою давню мрію бути начальником автоколони* (М.Вінграновський); *Так що, Пашо, у кіно* (ім., З.в. одн., обставина), *значить, на двадцять два нуль-нуль?* (М.Вінграновський).

II група: формально, функціонально й семантично синкретичні одиниці різних частин мови. Наприклад: *I вартівий* (прикм., означення) *солдатик, який доглядає писька, в'ялить рибу і консервує лісові ягоди* (В.Яворівський); *Маленький, миршавий вояка-вартівий* (ім., означення) *біля танкових боксів довго мружився проти яскравого світла у мотоциклетній фарі* (В.Яворівський).

III група: формально й семантично синкретичні одиниці однієї частини мови з різною функцією. Тут слід розрізняти випадки, коли а) збігаються різні граматичні форми одного слова, наприклад: *Ранньої весни, коли протряхли дороги* (ім., Н.в. мн, підмет), *Суворов покинув театр війни і поїхав до Петербургу* (Р.Іванчук); *Йона не піддавався на умовляння звернути з дороги* (ім., Р.в. одн., дороги) *і таки попросити допомоги у влади* (О.Ульяненко); б) збігаються різні граматичні форми двох семантично синкретичних слів, наприклад: *Кум, а за ним і кума* вийдуть з намета, обнімуться, білі, і—в Десну. А ми — в намет. В наметі за матрацом у *кума* лежать ковбаси (М.Вінграновський).

IV група: формально й семантично синкретичні одиниці різних частин мови з різною функцією. Наприклад: *Монетний двір, боргова тюрма — «яма». Біля дверей вартівий* (ім., підмет) (Р.Іванчук); *I вартівий* (прикм., означення) *солдатик, який доглядає писька, в'ялить рибу і консервує лісові ягоди* (В.Яворівський).

V група: формально й функціонально синкретичні одиниці різних частин мови з різним семантичним наповненням. Наприклад: *У саду зацвіло дерево вишня* (ім., означення); *Його чоло осяяла вишня* (прикм., озн.) *премудрість*.

VI група: формально й функціонально синкретичні одиниці однієї частини мови з різною семантикою. Наприклад: *I генерал привіз Ракишу як сучого сина в столицю, здав у ментовську академію, а потім кілька геройських вчинків, ага, все тіп-топ, путьом, — за десять років доскочив чину* (ім., додаток) *полковника* (О.Ульяненко); *Я вернусь туди, дозрівши до їхньої думки й чину* (ім., додаток), *щоб гинути, перемагаючи тюрму, і мучитися в тюрмі, здобуваючи волю* (Р.Іванчук).

VII група: формально синкретичні одиниці різних частин мови з різним семантичним наповненням і функцією. Наприклад: *З роками над Сулинським гирлом насіялося козацьких слобід: за Дунай втікали з України чоловіки, жінки, і діти* (ім., підмет) *народжувалися на чужині* (Р.Іванчук); *Тепер: куди діти* (дієсл., головний член односкладного речення) *килим й брезент?* (М.Вінграновський).

VIII група: формально синкретичні одиниці однієї частини мови з різним семантичним наповненням і функцією: *Йди ближче. Сміливіше. Випий оце. «Скромнооки, до яких не доторкнувся ні чоловік, ні джиги»* (ім., Н.в. одн., підмет)» (П.Загребельний); *Він випив весь джиги* (ім., З.в. одн., додаток).

IX група: семантично й функціонально синкретичні одиниці однієї частини мови з різною формою. Наприклад, випадки, коли граматичне значення певного відмінка іменника передається різними формами: *барлогу, барлога* (Р.в. одн.); *батьку, батькові* (Д.в. одн.).

X група: семантично й функціонально синкретичні одиниці різних частин мови з різною формою. Наприклад: *І миршавий, горбатенький Гопик, ровесник її батька* (ім. означення), *уже здаватиметься їй молодим королевичем* (В.Яворівський); *А після того, як вколюся, — присняться Теклівка, Леся, батьківський* (прикм., означення) *двір...* (В.Яворівський).

XI група: семантично синкретичні одиниці однієї частини мови з різною формою і функцією. Наприклад: *Я мусульманин* (ім., присудок). *Мені треба сповідуватися. Нехай пришлють муллу, — говорить, встаючи, Ромодан і цим показує, що розмову закінчено* (О.Ульяненко); *Своїх туркень-мусульманок* (ім., означення) *вони не пускають сюди за квартал, беруть слов'янських «наташок»* (В.Яворівський).

XII група: семантично синкретичні одиниці різних частин мови з різною формою і функцією. Наприклад: *Батько вчителював* (дієсл., присудок), *а зараз директорує в середній школі містечка* (В.Яворівський); *Вчитель* (ім., підмет) *і та* (в ботах) *жінка сіли на двоколку, вона взяла віжки, і замураним коником, завбільшки з горобця, покотили на Забари* (М.Вінграновський).

XIII група: слова різних частин мови в однаковій функції. Наприклад: *Вискочила заміж за автоінспектора у Вінниці, і правильно, що бойовий офіцер-танкіст* (ім., означення) *української армії начепив роги міліцейському хапузі, який витрушує гаманці водіїв* (В.Яворівський); *Спати не хотілося, він перехилився через підвіконня й закурив, випускаючи дим у малинову* (прикм., означення) *гущавину, де хоркав їжачок і ціпотіли курчата під квочкою* (В.Яворівський).

XIV група: слова однієї частини мови в однаковій функції. Наприклад: *Прижухлі на серпневому сонці, ніким не кошені бур'яни* (ім., підмет) *і трави* (ім., підмет) *стояли обабіч дороги в людський зріст* (В.Яворівський).

XV група: слова різних частин мови в різних функціях. Наприклад: *Потрочені артилерійськими снарядами явори, дуби, сосни, ялини* (ім., підмет) *стовбичили* (дієсл., присудок), *як жебраки-каліки, на пагорбах полігона* (В.Яворівський).

XVI група: слова однієї частини мови в різних функціях. Наприклад: *Стару асфальтівку* (ім., додаток) *потрощили танки* (ім., підмет) *і грузовики, водій-солдатик* (ім., означення) *маневрував між глибокими вибоїнами, сопів і тихо лаявся, обминаючи їх* (В.Яворівський).

Групи I-VIII становлять собою різні форми омонімів (формальні синкретичні одиниці); групи I-VI, IX-XII – спільнокореневі слова, об'єднані виявами синкретизму на семантичному рівні. Групи V, VI, VII, VIII належать до *оказіональних виявів* синкретизму; групи I-IV, IX-XII – до *історичних*. Групи XIV-XVI лежать поза зоною синкретизму.

Оскільки функція і семантика мовної одиниці, як правило, не має формального вираження і, відповідно, не представлені у словниковій базі, ми надалі користуватимемося спрощеною класифікацією, яка включає критерії формальної ідентичності, а також частини мовної належності (див. табл. 2.)

Табл. 2.

	Синкретизм форми +	Синкретизм форми –
Внутрішньочастини мовний	<p>I</p> <p><i>кашине</i> (усі відмінки) <i>дороги</i> (Р. в. одн.) – <i>дороги</i> (Н. в. мн) <i>чина</i> (Р.в. одн. <i>чин</i>; людина) – <i>чина</i> (Н.в. одн. рослина)</p>	<p>III</p> <p><i>барлогу, барлога</i> <i>абзацу, абзацові</i></p>
Міжчастини мовний	<p>II</p> <p><i>вартовий</i> (прикметник) – <i>вартовий</i> (іменник) <i>діти</i> (інфінітив) – <i>діти</i> (іменник)</p>	<p>IV</p> <p><i>вчитель – вчителювати</i> <i>хата батька – батьківська</i></p>

У таблиці групи синкретичних одиниць також пронумеровані. Група I (виявів морфологічної транспозиції) і група II (виявів міжчастини мовної транспозиції) щодо граматичної ідентифікації одиниць, що входять до їх складу (ці одиниці ми визначили як транспозиційні), є найбільш проблемними з погляду автоматичного морфологічного аналізу через повну формальну ідентичність словоформ. Кількісний і якісний аналіз групи III дозволяє встановити випадки, коли одне граматичне

значення передається різними формами, що є цінним матеріалом для систем породження тексту. Група VI включає формально різні одиниці, об'єднані одним словотвірним гніздом. Їхня граматична ідентифікація з огляду на формально виражені афіксальні морфеми легко доступна для систем автоматичного морфологічного аналізу. Одиниці цієї групи, що є результатом міжчастиномовної інтеграції, розкривають напрямки взаємодії між класами слів, складають периферію в межах різних частин мови.

Одиниці III групи завжди репрезентують вияви внутрішньокатегорійного синкретизму; одиниці I групи – внутрішньо- або міжкатегорійного синкретизму.

Типологія рівнів синкретизму і класифікація синкретичних одиниць уможливають їх використання як важливої складової при автоматичному аналізі тексту, що незмінно залишається провідним завданням комп'ютерної лінгвістики [7, с. 123]. Такий аналіз спирається, з одного боку, на теоретичні дослідження граматики і лексичного складу певної мови, з іншого – на власне прикладні розробки, а саме алгоритми опрацювання текстової інформації й лінгвістичні бази даних (словники). Очевидно, змінний і адаптивний характер розвитку природної мови унеможливує її вичерпну формалізацію, перешкодою постає тенденція до компресії й економії мовних засобів і, як результат, синкретизм одиниць на різних рівнях мовної системи. Причому появу в мові синкретичних явищ можна розглядати як циклічний процес: наприклад, *первісний синкретизм* іменника і прикметника, резонансним виявом якого є здатність іменника виступати у типово ад'єктивній функції означення у вигляді прикладки, на сучасному етапі супроводжується *вторинним* синкретизмом – субстантивацією прикметникових лексем.

Етапи автоматичного аналізу тексту розташовуються у такій послідовності: *морфологічний, синтаксичний, семантичний*, – і на кожному з них слід враховувати спротив до формалізації синкретичних одиниць.

Автоматичний морфологічний аналіз – основа для подальших етапів – передбачає розбір окремих словоформ поза контекстом [4], визначення граматичного класу (частиномовної приналежності) або підкласу слова [7, с. 124] і може здійснюватися одним із чотирьох методів: словника основ, словника словоформ, логічного множення, без словника за допомогою таблиць (детальніше про них у [10]). Однак кожен з методів припускає похибку правильності визначення морфологічних характеристик слова, зумовлену виявами *формального* синкретизму. Наприклад, словоформа *раба* припускає 4 варіанти граматичного тлумачення: іменник ч.р. Р.в. одн.; ч.р. З.в. одн.; ж.р. Н.в. одн., ж.р. К.в. одн. Подолати формальний синкретизм допомагає метод логічного множення і контекстного аналізу. У першому випадку аналіз охоплює синтагму, до якої входить одиниця (наприклад, *свого раба*): словоформа *свого* (займенниковий прикметник) потенційно може мати грами ч.р. Р.в., ч.р. З.в., с.р. Р.в., тому з усіх можливих варіантів для цієї синтагми обираються тільки ті, що зустрічаються в обох випадках: ч.р. Р.в., ч.р. З.в. У другому випадку враховується ширший контекст за опорними точками – словами з точними граматичними характеристиками, які однозначно діагностують аналізовану словоформу: наприклад, у реченні *він б'є свого раба* такою точкою виступає перехідне дієслово *б'є* з відповідним валентним гніздом, тому обирається єдино можливий варіант набору грамем для аналізованої словоформи – ч.р. З.в.

Виявлення усіх можливих моделей формального синкретизму як основної перешкоди автоматичного морфологічного аналізу на основі побудови словника словоформ є одним із завдань нашого дисертаційного дослідження.

Наступний – синтаксичний – етап обробки тексту засобами автоматизації спирається на граматичні характеристики словоформ у реченні й має за мету одержання в явному вигляді синтаксичної структури тексту [4, с. 134]. При цьому процес визначення синтаксичної функції кожної словоформи насамперед спирається на її граматичну природу, зокрема приналежність до певної частини мови. За кожним частиномовним класом закріплена типова роль у реченні, що робить такий аналіз навіть без звертання до семантики у принципі можливим, однак досягти засобами формалізації стовідсотково правильної побудови схеми речення заважає функціональний синкретизм, який маніфестує наступну проблему – зміну словом свого частиномовного статусу. Наприклад, у реченнях «...панна Мангерівна записалась на курси медичних сестер, і лише хвора немічна мати її не дозволяє все кинути і прудкою *ластівкою* полинути на фронт» (В.Кожелянко); «Вершинок мчав *стрілою*, припавши коневі до хребта, наче його переслідувала погоня» (Р.Іванчук) словоформи *ластівкою* і *стрілою*, що належать до парадигми іменникових лексем, демонструють різні ступені адвербіалізації

на підставі вживання у типово прислівниковій синтаксичній функції обставини: *ластівкою* менший ступінь, бо зберігає узгоджений прикметник у функції означення, а *стрілою* – більший.

Останній з етапів автоматичного аналізу тексту – семантичний – спирається на результати морфологічних параметрів слів і синтаксичну схему речення і має на меті точно передати смисл висловлювання природною мовою у вигляді послідовності символів, що утворюють певну формальну систему [4 с. 142]. Реалізації цього завдання передують автоматична побудова семантичної структури речення, що є, очевидно, найскладнішою і досі, власне, не розв'язаною проблемою. Основною перешкодою можна назвати синкретизм на семантичному рівні: оскільки денотативне значення може мати різне частиномовне втілення й, відповідно, різну синтаксичну роль, залишаючись при цьому незмінним: порівняйте *сміюся – сміятися – сміх – смішний – смішно* тощо.

Отже, доцільним з погляду подальшого застосування у прикладних лінгвістичних розробках видається розглядати синкретизм як комплекс взаємопов'язаних явищ формального, функціонального і семантичного рівнів, кожен з яких має дотичну з проблемою виділення частин мови. Відповідно, у системі частин мови присутні специфічні вияви синкретизму форми, функції і значення, конкретно втілені у класифікації синкретичних одиниць.

Література

1. Baerman M., Brown D., Corbett G.G. The Syntax-Morphology Interface: A Study of Syncretism. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 279 p.
2. Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматике русского языка. – М.: Дрофа, 2000. – 640 с.
3. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.
4. Волошин В.Г. Комп'ютерна лінгвістика: Навчальний посібник. – Суми: ВТД "Університетська книга", 2004. – 382 с.
5. Данилюк І.Г. Еволюція поглядів на частиномовний синкретизм // X міжнародна конференція по функціональній лінгвістичній «Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации»: Сб. науч. трудов. – Ялта: Доля, 2003. – С. 91.
6. Данилюк І.Г. Синкретизм у мові та мовленні: проблема термінології // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 12 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 32-37
7. Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2003. – 184 с.
8. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
9. Левицкий В.В. Семантический синкретизм в индоевропейском и германском // Вопросы языкознания. - 2001. - №4. - С.94-106.
10. Марчук Е.Н. Основы компьютерной лингвистики. – М., 2000.
11. Сидоренко Е.Н. Морфология современного русского языка. – Симферополь: Крымское учебно-педагог. изд-во, 2002. – Ч.1. – 170 с.; Ч.2. – 2003. – 166 с.
12. Українська мова: енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

In the article the problem of syncretism as the common-language multileveled phenomena is examined. The scopes of syncretism are outlined, classification of syncretism units is built, communication and prospects of the use of such a typology in the applied developments is traced, in particular systems of automatic speech analysis.

Keywords: syncretism, function, form, meaning, level, part of language.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2005 року.

ББК Ш 12=411.4*21
УДК 81'36

МОРФОЛОГІЧНА І СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА КАТЕГОРІЇ СТАНУ І ПОЛЯ СТАНОВОСТІ

Розглянуто статус категорії стану дієслова, проаналізовано особливості співвідношення / неспіввідношення категорійних форм стану з формами рефлексивності, реципрокальності, прокоментовано специфіку внутрішньої парадигми категорійних форм стану дієслова й визначено параметри функціонально-семантичного поля стану і місце в ньому категорійних форм стану дієслова.

Ключові слова: морфологічна категорія, стан дієслова, актив, пасив, рефлексив, реципрок, функціонально-семантичне поле стану.

Дієслово – це одна з центральних частин мови, що позначає дію (процес), має граматичні категорії виду, стану, часу, способу, особи (і підпорядковані особі категорії числа і роду) та виконує в реченні спеціалізовану синтаксичну функцію присудка. З-поміж дієслівних граматичних категорій, що тісно пов'язані із семантикою дієслова, формуються в ньому і за умови транспозиції виявляються так: дієслово → інші частини мови, з одного боку, і невласне-дієслівні граматичні категорії, що морфологічно відображаються в дієслові, але формуються в інших частинах мови і виявляються під час можливих транспозицій: інші частини мови → дієслово, з іншого боку. Перші категорії є визначальними для дієслова, інші – спільними для інших частин мови і дієслова. До перших належать категорії часу, виду, способу і стану, до інших – категорії особи, числа і роду.

Дієслово виконує роль організаційного центру речення, вершини, до якої зводиться врешті-решт вся мережа послідовно розгалужених синтаксичних зв'язків (за вербоцентричною теорією). Саме в цьому сенсі дієслово визначає, передбачає синтаксис фрази. Але існує і зворотна залежність: суб'єктно-об'єктні відношення постають дуже важливими для власної лексичної семантики дієслова. Основний обсяг суб'єктно-об'єктних відношень покривається такими поняттями, як перехідність, зворотність, стан, що пов'язані між собою настільки тісно, що граматична наука найчастіше не розмежує їх. Вирішення теоретичних проблем перехідності, зворотності, стану є важливим не тільки для всебічного з'ясування характеристики дієслова, але і для опису загальної структури мови. “Попередні монографічні дослідження окремих боків граматичного ладу, – підкреслював С.Б. Берштейн, – є необхідною умовою для створення зведених капітальних граматик” [1: 4]. Ця проблема зберігає свою актуальність і на сьогодні.

Висвітленню проблеми категорії стану присвячені праці цілого ряду мовознавців, таких як П.Ф.Фортунатов, О.О.Потебня, О.О.Шахматов, В.В.Виноградов, М.П.Некрасов, О.М.Пешковський, А.Б.Шапіро, О.В.Ісаченко, О.В.Бондарко, Л.Л.Буланін, І.Р.Вихованець, Б.Ю.Норман, Л.Теньєр та ін.

Слов'янська граматична традиція, що нараховує вже не одне століття, і сьогодні не має єдиного визначення стану. У нечисленних станових концепціях ХІХ–ХХІ століть у поняття стану вкладався найрізноманітніший зміст, а класифікації нараховували від двох до п'ятнадцяти і більше протипоставлених один одному станів. Але найголовніше – суперечливим залишався і залишається обсяг цієї категорії. Одні вчені розуміють під станом відношення дієслівної дії до граматичного суб'єкта, інші іменують так об'єктні відношення дієслова, треті поширюють цю назву на всю сукупність суб'єктно-об'єктних відношень щодо будови слов'янського речення.

Розбіжності в поглядах на категорію стану пояснюються насамперед її складністю в слов'янських мовах. “У категорії стану перетнулися шляхи розвитку різних граматичних і лексичних явищ у сфері дієслова”, – констатує В.В.Виноградов [3: 501].

Метою дослідження виступає визначення структури дієслівної категорії стану, а завданням – розгляд і простеження співвідношення / неспіввідношення категорійних форм стану з перехідністю / неперехідністю, рефлексивністю, вияв взаємодії категорії стану з категорійними значеннями виду, часу, способу. Не з'ясувавши структури дієслівної категорії стану, неможливо зрозуміти категорійні значення стану і зв'язки цієї категорії з іншими дієслівними категоріями.

Виокремлюючи стан як дієслівну категорію, одні вчені стверджують, що це граматична категорія (синтаксична, морфологічна, морфолого-синтаксична), інші констатують, що коло питань щодо семантико-граматичного статусу дієслівних форм стану виходить за межі морфології і зосереджується в лексичній сфері.

Так, за О.О.Потебнею, жодне дієслово не може одразу наділятися кількома становими значеннями. “Вислів: дієслово таке-то переходить в такий-то стан – ми повинні розуміти так, що перед нами два різних, але однозвучних дієслова, які належать до двох різних станів, і що ці дієслова одного “походження” (цит. за: [3: 501]). Значення стану, на думку О.О.Потебні, виникає і реалізується в реченні, у складі якого слово тільки і живе справжнім, індивідуальним життям. Стан (за визначенням О.О.Потебні) – це відношення суб'єкта до об'єкта, точніше: відношення присудка до підмета і додатка. У це поняття входить відсутність / наявність суб'єкта і відсутність / наявність об'єкта.

Отже, стан – синтаксична категорія, тісно пов'язана зі структурою речення. Вона ґрунтується на поняттях перехідності і неперехідності дієслова. За необхідністю наявності і відсутності об'єкта дієслова поділяються на об'єктні (перехідні) і суб'єктні (неперехідні). Ті, з об'єктних дієслів, що вимагають прямого додатка у знахідному відмінку, О.О.Потебня називає дійсними, інші дієслова, що вимагають додатка в інших непрямих відмінках, разом із суб'єктними, належать до розряду середніх.

І.Р.Вихованець аргументує інший погляд на визначення категорії стану. Він заперечує наявність дієслівної граматичної категорії стану. Заперечення ґрунтується на врахуванні системи взаємин двох семантичних класів дієслів із семантикою дії і семантикою стану. На його думку, так звані активні і пасивні форми дієслова не можна вважати з лексичного погляду тотожними. Хоча обидві форми стосуються позначення, здавалося б, однієї і тієї ж ситуації, але істотно відрізняються. Лінгвіст відстоює тезу, що питання про правила трансформації речень з дієсловами активного стану в реченні з дієсловами пасивного стану і, навпаки, тісно пов'язані з питанням функціонування відмінків. Тому всі питання, що стосуються дієслівних форм стану, зосереджуються в лексичній сфері і синтаксисі. Трансформація актив → пасив стосується семантичної основи речень і полягає в семантичному перетворенні дієслівних предикатів. Заміна активної конструкції пасивною зумовлена перетворенням предиката дії в предикат стану. Отже, такі перетворення відбуваються не в межах того ж слова, а стосуються різних слів. Такі станові форми дієслів є різновидом лексичної деривації слів. Тому, вважає І.Р.Вихованець, перетворення актив → пасив не мають відношення до граматичних категорій.

М.А.Жовтобрюх наголошує на морфологічному статусі граматичної категорії стану дієслова. “В українській мові, як і в російській, – констатує автор, – категорія стану є така граматична категорія в системі дієслова, що виявляється у формах слова й у способах дієслівного керування” [5: 331]. Граматична категорія стану дієслова виражає відношення дії до суб'єкта і його об'єкта. Морфологічним засобом вираження, різних відношень дії до його суб'єкта й об'єкта в сучасній українській мові виступає елемент *-ся*. М.А.Жовтобрюх наводить такий приклад: “У реченні “*Ми будуємо тракторний завод*” дієслово *будуємо* без елемента *-ся* вказує, що дія від діючого предмета (*ми*), назва якого виконує синтаксичну роль підмета, прямо переходить на об'єкт (*завод*), назва якого вживається у функції прямого додатка. У реченні “*Тракторний завод будується нами*” це дієслово з елементом *-ся*, не змінивши свого лексичного значення, виражає вже інше відношення дії до суб'єкта й об'єкта: воно вказує, що об'єкт, виконуючи в реченні функцію підмета, потрапляє під вплив дії суб'єкта, що в реченні є непрямим додатком [5: 331]. Отже, М.А.Жовтобрюх робить висновок, елемент *-ся* виступає засобом вираження граматичної категорії стану дієслова. Далі лінгвіст стверджує, що вживання дієслова з елементом *-ся* і без нього змінило також і характер дієслівного керування. Дієслово *будуємо* – перехідне, а співвідносне з ним *будується*, утворене за допомогою елемента *-ся*, – неперехідне.

Отже, різні відношення дії до його суб'єкта й об'єкта тісно пов'язані з перехідністю / неперехідністю дієслова. Граматична категорія стану властива всім перехідним дієсловам і так само неперехідним, які утворені від перехідних за допомогою елемента *-ся*, тому що лише вони виражають відношення дії до суб'єкта й об'єкта. М.А.Жовтобрюх виділяє і такі дієслова, яким граматична категорія стану не властива. Це такі неперехідні дієслова, що не співвідносяться з перехідними: *йти, спати, сміятися*. Ці дієслова не виражають будь-яких відношень до об'єкта. Так само неперехідні дієслова, які не утворені від перехідних елементом *-ся*, категорії стану зовсім не мають. М.А.Жовтобрюх розрізняє в сучасній українській мові в межах перехідних дієслів і співвідносних з ними неперехідних з елементом *-ся* три стани: активний (або дійсний), зворотно-середній і пасивний.

О.В.Бондарко вважає, що стан дієслова – це морфолого-синтаксична категорія. На його погляд, категорія стану може розглядатися як граматичне ядро функціонально-семантичної категорії становості. Введення поняття становості може сприяти опрацюванню такої теорії стану, у якій спроба виділити граматичні елементи стану буде поєднуватися з аналізом їхнього зв'язку зі словотворчими, лексико-семантичними і лексико-синтаксичними явищами, що належать до однієї семантичної сфери. Труднощі вирішення проблеми стану полягають у тому, що в цьому разі чітко не визначилося граматичне ядро функціонально-семантичної категорії. Не склалася однорідна система граматичних форм із прозорими формальними показниками. Граматичні елементи цієї категорії (активні і пасивні дієприкметники, пасивні й активні конструкції), тісно переплелися з певними сферами словотвірної й лексико-синтаксичної периферії становості – зворотні дієслова, перехідність / неперехідність.

О.В.Бондаренко розглядає категорію стану як систему граматичних форм дієслова, що встановлює відношення дієслівної дії до підмета. Це відношення може виявлятися подвійно, відповідно, розрізняють два стани – активний і пасивний. По-перше, дієслівна форма характеризує підмет як суб'єкт дії: *Листи розносяться листоношею*. Форми активного стану виступають в активних зворотах, форми пасивного стану – в пасивних зворотах. О.В.Бондарко вказує, що за синтаксичною ознакою – здатності сполучитися з прямим додатком – дієслова поділяються на перехідні: *розносити (листи), перемогти (супротивника)* і неперехідні: *кричить, лежить*.

За морфологічною ознакою – наявності або відсутності елемента *-ся* – дієслова поділяються на зворотні (*хитається*) і незворотні (*лежить*). Зворотні дієслова є неперехідними, незворотні дієслова можуть бути як неперехідними так і перехідними.

Щодо категорії стану слід розрізняти дієслова двох типів. Дієслова першого типу мають співвідносні форми обох станів, активного і пасивного (*розносять – розносяться, переміг – був переможений*). Дієсловом іншого типу притаманні лише форми дійсного стану (*лежить, хитається*). Дієслів, що мали б форми тільки пасивного стану, немає.

І.Г.Милославський підходить до категорії стану, як до словозмінної морфологічної категорії із синтаксичним елементом значення. Як морфологічна категорія стан відбиває здатність дієслова сполучитися з підметом як з об'єктом дії. Ця категорія може набувати двох значень: активного і пасивного. Дієслова у формі пасивного стану можуть сполучитися з підметом як з об'єктом дії. Дієсловом у формі дійсного стану така властивість не притаманна.

Синтаксичні елементи значення у протиставленні дієслівних форм із *-ся* формам без *-ся* актуалізуються у висловленні. Як такий синтаксичний елемент значення виступає здатність деяких форм із *-ся* сполучитися з підметом (формою називного безприменового) у значенні об'єкта дії. Форми без *-ся*, навпаки, ніколи не можуть сполучитися з підметом у значенні об'єкта дії: *Робітники будують будинок → Будинок будується робітниками*. Легко простежити, що дієслово із *-ся* в другому реченні (*будується*) сполучається з підметом у значенні об'єкта дії. Дієслово без *-ся* в першому реченні (*будують*) не має такої здатності. Підмет при ньому (*робітники*) не має і не може мати значення об'єкта дії.

Очевидно, певною мірою можна розглядати стан дієслова як категорію з морфологічним опертям. Вона являє собою систему граматичних форм дієслова, що вказують на спрямованість або неспрямованість дієслівної дії на предмет, позначений підметом. Категорія стану містить у собі дві грами – активний і пасивний стан.

Активний стан (актив) являє собою систему форм, що вказують на неспрямованість дієслівної дії на предмет, позначений підметом: *Вітер, неначе хлопець у танку, в усі боки повертав білу метелицю* (М.Стельмах); *Хто ж: метелиця, або вітер найняли музикантів на свої заручини?* (М.Стельмах).

Пасивний стан виступає системою форм, що вказують на спрямованість дієслівної дії на предмет, позначений підметом: *Питання, що розглядаються менеджерами на своїх зборах, не відбивають конкретного стану речей* (Україна молода. – 2004. – 19 вересня); *Роботи виконуються упорядниками підрядної організації* (Сільські вісті. – 2005. – 15 липня).

Підмет в активних конструкціях (*вітер, метелиця, заметіль*) позначає суб'єкт (продуцента) дії, у пасивних конструкціях (зміщений акцент повідомлення) – об'єкт дії. Спрямованість або неспрямованість дії на предмет, позначений підметом, дає об'єктивну або суб'єктивну характеристику цього предмета.

Найбільш принциповим моментом у структуруванні теорії стану є встановлення станової парадигми. Так, при розгляді дієслова *доставляти* легко виявити набір співвідносних форм актива і пасива: *доставляє – доставляється, доставляв – доставлявся, буде доставляти – буде доставлятися, доставляв би – доставлявся б; доставити – доставитися, доставити – бути доставленим, може бути доставлений, доставляючи – підрядним реченням, що доставляється – (дієприслівник)*. Цей перелік форм несе інформацію про те, що стан у цьому разі розглядається як граматична (морфологічна) категорія, що містить у собі дві грами – активний і пасивний стан. Згідно з аналізом, стан властивий усім основним формам дієслова – особовим формам, інфінітиву, дієприкметнику і дієприслівнику. Будь-яка форма дієслова характеризується за станом як форма актива або форма пасива. З притаманною системою форм стан постає як словозмінна категорія. Форми актива не мають морфемного показника стану, а формам пасива притаманні такі показники: елемент *-ся* – для форм недоконаного виду, суфікси *-ан, -н* – для дієприкметників доконаного виду. Пасивні форми доконаного виду, крім дієприкметників, є аналітичними: вони складаються з пасивного дієприкметника, утвореного від основного дієслова, що виражає значення стану і виду і передає лексичне значення, і відповідної форми допоміжного дієслова *бути*, що виражає значення інфінітивності, способу, особи і часу (ця форма може бути нульовою, пор.: *доставлений і був доставлений*).

Показники пасивного стану не слід абсолютизувати, оскільки вони можуть бути граматично багатозначними або навіть мати граматичні омоніми: *Дивізія розгорталася для атаки* (актив) / *Принесені пакети розгорталися і розсипалися* (пасив) / *Двері і рами в кімнаті до свята були пофарбовані* (пасив).

Л.Л.Буланін звертає увагу на той факт, що категорії стану властива польова структура, тобто розгалуження явищ, що належать до центра і до периферії. По-перше, до центру належить співвіднесеність активного і пасивного стану, властива перехідним дієсловом. Периферію складають співвідносні за станом неперехідні і деякі перехідні дієслова, яким властиві тільки форми активного стану (*стояти, викупатися, мчатися, дякувати, змішувати*). Найбільш крайню периферію складають безособові дієслова (*вечоріє*), які не сполучаються з підметом. По-друге, до явищ центру належить послідовне станове протиставлення в особових формах дієслова, де можна спостерігати регулярне співвідношення форм і предикативних синтаксичних конструкцій: *Директор підписав наказ → Наказ був підписаний директором; Новини передають по телевізору → Новини передаються по телевізору*. Всі інші основні форми репрезентують периферію станового протиставлення. У них чіткість морфологічної відповідності контрастує з цілком можливою відсутністю співвідносності на синтаксичному рівні: тобто активним інфінітивним, прислівниковим і дієприслівниковим конструкціям можуть не відповідати пасивні інфінітивні, прислівникові і дієприслівникові конструкції, і, навпаки, пор.: *Необхідно купити цю книгу. → Можна сказати лише: Необхідно, щоб ця книга була куплена*. Дієприслівники репрезентують граничний ступінь периферійності станового протиставлення.

Аналіз дієслівної категорії стану переплітається з опозиціями перехідності / неперехідності, рефлексивності / нерефлексивності. Перехідність / неперехідність, рефлексивність і стан дуже тісно пов'язані. Відношення дієслівної дії до граматичного об'єкта і граматичного суб'єкта утворюють систему суб'єктно-об'єктних відношень. Особливої уваги вимагають об'єктні відношення дієслова, зокрема перехідність, оскільки об'єктні відношення значною мірою визначають відношення дієслівної дії до граматичного суб'єкта. Під перехідністю варто мати на увазі здатність дієслова керувати прямим об'єктом. Прямий об'єкт насамперед пов'язаний з формою знахідного відмінка без прийменника:

Таблиця 1

Перехідне дієслово	Прямий об'єкт
активізувати	студентів
амністувати	ув'язненого
ампутувати	руку
абстрагувати	істотні риси
афішувати	від'їзд
атестувати	людину
атакувати	охорону
асфальтувати	майдан
асигнувати	будівництво

Однак саме це зв'язок, а не рівність, оскільки не будь-який знахідний безприймниковий кваліфікується як прямий об'єкт: *їхати кілометр, читати цілий день* (знахідний обставинний); з іншого боку, прямий об'єкт може виражатися різними формальними засобами. Так, до прямого об'єкта належать на базі функціональної спільності також деякі випадки вживання родового відмінка без прийменника, наприклад, у випадках, коли дієслово, що керує, має заперечення: *Мати і сьогодні не білила кімнати* [15: 184]; у випадках, коли дія поширюється не на весь прямий об'єкт, а на його частину: *купити хліба, випити молока*.

Функціонально-синтаксичне значення – це тільки один рівень перехідності, а, з іншого боку, перехідність ще пов'язана із семантикою дієслова. Усі дієслова за сполучуваністю з прямим об'єктом поділяються на перехідні і неперехідні. У лексичній семантиці неперехідних дієслів значення перехідності принципово відсутнє: *лежати, спати, йти, ходити, бігти* та ін. Ці дієслова взагалі не сполучаються з прямим об'єктом.

Перехідні дієслова – це ті, які завжди пов'язані з прямим об'єктом: *піднімати, брати* та ін. Значення перехідності, закладене в кореневій морфемі цих дієслів, завжди реалізоване синтаксично: дієслово не зустрічається без форми прямого об'єкта. Наявні також перехідні дієслова, у лексичній семантиці яких міститься значення спрямованості дії на об'єкт, однак воно тільки потенційне і вимагає для свого формального вираження відповідних синтаксичних умов: наявності будь-якої форми прямого об'єкта (*пити воду, шити костюм*). За відсутності цих умов значення перехідності залишається невираженим (*пити великими ковтками, шити швидко і красиво*).

Отже, перехідність, що поєднує лексичні і синтаксичні ознаки дієслів, необхідно охарактеризувати як лексико-синтаксичну категорію, що виявляється в двох протиставлених варіантах: транзитив (дія спрямована на об'єкт) й інтранзитив (заперечення цієї ознаки). Транзитив завжди виражається синтаксично (прямий об'єкт), а інтранзитив на практиці може бути репрезентований або морфологічно (зворотним елементом *-ся*), або – нулем прямого об'єкта в таких випадках, що співвідносяться з наявністю прямого об'єкта.

Співвідношення стану і перехідності можна розглядати у двох аспектах: по-перше, це відмінність стану від перехідності, по-друге, це зв'язок стану і перехідності. Ніхто ніколи не стверджував, що стан і перехідність це те саме. Однак на практиці таке сплутування зустрічається. Ототожнення класу перехідних дієслів з дієслівними формами активного стану, що зустрічається вперше у М.В.Ломоносова, повторювалося потім багатьма авторами. О.О.Потебня, наприклад, вважав, що стан – це відношення дієслова до об'єкта. Ґрунтуючись на цьому, він виділяв два стани – активний, до якого належали перехідні дієслова, і середній, до якого належали неперехідні дієслова. Отже, О.О.Потебня ототожнює диференціацію активного і пасивного стану з розмежуванням перехідності і неперехідності дієслів. Очевидно під станом необхідно розуміти щось відмінне від перехідності, а не тісно пов'язане з нею. По суті це два важливих граматичних відношення дієслова – до граматичного суб'єкта (стан) і прямого об'єкта (перехідність). Зв'язок стану і перехідності полягає в тому, що тільки перехідні дієслова можуть бути двостановими, і саме вони (перехідні дієслова) утворюють пасивні форми. Проте необхідно пам'ятати про внутрішню диференціацію самих перехідних дієслів, серед яких виділяються: 1) дієслова, що утворюють форми пасива: *читати – читається, відправляти – відправляється, висушувати – висушується, добувати – добувається* та ін. Ці дієслова можна назвати співвідносними за станом; 2) дієслова, що не утворюють форм пасива. Це неспіввідносні за станом дієслова. Їх можна об'єднати з неперехідними, що не утворюють форм пасива – ні зворотних форм, ні дієприслівникових форм. Так, не властиві пасивні форми на *-ся*: а) дієсловом розмовно-просторічного забарвлення: *сьорбати, цмокнути, гальмувати* та ін.; б) окремим дієсловом мовлення, мислення, почуття: *думати, шкочувати, шепотіти,*

почувати, знати і под.; в) каузативним дієсловом: *морозити, смішити, хвилювати, радувати* тощо; г) дієсловом руху: *мчати, переходити, перебігати, перестрибувати* та ін.; г) дієсловом доконаного виду, переважно одноразового способу дії, що має у своєму складі суфікс *-ну-*, наприклад: *жбурнув, лизнув* і под.

Аналіз різних поглядів учених на проблему співвідношення стану і перехідності свідчить, що її тлумачення має кілька напрямів у сучасній лінгвістиці: по-перше, протиставлення активного і середнього стану спирається на розбіжності перехідних і неперехідних дієслів; по-друге, семантико-синтаксичні властивості перехідних дієслів виявляються в паралелізмі активних і пасивних зворотів. Система стану в цьому разі будується на протиставленні активного і пасивного стану. Нарешті, у співвідношенні стану і перехідності на першому плані постає майже не обмежена здатність перехідних дієслів мати співвідносні утворення на *-ся*. При цьому змістом станового протиставлення стає перехідність / неперехідність, а його формальним вираженням виступає співвідносність перехідних і відповідних зворотних конструкцій.

Перш ніж розглядати зворотні конструкції та їхній зв'язок із станом, необхідно з'ясувати саме поняття рефлексивності (зворотності). Зворотність, тобто поєднання дієслів із зворотним елементом, М.П.Некрасов назвав "найбільш яскравою особливістю російського дієслова". Цю оцінку, мабуть, можна було б поширити на все слов'янське дієслово. При цьому сама назва "зворотність" умовна, оскільки в сучасних слов'янських мовах зворотний елемент у більшості випадків взагалі не співвідноситься з буквальним значенням "звернення дії", термін же "зворотність" спирається на етимологічну вмотивованість і мовознавчу традицію.

У давньокиївський період перехідні дієслова керували зворотним займенником у формі знахідного відмінка, який виконував у реченні функцію самостійного члена. Однак, поступово відбувається делексикалізація і деоб'єктивізація зворотного займенника. Він цілком втрачає свою лексичну й об'єктно-синтаксичну функцію і зливається з дієсловом: *битися, боротися, бадьоритися* [15: 86-100]. В українській мові після голосного звука зворотний елемент став скорочуватися у *-сь*, після приголосних зберігається без змін. Процес зрощення дієслова і зворотного елемента *-ся* призвів до того, що під тією самою морфологічною оболонкою стали приховуватися не одне-два, а цілий ряд різнопланових лексичних і граматичних значень.

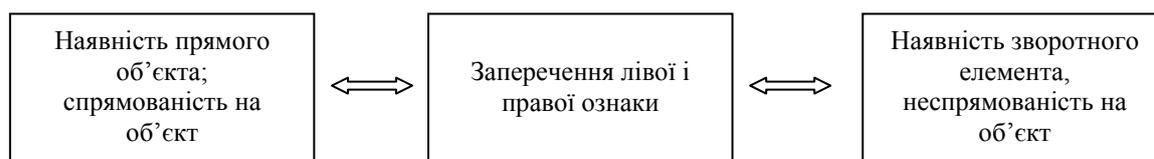
З допомогою зворотного елемента *-ся* можуть утворюватися різні типи зворотних конструкцій, з-поміж яких наявні і форми незворотних дієслів, що утворюються досить регулярно. Елемент *-ся* в них формотворчий, він має лише граматичне значення стану. Зворотні форми мають те ж лексичне значення, що і форми активного стану, граматичний формант *-ся* не вносить змін у лексичне значення дієслова: *будівельники будують будинок – будинок будується, учень читає книгу – книга читається*. Семантика в цих парах не змінюється, а модифікується структура фрази. Зворотна форма – не просто перевернений актив, а своєрідне явище, коли на перший план виступає об'єкт дії і сама дія, а виконавець цієї дії витісняється.

За допомогою приєднання *-ся* до перехідних дієслів може утворюватися й окремий розряд неперехідних дієслів. Утворювані похідні мають нові лексичні значення і кваліфікуються як зворотні дієслова: *показувати – показується, слухати – слухається*. Отже, елемент *-ся* в цьому випадку словотворчий і в сучасній українській мові має багато значень.

Зворотні дієслова становлять підклас, який виділяється за формально-морфологічною ознакою. Зворотні дієслова лише етимологічно пов'язані зі своїми незворотними паралелями, заміна зворотного елемента зворотним займенником і навпаки в практичному контексті не має місця. Семантичний синтез зворотного дієслова супроводжується семантичною еволюцією зворотного елемента – від споконвічного значення "звернення дії" до сигналізації неперехідності. Отже, у зворотних дієсловах дія не виходить від граматичного суб'єкта як від агенса, щоб знову повернутися на нього ж, не виходить "назовні", вона замкнена в сфері суб'єкта. Зворотність необхідно охарактеризувати як лексико-граматичну категорію, тому що в ролі первинної функції може виступати не тільки граматична (словозмінна) функція, але і лексична (словотворча). Усім зворотним конструкціям притаманна функція інтранзитивації. Лексикалізація граматичних типів зворотних конструкцій одночасно зміцнює загальну, глибинну граматичну функцію зворотності – функцію інтранзитивації.

Об'єктні відношення дієслова слід аналізувати з урахуванням двох різновидів опозицій: а) перехідність (наявність прямого об'єкта, спрямованість дії на об'єкт) – неперехідність (відсутність прямого об'єкта, заперечення ознаки спрямованості); б) зворотність (наявність зворотного елемента, неспрямованість дії на об'єкт) – незворотність (відсутність зворотного елемента, заперечення спрямованості). Обидві ці опозиції бінарні й асиметричні. Між їхніми сильними членами спостерігається регулярний взаємозаперечувальний зв'язок: якщо опозиція "а" репрезентована сильним членом, то "б" обов'язково постає як слабкий член. Якщо, навпаки, опозиція "б" виражена сильним членом, то "а" – слабким. Крім цих двох варіантів, може бути ще і третій, коли ні та, ні інша опозиція не репрезентована сильним членом, внаслідок чого постає слабкий член одночасно двох позицій. Отже, зв'язок між перехідністю і зворотністю зорієнтований не тільки шляхом взаємного заперечення сильних членів, але і шляхом збігу слабких. Це дозволяє звести дві двучленні опозиції в одну тричленну кореляцію, що постає єдиною системою об'єктивних відношень дієслова:

Схема 1.

1) наявність лівобічної спільної ознаки (перехідності): *мити голову*; 2) наявність правобічної спільної ознаки (зворотності): *митися*; 3) одночасна відсутність обох ознак (слабкий член): *мити*.

Перехідне дієслово може позначати своє ставлення до прямого об'єкта або за допомогою лівобічного компонента кореляції (перехідності), або за допомогою правобічного (зворотності). Для кожного дієслова кореляція репрезентована на практиці будь-яким одним варіантом.

Відповідно, перехідність та зворотність щільно пов'язані. Слід також звернути увагу на співвідношення зворотності і стану. У лінгвістичній літературі побутує думка, що зворотні дієслова безпосередньо стосуються стану і що співвідношення зворотних і незворотних форм дієслова виступає основним засобом вираження категорії стану. Ця концепція поширилася з 1899 року (після статті П.Ф.Фортунатова).

П.Ф.Фортунатов виходить з двох важливих методологічних принципів, які істотно доповнюють один одного: принципу співвідносності форм і принципу спільного значення граматичної форми. Лінгвіст встановлює дві форми стану за ознакою наявності або відсутності *-ся* – зворотний і незворотний стан. Диференціація станових значень спирається на перехідність. Спільне значення форми на *-ся*, утвореної від перехідних дієслів, полягає в тому, що вона змінює значення перехідної ознаки у значення ознаки неперехідної. Відповідно, форма на *-ся* від перехідних дієслів виражає за її значенням неперехідну форму дієслова і може бути визначена саме як форма перехідного стану. Лінгвіст вважав, що дієслова, які не співвідносяться за станом, не входять у систему станів.

Стаття П.Ф.Фортунатова значно вплинула на подальший розвиток вчення про стан. На наш погляд, для теорії стану велике значення має співвідношення зворотних дієслів і зворотних форм перехідних дієслів. Зворотні дієслова належать до актива, а зворотні форми – це форми пасивного стану. Між ними існують розбіжності. Варто констатувати, що багато перехідних дієслів не мають співвідносних утворень на *-ся*. Це різні за семантикою дієслова доконаного виду: *перебільшити, приберегти, підговорити, згубити, перемогти* тощо. Зовнішня морфологічна співвіднесеність перехідного дієслова та зворотного не завжди пов'язана зі смисловою співвіднесеністю: *нести і нести* (швидко рухатися), *покласти і покластися* (сподіватися).

Отже, відношення дієслівної дії до граматичного об'єкта утворює єдину систему суб'єктно-об'єктних відношень (граматичний суб'єкт – дієслівна дія – граматичний об'єкт). Врівноважені кінці цього тричлена тісно пов'язані та взаємозумовлені. Надзвичайно важливу роль у суб'єктно-об'єктних відношеннях відіграє зворотний елемент. Відповідно, маємо складну та динамічну картину: перехідність + стан + зворотність.

Серед станових концепцій дієслова цікавим виявляється погляд на цю категорію французького вченого Л.Теньєра, який розглядає валентність дієслова і простежує її статус у реченні. Дієслово можна уявити у вигляді словотвірного атома з гачками, який здатний притягувати до себе певне число іменників або їхніх еквівалентів (актантів) залежно від кількості гачків, якими воно наділене, щоб утримувати ці актанти при собі. Кількість таких гачків, наявних у дієслова, та кількість актантів, якими воно здатне керувати, і виявляються сутністю валентності. Спосіб репрезентації мовцям дієслівної валентності щодо можливих актантів є тим, що в граматиці називається станом. Відповідно, станові властивості дієслова залежать від кількості актантів, які воно може мати.

Існують дієслова, що не можуть мати актантів, – безвалентні (за Л.Теньєром, але практично вони нульвалентні), у традиційній граматиці їх називають безособовими. Відсутність актантів у цих дієслів легко пояснюється, якщо врахувати, що вони позначають події, які відбуваються без участі актантів. Безвалентні дієслова називають дією, що мислиться як процес, який відбувається сам собою, без особи-продуцента. Не можна уявити собі існування актанта, який був би першопрчиною цього процесу.

За значенням безвалентні дієслова поділяються на кілька груп. Найбільш важливі з них містять дієслова, що позначають: 1) явища природи; 2) стихійні явища; 3) фізичні стани людини та її почуття; 4) психічні стани людини; 5) випадковість явищ та ін.

Дієслова з одним актантом – одновалентні, відомі під назвою неперехідних. Це такі дієслова, як *йти, спати, сміятися, стояти* тощо. Справді, можна сказати: "*Хлопчик йде*" (у сенсі "вміє ходити"), але не можна сказати або уявити, що цього процесу стосується ще будь-який актант, крім хлопчика. Не можна *йти, спати* кого-небудь або щось.

Двоактантні дієслова у традиційній граматиці називають перехідними дієсловами, оскільки в такому реченні, як "*Фахівці переглядають плани*", дія від фахівців переходить на плани.

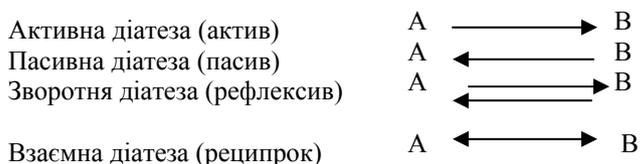
У перехідному стані можна виділити чотири підстани (діатези): активна діатеза, пасивна, зворотна, взаємна.

Справді, якщо дія передбачає наявність двох актантів, можна розглядати її по-різному, залежно від напрямку, в якому вона реалізується, або залежно від напрямку, в якому вона переходить від одного актанта до іншого. Так, якщо, наприклад, взяти перехідне дієслово “*добувати*” і два актанти: А (шахтарі), які добувають, і В (вугілля), на яке спрямована дія, й утворити речення: “*Шахтарі добувають вугілля*”. У цьому випадку слід сказати, що дієслово “*добувати*” вживається в активній діатезі. Оскільки дія “*добування вугілля*” реалізується першим актантом “*шахтарі*”, який постає активним учасником дії. Цю ж думку можна висловити реченням “*Вугілля добувається шахтарями*”. У цьому разі дієслово “*добувати*” перебуває у пасивній діатезі, оскільки перший актант “*вугілля*” лише випробовує дію, його участь у дії виявляється абсолютно пасивною.

Актив і пасив є основними діатезами перехідного стану, проте це не єдині діатези, оскільки їх можна комбінувати. Наприклад, може трапитися, що та сама особа (річ) виконує дію й отримує її результат, тобто є прямим об'єктом власної дії. Ця особа одночасно є активною і пасивною, тобто і першим, і другим актантом: *Вранці він умивається, одягається*. Елемент –*ся* у дієсловах такого типу за своїм значенням відповідає займеннику себе у формі знахідного відмінка без прийменника. Можна сказати: “*Вранці він умиває себе, одягає себе*”. У цьому випадку дієслову притаманна зворотна діатеза, оскільки дія від особи і до неї ж і повертається. Врешті-решт трапляються випадки, коли дві дії виявляються паралельними, але протилежно спрямованими. Кожен з двох актантів відіграє активну роль в одній дії і одночасно пасивну роль – в іншій: *Полтавські школярі листуються з учнями Словаччини*. Дієслово у таких випадках перебуває у взаємній діатезі, оскільки дія є взаємною.

Чотири діатези перехідного стану можна узагальнити з допомогою такої схеми:

Схема 2.

Л.Теньєр звертає увагу на те, що однієї наявності другого актанта достатньо для того, щоб пізнати активну діатезу. Дієслово може навіть бути відсутнім, однак активна діатеза виявиться чітко вираженою. Вона зумовлюється автоматично, за наявністю другого актанта. Наприклад, звичайний розмовний вислів: “*Що ви?*”. Наявні два актанти, а дієслово відсутнє. Залежно від умов цей вислів може означати “*Що робите?*” або “*Що ви говорите?*”. Точніше характер дії першого актанта з'ясувати не можна, оскільки дієслово відсутнє, проте зрозуміло, що це дієслово може бути тільки активним, оскільки має два актанти, один з яких, без сумніву, є другим актантом.

Пасивна діатеза зворотна до активної, оскільки перехід дії у пасивній діатезі уявляється як такий, що відбувається у зворотному напрямку: перший актант, від якого виходить дія в актантній діатезі, у пасивній виявляється, навпаки, його кінцевою точкою. Інверсія напрямку переходу дії вимагає наявності спеціального показника, який чітко протиставляв би пасивну діатезу активній. Цей показник може виражатися двома звичайними для морфології способами: аналітично та синтетично. Аналітичним показником пасива або допоміжним дієсловом пасива є дієслово *бути* в особових формах, а смислове дієслово вживається у формі пасивного дієприслівника: *Новий метод був описаний учнем*.

Синтетичний спосіб вираження пасива, зазначає Л.Теньєр, полягає в системі морфологічних форм, кожна з яких утворює одне слово, що містить у собі смисл пасиву. В українській мові – це додавання до дієслів активного стану елемента –*ся*: *Роман пишеться письменником; План виконується робітниками*. Л.Теньєр говорить про те, що неперехідні дієслова не можуть вживатися у пасивній діатезі. Це легко можна зрозуміти, оскільки ці дієслова одновалентні, то можуть мати лише один актант, і дія розуміється як така, перебіг якої реалізується в одному напрямку.

Зворотна діатеза отримує одночасно вираження за допомогою особового субстантива (себе), зворотного дієслова, яке включає особовий субстант (-*ся*) і за допомогою зворотного прикметника, похідного від субстантива (свій, своя, своє, свої).

Показник зворотності (особовий субстантив) завжди відсилає до першого актанта. Відповідно, сам особовий субстантив ніколи не виступає першим актантом, він завжди – другий або третій актант: *кіт умивається* (себе – другий актант). Особовий показник зворотності ніколи не буває в номінативі.

Значення зворотності не залежить від значення особи. Відповідно, може бути так, що зворотність розуміється абсолютно в іншому плані у порівнянні з незворотністю і на відміну від звичайного особового субстантива, який може виступати у трьох особах, зворотний особовий субстантив може не мати жодних розбіжностей в особі: *Я його прийняв у себе*. Зворотний субстантив залишається незмінним, якими б не були особа й число першого актанта.

Таблиця 2.

Я	
Ти	Його прийняв у себе
Він	
Вони	Його прийняли у себе

Присвійний прикметник також може мати однакову форму незалежно від особи, до якої він відсилає:
Таблиця 3.

Я люблю Ти любиш Він любить Вони люблять Ви любите Ми любимо	свій будинок
---	--------------

Зворотний присвійний прикметник виступає зворотним у тому розумінні, що він відсилає до першого актанта, тобто показує, що власником другого актанта, якому підпорядковується прикметник, є перший актант: *Учитель любить свого учня*. “Свого” показує, що “учня”, якому воно підпорядковується, позначає “*учня учителя*”, який виступає першим актантом у цьому реченні. А якщо необхідно відіслати до слова, відмінного від першого актанта, то для цього необхідно вжити не зворотний присвійний прикметник, а родовий відмінок незворотного особового субстантива в третій особі. Тому необхідно сказати: “*Учитель любить його учня*”, – якщо йдеться про учня іншого учителя, а не того, який виступає в цьому реченні першим актантом.

Між зворотною і взаємною діатезами спостерігається схожість у тому, що для тієї та іншої властива комбінація активного процесу і пасивного. Проте у випадку рефлексива активний процес переує пасивному. Л.Теньєр наводить такий приклад: “*Альфред вдарив себе*. Цілком зрозуміло, що не можна отримати удар перед тим, як він буде нанесений собі” [14: 266]. У випадку взаємної діатези активний і пасивний процеси одночасні. Цю розбіжність можна передати наступними формулами:

Таблиця 4.

Зворотність = актив + пасив (останній)
Взаємність = актив + пасив (одночасно)

Отже, взаємна діатеза завжди може бути репрезентована тільки у формі множини, оскільки йдеться про два паралельних процеси, в той час, як рефлексив може репрезентуватися і у формі однини, і у формі множини залежно від того, йдеться про один чи кілька актантів, які спрямовують дію на себе.

Необхідно завжди чітко розмежовувати рефлексив у формі множини та реципрок. Спеціальним показником реципрока є словосполучення “один одного”: реципрок – *Вони поважають один одного*; рефлексив у формі множини – *Вони поважають себе*.

Л.Теньєр розглядає тривалентні дієслова, тобто такі дієслова, які мають три актанти. Лінгвіст звертає увагу на те, що в традиційній граматиці ці дієслова не відрізняються від дієслів з двома актантами і не змішуються з ними під спільною назвою перехідних. Дієслова з трьома актантами виявляють ряд особливостей, які зумовлені саме їхнім тривалентним характером. Тривалентні дієслова виступають, як правило, дієсловами мовлення та давання. У реченні “*Вчитель дає книгу учню*” – перший актант – учитель, другий – книгу, третій – учню; “*Учень говорить “Добрий день!” учителю*” – учень – перший актант, “добрий день” – другий, учителю – третій.

До основних дієслів тривалентного потенціалу належать: а) слова зі значенням мовлення: *говорити, висловлювати, виражати, розповідати, доповідати, пояснювати, доказувати, уточнювати, вказувати, заявляти, проголошувати, підтверджувати, заперечувати, запевняти, гарантувати, оголошувати, наказувати, призначати, рекомендувати, погоджуватися, довіряти, дозволяти, відповідати* тощо; б) дієслова із семантикою давання: *давати, поставляти, доставляти, присвоювати, розподіляти, видаляти, надавати, поручати, присуджувати, витрачати, обіцяти, поступатися, жертвувати, залишати, позичати, доручати, платити, повертати* тощо.

Тривалентні дієслова можуть вживатися у пасиві. Перший актант може відповідати у пасиві другому чи третьому актанту в активі. При переході з актива у пасив змінюється другий актант, який стає першим, і

перший актант, який виступає додатком у пасиві; водночас третій актант залишається без змін: *Учитель дає учню книгу* → *Книга дається учителем учню*. Третій актант “учню” зберігає своє значення.

Сучасне розуміння граматичних категорій виходить з визнання їхнього постійного взаємозв'язку. У кожній дієслівній словоформі наявні значення усіх властивих їй граматичних категорій, тобто категорійні граматичні значення реально існують у комплексах. Станові значення перебувають у тісному взаємозв'язку з видовими і водночас зі значеннями способу, часу, особи. Провідне місце, безперечно, посідає взаємодія стану та виду. Зворотні та дієприкметникові форми пасивного стану диференціюються саме за видом. Форми пасиву недоконаного виду утворюються за допомогою станового елемента –*ся* від відповідних форм актива:

Таблиця 5.

Недоконаний вид	
Активні форми	Пасивні форми
вилити	вилитається
вилікувати	виліковується
вимовляти	вимовляється
виплачувати	виплачується
вести	ведеться

[15: 71-89].

Форми пасива доконаного виду виступають аналітичними (поєднання пасивного дієприкметника й особової форми допоміжного дієслова *бути*):

Таблиця 6.

Доконаний вид	
Дієслово	Пасивна форма
вивести	був виведений
вивчити	був вивчений
виграти	був виграний
вигадати	був вигаданий
прив'язати	був прив'язаний

Врахування видових форм дієслова дозволяє у ряді випадків розмежовувати активний і пасивний стан. Так, одним з доказів того, що дієслівна форма *“виготовлялась”* є зворотною пасивною формою дієслова *виготовляється*, постає її видова відповідність пасивній прислівниковій формі доконаного виду за відсутності паралелізму з формою виду зворотного дієслова: *деталь виготовлялась робітником* (недоконаний вид) – *деталь була виготовлена робітником* (доконаний вид), але не можна сказати: *“деталь виготовилась робітником”*.

В особових дієслівних формах пасива недоконаного виду розрізняються форми теперішнього, минулого та майбутнього часу, а також умовного способу. Для них невластиве використання форм 1-ої і 2-ої особи. Наприклад, теперішній час: *“Будівельниками завершуються роботи з монтажу ліфтів, оскільки вони доставлені зі значним запізненням”* (Сільські вісті. – 1990. – 19 січня); минулий час: *“Будівельниками завершилися роботи з монтажу ліфтів, хоча вони були доставлені зі значним запізненням”*; майбутній час: *“Будівельниками будуть завершуватися роботи з монтажу ліфтів, хоча вони доставлені із значним запізненням”*; умовний спосіб: *“Будівельниками завершилися би роботи з монтажу ліфтів, якби вони були доставлені своєчасно”*.

В особових пасивних формах доконаного виду розрізняється минулий час, майбутній, перфект та умовний спосіб, пор., наприклад, минулий час: *“Роботи були виконані працівниками підрядної організації”* (Україна молода. – 2000. – 19 вересня); майбутній час; *“Роботи будуть виконані упорядниками підрядної організації”*; перфект: *“Роботи виконані упорядниками підрядної організації”*; умовний спосіб: *“Роботи були б виконані упорядниками підрядної організації”*. Форми пасива доконаного виду однаково вживані для всіх трьох осіб.

Характерним для взаємодії стану та способу є те, що форми пасива, як доконаного, так і недоконаного виду, вживаються в дійсному та умовному способах, наказовий спосіб не може бути репрезентований формами пасивного стану.

Співвідношення стану з іншими дієслівними категоріями можна розглядати і у плані специфічних ознак стану. З погляду граматичного значення специфіка стану полягає у тому, що стан характеризує не саму дію, а відношення дії дієслівного присудка до підмета. Стан належить до таких граматичних категорій, які не спираються безпосередньо на зв'язки та відношення позамовної дійсності. Відношення, що передаються дієслівними категоріями виду, часу, способу, характеризують саму дію і пов'язані з позамовною дійсністю.

У плані формального вираження стан характеризується неважливістю морфологічних засобів репрезентації станових розбіжностей. Інші дієслівні категорії наділені достатньою морфологічною виразністю та розрізняються або характером основи, або флексіями.

Стан разом з категоріями виду, часу та способу є власне дієслівною категорією і належить до загальнодієслівних, словозмінних категорій, знаходить своє вираження у протиставленні форм активного і пасивного станів. Співвідносні форми стану розрізняються лише граматичним (становим) значенням, лексичне значення у них не змінюється. Активний стан формальних показників не має. Пасивний стан репрезентований двома конструкціями: зворотні пасивні форми (показник – зворотний елемент *-ся*) й аналітичні форми, які складаються з дісприкметника й особової форми допоміжного дієслова *бути*. Дієслівна категорія стану міцно пов'язана з перехідністю / неперехідністю та зворотністю. Лише перехідні дієслова (хоча і не всі) можуть бути двостановими. А диференціація зворотних форм та зворотних дієслів виявляється у співвідношенні зворотності та стану. Відповідно, відношення дієслівної дії до граматичного суб'єкта та граматичного об'єкта утворює єдину систему суб'єктно-об'єктних відношень.

Стан активно взаємодіє з категорійними значеннями виду, часу та способу. Особливо яскраво це виявляється при використанні пасивних форм. Зворотні та дісприкметникові форми пасива диференціюються саме за видом. А наказовий спосіб не може репрезентуватися пасивним станом. Відповідно, зрозуміти сутність граматичних категорій можна тільки за умови аналізу їхніх взаємозв'язків.

Література

1. Бондарко А.В., Буланін Л.Л. Русский глагол. – М.: Просвещение, 1964. – 201 с.
2. Буланін Л.Л. Категория залога в современном русском языке. – Л.: Изд-во Лен. ун-та. – 1986. – 86 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык / Грамматическое учение о слове. – М.: Уч. пед. изд., 1972. – 614 с.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 255 с.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа, 1972. – 402 с.
6. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Ч. I. – К.: Держуніверситет, 1961. – 344 с.
7. Милославский И.Г. Морфологические категории русского языка. – М.: Просвещение, 1982. – 205 с.
8. Мучник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. – М.: Наука, 1971. – 297 с.
9. Норман Б.Ю. Переходность, залог, возвратность. – Минск, 1972. – 131 с.
10. Пархоменко О.М. Українська мова. – Ч.І. – К.: Рад. шк., 1961. – 315 с.
11. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 313 с.
12. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1981. – 152 с.
13. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
14. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654 с.
15. Словник української мови: В 11-ти томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1971. – 799 с.

Status of category of the voice of verb is considered, the features of correlation / no correlation of categorical forms of the voice with the forms of reflection, reciprocity are analyzed, the specific of internal paradigm of categorical forms of the voice of verb is commented on and the parameters of the functional-semantic field of the voice and place in it are certain categorical forms of the voice of verb.

Keywords: morphological category, voice of verb, asset, passive voice, reflexive, reciproc, functional-semantic field of the voice.

Надійшла до редакції 10 липня 2005 року.

Марія Конюшкевич

ББК 81.02.81-2
УДК 81'36

ПРЕДЛОГ КАК СИНТАКСЕМООБРАЗУЮЩИЙ ФОРМАНТ И СТРУКТУРА СИНТАКСЕМЫ¹

У статті розглядається розширення прийменникової системи сучасної білоруської мови за рахунок аналітичних утворень типу у сфери інтарсау, з глибокім якою. Обґрунтовується погляд на прийменник як синтаксемоутворювальний формант, що дозволяє визначити особливості структури синтаксем з комплетивними відношеннями.

¹ Настоящее исследование выполнено при финансовой поддержке БРФФИ (грант Г04Р-032).

Ключові слова: білоруська мова, прийменник, синтаксема.

0. Данная статья продолжает серию публикаций ученых Украины, России, Беларуси, Польши, работающих над международным проектом «Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис», инициатором и руководителем которого является профессор Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова М.В.Всеволодова [1]. Задача проекта – составить максимально полные реестры предлогов и приравненных им релятивных единиц и дать им многоаспектную атрибуцию как в рамках одного языка, так и в сопоставительном описании предложных систем.

Несмотря на то, что предложная система белорусского языка получила достаточно полное описание в пионерских работах П.П.Шубы [2; 3], в проблематике белорусского предлога, равно как и в проблематике этих единиц в других языках, остается еще много вопросов, понимаемых и трактуемых неоднозначно. Некоторые из них применительно к предложной системе белорусского языка предлагается рассмотреть в настоящей работе.

1. В своем докторском исследовании после детального анализа публицистических текстов в белорусских СМИ, В.И.Ивченко отмечает активизацию аналитического предлога, “который якобы “компенсирует” недостаточность морфологической парадигмы показателей флективного типа, **высокочастотное наличие его для современного белорусского языка – асистемное явление**” [4, с. 31] (выделено нами – М.К.) Не оспаривая справедливую констатацию В.И.Ивченко высокой частотности аналитических предложных образований в дискурсе белорусских СМИ, мы не можем согласиться с его выводом об асистемности данного явления для современного белорусского языка. В качестве лежащего на поверхности аргумента можно обратиться к фактам речевой действительности. Поскольку автор подобного вывода опирался только на публицистические тексты, а вывод делается для всей языковой системы в целом, то, естественно, стоит проверить данный тезис на текстах других функциональных стилей. Мы попробовали это сделать на тексте, из которого было извлечено данное утверждение – на автореферате докторской диссертации (труда, основательного в научном отношении и безукоризненного по стилю изложения!) самого В.И.Ивченко, заведующего кафедрой стилистики белорусского языка факультета журналистики Белорусского государственного университета.

Результат нашего анализа следующий: на 32 страницы текста автореферата без библиографии – 116 случаев употребления аналитических образований, выполняющих в данном тексте функцию предлога, что составляет 4 единицы на одну страницу текста. Вот некоторые из них (в сочетаниях эти единицы выделены): *на ўзроўні ілакутыўных сіл, выходзячы з даных, на мяжы стагоддзяў, у сферах журналістыкі, у сувязі з сацыяльнымі дзеяннямі, у ролі рэпрэзэнтанта, у рэчышча кагнітыўнай апрацоўкі, у спалучэнні з дэскрыптыўным метадам, у працэсе ілакутыўных актаў, у галіне лінгвістыкі, на працягу XX ст., у плане распрацоўкі, у стасаванні з антрапалогіяй, у межах герменэўтыкі, у дачыненні да моўных правіл, на аснове аналізу, у звязку з абазначэннем рэалій, з пункту гледжання крыніцы размяшчэння, у часы афіцыйнай забароны, з часоў кананічнай цароўнаславянскай мовы, у бок дэмакратызацыі, у адрозненне ад дамінавання намінатыўнага афармлення, параўнальна з тэкстамі, у выніку сацыяльна-гістарычнага абдору, ва ўмовах функцыянавання дзвюх блізкароднасных моў, над уплывам іншай мовы, у цэнтры увагі, на падставе тэксту, з боку сінтагматычных сувязей, дзеянне ў адцягненні ад яго ўтваральнікаў, у адпаведнасці з медыя-падзеямі, з мэтай выяўлення, у выглядзе рэзюме* и др.

Подчеркнем еще раз: проанализирован безукоризненный в стилистическом отношении текст! И привели мы данные примеры вовсе не ради критики, а для того, чтобы, опираясь на тонкий языковой вкус белорусского стилиста, продемонстрировать, что книжные стили белорусского языка не могут обойтись без аналитических образований, и не только в предложной системе, что белорусский язык располагает хорошо разработанной стилистической системой в области предлога – системой, способной удовлетворить самые взыскательные в стилистическом отношении коммуникативные запросы носителей белорусского языка. А еще для того, и это главное, чтобы обратить внимание на те динамические процессы, которые протекают в предложной системе белорусского языка и которые, вопреки утверждению уважаемого В.И.Ивченко, имеют именно системный характер.

(В скобках заметим, что в трудах некоторых белорусистов на волне суверенитетов отчетливо стали проступать пуристические тенденции – попытки в нормализаторской деятельности порой искусственно отталкиваться от сходных с русским языком явлений и привлекать средства из старобелорусского языка, диалектов и даже впадать в другую крайность – использовать заимствования из польского языка. Думается, что и обсуждаемый выше тезис об асистемности аналитических предлогов в белорусском языке – косвенная дань подобной тенденции, хотя упрекать В.И.Ивченко в пуризме едва ли возможно, особенно в сопоставлении с радикальными призывами других белорусистов – например, призывами к унификации словоизменительных парадигм, словообразовательных моделей и т.п. в духе лозунга «Мова павінна быць проста, як цвік!»)

Наши наблюдения, опирающиеся на широкий текстовый материал, включая Интернет-архивы белорусскоязычных газет «ЛіМа» (Літаратура і мастацтва), «АгЧ» (издание, придерживающееся пуристических тенденций, но изобилующее не в меньшей, если не в большей, степени аналитическими предложными единицами), «Беларускай палічкі» с солидным списком персоналий – классиков белорусской литературы, свидетельствуют, что аналитические предлоги и их аналоги – явление в белорусском языке очень распространенное, а процесс образования единиц, способных быть употребленными в роли предлога,

необычайно активен и динамичен. Более того, те закономерности, согласно которым в поле предлога втягивается знаменательная лексика [5], действуют одинаково как в русском, так и в белорусском языках.

2. Вопрос о количественном составе предлогов и приравненных к ним единиц в белорусском языке остается открытым. Число их намного превысило те полсотни предлогов, которые получили описание в Словаре П.П.Шубы. На сегодняшний день нам неизвестно точное количество русских предлогов и их аналогов в Реестре М.В.Всеволодовой. Два года назад, когда московские коллеги любезно передали его нам для совместной работы по проекту, он насчитывал более двух с половиной единиц, полагаем, что эта цифра на сегодня удвоилась, если не утроилась.

Наш Реестр белорусских предложных единиц формировался на основе 1) Словаря П.П.Шубы (507 единиц), б) Реестра русских предлогов, к которым интроспективно подбирались белорусские соответствия, 3) моделей и аналогий, помогающих образовать потенциальную предложную единицу с последующей проверкой в речевой практике, 4) калькирования русских лексем на белорусский с последующей верификацией на речевом материале, 5) привлечения других лексикографических данных, включая толковые, переводные, синонимические, дифференцированные и др. словари, 6) ручной выборки из различного рода текстов, принадлежащих к разным функциональным стилям, 7) диалектных данных, 8) разговорной речи. Сформированный таким образом Реестр белорусских предложных и изофункциональных предлогам единиц на то время, когда пишутся эти строки, насчитывает 6783 единицы, причем это еще не конечный список.

В процессе составления Реестра выявлялись семантические и синтаксические особенности знаменательной лексики, способной к предложиванию, устанавливалась парадигматика предложных образований. Стало возможным уловить модели образования отдельных лексико-функциональных групп предлогов и прогнозировать парадигмы этих единиц. Например, существительное *кантраст* с учетом его форм и дериватов служит производящей базой для следующих потенциальных предлогов: *у кантрасце з чым / у кантрасце да чаго / у кантраст з чым / у кантраст да чаго / у кантраст чаму / у кантрасце чаму / кантрасна чаму / кантрасна з чым / кантрасна да чаго*), хотя не все из них подтверждены речевой практикой.

Дальнейшая верификация потенциальных предлогов речевой практикой – это дело времени и терпения, поскольку даже с помощью поисковых систем не всегда можно получить нужные контексты: например, белорусскоязычные тексты научного стиля по отдельным предметным областям (по медицине, физике, астрономии, биологии, экономике и др.) просто отсутствуют, либо их настолько мало, что пока трудно получить полные морфосинтаксические парадигмы предлогов в их контекстном употреблении (подробнее о парадигме предлогов см. в [6]).

3. Наряду с единицами, универсальными в стилевом отношении, отмечены и предлоги, употребляющиеся в зависимости от функционально-стилевой характеристики текста, а применительно к научному стилю – и от конкретной предметной области. Поскольку в каждой области знания тексты имеют свою научную идиоматику, то и предложная система подчиняется такой идиоматике. Более того, именно в научных текстах различного предметного содержания и образуются новые предложные единицы. Так, в текстах по физике, в которых даётся описание физических свойств объектов и употребляются номинации единиц измерения этих свойств, предложную функцию берут на себя параметрические существительные типа *магутнасць, вышыня, напружанне, магнітуда, хуткасць, маса* и т.п.: *радыусам 5 м, напружаннем 220 в, з хуткасцю 60 м/сек, аб'ёмам 5 м³, на вышыні 2 км і г.д.* Модель с формой творительного падежа очень продуктивна: *малако тлустасцю 5%, вада з мінералізацыяй 7%; матор магутнасцю ў 200 конскіх сіл, гара вышынёй ў 1900 м, апынуцца на глыбіні 12 м, землятрус з магнітудай у 5 балаў, рух з хуткасцю 70 км/ч* и т.п. (подробнее см. в [7;8]). На основе данной модели формируются целые предложные сочетания: *на глыбіні больш як 200 м; дыаметрам не больш як 6 м; вагой ад 50 да 60 кг; у суме не менш чым 2 мільёны рублёў* и т.д.

В текстах по историографии частотными являются образования темпоральной семантики типа *на пачатку XX стагоддзя; у канцы 70-х і на пачатку 80-х гг.; у першай палове XX ст.; у другой трэці XX ст.* и др.

Выделенные выше и подобные им сочетания порождены речевой действительностью, в первую очередь – практикой означивания научного знания, требующей тонких и вместе с тем точных нюансировок значений и все более дробной дифференциации и категоризации (сравн. такие разные свойства объектов, как *напряженне* и *напряженность, вес* и *масса, стоимость* и *ценность*). С другой стороны, эта же речевая практика при многократных повторениях и операциях с числами требует лаконичной клишированной формы подачи, научной идиоматизации. Мы не имеем ни лингвистического, ни лексикографического описания таких единиц как в русском, так и в белорусском языкознании.

Научные тексты больше других подвергаются процессу конденсирования информации, что требует иного упорядочения языковой материи: последняя кодируется, передается графическими символами, сохраняя прежнюю энергичность слова; сравн.: *Грузавік едзе з хуткасцю 60 кіламетраў у гадзіну – Грузавік едзе з хуткасцю 60 км/г.* Информация, содержащая ответ на вопрос *Как быстро движется грузовик?* и занимающая пределы одной синтаксической позиции (характеризующего действие сирконстанта), в первом высказывании представлена развернутой синтагмой из шести элементов (слов), во втором она сокращена до четырёх, причем

сокращение произошло не только количественное, но и качественное: три знака (*кіламетраў у гадзіну*) сконденсированы в сумму четырёх субзнаков, представляющую собой один элемент синтагмы: *км/г*.

И таких примеров множество. В высказывании *Для смяротнага атручвання заманам дастаткова пападання яго на скуру ў колькасці 9 мг/кг масы цела* («Основы мед. ведаў») одну синтаксическую позицию (*Сколько замана дастаткова для смертельнага атравлення ім?*) фактически занимают девять слов: *у колькасці 9 міліграмаў на 1 кілаграм масы цела*.

Медицинская фразеология создает такие усложненные для одной синтаксической позиции синтагмы, в которых предположно-падежные синтаксемы, не теряя позиционной слитности, организованы по принципу матрешки. Предложные сочетания в таких синтагмах могут иметь двухчастную и трехчастную структуру. Например, в контекстах, извлеченных из вузовского учебного пособия «Основы медыцынскіх ведаў», можно выделить следующие синтагмы, занимающие не более одной синтаксической позиции:

(1) *Пры радыяцыйным апраменьванні (у якой ступені?) ў дозах ад 10 да 100 рад самаадвольны тып муціравання ў чалавека падвойваецца.*

(2) *Карыснае процізапаленчае дзеянне аказваюць срэбра нітрат (10 мл 0,005% раствору ўнутр (калі?) за 15 хвілін да яды) і вінілін (1,4 г прэпарата ў капсуле (якім чынам?) 1 раз у суткі з інтэрваламі праз 5-6 гадзін пасля яды.*

(3) *Ферацын прымаюць унутр у выглядзе воднай суспензіі (у якой канцэнтрацыі?) на 1 г у паўшклянцы вады 2-3 разы на дзень штодзённа на працягу 5-1 дзён.*

(4) *Працягласць інгаляцый павінна быць (як доўга?) не менш як 20-30 хвілін з інтэрвалам 30-60 хвілін.*

4. Что собой представляют синтагмы, занимающие в высказывании одну синтаксическую позицию? На наш взгляд, это речевые реализации синтаксемы. И это утверждение ничуть не противоречит определению синтаксемы, данному Г.А.Золотовой (синтаксема – минимальная синтаксическая единица, представляющая собой единство категориального значения, морфологической формы и синтаксической функции).

В развитие данного определения хотелось бы учесть два обстоятельства. Во-первых, морфологическую форму синтаксемы обеспечивает не только флексия словоформы, но и другие средства, специализирующиеся в выражении грамматического значения – предлоги (*на заўтра*), флексии других единиц (*багатую бізнес-лэдзі*), управляющая сила лексического значения господствующего над синтаксемой слова (*злавіць мыш*). Во-вторых, понятие «синтаксема» здесь уместнее воспринимать в его «эмическом» содержании (в одном ряду с понятиями «фонема», «морфема» и др.), в то время как понятия «фон», «морф» представляют так называемые «этические» единицы. Если синтагма, какой бы она длины ни была и из скольких слов она ни состояла, занимает одну синтаксическую позицию, то она является реализацией одной синтаксемы.

5. У предлога достаточно много функций [9], но наиболее диагностичной силой, на наш взгляд, обладает его синтаксемообразующая функция [10]: предлог вместе с флексией либо без нее (в сочетании с наречиями, и не только с ними) является формантом синтаксемы, а следовательно, и маркером ее синтаксической позиции. Так, в высказывании ниже можно выделить пять синтаксических позиций, т.е. пять синтаксем (отделены друг от друга косыми линиями):

(5) *Стрэлкі / гадзінніка / перамясіліся / з без дваццаці дванаццаць / на без дзесяці дванаццаць.*

Формантами двух последних синтаксем можно считать соответственно предлоги *з* и *на* – *з чаго на што*, предлог же *без* в обеих синтаксемах не является их формантом, он входит в состав их лексических компонентов, которые в свою очередь представляют собой отдельные синтаксемы, и в них он становится формантом, например, в высказываниях типа

(6) *Стрэлкі паказваюць без дваццаці дванаццаць.*

(7) *Стрэлкі паказваюць без дзесяці дванаццаць.*

Синтаксема имеет структуру, состоящую из форманта и лексического компонента. Формантом синтаксемы может быть а) предлог + флексия (*с умом*), б) только предлог (*на завтра*), в) только флексия (*умом*). Лексический компонент представлен основой синтаксемы (для существительных) или целым словом, если оно не изменяемое – инфинитив, наречие, либо более сложным образованием, как сочетание в примере (5). Взгляд на предложную синтаксему как на единицу, формант которой является маркером ее синтаксической позиции (разумеется, поддержанной и ее денотативной ролью, и предикатом высказывания), снимает вопрос о предложных синтаксемах в форме именительного падежа типа *чалавек на імені Костусь, сукенка а ля “сінявокая Беларусь”* и под., который ставился в [11] и др.

6. Снимаются также и вопросы, связанные с выражением лексического компонента синтаксемы. Лексический компонент синтаксемы не обязательно должен быть однословным, он может иметь и фразовое выражение, наличие предлога как форманта синтаксемы будет маркировать только одну ее синтаксическую позицию в высказывании. Сравним несколько высказываний:

(6) *Прыбор працуе на прыцыпу маятніка.*

(7) *Костусь жыве на прыцыпу “Радуйся”.*

(8) *Немагчыма ўвесць час жыць на прыцыпу “купі-прадай”.*

(9) *Немагчыма жыць на прыцыпу, навязанаму нам абставінамі.*

(10) *Немагчыма жыць на прыцыпу, што навязлі нам абставіны.*

Было бы насильем над логикой и здравым смыслом видеть в сочетании *на принципу* предложную функцию лишь в примере (6) только на том основании, что в структуре синтаксемы *на принципу маятника* мы имеем классический образец синтаксемы с предложным управлением, и не видеть того же самого и в остальных примерах на том основании, что лексический компонент представлен непривычной для синтаксемы формой. Не случайно придаточные атрибутивно-выделительные в европейских языках (французском и английском, например) не выделяются запятыми, в отличие от атрибутивно-распространительных, ибо опорные слова типа *принцип, тон, сэнс* в силу своей синсемантической и синсинтаксической уже выполняют релятивную функцию на уровне сложного предложения, образуя в нерасчлененных (по Н.С.Поспелову) сложных предложениях единый вместе с союзным словом союзный комплекс. Таким образом, функциональный подход позволяет объединить одной релятивной функцией весьма далёкие в строгом морфологическом отношении единицы.

Примеры (1) – (4) из научно-технических текстов показывают, что речевая действительность дает более сложные структуры синтаксисом, в которых можно выделять более чем один формант и более чем один лексический компонент. Если учесть, что в денотативной структуре высказывания возможно существование гиперролей в одной синтаксеме (*у бабулі* – субъект + локатив), то следует признать и то, что такие гиперроли могут иметь более развернутое и многословное (в целях более полной информации и более точной передачи значения) речевое выражение: *лекарства принимать как? – по 1 таблетке 3 раза в день после еды*. Многословная синтаксема представляет денотативную гиперроль «дистрибутив + дименсив + темпоратив», существующую только в типовой ситуации ‘способ принятия лекарства’, имеет структуру из трех объединенных общей денотативной ролью и единой синтаксической позицией синтаксисом, каждая со своей структурой «формант + лексический компонент». Форманты в этих синтаксисах (как константные компоненты в отличие от лексических компонентов как переменных) тесно связаны между собой, представляя трехчастную (или двухчастную) структуру: *по сколько единиц сколько раз в единицу исчисления после чего; по сколько единиц в какую единицу исчисления*. Модель применима для аналогичных ролей и в других ситуациях: *по двое в ряду; по книжке на ученика; по десять человек в шеренгу; по 25 человек в академической группе* и под.

7. Предметная область, “поставляющая” научному дискурсу подобные многословные синтаксисы, порождает и другие устойчивые элементы в структуре синтаксиса, что размывает границы между формантом и лексическим компонентом синтаксиса. Например, в высказываниях с параметрическими синтаксисами, в лексических компонентах которых задействованы квантитативы, в структуру синтаксиса вводятся слова *агульны, сярэдні, парадку, прыкладна, амаль, крыху* и др.: *Тады яна [Чарнагорыя] аб'ядноўвала 8 родапляменных саюзаў на тэрыторыі прыкладна 12 тыс. кв. кіламетраў, з насельніцтвам агульнай колькасцю каля 120000 душ* (І.А.Чарота); *Вірус ВІЧ мае сферичную форму з сярэднім дыяметрам 110 нм і дзве абалонкі – знешнюю і ўнутраную* (Асновы мед. ведаў); *Добра разагрэіце духоўку да тэмпературы прыкладна 270° С* («Звезда»).

При температурных, временных и других характеристиках вводятся плюсовые и минусовые показатели (*вышэй/ніжэй за нуль; плюс/мінус; цяпла/марозу*), параметры шкал (*на Цэльсію; на Фарангейту; С°*), для магнитуд – *на Рыхтары*), время относительно светлой и темной частей суток (*дня, вечара, на поўдні*): *Тэмпература наветра ноччу будзе ад аднаго да трох градусаў ніжэй нуля, днём – ад двух да чатырох градусаў вышэй нуля; Тэмпература ўначы можа апускацца да 3-8 градусаў ніжэй нуля, а ўдзень – да мінус 1-3* («Звезда»); *Нармальнай лічыцца тэмпература цела ад 36 да 37° С* (Асновы мед. ведаў); *Дзесятага мая, а другой гадзіне на паўдні, у двух кіламетрах ад вёскі Юравічы распачалася бітва, якая цягнулася да сямі гадзін вечара* (К.Тарасаў).

Аппроксиматоры (средства выражения приблизительности количественных величин) при квантитативном элементе лексического компонента синтаксиса могут быть двух видов: одни препозитивные, типа *каля, звыш, прыкладна* и др., служащие одновременно и формантами синтаксиса (*магутнасцю звыш 200 к.с.*), другие постпозитивные (*і болей, і старэй, і больш, і радзей*), являющиеся элементом лексического компонента (*магутнасцю 200 к.с. і болей*), что наводит на мысль о необходимости их включения (как константы) в состав предложного сочетания: *магутнасцю ... і болей*. В контекстах: *Звычайна карпы на блешню бяруцца вагой ад 2 кілаграмаў і больш* («Звезда»); *Часцей хварэюць дзеці ва ўзросце да 10 гадоў* (Асновы мед. ведаў); *Даследчыкі з Гарвардскай школы грамадскага здароўя выявілі, што рэгулярнае спажыванне адварной ці запечанай рыбы дакладна паніжае рызыку анкалагічных захворванняў. Гэта выснова зроблена на выніках абследавання 4775 асоб ва ўзросце 65 гадоў і старэй* («Звезда»).

В высказываниях научно-технического характера в структуру синтаксиса может вводиться и имя объекта, чьи свойства характеризуются количественными показателями, однако за этим именем сохраняется собственная синтаксическая позиция, которая разрывает синтаксическую позицию параметрической синтаксисы: *Цэрэбральная форма ўзнікае ад дозы апраменьвання звыш 80 Гр* (Асновы мед. ведаў) – предложное сочетание *ад дозы ... звыш*. *Дзецам да 10-12 гадоў масаж сэрца робіцца асновай далоні адной рукі з хуткасцю каля 90 разоў пры колькасці ўдзіманняў парадку 30 разоў у хвіліну* (Асновы мед. ведаў) – предложное сочетание *пры колькасці ... парадку ... у*. *На долю абсталявання з тэрмінам эксплуатацыі больш за 10 гадоў прыпадае 98,9 працэнта* («Звезда») – формант з тэрмінам ... больш за.

Числовые показатели в квантитативном элементе лексического компонента синтаксиса, принятые в языковом коллективе в качестве постоянной величины, могут заменяться предметными номинациями единиц

исчисления: *базавая велічыня, сярэдняя зарплата, светлавы год, мінімальна зарплата: Аплата пуцёўкі для людзей з даходамі большы як 5 сярэдніх зарплат складае усе 100 працэнтаў («Звязда»); Ці будзе новае школьнае адзенне па кішэні сем'ям з ніжэйшым за сярэдні даходам?» («Звязда»).* Способы выражэння лексическага компонента синтаксемы в белорусском языке были представлены в [12], хотя полное описание возможной структуры многословных реализаций синтаксем в белорусском языке еще предстоит сделать.

8. На сегодня мы не ставим задачу определить степень определенности единиц, выполняющих роль форманта синтаксемы, но задуматься над границами между формантом и лексическим компонентом синтаксемы необходимо. Особенно размыты эти границы в многословных конкретных реализациях синтаксем, подобных тем, которые были рассмотрены выше.

При составлении Реестра предложных единиц мы руководствовались следующими соображениями.

8.1. В поле предлога втягивается прежде всего лексика, уже выполняющая строевые функции в структуре высказывания – экспликаторы (*весці перамовы, адчуваць радасць*), реляторы (*мэта, прычына, вынік, залежнасць. край, сярэдзіна*), классификаторы (*якасць, прафесія, рост*) (термины М.В.Всеволодовой [13]). Отсюда предлоги и их аналоги: *у адчуванні, для вядзення, з мэтай, па прычыне, у залежнасці ад, з краю, у сярэдзіне, у якасці, па прафесіі, ростам* и под. Одни из них лексикографированы как предлоги, другие не нашли своего описания ни в словарях, ни в грамматиках, хотя в речевой практике встречаются именно в этой роли. Примеры последних (подчеркнуты): *Пятніца – спрыяльны дзень для дзелавых сустрэч і вядзення няпростых перамоў («Звязда»); Для забеспячэння вяртання групы найбліжэйшым рэйсам згадана грамадзяне былі змешчаны ў пакой чакання, які знаходзіцца ў рэжымнай частцы аэрапорта («Народная воля»).*

8.2. Из всех разновидностей предикатов легче всего вовлекаются в поле предлога реляционные, экзистенциальные и статальные, не способные к релятивной функции акциональные (кроме глаголов движения, которые во вторичной функции приобретают значение экзистенциальности): *З узнікненнем Вялікага княства Літоўскага ён (горад Мсціслаў) апынуўся на юры, па памежжы паміж княствам і Смаленскай зямлёй (У.Караткевіч); Гэтая ніша, якая да яго з'яўлення ў айчыннай паэзіі пуставала, з прыходам А.Хадановіча стала ў нашай бязлікай літаратурнай прастрані заўважнай і выбітнаю («ЛіМ»).*

8.3. Каждая предметная область своей идиоматичностью формирует устойчивые терминологические сочетания, которые в пределах синтаксемы в силу клишированности больше тяготеют к форманту, нежели к лексическому компоненту. В математике и физике часто используются слова *закон, тэарэма, палажэнне, правіла* и др., которые образуют с предлогом константный компонент синтаксемы: *згодна з законам Паскаля / Кулона / Крылова / Ома / сусветнага прыцягнення*; в заголовках научных статей: *да пытання аб прыназоўніку / межах сінтаксемы / функцыях прыназоўніка / дэфініцыі прыназоўніка*; в юридических текстах *з правам пабудовы / перадачы ў спадчыну / продажу; без права на продаж / перадачу ва ўласнасць*. В контексте: *Браслаўскі суддзя Севасцяян Мірскі ... адпісаў у 1633 годзе Багаяўленскай царкве «паўпільца ў горадзе (на якіх умовах?) з правам пабудовы на ім манастыра, шпіталь і вучылішча» (К.Тарасаў).*

8.4. На использование лексемы в роли предлога влияет аналогия, синонимические и антонимические отношения в лексике. В белорусском языке, кроме книжных параметрических *у вышыню, у глыбіню, у шырыню*, употребляются и разговорные *углыбкі, увышкі, ушыркі*, по аналогии приближающиеся к предлогам: *Асабліва палюбілі беларускі тарфянік італьянскія каноплі: яны раслі такія, якіх самі італьянцы і ў вочы не бачылі – да чатырох метраў увышкі (К.Крапіва).*

8.5. Особенно продуктивно окказиональное использование в качестве предлога метафоризированных словоформ знаменательных лексем: *на дне души, за небакрай Еўропы, пад вэлюмам дэмакратыі, без ценю сумневу* и под. О том, что приведенные примеры – явления не одного порядка, свидетельствуют их различные возможности корреляции с атрибутивными сочетаниями существительного с прилагательным: *за небакрай Еўропы – за еўрапейскі небакрай, пад вэлюмам дэмакратыі – пад дэмакратычным вэлюмам* (семантический сдвиг), и невозможно: *без ценю сумневу – * без сумнеўнага ценю, на дне души – * на душэўным дне*. В контексте: *Цяпер пра гэты мост, як пра радок з біяграфіі паэта, успамінаюць і беларускія вучні Цэлана, рацыянальныя вынаходнікі недасяжнага шляху за небакрай Еўропы. Яны імкнуцца за еўрапейскі небакрай, і ўслед за імі імкнуцца наша спрадвечная няспраўджанасць (Л.Дранько-Майсюк).*

В силу синонимии и метафоризации образуются целые ряды таких предложных единиц: *пад вэлюмам, пад маскай, пад флёрам, пад маркай, пад завесай, пад выгодам, пад шырмай чаго; пад камандаваннем, пад правадырствам, пад панаваннем, пад кіраваннем, пад эгідай, пад патранажам, пад наглядом, пад назіраннем каго/чаго; стараннямі / стараннем, дбаннем, высілкамі, клопам каго* и т.д.

В процессе предложивания знаменательных слов важнейшим фактором является их синсемантичность и синсинтаксичность. Так, главные компоненты словосочетаний с комплетивными отношениями типа *галіна навукі, сфера інтарэсаў, глыбіні вякоў, цэнтр мястэчка* и т.д. в сочетании с первообразными предлогами образуют аналитическую единицу, служащую вместе с флексией формантом одной синтаксемы: *у галіне гуманітарных навук, у сферы інтарэсаў, з глыбіні вякоў, у цэнтры мястэчка*.

Таким образом, пополнение предложной системы белорусского языка за счет аналитических образований не только системное явление, но и очень динамичный процесс. Взгляд на предлог как на синтаксеобразующий формант позволяет не только расширить круг релятивных средств, способных

выполняют предложную функцию, но и выявят особенности структуры синтаксем, образуемых такими предложными единицами.

Література

1. Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Українські прийменники: Синхронія і діакронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С.82-129.
2. Шуба П.П. Приназоўнік у беларускай мове.– Мінск, 1971.
3. Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. – Мінск, 1993.
4. Іўчанкаў В.І. Дыскурс беларускіх СМІ: Арганізацыя публіцыстычнага тэксту: Аўтарэф. дыс. ... д. філалаг. н. – Мінск, 2003.
5. Конюшкевич М.И. Некоторые закономерности образования предлогов // Актуальные проблемы современного языкознания и методика преподавания языка: Сб. матер. междунар. конф., посвящ. 105-летию со дня рождения проф. И.А.Фигуровского. – Елец, 2004. – С. 68-77.
6. Конюшкевич М.И. О потенциале предложной системы (на материале параметрических и сравнительных предлогов) // Польский язык среди других славянских языков: IV Супруновские чтения. – Минск, 2004. – С.117-126.
7. Конюшкевич М.И. Предложный деривационный потенциал параметрической лексики // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Материалы VIII Междунар. науч. конф. 15-16 апр. 2003 г. – Гродно, 2003. – С.186-192.
8. Судзуки Рина. Словоформы параметрических существительных как корреляты предлогов: структура и управление // Е.Ф.Карский и современное языкознание: Матер. X междунар. Карских чтений, 16-17 мая 2005 г. Гродно: В 2 ч. Ч.1. Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 116-121.
9. Конюшкевич М.И. Функции предлога // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк, 2005. – С. 196-202.
10. Конюшкевич М.И. Синтаксеообразующая функция предлога и механизмы опредложивания знаменательной лексики // Вопросы функциональной грамматики: Сб. науч. тр. Вып.5 / Отв. ред. М.И.Конюшкевич. – Гродно, 2005. – С. 3-19.
11. Клобуков Е.В. Переходные процессы в образовании служебных частей речи (предлоги как продуктивный класс лексем) // Вопросы функциональной грамматики: Сб. науч. тр. Вып. 4. / Под ред. М.И.Конюшкевич. – Гродно, 2002. – С. 3-13.
12. Конюшкевич М.И. Способы выражения лексического компонента синтаксемы (синтаксической позиции), маркированной предлогом (на материале белорусского языка) // Е.Ф.Карский и современное языкознание: Матер. X междунар. Карских чтений, 16-17 мая 2005 г. Гродно: В 2 ч. Ч.1. Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 104–116.
13. Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: фрагмент прикладной (педагогической) модели языка. – М., 2000.

In the article the expansion of the prepositional system of modern Byelorussian language due to analytical formations of type in сфeры інтарэсаў? глыбіні вякоў is examined. The look on a pretext as syntaxem-creating formant, that allows to define the features of structure of syntaxem with the completive relations is proved.

Keywords: Byelorussian language, pretext, syntaxem.

Надійшла до редакції 12 вересня 2005 року.

Євдокія Кравченко, Наталя Колтакова

ББК Ш12=411.4*21

УДК 81'36=161.2

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІНГВОПУРИЗМ І КУЛЬТУРА МОВИ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТЛІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених проблемам унормування української літературної мови у ХХ ст. У статті аналізуються процеси пурифікації – специфічної форми ставлення особи та етносу до мовних норм, охарактеризовано динаміку пуристичних тенденцій в українській літературній мові ХХ ст., виявлено позитивні і негативні риси лінгвопуризму.

Ключові слова: мовний пуризм, запозичення, мовна норма, варіант, термін.

В Україні розбудова суверенної держави, конституційне закріплення за українською мовою статусу державної та розширення її функцій, проблема нормативності мови набули глобального значення. Адже українська літературна мова від революційних потрясінь ХХ століття перебуває у хворобливому стані,

звучилася внаслідок втрати своїх неповторних рис та джерел, своєї глибини і гнучкості [Загнітко 2002; Масенко 2005; Німчук 2004; Фабіан 2002]. „А з руйнування мови, – переконаний О.Солженіцин, – починається і нею супроводжується руйнування культури. Це – і символічне, і духовно найнебезпечніше пошкодження” [Солженицын 1999, НЗ].

Сучасний етап нормалізації та кодифікації української літературної мови позначений надзвичайно загостреним сприйняттям проблем літературної норми у громадській свідомості. Демократизація суспільно-політичного життя, лібералізація й урізноманітнення соціально-економічних засад і морально-етичних та естетичних принципів суспільства, з одного боку, і розширення поля суспільного функціонування української мови, – з другого, викликали до життя на зламі ХХ-ХХІ ст. потужні процеси змін на всіх структурних рівнях та оновлення стилістичних засобів української літературної мови – процеси, які є досить показовими для різних слов'янських мов постсоціалістичного періоду і які нерідко об'єднують під характеристику нового етапу демократизації цих літературних мов. Саме в такі періоди, коли відбуваються кардинальні трансформації суспільства та суттєві мовні зміни, помітно посилюються вияви лінгвопуризму. Усвідомлення з боку етносу національної самобутності активізує, як правило, певні мовні функції: етнооб'єднувальну та етнодиференціальну, за таких умов на перше місце виходить ставлення мовця до мови, до її специфічності й оригінальності.

Актуальність порушеної теми полягає у потребі більш глибокого висвітлення такого складного і досить суперечливого явища, як мовний пуризм, і не лише через неоднозначність поглядів на пуризм як лінгвістичну категорію, а й через брак ґрунтовних досліджень з лінгвопуризму. Крім того, особливої уваги дослідників передусім потребують пуристичні тенденції при розв'язанні проблем усталення й уніфікації норм української літературної мови у ХХ ст.

У статті ставимо собі за **мету** проаналізувати вияви пуризму в українській літературній мові ХХ ст. У межах поставленої мети з'ясовується роль пуристичних тенденцій у процесі нормалізації української літературної мови ХХ ст, простежується інтерпретація поняття „пуризм” в лінгвістиці на різних етапах її розвитку, визначаються позитивні і негативні риси лінгвопуризму.

Аналіз пуристичних виявів в українській літературній мові ХХ ст. ґрунтується на дослідженні лінгвістичних словників, довідників з культури української мови ХХ ст. та праць українських і зарубіжних мовознавців.

Українські мовознавці, останнім часом активно працюють над створенням теоретичної моделі взаємодії мови і культури, застосовують прескриптивний, тобто нормативно-регуляторний підхід у науці про мову, що означає розгляд процесів нормалізації та кодифікації, а також їх генезис [Єрмоленко 1999, Мацюк 2002; Пономарів 2005; Струганець 2002]. Дослідники вказують, що процес нормування української мови часто „постає як реакція на загрозу денационалізації, втрати самобутності культури й національної мови” [УМЕ 2000, с.503]. Тому треба розглядати пуристичні тенденції в нашій країні не відокремлено від подібних процесів, що відбувалися в інших державах.

Явище пуризму є досить складною мовною категорією і погляди мовознавців дещо різняться щодо об'єктивності його оцінок. Це зумовило певні відмінності у дефініціях поняття, що містяться у нормативних словниках та довідниках. Слово „пуризм”, як вважають, походить від французького терміна *purisme*, утвореного від латинського *purus* – чистий [СІС 2000, с.777]. Зазначають, що пуристичні вияви вперше знайшли теоретичне обґрунтування у французькій мові у XVII сторіччі. На той час це поняття розуміли як „очищення мови від слів застарілих, низьких” [Скредина 2002, с.447]. Крім того, вивчення явищ пуризму тісно пов'язували з культурним рівнем суспільства, піднесенням національної свідомості.

Прояви мовного пуризму присутні в більшості європейських мов, оскільки всі розвинені літературні мови постійно переживають дві протилежні тенденції: „Одна тенденція пов'язана з витворенням спільного для всіх мов інтернаціонального фонду, що поширюється, запозичується із мов, які мають загальновізнаний світовий престиж. Друга тенденція викликає до життя власні, „домашні” засоби для вираження нових понять, і ці власні засоби нерідко протиставляються інтернаціональним” [Єрмоленко 1972, с.10]. Така взаємодія двох зазначених процесів (запозичування й пурифікації), констатує Б.Ажнюк, не є в історії мови чимось надзвичайним, це явище відоме й літературній мові в Україні.

Традиційно у славістиці виокремлюють три фази пуризму як мовного явища: 1) пуризм як позитивне явище, коли пробуджує прогресивні сили; 2) етап застою (стагнації), коли розвиток припиняється; 3) переродження пуризму в шовінізм [Веденов 1986, с.66]. Щодо української мови, яка тривалий час перебувала в умовах насильницького впливу з боку інших мов, запропоновані етапи виокремлюються на тлі так званого „організованого” пуризму, що і є виявом мовного засилля. Для „природного” процесу пурифікації мовознавцями визначаються наступні етапи: 1) початковий етап численних пуристичних виявів, для якого характерна велика кількість пропозицій слововживання; 2) етап формування критеріїв, аналізу, добору мовних одиниць; 3) заключний етап – утвердження норм [Веденов 1986; Мацюк 2002; Пилинський 1976].

У європейській лінгвістиці термін „пуризм” використовують переважно на позначення позитивних процесів у мові. З погляду болгарських дослідників, мовний пуризм – це „прогресивне явище, яке є частиною національної боротьби народу за політичну і культурну незалежність” [Веденов 1986, с.66]. Сербські й хорватські мовознавці, з одного боку, називають пуризм природним явищем, що виявляється в мовах, носії

яких тривалий час перебували під впливом іншої держави. З іншого боку, пуризм може бути насаджуваним, насильницьким. Це відбувається тоді, коли нові конструкції, хоча й походять з власних коренів, проте нагадують „дивну мову” і запроваджуються насильницькими методами, які врешті-решт викликають опір [Ивић та ін. 1991, с.152]. Цей різновид мовного пуризму характеризують як шкідливий, оскільки він поглиблює різницю між розмовною й літературною мовою і для цього поняття використовують терміни „надмірний пуризм”, „крайній пуризм”, „гіперпуризм”, „ультрапуризм”, „псевдопуризм” [Ажнюк 1999; Коваль 1966; Струганець 2000; Яковець 2004].

Демократичні настрої, які панували у XIX столітті, спричинили активізацію пуристичних тенденцій здебільшого в слов'янських мовах. Прагнення зберегти національну самобутність яскраво продемонстрували чехи, замінивши запозичені назви власними відповідниками: *fabrikat – yrobek, teatr – divadlo, factor – cinitel, grunt – pozemnost* [Веденов 1986, с.62]. Історія свідчить про факти сприяння і з боку керівництва держави утвердженню національного самоусвідомлення. Так, в Австро-Угорщині у XIX столітті була налагоджена робота зі створення перекладних словників управлінської термінології з німецької мови слов'янськими. Творчий підхід до відбору слов'янської і запозиченої лексики сприяв пуристичним виявам і у „Німецько-українському словнику”(1851). Український варіант словника не зазнав значного впливу пуристичних рекомендацій, однак часто поряд з іншомовними термінами наведені й українські, наприклад: *akzise – споживанє, акциза; agent – єднатель, діловик, агент; klade – скарга, жалоба, позив* та ін. [Панько, Трохимович 1988, с.133-142]. Подібні трансформації відбувалися і в болгарській мові, наприклад, мовознавець І.Богоров у граматиці відмовився від іншомовних термінів, використавши власні неологізми, а саме: *словника* замість *граматика*, *свръзка* замість *съюз* тощо [Даниленко 2001].

Особливе місце у формуванні теоретичних засад щодо шляхів розвитку української літературної мови займають учасники мовних дискусій 1891-1892 і 1903 років. І.Нечуй-Левицький, Б.Грінченко, А.Кримський, І.Верхратський, І.Франко та інші виявили бажання навіть в тогочасних умовах державної роз'єднаності українських земель подолати ці об'єктивні фактори суб'єктивним чинником – спільними зусиллями української інтелігенції обох частин України обстоювали єдину українську літературну мову, а також намагалися підняти рівень української літературної мови.

Наприкінці XIX ст. були з'ясовані джерела збагачення української літературної мови – це народна мова, проте й інші джерела виступають як необхідні (запозичення, неологізми), викладено чіткі критерії нормативності слів, почерпнутих з народної мови, іншомовних запозичень та індивідуальних неологізмів („кованих” слів). Звернення до мовознавчої спадщини XIX ст. дозволяє внести певні корективи в наукову літературу щодо поглядів дослідників на запозичення та неологізми в той час. Тривалий час утверджувався стереотип про націоналістичну, реакційну позицію більшості українських дослідників поч. XX ст. Так, стверджувалося (за винятком праць М.М. Пилинського та О.Г.Муромцевої), що Б.Грінченко займав виразно пуристичну позицію, бо ігнорував іншомовні слова-інтернаціоналізми. Він загалом дотримувався раціонального підходу до іншомовних слів та був проти захаращення мови невдалими діалектизмами, на відміну від А.Кримського, який закликав точно відтворювати діалект в літературі. На думку Б.Грінченка, цуратися запозичень не треба, доцільно брати їх, якщо є потреба; з двох слів-синонімів (одне – українське, а інше – запозичене) перевагу віддавати своєму українському; не варто брати з чужої мови всі слова, що мають спільнослов'янський корінь (на цій підставі він заперечував русизм *просвещение (просвіта)*, хоча його корінь *svit* існує в українській мові)”. Визнаючи запозичення як другорядне джерело, Б.Грінченко рекомендував зважати на стиль, у якому вживається іншомовна лексика [Статєєва 1998, с.35-36]. Позиції Б.Грінченка щодо запозичень не в усьому були виявом „крайнього пуризму”. Завдяки праці багатьох дослідників уже на межі XIX і XX ст. сформувалися основні засади наукової концепції у галузі стандартизації української мови.

Відродження націй на початку XX ст. позначене зміною політичного життя в Європі і супроводжувало утвердження літературних варіантів мов. Пуристичні тенденції у 20-х роках XX ст. стають загальною ідеєю, зумовленою потребами очищення мови, носії якої перебували в різних державах, і їх мовлення відповідно зазнало впливу з боку державних мов цих країн. Чеські мовознавці закликали до очищення зовнішнього і внутрішнього, повернення до природності й самобутності, не забруднених першоджерел, своєрідності знання й мистецтва [Андерш 1991, с.20-21]. Явища пуризму позитивно оцінила й болгарська інтелігенція. У 20-х рр. залучення питомих елементів стало необхідністю, бо, на думку болгарських дослідників, запозичене слово – носій іншої соціальної інформації [Веденов 1986, с.65]. Пуристичні тенденції були поширені і в Росії у 20-х роках XX століття. До цієї проблеми звертається С.І.Виноградов у статті “Дискусії про мову перших пореволюційних років”, де він звертає увагу на так званій “смаковий пуризм”, що знаходить свій вияв в оцінках на зразок “не подобається”, “ріже вухо”. „Учений” пуризм, на його думку, був спрямований насамперед проти великої кількості новоутворених абрєвіатур. Адже в той час складноскороченими словами занадто зловживали, що й викликало протест у громадськості. С.І.Виноградов вважає, що ці “мовні оцінки... несли чіткий відбиток ворожого ставлення до революції”, та все ж вони впливали на підвищення рівня культури мови [Виноградов 1977].

Вияви пуризму в українській мові відрізнялися від подібних процесів, скажімо, в мові болгар, які звільнили її від турецького впливу, чи румунів, що вилучали з ужитку слов'янізми, або чехів, які очищали свою

мову від германізмів. Болгарія і Румунія були вже незалежними державами, а чехи мали свою автономію в царині культури [Шевельов 1998 с.11].

Історія еволюції української наукової думки засвідчує увагу до цих проблем у ХХ ст. не тільки наукової еліти, а й широких кіл освічених людей [Лушпинська 2000; Статєєва 1998; Трифонов 2000]. Пуризм як специфічна форма ставлення особи або етносу до мовних норм з різним ступенем активності виявлявся на всіх етапах розвитку української мови у ХХ ст. і посилювався у визначальні для нації періоди історії, маючи в кожному з цих періодів притаманні йому специфічні риси. Порівняння життя мови, рівня розвитку літературних норм у діапазоні ХХ ст. є досить показовим у цьому плані.

У першій половині ХХ ст. українці в УРСР опинилися у двозначному становищі: з одного боку, об'єднання українських земель допомогло утвердженню єдиної літературної мови, але, з іншого, радянська влада аж ніяк не сприяла розвитку української мови як самобутньої, самодостатньої. Питання нормування української літературної мови на поч. ХХ ст. осмислювалося провідними українськими лінгвістами і забезпечило надійне підґрунтя для подальших потужних нормалізаційних процесів мовного життя соціуму.

Виокремилися два основних напрямки нормалізаційних процесів в українській мові, коли погляди мовознавців щодо використання ресурсів народної мови розділилися на радикальні й помірковані. Один напрямок представлений етнографістами (крайніми пуристами – М.Гладкий, А.Кримський, Є.Тимченко, С.Смеречинський, І.Огієнко, В.Сімович. та О.Курило в ранніх працях), а другий – представниками синтетизму (помірковані пуристи – О.Синявський, М.Сулима, М.Наконечний, М.Сумцов, О.Курило в пізніх працях), оскільки йшлося про синтез народної й книжної традицій, хутірських та урбаністичних елементів [Шевельов 1997]. Помірковані пуристи (м.Харків) пропонували використовувати власні мовні засоби для номінації нових предметів, понять чи явищ, які були названі готовими російськими конструкціями. Та „найчисленнішою й впливовою була етнографічна школа в мовознавстві”. З осередком у Києві школа шукала „чистоти української мови в народній пісні й оповіді старих записів, а тим самим у своїх практичних висновках була виразно архаїзаторською. Праця етнографічної школи була дуже корисна, поскільки вона виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту. Праця ця ставала до певної міри небезпечною, коли те, що здавалося національно питомим, безоглядно накидалося літературній мові, не звертаючи багато уваги на те, наскільки воно було ще живе й життєздатне і наскільки воно забезпечувало різноманітність жанрів і стилів модерної літературної мови” [Шевельов 2002, с.13-14]. Романтично-народницька настанова була провідною у цього напрямку. Представники цієї течії намагалися не вживати чужих „духу української мови” одиниць. Серед яких: іншомовні слова зокрема, терміни (*конус, паралельний, фотографія*), віддієслівні іменники із суфіксом *-к-* на означення процесу дії (*перевозка – перевезення*); віддієслівні іменники із суфіксом *-ч(а)* (*подача, передача, видача*); віддієслівні іменники; на *-ння, -ття* (*читання, закінчення*); іменники із суфіксом *-чик, -щик* (*покажчик, носильщик, рознощик*); прикметники із частинами *-подібний, -видний* (*людиноподібний, грушевидний*); прикметники з суфіксами *- очн(ий), -ечн(ий)* (*виставочний, зварочний*); прикметники іншомовного походження з суфіксом *-альн(ий)* (*преміальний, офіціальний, емоціональний*); дієслова з суфіксами *-ир-, -ір-* (*репетирувати, командирувати*); пасивні дієслівні форми на *-ся* (*брався, досліджувався, розбирався*); активні дієприкметники на *-чий* (*нападаючий, відпочиваючий, мітингуючий*); конструкції з прийменником *по* (*по горизонталі, по аналогії*); форми орудного предикативного (*основне навантаження виконано мною, яскравим прикладом слугує*); конструкції на *-но, -то* з *буде, було* (*було запропоновано, буде оприлюднено*)” [Курило 2004; Матіяш 1999; Німчук 2004; Шевельов 2002]. Мова йшла, таким чином, про вибирування й культивування „свого, одмітного”, що виявлялося в особливих, тільки українській мові „властивих законів синтаксичних” і відбивало властиву „нації звичку думати” [Курило 2004, с.15].

Утвердження норм української літературної мови відбувалося в умовах протистояння двох мовних традицій: центрально-східної з впливом російської та західної з впливом польської мов. Щоб узгодити різні мовні стихії, мовознавці радили використовувати нормативні варіанти. Безперечно, подані пропозиції розхитували літературну норму, але за умови подальшого природного розвитку мови одні варіанти стали б кодифікованими, а інші потрапили до розряду ненормативних” [Даниленко 2001; Загнітко, Кравченко 2003].

У 30-х роках ХХ ст. змінилася мовна політика. Насаджується думка, що мовний пуризм є відбиттям напруженості націоналістичних настроїв. Слово „націоналістичний” вживається із негативною семантикою, що є даниною тогочасним історичним умовам. Усе „одмітне”, національне кваліфікується як націоналістичне, а отже і антирадянське. Оскільки пуристичні тенденції пов'язані зі зростанням національної свідомості, тогочасна мовна політика засуджує й український мовний пуризм як „український буржуазний націоналізм у мові” [УМЕ 2000, с.503]. Правописні норми української мови зазнали змін, і поряд з національними мовами республік радянського союзу опинилися в ситуації цілковитої незахищеності перед російською експансією [Коряков 2002, с.113; Фабіан 2002].

У Європі в середині ХХ ст. простежувалися вияви пуристичних тенденцій. Так, у болгарській мові в цей період замінювали тюркізми, намагалися дублювати інтернаціональну термінологію власною: *аудиторія – слушання, слушательство; біологія – животнознання; мікроскоп – дребноглед* [Веденов 1986, с.65]. Частина подібних пропозицій були визнані ультрапуристичними і їх не підтримала громадськість.

В Україні дуже помірковані прояви пуризму з 60-х років лунали під гаслами боротьби за культуру мови. Зверталася увага на те, як люди сприймають рекомендації з культури мови. Адже більшість мовців розуміли їх як “заборону, обмеження, стримування природного в індивідуальному слововживанні”. І саме в такому розумінні, на думку В.Русанівського, культура мови ототожнюється з пуризмом [КУМ 1990, с.12].

За радянських часів розглядає явище пуризму Л.Булаховський у “Нарисах загального мовознавства”. Автор висловлює досить прогресивні погляди на це явище. Зрозуміло, йому не вдалося повністю уникнути певної політичної заангажованості та важливим для нас є те, що пуризм за визначенням Л.Булаховського – це “тенденція, через яку більшою або меншою мірою пройшли мало не всі культурні мови” [Булаховський 1955, с.116]. Однак чіткого визначення „пуризму” Л.Булаховський не наводить, що значно ускладнює розуміння його поглядів. Чистоту мови і “пуризм” чітко розмежує А. Коваль, вважаючи ці два поняття несумісними. Адже, на її думку, “боротьба за чистоту, за культуру мови не повинна зводитись до дистильовання її, до повної “стерилізації” [Коваль 1966, с.21]. Саме таке явище вона ототожнює з пуризмом. На нашу думку, її погляди дуже категоричні, а явище пуризму не можна протиставляти боротьбі за чистоту мови. Вони перебувають у нерозривному зв'язку, коли одне з них (боротьба за чистоту мови) є невід'ємною частиною другого. Такі визначення є до певної міри однобічними, неповними, оскільки основна увага зосереджена на усуненні іншомовних слів, а прагнення до очищення мови від розмовних, просторічних, діалектних елементів не враховане. Вдалим і неупередженим є запропоноване визначення пуризму Д.Ганич і І.Олійником. Це “прагнення до очищення літературної мови від іншомовних запозичень, неологізмів, а також від проникнення в літературну мову лексичних чи граматичних елементів, які стоять за межами норми” [СЛТ 1985, с.231-232].

Однак сучасні нормативні праці (що є витворами нової доби в українській лексикографії), здебільшого залишаються у догмах старої ідеології щодо тлумачення пуризму. На думку С.Семчинського, такі тенденції пов'язані “з мовною політикою шовіністичного забарвлення” [Семчинський 1998, 34]. Інші продовжують розглядати це явище як “вияв надмірного очищення літературної мови від неологізмів, розмовних, просторічних, діалектних, іншомовних елементів” [Срмоленко 2002, с.145] чи кваліфікують як „навмисне цілеспрямоване усунення з мови всіх іншомовних слів” [Кочерган 2004, с.234]. (Пор. у російських науковців: “свідома протидія проникненню іншомовних слів, прагнення очистити мову від “іноземщини” [Маслов 1998, с.209]). Навіть побіжне зіставлення дефініцій “пуризму” у різних вітчизняних джерелах, демонструє певну еволюцію поглядів на це явище у ХХ ст. – від повної відсутності його визначень, від негативних характеристик до більш об'єктивних тлумачень. Переважна більшість нормативних кодексів при розгляді цього явища увагу зосереджує на негативних його виявах. Вживання лексем „крайній”, “надмірний” щодо пуризму у мовців асоціюються із чимось негативним. Але у свідомості присутнє й розуміння того, що загалом процес очищення мови є явищем позитивним. Змінюється ставлення до лінгвопуризму – змінюється й дефініція явища пуризму, вона не є застиглою. Тлумачення пуризму і сьогодні потребує уточнення, врахування його суперечливого характеру. Адже цей комплекс явищ є значно складнішим і в ньому поєднуються процеси, як власне демократизації літературної мови, так і взагалі лібералізації її нормативної основи, тобто вже дозволеного як стихійного, так і цілеспрямованого відходу від її попереднього досягнутого й відповідним чином унормованого стану.

На зламі ХХ – ХХІ століть відбувається різка зміна мовної ситуації, коли події за своїм впливом на суспільство і мову стають подібними до „революційних”. Хвиля пуристичних виявів охопила здебільшого мови країн колишнього соціалістичного табору. Як результат – зміни торкнулися не тільки мови чи форм її існування, але і самого ставлення суспільства до мови, адже мова стає символом інших суспільно вагомих явищ: народу, традицій, культури.

Самобутність національних мов відстоюють у багатьох державах Європи: Німеччині, Франції, Польщі, Естонії, Хорватії, Сербії, Словенії, Македонії, Росії, Україні, при цьому використовуються різні підходи, які, звісно, викликають різне сприйняття. Так, у Німеччині Товариство захисту німецької мови з 1997 р. згуртувало інтелігенцію, студентів, школярів, робітників і протидіє надмірному залученню англіцизмів, особливо коли запозичення спричинені модою. У Франції прийнято „Закон Тубона” про захист французької мови від агресії американізмів і ним передбачені штрафи за надмірне використання іншомовної лексики [Бахирев 2001, с.6-8]. Найбільш активними з погляду вияву пуристичних тенденцій виявляються словенська й хорватська мови. При словенському парламенті з 1994 року працює група експертів з мовної політики й мовного планування [Невекловський 2002, с.129.]. У Хорватії створено Раду з унормування хорватської мови та задіяно пресу [Багдасаров 2002, с.48] У 1999 році польський сейм затвердив „Закон про захист польської мови” [Zimnowoda 1999 с.18]. Крім того, у провідних європейських країнах. Таких як Бельгія, Франція, Іспанія, навіть правила культури мовлення в офіційних сферах закріплені на законодавчому рівні. В Україні, як і в інших європейських країнах, з 1989 році діє „Закон по мови”. Український пуризм на зламі ХХ-ХХІ століть вирізняється специфічними рисами, маючи спільне з подібними явищами в інших мовах. Пуристичні тенденції є позитивними, коли йдеться про активізацію національних елементів у мові. Це стосується: вилучення складних, незрозумілих іншомовних нововведень, які мають рідномовні синонімічні відповідники (укр. *консенсус* – *згода*, *паритет* – *рівність*, болг. *курорт* – *здравище*; слов. *export* – *vyvoz*); відмова від іншомовних слів, які вже прижилися, і заміна їх власними новотворами (*кросворд* – *рос. крестословица*) (Набоков), *телебачення* – хорв. *dalekovidnica*). Характерною рисою українського лінгвопуризму є також залучення лексем, суттєво обмежених

чи вилучених в часи радянського диктату або пропонованих пуристами 20-х років (*клімат – підсоння, середовище – довкілля, оратор – поромовець, карта – мапа, фон – тло, процент – відсоток*). Відбувається вилучення з ужитку мовних одиниць, подібних чи тотожних з відповідниками панівної мови і залучення власних ресурсів (протиставлення українського та російського варіантів: *алтар (рос. альтарь) – вітвар, витюки (рос. истоки) – джерела*) та ін. Щоб уникнути слів, утворених за російським зразком, тиражуються запозичення із західноєвропейських мов: *гелікоптер* замість *вертоліт*, *амбасадор* замість *посол* тощо. Погляди щодо вживання лексичних одиниць з „чужою” етимологією можуть набувати і ознак ультрапуризму: укр. *парасолька – розчипірка*, рос. *фонтан – водомет*, болг. *океан – водан* та ін. Дотримуючись ультрапуристичних поглядів частина мовців, використовує *г* замість *г* у словах: *аграрний, маргарин, газета, тараж, жаргон, прогрес* та ін. „Український правопис” (1989) подає перелік лексем зі звуком [г], хоча про іншомовні слова з цим звуком у ньому майже не йдеться.

Апофеозом пуризму вважають працю П.Штепи „Словник чужослів. Знахідки” (Торонто 1997). За добрими намірами у автора втрачається почуття мовної реальності. На один шабель, як непридатні, в мові української діаспори ставляться і слова, що явно перебувають поза літературною нормою (*опінія, опрокидати, опухоль, амбасадор, олрайт*) і широкоживані іншомовні запозичення, визнані і в Україні, і в діаспорі, наприклад: *вертоліт (гелікоптер) – крутяк, айсберг – горюкрига, оператор – рухач* тощо [Ажнюк 1999, с.249].

Взагалі ж паралельне вживання лексем із тим самим значенням і тривале співіснування стилістично недиференційованих дублетів є скоріше ознакою нестабільності й занедбаності, ніж культивованості мови. За таких умов ухил в бік полівалентності здатний суттєво погіршити її життєздатність, адже неодмінною передумовою успішного функціонування мови є сталість мовного стандарту.

Позитивне у лінгвопуризмі – це прагнення до залучення власних мовних ресурсів, що безпосередньо впливає й на самоствердження нації. Серед **позитивних** визначають такі риси пуризму, як: збереження самобутності національної мови; стабільність літературних норм; пропагування виражальних засобів рідної мови; використання її лексико-семантичних, фразеологічних, граматичних можливостей для передачі нових понять; збагачення літературної мови за рахунок народної. Український лінгвопуризм не викликати суперечностей лише за умови використання мовних одиниць на обох територіях. Негативним у пуризмі є його надмірне прагнення очистити мову від усіх запозичень, не зважаючи на їх усталеність. До негативних рис пуризму відносять насамперед догматичне проголошення незмінності літературних норм; нерозуміння поступального розвитку мови; запровадження штучних норм, які відмежовують літературну мову від мовної практики; антиісторизм в оцінці розвитку мови та ретроспективність; неприйняття будь-яких новотворів та одностороннє сприйняття мовного контакту. Український лінгвопуризм не викликати суперечностей лише за умови використання мовних одиниць у мові всіх українців, як це відбулося з прагненням відродити питому українську літеру *г*.

Таким чином, переконуємося, що мовнореформаторська активність в Україні через призму європейських процесів сприймається зумовленою культурно-історичними чинниками та спробою вирішення досить давніх лінгвокультурних конфліктів. Зумовлені ці процеси були важливими суспільно-політичними подіями й розвивалися за такою схемою: зростання національної свідомості – поширення пуристичних тенденцій – встановлення мовних норм. У ХХст. чітко окреслюються три хвилі мовного пуризму, коли найвиразнішими та найпотужнішими були процеси пурифікації у 20-х роках ХХ ст. (доба „українізації”) та в кінці ХХ ст. (період „демократизації”), а помірковані у 60-і роки. Вияви пуристичних тенденцій в українській літературній мові ХХ ст. були ї залишаються важливою складовою нормалізації нашої мови. Крім того, вияви українського лінгвопуризму відбуваються у контексті існування двох мовних традицій: центрально-східної з впливом російської та західної з впливом польської мов.

Література

- Ажнюк 1999: Ажнюк Б. Українська мова у Новому Світі // Українська мова / За ред. С.Єрмоленко. – Орле, 1999. – С. 228-270.
- Ажнюк 2001: Ажнюк Б.М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С.48-54.
- Андерш Й.Ф. 1991: Андерш Й.Ф. Про співвідношення чеського літературного й нелітературного мовлення і відображення його в „Чесько-українському словнику” // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С.19-23.
- Антоненко – Давидович 1997: Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К.: Українська книга, 1997. – 336 с.
- Архангельський А., Новопрудский С. Россию будут спасать русским языком // Известия, 13 февраля 2001 г. – С.4.
- Бабич 1990: Бабич Н.Д. Основы культуры мовлення – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
- Багдасаров 2002: Багдасаров А.Р. О нормировании хорватского литературного языка и языковой политике в 80 – 90-х годах ХХ века // Славяноведение. – 2002. – № 3. – С.40-49.
- Баранник 2001: Баранник Д.Х. Українська мова на межі століть // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С.40-47.

- Бахирев 2001: Новейшая история языковой политики Франции: Сборник статей и материалов / Сост. Ю.Г.Бахирев.– М.: Московский Лицей, 2001. – С.1-11.
- Белей 2001: Белей О. Наскільки українськими є новочасні українські фірмоніми? // Дивослово. – 2001. – № 2.– С.12–13.
- Булаховський 1955: Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад.школа, 1955. – 248 с.
- Веденов 1986: Веденов М. Норма и реч. – София: Народна просвіта, 1986. – 87 с.
- Виноградов 1977: Виноградов С.И. Дискусии о языке первых послереволюционных лет // Русская речь. – 1977. – № 2. – С.37-45.
- Даниленко 2001: Даниленко Л.І. Лексико-семантичні інновації в сучасній чеській мові // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С.104–112.
- Їжакевич 1969: Їжакевич Г.П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. – К.: Наук. думка, 1969. – 303 с.
- Загнітко 2002: Загнітко А.П. Українська мова як державна: ретроспектива і сучасність // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 2. – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім. – 2002. – С. 109-117.
- Загнітко, Кравченко 2003: Загнітко А.П., Кравченко Є.Г. Правописно-морфологічні і синтаксичні вияви українського кличного // Проблеми унормування української літературної норми: Зб. матеріалів розширеного засідання координаційної ради „Українська мова”. – К.-Херсон. – 2003.
- Караванський 2001: Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне “я”. – К.: Академія, 2001.– 240с.
- Коваль 1966: Коваль А. П. Культура української мови. – К.: Наукова думка, 1966. – 193с.
- Коряков 2002: Коряков Ю.Б. Языковая ситуация в белоруссии // Вопросы языкознания. – 2002. – № 2. – С.109-127.
- Кочерган 2004: Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник. – К.: Академія, 2004. – 368 с.
- Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2004. – 303 с.
- Лушпинська 2000: Лушпинська Л.П. Проблема нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини XIX – поч. XX століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківск. – 2000. – 18 с.
- Маслов 1998: Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М.: Высш. школа, 1998. – 272 с.
- Матіяш 1999: Матіяш Д. Внесок Олени Курило в розвиток сучасної української літературної мови // Молода нація. – К.: Смолоскип, 1999. – С.217-243.
- Мацько 2000: Мацько Л. Українська мова в кінці XX ст. // Дивослово. – 2000. – № 4.– С.15-20.
- Мацюк 2001: Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2001. – 373 с.
- Невековский 2002: Невековский Г. Языковая ситуация на территории распространения южнославянских языков // Вопросы языкознания. – 2002. – № 2. – С.128-134.
- Німчук В. Доля проекту новітньої редакції „Українського правопису” // Проблеми унормування української мови: Зб. матеріалів розширеного засідання координаційної ради „Українська мова”. – Київ-Херсон. – 2003. – С. 4-37.
- Огієнко 1995: Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995.
- Одарченко 1997: Одарченко П. Про культуру української мови. Збірник статей. – К.: Смолоскип, 1997. – 320 с.
- Ожегов 2001: Ожегов С.И.: Архивные материалы. Рассуждения о правильности языка // Словарь и культура русской речи. К 100-летию С. И.Ожегова. – М., 2001. – С.431-435.
- Панько 1998: Панько Т. І., Трохимович К.К. Типологія суспільно-політичної лексики в слов'янських мовах // X Міжнародний з'їзд славістів. – К.: Наук.думка, 1998. – С.136-148.
- Пилинський 1976: Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976. – 274 с.
- Пономарів 2000: Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник.– Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
- Потебня 1985: Потебня О. Естетика і поетика слова. – К., 1985. – С.171-172.
- Семчинський 1998: Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К.: Вища школа, 1998.–328 с.
- Симоненко 2003: Симоненко Л. О. Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності:здобутки і прорахунки // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2003.– Вип. V. – С.18-22.
- Скрелина и др. 2001: Скрелина Л.М., Становая Л.А. История французского языка:Учебник – М. : Высшая школа , 2001. – С.445-447.
- Ставицька 2001: Ставицька Л. Українсько-російська двомовність: соціопсихологічні та лексикографічні аспекти // Дивослово. – 2001. – №11. – С.13–16.
- Стагеева В.І. Світоглядно-мовна концепція українських письменників кінця XIX - поч. XX ст.: Автореф. дис. ... докт. наук. –Ужгород. –1998. – 44 с.

- Струганець 2002: Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
- Трифонов Р.А. Роль мовної дискусії початку ХХ ст. у процесі формування літературних норм української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2000. – 20 с.
- Українська мова / За ред С.Єрмоленко. – Ороле, 1999. – 289 с.
- Чередниченко 1962: Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К.: Рад.школа, 1962.
- Шевельов 1998: Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – К.: Час, 1998. – С. 281-392.
- Шевельов 1998: Шевельов Ю. Так нас навчили правильних проізношень // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К.: Час, 1998. – С. 236-280.
- Шевельов 2002: Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. – К.: Вид дім „КМ Академія”, 2002. – 127 с.
- Шевельов 2002: Шевельов Ю. про критерії в питаннях українського офіційного правопису // Український правопис: так і ні. – К.: Довіра, 1997. – С.47-67.
- Яковець 2004: Яковець Р. Вияви пуризму у звуковій системі української мови // Лінгвістичні студії. Вип.13. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С.387-391.
- Яворська 1999: Яворська Г. Генеза сучасних проблем нормалізації та кодифікації // Українська мова / За ред С.Єрмоленко. – Ороле, 1999. – С. 201-221.
- Ивић и др.1991: Ивић Н., Клајн Н., Пешикан М., Брборић Б. Језички приручник. Београд: Радио Телевизија Београд, 1991. – 303 с.
- Zimnoda J. Normatywistyka wobec zapożyczen w języku polskim // Poradnik jezykowy. –1999.– № 8-9. – S.14-23.

Список джерел та прийнятих скорочень

- ДКМ – Довідник з культури мови: [Посібник] / С.Я.Єрмоленко. – К.: Вища шк., 2005.- С.11-13.
- КМСТ – Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2000. – 88 с.
- КТСЛТ – Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
- КУМ – Культура української мови: Довідник, за редакцією В.М. Русанівського. – К.: Либідь, 1990 – 304 с.
- ЛЕС – Арутюнова Н. Д. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
- ЛС – Розенталь Д. Э. Лингвистический словарь. – М., 2000 – 367 с.
- ЛСД – Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Грам'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997 – 752 с.
- СІТ – Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
- СЛТ – Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
- СЛТ – Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 235 с.
- УМЕ –Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – 750 с.

In article processes which took place in the European languages on extent XX centuriers are considered. In particular, displays purism tendencies in Ukrainian and other slavic languages are investigated separation not clear speaking another language elements having national synonymic equivalent, replacement international forms own new words, eliminations of the language units imposed by prevailing language.

Keywords: words, purism tendencies, norm, variant, language elements, synonymic equivalents.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2005 року.

Ірина Кудрейко

ББК Ш 12 = 411.4 * 202

УДК 81' 271.12

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ПАРАМЕТРИ МОВНОЇ НОРМИ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ: МОРФОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ (НА МАТЕРІАЛІ МОВЛЕННЯ МІЖАНЦІВ МАЛИХ МІСТ ДОНЕЧЧИНИ)

У статті розглядається питання про стан культури української мови на граматичному рівні. З цією метою досліджується рівень мовленнєвої компетенції учнів загальноосвітніх шкіл м. Макіївки. Значна увага приділяється чинникам, які впливають на оволодіння українською літературною мовою під час навчального процесу в загальноосвітній школі.

Ключові слова: стан мови, мовна норма, граматична категорія, відмінок.

Проблема мовної норми посідає чільне місце у загальному переліку мовознавчих проблем. У лінгвістичній науці поняття норми не має чіткого визначення, що суттєво активізує посилення інтересу мовознавців до розв'язання цього питання. Наша стаття продовжує ряд публікацій, присвячених проблемі мовної норми.

Актуальність порушеної теми полягає в неоднозначності поглядів на проблему мовної норми, бо мовна норма народжується в боротьбі двох суперечливих тенденцій: тенденції до внесення змін у наявне використання мовних засобів і тенденції до традиційного їхнього вживання.

За мету нашої роботи ставимо відстеження й аналіз основних поглядів на мовну норму, яка визначається не лише використанням мовних засобів, а й впливом різних мовних і немовних теорій.

Завдання роботи: 1) користуючись попередніми й сучасними дослідженнями, розглянути в теоретичному аспекті проблему мовної норми; 2) охарактеризувати соціальний аспект володіння мовою; 3) описати найуживаніші морфологічні помилки.

Матеріалом для дослідження послужили окремі наукові праці вітчизняних та російських мовознавців XX – XXI століть.

Мова – унікальна, але не єдина знакова система: її можна порівняти з мовою птахів, дорожньою сигналізацією. Мова – це не просто система знаків, а сукупність і результат різноманітних відносин до навколишнього світу. Своєрідність мови як суспільного явища полягає, по – перше, в універсальності мови як засобу спілкування, по – друге, мова – це засіб, а не зміст і не ціль спілкування; семантична оболонка суспільної свідомості, а не зміст свідомості. Мова являє собою те, у чому узагальнено й доведено до окремої людини досвід суспільно-історичної практики людини, внаслідок цього вона є також умовою засвоєння цього досвіду й поряд з цим формою існування у свідомості індивідів. Мова – універсальний засіб спілкування народу, вона зберігає єдність народу в історичній зміні поколінь і суспільних формацій, усупереч соціальним бар'єрам, що призводить до поєднання народу в часі, у географічному й соціальному просторі.

Щодо української мови, то ще й досі не розв'язане питання функціонування української мови в державі. Довгі роки в Україні існувала політика русифікації, яка призвела до того, що перше місце посіла російська мова (насамперед у південно-східних регіонах), а українську мову розглядають як функціонально потенційну. Внаслідок білінгвізму відбулася асиміляція української культури, знизився рівень мовленнєвої культури багатьох поколінь. У якому ж стані сьогодні перебуває українська мова?

Уперше поняття “стан мови” як соціолінгвістичну категорію виділив у своїй монографії “Типологія мовних систем і ситуацій в країнах романської мови” [1976] Г.В.Степанов. У цьому терміні автор припускає єдність двох сторін мови – зовнішньої системи та внутрішньої структури. Зовнішню, функціональну систему мови, за Г.В.Степановим, складають “усі види диференціації (варіювання) мови, які виникають під впливом зовнішніх факторів (часових, просторових, соціальних) і які виконують ту чи іншу функцію в соціумі” [с.42]. Г.В.Степанов подає таке тлумачення терміну “стан мови”: “Під станом мови ми розуміємо сукупність усіх її варіантів... Компоненти, які характеризують стан мови, складаються з репертуару функціональних стилів (офіційно-ділового, наукового, художнього, розмовного та інших), форм існування (діалект, загальнонародна мова, національна мова) і форм реалізації (усна, писемна)” [Степанов 1976, с.154].

Стан мови знаходиться у прямій залежності від дотримання носіями мови усталених норм. З усього багатства народно-розмовної мови у зв'язку з потребами спілкування в різних сферах людської діяльності протягом віків були відібрані найбільш придатні для обслуговування мовного суспільства мовні засоби, сукупність яких і є нормою літературної мови. Саме норма визначає правила матеріалізації абстрактних систем одиниць мови у сформовані образи конкретних мовних здобутків, утримує мову від розхитування. На рівні норми існують визначені мовним колективом і закріплені практикою спілкування мовні еталони.

Стан будь-якої мови залежить від набору форм існування, їх комунікативних можливостей, розподілу за сферами спілкування, взаємодії форм існування мови в мовленнєвій практиці даного народу в певний історичний період.

Мова – це система елементів, використання яких дає людині можливість висловлювати свої думки, можливість спілкуватися з іншими людьми, можливість вільно контактувати.

Система елементів організована своїми внутрішніми зв'язками й відносинами, завдяки чому можливим стає обмін інформацією між членами певного мовного колективу. Абстрактні елементи системи здобувають своє матеріальне втілення в мові, але оскільки система є визначальною організованою структурою, то її матеріальна форма теж є структурно організованою, спорудженою на принципах, визначених нормою.

У зміст поняття норми вкладається щось традиційне. За Е.Косеріу: “Норма – це система обов'язкових реалізацій, прийнятих у даному суспільстві й даній структурі. Норма відповідає не тому, що можна сказати, а тому, що вже сказано й що за традицією вживається в певному суспільстві” [Косеріу 1963].

Сучасна українська мова – це національна мова українського народу, вияв української національної культури. Українська літературна мова, як і кожна високорозвинена мова, має дві форми – писемну й усну, що характеризуються особливостями як з боку лексичного складу, так і з боку граматичної структури, оскільки розраховані на різні види сприйняття – зорове й слухове.

Щоб стати зручним засобом спілкування людей у суспільстві, і усна, і писемна форми літературної мови мають бути приведені до одного загальноприйнятого зразка, тобто повинні бути унормовані.

Нормативність української літературної мови полягає в тому, що склад словника в ній регламентовано, значення і вживання слів, вимова, правопис, творення граматичних форм слів підпорядковується загальноприйнятій нормі. Мовна норма – факт історично зумовлений. Норма – це сукупність найбільш придатних у процесі спілкування засобів мови, що склалися в результаті відбору мовних елементів (лексичних, фонетичних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних) з числа кількох наявних становить норму.

Проте поняття норми не виключає в окремих випадках варіантів, що відображають постійні зміни, які відбуваються в мові. Наприклад, літературними ще й на сьогодні вважаються норми: *помілка й помилка*, але тільки *помилкі, помилók, помилкám; алфáвіт і алфавіт; куліна́рія і куліна́рія*.

Мову завжди слід розглядати у зв'язку з суспільним розвитком, тому що розвиток мови залежить від розвитку суспільства, природнього й соціального середовища. Залежність від розвитку суспільства означає водночас і залежність від соціально-економічного розвитку, утворюються змінені й якісно нові форми й зміст, які впливають на мислення й свідомість, а також на мову, її розвиток.

Кожна літературна мова має певні правила вимови, наголошування, написання слів, вживання розділових знаків. Вивченню цих правил, виробленню вміння застосовувати їх в усній і писемній мові приділяється багато уваги, але для засвоєння літературної мови цього замало.

Кожному учневі потрібно також оволодіти словниковим багатством, добре розуміти значення слів, правильно вживати й уміти пов'язувати їх у словосполученнях і реченнях, а також розмістити у певному порядку.

Задля того, щоб зрозуміти, у якому стані знаходиться сьогодні українська мова, наскільки гарно учні володіють рідною мовою, проаналізуємо мовлення учнів ряду шкіл Макіївки. Поняття володіти мовою донедавна не сприймалося лінгвістами як термін. Але останнім часом завдяки сучасним темпам розвитку лінгвістики поняття, які раніше сприймалися інтуїтивно, набули конкретного визначення. Для того, щоб краще оцінити знання, вміння і навички учнів з української мови, скористуємося тлумаченням і дефінуванням терміна "володіння мовою", яке одним з перших запропонував Ю.Д. Апресян. На його думку, володіти мовою означає: 1) уміння висловлювати задану думку різними засобами (здатність перефразувати); 2) уміння розуміти сказане даною мовою, а також володіти омонімією, синонімією; 3) уміти відрізнити правильне речення від неправильного; 4) "селективна здатність", тобто вміння вибрати серед різноманітних засобів висловлення певної думки той, який найбільше відповідає соціальним, територіальним та іншим особливостям мовленнєвої ситуації [Апресян 1980]. У такій інтерпретації поняття "володіння мовою" йде мова насамперед про мовні вміння мовця. Ця інтерпретація є більш детальним опрацюванням того, що, за Н.Хомським, називається мовною компетенцією мовця [Хомський 1972]. Досліджуваний мовний колектив складався з 30 учнів середньої ланки загальноосвітньої школи. Учні так оцінювали свої знання з української мови: 4 учні (14% – високий рівень), 20 учнів (66% – достатній рівень), 4 учні (14% – середній рівень), 2 учні (6% – низький). Представники досліджуваного мовного колективу є носіями не лише літературної мови. Вони користуються ще шкільним жаргоном, лексична сутність якого полягає у грі зі словом і в слово, метафоризації словесних значень з метою створення експресивних, емоційно забарвлених засобів мовного вислову. У своєму оточенні вони користуються жаргонними засобами, а в офіційних і нейтральних ситуаціях переходять на літературну мову. Тому нема потреби говорити про підвищення навчального рівня учнів з метою розповсюдження літературної мови в їхніх колах, бо саме від рівня освіти залежить ступінь володіння літературною мовою.

Під час аналізу враховувалися помилки, допущені учнями в усному та писемному мовленні.

Аналізуючи рівень грамотності учнів, скористуємося однією з найбільш відомих класифікацій мовної норми – це класифікація за мовними системами чи підсистемами: норми вимови й інтонації (фонетичні) тощо, норми морфологічні (для тих мов, у яких є морфологічна підсистема), норми словотворчі, норми лексичні й фразеологічні, норми синтаксичні [Семчинський 1988, с.39]. За цією класифікацією ми можемо спостерігати помилки як на лексичному, морфологічному, фонологічному, так і синтаксичному, стилістичному рівнях.

На морфологічному рівні помилки спостерігаємо в розбіжності теорії й практики. Об'єктом вивчення морфології є слово, у плані його граматичної будови й функціонування. Морфологія, за І.Р.Вихованцем, передбачає розв'язання таких питань: 1) визначення принципів розчленування лексем на словоформи та об'єднання словоформ у лексеми; 2) з'ясування семантики слова як морфологічної; 3) обґрунтування переліку морфологічних категорій та їхньої природи, ієрархії; 4) опис сукупності формальних засобів, закріплених за відповідними частинами мови та їхніми морфологічними категоріями [Вихованець 2004, с.7]. Аналізуючи морфологічні помилки, особливу увагу звернемо на граматичну категорію відмінка, бо саме вона займає центральне місце під час характеризувannya граматичної системи таких класів слів, як іменники, прикметники, числівники, займенники.

У деяких мовознавчих дослідженнях функцій відмінків особлива увага з-поміж них надається кличному відмінку, однією з функцій якого є звертання. Ця функція, як зазначає А.П.Загнітко, є периферійною, бо основною постає апеляція, а поодинокі ж випадки використання називного відмінка у цій функції не складають його характерологічної ознаки [Загнітко 1996, с. 175]. Теоретично учні знають про існування кличного відмінка, але на практиці його не застосовують, тому ми можемо почути *Ігор, Марина, Віталій, Олег, учитель, добродій,*

друг, чумака, хлопця замість *Ігоре, Марино, Віталію, Олеже, учителю, добродію, друже, чумаче, хлопче* тощо. Теж саме відбувається і з іменниками однини II відміни в родовому відмінку. Учні знають правила написання закінчень *-а, -я та -у, -ю* в родовому відмінку однини іменників II відміни, але на практиці їх не використовують, тому і вживають *гніва (правильно гніву), момента (моменту), трубопровода (трубопроводу), ліса (лісу), успіха (успіху), розвитку (розвитку), азота (азоту), меда (меду), вітра (вітру), сніга (снігу), Дуная (Дунаю), учителю (учителя), гектару (гектара), займеннику (займенника), Парижу (Парижа)* тощо. Під час відмінювання іменників II відміни в давальному й місцевому відмінках не використовуються паралельні закінчення *-ові, -еві, -сві*. Наприклад, Д.в. *другу (другові), будинку (будинкові), батьку (батькові), двору (дворові), студенту (студентові), директору (директорові), Петру (Петрові), Івану (Іванові), велетню (велетневі), товаришу (товаришеві), краю (краєві), рою (роєві), кобзарю (кобзареві), дощу (дощеві), пісняру (пісняреві)*; М.в. *на гектарі (на гектарові), на возику (на возикові), на робітнику (на робітничові), на дитятку (на дитяткові), на вчителі (на вчителеві), на будинку (на будинкові), на дощу (на дощеві)* тощо.

Категорія відмінка виявляється також на різних рівнях мови. В українській мові значення відмінків формально вираженні не тільки в закінченнях, але й в прийменнику, який взагалі вважається додатковим засобом, але абсолютно необхідним. Завдяки прийменниковому та безприйменниковому вживанню форм, українська мова має надзвичайно досконалу і розвинену систему визначення найрізноманітніших відношень реальної дійсності [Загнітко 1996, с.173-174].

Прийменники завжди вживаються з непрямыми відмінковими формами й мають визначене коло зв'язку з певними відмінками. "Зв'язки прийменника з тим чи іншим відмінком зумовлені відповідністю значень прийменника і відмінкової форми. При цьому прийменник розвиває, доповнює, посилює, значення відмінкової форми, уточнює, спеціалізує, ускладнює її" [СУЛМ 1972, с.97]. Під час перевірки знань учнів експериментального класу було виявлено помилки, допущені при перекладі з російської мови на українську. Учні неправильно вживали прийменник *по*. Російські конструкції з прийменником *по* в українській мові перекладаються цілим рядом конструкцій з прийменниками *за, з, на, для, після, у(в), по*: *по бажанню (правильно за бажанням), по дорученню (за дорученням), по наказу (за наказом), курс лекцій по українській мові (курс лекцій з української мови), по багатьом причинам (з багатьох причин), по ініціативі (з ініціативи), по замовленню (на замовлення), по вимозі (за вимогою), по пропозиції (за пропозицією), курси по вивченню (курси для вивчення), комісія по перевірці (комісія для перевірки), по вихідних (у вихідні), по всім напрямкам (в усіх напрямках), по службових справах (у службових справах)* тощо.

Щодо морфологічних помилок, то до них також віднесемо помилки, допущені під час творення ступенів порівняння якісних прикметників. Наприклад *тяж, Троянда – найбільш найкраща квітка (Троянда – найкраща квітка). Я поборю найбільш тяжчі перешкоди (Я поборю найбільш тяжкі перешкоди)* тощо.

На морфологічному рівні спостерігаємо помилки в дієслівних формах третьої особи однини і множини теперішнього часу та в другій особі множини наказового способу, коли учні на письмі відображають уснозвукочувий варіант буквосполучення ться: *вчиця (вчиться), робиця (робиться), смієця (сміється), беріця (бериться), вариця (вариться), оголошуєця (оголошується), огризєця (огризається), поступаєця (поступається), привидаєця (привидяється), приводниєця (приводниться), процаєця (процається), радяєця (радяється)* тощо.

Часто учні, складаючи речення з дієсловами наказового способу, забувають про те, що українська мова має в наказовому способі не тільки форми другої особи однини й множини: *читай і читайте, роби і робить, працюй і працюйте, давай і давайте, бери і беріть, вези і везіть* тощо, а ще й форму першої особи множини: *читаймо, робімо, працюймо, даваймо, берімо, везімо* тощо. Це відбувається тому, що дуже довго українську мову вивчали в порівнянні з російською, описуючи тільки спільне в обох мовах, не протиставляючи українську мову російській. З цієї причини учні іноді до дієслова в наказовому способі першої особи множини помилково додають закінчення *-те*: *ходімте, спечімте* тощо. Якщо в російській мові таке закінчення потрібне (пор. *идёмте, споемте*), щоб надати фразі тону закликати або прохання, то українською мовою в цьому нема ніякої потреби: *ходімо, спечімо, малюймо, заспіваймо*.

Першої та третьої особи однини й третьої особи множини наказового способу нема ані в українській, ані в російській мовах, через те, щоб надати реченню тону наказу, прохання чи побажання слід вживати частки *хай* або *нехай*: *хай я вивчу, хай я зроблю, нехай я прочитаю, нехай я заплачу, нехай я побачу, хай допоможе, хай принесе, хай відвезе, нехай дочитає, хай пишуть, нехай відпрацюють, нехай заспівають, нехай зроблять, нехай намалюють* тощо. *Нехай стара мати навчається, як дітей тих нових доглядати* (Т.Шевченко). *Не слів мені, о ні! Не слів, а ніжних хвиль! Хай плещуть хвилями пісень моїх слова, хай кожна рима рани обмива, хай кожний спів уйма народний біль...* (О.Олесь). *Хай не розбудить смутку телефон. Нехай печаль не зрушиться листами. Хай буде легко* (Л.Костенко). *Цить! Хай говорить серце* (Л.Українка).

Слід зазначити, що частка *хай* іноді поєднується і з другою особою однини, коли акцентується на побажаннях, а не йдеться про наказ: *Хай колись навчишся. Хай же ти, молодіший, будеш брехати...* (П.Мирний).

Перелік наведених помилок не є остаточним. До нього увійшли приклади найбільш уживаних помилок. Порушення мовної норми, за якими ми спостерігали, не виходить за межі можливостей, наданих мовною системою, бо це означало б вихід не тільки за межі того, що реально існує, а й того, що в ній може бути.

Мовна система постійно прагне до рівноваги, але ніколи цього не досягає повністю. Тому вона розвивається і перебуває в стані відносної рівноваги. Типовим зразком динамічної саморегульованої системи є багаторівнева ієрархічна структура мови, до якої належать внутрішньорівневі, міжрівневі й різні перехресні зв'язки, системні й несистемні ділянки із суворо витриманими зв'язками.

Дослідження мовних норм у теоретико-прикладному аспекті дозволяє простежити еволюцію норм і з'ясувати особливості кодифікації та уніфікації морфологічних норм. Це дає можливість прогнозувати перебіг системної й узусної конкуренції норм, вияв експансії окремих з них та з'ясувати ступеня репрезентативності й обширів сильних / слабких інваріантів і їхніх варіантних виявів.

Література

- Апресян 1980: Апресян Ю.Д. Английские синонимы и синонимический словарь // Англо-русский синонимический словарь. – М.: Русск. яз. 1980. – 543 с.
- Вихованець 2004: Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
- Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.
- Карпенко 1991: Карпенко Ю.А. Введение в языкознание. – К.: Вид-во „Либідь”, 1991.—280 с.
- Косериу 1963: Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М.: Издательство иностранной литературы, 1963. – Вып. 3.
- Кочерган 2003: Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. – К.: Видавничий центр "Академія", 2003. – 464 с.
- Крысин 1989: Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989. – 188 с.
- Маслов 1997: Маслов Ю.С. Введение в языкознание. Учебник для филологических спец. вузов. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1997. – 272 с.
- Семчинський 1988: Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К.: Вища шк. Головне вид-во, 1988. – 328 с.
- Степанов 1976: Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. – М.: Наука, 1976. – 224 с.
- Степанов 1976 а: Степанов Г.В. Внешняя система языка и типы ее связи с внутренней структурой // Принципы описания языков мира. – М.: Наука, 1976. – 343 с.
- СУЛМ 1972: Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. М.А.Жовтобрюха. – К.: Наук. думка, 1972. – 402 с.
- Хомский 1972: Хомский Н. Язык и мышление. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1972. – 356 с.

In the article the question about the state of culture of Ukrainian language is examined on grammatical level. Was this purpose the level of language pupil's competence of compulsory-secondary schools of Makeewka is investigated. A great attention is paid to the factors which influence the Ukrainian literary language during the educational process at compulsory-secondary schools.

Keywords: state of language, language norm, grammatic category, case.

Надійшла до редакції 29 вересня 2005 року.

Куш Наталія

ББК Ш12=411.4*212.71
УДК 81'367.633

ПРИЙМЕННИК: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ВИВЧЕННЯ, ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ, ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття продовжує ряд публікацій, присвячених вивченню прийменникової системи української мови. Розглядаються лексико-граматичні та структурні особливості прийменників.

Ключові слова: прийменник, лексико-граматичні ознаки, структура.

Прийменникова система української мови викликає постійний інтерес мовознавців своєю багатогранністю й неосяжністю. Її розвиток, становлення й функціонування є актуальною темою дослідження, адже на сьогодні й досі немає єдиних підходів, критеріїв вивчення цього розряду слів.

У нашій статті ми ставимо за мету відстеження основних поглядів щодо вивчення прийменника в сучасній лінгвістиці. Завдання роботи: 1) дослідити роль і місце прийменника в системі частин мови; 2) сформулювати визначення прийменника в сучасній українській мові; 3) визначити лексико-граматичні ознаки

прийменника; 4) з'ясувати структурні особливості прийменника; 5) спробувати окреслити кількісні межі прийменника.

У сучасній лінгвістиці ще не виробилося єдиного погляду на визначення, роль і місце прийменника в системі частин мови. Найпоширенішою концепцією є тлумачення прийменника як службового слова з послабленим лексичним значенням. Такої думки дотримуються в українській, російській, білоруській, взагалі у слов'янській граматиці цілий ряд мовознавців: В.С.Бондаренко, А.М.Пашківський, І.Г.Чередниченко, А.С.Колодяжний, А.С.Мельничук, З.І.Іваненко та багато інших.

Прихильники іншої концепції визначають прийменник як особливого роду морфему. До такого розуміння прийменника наближалися у своїх поглядах О.О.Потебня, І.О.Бодуен де Куртене, О.М.Пешковський, В.О.Богородицький, В.В.Виноградов та інші. Концепцію морфемної природи прийменника теоретично обгрунтував Є.Курилович, поглибив, розбудував і послідовно застосував на матеріалі прийменникової системи сучасної української літературної мови І.Р.Вихованець. У морфемній концепції прийменник має лише граматичне значення і абсолютно позбавлений лексичного значення, тому що він не відображає предметів і явищ матеріальної дійсності, а лише вказує на відношення та зв'язки між предметами та явищами цієї дійсності. Лексичне ж значення співвідноситься із семантикою відношень, які вони виражають. На користь такого розуміння прийменника свідчить: 1) нездатність окремо номінативно вживатись; 2) неспроможність самостійно поширювати словосполучення; 3) неможливість паузи після цих слів у мовленні; 4) морфологічна або семантична нерозкладність більшості з них; 5) нездатність нести на собі смисловий наголос (за винятком тих випадків, коли відбувається протиставлення за контрастом); 6) відсутність самостійного наголосу більшої частини службових слів; 7) своєрідність граматичних значень, які розчиняють у собі лексичний зміст службових слів [Виноградов 1972, с.30].

За третьою концепцією, яка не знайшла поширення в мовознавстві, прийменник визначається як самостійне слово. Дослідники, які розглядають прийменник як самостійне слово, ідентифікують його лексичне значення з лексичним значенням повнозначних слів. Так, І.К.Кучеренко стверджує, що прийменники є прислівниками узагальненого значення: основна роль прийменників полягає в тому, щоб формувати складений член речення (прийменник + іменник = прислівник). Прийменник виконує в складеному члені речення роль повнозначної зв'язки, яку можна назвати обставиною. О.О.Потебня назвав прийменник зв'язкою об'єкта. Іменник же, який фактично є додатком, що характеризує по-своєму те, що виражається зв'язкою, у цьому разі як компонент складеного члена речення, тут конкретно – обставини, може бути названим іменною частиною складеної обставини. Отже, за І.К.Кучеренком, прийменник граматичними рисами аналогічний ознакам дієслівної зв'язки [Кучеренко 1964, с.143]. Щодо так званих післяйменників (слова або морфеми (за іншою концепцією), що виражають синтаксичні відношення між іменними частинами мови та дієсловами), то їх прихильники цього погляду називають дієслівними суфіксами. Водночас існує думка, що прийменник не є ні словом, ні морфемою: структурно він набуває ознак слова, функціонально – ознак морфеми. Такої думки дотримується О.П.Сунік.

Ми поділяємо перший погляд: прийменник – службова частина мови з послабленим лексичним значенням у первинних прийменників і посиленням лексичним значенням у вторинних, особливо пізнішого походження. Так, І.К.Білодід визначив прийменник як службове слово, що разом із формами непрямих відмінків виражає залежність іменника чи іншої субстантивованої частини мови від інших слів у реченні, вказуючи на підрядні відношення між словами [Білодід 1969, с. 474]. Закріплення деяких прийменників за певними відмінковими формами зумовлюється специфікою лексико-семантичних груп залежних імен або морфологічним типом означень. Такої думки дотримується і З.І.Іваненко, яка кваліфікує прийменник як службову частину мови, що виступає в конструкціях, побудованих за моделлю підрядного зв'язку, і служить для диференціації логіко-смислових відношень, які виражаються цим зв'язком [Іваненко 1980, с. 29]. На противагу розуміння прийменника як особливого роду морфеми, З.І.Іваненко зазначає, що прийменник у порівнянні з флексією, засвідчує не будь-яку синтаксичну підпорядкованість самостійних слів у словосполученні, а лише “залежність керованого іменника у відповідному відмінку від інших повнозначних слів у реченні” [Іваненко 1980, с. 28].

Останнім часом посилюється інтерес до сучасного (новоутвореного) прийменника. Так, створено Міжнародний проект (Росія, Україна, Білорусь, Польща, Болгарія) з питань вивчення слов'янської прийменникової системи. Найтісніше у цьому напрямку співпрацюють кафедра української мови ДонНУ під керівництвом проф. А.П.Загнітка та науково-пошукова група проф. М.В.Всеволодової. На сьогодні вже визначені основні позиції словникового опису прийменників, проте існує низка суперечностей, на розв'язання яких і спрямована діяльність науковців. Загальні положення цієї роботи постійно висвітлюються у наукових публікаціях, матеріалах лінгвістичних конференцій, пробних зошитах (словниках) сучасних прийменників [Всеволодова 2002; Всеволодова 2003; Українські прийменники 2003].

Проблема статусу прийменника тісно пов'язана з питанням про його семантику. Надання прийменнику статусу слова (службового чи самостійного) означає виділення у нього не тільки граматичного, але й повноправного лексичного значення, оскільки саме слову притаманна єдність лексичного і граматичного значень. Відповідно до цього слід виокремити основні значення прийменників. До основних значень прийменника можна віднести: категорійне, граматичне і лексичне. Під категорійним значенням прийменника

розуміється значення семантико-синтаксичного відношення іменного компонента, який за своєю суттю є адвербіалізованим субстантивом, до інших повнозначних компонентів у складі словосполучення, речення. Граматичне значення взагалі (“формальне”, за О.О.Потебнею) – це таке значення, яке притаманне всім словам морфологічного класу і виражається не словом як таким, а додатковими засобами (зміною слів, здатністю поєднуватися з іншими словами тощо). Граматичне значення прийменника полягає у вираженні синтаксичного підрядного зв’язку.

Щодо лексичного значення прийменників, то воно тісно пов’язане з їхнім походженням. Система прийменникових утворень виникла на ґрунті безприйменникового вираження синтаксичних зв’язків між словами. Адже значення прийменників чіткіше семантизоване, ніж відмінкове значення, це поступово призводить до семантичної переваги прийменників, а значить – ширшого їх використання. Незважаючи на те, що функції відмінків і прийменників співвідносні, відмінки виражають різні семантичні відтінки загальніше, чому їй виникає потреба у розвитку прийменникової системи взагалі і вторинних (переважно складених, або аналітичних) прийменників зокрема. Крім цього, активний процес розвитку прийменників і прийменникових конструкцій є разом з тим процесом свого роду “опрощення” відмінкової системи (так, наприклад, деякі відмінкові форми збігаються). Однак подібна ситуація не свідчить про посилення “наступ” прийменників на відмінкові конструкції. Скоріше мова йде про процес розширення значень відмінків і поступову, але впевнену, їхню десемантизацію. Отже, прийменники послужили меті оновлення старої форми, що викликано розвитком нових значень у мові.

За походженням прийменники неоднорідні і поділяються на первинні, або непохідні, та вторинні, або похідні. Донедавна первинними вважалися непохідні від інших слів прийменники, а вторинними – похідні від повнозначних слів. Точно поділити прийменники за цими критеріями неможливо, тому що їхні етимологічні і синхронічні характеристики не завжди збігаються. Так, деякі з них, зокрема, *крім, крізь, ради, завдяки* та інші деетимологізувалися, тобто в сучасній мові зникли слова, від яких вони утворилися, внаслідок чого стали сприйматися як непохідні. На думку окремих науковців, навіть власне непохідні прийменники типу *в, на, з* тощо утворилися від повнозначних слів. У перших історично зафіксованих писемних джерелах первинні прийменники вже остаточно відійшли від прислівників і повною мірою стали службовими словами, засобами оформлення синтаксичного зв’язку між самостійними словами. Тому, при поділі прийменників на первинні, тобто такі, які походять від самостійних слів, отримуємо їхнє кількісне співвідношення залежно від синхронічного або діахронічного підходу класифікації. Наприклад, синхронічно первинні прийменники типу *між, крізь* є діахронічно вторинними. Отже, у різні історичні періоди розвитку мови буде різною сукупність первинних і вторинних прийменників.

За часом творення прийменники можна поділити на давні: *в, на, за, під* тощо та нові (ще їх називають функціональними омонімами): *коло, поперек, шляхом, під час*, а також новітнього походження: *у зв’язку з, у напрямку до, діапазонам біля* та інші.

Так, І.Р.Вихованець, розглядаючи прийменники з синхронічного погляду, вважає найбільш ефективний їх поділ на первинні і вторинні за функціональним критерієм. За цим критерієм до первинних належать прийменники, що вживаються у мові тільки в позиції із семантикою прийменника, а до вторинних – прийменники, що в системі мови мають співвідносні з ними омонімічні повнозначні слова [Вихованець 1980, с. 60]. Крім основної диференційної ознаки (відсутність омонімічної форми з повнозначним словом), первинні прийменники мають й інші притаманні ознаки: 1) односкладовість, одноморфемність (двоскладовість здебільшого зумовлюється фонетичними варіантами, порівняємо, *над – наді, надо, під – піді, підо*); 2) широка полісемія та більша значеннева абстрактність порівняно з вторинними прийменниками (первинні прийменники виявляють більший ступінь абстракції, ніж повнозначні слова, проте усе ж не досягають такої міри узагальненості, яка властива відмінкам); 3) більша відповідність в окремих позиціях значень прийменника й відмінка. І.Р.Вихованець, крім уже зазначених, наводить наступні ознаки первинних прийменників: 4) наявність бінарних позицій: *від – од, з – без, над – під* тощо; 5) можливість відриву від іменника та злиття з дієсловом у ролі дієслівного постфікса при керуванні субстантивною об’єктивною відмінковою формою [Вихованець 1980, с. 61].

Група первинних прийменників налічує близько 80 одиниць. Первинні прийменники взяті із спільнослов’янської мови, тому їхній склад залишається незмінним. Більша частина ж похідних прийменників виникла на українському ґрунті, через що вторинні прийменники за рахунок безперервного розвитку мови постійно поповнюються. Загалом сучасний період розвитку мови характеризується надходженням нових одиниць, співіснуванням синтетичного і аналітичного способів вираження семантичних відношень між компонентами прийменникового словосполучення.

Основу первинних прийменників складають прийменники, які не мають співвідносних ознак ні з семантичного, ні з формального погляду з будь-якими частинами мови, це діахронічно первинні прийменники. До цієї групи переважно відносять такі прийменники: *без, біля, в (у), від (од), до, з, за, коло, крізь, крім, між (межи), на, над, о (об), окрім, перед, під, по, при, про, ради, серед, через*, а також *повз, проз*, утворені внаслідок зрощення *по, про* із застарілими прийменниками *уз (вз)*. Проте не можна погодитися, що прийменники *коло, крізь, перед* належать до діахронічно вторинних, оскільки вони мають омонімічні форми серед повнозначних частин мови: *коло* – іменник, прислівник; *крізь* – прислівник; *перед* – іменник.

Також до групи первинних належать і ті, що утворилися поєднанням двох або трьох первинних (з генетичного боку), але нерозкладних у граматичній системі української мови без втрати їхньої семантико-граматичної функції прийменників: задля, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-понад, з-посеред, з-проміж, насеред, побіля, поза, поміж (помежи), понад, поперед, понід, посеред, проміж, а також злиття займенника що з прийменником до: щодо. Отже, первинні прийменники – це слова, що втратили зв'язок з повнозначними частинами мови, являють собою групу слів сучасної української мови, що змінили своє значення, морфологічну структуру, отримали здатність до вираження нових відношень у сучасній граматиці.

Напевне, сучасні похідні прийменники дорівнюють первинним прийменникам на ранніх стадіях свого існування, адже останні свого часу утворилися від повнозначних частин мови, відповідно – мали більше самостійності, “лексичності”, менше “граматичності” порівняно з сучасним станом прийменникової системи української мови. Тому, вторинні прийменники викликають значно більше суперечок щодо своїх семантичних можливостей, лексичного значення, стилістичних особливостей, морфології вираження головного компонента (якщо мова йде про багатоконпонентні прийменникові утворення), часу виникнення тощо. Загалом сучасні новоутворені прийменники характеризуються власним лексичним значенням, певною незалежністю від інших компонентів синтагми, самостійним наголосом.

Зі структурного погляду вторинні прийменники поділяються на прості та складені. Прості похідні прийменники складаються з одного слова (синтетичні), а складені – це своєрідні аналітичні комплекси, у яких поєднуються прості непохідні прийменники (один або два) з формами іменників, прислівників, дієслів.

У лінгвістичній літературі існують різні думки щодо морфологічної класифікації похідних прийменників. Окремі мовознавці вважають, що у процесі утворення прийменника іменник-джерело обов'язково зазнає адвербіалізації, і вже прислівник, послабляючи зв'язки з дієсловом, а отже, втрачаючи свою обставинну функцію, сполучається з наступним іменем.

Нові типи похідних прийменників (власне-відіменникові, відприслівникові, віддієслівні) почали складатися ще в давньоруську епоху. Але цей ріст був незначний і процес уривчастий. У результаті вивчення прийменників у їхньому історичному розвитку визначено основні джерела поповнення прийменникової системи. Джерелом утворення похідних прийменників послужили просторові прислівники, рідше – іменні та дієслівні форми з просторовою семантикою. Усі вторинні прийменники розвинулися внаслідок функціональної транспозиції відповідних форм слів повнозначних частин мови.

Найчисельнішу групу складають прийменники відприслівникового походження. І.Р.Вихованець нараховує 77 прийменників, співвідносних з морфологізованими прислівниками. Ми нарахували таких прийменників близько 120: вверх, вниз, вшишки, вглиб, вгорі, вгору, вдовж, вздовж, віддалік, вкінєць, вколо, вліво, вліворуч, внаслідок, вниз, внизу, водночас, вперед, вперше, вповодж, впоперек, вправоруч, вправо, впродовж, впрост, врозбивку, врозкид, врозріз, всередині, всередину, вслід, всуміш, всупереч, вшир, вширишки, довкола, довкруги, довкруз, завшишки, завглибишки, завдовжки, завтовшки, завширишки, замість (замість), збоку, зверх, зверху, звиш, здовж, ззаду, зсередини, крізь, ліворуч, мимо, навколо (навкіл), навкруг (навкрузи), наперед, наперейми, напроти, напроці, назад, назустріч, намість, наперед, напередодні, напереріз, наперекір, наприкінці, насподі, наспроти (наспротив), неподалік, обабіч, обабіч, обік, обіч, оддалік, околяса, околяса, окрай, окрім (окроме, окром), осторонь, обіруч, округ, опріч (опріче), поодалік, після, поверх, побіч, позад, поверх, позад (позаду), поздовж, поодаль, помість, поконець, покотом, покрай, поперед, поперек, попліч, поруч, поряд, посередіні, потім, праворуч, пріч, проти (против), спереду, супроти (супротив), узбіч тощо.

Наступну групу складають прийменники, співвідносні з адвербіалізованими безприйменниковими відмінковими формами. За І.Р.Вихованцем, ця група малочисельна і нараховує всього 7 прийменників: кінєць, коштом, край, круг, протягом, ціною, шляхом. Вважаємо доцільним додати ще такі прийменники: вагою, діаметром, діапазоном, кругом, масою, масштабом, методом, місткістю, об'ємом, обсягом, околясом (окулясом), розміром, слідом, способом. Проте і ця кількість не є остаточною і незаперечною.

Не можна оминати і прийменники прикметникового походження, які на шляху до прийменників пройшли ступінь адвербіалізації: близько, більше, вище, відносно, відповідно, далеко, згірше, нарізно, недалеко, нижче, одночасно, паралельно, пізніше, повище, поблизу, подібно, пониже, приблизно, просто, противно, раніше, стосовно.

Ще одну групу складають прийменники, співвідносні з адвербіалізованими віддієслівними формами. Їхня кількість порівняно з іншими групами похідних прийменників невелика: включаючи, виключаючи, враховуючи, виходячи з, зважаючи на, незважаючи на, починаючи з, починаючи від інші.

Прийменники, співвідносні з аналітичними комплексами (переважно прийменниково-відмінкові форми) складають найпродуктивніший щодо творення ряд у сучасній українській мові. Ця група похідних складених (аналітичних) прийменників постійно поповнюється. Їхню точну кількість, нам видається, визначити досить складно, однак І.Р.Вихованець нараховує таких прийменників 37. Можливо, однак є ряд слів (самостійних частин мови), які за певних умов можуть виконувати роль прийменника. За нашими підрахунками таких прийменникових комплексів більше 600 одиниць. Цей розряд в основному складають іменники в орудному чи знахідному відмінках однини, подекуди – множини, що пройшли стадію прислівника, плюс простий непохідний прийменник, наприклад: за рахунок, з метою, у силу, у справах, у ході – двокомпонентні,

діапазоном не більше, завтовиком не менше, розміром більше ніж – трикомпонентні, *обсягом не більше як, об'ємом не менше ніж* – чотирикомпонентні. Така кількість прийменникових утворень передбачає їхню градацію за морфологічним вираженням, частотою вживання у ролі прийменника, стилістичною маркованістю на власне прийменники; слова, вжиті у значенні прийменника; слова, вжиті у функції прийменника; слова, вжиті оказіонально як прийменники; слова, що за аналогією виступають як прийменники. Також можна виділити функціональні еквіваленти прийменників (слова, які в певній позиції виступають у ролі прийменників, при цьому залишаючись у межах свого категорійного класу). За способом вираження дійсності прийменникові еквіваленти є т. з. дейктиками, службовими словами, які мають значення дейктичності (категорійне значення, яке в будь-якому контексті залишається незмінним). Лексичне значення дейктиків не залежить від найближчого оточення порівняно з первинними прийменниками, лексичне значення яких регулюється іншими членами синтагми: контексту, тобто значення іменника (займенника) у певній відмінковій формі та дієслова (присудка). Лексичне значення дейктиків – це індивідуальне вторинне значення, що є результатом семантичних зсувів. Це своєрідна полісемія, наявність лексичної багатозначності, системи своєрідних лексико-семантичних варіантів слова, протиставлених один одному чітко визначеним місцем у семантичній системі, а також на рівні синтаксису. У такий спосіб, кожен з дейктиків характеризується наявністю власного дейктичного поля. Індивідуальне дейктичне поле кожного прийменника формує система його значень. Так, носіями дейктичної функції можуть бути лексичні одиниці і граматичні категорії, дейктичне значення яких – це їхнє лексичне, словникове значення. Отже, усі слова поділяються на два типи: слова, що відображають дійсність, і слова, що вказують на відношення між об'єктами (суб'єктами) у просторі, т. з. дейктиками. Щодо прийменникових еквівалентів, то це слова, що одночасно належать до обох типів слів, оскільки носіями дейктичної функції можуть бути як лексичні одиниці, так і граматичні категорії. Прийменникові еквіваленти є лексико-граматичними класами слів, а значить – дейктиками.

Ми стисло окреслили порівняно невелике коло питань, пов'язаних з вивченням сучасного українського прийменника. Прийменникова система охоплює значну кількість одиниць, має ряд лексико-граматичних ознак (що дає їй право бути повноправною частиною мови) і є важливим пластом словникового багатства української мови. Прийменники української мови знаходяться у постійному розвитку, їхнє кількісне співвідношення, семантичне навантаження весь час змінюється, а отже, перспективи дослідження прийменників невичерпні.

Література

1. Алиева В.Н. Семантика и особенности функционирования отыменных предлогов в русском языке. – канд. филол. наук. – Симферополь, 1998. – 180 с.
2. Бондаренко В.А. Предлоги в современном русском языке. – М.: Учпедгиз, 1961. – 76 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – 2-е изд. – М.: Высш. шк., 1972. — 615 с.
4. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 285 с.
5. Всеволодова М.В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики // Лінгвістичні студії: Вип. 9 / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 8-15.
6. Всеволодова М.В. Предлог: поле и категория (аспект функционально-коммуникативной грамматики) // Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 33-38.
7. Іваненко З.І. Процеси нейтралізації основних значень у сфері прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1980. -- № 2. – С. 26-30.
8. Колодяжний А.С. Прийменник. Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1960. – 165 с.
9. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. ст. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 57-70, С. 175-203.
10. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – 170 с.
11. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: В 2-х ч. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1964. – Ч.2. – 159 с.
12. Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – 1961. – Т. 3. –С. 124-194.
13. Пашківський А.М. Функції прийменників в сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1937. – № 2. – С. 37-65.
14. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда; Відп. ред. В.М.Русанівський; Ін-т мовознавства ім. О.О.Потєбні АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
16. Українські прийменники: Синхронія і діахронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 162 с.

The article proceeds the row of publications which are dedicated to studying of prepositional system of Ukrainian language. Lexico-grammatical and structural peculiarities of prepositions are considered in it.

Key words: a preposition, lexico-grammatical signs, a structure.

Надійшла до редакції 27 вересня 2005 року.

Czesław Lachur

ББК Ш12=411.4*316

УДК 801.311

O JEDNYM Z FRAGMENTÓW SEMANTYCZNEJ KATEGORII ABLATYWNOŚCI W JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH (NA MATERIALE JĘZYKA POLSKIEGO)

Kategoria ablatywności становить один з компонентів семантичної категорії простору, який у найбільш загальному вигляді вказує на віддалення якого-небудь предмета від певного орієнтира – локума. Категорія аблативності є національно індивідуалізованою. В статті подані результати аналізу іменних груп з прийменником „znad”. Ці конструкції в польській мові реалізують семантику віддалення, вихідним пунктом якого є верхня поверхня локума.

Ключові слова: аблативність, семантична категорія, прийменник, відмінок, іменна група, польська мова.

Na semantyczną kategorię lokatywności (przestrzeni) składa się m.in. kategoria ablatywności. Językowe wykładniki tej kategorii wskazują – najogólniej mówiąc – na oddalenie się jakiegoś przedmiotu od pewnego lokalizatora. Kategoria ta posiada swój narodowy charakter, indywidualny dla każdego języka słowiańskiego. W artykule zostaną zaprezentowane wyniki analizy konstrukcji z nominalną grupą *znad* + dop. Konstrukcje tego typu w języku polskim realizują w pierwszej kolejności znaczenie przemieszczania się przedmiotu z przestrzeni nad górną powierzchnią punktu orientacyjnego (lokalizatora). Podstawę do obserwacji stanowi materiał języka polskiego (w niektórych wypadkach materiał ten został porównany z językiem rosyjskim).

Podstawową opozycją w systemie przyimków słowiańskich jest opozycja „dynamiczność (kierunkowość)” vs. „niedynamiczność (statyczność)”. W ramach zarówno dynamicznych, jak też statycznych przyimków wyróżnia się z kolei opozycję „kontakt” – „brak kontaktu”. Opozycja ta jest charakterystyczną właściwością systemu słowiańskich przypadków odróżniającą go np. od systemu przypadków w językach germańskich, w których specjalnymi przypadkami nie jest wyrażana [Oravec 1973]. Ta ostatnia opozycja w innych pracach określana bywa jako „kontakt” – „odległość” (kontakt – dystancja [Іваненко 1981, rozdział II: *Прийменникові конструкції, що виражають просторові відношення*]). Jednym z niekontaktowych przyimków jest przyimek typu *znad/sponad*, obecny jednak nie we wszystkich językach słowiańskich (szerzej zob. [Lachur 1999: podrozdział 2.6.]).

Przyimek *sponad* jest coraz mniej używanym we współczesnej polszczyźnie, nacechowanym stylistycznie wariantem przyimka *znad* (SJPSzym np. opatruje go kwalifikatorem „książkowy”). Nic też dziwnego, że konstrukcje z grupą *sponad* + dop. stanowią drobną zaledwie część konstrukcji z grupą *znad* + dop. O tożsamości semantycznej obu przyimków świadczy fakt ich występowania przy tych samych klasach rzeczowników. Por.: *Można było usłyszeć nawet najłżejszy powiew wiatru znad wierzchołka góry* (M. Waltari, tłum. K. Manowska) vs. *Wreszcie, kiedy sierp księżycy zaczął się wylaniać sponad wierzchołków drzew, Kropa bez słowa wskoczył na siodło* (K. Korcozowicz). *Dyzma podniósł oczy znad gazety* (T. Dołęga-Mostowicz) vs. *Ale tamten rzucił spojrzeniem sponad gazety* (J. Dobraczyński). *Słońce wstawalo sponad skalistych brzegów hrabstwa Donegal* (F. Forsyth, tłum. W. Kalinowski) vs. *Samoloty startujące z Norwegii podawały znad wybrzeża angielskiego meldunki szyfrem o stanie pogody* (T. Schiele). *Uczył się tylko jeszcze pod Tudelą od mistrza Gajkosa najtrudniejszych napaści par de moulinet, zadawanych z wysoka, sponad głowy* (S. Żeromski) – obok: *znad głowy*. *Wreszcie brzeg księżycy ukazał się sponad nagromadzonych chmur* (H. Sienkiewicz) – obok: *znad chmur*.

Nie wszystkie jednak klasy lokalizatorów mogą w polszczyźnie występować w grupie *sponad* + dop. Wydaje się, że np. rzeczowniki będące nazwami obiektów liniowych (typu *rzeka, granica*) oraz nazwy akwenów w konstrukcjach o semantyce ‘z-przy’ mogą być użyte wyłącznie w grupie *znad* + dop. Por.: **sponad rzeki, *sponad Wisły, *sponad jeziora, *sponad morza, *sponad Bałtyku* itd. (choć możliwe są konstrukcje typu *ponad rzeczką* ‘w pobliżu’). Zgodzić należy się w tym wypadku z tym, że element *po-* wnosi do semantyki konstrukcji nie tylko odcień dystybutywności, a także – odcień poszerzenia, rozwinięcia, rozprzestrzenienia czynności na pewnym obszarze za obiektem-lokalizatorem czy nawet przekroczenia jakiejś intuicyjnej granicy obszaru za tym obiektem [Іваненко 1974] i [Іваненко 1975]. Znaczenie przyimka *sponad* zatem zinterpretować należałoby jako ‘z obszaru położonego jeszcze wyżej niż punkt określony przez rzeczownik przyprzyimkowy i dopiero stąd w kierunku obserwatora’.

Semantyka relacji przekazywanych przez konstrukcje z przyimkiem *znad/sponad* przedstawia się w sposób następujący: oznaczają one oddalenie przedmiotu umiejscowionego nad, powyżej lub w pobliżu lokalizatora

przestrzennego wymienionego w pozycji przy przyimku. W ramach takiego ogólnego znaczenia – w zależności od kilku czynników – pojawiają się bardziej konkretne znaczenia szczegółowe. Do czynników tych w pierwszym rzędzie odnieść należy semantykę rzeczowników.

Ponieważ w języku rosyjskim ablatywne znaczenie ‘z miejsca, pozycji nad górną płaszczyzną lokalizatora, powyżej lokalizatora’ nie jest reprezentowane przez specyficzne grupy imienne, tekstowymi odpowiednikami polskich konstrukcji z przyimkiem *znad* będą w tym języku inne środki, przy czym regularne odpowiedniości pojawiają się z reguły w wąskich znaczeniach i przy ustalonych klasach wyrazów.

Wspomniane wyżej ogólne znaczenie ‘oddalanie się przedmiotu z określonego miejsca’ konkretyzuje się w znaczeniach szczegółowych, wyodrębnionych na podstawie opozycji. W pierwszym rzędzie jest to wskazanie na oddalanie się z miejsca nad lokalizatorem i powyżej lokalizatora (znaczenie superdelatywne): ‘z-nad’ vs. ‘z miejsca w pobliżu lokalizatora’ (relację tę nazwijmy umownie „addelatywnością”): ‘z-przy, z-u, z-koło’. W ramach relacji superdelatywnej przedmiot przed rozpoczęciem translokacji zajmuje pozycję bądź względem górnej części (strony) lokalizatora: *Murmańskie wiatry na styku ciepła, napływającego znad Morza Barentsa, i mroźnego chłodu, ciągnącego z wnętrza Półwyspu Kolskiego, jesienią stawały się bardzo dokuczliwe* (S. Fleszarowa-Muskat). *Gdy znad Sahary przyjdzie powiew pustynnego wiatru, widoczność spada czasami do kilku metrów* (z gazet), bądź względem lokalizatora jako całości: *Podniosłem głowę znad leżącej przede mną kartki i zaciągnąłem się mocno dymem* (J. Dobraczyński). Przy znaczeniu addelatywnym natomiast wyróżnić można konstrukcje implikujące bądź przemieszczenie konkretne z pobliża lokalizatora: [...] *znad morza ciągnęli, objuczeni torbami i płaszczami kąpielowymi, ostatni plażowicze* (S. Fleszarowa-Muskat), bądź konstrukcje z tą semantyką użyte metonimicznie: *W ślad za feministkami znad Sekwany odezwały się ich kumpelki z Włoch* (z gazet), tj. z Francji (lub – niekiedy – z Paryża).

Znaczenie superdelatywności w relacji do górnej płaszczyzny lokalizatora konkretyzuje się w dwóch podznaczeniach: a) względem powierzchni ziemi i b) bez odniesienia do powierzchni ziemi. Drugie z wymienionych podznaczeń reprezentowane jest przez nieliczne przykłady typu *napis znad fotografii* (głosił), *objaśnienie znad rysunku* (powodowało, że...), *inskrypcja znad mapy*, (wykreślić, wymazać) *decyzję znad dokumentu*. Pomimo formalnej obecności w takich strukturach ablatywnej grupy *znad* + dop. implikuje ona jednak raczej semantykę miejscowo-statyczną, odzwierciedlając pewien stały statyczny układ przestrzenny dwóch przedmiotów: *napis znad fotografii* = *napis nad fotografią, powyżej fotografii* czy nawet: *na fotografii*. Grupy imienne z interesującym nas przyimkiem odnotowujemy przeważnie jako tzw. przydawkę okolicznościową, nacechowaną semantyką przestrzenną, w pozycji przy rzeczowniku: *Fotoreporter AP widział, jak freski znad głównego wejścia uderzają z hukiem o posadzkę górnej bazyliki św. Franciszka w Asyżu* („Przekrój”). Z kolei w ramach pierwszego z wymienionych podznaczeń (superdelatywność względem powierzchni ziemi) konstrukcje z synkretyczną grupą *znad* + dop. implikują różne konkretne relacje przestrzenne. Podstawą ich podziału na tym poziomie jest cecha ‘dystans = brak kontaktu’ (*niż znad Litwy*) vs. ‘kontakt’ (*antena znad domu*) lokalizatora i przedmiotu. Znaczenie dystansu lokalizatora i przedmiotu pojawia się przy komunikowaniu – w pierwszym rzędzie – o zjawiskach pogodowych. W pozycji członu konstytutywnego takich konstrukcji (tu: w pozycji lokalizowanego „przedmiotu”) odnotowujemy głównie rzeczowniki typu *wyż, niż* (*zatoka niżowa*), *front atmosferyczny, śnieg, mgła, deszcz, wiatr, mróz, chłód* (grupa nominalna jest w takim przypadku wspomnianą wyżej przydawką okolicznościową o ablatywnej semantyce superdelatywnej): *Na południu chmury są związane z niżem znad Bałkanów* (z gazet). [...] *ale na mnie ulotny aromat egipskiej nocy, ożywczego wiatru znad pustyni działał niesamowicie ekscytująco* („Angora”).

Mimo formalnego braku w tych zdaniach czasownika (obecność czasownika nie jest w nich obligatoryjnym elementem struktury), można go jednak łatwo ustalić, „odtworzyć”. W tym wypadku można mówić o elipsie czasownika: *Zaczął padać pierwszy śnieg znad Morza Północnego* (F. Forsyth, tłum. P. Paszkiewicz), tj. śnieg, który nadciągnął, nadciąga (nadcigający) znad Morza Północnego. *Pogodę w Polsce kształtuje płytka zatoka niżowa znad Węgier* (z gazet), tj. zatoka niżowa, która nadciągnęła, nadeszła (nadchodzi, nasuwa się) znad Węgier.

Członem nadrzędnym analizowanych konstrukcji są ponadto nieliczne czasowniki o semantyce ‘zbliżać się (o zjawiskach atmosferycznych lub czymś lotnym unoszącym się nad ziemią)’ typu *nadciągać, napływać, zbliżać się, ciągnąć* lub czasowniki o semantyce konkretnej typu *wiać, zacinać* (o deszczu, śniegu). Przykłady: [...] *przyczyną zatruć była fala toksycznego powietrza, przyniesionego przez wiatry... No, proszę zgadnąć, skąd? Znad Europy Zachodniej* (A. Korybut-Daszkiewicz). *Napływa ciepłe i suche powietrze znad Ukrainy* (z gazet). Przy obiektach przestrzennych typu *rzeka, zatoka, morze, jezioro, kanał* (w tym odpowiednie nazwy własne) ewentualny element znaczenia addelatywnego (‘z-przy’) neutralizuje bądź semantyka czasownika (‘unosić się nad ziemią’), bądź analogiczna semantyka rzeczownika nazywanego lokalizowany przedmiot (np. *mgła*). Por. następujące pary przykładów: *Mgła, idąca kłębami znad Brdy, zasnęła szańce i obóz* (K. Korcozowicz) – *16 sierpnia znad Wieprza uderzyła 2 armia gen. Edwarda Rydza-Śmigłego* (B. Wołoszański). *Szyby łomotały w nagłych porywach wiatru wiejącego znad wzburzonej Zatoki Kilońskiej* (S. Fleszarowa-Muskat) – *Znad zatoki pojechaliśmy w górę, szlakiem więźniów* (R. Kapuściński). Wypowiedzenia, stanowiące pierwszy człon tych par, realizują znaczenie superdelatywne, stanowiące natomiast ich drugi człon – znaczenie addelatywne.

O ile w rozpatrzonych dotychczas przykładach określenie pozycji grupy nominalnej – przy rzeczowniku lub przy czasowniku jako członem nadrzędnym konstrukcji – jest stosunkowo łatwe, o tyle w niektórych kontekstach kwestia ta może być bardziej złożona. Rozpatrzmy następujący przykład: *Od czasu do czasu chłodniejszy powiew znad rzeki zganiał zapachy lasu, przynosząc wonie tataraku* (K. Bunsch). Czy chodzi tu o relację ‘powiew (ciągnący, który

idzie) znad rzeki' (przyrzeczownikowa pozycja grupy nominalnej), czy też 'zganiał znad rzeki' (przczasownikowa pozycja grupy nominalnej)? Wydaje się, iż pierwsza interpretacja jest bardziej właściwa. Zob. też: *Czysty, ostry zapach sosny napłynął przez otwarte okno, przyniesiony podmuchem wiatru znad Potomaku* (L. Bond, tłum. J. Łoziński). *Przez otwarte okno wlewał się przyjemny chłód znad zatoki* (Leonard).

Z kolei w pozycji przyprzymkowej rozpatrzonych konstrukcji (a zatem w funkcji lokalizatora) spotykamy nazwy własne (*nomina propria*) względnie dużych przestrzeni: jednostek geograficznych lub administracyjnych, państw, krain geograficznych, akwenów, łańcuchów górskich. Znacznie rzadziej są to odnośne *appellativa*. Tu należy ponadto odnieść obiekty naturalne (z reguły nie posiadające nazw) typu *las, puszcza, szuwar, bagna* itp.

Inną klasę przedmiotów lokalizowanych (w pozycji przy czasownikach konkretnych lub w konstrukcjach z elipsą czasownika) stanowią nazwy obiektów latających: *Wywiad brytyjski w Niemczech doniósł, że bombowce Luftwaffe, powracające w nocy znad Anglii, co pewien czas zmieniają świetlne znaki wywoławcze* (T. Schiele). [...] *nie zgodzę się na to, żeby takim rozkazem wprowadzić zamęt wśród naszych myśliwców eskortujących bombowce znad Kilonii* (tamże), tj. bombowce powracające, lecące znad Kilonii. [...] *prawie 4 minuty temu Tango-Fokstrot* [kryptonim samolotu pasażerskiego] *powinien zgłosić się znad Jędrzejowa* („Przekrój”). Przy nazwach obszarów geograficznych grupa imienna *znad* + dop. może być poszerzona o wyrazy typu *terytorium, obszar*; por.: *wrócić znad Francji* = wrócić znad terytorium (obszaru) Francji: *Wróciliśmy znad Namur w Belgii* (T. Schiele), tj. znad miasta Namur w Belgii

W danych konstrukcjach odnotowujemy ponadto nazwy osób (przemieszczających się na tych obiektach): *Znad Francji Rysiek wracał samotnie* (T. Schiele). *Wracałem właśnie znad okropnie zniszczonego Hanoweru, kiedy posłyszałem przez radio [...]* (tamże). Obecność obiektów latających implikują też konstrukcje typu (*nie*) *wrócić znad celu, pojawić się* (stać się widocznym) *znad horyzontu* (*widnokregu, nieboskłonu*). W przykładach typu: *Kiedy bomby atomowe były rzucone na Japonię: Hiroszimę i Nagasaki [...], to ta znad Hiroszimy zoczyła z kursu o 5 mil* (z gazet) mamy do czynienia raczej z relacją miejscowo-statyczną, a nie translokacyjną: bomba znad Hiroszimy to bomba znajdująca się nad Hiroszimą.

Przy czasownikach o semantyce 'spowodować, że czegoś nie ma' (*usunąć, oddalić, zabrać, sprzątnąć, przepędzić*) odnotowujemy w grupie *znad* + dop. rzeczownik *głowa* i nazwy niektórych artefaktów. Konstrukcje z takim składem leksykalnym mają z reguły znaczenie przenośne: *Wczoraj dręczyły mnie wątpliwości, czy w mojej rozterce nie jestem odosobniony; dzisiaj chmury znad mojej głowy wyparowały* (Leonard). – *Milżanom, Łużyczanom, Obodrytom i nam, Weletom, Niemce ziemię spod nóg i dach znad głowy wydzierają* (K. Bunsch). *Siedzi teraz u nich i targują się tak zażarcie, że pewnie by nie zauważyli, gdyby im ktoś dach zdjął znad głowy* (S. Fleszarowa-Muskat). *I powiesz o tym, co robimy, matce, powiesz jej, że przepędziłeś swoim enkaemem samoloty znad swego okrętu i znad jej domu* (tamże). W tej klasie rzeczowników przyprzymkowych umieścić należy wyrazy *kark, szyja* w ablatywnych, jak się wydaje, wariantach frazeologizmu „wisi coś nad głową, wisi jak miecz (Damoklesa) nad głową”, mianowicie *odtrącić miecz znad karku* (*szyi*), *odsunąć topór znad karku* (*szyi*), tj. 'coś przestało (przestaje) zagrażać, grozić'.

Jak wiemy, początkowy punkt translokacji położony nad górną płaszczyzną lokalizatora we współczesnym języku rosyjskim nie posiada specyficznego oznaczenia: brak w nim bowiem formy skorelowanej z formą miejsca *над* + narz. i antonimicznej formy *из-над* + dop. Dana relacja wyrażana jest zatem albo statycznym *над* + narz., albo (przy niektórych klasach wyrazów) delatywnym superficyjnym *с* + dop. ('z, z powierzchni'), albo peryfrastycznie (w tym przy pomocy wyrazów określających strony świata). Por.: *Pogodę w Polsce kształtował dziś niż znad środkowego Bałtyku* – погоду в Польше обуславливал сегодня циклон (пониженное атмосферное давление), который образовался над центральной Балтикой (в районе центральной Балтики), который приближается, надвигается из района центральной Балтики (с севера).

Zazwyczaj znaczenie oddalania się z miejsca nad lokalizatorem, z miejsca powyżej lokalizatora implikuje czasownik jako człon nadrzędny konstrukcji. Są to przeważnie czasowniki typu *наплыть, нахлынуть, надвинуться, тянуть, дуть*. Zob. przykłady: *С моря тянет легкий бриз* (М. Горький) – znad morza ciągnie lekka bryza. *С моря дул влажный, холодный ветер* (tamże) – znad morza dał wilgotny, zimny wiatr. *Солнце скрылось за черную тучу, наплывшую с моря* (С. Злобин) – słońce skrył się za czarną chmurę, która nadciągnęła znad morza. Por. też: *Из стени дуло теплым ветром* (К. Паустовский) – znad sterpu dał ciepły wiatr. *От пруда тянуло жаром, как от кухонной плиты* (В. Солоухин). Zob. też w pozycji przy rzeczowniku: *Ветер с моря, тише дуй и вей – Слышишь, розу кличет соловей?* (С. Есенин) – wietrze znad morza, ciszej dmij i wiej. *На Неве прошел лед, и порывы теплого ветра с моря будоражили воду* (Н. Тихонов) – porywy ciepłego wiatru znad morza wzbudzały wodę.

Literatura

Іваненко 1974: Іваненко З. І. *Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові. (Навчальний посібник)*, Чернівці, 1974.

Іваненко 1975: Іваненко З. І. *Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові*, Чернівці, 1975.

Іваненко 1981: Іваненко З. І. *Система прийменникових конструкцій адвербіального значення*, Київ–Одеса, 1981.

Lachur 1999: Lachur Cz. *Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim*, Opole, 1999.

Oravec 1973: Oravec J. *Systém prvotných predložiek v slovanských jazykoch*, [in:] *Čs. přednášky pro VII. mezinár. sjezd slavistů ve Varšavě. Lingvistika*, Praha, 1973.

SJPSzym = *Słownik języka polskiego*, Red. nauk. M. Szymczak, t. 1–3, Warszawa, 1978–1981.

*The semantic category of locativeness (space) consists of, among others, a category of ablativeness. In general, linguistic exponents of this category indicate a process of moving away of a given object from a given localiser. The category concerned possesses its own national character, which is individual for each Slavonic language. The present paper presents the results of the analysis of selected constructions with nominal groups *znad* + genitive case. In Polish, constructions of this type express, among others, a meaning of changing location of a given object from a space over the upper area of a reference point (localiser). The analysis was carried out on the basis of the material derived from Polish (in some cases Polish material was contrasted with the Russian one).*

Keywords: ablativsty, semantic category, pretext, case, nominal group, Polish language.

Надійшла до редакції 4 липня 2005 року.

Володимир Мозгунов

ББК Ш12 = 411.4 * 212.76

УДК 81'42 = 161.2

ОСОБЛИВОСТІ МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ У РЕКЛАМНОМУ ТЕКСТІ

Стаття присвячується проблемам вираження модальних значень у рекламному тексті як засобам персвазії. Аналізуються відповідні форми дійсного, умовного та наказового способів та їх співвідношення з алетичною та епістемічною модальністю.

Ключові слова: рекламний текст, персвазія, модальність, алетична модальність, епістемічна модальність.

Грамматичні форми способу, не вдаючись у лінгвотеоретичні подробиці, виражають відношення мовця до змісту висловлення і дійсності, іншими словами, - є формальними показниками модальності [див.: Адмони 1964; Арутюнова 1976; Бондарко, Буланін 1967; Русанівський 1971]. Мовець у реченні може оцінювати дійсність як реальну, гіпотетичну, бажану. Значеннєво спосіб є лише однією з реалізацій модальності, яка також може виражатися лексично і синтаксично [ТФГ 1990; Храковский 1950; Бондарко 1971]. З багатьох міркувань схожим до способу є також питання. Обговорення персвазійної функції способу є підставою показати різне персвазійне застосування таких змістів і способів їх передачі в рекламному тексті [про персвазійні функції мови автор уже писав, див.: Мозгунов 2004]. Актуальність цієї проблеми важко переоцінити, як важко переоцінити роль самої реклами у сьогоденному житті суспільства. Актуальність зумовлена змінами в житті суспільства, наслідком чого стали зміни в мові. Тому ігнорувати рекламний текст як феномен сучасної мови є не тільки недоречним, а й професійно шкідливим, як з точки зору підготовки фахівця-філолога, так і з позицій лінгвотеоретичних. Якщо рекламний текст як особливий жанр мовлення ввійшов у наше життя, то значить – це зумовлено суспільними потребами. І в даному випадку лінгвіст повинен зуміти піднятися на сходинку вище від звичайного споживача в сприйнятті такого тексту, а також зрозуміти особливості його жанрової організації з метою створення таких текстів з урахуванням досягнень сучасної психолінгвістики [див.: Фрумкіна 2001]. Життя поставило нас перед фактом, що мова також є товаром. Ігнорувати ці реалії – значить творити науку заради науки, у той час як розвиток цивілізації підтверджує, що будь-яка гуманітарна наука взагалі і лінгвістика зокрема виникли як відповідь на певні потреби суспільства.

У вітчизняній лінгвістиці аналіз таких мовленнєвих жанрів, як реклама, лише формується. Відсутність комплексних теоретико-прикладних досліджень відкриває широке поле діяльності. Віддавши данину певним формальним вимогам до наукової статті як окремого жанру мовлення, перейдемо до аналізу самої проблеми.

Про спосіб і модальність можна говорити і в зв'язку з елементами, за допомогою яких у рекламних текстах можна абстрагуватися від категорії правдивості [див.: ТФГ 1990; Апресян 1988; Апресян 1967]. Форми наказового способу, як і багато випадків використання форм умовного способу, не дозволяють верифікувати чи фальсифікувати речення, а на адресата вони часто мають більший вплив, ніж розповідь.

В українській мові чітко сформувалися граматичні показники трьох способів: дійсного, умовного та наказового [див.: Вихованець 1988; Загнітко 1990]. Якщо говорити про модальність, яка може виражатися по-різному, наприклад – поєднанням модального дієслова (типу: *мусить, може, має*) з інфінітивом, а також частками і прислівниками, традиційно виділяється три різновиди. Так звана алетична модальність, за змістом найближча до розповіді. Прикладом може бути речення: *Ти можеш це робити*, що сприймається як розповідь про можливість, наявність певного стану – *«ти є в стані це робити»*. Деонтична модальність за змістом є близькою до наказового способу. Тоді речення: *Ти можеш це робити* сприймаємо як демонстрацію дозволу (*«тобі дозволяється»*), і може бути прикладом такої модальності, яку можна замінити формами наказового способу (*«зроби це»* - з відповідною інтонацією). *«Ти можеш це робити»* має також іншу інтерпретацію: виражати можливість, правдоподібність, що ти це робиш, як, наприклад, у контексті: *Я не знаю, ти можеш це*

робити, багато фактів на це вказує. Така модальність називається епістемічною, вона гіпотетично представляє дійсність і за змістом наближається до окремих вживань умовного способу, який також можна називати допустовим.

Ми дозволили собі такий коментар, оскільки представлені значення можуть виявлятися як істотні елементи персвазійних текстів, зокрема текстів реклами.

Для персвазії найменш властивим, найменш характерним є дійсний спосіб. Він, звичайно, представлений у рекламних текстах, для торговельної інформації є типовим, але самостійно не маркується схиленням до певних дій чи вчинків. Проте, якщо замість більш природного для схилення наказового способу у секундарній функції вжити форми дійсного способу, це може зробити схилення більш твердим і виразним, або більш маніпулятивним. Твердо висловлені «сидиш тут!» чи «їдеш туди!» - це категоричні накази, а «купуєш наші вироби...» і «знайдеш це...» можуть бути і, як правило, бувають заохоченням. У рекламі така заміна характерного для поради імператива є натуральною. Дійсний спосіб наявний також в усіх тих реченнях рекламних текстів, які мають наблизити рекламу до інших текстів: байок, оголошень, інформації.

Розповідь є персвазійною особливо тоді, коли йдеться про алетичну модальність, тобто, таку, що стосується спроможності (або її відсутності), наприклад: «На цьому не можна втратити», «Кольори, яких не можна забути», «Важко заперечити», «Не можна утриматися», «Мушу визнати». Усі ці висловлення виражають дещо фаталістичне сприйняття, але таке, яким ми «повинні бути» задоволені. Батончик не просто з'їдять, а його не можна не з'їсти. «Не можна утриматися» перед чимось – це визнання у слабкості, але, як правило, такої приємної! Якщо «повинен сказати», то скажу, але з цього приводу не буду мучитися. А вже якщо чогось «не можна втратити», то тоді абсолютно спокійний. Отже, наші вчинки чимось детермінуються, вони не є результатом нашої власної волі, але нам комфортно перебувати в такому стані, бо в результаті цього є краще і не може бути гірше. Соціалістична пропаганда говорила нам, що «немає вороття», що «немає альтернативи», що є «одна дорога». Але вона також додавала, що ця дорога є «єдино правильною» і не можна сходити на манівці. Ми так само тікали від небажаної свободи, «ведені» у правильному напрямку. Приблизно так нас зараз веде реклама, уміло і персвазійно доводячи, що не треба соромитися нашої слабкості, яка нас детермінує. Тим більше, що значна частина таких «примусів» стосується не тільки мене («не можу») чи тебе («не можеш»), а всіх («не можна утриматися») [про функції інфінітива див.: Брицын 1990].

Наказовий спосіб, у свою чергу, - це примарна, найбільш природна форма впливу на адресата. Окремі філософи мови схильні вважати, що ця форма виникла раніше, ніж розповідь: мова раніше повинна була служити видаванню наказів, ніж розповіді [див.: Austin 1993]. Так чи інакше, природа схилення виражається в імперативі, тобто в наказовому способі. Зрештою, це помилкова назва, бо форми наказового способу набагато рідше виражають власне накази і більшою мірою обслуговують такі типи мовленнєвих актів, як порада, дозвіл, пропозиція, прохання, рекомендація, благання, заохочення і багато інших.

Мовець інколи може бути задоволений вживанням форм способу, який повинен впливати на адресата, коли, наприклад, може таким чином демонструвати перевагу над ним. Багато суспільних обставин впливають на те, що є більше ситуацій, у яких вживання таких форм способу вважається невідповідним, небажаним, і тоді мовець мусить уникати вживання таких форм. Головним чином, це відбувається тому, що адресат може бути незадоволений звертанням до нього формами такого способу, який за своїм первинним граматичним значенням повинен сигналізувати вплив на нього. Тому замість «скажи мені» говоримо: «Чи не міг би ти мені сказати?», або: «Мені хотілося б знати» тощо – засобів уникнути форм наказового способу є маса. У свою чергу, вони з'являються там, де можуть здаватися не зовсім природними – говоримо: «Уяви собі», «Не хвилюйся!».

Рекламне повідомлення у своїй первинній функції – це не наказ і не рекомендація, це також і не прохання, і не дозвіл. Найбільше воно нагадує пораду, заохочення, пропозицію. Зовнішньо воно може виглядати як побажання, яке також виражається формою наказового способу, наприклад: «Виграй!» (в українській мові немає окремих форм бажального способу, так званого оптатива). Форми наказового способу є тут природними, але слід пам'ятати про суспільні вимоги, які у багатьох випадках віддаляють його вживання. Саме тому, якщо в рекламі з'являється імператив, то він часто відноситься до ситуацій, безпосередньо не пов'язаних з дією, на яку мовець намовляє адресата.

Більше того, звертання типу: «Скористайся!» чи «Не вагайся!», «Спробуй!» (хоча і не банальне «Купи!») – це загальновідомий «хліб» реклами. Дивно навіть було б, якби вона їх уникала. Але суттєву персвазійну ознаку мають наказові форми, що передають дію, яку важко усвідомлено виконувати, а ще важче серйозно рекомендувати: «Приєднайся до нас вже сьогодні!», «Стань льодяником!», «Будь і ти на новій хвилі!». Такі метафори легко зрозуміти, але їх, швидше за все, відчуваємо, а не уявляємо – тому рекомендація є важкою для свідомої реалізації.

Наказові форми в рекламі мають багато особливих, маркованих вживань. Одна із маніпулятивних технологій полягає у початковому заохоченні до простих дій чи виробів, які не пов'язані з великими зусиллями чи коштами. Наприклад, ми завжди можемо про щось подумати – результатом тексту, який починається словами: «Подумай про...!», про що раніше вже говорилося, може бути свідоме рішення щось купити, тому що уява породжує апетит.

Наші одвічні й постійні мрії тільки чекають, щоб їм хтось дав імпульс, зокрема і формами наказового способу. Ми хочемо вигравати, реклама нам бажає: «Виграй!», для уточнення додаючи: «Купи!». «Купи і

виграй!» дає переконання у взаємозв'язку бажаної для адресата перемоги і бажаної для мовця покупки. Це можна висловити по-іншому: *«Виграй із Sony!»* - тут перемога асоціюється безпосередньо із назвою рекламного об'єкта. Реклама заохочує нас до реалізації інших марень: *«Почни з початку!»*, *«Стань ідеалом!»*, *«Будь ідеалом!»*, або навіть конкретніше: *«Будь свіжим!»*. Відомо, що це важко виконати, тому скоріше нагадає побажання, ніж рекомендацію чи пораду, але це приємно слухати і на це реагувати, бо це передбачає привабливі можливості – принаймні у мареннях. Найважче, мабуть, виконати рекомендацію і дозвіл водночас: *«Будь собою!»* - але тут адресата переконують, що вибір, до якого схиляє реклама, для нього є найприроднішим.

Вибір, це основне рішення, до якого схиляє реклама, повинен бути привабливим. Обираючи рекламований продукт, я також обираю принаймні власне задоволення. Прості заохочення: *«Обери X!»* можуть тлумачитися як: *«Обери радість!»* або *«Обери ідеал!»* - назва, що з'являється поруч чи на тлі, дозволяє впізнати цей ідеал. Такий вибір – це відкриття: *«Відкрий для себе новий світ!»*, *«Відкрий для себе райський смак!»* (тобто батончик). Заохочення до очевидної користі може використовувати негативні аспекти життя: *«Позбудься клопотів!»*, або точніше: *«Позбудься лути!»*. Більш категорично звучать форми наказового способу, вжиті із запереченням, які передають заборону: *«Не дозволяй!»*, *«Не допусти, щоб...»*. Уміщена поруч назва вказує, як це зробити.

Тому звертання часто буває опосередковане: відноситься не стільки до набуття чи використання продукту, скільки до чогось, чого і так хочемо, що пов'язане із незаперечною привабливістю. Але те, до чого відноситься звертання, у свою чергу тісно пов'язане власне з рекламним продуктом.

Слід звернути увагу на такі форми імператива, які за своїм значенням мають спорадичну співвіднесеність і застосування. Насправді, можна когось заохочувати до того, щоб «себе якимось відчувати», але важко очікувати безпосередніх результатів такого звернення. Це також швидше побажання, яке в рекламі виявляється характерною формою, наприклад: *«Відчуй себе вільним!»*, *«Відчуй себе у безпеці!»*. Але тут побажання може бути виконане, бо пов'язане із більш або менш реальною умовою, пов'язаною із рекламним об'єктом. Дуже результативною, ефективною можна визнати фактично невживану (із цілком зрозумілих семантичних причин) форму наказового способу дієслова «мати»: *«Май гарне волосся!»*. Можна собі уявити потенційні, незастосовувані, але гіпотетично можливі наказові форми типу: *«мусь»*, *«хоти»*.

Заохочення, виражене формами наказового способу, може мати вигляд напівжартівливого, дещо перевернутого застереження: *«Спробуй заперечити!»*. Це показує, що заперечити не можна. *«Обережно! Якщо спробуєш – будеш купувати завжди!»* - це також звернення, хоч і приховане у формі, яка повинна показати додаткове добре ставлення до адресата.

Форми наказового способу творять багато конвенціональних й етикетних висловлень, часто ідіоматизованих. Вони вживаються часто без усвідомлення змісту, напівавтоматично. Проте, вони є лише етикетними показниками позитивного ставлення до співрозмовника. Коли говоримо: *«Не переживай!»*, то часто хочемо втішити. Реклама може використовувати такі ідіоматичні форми, показуючи водночас, чому не слід сумувати – даючи пораду проти переживань. Маємо, наприклад, прискорювальні ідіоми, які в рекламі використовуються більш природньо: *«Не втрачай часу!»*, *«Не зволікай!»*, а також запрошувальні звороти: *«Завітай до нас!»*, *«Відредагуй нас!»*.

Зрештою, можна зустріти ще одне специфічне вживання імператива: у контрастних зіставленнях, які привертають зацікавленість адресата. Порада *«Вимагай підтвердження, а не обіцянок!»* повинна вказувати, що в конфронтації продавець-покупець реклама стоїть на стороні покупця. Виробник і продавець можуть робити спроби його обманути, але ми, реклама, підтримуємо його. Така парадоксальна ситуація дуже виразно передбачає, мабуть, наївність адресата, і тому може бути виявом наївності реклами.

У функції наказу досить регулярно можуть використовуватися інші дієслівні форми, які вживаються інколи через певні пошанівні міркування, а інколи – навпаки, для підсилення категоричності [див.: Козинцева 1991]. Таку роль відіграють форми майбутнього часу («купиш»), а також інфінітив, який може виражати категоричний наказ – цікаво, що в такому випадку, як правило, використовується дієслово недоконаного виду («вставати!») є сильніше, ніж «встати!») [див.: Брицын 1990]. Таке вживання використовується в рекламі, але опосередковано, у межах якоїсь сценки.

З опосередкованим схиленням до чогось маємо справу, коли мовець не стільки сам щось рекомендує, наказує чи радить, скільки інформує про норми, правила, зобов'язання тощо, які повинні викликати певні дії адресата. *«Молись і працюй!»* - це форми наказового способу, які безпосередньо схиляють до чогось, *«Слід молитися і працювати»* - це також схилення, але опосередковане.

Наближене значення до значень імператива мають висловлення, у яких наявне явище деонтичної модальності, тобто модальності повинності. Від алетичної модальності, про яку говорилося вище, вона відрізняється тим, що мовець переказує наявну суспільну норму, і ця норма накладає вимоги на адресата, а інколи робить виконувачем такого обов'язку. У такому випадку в рекламі вміщуються привабливі для адресата дозволи («можеш», «не повинен»), зобов'язання («мусиш», «повинен», «треба»), рекомендації («слід», «варто»), заборони («не можеш»). Ці кваліфікації, звичайно, є умовними – багато залежить від контексту, конситуації, інтонації [див.: Мразек 1964].

Адресат дізнається, що «не мусить уже переживати», що «зараз може вже бути спокійний», бо «вже є» очікуваний, бажаний продукт, який вихваляє реклама. Він також дізнається, що є «партнер, на якого можеш розраховувати», і «порошок, якому можеш довіряти». Він також дізнається, що «варто» і що «треба мати», щоб вважатися людиною сучасною, або хорошою господинею. Тому обов'язково «варто спробувати». Адже «не може допустити, щоб...» і «мусиш знати, що є найкраще». Такі аперсоналізовані накази можуть бути результативними щодо тих, хто схильний підпорядкуватися загальним нормам і директивам більше, ніж індивідуальним заохоченням та інструкціям, що походять від конкретних осіб.

Модальне дієслово найчастіше відноситься до адресата, як у першій, так і в другій особі («мушу гарно виглядати»). Якщо з інфінітивом виступає не дієслово, а так званий предикатив, він має загальну співвіднесеність («варто», «слід», «треба», «можна»). У більш складних висловленнях модальність може відноситися до інших підметів, і навіть до самих продуктів («чи інші порошки мусять поступитися місцем новому кращому X?»).

Частка *б/би* означає в дієслові залежність однієї дії від іншої, але також означає, зокрема тоді, коли виступає тільки одне дієслово в реченні, гіпотезу, припущення [див.: Золотова 1982]. Тому говоримо про умовний спосіб (з синтаксичною функцією, у так званому умовному періоді типу: «якби я там був, він би не топився»), або про допустовий спосіб («я б хотів, щоб це вже минуло»), не вдаючись у складні граматичні деталі, пов'язані з типом опису дійсності такими формами, з розрізненням на періоди умовні дійсні і недійсні, оскільки в рекламі ці форми використовуються обмежено.

Такі форми вживаються для представлення іншої, найчастіше кращої дійсності. Це форми сумнівів і марень – у рекламі пробуджуються марення («якби я таке мав...»), «якби я був багатий...»), але віддаляються сумніви. Сугестивно вводяться речення, правдивість яких не можна перевірити: «Твій кіт купував би Віскас»), але це провокує на перевірку: «Я був би сухішим, якби був у Памперсі»).

Припущення, так само як і сумніви, передбачення, надії, побоювання, домисли та ін. – це явища, описувані в категоріях епістемічної модальності. Вона виражається прикметниками і прислівниками («можливий», «певний», «правдоподібний», «певно», «правдоподібно» тощо), частками («хіба», «може», «мабуть» та ін.), а також конструкціями модальних дієслів «мусить», «може», «має» з інфінітивом («він мусить там бути» може означати: «він точно там є») [див.: Bralczyk 1978].

Епістемічна модальність охоплює явища від вираження найглибшого переконання до абсолютного сумніву. Але навіть запевнення у цілковитій переконаності є слабшим, ніж звичайне ствердження, яке вказує на знання. А сказати правдиво: «Я найглибше переконаний» можна лише тоді, коли не можу сказати, що знаю. Тому такі запевнення обмежено використовуються в рекламі.

Найчастіше вони зустрічаються в ситуаціях, коли намагаються позбутися критеріїв правдивості у висловленні, про що вже говорилося раніше. Коли говорять, що здоров'я «може суттєво погіршитися», що щось «може означати» щось інше, що засоби «можуть діяти поверхово», що «може трапитися, що...»), то ми стаємо безпечними, бо такі можливості існують. Говорячи «зараз це можливо», не говоримо, що перед тим не було, а запевнення «піт і його запах можуть викликати проблеми» є точно правдивим.

Проте, буває так, що більш ймовірним видається висловлення з вираженою впевненістю. Переконання «не підведемо вас» може добре сприйматися, коли потенціал довіри є значним – в іншому випадку краще може подіяти «не підведемо вас напевно». Коли пропонуємо: «А, може, спробуєш X?», то несміливість пропозиції, виражена модальним елементом, може бути переконливою.

Спосіб – це категорія дієслова і опосередковано речення. Питання від твердження відрізняє інше відношення до висловлюваної дійсності, так само, як категорії способу [див.: Золотова 1982]. Питання є типом речення, хоча не має дієслівних показників. Часто буває так, що немає взагалі жодних показників, крім інтонації в усному тексті і знака питання в тексті писемному.

Питання разом із привітанням є основою початку мовленнєвого контакту з іншою особою. А умовні привітання часто бувають питаннями («Як справи?»). Питання підтримують контакт, звичайна розмова – це, як правило, обмін питаннями і відповідями. У публічних висловленнях, зокрема, по телебаченню чи радіо, також наявні звертання до адресатів – псевдопитання.

Автор персвазійного висловлення має багато відповідей, і потребує лише питань для них. Він може ставити їх сам собі риторично, щоб виправдати свої відповіді. Або ставити їх так, щоб адресат відповів сам собі. Чи так, щоб відповідь була неможливою. І, зрештою, так, щоб у питанні містилася відповідь або інша інформація, про яку йдеться в цьому випадку.

Найпростіші рекламні питання полягають у виголошенні з питальною інтонацією назви об'єкта реклами: «Фанта??? Фанта!», «Чупа-чупс? Чупа-чупс!». Такий прийом використовується в публічних виступах, де подібні інтеграційні звернення-гасла повинні викликати відгук публіки.

У рекламних текстах, які імітують менш або більш природної розмови, з'являються звичайні формули початку контакту типу: «Куди йдеши?», або: «Гм, можемо поговорити?». Заговорити можна на тему того, що видно і чути, - зокрема, коли це вказує на переваги продукту. Цікава ситуація створюється, наприклад, набором питань, спочатку: «Ти відчуваєш цей аромат?» - з телебачення запах до нас не доходить, тому: «Ти бачиш цей аромат?» - аромат взагалі то побачити не можна, але ці два питання разом взаєморедукують обидва абсурди.

У рекламних сценках значну роль відіграє здивування.

Найбільш компетентні персонажі (носії інформації) переповнені ним. «*То ви не вживаєте АСЕ?*» - питає немолода жінка із розчаруванням. Іншою немолодою жінкою дивуються, у свою чергу, молодші (ті, яким відомі рекомендовані продукти): «*Бабусю, для чого це все?*». Здивування може бути не так тісно пов'язане з рекламним об'єктом: «*На екзамен у брудній сорочці?*», - дивується мама, яка через мить попере її в «Аріелі». Усі ці питання є риторичними, і в цьому полягає їх персвазійна сила, але такої сили немає питання менш поінформованого сина до своєї матері: «*Мамо, де моя сорочка?*».

Автор рекламного переказування, питаючи, виступає в різних ролях. Часто він звертається до думки і вивчає преференції: «*Який порошок ви вважаєте найкращим?*»). Інколи він може бути компетентним порадиником, який звертає увагу на те, чого адресат може не знати: «*Чи відомо вам, що вода псує пральну машину?*»).

Питання використовується для того, щоб можна було дати відповідь. Занепокоєний адресат питає краще поінформованого мовця (який знає відповідь): «*Чи можна з цим щось зробити?*». Звичайно, можна, бо існує рекламований продукт.

З'являються квазіпроблеми, псевдопитання про майбутнє: «*Чи новий Персіл впорається з брудом?*», «*Чи новий краціей Тайд усуне навіть найбільше забруднення?*» - ці питання мають вже мало спільного із природними мовними діями, але, передбачаючи очевидні відповіді, ліквідують можливу невпевненість, а, приймаючи вигляд питання про перемогу, звертаються до почуттів «вболівальника».

Відповідь, уміщена в питальному реченні, може не стосуватися предмета питання. Інколи більш важливою є інформація, передбачена питанням на основі пресупозицій. Хтось нас питає: «*Ви знаєте, чому чоловіки в усьому світі використовують Жилет?*». Нам немає потреби дізнаватися чому – достатньо того, що ми дізналися, що використовують. «*Ви знаєте, чому M&M's є найкращим шоколадом у будь-якій ситуації?*», – вже знаємо, що є. Відповідь на це питання: «*Звичайно тому, що це найсмачніший молочний шоколад...*» - багато не додає.

Зрештою, у рекламі з'являються метапитання, речення про питання. Очевидність переваги продукту можна показати інформацією про легковажне ставлення до питань, заперечення їх: «*Не питай, чому люди обирають X*». Можна звернутися також до найбільш ймовірних питань адресатів: «*Ви запитаете, як можна...? Ось відповідь: ...*», або можна давати відповідь як відповідь – без питання, як у слогані «*Філіпс. Відповідь*».

У цій же групі рекомендацій, припущень і питань можна вмістити інші особливі мовленнєві дії, такі, як представлення, привітання, подяка. Такі висловлення відомі: «*Дякую тобі, Омо!*», «*Дякуємо тобі, Джонсон!*», початок листів типу: «*Дороге Омо*», декларації типу: «*Любимо тебе, Барбі*» і представлення: «*Ось новий дешевий...*», або прийом умовляння: «*Ось твій новий...*». Усі ці дії демонструють послідовну відповідність відношення висловлення до дійсності як персвазійну процедуру.

Прихильне відношення до предмету реклами може виражатися в реченнях, які по-різному описують дійсність – а схилення до чогось можливе за допомогою різних граматичних форм і різних способів вираження граматикалізованого значення. Усвідомлення можливості використання мовних засобів може міцно і результативно пов'язувати мовців і адресатів, що лежить в основі так званої риторичної спільноти.

Література

1. Адмони 1964: Адмони В.Г. Основы теории грамматики.- М.; Л.: Наука, 1964.- 105с.
2. Арутюнова 1976: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл.- М.: Наука, 1976.- 382 с.
3. Бондарко, Буланин 1967: Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол.- Л.: Просвещение, 1967.- 192 с.
4. Русанівський 1971: Русанівський В.М. Структура українського дієслова.- К.: Наук. думка, 1971.- 315 с.
5. ТФГ 1990: Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность.- Л.: Наука, 1990.- 264 с.
6. Храковский 1950: Храковский В.С. Взаимодействие грамматических категорий глагола (опыт анализа) // Вопр. языкознания .- 1950.- №5.- С. 18-36.
7. Бондарко 1971: Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст.- Л.: Наука, 1971.- 112 с.
8. Мозгунов 2004: Мозгунов В. Вихваляння як акт персвазії // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб наук. праць, присв. ювілею проф. А.П.Загнітка.- Донецьк: ДонНУ, 2004.- С. 300-306.
9. Фрумкина 2001: Фрумкина Р.М. Психолінгвістика.- М.: Академия, 2001.- 320 с.
10. Апресян 1988: Апресян Ю.Д. Глаголы моментального действия и перформативы в русском языке // Русистика сегодня.- М.: Наука, 1988.- С. 57-78.
11. Апресян 1967: Апресян Ю.Д. Экспериментальные исследования семантики русского глагола.- М.: Наука, 1967.- 251 с.
12. Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частины мови в семантико-граматичному аспекті.- К.: Наук. думка, 1988.- 256 с.
13. Загнітко 1990: Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці.- К.: НМК ВО, 1990.- 132 с.
14. Брицын 1990: Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке.- К.: Наук. думка, 1990.- 320 с.
15. Austin 1993: Austin J.L. Mówienie i poznanie.- Warszawa: PWN, 1993.- 246 s.

16. Козинцева 1991: Козинцева Н.А. Временная локализованность действия и ее связи с аспектуальным, модальными и таксисными значениями.- Л.: Наука, 1991.- 144 с.
17. Мразек 1964: Мразек Р. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы // Вопр. языкознания.- 1964.- №3.- С.50-62.
18. Золотова 1982: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса.- М.: Наука, 1982.- 368 с.
19. Bralczyk 1978: Bralczyk J. O leksykalnych wyznacznikach prawdziwościowej oceny sądów.- Katowice: Wyd-wo Uniwersytetu Katowickiego, 1978.- 157 s.

The article is dedicated to the problems of expression of modal values in a publicity text as to facilities of persuasion. The proper forms of actual, conditional and imperative methods and their correlation with aletical and epistemical modality are analyzed.

Keywords: publicity text, persuasion, modality, aletical modality, epistemical modality.

Надійшла до редакції 2 вересня 2005 року.

Фёдор Панков

ББК Ш12=411.2*21
УДК 81'367.6

СИСТЕМА КАТЕГОРИАЛЬНЫХ КЛАССОВ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (К ВОПРОСУ О ГРАММАТИЧЕСКИХ КЛАССИФИКАЦИЯХ ЛЕКСИКИ)

У статті на прикладі категорії частин мови розглядаються два принципи наукового дослідження – класифікація і систематизація. Зроблено спробу нового бачення категорійних класів слів у вигляді системи бінарних опозицій на прикладі російської мови. Виділено ядро і периферію категорії, показано її польову структуру.

Ключові слова: частини мови, категорійні класи слів, класифікація, систематизація.

Язык, как известно, представляет собой системное образование, включающее определенным образом организованные множества единиц. Эти множества могут быть представлены либо как неранговый набор признаков, либо как иерархическая система. В первом случае мы имеем дело с классификацией, во втором – с систематизацией [Всеволодова 2000]. Хотя классификация и систематизация не противопоставлены друг другу, всё же возникает вопрос о равноценности / неравноценности обоих принципов по отношению друг к другу. Попробуем ответить на этот вопрос, рассмотрев их последовательно на примере грамматических классов лексических единиц.

Существуют три основных типа грамматических классов л е к с и ф и к а ц и й лексики: формальная, смысловая и сочетание формальной и смысловой¹.

Формальная классификация слов построена в первую очередь с учётом их морфологических и синтаксических признаков. Принадлежность лексемы к тому или иному грамматическому классу здесь узнаётся, как правило, по её словарному представлению. Это своего рода горизонтальная классификация, о которой речь пойдёт ниже.

Смысловая классификация лексики построена в первую очередь на семантических признаках слов. Эта вертикальная классификация, пронизывающая весь языковой массив и соотносимая с функционально-семантическими полями, группирует на той или иной смысловой основе средства всех уровней языка. Так, мы различаем слова, связанные с основными понятийными классами: 1) абстрактные отношения и формы существования материи: время, место, причина, состояние и т. д., соответственно различается темпоральная, локативная, каузальная, стательная и др. лексика; 2) неорганический мир (неживая природа); 3) растения; 4) живые существа, лишённые разума; 5) человек. Безусловно, между различными ортогональными (смысловыми) классами могут быть зоны пересечения.

Сочетание смысловой и формальной классификаций учитывает как семантические, так и собственно грамматические признаки слов. При этом выделяются, в частности, следующие группы:

- 1) изосемические и неизосемические слова [Золотова 1982; Всеволодова 2000];
- 2) показатели смысловых отношений (реляторы, классификаторы, экспликатеры) [Арутюнова 1976; Шмелёва 1995; Всеволодова 2000];

¹ См., об этом, в частности, в учебнике [Всеволодова 2000: 28].

3) семантические разряды слов, в частности имён существительных, глаголов, прилагательных и наречий, которые в то же время группируются на основе общности синтаксического поведения [Кацнельсон 1971; Арутюнова 1976; Золотова 1982; Сидорова 1994; Всеволодова 2000; Панков 2005a];

4) функционально-семантические классы слов внутри частей речи, участвующие в выражении определённых содержательных категорий [Ломтев 1979; Всеволодова 2000].

В каждом из типов грамматических классификаций лексики есть свои так называемые «проблемные» зоны. В рамках данной статьи подробнее остановимся на особенностях формальной классификации. Она позволяет выделить морфологические классы, которые мы называем категориальными классами слов (далее – ККС), или частями речи.

В русском языке и учебные (например, школьные или университетские), и научные грамматики (например, академическая «Русская грамматика» 1980 года) традиционно выделяют десять ККС² на основе общности морфологических, лексических и синтаксических признаков:

1) самостоятельные: имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение, глагол (включая особые глагольные формы – причастие и деепричастие), наречие;

2) служебные: предлог, союз, частица;

3) особая часть речи – междометие.

Некоторые исследователи выделяют также в качестве отдельных частей речи категорию состояния, или предикативы, или безлично-предикативные слова [Щерба 1957; Виноградов 1972; Клобуков 1991], аналитические прилагательные [Панов 1999], а также модальные (вводные) слова, которые относят либо к числу самостоятельных [Милославский 1997], либо к особым частям речи [Клобуков 1991]³. Спорным остаётся вопрос о грамматическом статусе компаратива. Иногда выделяют также слова вне частей речи [Аванесов, Сидоров 1945; Щерба 1957; Милославский 1997].

Классификация с её жёсткими рамками очевидно ограничивает возможности адекватного языковому материалу описания. Систематизация, хотя нередко и опирается на классификацию, – это более точный, более сложный, более «тонкий» и более «продвинутый» этап лингвистического исследования по сравнению с несколько упрощённой, приблизительной и даже «грубой» классификацией, т. к. позволяет выявить зоны переходности, что адекватно отражает полевую сущность самих языковых явлений с ядром и периферией: «Не следует абсолютизировать никакую классификацию, в классификации часто отражается тенденция к противопоставленности явлений, при наличии промежуточных случаев» [Золотова 1988: 10].

Теперь попробуем построить систему ККС. В качестве логического аппарата анализа принята дихотомия, или принцип бинарных оппозиций. Считается, что бинарные оппозиции упрощают явление, показывая лишь их крайние точки [Плунгян 2000]. С этим утверждением частично можно было бы согласиться, если бы речь шла исключительно об эквиолентных оппозициях. Для привативных же оппозиций это утверждение в корне неверно. Наоборот, привативные оппозиции исключают возможность несоразмерного деления [Морковкин 1977: 87].

Перед тем как представить систему ККС в русском языке, необходимо отметить, что для их выделения следует учитывать прежде всего формальные, собственно грамматические особенности словоформ, а не их семантику. Части речи – это выделяемые в первую очередь на основе словоизменительных потенций грамматические разряды слов: «Все слова, принадлежащие к одной части речи, объединяет грамматическая идея... Закономерность такая: для частей речи важны только грамматические, не лексические показатели» [Панов 1999: 117–118]⁴. Такое разделение носит собственно языковой характер и в основе своей синтаксически ориентировано: вхождение слова в ту или иную часть речи предопределяет его синтаксические возможности – способность занять позицию того или иного члена предложения и тем самым участвовать в формировании его (предложения) синтаксической устроенности, но не наоборот, то есть нельзя только на основе занимаемой тем или иным словом позиции в предложении судить о его частеречной принадлежности. Например, наречия в позиции при существительном (*в кафе напротив, сдвиг вправо, развод по-итальянски*) не становятся прилагательными.

К формальным, собственно грамматическим можно отнести, в частности, следующие признаки.

1. Первый признак – самостоятельность / несамостоятельность (служебность) слова. **Самостоятельность** части речи означает наличие у неё следующих особенностей:

1) способность быть членом предложения;

² См., например, [Русская грамматика 1980] и др.

³ О модальных словах см. также статью [Панков 2003].

⁴ Другой точки зрения придерживался, например, Л. В. Щерба, который писал, что мы скорее не потому называем слово *медведь* существительным, что оно склоняется, а склоняем слово *медведь* потому, что оно существительное. Однажды на одной из конференций Г. А. Золотова также сказала о том, что утверждение о значимости для выделения частей речи только грамматических показателей отбрасывает нас на несколько десятилетий назад. С этим трудно согласиться, так как следует различать формальный и семантический уровни языковых единиц, не смешивая признаки разной природы при классификации или систематизации.

2) способность выступать самостоятельно в качестве однословного ответа на частный вопрос, т. е. занимать коммуникативную позицию диктальной ремы [Панков 2004];

3) способность выступать самостоятельно в качестве однословного ответа на общий вопрос, т. е. занимать коммуникативную позицию модальной ремы [Панков 2004];

4) способность составлять самостоятельную синтаксему.

Соответственно, **несамостоятельность** (служебность) слова означает наличие у него следующих особенностей:

1) неспособность быть членом предложения;

2) неспособность выступать самостоятельно в качестве однословного ответа на частный вопрос;

3) неспособность выступать самостоятельно в качестве однословного ответа на общий вопрос;

4) неспособность составлять самостоятельную синтаксему.

2. Второй признак характеризует только самостоятельные части речи – это словоизменительные, или формообразующие потенции слова, т. е. его изменяемость или неизменяемость. Одни слова способны изменяться, склоняясь или спрягаясь определённым образом, а другие – нет. По этому признаку мы выделяем все самостоятельные разряды среди ККС.

3. Однако этот признак (словоизменительные потенции слова) не помогает различать служебные части речи. Поэтому третий формальный признак – тип выполняемой функции, функциональные характеристики слов, важные для различения служебных частей речи.

К формальным признакам отнесём также позиционные характеристики слова [Всеволодова 2000; Панов 1999], степень категориальной осложнённости, наличие / отсутствие инвариантной формы и некоторые другие (см. ниже).

Более низкий ранг по отношению к собственно грамматическим имеют признаки, так или иначе связанные с семантикой слова. На их основе среди самостоятельных частей речи выделяются знаменательные и местоименные лексемы. Так, помимо знаменательного существительного (*стол*) в языке имеется местоименное существительное (*он*), знаменательного прилагательного (*высокий*) – местоименное (*такой*), знаменательного числительного (*пять*) – местоименное (*столько*), знаменательного наречия (*вчера*) – местоименное (*тогда*). Иногда среди местоименных частей речи выделяют только местоимения-существительные, остальные же разряды местоименных слов относят к соответствующим знаменательным [Русская грамматика 1980]. Некоторые лингвисты вообще отказывают местоимениям в частеречном статусе как не грамматической, а лексической группе слов: «Местоимения не должны претендовать на звание части речи» [Панов 1999: 172]. Однако наши наблюдения показали, что местоимения обладают не только семантическими, но и грамматическими особенностями. Кроме того, мы считаем необходимым выделить и такую часть речи, как местоименный глагол, или «местоглаголие»⁵.

Примечание.

Отделить местоименные слова от знаменательных, в том числе выделить местоименный глагол как отдельную часть речи позволили следующие наблюдения.

1. В русском языке есть два лексико-семантических варианта глагольной лексики *делать* – знаменательный *делать*₁ ('производить, изготавливать', ср. англ. *to make*) и местоименный *делать*₂ (ср. англ. *to do*). В ответ на вопрос *Что Олег сейчас делает?* со знаменательным *делать*₁ можно сказать: *скворечник, модель самолёта* и т. д., а в ответ на вопрос с местоименным словом нужно употребить глагол: *работает, отдыхает, мастерит скворечник, строит модель самолёта* и т. д. При этом в первом случае в ответе вполне можно употребить слово *делает* (*Делает скворечник*), а во втором случае это невозможно (**Делает отдыхает*).

2. Все частные вопросы выражаются местоименными словами: *кто, что, какой, чей, где, куда, откуда, когда, почему, зачем, сколько* и т. д. Поэтому логично, что и частный вопрос *Что делать?* также включает местоименные слова.

3. Иногда, возражая, говорят: если *делать* – местоименный глагол, то почему мы не можем заменить словом *делает* любой глагол, аналогично тому, как мы заменяем существительные местоимениями *он, она, оно*? Например: *Олег лежит на диване. Он плохо себя чувствует*. Ср. неотмеченность: **Олег делает на диване. Он плохо (себя) делает* и т. д. Дело в том, что такой операциональный метод верификации категориальных классов слов (замена знаменательного слова на местоименное) не является универсальным. Существуют некоторые ограничения на его использование. В частности, следует учитывать, что местоименный глагол *делает*₂ в первую очередь замещает акциональные глаголы. Такого рода ограничения возможны и в использовании «обычных» местоимений, например местоимений-существительных. Так, мы не всегда можем заменить существительное на личное местоимение, но от этого личное местоимение не перестаёт им быть: *Олег читает интересную книгу*. Ср. неотмеченность: **Олег читает интересную её; Занятие состоится в среду*. – **Занятие состоится в неё; Бабушка целый час была в обмороке*. – **Бабушка целый час была в нём; На Камчатку я поехал из любопытства*. – **На Камчатку я поехал из него*⁶. Таким образом, у местоименных слов имеются грамматические особенности по сравнению со словами знаменательными, что даёт основания выделять местоименные слова в отдельную часть речи.

4. Аналогично выделяются и местоименные причастия, и местоименные деепричастия как мотивированные местоименным глаголом. Ср., например, предложение вне контекста с несколькими местоименными словами различной

⁵ Термин «местоглаголие» предложил нам Ю. Д. Апресян, хотя сам он приписывает его Н. Ю. Шведовой. См. о местоименном, или дейктическом глаголе в книгах: [Шведова 1998: 42–46], [Панов 1999: 173].

⁶ См. также пример из [Всеволодова 2000: 28]: *Парень высокого роста сказал... – *Он высокого роста сказал...*

морфологической и функциональной природы, однако одинаково выполняющих при этом характерную для местоимений анафорическую функцию: *Делая это так, он похудел на столько килограммов.*

Теперь построим иерархическую схему разбиения категории частей речи в русском языке, обозначив всё их множество символом «ККС».

Схема разбиения категории частей речи в русском языке

1	2	3	4	5	6
Ранг разбиения	Разбиваемое множество	Основание разбиения	Дифференциальный признак	Полученные подмножества	Интерпретация
I	ККС	Самостоятельность / несамостоятельность	1. Самостоятельность	ККС ₁ – самостоятельные ККС	<i>дом</i>
			2. Несамостоятельность	ККС ₂ – несамостоятельные (служебные) ККС	<i>над</i>
II	ККС ₁	Изменяемость / неизменяемость	1. Изменяемость	ККС _{1.1.} – изменяемые ККС	<i>дом</i>
			2. Неизменяемость	ККС _{1.2.} – неизменяемые ККС	<i>вчера</i>
	ККС ₂	Тип выполняемой функции	1. Участие в образовании единиц более высокого уровня	ККС _{2.1.} – строевые ККС	<i>над</i>
			2. Участие в выражении смыслов, идущих от говорящего	ККС _{2.2.} – прагматико-модусные ККС	<i>неужели</i>
III	ККС _{1.1.}	Характер изменяемости	1. Склоняемость	ККС _{1.1.1.} – склоняемые (именные) ККС	<i>дом</i>
			2. Спрягаемость	ККС _{1.1.2.} – спрягаемые (глагольные) ККС	<i>читать</i>
	ККС _{1.2.}	Степень категориальной осложнённости	1. Неосложнённость («наречность»)	ККС _{1.2.1.} – наречие	<i>вчера</i>
			2. Осложнённость («наречность» + «глагольность»)	ККС _{1.2.2.} – деепричастие	<i>читая</i>
	ККС _{2.1.}	Тип образуемых форм	1. Образование синтаксических форм слова	ККС _{2.1.1.} – предлог	<i>над</i>
			2. Формирование предложений-высказываний	ККС _{2.1.2.} – союз	<i>или</i>
	ККС _{2.2.}	Характер прагматико-модусных ККС	1. «Частичность»	ККС _{2.2.1.} – частицы	<i>неужели</i>
			2. «Междометность»	ККС _{2.2.2.} – междометия	<i>ах</i>
IV	ККС _{1.1.1.}	Характер именных ККС (наличие / отсутствие инвариантной формы)	1. Субстантивность (наличие инвариантной формы)	ККС _{1.1.1.1.} – субстантивные ККС	<i>дом</i>
			2. Адъективность (отсутствие инвариантной формы)	ККС _{1.1.1.2.} – адъективные ККС	<i>высокий</i>
	ККС _{1.1.2.}	Степень знаменательности / местоименности	1. Знаменательность	ККС _{1.1.2.1.} – знаменательный глагол	<i>читать</i>
			2. Местоименность	ККС _{1.1.2.2.} – местоименный глагол («местоглаголие»)	<i>делать₂</i>
	ККС _{1.2.1.}	Степень знаменательности / местоименности	1. Знаменательность	ККС _{1.2.1.1.} – знаменательное наречие	<i>вчера</i>
			2. Местоименность	ККС _{1.2.1.2.} – местоименное наречие	<i>тогда</i>
	ККС _{1.2.2.}	Степень знаменательности / местоименности	1. Знаменательность	ККС _{1.2.2.1.} – знаменательное деепричастие	<i>читая</i>
			2. Местоименность	ККС _{1.2.2.2.} – местоименное деепричастие	<i>делая₂</i>

1	2	3	4	5	6
V	ККС _{1.1.1.1.}	Характер субстантивних ККС	1. «Существительность» (предметность)	ККС _{1.1.1.1.1.} – имя существительное	<i>дом</i>
			2. «Числительность» (количественность)	ККС _{1.1.1.1.2.} – имя числительное	<i>пять</i>
	ККС _{1.1.1.2.}	Степень категориальной осложнённости	1. Неосложнённость («прилагательность»)	ККС _{1.1.1.2.1.} – имя прилагательное	<i>высокий</i>
			2. Осложнённость («прилагательность» + «глагольность»)	ККС _{1.1.1.2.2.} – причастие	<i>читавший</i>
VI	ККС _{1.1.1.1.1.}	Степень знаменательности / местоименности	1. Знаменательность	ККС _{1.1.1.1.1.1.} – знаменательное имя существительное	<i>дом</i>
			2. Местоименность	ККС _{1.1.1.1.1.2.} – местоименное существительное	<i>он</i>
	ККС _{1.1.1.1.2.}	Степень знаменательности / местоименности	1. Знаменательность	ККС _{1.1.1.1.2.1.} – знаменательное имя числительное	<i>пять</i>
			2. Местоименность	ККС _{1.1.1.1.2.2.} – местоименное числительное	<i>столько</i>
	ККС _{1.1.1.2.1.}	Степень знаменательности / местоименности	1. Знаменательность	ККС _{1.1.1.2.1.1.} – знаменательное имя прилагательное	<i>высокий</i>
			2. Местоименность	ККС _{1.1.1.2.1.2.} – местоименное прилагательное	<i>какой</i>
	ККС _{1.1.1.2.2.}	Степень знаменательности / местоименности	1. Знаменательность	ККС _{1.1.1.2.2.1.} – знаменательное причастие	<i>читавший</i>
			2. Местоименность	ККС _{1.1.1.2.2.2.} – местоименное причастие	<i>делавший₂</i>

Таким образом, все части речи в русском языке делятся на два больших класса, между которыми нет жёсткой границы, а существуют большие зоны взаимодействия и переходности: самостоятельные (например: *стол*) и несамостоятельные, служебные (например: *над*).

1. Самостоятельные ККС.

Самостоятельные части речи, в свою очередь, делятся на два подкласса: изменяемые (*стол*) и неизменяемые (*вчера*) [Русская грамматика 1980: 458].

1.1. Изменяемые ККС.

Изменяемые части речи бывают либо склоняемые, или именные (*стол*), либо спрягаемые, или глагольные (*читать*).

1.1.1. Склоняемые ККС.

Среди склоняемых частей речи по наличию или отсутствию инвариантной формы выделяются субстантивные, или имеющие инвариантную форму ККС (*стол*), и адъективные, или не имеющие инвариантной формы (*высокий*).

1.1.1.1. Субстантивные ККС.

«Субстантивы», или субстантивные части речи, – это имена существительные (*стол*) и числительные (количественные), склоняющиеся как существительные⁷ (*пять*).

1.1.1.1.1. Имена существительные.

Семантически имена существительные могут быть знаменательными и местоименными.

1.1.1.1.1.1. Знаменательное имя существительное (*стол*).

1.1.1.1.1.2. Местоименное имя существительное (*он*).

1.1.1.1.2. Имена числительные.

Имена числительные по семантике также могут быть разделены на знаменательные и местоименные.

1.1.1.1.2.1. Знаменательное имя числительное (*пять*).

⁷ К субстантивным частям речи отнесём только количественные числительные. По морфологическим признакам собирательные и порядковые числительные входят в парадигму имени прилагательного.

1.1.1.1.2.2. Местоименное имя числительное (*столько*).

1.1.1.2. Адъективные ККС.

Среди «адъективов» по степени категориальной осложнённости различаются имя прилагательное как неосложнённая часть речи и причастие, совмещающее грамматические признаки глагола и прилагательного.

1.1.1.2.1. Имена прилагательные.

Имена прилагательные бывают знаменательными и местоименными.

1.1.1.2.1.1. Знаменательное имя прилагательное (*высокий*).

1.1.1.2.1.2. Местоименное имя прилагательное (*какой*).

1.1.1.2.2. Причастия.

Причастия тоже бывают знаменательными и местоименными.

1.1.1.2.2.1. Знаменательное причастие (*читающий*).

1.1.1.2.2.2. Местоименное причастие (*делающий*₂).

1.1.2. Спрягаемые ККС.

Спрягаемая часть речи – это глагол. Среди глаголов выделяются знаменательные и местоименные лексемы.

1.1.2.1. Знаменательный глагол (*читать*).

1.1.2.2. Местоименный глагол (*делать*₂).

1.2. Неизменяемые ККС.

Неизменяемые части речи среди самостоятельных ККС – это наречия (*вчера*) и деепричастия (*читая*).

1.2.1. Наречия.

Среди наречий выделяются знаменательные и местоименные слова.

1.2.1.1. Знаменательное наречие (*вчера*).

1.2.1.2. Местоименное наречие (*так*).

1.2.2. Деепричастия.

Среди деепричастий также выделяются знаменательные и местоименные лексемы.

1.2.2.1. Знаменательное деепричастие (*читая*).

1.2.2.2. Местоименное деепричастие (*делая*₂).

2. Несамостоятельные (служебные) ККС.

Несамостоятельные (служебные) части речи бывают строевыми (*над*) и прагматико-модусными (*неужели*).

2.1. Строевые разряды ККС.

Строевые разряды участвуют в формировании единиц более высокого уровня – синтаксических форм слова и предложений-высказываний. К строевым отнесём предлоги и союзы.

2.1.1. Предлог.

Предлоги участвуют в образовании синтаксических форм слова, например предложно-падежных форм существительных (*под столом, около дома*).

2.1.2. Союз.

Союзы участвуют в формировании структуры предложений (*и, однако, для того чтобы*).

2.2. Прагматико-модусные разряды ККС.

Прагматико-модусные разряды в первую очередь участвуют в выражении смыслов, идущих от говорящего. Это частицы и междометия. Их иногда противопоставляют друг другу, называя междометия, в отличие от частиц, словами-предложениями [Милославский 1997]. Однако и частицы типа *разве, неужели* могут функционировать как отдельное высказывание. Так что проблема разграничения междометий и частиц до сих пор стоит весьма остро (см., в частности [Комине 1999; Сюй 2003]).

2.2.1. Частицы (*ну, разве, уж*).

2.2.2. Междометия (*ах, ой*).

Итак, исходя из анализа конкретных языковых фактов, на основе нашего исследования можно сделать несколько выводов.

1. Следует различать принципы классификации и систематизации. Эти различия состоят в следующем:

1) если классификация представляет собой неранговый набор признаков, то система языковых единиц иерархична (в данном случае она включает шесть рангов разбиения);

2) если классификация демонстрирует жёсткие рамки, границы между элементами, то система значений выявляет зоны переходности в языковом континууме, что адекватно отражает полевую устроенность самого языка;

3) если классификация не исключает ошибки непропорционального деления множества элементов (что, на мой взгляд, наглядно демонстрируют традиционные классификации), то при систематизации в качестве логического аппарата анализа используется дихотомия, а результатом систематизации оказывается «дерево» бинарных оппозиций;

4) если классификация, как правило, упорядочивает закрытое множество, то система на низких рангах может быть продолжена и конкретизирована. Например, среди междометных слов можно выделить собственно междометия и звукоподражательные слова.

2. Части речи (категориальные классы слов) – это выделяемые в первую очередь на основе словоизменительных потенций грамматические разряды слов. Такое разделение носит собственно языковой характер и в основе своей синтаксически ориентировано: вхождение слова в ту или иную часть речи предопределяет его синтаксические возможности – способность занять позицию того или иного члена предложения (и тем самым участвовать в формировании его – предложения – синтаксической устроенности), но не наоборот, то есть нельзя только на основе занимаемой тем или иным словом позиции в предложении судить о его частеречной принадлежности.

3. Принцип систематизации позволил выделить на основе собственно грамматических признаков 18 частей речи в русском языке:

- 1) знаменательное имя существительное (*дом, стол, кофе, Сочи*);
- 2) местоименное имя существительное (все личные местоимения: *я, ты, он, она, оно, мы, вы, они*; неопределённые: *кто-то, что-нибудь, кто-либо, кое-что, некто*; вопросительно-относительные: *кто, что*; возвратное: *себя*; отрицательное: *никто, ничто*);
- 3) знаменательное имя числительное (*один, сто*);
- 4) местоименное имя числительное (*сколько, столько, несколько, много, мало*);
- 5) знаменательное имя прилагательное (*умный, красивый, бордо, коми*);
- 6) местоименное имя прилагательное (*мой, какой, каков, такой, этот, тот, самый, всякий, каждый, любой*);
- 7) знаменательное причастие (*читающий, открытый, болен*);
- 8) местоименное причастие (*делающий₂, делавший₂, сделавший₂*);
- 9) знаменательный глагол (*ходить, читать, болеть, открываться*);
- 10) местоименный глагол (*делать₂, сделать₂*);
- 11) знаменательное наречие (*быстро, внимательно, завтра*);
- 12) местоименное наречие (*где, куда, докуда, откуда, когда, зачем, почему, там, здесь, туда, сюда, дотуда, досюда, оттуда, отсюда, тогда, сейчас, затем, потому, поэтому*);
- 13) знаменательное деепричастие (*читая, прочитав, запершись*);
- 14) местоименное деепричастие (*делая₂, сделав₂*);
- 15) предлог (*на, в, под, из, с, над, из-за, благодаря, несмотря на, вопреки*);
- 16) союз (*и, или, но, однако, оттого что, потому что, благодаря тому что, несмотря на то что*);
- 17) частица (*разве, неужели, ведь, же, да, так, ну*);
- 18) междометие (*ой, ах, ай*).

4. Самостоятельные ККС составляют ядро категории частей речи. Их принципиальная «ядерность» состоит в том, что они способны:

- 1) во-первых, быть членом предложения;
- 2) во-вторых, выступать самостоятельно в качестве однословного ответа на частный вопрос, т. е. занимать коммуникативную позицию диктальной ремы [Панков 2004];
- 3) в-третьих, выступать самостоятельно в качестве ответа на общий вопрос, т. е. занимать коммуникативную позицию модальной ремы [Панков 2004];
- 4) в-четвёртых, составлять самостоятельную синтаксему [Панков 2005].

5. Несамостоятельные ККС составляют периферию категории частей речи. Их периферийность проявляется в следующем:

- 1) они неспособны быть членом предложения, функционируя либо как субморфемы (предлоги), либо как своего рода строевые компоненты в структуре предложения (союзы);
- 2) они не выступают самостоятельно в качестве ответа на частный вопрос;
- 3) они не выступают самостоятельно в качестве однословного ответа на общий вопрос;
- 4) несамостоятельные части речи не составляют самостоятельную синтаксему;
- 5) между разрядами служебных слов есть широкая зона пересечения: многие предлоги входят составной частью в союзы, ср.: *несмотря на дождь – несмотря на то, что пошёл дождь; благодаря активной поддержке коллег – благодаря тому, что активно поддержали коллеги; из-за поломки автобуса – из-за того, что сломался автобус; во время урока – в то время, как шёл урок*;
- 6) часть служебных слов представляет собой зону пересечения с некоторыми разрядами из ядра: это предлоги и наречия (*мимо, вокруг, после*), частицы и наречия (*больше, лучше, там, всё*) [Всеволодова 2000; Панков 2004; Волкова 2005].

6. Все местоименные слова, а также знаменательные причастия и деепричастия как самостоятельные ККС составляют приядерную область категории частей речи, совмещающая в себе признаки разных самостоятельных ККС, например глагола и прилагательного (причастие), глагола и наречия (деепричастие).

Литература

- Аванесов, Сидоров 1945: Аванесов Р.И., Сидоров В.Н. Очерк грамматики русского литературного языка. Часть 1: Фонетика и морфология. – М.: Учпедгиз, 1945.
- Арутюнова 1976: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 1976.

- Виноградов 1972: Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1972.
- Волкова 2005: Волкова Т.А. Явление полифункциональности в системе частей речи русского языка (на материале наречий и частиц). Курсовая работа (научный руководитель – Панков Ф.И.). – М., МГУ, 2005.
- Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Учебник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000.
- Золотова 1982: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
- Золотова 1988: Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М., 1988.
- Кацнельсон 1971: Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1971.
- Клобуков 1991: Клобуков Е.В. Модальные слова // Касаткин Л. Л., Клобуков Е. В., Лекант П. А. Краткий справочник по современному русскому языку / Под ред. П. А. Леканта. – М.: Высшая школа, 1991.
- Коминэ 1999: Коминэ Юко. Функционально-прагматические характеристики русских междометных высказываний. Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1999
- Ломтев 1979: Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. – М., 1979.
- Милославский 1997: Милославский И.Г. Модальные слова // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. 3-е изд. – М.: Азбуковник, 1997.
- Морковкин 1977: Морковкин В.В. Опыт идеографического описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). – М., 1977.
- Панков 2003: Панков Ф.И. Ещё раз о грамматике и семантике модальных слов (фрагмент лингводидактической модели русской морфологии) // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. 2003. – № 2. – С. 59–74.
- Панков 2004: Панков Ф.И. Главы «Полифункциональные слова», «Порядок слов» // Книга о грамматике. Русский язык как иностранный: Учебное пособие / Под ред. А. В. Величко. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2004.
- Панков 2005: Панков Ф.И. Проблема бифункциональности предлогов и наречий. – Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк, 2005. – С. 88–96.
- Панов 1999: Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. – М.: Наука, Школа «Языки русской культуры», 1999.
- Плунгян 2000: Плунгян В.А. Общая морфология: Введение в проблематику: Учебное пособие. – М.: Эдиториал УРСС, 2000.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1980.
- Сидорова 1994: Сидорова М.Ю. Функционально-семантические свойства имён прилагательных в современном русском языке. Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – М., 1994.
- Сюй 2003: Сюй Хун. Полифункциональные слова в русском языке как проблема русско-китайских словарей. Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2003.
- Шведова 1998: Шведова Н.Ю. Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства. – М.: Азбуковник, 1998.
- Шмелёва 1995: Шмелёва Т.В. Субъективные аспекты русского высказывания. Дис. ... докт. филол. наук. – М., 1995.
- Щерба 1957: Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Избр. работы по русскому языку. – М., 1957.

In the article two principles of linguistic research, such as classification and systematization are applied to the study of parts of speech. In particular, an attempt is made to present parts of speech in Russian in a new way, as a category, i. e. as a system of binary opposition. It is claimed that this category has a field structure and is made of a core and a periphery.

Keywords: parts of speech, categorical classes of words, classification, systematization.

Надійшла до редакції 30 серпня 2005 року.

ББК Ш12=411*212.71

УДК 81'367.633

СТРУКТУРА СЛОВОФОРМ ПАРАМЕТРИЧЕСКИХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ- КОРРЕЛЯТОВ ПРЕДЛОГА¹

Статтю присвячено розгляду іменників, які в російській, українській та інших слов'янських мовах у деяких своїх словоформах системно виступають у функції прийменника і приєднують до себе як керовану одиницю числівник або квантитативно-іменні сполучення.

Ключові слова: прийменник, параметр, квантитатив, словоформа, корелят прийменника, конкретизатор.

1. Вводные замечания.

Объектом нашего исследования являются словоформы существительных с параметрическим значением. Уточним наше понимание словоформы. Как известно, по отношению к синтаксической форме слова существуют три понятия и три термина.

1) Словесная форма. Это морфологическая форма слова в конъюнкции со служебными формантами, но без указания на лексику, её формирующую, например, *к + д.п., с + тв.п.*

2) Словоформа – конкретная морфологическая форма конкретной лексемы вкупе со всеми служебными единицами: *к морю, с книгой.*

3) Синтаксема – это морфологическая форма слова, для существительных – включая предлог, если он есть, с учётом формирующей её лексики, категориального значения и синтаксических потенциалов [Всеволодова 2000].

Объект нашего рассмотрения – конкретные морфологические формы существительных, называющих количество и величину, которые в единстве с некоторыми служебными компонентами в определённых синтаксических условиях бывают изофункциональными предлогам.

2. Общее представление о формальном составе предложных единиц с параметрическим значением и их функция.

2.1. Характеристики базового компонента.

В любом языке есть способы выражения количественных характеристик разного рода объектов и явлений. В частности, количественная характеристика может выражаться с помощью слов, называющих количество и разного рода измерения, выражаемые в первую очередь, числами, то есть параметры, как, например, **высота, глубина, ёмкость, мощность** и т.д. Такие существительные мы назвали параметрическими. При параметрической характеристике предметов мы иногда не можем без параметрических слов передать точный смысл, поскольку будет не понятно о каком параметре идёт речь, сравните: *Пруд глубиной в пять метров; Пруд диаметром в пять метров.*

Функция параметрических существительных состоит в том, что они вводят либо числовой показатель – квантитатив: *Пруд диаметром в пять метров*, либо релянт – показатель сравнения: *Пруд диаметром с большую лужу* [Всеволодова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов 2003]. В статье мы рассмотрим только структуры с квантитативом. Основными компонентами нашей единицы являются лексема-существительное с параметрическим значением и квантитатив. Рассмотрим лексический и формальный аспекты наших единиц.

2.1.1. Базовое слово как основа лексического аспекта (названия параметров, формирующие корреляты предлогов).

Сами параметры, по которым мы квалифицируем вещества, предметы, действия и тому подобное и соответственно их названия, очень разнообразны. Для анализа их было бы желательно определённым образом сгруппировать. Определённую группу образуют названия линейных параметров: **глубина, длина** и т.д. Названия линейных единиц участвуют и в характеристике такого параметра, как **площадь** и даже **объём** [Володина 1977]. Что касается других параметров, то они с этой точки зрения ещё не рассматривались, и у нас пока нет формальных оснований, по которым мы можем их группировать. Можно предположить, что определённую группу составят характеристики, связанные со временем, например, **длительность, продолжительность**, связанные с деньгами, **стоимость, цена** и др.

Отметим, что среди названий параметров есть омонимы. Так слово "**крепость**" употребляется как для характеристики содержания спирта в напитке, разного рода веществ (кислот, растворов и под.), так и для характеристики твёрдости горных пород, например, *20 литров водного раствора серной кислоты крепостью 60% (шестьдесят процентов); Содержание в рудном теле руд с крепостью шесть не более 30% (тридцати процентов) и с крепостью пять не более 50% (пятидесяти процентов);* слово "**интервал**" – для временных и

¹ Работа выполняется в рамках межнационального проекта "Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис" при поддержке РГНФ (грант: №04-04-78403а/ Б.)

пространственных характеристик: *Звуки следовали друг за другом с интервалами в две минуты; Машины или с интервалами в сто метров.*

2.1.2. Базовое слово как основа формального аспекта.

Этот аспект имеет два этапа рассмотрения: 1) словоформа самого базового слова, 2) служебные компоненты.

2.1.2.1. Словоформы самого базового слова.

Базовое слово выступает в той или иной синтаксической форме – без предлога или с предлогом: **длинной** – **в длину**. Каждая из именных словоформ, образующих коррелят, может выступать или индивидуально, присоединяя квантитатив, как правило, в именительном падеже: *Мост длинной пятьсот метров* (такую реализацию мы назовём базовой единицей), или в более сложных структурах, присоединяя в постпозиции дополнительные компоненты. Весь набор реализаций данной словоформы образует её семантическую парадигму. Таким образом, во всех остальных единицах, помимо базовой, в состав образуемой синтаксемы входят: 1) та или иная морфологическая форма существительного, которая в конкретном употреблении выступает, как синтаксическая форма слова, 2) строевые, служебные компоненты, 3) квантитатив. Причём, поскольку строевые компоненты составляют с морфологической формой существительного единое синтаксическое целое – словоформу, мы рассмотрим их непосредственно после существительных.

2.1.2.1.1. Синтаксическая форма существительного.

Словоформы параметрических существительных в функции коррелята выступают в следующих формах:

а) для всех параметрических существительных системной является форма – "тв.п. без предлога": **диаметром**, **шириной** и др.: *Лампы люминесцентные кольцевые диаметром шестнадцать миллиметров; Отрезок сукна шириной один метр;*

б) вторая системная форма "с + тв.п.", например, **с диагональю**, **с радиусом** и др. Они обычно синонимичны творительному падежу без предлога, сравните: *Телевизор диагональю двадцать один дюйм; Телевизор с диагональю двадцать один дюйм, Озера радиусом сто метров; Озера с радиусом сто метров;*

в) словоформы некоторых названий линейных единиц могут употребляться также с другими предлогами, **в высоту** (в.п.), **в высоте** (пред.п.), **на высоту** (в.п.), **на высоте** (пред.п.), **с высоты** (р.п.), **до высоты** (р.п.) и подобное: *Построили башню сорока метров в высоту; В другом жерле кипело озеро соляной кислоты, из которого на высоту триста метров вырывались струи пара; Из-за необычно жаркого прошедшего лета крупнейшая альпийская вершина гора Монблан потеряла в высоте два метра; Самолёт летит на высоте десяти тысяч метров; Звонок по мобильному с высоты десять километров скоро станет реальностью; Примерно до высоты три тысячи пятьсот метров еще преобладают умеренные температуры, без морозов и жары.*

2.1.2.2. Служебные компоненты.

Как уже было сказано, морфологическая форма существительного может выступать вкуче и с другими строевыми компонентами кроме тех предлогов, которые уже были названы и стоят в препозиции к предлогу. Остальные строевые компоненты стоят в постпозиции к существительному. Строевые компоненты этого типа можно разделить на три группы: 1) первичные предлоги, 2) вторичные предлоги, 3) компаративы [Всеволодова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов 2003].

2.1.2.2.1. Первичные предлоги.

В первую группу входят первообразные предлоги: 1) предлог **в** + в.п.: *Стержень длинной в одну десятую метра*. Отметим полную синонимику этой формы базовой единиц, как тв.п. без предлога типа **длинной**, так и с единицами: **на + высоту** (в.п.), **на + высоте** (пред.п.), **с + высоты** (р.п.) и т.д., 2) предлог **с** + в.п., вводящий, как правило, имя релянта: *Дерево высотой с дом*, 3) предлоги **до** + р.п., **от** + р.п., составной дистантный предлог **от** + р.п. **до** + р.п.: *Скидки в размере от тридцати процентов; Псылка весом до трёх килограммов; Вино крепостью от четырнадцати до двадцати трёх градусов.*

2.1.2.2.2. Вторичные предлоги.

Во вторую группу входят вторичные собственно предлоги: **около** + р.п., **порядка** + р.п., **свыше** + р.п., **сверх** + р.п.: *Сток сена весом около ста тонн; Производственные площадки величиной порядка десяти квадратных километров; Самый большой наземный тоннель длинной свыше двух километров; Выловленная рыба весом сверх двух килограммов.*

2.1.2.2.3. Компаративы.

И наконец третью группу строевых единиц составляют компаративы: **более**, **больше**, **менее**, **меньше** и их синонимы: **выше**, **ниже**, **толще**, **тоньше**. Возможны также форма по сравнительной степени типа: **более чем**, **больше чем**, **менее чем**, **меньше чем** и **выше чем**, **ниже чем**, **толще чем**, **тоньше чем**, или их отрицательная форма: **не более**, **не больше**, **не менее**, **не меньше** и **не выше**, **не ниже**, **не толще**, **не тоньше**: *Затор длинной более десяти километров; Тонкая лепёшка диаметром меньше, чем тридцать сантиметров; Непастеризованное молоко с кислотностью не выше 20°Т (двадцати градусов Тернера).*

2.2. Квантитатив – числительные.

Квантитатив – припредложный компонент синтаксемы и выступает в той или иной падежной форме. Отметим, что

1) При базовій одиниці системен квантитатив в формі ім.п.: *Башия **высотой** сто метров; Рыба имела в длину три метра*. Но при обратному порядку слів, то єсть с постпозицією существительного возможен р.п.: *Дерево трёх метров **высотой**; Стиральная машина сорока сантиметров **шириной***.

2) Фактично всі строеві компоненти в постпозиції к существительному виконують функцію конкретизатора, но именно в цих структурах вони визначають падежну форму квантитатива. Наприклад, *Масло с кислотностью **не более** одного процента*.

2.2.1. Типы квантитативов.

Квантитатив виражається, як правило, кількісно-іменною групою (то єсть числом и іменем). По нашим спостереженням, в складі аналізованих пропозицій одиниць, крім параметричних слів-коррелятив пропозиції, виступають наступні компоненти: 1) кількісні числительні; 2) названі одиниць, в яких вимірюється даний параметр. В наших випадках кількісним числительним присущі два значення: 1) кількісне (кількісний ознака предмета, дії): *Озеро **глубиной** в сто метров*; 2) співвідношення чисел: *Смещать коршу и сахар в **пропорции** три к одному*. Коли кількісне числительне має числове значення, названі одиниць вимірювання можуть відсутувати.

Як показав наш матеріал, співвідношення чисел виражається и складними числительними, названими 1) показателі пропорції типу 1 : 3 (один к трём), 2) показателі діапазона типу **весом** 1-3 (один-три) кілограмм, 3) показателі **площади** и **об'єма** типу 3×3 (три на три) или 3×5×3 (три на пять на три), 4) показателі цілого числа и його степені типу 5³ (пять в третей степені), 5) десятичні дробі типу **длиной** **порядка** 0,5 (ноль целых пять десятых) метра.

Можно предположить, что названі именно цих характеристик системно виступають в іменительном падежі даже при пропозиціях и компаративах, требующих родительного падежа, сравните, *Строительный раствор **крепостью** больше 1 : 6 (один к шести); Программы **размером** больше 160×160 (сто шестьдесят на сто шестьдесят); Шоколадно-кофейный ликёр, **крепостью** 19,5 % (девятнадцать целых пять десятых процента)*. Замітимо, що прості дробі, по нашим першим спостереженням, ведуть, як звичайні числительні и стоять в родительном падежі. Сравните, *длиной **порядка** 1/5 (одной пятой) метра*.

Вариантом квантитатива может быть семантично и структурно облигативное прилагательное типа **повышенный, низкий, высокий** и др.: *Молоко должно быть хорошо окрашенным, ароматным, густым, с невысокой кислотностью*. В нашій атрибуції цей варіант входить в текстову парадигму пропозицій одиниць.

2.2.1.1. Предлоги и компаративы как конкретизаторы.

Строеві компоненти – предлоги **около, порядка, свыше, сверх**, а також всі компаративи виконують в наших одиницях функції конкретизатори. Конкретизатори можуть бути авторизаторами, скалярними, векторними.

Конкретизатори-авторизатори можуть виражатися 1) вторичними пропозиціями **около, порядка**, предупреждающими об относительной точности оценки говорящего, 2) компонентами, вводятьсями в оцінку "человеческий фактор" типу **расчётной, предполагаемой**, 3) імені власними типу **по Бомэ, по Тернеру**: *Организации выполняют для производителей всевозможных водок и винных напитков **крепостью** порядка 20 % (двадцати процентов); **расчётной** **мощностью**, с **предполагаемой** **дальностью** полёта; За один раз из каждой реторты получали немногим более 15 килограммов азотной кислоты **крепостью** 36° (тридцать шесть градусов) **по Бомэ** (Инт.), Молоко из этого хозяйства поступало на молзавод с кислотностью в 22-23 (двадцать два - двадцать три) градуса **по Тернеру** (Инт.).*

Конкретизатори-скаляри виражаються звичайно компаративами типу **больше, более, меньше, менее, не больше, больше чем, выше** + скільких одиниць и подібное: *Доска **длиной** больше трёх метров*. Вони не вказують визначене кількість, точне число, а вказують межі з деякого вихідного пункту числа, виражає ступінь предмета "большой или маленький", "много или мало". Компаратив включає в свій склад додаткові компоненти по відношенню к одиницям. Словоформи с компаративом вводять порівняльну характеристику.

Конкретизатори-вектори показують напрямлення, чередність и тому подібное характеристики. Вони виражаються пригательним и сочетаются с параметрическим словом. Так для пропозиційної одиниць **крепостью** (при характеристике спиртовых жидкостей) отмечены векторы: **головной крепостью** 78 % (семьдесят восемь процентов), **серединой** (так называемое сердце) **крепостью** 70-72 % (семьдесят - семьдесят два процента), **вторичной крепостью** 33% (тридцать три процента) и **хвостовой крепостью** менее 2 % (двух процентов) (Инт.).

2.2.2. Названия единиц измерения параметра.

1) Пропозиційні одиниці с параметрическим значенням вводять, як ми сказали, кількісно-іменні групи, в складі в яких входить названі одиниць, в яких вимірюється параметр. Существовать одиниць вимірювання довжини, площаді, счёта времени, веса, стоимости и др. Названі одиниць можуть бути міжнародними: як, наприклад, *сантиметр, метр, километр* (міжнародна система одиниць), или національними: *дюйм, фут, ярд, миля* (система англійських мер), *аршин, вершок, сажень* (старіє руськіє міри).

2) Названі одиниць вимірювання в складі кількісно-іменної групи, як правило, облигативно. Сравним, *участок **размером** триста квадратных метров; **под** **углом** в пятнадцать градусов*. Сравните,

неотмеченные структуры типа **размером триста; *под углом в пятнадцать*. В некоторых случаях возможно словосочетание и без указания на тип единицы, 1) когда количественные числительные имеют числовое значение, например, с параметрическим существительным **число, количество** и др.: *числом более пяти*, или 2) в языке конкретной специальности: *частица с энергией 10^{20} (десять в двадцатой)* (астрофизика, теоретическая физика).

3) В некоторых случаях единицы одного или того же параметра могут быть представлены синонимическими лексемами. Так для параметра "крепость" по отношению к алкоголю используются названия: градус, оборот, процент, по-видимому, синонимичные: *Вино крепостью 15 % (процентов) оборотов; Вино крепостью 15 % (процентов); Вино крепостью в 15 градусов*.

4) Параметрическое слово **длина** имеет две разные формы творительного падежа без предлога. Во многих случаях форма **длиной** выражает пространственные характеристики, а форма **длиною** – временные характеристики. Следовательно, они могут управлять разные единицы. Сравните, *длиной три метра; длиной три месяца*.

3. Заключение.

Таким образом, наш материал показывает определённую системность в семантических парадигмах наших коррелятов с большой долей уверенности мы можем уже сейчас составить стандартный набор членов семантической парадигмы практически для любого существительного с параметрическим значением. Покажем эту системность на неполной семантической парадигме базовой формы, сформированной существительными "высота".

"ФСП количественности (Базовые формы)"

Высотой + сколько единиц (Ни)

Стержень высотой одна десятая метра.

Высотой + скольких единиц (Np)

Стержень двух метров высотой.

Высотой (не) более/ (не) больше + скольких единиц (Np)

Стержень высотой не больше одной десятой метра.

Высотой (не) более/(не) больше, чем + сколько единиц (Ни)

Стержень высотой не больше, чем одна десятая метра.

Высотой в + сколько единиц (Nв)

Стержень высотой в одну десятую метра.

Высотой до + скольких единиц (Np)

Стержень высотой до одной десятой метра.

Высотой и каким параметром (Nт) **по** + сколько/ сколько единиц (Nв /Nd)

Платформа высотой и шириной по две десятых метра / по одной десятой метра.

Высотой (не) менее/(не) меньше + скольких единиц (Np)

Стержень высотой не меньше одной десятой метра.

Высотой (не) менее/(не) меньше, чем + сколько единиц (Ни)

Стержень высотой не меньше, чем одна десятая метра.

Высотой около + скольких единиц (Np)

Стержень высотой около одной десятой метра.

Высотой от + скольких единиц (Np)

Стержень высотой от одной десятой метра.

Высотой от + скольких единиц (Np) **до** + скольких единиц (Np)

Стержень высотой от одной до двух десятых метра.

Высотой по + сколько/ сколько единиц (Nв /Nd)

Часы Свободы – два столба высотой двенадцать метров стоимостью 2.3 млн. крон – были установлены 19 декабря 2003 года.

Высотой под + сколько единиц (Nв)

Высотой под два метра стоят не менее \$300, трехметровые – \$460-700, пятиметровые – \$1500, а выше – \$5000.

Высотой с + сколько единиц (Ни)

В Екатеринбурге дети строят башню высотой с девять этажный дом.

Высотой сверх + скольких единиц (Np)

Стержень высотой сверх одной десятой метра.

Высоту в + сколько единиц (Ни)

Он взял в прыжке высоту в два метра.

С высотой + сколько единиц (Ни)

Другое трансатлантическое цунами связано опять с землетрясением в Лиссабоне 31 марта 1761, но оно было достаточно слабым (отмечены необычные колебания моря на Барбадосе с высотой 1,2 м).

С высотой до + сколько единиц (Np)

Маршрут №1 с высотой до ста сантиметров.

"ФСП локативности"

В высоту + сколько единиц (Ni)

Построили башню сорок метров в высоту.

В высоту + сколько единиц (Np)

Построили башню сорока метров в высоту.

В высоту до + сколько единиц (Np)

Сваны строят башни до сорока метров в высоту.

В высоту с + сколько единиц (Ntv)

Стойки для прыжков в высоту с шестом.

До высоты + сколько единиц (Ni)

Примерно до высоты три тысячи пятисот метров еще преобладают умеренные температуры, без морозов и жары.

На высоте + сколько единиц (Np)

Самолёт летит на высоте десяти тысяч метров.

На высоте (не) более/ (не) больше + сколько единиц (Np)

На одной из скал Северного Кавказа на высоте более ста метров обнаружено изображение Иисуса Христа.

На высоте (не) менее/ (не) меньше + сколько единиц (Np)

Накануне Нового года самолетам запрещено приближаться в районе расположения статуи Свобода на расстояние около 2 км и на высоте менее четыре тысяч пятьсот метров.

На высоте в + сколько единиц (Ni)

Выставка Полёт на высоте в триста лет.

На высоте до + сколько единиц (Np)

Предел высоты действия сетей GSM составляет 1,5 км, а современные авиалайнеры летают на высоте до десяти тысяч километров.

На высоте около + сколько единиц (Np)

Земли, над ней болид летел на высоте около тридцати километров.

На высоте от + сколько до + сколько единиц (Np)

Специалисты Московского авиационного института недавно обнародовали замысел по созданию космического самолета (космоплан), способного перемещать пассажиров и грузы на высоте от ста до двухсот километров со скоростью, эквивалентной примерно 30 скоростям звука.

На высоте почти + сколько единиц (Ni)

Сильный снегопад достиг туристов, когда они находились на высоте почти три тысячи метров.

На высоте свыше + сколько единиц (Np)

Вертолет попытался приземлиться на площадке, на высоте свыше трёх тысяч пятьсот тысяч метров над уровнем моря.

На высоту + сколько единиц (Ni)

Воздушный змей поднялся на высоту десять метров.

На высоту (не) более/ (не) больше + сколько единиц (Np)

Воздушный змей поднялся на высоту более десяти метров.

На высоту (не) более/ (не) больше, чем + сколько единиц (Ni)

Воздушный змей поднялся на высоту более, чем десять метров.

На высоту (не) менее/ (не) меньше + сколько единиц (Np)

Воздушный змей поднялся на высоту не менее десяти метров.

На высоту (не) менее/ (не) меньше, чем + сколько единиц (Ni)

Воздушный змей поднялся на высоту не менее, чем десять метров.

На высоту в + сколько единиц (Ni)

Воздушный змей поднялся на высоту в десять метров.

На высоту до + сколько единиц (Np)

Воздушный змей поднялся на высоту до десяти метров.

На высоту от + сколько до + сколько единиц (Np)

Воздушный змей поднялся на высоту от десяти до двенадцати метров.

На высоту свыше + сколько единиц (Np)

Воздушный змей поднялся на высоту свыше десяти метров.

На высоты до + сколько единиц (Np)

Вертолет сможет находиться в воздухе 3 ч и подниматься на высоты до семи километров.

От высоты до + сколько единиц (Ni)

Высота полученного пика составляет до восьми десяти процентов от высоты исходного сигнала.

С высоты + сколько единиц (Ни)

А на второй день я с ужасом наблюдал, как упал в море человек, летевший на парплане; упал-то всего с высоты сорок - пятьдесят метров, а разбился насмерть.

С высоты + скольких единиц (Np)

Вид улицы Алеви с высоты шестого этажа.

С высоты (не) более/(не) больше + скольких единиц (Np)

В Перу разбился автобус, упав с высоты более пятьсот метров.

С высоты (не) более/(не) больше, чем + сколько единиц (Ни)

Храм давно уже стерт с лица земли, а эти два колосса до сих пор взирают на путников с высоты более чем двадцать метров.

С высоты (не) менее/(не) меньше + скольких единиц (Np)

В учебных целях его разрешается выполнять не более трех витков с высоты не менее тысячи пятьсот метров.

С высоты в + сколько единиц (Ни)

Поток валится с высоты в несколько километров вниз и там с разгона со страшной силой вращает турбину в зале, вырубленном в скале.

С высоты около + скольких единиц (Np)

Миниатюрный беспилотный аппарат iStar VTOL фирмы Micro Craft длиной 70 см, предназначенный для разведывательных нужд, в ходе демонстрации перед комиссией МО США неожиданно рухнул с высоты около ста метров.

Литература

Бондарко 2002 – Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. – М., 2002.

Виноградов 2001 – Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). 4-е издание. – М., 2001.

Володина 1977 – Володина Г.И. Практический курс русского языка для студентов-иностранцев обучающихся на естественных факультетах ив вузах естественно-технического профиля. – М., 1977.

Всеволодова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов 2003 – Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предложения // Вестник Московского университета. – Сер.9. Филология. – 2003. – № 2.

Всеволодова 2000 – Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – М., 2000.

Панов 1999 – Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. – М., 1999.

РГ-80 – Русская грамматика: В 2 т./ Гл. ред. Н.Ю.Шведова. – М., 1980.

Шахматов 2001 – Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М., 2001.

Словари

Денисов П.Н., Морковкин В.В. Словарь сочетаемости слов русского языка. – М., 1983.

МАС – Словарь русского языка. – 4-е издание, стереотипное: В 4 т. / Гл. ред. А.П.Евгеньева. – М., 1999.

СОШ – Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 2001.

The article is dedicated to the consideration of nouns, which in the Russian, Ukrainian and other Slavonic languages in some of their word forms systematically come out in function of preposition and join to themselves as a operated unit numerals or quantitative-nominal combinations.

Keyword: preposition, parameter, quantitative, word form, correlate of preposition, concretisator.

Надійшла до редакції 2 червня 2005 року.

Оксана Щепка

ББК Ш12=411*31

УДК 81'366

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ КОМПАРАТИВІВ: КВАЛІФІКАЦІЙНІ І ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ

У статті висвітлено питання про граматичні категорії компаративів, виявлено їхні кваліфікаційні і диференційні ознаки, з'ясовано особливості їх репрезентації у формах вищого ступеня порівняння, встановлено закономірності їх ієрархії.

Ключові слова: компаратив, граматична категорія, валентність, вид, час, рід, число, відмінок.

У сучасному мовознавстві питання про граматичні категорії компаративів є досить актуальним. Його актуальність зумовлена тим, що в лінгвістиці компаратив виступає досить проблемною та найбільш

дискусійною категорією. Окремими питаннями аналізу і класифікації ступеньованих форм, зокрема компаративів, займалися такі лінгвісти, як В.В.Виноградов, І.Р.Вихованець, А.П.Грищенко, М.А.Жовтобрюх, С.В.Зінченко, Ю.О.Карпенко, В.О.Качура, Н.М.Костуськ, М.В.Леонова, І.Г.Милославський, О.М.Пешковський, О.О.Потебня, Н.А.Слюсарєва, М.Д.Степанова та ін. Серед мовознавців, наприклад, немає одностайності щодо визначення статусу компаратива. Одні лінгвісти, аналізуючи компаративи, кваліфікують їх як форми того самого слова й, відповідно, зараховують до словозміни прикметника [8, 9]. Інші, спираючись на сучасні дослідження лінгвістики, – трактують компаратив як міжрівневу (морфолого-синтаксико-словотвірну) категорію [3, 4].

Отже, дослідження граматичних категорій компаратива, є важливою ланкою у процесі розвитку вчення про статус категорії ступенів порівняння. Саме цим зумовлюється **актуальність** пропонованої статті.

Мета статті – дослідження та аналіз граматичних категорій компаратива, простеження особливостей їхньої репрезентації і з'ясування диференційних і кваліфікаційних категорійних ознак.

Основні **завдання** статті полягають у вивченні низки граматичних категорій, властивих вищому ступеню порівняння, встановлення їхньої ієрархії.

У роботі вперше досліджено й систематизовано граматичні категорії компаратива, зроблено висновки щодо особливостей їх репрезентації залежно від синтаксичної позиції вищого ступеня порівняння.

Компаратив, або вищий ступінь порівняння, репрезентований двома формами – синтетичною (простою), й аналітичною (складною). Синтетична форма передавана відповідними суфіксами і префіксами, аналітична – аналітичними синтаксичними морфемами *більш / менш*, наприклад: *активніший – більш / менш активний, відповідальніший – більш / менш відповідальний, смачніший – більш / менш смачний, категоричніше – більш / менш категорично, винахідливіше – більш / менш винахідливо, приязніше більш / менш приязно* тощо. Зазначені форми вищого ступеня мають різні сфери застосування. Саме тому вони співіснують у мові, і жодна з них не є надлишковою. Проте синтетична форма продуктивніша. Її продуктивність зумовлена активним використанням в різних стилях мовлення. Тоді як аналітична форма вживається переважно в книжних і зрідка – в інших стилях. Тому у запропонованій статті ми досліджуємо синтетичну форму компаратива.

У морфологічному плані компаратив розглядають щодо двох частин мови – прикметника: *веселий – веселіший, високий – вищий, низький – нижчий* та ін. і прислівника: *широко – ширше, рано – раніше, погано – гірше* тощо. Щодо похідності ступеньованих форм прислівника необхідно зазначити, що вони співвідносяться як з мотиваційними прислівниками, так і з мотиваційними компаративними прикметниками, пор.: *вище ← високо і вище ← вищий, тихіше ← тихо і тихіше ← тихіший, гірше ← погано і гірше ← гірший* тощо. Дослідники [Костуськ, 2001 та ін.] пояснюють це тим, що речення з компаративними прислівниками можуть трансформуватися в речення з компаративними прикметниками та прислівниками, наприклад: *Учні пишуть охайніше ← Учні пишуть охайно; Учні пишуть охайніше ← Учні пишуть + Записи стали охайніші*.

Досліджуючи морфологічні категорії компаратива, виділяємо власне-прикметникові категорії (рід, число, відмінок тощо), що відображають семантико-граматичну природу прикметника, і власне-дієслівні (час, спосіб, валентність тощо), яких компаратив набуває, перебуваючи у позиції предиката. Очевидно, ці категорійні ознаки є опосередкованими і повинні кваліфікуватися як відносні.

Характеристику граматичних особливостей компаратива розпочнемо з аналізу його синтаксичних позицій.

Приіменникова і присудкова – це синтаксичні позиції, які може займати компаратив. Найбільш репрезентованою виступає присудкова позиція компаратива. Приіменникова – це атипова позиція вищого ступеня і постає вона як наслідок внутрішньореченневих і міжреченневих напрямів трансформації.

У словах ступенів порівняння в приіменниковій (тобто атиповій для компаратива) позиції функціонують притаманні власне-прикметникам граматичні категорії **роду, числа і відмінка**, транспоновані від опорного іменника. Ці категорії у компаратива-атрибута, як і у прикметника, синтаксично залежні, орієнтовані на притаманну опорному іменникові сукупність морфологічних категорій. Триграмемна категорія роду (чоловічий рід, жіночий рід, середній рід), двограмемна категорія числа (однина, множина) та семиграмемна категорія відмінка (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний) вищого ступеня трансформуються в категорії словозмінні і синтаксично залежні від опорного іменника. Форми компаратива змінюються за родами, числами і відмінками, відповідно до того іменника, з яким вони сполучаються, наприклад: *... і перейшов на спокійніший тон* (О. Гончар). *Загледів вас і думаю: по мерзлятину дужчий чоловік спішить, прожсене хирного, тоді в хаті всім край* (В. Барка). *А доведеться продати більшу частину* (М. Коцюбинський). *Я ж з тих, кого тільки пальцем помани у режимний цех на соліднішу зарплату та на спец харчування ...* (О. Гончар). *...все йде в рід фантастично, жене так, наче десь на іншій планеті, вигртіій іншим, живлющійим сонцем* (О. Гончар). *Мирон Данилович відділив грубіші кості на другий раз; краці шматки в мішок склав* (В. Барка).

Отже, прикметниковий компаратив має залежні категорії роду і числа, що репрезентуються такими парадигмами:

	Однина	Множина
Чоловічий рід	– <i>ий</i>	– <i>і</i>
Жіночий рід	– <i>а</i>	– <i>і</i>
Середній рід	– <i>е</i>	– <i>і</i>

Відмінкову парадигму приіменникового компаратива можна представити таким чином:

Відмінок	О д н и н а		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
<i>Називний</i>	<i>веселіш – ий</i>	<i>веселіш–е</i>	<i>веселіш–а</i>
<i>Родовий</i>	<i>веселіш–ого</i>		<i>веселіш–ої</i>
<i>Давальний</i>	<i>веселіш–ому</i>		<i>веселіш–ій</i>
<i>Знахідний</i>	<i>веселіш ий</i> <i>і веселіш–ого</i>	<i>веселіш–е</i>	<i>веселіш–у</i>
<i>Орудний</i>	<i>веселіш–им</i>		<i>веселіш–ою</i>
<i>Місцевий</i>	<i>(на) веселіш–ому (веселіш–ім)</i>		<i>(на) веселіш–ій</i>
<i>Кличний</i>	<i>веселіш – ий</i>	<i>веселіш–е</i>	<i>веселіш–а</i>

Відмінок	М н о ж и н а
<i>Називний</i>	<i>веселіш–і</i>
<i>Родовий</i>	<i>веселіш–их</i>
<i>Давальний</i>	<i>веселіш–им</i>
<i>Знахідний</i>	<i>веселіш–і і веселіш–их</i>
<i>Орудний</i>	<i>веселіш–ими</i>
<i>Місцевий</i>	<i>(на) веселіш–их</i>
<i>Кличний</i>	<i>веселіш–і</i>

Залежні граматичні категорії роду, числа і відмінка виступають як абсолютні показники синтаксичного пристосування компаратива в реченні і не мають яких-небудь спеціальних значеннєвих або граматичних навантажень.

Ступеньований прикметник дуже рідко, але може функціонувати також у синтаксичній сфері іменника, наприклад: *Шануй старіших – молодіі тебе пошанують* (Скарби мудрості). *Здоровіші вивезли поранених санками...* (В. Барка). *Ну так забрати у багатішого треба, тоді всі рівні ...* (У. Самчук). *В тиску калічаться слабші серед бідолашних* (В. Барка). Перетворюючись на позиційний субстантив, компаративний прикметник набуває незалежних морфологічних категорій відмінка, числа й роду.

Як було зазначено вище, типовою синтаксичною позицією компаратива є саме присудкова позиція, що характеризує дієслово (іменникова позиція для компаратива – майже рідкість), наприклад: *Вона була значно коротшою, тоненькою і не розгиналась навіть у сні* (О. Довженко). *Веселішим стало Єльчине життя* (Олександр Олесь). *Минали місяці, і ставало тепліше* (У. Самчук). *Ці бусурмани були страшніші від турків чи татарів* (Нар. тв.). За такої умови треба з'ясувати, які граматичні характеристики з'являються у компаратива, як видозмінюються в аналізованих формах категорії числа, роду та відмінка.

Виступаючи в ролі предиката, компаратив поєднується з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути* (або іншою зв'язкою, наприклад: *стати / ставати, виявитися / виявлятися* тощо). Ця аналітична синтаксична морфема-зв'язка може виражати граматичні категорії роду й числа, тому в аналізованих формах вищого ступеня ці категорії значною мірою послаблюються: *Звичайно, собор ще не валиться, можна б якось використати його, якби наш ледачий м'ясокомбінат був повороткіший* (О. Гончар). *...Єлька здавалась Лободі недосяжною, була зараз ще сліпучіша у своїй красі* (О. Гончар). *Небо над собором було сьогодні наче блакитніше, ніж завжди* (О. Гончар). *Раніш люди були дурніші, то й риба була дурна* (О. Довженко). *Лише коли відвідувач поцікавився книжкою, змістом її, служака став ніби милостивіший* (О. Гончар).

Крім того, аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* (або інші: *стати / ставати, виявитися / виявлятися* тощо) нейтралізує таку прикметникову категорію, як відмінок. У присудковій позиції компаратив функціонує лише у двох формах – у формі називного та у формі орудного відмінків однини та множини: *... і ставлення бригадирове оцінила, який тепер був уважніший до осиротілої дівчини* (О. Гончар). *...і очі їхні мовби поглибшали, і шкарубкі їхні руки стали ще ніжніші, коли під час перепочинку крадькома гладили вони своїх притихлих, присмирнелих донечок та синочків* (О. Гончар), *Гнат став кращим і поважнішим у її очах* (У. Самчук). *Сама Зачіплянка і всі доколишні робітничі селища поставали в тім трагічній освітленні ніби якимись іншими, суворішими, грізнішими, з душею героїчною* (О. Гончар).

Водночас у позиції предиката компаратив набуває нових граматичних характеристик. Аналітична синтаксична морфема-зв'язка при формах вищого ступеня репрезентує ряд власне-дієслівних категорій, зокрема, власне-дієслівну категорію *часу* – теперішнього, минулого і майбутнього, що відбиває стосунок якісного стану до моменту мовлення: *Голоси стають звучніші* (У. Самчук). *Голод став дужчий за страх* (В. Барка). *А зараз викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до її дитячих мрій, до тих блакитних планет її дитинства...* (О. Гончар). *...ще й соломи накидав по їхніх слідах: нехай возьмуть, буде тепліше* (В. Барка), а також граматичну категорію *способу*, що спрямована на відображення реальних / ірреальних (суб'єктивних) відношень, Категорія способу реалізується у двох грамах – грамеми умовного способу і грамеми наказового способу, наприклад: *Коли б він трохи певнішим був* (У. Самчук). *Жаль, що я не ваш директор. Ви були б зі мною ласкавіші?* (О. Гончар). *... "та будь же ти розумніша!"* – гнівалася мати... (О. Забужко). *Ну ж засмійся! Будь веселіший. Життя переміниться...* (І. Багрянний).

Дієслівні зв'язки (крім зв'язки *бути*) у формах компаративів зберігають також ознаки *виду*: *...ніс стає ще кирпатішим* (О. Гончар). *Небо над собором було сьогодні наче блакитніше, ніж завжди* (О. Гончар). *...однаке будильник виявився рішучішим за матір* (О. Гончар). *Директор глянув на неї суворо, подив у його очах зробився ще холодніший*

У словах вищого ступеня порівняння у присудковій позиції функціонує також категорія *особи*. Хоча категорія особи невластива дієслівна, бо зумовлена займенниковим іменником у позиції підмета, проте вона відображається у морфологічній структурі дієслова: *працюю, працюєш, працює*. Категорія особи в компаративах передавана аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути* та ін., наприклад: *Я буду кращий. Ти будеш кращий. Він буде кращий.*

Для компаратива, що перебуває у предикативній позиції, властива також семантико-синтаксична категорія *валентності*, яку відносять до дієслівних категорій. За валентними характеристиками компаративи відкривають дві позиції – лівобічну суб'єктну і правобічну об'єктну. Наприклад: *На зріст він був вищий од батька* (О. Довженко). *Ганна вища від Гната* (У. Самчук). *Маленька праця краща за велике неробство* (Укр. нар. думи). *... він був один із них, на голову вищий за тих дідків, що його супроводжували підтюпцем* (О. Гончар). Форма вищого ступеня порівняння є предикатом стану, який керує називним відмінком у функції суб'єкта стану і відмінковими формами у функції об'єкта стану. Як і власне-дієслова, компаративи поєднуються з прийменниками-постфіксами *від і за*, що від'єдналися від залежного іменника і ввійшли до морфолого-синтаксичної структури форм вищого ступеня порівняння як предикатів стану.

Як свідчить проаналізований фактичний матеріал, компаратив характеризується збільшенням валентних позицій порівняно з вихідними прикметниками, що за своїми властивостями є одновалентними.

Щодо компаративних форм прислівникового походження типу *швидше, борше, далі, мерцій, веселіше* тощо, то вони в реченні можуть виступати в ролі придієслівного другорядного члена речення, наприклад: *Гнат ще нижче повисів голову. Від того дня більше клякала перед образами, тепліше молилася* (У. Самчук). *Умови герцю були такі: хто з богатирів штовхне човен далі, той виграє* (Нар. тв.). *...він, видно, вловив Єльчин настрої і ще ближче присунувся, вона відчула міцне тепло його тіла* (О. Гончар). За такого функціонування ступеньований прислівник характеризується категорією валентності, оскільки зумовлює регулярну / напіврегулярну появу правобічного компонента: *Ти краще за мене знаєш...* (В. Малик). *...він знає Коран не гірше за інших* (Р. Іваничук). *Царя не злякався, але ж я тобі вище, ніж цар!* (О. Гончар).

Другою синтаксичною зоною функціонування прислівникового компаратива є присудкова зона двоскладного неелементарного речення, наприклад: *Легше винайти, аніж впровадити* (О.Гончар). *Собакам було легше, бо були вони в добрих кожухах, але допікали паути й їм. Паутів стало менше, зовсім мало* (І.Багрянний). *Різних соціалістичних агітаторів було більше, ніж треба, але про українські справи нічого не говорилося* (У.Самчук).

У предикативній позиції форми вищого ступеня прислівникового походження, як і форми вищого ступеня прикметникового походження, завдяки аналітичній синтаксичній морфемі-зв'язці набувають дієслівних граматичних категорій. Мова йде про такі категорії, як **час, спосіб, вид, валентність**. Прислівниковий компаратив у поєднанні зі зв'язкою *бути* може виражати значення теперішнього, майбутнього, минулого й давноминулого дієслівного часу: *Розказую вам, що було, і легше мені стає* (В. Барка). *Минали місяці, і ставало тепліше* (У. Самчук). *Але тут було іще крутіше, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка* (М. Коцюбинський). *Може, там буде легше* (У. Самчук). *Але тут було іще крутіше, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка* (М. Коцюбинський). *Але зробилось іще сумніше* (М. Коцюбинський), а також **способу**: *Найкраще було б зіскочити зараз з машини...* (М.Зарудний). *Слід було б уважніше прислухатися до рекомендацій агронома (З газ).* *Папуша вкрала книжку... Вже б краще гаманця...* (Л. Костенко).

Власне-дієслівна категорія **виду** реалізується в прислівникових компаративах у тому разі, коли роль зв'язки виконує аналітичний компонент *бути*, наприклад: *Нагорі нас зустрів місяць, безвітряна тиша і тепло – у проваллі було набагато холодніше* (Гр. Гютюнник). *Стежка йшла становиком, тут було вільніше, просторіше...* (І. Багрянний). ... – *це й соломи накидав по їхніх слідах: нехай візьмуть, буде тепліше* (В. Барка). *Його тягне подивитись ще, коли стало видніше* (М.Коцюбинський).

І врешті-решт, ступеньованим прислівником, як і ступеньованим прикметником, притаманна власне-дієслівна категорія семантико-синтаксичної **валентності**. Синтаксичним конструкціям з присудковим компонентом, вираженим прислівниковим компаративом, притаманний двовалентний потенціал, наприклад: *Краще бути жebraком (на волі), ніж невільником (у золотих шатах)* (З. Тулуб). *Скажитесь легше, аніж будь собою ...* (В. Стус).

Отже, компаративи, залежно від синтаксичної позиції, характеризуються певною сукупністю граматичних категорій. З одного боку, це категорії роду, числа і відмінка, тобто прикметникові граматичні категорії, цілком залежні від означуваного субстантива, з іншого – дієслівні категорії часу, виду, способу, валентності. Така різноманітність, граматичних категорій підтверджує неоднорідний і неоднорівний статус компаративів.

Оскільки типовою синтаксичною позицією компаративів є саме предикативна позиція, то можна говорити про те, що форми вищого ступеня частково втрачають притаманні прикметникам категорії роду, числа і відмінка, набуваючи натомість дієслівних граматичних категорій часу, способу, виду, а також особи, числа, роду, що реалізують аналітичні синтаксичні морфемі-зв'язки *бути, ставати / стати* тощо. Аналітична синтаксична морфема-зв'язка, що супроводжує компаратив, забезпечує йому необхідне граматичне оформлення. Очевидно, що власне-дієслівні граматичні категорії часу, способу, виду, валентності виступають в компаративних формах домінуючими. Дослідження граматичних категорій компаратива дають можливість зробити такі висновки:

- 1) граматичні категорії компаратива зумовлені його синтаксичною позицією в реченні (атрибутивною чи предикативною);
- 2) граматичними категоріями компаратива-атрибута є рід, число, відмінок, компаратива-предиката – час, вид, спосіб, особа, валентність; очевидно, ці категорійні ознаки є опосередкованими і повинні кваліфікуватися як відносні;
- 3) оскільки предикативна позиція є типовішою для компаратива, то за частотністю представлення, категорії часу, виду, способу, валентності виступають типовими (домінуючими) для ступеньованих форм;
- 4) граматичні категорії предикативного компаратива реалізуються через аналітичну синтаксичну морфему-зв'язку *бути* або через інші зв'язки *ставати / стати, виявити / виявлятися* тощо;
- 5) встановлені граматичні й синтаксичні параметри аналізованих компаративів (формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні позиції в реченні, сукупність морфологічних категорій і парадигм) засвідчують істотні зрушення в напрямку їхнього функціонального наближення до дієслова.

Література

1. Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівника // Мовознавство.– 1994.– №6. – С.34-39.
2. Бондарко А.В. Теорія морфологічних категорій. – Л.: Наука, 1976. – 255с.
3. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / Под ред. Г.А. Золотовой. – 4-е изд. – М.: Рус. яз., 2001. – 720 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Рад. Школа, 1982. – 208 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.

6. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наук. думка, 1978. – 207 с.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
8. Карпенко Ю.О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – №1. – С. 7 – 13.
9. Костусяк Н.М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників. – Луцьк: Ред.-вид. відд. „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 219 с.
10. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – Київ: Вища шк. – 1983. – 264 с.
11. Русская грамматика в 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т.1 – 788 с.; Т.2. – 709 с.
12. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 512 с.
13. Фурашов В.И. Присубстантивний компаратив как несогласованное определение // Русский язык в школе. – 1981. – № 6. – С.72 – 78
14. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.

The article illuminates the problem about grammar categories of comparative, reveals their qualificative and differential characteristics, determines peculiarities of their representation in the forms of comparative degree, ascertains objective regularity of their hierarchy.

Keywords: comparative, grammar category, valency, aspect, tense, gender, number, case.

Надійшла до редакції 25 вересня 2005 року.

Інна Щукіна

ББК Ш12=411.4*22
УДК 81'367=161.2

СТАТУС ПРИЧИНОВИХ ПРИЙМЕННИКІВ У КОМУНІКАТИВНІЙ СТРУКТУРІ ВИСЛОВЛЕННЯ

Стаття присвячена з'ясуванню характерних особливостей функціонування причинових прийменників у комунікативній структурі висловлення. Особлива увага приділена питанню взаємодії одиниць різних мовних рівнів (морфологічного, синтаксичного, комунікативного).

Ключові слова: тема, рема, актуальне членування висловлення, причиновий прийменник, детермінант.

Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризується зростанням інтересу до проблеми послідовного розмежування речення як одиниці мови (інваріанта) і висловлення як одиниці мовлення, одного з можливих варіантів речення, вибір якого обумовлений конкретними завданнями комунікації.

Речення виступає об'єктом формального аналізу, що може здійснюватися поза контекстом (традиційний аналіз за членами речення). Висловлення – об'єкт комунікативного аналізу, що проводиться лише у зв'язку з контекстом, комунікативною ситуацією. Відповідно до цих двох об'єктів дослідження виділяють два рівні мовної системи: конструктивно-синтаксичний і комунікативно-синтаксичний (І.П.Распопов); два яруси синтаксису: синтаксичний і супрасинтаксичний (актуально-синтаксичний) (І.Ф.Вардуль), “статичний” і “динамічний” (В.А.Белашапкина). Комунікативний підхід до аналізу речення, дослідження комунікативної організації висловлення, його актуального членування (АЧ) здійснюється на другому у цих парах рівні (ярусі).

Незважаючи на те, що розробка вчення про АЧ нараховує вже майже три століття, цей аспект аналізу синтаксичних одиниць досі залишається недостатньо дослідженим. На сучасному етапі розробки теорії АЧ особливу увагу дослідників привертають питання про визначення диференційних ознак теми (Т) і реми (Р) як основних одиниць комунікативно-синтаксичної структури речення, про співвідношення граматичного та актуального членування, зв'язок АЧ з категорією предикативності, а також питання про засоби оформлення АЧ, специфічні засоби вираження й маркування Т і Р тощо.

Значно менше уваги приділяється дослідженню статусу відмінкових та прийменниково-відмінкових словоформ з обставинним значенням у комунікативній структурі висловлення. Особливий інтерес, на нашу думку, становлять прийменниково-відмінкові комплекси в детермінантній позиції, що поширюють предикативний комплекс у цілому, не мають чітко закріпленої за ними позиції в реченнєвій структурі, а тому беруть активну участь у реалізації різноманітних актуалізаційних механізмів.

Розглянемо особливості функціонування прийменниково-відмінкового комплексу з причиновою семантикою, до складу якого входять причинові прийменники, в комунікативній структурі висловлення.

АЧ висловлення має дихотомічний характер, тобто передбачає наявність двох членів – Т і Р. Детермінанти з причиновим значенням можуть виступати самостійною, **цілісною Т** (*І на ґрунті роздвоєння національної душі української інтелігенції* (Т) / *згодом починають виростати серйозні прояви національного почуття* (Р) (День. - 2002. - №128). *В результаті таких припрошень* (Т) / *у всіх хатах і дворах аж варилося* (Гнат Хоткевич). *Завдяки заходам отця Альойзія* (Т) / *вибрали виборцем Миколу Підпашиного* (Р) (Лесь

Мартович)), входить до складу **комплексної Т** (*За таку велику послугу* (T_{1/1}) / *Кряжов* (T_{1/2}) / *прохав випити за адміністрацію...* (P) (Панас Мирний). *Через отой неспокій уночі* (T_{1/1}) / *я* (T_{1/2}) / *прокинувся раніше звичайного і став прислухатися до світанку* (P) (Михайло Стельмах). *Під натиском повстанців* (T_{1/1}) / *князь* (T_{1/2}) / *змушений був відступати до Чуднова, а потім до свого родового гнізда Вишневеця* (P) (День. -2004. - №36)), становити собою самостійну, **цілісну Р** (*З багатством у нього не витанцювалось* (T) / *через більшовиків...* (P) (Михайло Стельмах). *Пожжежа і вибух в Артемівську сталися* (T) / *з вини зварників* (P) (День. - 2000. - №230). *І клумба ця, і латка асфальту виникли* (T) / *завдяки настійливості Лукії Назарівни* (P) (Олесь Гончар)), бути однією зі складових **комплексної Р** (*Андрій* (T) / *уперто позирав скося на боки і вгору* (P_{1/2}) / *в надії щось побачити...* (P_{1/2}) (Іван Багряний). *Фальсифікатори спадщини Толстого* (T) / *здавна вже намагалися спотворити справжнє обличчя письменника* (P_{1/1}) / *на догоду правлячим класам* (P_{1/2}) (Радянське літературознавство, 1, 1961, 51 (За СУМ)). *Це були гамазей* (T) / *де переховувався недоторканий запас зерна* (P_{1/1}) / *на випадок неврожаю чи якогось стихійного лиха* (P_{1/2}) (Олесь Донченко)).

Отже, загальною ознакою всіх детермінантних прийменниково-відмінкових форм із значенням причини виступає їхня самостійна роль як окремих компонентів АЧ речення. При чому причинові детермінанти, на відміну, наприклад, від фонових, не можуть входити до складу нерозчленованих висловлень, що не мають вираженої мовними засобами Т, констатують існування, виникнення чи зникнення якихось фактів, предметів, явищ дійсності (*Був спекотний серпневий вечір. Ставало прохолодно*). Речення, до складу яких входять причинові детермінанти, не можуть відповідати на повне диктальне питання, характерне для нерозчленованих висловлень. У поєднанні з нерозчленованою предикативною групою прийменниково-відмінкові комплекси з причиновим значенням зазвичай вказують на вихідний пункт повідомлення, виступають Т (напр.: *Через надмірну вологість* (T) / *стойть туман* (P). *Стало соромно* (P) / *за таку його поведінку* (T)).

Слід також зазначити, що бінарність АЧ висловлення простежується і при багатоярусній комунікативній організації. Можливість виділення кількох ярусів АЧ обґрунтовується та досліджується у працях О.О.Крилової, І.І.Ковтунової, В.В.Орехова та ін. Речення з причиновими детермінантами, представленими прийменниково-відмінковими комплексами зі значенням причини, часто виступають однією зі складових таких поліярусних конструкцій. Розглянемо особливості виділення кількох ярусів АЧ на прикладі речення: *Він* (T) / *переконаний, що конфлікт у театрі спровокували кілька акторів, які не могли реалізуватися в колективі через відсутність таланту і здібностей* (P) (День. - 2002. - №112). Р цього речення є складеною і на другому ярусі АЧ розпадається на два рематичні елементи, один із яких виражений опорним словом “переконаний”, а інший – підрядною частиною. На третьому ярусі Р, представлена підрядною частиною, членується на Т “конфлікт у театрі” і складну Р, у складі якої на четвертому ярусі виділяються два рематичні елементи: “спровокували кілька акторів” і “які не могли реалізуватися в колективі через відсутність таланту і здібностей”. На п'ятому ярусі другий рематичний компонент (підрядне означальне речення) членується на Т “які” та Р “не могли реалізуватися в колективі через відсутність таланту і здібностей”. Виділення шостого рівня АЧ цієї конструкції зумовлене розгалуженням складеної Р попереднього рівня на два рематичні елементи, другим з яких виступає причиновий детермінант “через відсутність таланту і здібностей”.

Надалі, використовуючи складні, багатоярусні конструкції в прикладах, ми будемо виокремлювати й описувати лише один-два яруси їхнього АЧ, ті, на яких простежуватимуться процеси, що нас цікавлять.

Окресливши загальні особливості функціонування прийменниково-відмінкових комплексів із причиновою семантикою в комунікативній структурі висловлення, перейдемо до розгляду специфічних особливостей комунікативної парадигми речень, до складу яких входять ці детермінантні компоненти.

Комунікативна парадигма – це об'єднання речень у класи, елементи яких розрізняються комунікативною структурою [6, с.108]. Члени парадигми можуть відрізнятися порядком слів, інтонацією і комунікативною метою, яку вони реалізують. Серед комунікативних структур, що утворюють комунікативну парадигму, виділяють первинну (нейтральну, неактуалізовану) і вторинні (актуалізовані) структури.

Вихідним членом парадигми виступає синтагматично незалежне висловлення, АЧ якого відповідає синтаксичному (Т виражена підметом або групою підмета, а Р – присудком або групою присудка) [4, с.37]. Прямий порядок розташування одиниць АЧ, тобто Т-Р, називають прогресивним (Ш. Баллі), об'єктивним (В. Матезіус), або неемфатичним (В. Шевякова). Висловлення з об'єктивним порядком розташування Т і Р виступають неактуалізованими, нейтральними. Нормальною, неактуалізованою позицією детермінанта є його початкова позиція в реченні. Н.Ю.Шведова вважає цю ознаку одним із визначальних критеріїв розмежування детермінантів і прислівних форм [7, с.67].

У неактуалізованій позиції прийменниково-відмінковий комплекс із значенням причини виступає в ролі самостійної Т або одного з елементів складеної Т (*За ці очі* (T) / *звали її “руською мадонною”* (P) (Ольга Кобилянська). *З огляду на брак власних бюджетних коштів* (T_{1/1}) / *Україна* (T_{1/2}) / *багато надій покладає на співробітництво із зовнішніми партнерами* (P) (День. - 2001. - №33)). У неактуалізованій конструкції обидва компоненти комплексної Т (причиновий детермінант та підмет) зазвичай позначають дане. При чому детермінантний компонент стає першою Т (T_{1/1} – T_{1/2} – Р), оскільки йому надається більша комунікативна значимість (*Од хвилювання* (T_{1/1}) / *Тетяна* (T_{1/2}) / *не могла спокійно говорити* (P) (Степан Васильченко). [*Масмо чимало вже матеріалу для збірника.*] *З огляду на це останнє* (T_{1/1}) / *я* (T_{1/2}) / *прохав би Вашого дозволу друкувати не всі ваші вірші, а частину* (P) (Михайло Коцюбинський)). Зміна місць цих двох компонентів

комплексної Т здійснюється з метою підкреслення підмета у складі Т ($T_{1/1} - \underline{T}_{1/2} - P$) (*Він* ($T_{1/1}$) / *в боротьбі за своє існування* ($T_{1/2}$) / *викував свою думку, як лезо бритви...* (P) (Іван Багряний)). Проте така інверсія займає периферійну позицію в системі актуалізаційних механізмів перетворення комунікативної структури висловлення.

У системі причинових прийменників української мови є одиниці, які можуть входити тільки до складу Т, оскільки у своїй семантиці вони орієнтовані лише на вираження тих обставин, умов, які виступають вихідним пунктом для самого повідомлення. До таких спеціалізованих на оформленні тематичного компонента одиниць, на нашу думку, належать прийменники: *оглядаючись на, слідом за, спираючись на, у світлі* (*Оглядаючись на отриманий досвід* (T) / *можна з усією впевненістю казати, що нас чекає краще майбутнє* (P) (День.-2001.-№116). *Слідом за столичними колегами* ($T_{1/1}$) / *почали сушити книги* ($T_{1/2}$) / *бібліотекарі міста Вінниці* (P) (День.- 2002.- №213). *Спираючись на перелічені критерії* (T) / *наважуся стверджувати, що я — на шляху до успіху* (P) (День.- 2002.- №124). *У світлі останніх подій в світі* (T) / *можемо констатувати тотальну зміну цінностей людської спільноти* (P) (День.- 2004.- №236)).

О.О.Крилова зазначає, що в експресивно не забарвленому мовленні, тобто в нейтральному, неактуалізованому висловленні, детермінант може виступати і Р, займаючи позицію в кінці речення. При цьому дієслово-присудок має обов'язково входити до складу Т [5, с.51-52]. На нашу думку, функціонування прийменниково-відмінкових комплексів з обставинним значенням у складі Р, незалежно від їхньої позиції в реченні, завжди супроводжується акцентним виділенням, спрямоване на реалізацію певної комунікативної настанови мовця і виступає результатом дії певних актуалізаційних механізмів (пор.: *Ці акції протесту планується провести* (T) / *у відповідь на запровадження заходів суворої економії* (P) (День.- 2003.- №11). *Всі рейси були скасовані* (T) / *з міркувань безпеки* (P) (День.- 2000.- №98)).

У результаті проведених підрахунків на матеріалі 800 реченневих одиниць (не враховуючи контексту) із текстів переважно художнього та публіцистичного стилів нам удалося встановити, що прийменниково-відмінкові комплекси зі значенням причини, до складу яких входять причинові прийменники, у більшості випадків виступають самостійною Р або входять до складу комплексної Р (Р – 514 речень, ≈ 65%, Т– 286 речень, ≈ 35%).

Оскільки функціонування причинових прийменників у складі Р завжди пов'язане з актуалізацією висловлення, розглянемо докладніше особливості побудови вторинної, актуалізаційної комунікативної структури.

Формування вторинної комунікативної структури пов'язане із пристосуванням речення до вимог конкретної конситуації, з актуалізацією. В актуалізованих висловленнях АЧ зазвичай не збігається із синтаксичним, вони виступають контекстуально, синтагматично залежними [4, с.38].

Засоби, за допомогою яких мовець реалізує комунікативний намір і виділяє ту інформацію у своєму повідомленні, що і є метою його висловлення, називаються актуалізаторами, ремоіндикаторами, засобами вираження АЧ, сигналізаторами Р.

Традиційно до актуалізаторів відносять порядок слів, інтонацію та частки (І.І.Ковтунова, О.В.Падучева, О.О.Крилова та ін.). І.Р.Вихованець серед засобів вираження АЧ виділяє:

- 1) фонетичні засоби виділення Р (логічний наголос, паузи);
- 2) синтаксичні засоби (порядок слів, частки, специфічні синтаксичні конструкції: неповні речення, відокремлені звороти, парцеляція);
- 3) лексико-граматичні засоби (повтор тощо) [1, с.152-154].

Автори “Комунікативної граматики російської мови” за редакцією Г.О.Золотової [3] до актуалізаторів відносять фразовий і рематичний наголос, порядок слів, частки, інтонування, паузацію.

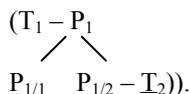
Своєрідний підхід до класифікації актуалізаторів пропонує М.В.Всеволодова, яка поділяє актуалізаційні комунікативні механізми на 2 групи:

- 1) перестановка словоформ і зміна інтонаційного малюнку в повному складі імен компонентів вихідного речення (тематизація, рематизація тощо);
- 2) позначення висхідним чи низхідним фразовим наголосом найважливіших у комунікативному відношенні для адресанта словоформ, наведення фокусу актуалізації [2, с.403-404].

Компоненти комунікативної парадигми висловлення зазвичай розрізняються порядком слів. Як ми вже зазначали, у синтагматично незалежних висловленнях детермінанти з причиновим значенням займають позицію на початку речення перед предикативною групою, виступаючи Т. У результаті актуалізації висловлення позиція детермінанта може змінюватися.

При намаганні підкреслити суб'єкт дії (підмет) у реченні причиновий детермінант може займати позицію між підметом і присудком (пор.: *За прикладом своєї померлої матері* ($T_{1/1}$) / *імператор Павло* ($T_{1/2}$) / *щедро обдаровував Дмитра Прокоповича Троцинського матеріальними благами* (P) (День.- 2002.- №118). – *Друга бригада* ($P_{1/1}$) / *за прикладом першої* (T) / *вирішила ночувати в полі, аж доки не скінчать сівби* ($P_{1/2}$) (Петро Панч)). В усіх інших випадках зміна нейтральної початкової позиції прийменниково-відмінкового комплексу з причиновим значенням здійснюється з метою актуалізаційного підкреслення саме цього компонента (*Всім студбатівцям* ($T_{1/1}$) / *зважаючи на їхнє звання курсантів* ($T_{1/2}$) / *видали обмундирування командирське...* (P) (Олесь Гончар) ($T_{1/1} - \underline{T}_{1/2} - P$). *Він* ($T_{1/1}$) / *випросив у командування відпуску на кілька днів* (P) / *в зв'язку з*

родинними обставинами (T_{1/2}) (Василь Кучер) (T_{1/1} – P – T_{1/2}). Вони (T₁) / несли з собою шматки страждання, шматки невилпаканої журби (P_{1/1}) / й були сміливі і горді (P_{1/2}) / через те (T₂) (Володимир Винниченко)

У переважній більшості з проаналізованих нами реченневих одиниць причинові прийменники, що входять до складу T, стоять в абсолютному початку речення.

Порядок слів як один із формальних засобів вираження АЧ тісно пов'язаний з іншим засобом – інтонацією. Їх не можна розглядати окремо. При об'єктивному порядку слів, коли детермінант-T займає початкову позицію, речення оформлюється нейтральною інтонацією, фразовий та логічний наголоси збігаються і закріплюються за останнім наголошеним складом постпозитивної P (*З подачі Пелеха* (T_{1/1}) / *Кузьма* (T_{1/2}) / *відвідав Єгінет* (P) (Тернопільська Газета. - 2002. - №19)). Якщо прийменниково-відмінковий комплекс із значенням причини згідно зі зміною комунікативної настанови мовця змінює свою позицію, то одним із показників темо-рематичних функцій компонентів речення стає особлива інтонація. Зазвичай саме на тематичний компонент, який змінив своє місце в реченні, і падає логічний наголос (*Росія* (T₁) / *має здати* (P_{1/1}) / *за прикладом України* (T₂) / *свою ядерну зброю на утилізацію* (P_{1/2}) (День.-2002.- №192)).

Причиновий детермінант може бути інтонаційно виділений і тоді, коли він займає типову для нього початкову позицію (фокус теми – М.В.Всеволодова) (напр.: *Силою обставин* (T₁) / *Мазепа* (T₂) / *стає центральною постаттю історичних подій в Україні того часу* (P) (День. - 2004. №254)). При чому найчастіше інтонаційне виділення фокусу T відбувається в тому випадку, коли причиновий прийменник сполучається із займенником, що вказує на причину дії, стану, яка була названа в попередньому реченні (*За те* (T_{1/1}) / *його* (T_{1/2}) / *в дивізії штабісти вперто називали комісаром* (P) (Олесь Гончар). *У відповідь на те* (T) / *в кімнаті розлігся регіт на всі чотири здоровенні горлянки* (P) (Іван Багряний). *В нагороду за це* (T) / *дістав концесію на «продаж вутки і лікеруф»* (P) (Улас Самчук)).

Якщо прийменниково-відмінковий комплекс із причиновим значенням виступає самостійною P або входить до складу комплексної P, то, за твердженням багатьох дослідників, найбільш нейтральною для нього є позиція в абсолютному кінці речення. Проте і в цій позиції часто спостерігається інтонаційне виділення фокусу P (*В перському поході* (T) / *втратив половину мусульманського війська* (P_{1/1}) / *через* свою нездарність (P_{1/2}) (Павло Загребельний). [*В дійсності правда лежала по середині: Свиргайло став великим князем зовсім легально, за згодою Ягайла*], *але згода ся* (T) / *не була вповні добровільна* (P_{1/1}) / *а дана під натиском обставин* (P_{1/2}) (День.-2002.-№192)). Цікавим є те, що в багатьох випадках інтонаційне виділення P-детермінанта в кінці речення є навіть набагато сильнішим, ніж його акцентне виділення в іншій частині речення (пор.: *Козацький табір* (T) / *був мобілізований* (P_{1/1}) / *за наказом Скоропадського* (P_{1/2}) (День. - 2002. - №190). – *Фазлулаха* (T) / *за наказом Міранішаха, Тимурового сина* (P_{1/1}) / *було страчено...* (P_{1/2}) (Павло Загребельний)).

Додатковим засобом акцентного виділення P в кінці речення часто виступає паузація (розділові знаки – у писемному мовленні) ([*Десь проквакався з назвами*], *тата* (T) / *замучать по арештах* (P_{1/1}) / *через нас* (P_{1/2}) (Василь Барка). [*Дарія Олександрівна ніби спокутується в празник, відболіваючи провину: з непотрібної гостроти до Оленки*], *що* (T) / *недавно мала в школі декілька низьких оцінок* (P_{1/1}) / *не з-за своєї нездібності* (P_{1/2}) / *а з-за пущоців і недбалства* (P_{1/3}) (Василь Барка)).

Зміна місця причинового детермінанта у функції P є не менш важливим і значно частотнішим засобом актуалізації висловлення.

P-детермінант може розривати предикативну групу ([*Говорили також*], *що ніби якийсь парубок* (P_{1/1}) / *із-за ревнощів* (P_{1/2}) / *утопив / там* [у вирі] (T) / *свою кохану* (P_{1/3}) (Григорій Тютюнник)), передувати їй або стояти на абсолютному початку речення (*На жаль, з міркувань конфіденційності* (P_{1/1}) / *я* (T) / *не можу це сказати* (P_{1/2}) (День. - 1998. - №17). *На подяку за активну участь у змаганнях* (P_{1/1}) / *учасники* (T) / *отримали символічні призи* (P_{1/2}) (День. - 2000. - №78)). Перенесення P в абсолютний початок речення, згідно з нашими спостереженнями, є найчастотнішим способом її актуалізації.

Проте у більшості з розглянутих нами речень прийменниково-відмінкові комплекси, до складу яких входять причинові прийменники, стоять в абсолютному кінці речення.

Значно менш частотними синтаксичними засобами актуалізації висловлення у досліджуваних нами текстах виступають парцеляція (напр.: [*У мене, товариші, є пропозиція зробити перерву*]. *Зважаючи на деякі обставини* (P) (Андрій Головка). [*Воскресну я! – той пан вам скаже, – Воскресну нині!*] *Ради їх, Людей закованих моїх, убогих, нищих...* (P) (Тарас Шевченко)) та вживання еліпсованих конструкцій (напр.: [*Заїснував якийсь новий порядок*]. *Чи не зв'язку зі «зняттям» Єжова??!* (P) (Іван Багряний). [*Хтось конче потребує, щоб люди різали й убивали один одного*]. *В ім'я чого?* (P) *В ім'я «свого», привласненого собі й задобрюваного Бога* (P) (Іван Багряний)).

М.В.Всеволодова заміну одного з компонентів висловлення 0-формою імені визначає як “наведення фокусу актуалізації”. У розглянутих нами реченнях прийменниково-відмінкові форми, до складу яких входять причинові прийменники, найчастіше потрапляють у фокус актуалізації при заміні 0-формою імені суб'єкта, при пропуску єдиного тематичного компонента (напр.: [*Дивляється мовчки до серця свого, – Дивиться вглиб* — і

не бачить його], – *В муках* (P_{1/1}) /, *в вогні* (P_{1/2}) / *обернулось в такий Камінь Обсмалений і тяжкий* (P_{1/3}) (Іван Багряний). *Чи з жалощів до нашої убогості* (P_{1/1}) /, *чи з нудьги* (P_{1/2}) / *для розваги* (P_{1/3}) / *господиня* (T) / *іноди присилає по мене* (P_{1/4}) (Павло Загребельний). *І посадила сад* (P_{1/1}) / *на пам'ять про себе* (P_{1/2}) (День. -2003. - №157)).

Порядок слів та інтонація – це основні, проте не єдині виразники АЧ. Додатковим засобом реалізації комунікативної настанови мовця є специфічні лексико-морфологічні засоби, які ідентифікують Т чи Р висловлення. Такими спеціалізованими словами-маркерами найчастіше виступають частки (*же, лише, навіть, не, ось, оце, саме, справді, тільки, якраз*), займенники (*інший, такий, хтось, щось, цілий*), прислівники (*абсолютно, біля, близько, завжди, зовсім, коло, ніколи, ніяк, цілком*).

У результаті проведених підрахунків нам удалося встановити, що частотність вживання лексико-морфологічних сигналізаторів Т і Р у складі прийменниково-іменникових комплексів із значенням причини є дуже низькою. Найчастіше у цій функції виступають частки, що ідентифікують Р (*лише, навіть, тільки, не*) (напр.: *Лишень через мою дурну і вперту вдачу, мене зачепили за живе...* (Улас Самчук). *Поміж закоханих в літературу юних ентузіастів точились дискусії навіть з приводу цих блакитних веж: чи існують вони насправді?* (Олесь Гончар). *Наташа, як ніхто, вміла його підбадьорити у найтяжчу хвилину, і, мабуть, тільки завдяки їй він не занепав духом остаточно* (Олесь Гончар). *Стаю українцем не за паспортом, а за покликом пращурів* (День. - 1998. - №14)), рідше – Т (напр.: *Підборіддя дівчини так непомітно і красиво переходило у шию і не дуже довгу, і не коротку, що вже із-за цього можна було б зацікавитись нею скульпторові* (Михайло Томчаний)).

Мова як багаторівнева й органічна система характеризується взаємопроникненням і взаємовпливом різних рівнів. Саме системність мови дозволила нам здійснити спробу аналізу взаємозв'язку одиниць морфологічного (причинові прийменники), синтаксичного (детермінанти, представлені прийменниково-відмінковими комплексами з причиновою семантикою) та комунікативного (Т, Р висловлення) рівнів, а саме простежити особливості функціонування одиниць перших двох рівнів у комунікативній організації висловлення.

У результаті аналізу фактичного матеріалу (текстів художнього та публіцистичного стилів) ми дійшли таких висновків:

1. Прийменниково-відмінковий комплекс із причиновою семантикою завжди виступає окремим компонентом АЧ висловлення (цілісна Т, Р, компонент комплексної Т, Р). У переважній більшості випадків він виступає самостійною Р або входить до складу комплексної Р.

2. У синтагматично незалежному висловленні найбільш нейтральною, неактуалізованою для детермінанта-Т з причиновим значенням є позиція на абсолютному початку речення, для детермінанта-Р – в кінці речення, хоча ця позиція не виключає його акцентного виділення.

3. Найбільш уживаними засобами вираження АЧ досліджуваних нами конструкцій виступають синтаксичні (зміна порядку слів, специфічні синтаксичні конструкції: еліпсовані речення, парцеляція) та фонетичні (логічний наголос, паузація).

4. Лексико-морфологічна група порівняно із синтаксичною та фонетичною займає периферійну позицію в ієрархії можливих індикаторів Т і Р, представлених прийменниково-відмінковими комплексами з причиновим значенням.

Література

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
3. Золотова Г.А., Оніпенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка / Под общей редакцией доктора филол. наук Г.А. Золотовой. – М., 1998. – 528 с.
4. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по специальности «Русский язык и литература». – М.: Просвещение, 1976. – 240 с.
5. Крилова О.А. Коммуникативный синтаксис русского языка. Диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук. – М., 1993. – 216 с.
6. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносённость с действительностью. – М.: Наука, 1985. – 272 с.
7. Шведова Н.Ю. К вопросам о детерминантах (обстоятельственная и обстоятельственная детерминация простого предложения) // Филологические науки. – 1973. – № 5. – С. 60-75.

The proposed article is dedicated to the definition of specific features of functioning of the causal preposition in communicative structure of expression. Special attention is paid to the interrelation of units of different language levels.

Keywords: theme, reme, communicative structure of expression, causal preposition, determinant.

Надійшла до редакції 19 вересня 2005 року.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Ольга Виноградова, Євгенія Коваленко

ББК 81.411.1 – 22
УДК 811.161.2'367'3ФУНКЦІОНУВАННЯ КОНСТРУКЦІЙ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ
В РЕКЛАМНИХ ТЕКСТАХ

Стаття присвячена дослідженню функціонування різних типів конструкцій експресивного синтаксису в сучасних українських рекламних текстах. У роботі подано аналіз і класифікація рекламних текстів, які мають структуру сегментованих, парцельованих та приєднувальних конструкцій, з'ясовано роль і функціональне призначення експресивних конструкцій на рівні рекламного тексту.

Ключові слова: експресивний синтаксис, рекламний текст, сегментація, називний теми, парцеляція, приєднування.

Останні десятиліття позначені активною розробкою питань експресивного синтаксису в лінгвістиці. Питання про експресивний синтаксис уперше сформулював Ш. Баллі, який вважав афективний фактор (експресивний) обов'язковим компонентом будь-якого висловлювання. До проблеми експресивного синтаксису також зверталися В. В. Виноградов, Л. В. Щерба, А. П. Сквородников, Ю. В. Ванников, А. П. Загнітко, С. М. Марич, Л. І. Конюхова, М. О. Вінтонів, Г. А. Коцюбовська, В. Я. Мороз та інші. Але у лінгвістиці це питання і дотепер залишається суперечливим, оскільки навіть ключові поняття (парцеляція, сегментація, приєднування) не обмежені чіткими граматичними нормами. Провідною вважається думка, що експресивний синтаксис – це спеціальні синтаксичні конструкції, породжені писемним мовленням, які базуються на синтаксичному членуванні, тобто порушенні синтагматичного ланцюжка словоформ, які організовані морфологічними показниками синтаксичних зв'язків.

Рекламний текст як елемент суспільної комунікації є безпосереднім носієм не тільки інформаційного, але й емоційного впливу комунікатора на одержувача повідомлення. Використання конструкцій експресивного синтаксису в рекламних текстах є закономірним, що обумовлено основною функцією реклами – здійснити вплив на споживача з метою досягнення бажаного комунікативного ефекту. В сучасній українській мові питання про функціонування експресивних конструкцій у рекламних текстах окремо не розглядалося вченими. У працях В. В. Ворошилова, О. І. Зелінської, Б. А. Зільберга, Д. Е. Розенталя, М. М. Кохтева, Л. І. Конюхової, Ю. Булика це явище характеризується побічно, аналіз здійснюється лише щодо окремих аспектів досліджуваної проблеми.

Актуальність статті обумовлена необхідністю проведення аналізу сучасних українських рекламних текстів в аспекті їх синтаксичної будови, що як правило презентована конструкціями експресивного синтаксису. Такий аналіз визначає успішне функціонування та дієвість рекламних звернень – важливої складової частини сучасної української мови.

Метою нашого наукового дослідження є аналіз типів конструкцій експресивного синтаксису, які функціонують у сучасних українських рекламних текстах.

Експресивні конструкції у рекламних текстах презентовані сегментованими, парцельованими і приєднувальними конструкціями, значно рідше ланцюжками номінативних речень: *Йогурти President. З молочної країни; Ласкава. Своім смаком цікава; Життя кличе. І ключ у твоїх руках; МегаЛом. МегаГра. МегаГроші.*

Провідним, зокрема і на рівні рекламного тексту, є процес сегментації - виленювання окремого компонента речення і винесення його або в абсолютний початок, або в абсолютний кінець реченнєвої структури з метою максимальної концентрації на ньому уваги [Загнітко 2000; 146]. У рекламних текстах сегмент найчастіше утворює самостійну форму і відокремлюється від основної частини не тільки крапкою або тире, але й шрифтом (іноді без розділового знака). Це визначає загальну експресивно-розмовну тональність рекламного тексту, зближує його з розмовним мовленням: *„Миргородська”// МАЄ БУТИ ПОРУЧ; Durasel. Витримує до десяти разів довше; Мівіна. Вермішель швидкого приготування; Oral-B // чистить як стоматолог; Vit. Знають навіть малюки.* На нашу думку, превалювання сегментованих конструкцій у рекламних текстах над іншими конструкціями експресивного синтаксису обумовлюється потребою рекламодавця наголосити на назві товару чи послуги, якнайбільше повторити його назву в ході рекламного звернення, акцентувати увагу на характеристиках рекламованого об'єкта.

Найяскравішою (в сучасних текстах української мови, але не в рекламних) сегментованою конструкцією є називний теми – словесно виражена “тема” висловлення, яка, підготувавши слухача, у наступному базовому реченні репрезентована займенником [Вінтонів 2003; 125]. Причому називний теми не можна вважати

самостійною предикативною одиницею (реченням), оскільки в ньому не міститься висловлення і не виражається ні судження, ні поняття, а лише згадується раніше пізнане явище.

Аналізований фактичний матеріал свідчить, що називний теми в рекламних слоганах здебільшого називає товар, торговельну марку, якої буде стосуватись подальше рекламне повідомлення: *“Академія” – все для найкращого життя; Біленька... така рідненька; Корона. Таким має бути шоколад; Ardo. Ми даруємо свободу.*

Способи вираження називного теми і його структурні типи досить різноманітні. У рекламних текстах називний теми може виражатися іменником у називному відмінку (*Visa. Все, що вам потрібно!; Сундек. Нас рекомендують друзям!; UMC. Ми з тобою*), непередикативним словосполученням з іменником у називному відмінку в ролі стрижневого слова (*Sim-sim від UMC. Це твоя sim-sim*); субстантивованими прикметниками (*Біленька... така рідненька*). Наведені приклади свідчать, що називний теми в рекламних текстах (а це, як правило, назва торговельної марки) часто виражається іншомовними лексемами, не адаптованими графічно в українській мові (*UMC, Visa, Sim-sim*). Таке оформлення текстів надає засобом вираження називного теми певної умовності. З погляду маркетингу, це обумовлено тим, що зареєстрований торговельний знак забезпечує ідентифікацію назви товару чи послуги з самими товаром чи послугою, з фірмою-виробником; сприяє тому, що ця назва легко пізнається споживачами.

На думку дослідника В. Я. Мороз, сегмент може бути непоширеним (виражатися формою називного відмінка іменника) і поширеним (виражатися називним відмінком іменника із займенником або порядковим числівником, які виконують функцію узгодженого означення), а також неускладненим і ускладненим. Структурного ускладнення надають сегментові однорідні члени речення, прикладки, вставні слова, відокремлені члени речення тощо [Мороз 1997; 16]. На рівні рекламного тексту значно активнішими є структури, в яких називний теми виражений непоширеною та неускладненою конструкцією у формі іменника у називному відмінку. Менш активними виступають тексти, в яких називний теми є поєднанням іменника в називному відмінку з іншими відмінковими формами (*Казино без церемоній. Так ти ще не грав*). Лише поодинокими випадками в аналізованому матеріалі представлені рекламні тексти з ускладненим називним теми: *Макарони „Тая”. Ми теж гарно співаємо* (сегмент ускладнений прикладкою).

Отже, двочленність і особлива інтонація вимови конструкцій з називним теми підпорядковані реалізації експресивного завдання – актуалізації інформації, поданої сегментом (як правило, це назва рекламованого товару чи послуги), що цілком відповідає завданням рекламного тексту.

Явище парцеляції, що також активно функціонує на рівні рекламного тексту, стало наслідком членування єдиної реченнєвої структури на кілька окремих висловлень з метою актуального наголошення виокремлюваних компонентів, при цьому загальний обсяг та ємність інформації реченнєвої структури не змінюється, оскільки парцелюється здебільшого корпус обов'язкових членів речення [Загнітко 2000; 145].

Питання про сутність явища парцеляції, а також про те, які члени речення можуть парцелюватися, неоднозначно тлумачаться лінгвістами. Проблему зокрема становить парцеляція головних членів речення (підмета і присудка). Учені Ю. В. Ванников та А. П. Сковородников стверджують, що це явище оказіональне, а поодинокі приклади такої парцеляції допускають можливість іншої інтерпретації. Це помітно і на рівні рекламного повідомлення. Так, рекламний текст *„Штурман”. Перекоує!* можна трактувати як сполучення двох речень – номінативного та двоскладного контекстуально неповного. А. П. Загнітко зазначає, що парцелюватися головні члени речення можуть тільки за наявності однорідності між ними [Загнітко 2001; 529]. Т. Марченко у своєму дослідженні *„Парцеляція як явище речення й тексту”* взагалі обходить питання парцеляції головних членів речення. У дослідженнях же останніх років все більше утверджується думка про те, що парцелюваним може бути будь-який головний і другорядний член речення, але найчастіше парцеляції піддаються залежні члени речення [Зверєва 1998; 7].

У рекламних текстах здебільшого спостерігається членування синтаксичної конструкції на межі підмета і присудка: *Сотет гель. Відчистить складні плями одним рухом; Есте color. Фарбує обережно!; Налгезін. Швидко знімає біль; Містер Мускул для кухні. Любить роботу, яку ви терпіти не можете.* Але ми аналізуємо такі конструкції у межах явища сегментації, оскільки тут наявна парцеляція суб'єктної синтаксеми, яку ми, спираючись погляди А. П. Загнітка, і поєднуємо з процесом сегментації [Загнітко 2000; 146]. Для таких рекламних текстів важливим є виділення одного сегмента (назви торговельної марки) і винесення його на початок тексту для того, щоб споживачеві було зрозумілим, який товар або послуга будуть характеризуватися далі. Ми вважаємо, що таке тлумачення аналізованих синтаксичних конструкцій у рекламних текстах є обґрунтованим і обумовленим специфічною настановою самого рекламного тексту.

Передача висловлювання способом парцеляції призводить до утворення парцелюваних конструкцій, що складаються із базової структури і парцелята, який завжди постпозиційний. Це зумовлюється актуальним членуванням парцелюваної конструкції: нова інформація міститься після основного повідомлення і вносить новий відтінок у зміст усього повідомлення. Парцеляти сприяють вираженню підтекстової інформації, тобто несуть на собі відповідне семантичне навантаження.

У сучасній лінгвістиці існує декілька класифікацій парцельованих конструкцій. У своєму дослідженні ми будемо спиратися на класифікації, запропоновані вченими Ю. В. Ванниковим та А. П. Сковородниковим, а також на роботи А. П. Загнітка, М. О. Вінтоніва, Т. Марченко та ін.

Дослідник Ю. В. Ванников виділяє два різновиди парцеляції залежно від характеру відношень словесних елементів синтаксичного ряду: інтенціональні (прогнозовані) і екстенціональні (непрогнозовані). Парцеляція інтенціональних елементів структури речення охоплює структурні ланки: підмет – присудок, присудок – додаток, присудок – обставина. Парцеляція екстенціональних елементів охоплює усі види означень, відокремлені та однорідні члени речення. Дослідивши обидва різновиди парцеляції, Ю. В. Ванников робить висновок про те, що більша пов'язаність інтенціональних елементів у структурі речення призводить до більшого мовленнєвого ефекту при парцеляції: ефективніше здійснюється емоційно-експресивний і логіко-семантичний акцент, досягається більша стилістична виразність. Ця класифікація враховує тільки парцеляцію простого речення [Ванников 1979; 58].

Лінгвіст А. П. Сковородников усі парцельовані конструкції поділяє на три різновиди:

1) сильна парцеляція (побудови, єдність яких як речень в аспекті статичного синтаксису обумовлюється обома компонентами розчленування, оскільки і базова структура, і парцелят не мають структурної і смислової завершеності [Сковородников 1978; 60]);

2) середня парцеляція (конструкції, єдність яких як речення в аспекті статичного синтаксису прогнозується тільки одним компонентом розчленування – базовою структурою або парцелятом, який і містить у своєму складі показник синтаксичної і семантичної незавершеності [Сковородников 1978; 63]);

3) слабка парцеляція (складні безсполучникові речення, в яких жодна з частин розчленування з необхідністю не передбачає іншу саме як частину речення [Сковородников 1978; 64]). Цей різновид парцеляції на рівні рекламного тексту не представлений фактичним матеріалом, що можна пояснити слабким експресивним забарвленням таких конструкцій.

Аналізуючи парцельовані конструкції в рекламних текстах, ми виділяємо, спираючись на класифікацію А. П. Сковородникова, три їхні різновиди:

1) конструкції, в яких парцелят – невідокремлена словоформа чи група. Наприклад, парцеляція речення з розчленованим словосполученням, що являє собою синтаксичне або фразеологічне ціле: *Москона. Для закоханих... в каву; Краще життя з цифровими технологіями. LG; Наш сік. З м'якоттю! З гордістю!; Нова розвага! З сиром.* Подібні приклади А.П.Загнітко пропонує визначати як хвилеподібну парцеляцію, особливістю якої є членування єдиного смислового цілого, при цьому парцелят виступає максимально спрямованим на попередню структуру, оскільки в останній міститься не тільки опорне слово, але й сама атрибутивна сутність парцелята деформується і розмивається поза основною структурою. Такий парцелят відтворює специфіку людського осмислення явища і надання певному предмету атрибутивної характеристики як визначальної, заради її наголошення компонент виокремлюється [Загнітко 2000; 146]. Таке виокремлення атрибутивного компонента висловлення відповідає завданню рекламного тексту наголосити на позитивних якостях товару, виділити їх із суцільно тексту для кращого їх запам'ятовування. Такі ж приклади Ю. В. Ванников трактує як висловлення з парцеляцією означень (екстенціональні елементи), у наведених прикладах узгоджених [Ванников 1979; 222]. Досліджуваний матеріал фіксує також випадки парцеляції узгодженого означення: *Соняшникова олія „Сонячна долина”. Чиста! Потім все інше; „Златогор”. Справжня. Чиста. Золота; „Олейна”. Якісна. Корисна. Економна; Соки „Садочок”. Своє. Рідне; „Біла ніч”. Нефільтроване. Темне.* Проте, на нашу думку, такі випадки доцільніше розглядати в межах явища сегментації, оскільки тут наявна парцеляція суб'єктної синтаксеми (назва рекламованого товару), яку ми поєднуємо з процесом сегментації. У межах першого різновиду виділимо також парцеляцію речень з членуванням дієслівно-іменного словосполучення з обов'язковим підрядним зв'язком між компонентами: *Хлібний дар. Тобі. Справжньому; Відкрий для себе... „Винодел”;*

2) конструкції, у яких парцелят – відокремлена структура. У дослідженому корпусі рекламних текстів представлений один зразок парцеляції речення на межі між членом речення, що уточнює, і тим, який уточнюється і являє собою інформативно недостатній компонент базової структури: *Durasel. Працює довше... набагато довше!*;

3) конструкції, у яких парцелят – предикативна одиниця або сполучення предикативних одиниць. Наприклад, парцеляція безсполучникових речень із значенням зіставлення: *Новий вигляд. Нова ти; Краще захист. Краще ціна.*

У межах середньої парцеляції А. П. Сковородников також виділяє три різновиди:

1) конструкції, у яких парцелят – невідокремлена словоформа чи група. На рівні рекламного тексту це, наприклад, парцеляція окремих поширювачів структурної схеми речення: *Щастя є. Кожен день...; Загаси печію. Надого!; Приватна колекція. Для Вас. Персонально!* Такі тексти Ю. В. Ванников кваліфікує як висловлення з парцеляцією інтенціональних елементів структури речення (присудок – обставина) [Ванников 1979; 243]. До цього різновиду відносимо також і парцеляцію рядів однорідних членів речення (головних і другорядних): *„Златогор”. Справжня. Чиста. Золота; „Олейна”. Якісна. Корисна. Економна; Наш сік. З м'якоттю! З гордістю!* (Т. Марченко конкретизує у своїй класифікації подібні конструкції, визначаючи їх як

парцеляцію однорідних означень [Марченко 2000; 134]); *Опіх. Тренуйся. Відпочивай; Ринза. Зупинить біль. Прискорить одужання* (парцеляція однорідних присудків). Щодо останнього прикладу, то тут немає однотайного погляду: учені А. П. Сковородников [Сковородников 1978; 63] та Ю. В. Ванников [Ванников 1979; 126] трактують ці конструкції як парцеляцію однорідних присудків, натомість Т. Марченко наголошує на тому, що такий приклад не можна віднести до парцельованих конструкцій через наявність залежних членів при однорідних присудках, які допомагають створювати цій конструкції свій модально-часовий та особовий план, а це є ознакою речення [Марченко 2000; 133]. Останній погляд нам видається найбільш обґрунтованим;

2) конструкції, в яких парцелят – відокремлена словоформа або група. Наприклад, парцеляція відокремлених членів речення і зворотів: *Хлібний дар. Тобі. Справжньому; Артеміда. Оброблена сріблом!* Такі конструкції можна визначати як, відповідно, парцеляцію відокремленого одиничного означення та означення, вираженого дієприкметниковим зворотом;

3) конструкції, в яких парцелят – предикативна одиниця. Найчастіше це парцеляція складнопідрядного (крім речень із взаємообумовленими частинами) та складносурядного речень: *Procter & Gemble. Десять років в Україні. Щоб життя було крацим* (парцеляція складнопідрядного речення з підрядним мети); *Контроль може втратити твій приятель. Але не твоє волосся* (парцеляція складносурядного речення з протиставним відношенням). Зазначимо також, що парцеляція в цьому випадку гармонізує конструкцію складної структури та порівняно великої протяжності, робить фразу динамічнішою [Конюхова 1999; 12].

Таким чином, парцеляція на рівні рекламного тексту виконує функцію повідомлення (актуалізація окремих смислових центрів; розширення змісту базового речення в парцеляті; винесення найбільш значимої інформації в парцелят; оформлення в парцеляті недовомленості чи затемнення інформації). О. О. Скоробагатова зазначає, що парцеляція підвищує інформативність вислову, тому що до об'єктивної інформації, яка міститься в структурі речення та його вербальному наповненні, додається авторська оцінка того, що відбувається, яка виражається шляхом актуалізації частини виразу [Шевченко 2005; 367]. Крім того, парцельовані конструкції в рекламному тексті виконують прагма-комунікативну (вплив закладеної в парцеляті інформації на споживача) та емоційно-експресивну (імітація розмовного мовлення, надання текстові невимушеності, легкості, динамізму) функції. Парцеляція допомагає мовцеві не тільки експресивно виділити деталі своєї думки, а й надати окремим лексемам більшої самостійності й семантичної вагомості, що є досить актуальним для рекламного повідомлення.

Ще один різновид конструкцій експресивного синтаксису - приєднувальні конструкції - у рекламних текстах відзначаються низькою активністю. Спираючись на погляди дослідників Г. А. Коцюбовської та М. О. Вінтоніва, ми розглядаємо приєднування як явище, що виникло в розмовному мовленні (це є важливим, оскільки реклама активно використовує мовні засоби та конструкції розмовного мовлення з метою наближення тексту до побутових реалій споживача) й перейшло в писемне, де реалізує логіко-смислові відношення додавання. При оформленні аналізованих конструкцій грамагічними та інтонаційними засобами можна виділити особливий семантико-синтаксичний зв'язок, який існує у межах речення. За його допомогою творяться приєднувальні конструкції, які мають двокомпонентний склад, відкриту будову [Коцюбовська 2002; 6]. Перший їх елемент є самостійним висловленням, до якого за допомогою матеріально виражених засобів приєднування (синтаксичні конструкції, що складають „ядро” сфери приєднування) або без них („периферія” сфери приєднування) додається структурний і змістовий похідний: *Кава „Галка” – довіряй традиції; Більше об'єма та сили для вашого волосся. До самих кінчиків; Actimel. Природний захист. Щоранку!; Чай „Аскольд”. Коли ти поруч; Соняшникова олія „Сонячна долина”. Чиста! Потім все інше.*

„Ядро” приєднувальних конструкцій складають конструкції: 1) з власне приєднувальними засобами зв'язку; 2) із засобами зв'язку, омонімічними сурядним; 3) та конструкції із засобами зв'язку, омонімічними підрядним.

Конструкції з власне приєднувальними засобами характеризуються наявністю власних специфічних засобів, які не вживаються в інших сполучникових функціях (сполучники похідні від службових частин мови та утворені від модальних слів, повнозначних частин мови й часток): *Loreal. Адже ви цього варті* (приєднувальна конструкція вказує на мотив вибору торговельної марки); *Fairy. Справляється з жиром. Навіть у холодній воді* (приєднувальна конструкція поширює попередню досить суттєвим зауваженням); *Dove не сушить Вашу шкіру. На відміну від звичайного мила* (приєднувальна конструкція повідомляє про ознаки товару, які здатні розширити інформативність основної частини).

Меншою частотністю вживання характеризуються приєднувальні конструкції із засобами зв'язку, омонімічними сурядним. Інформація про рекламований товар або послуги в таких конструкціях є емнішою, виразнішою: *Життя кличе. І ключ у твоїх руках* (приєднувальна конструкція містить додаткову інформацію і водночас резюмує подану інформацію); *Всі в захваті від тебе. А ти від Мейбелін* (приєднувальна конструкція виконує функцію акцентуації відрізу тексту, де міститься назва рекламowanego товару).

Додаткову інформацію з указівкою, як правило, на різні обставини дії містять приєднувальні конструкції із засобами зв'язку, омонімічними підрядним: *Чай „Аскольд”. Коли ти поруч; Davidoff. Коли знаєш, чого вартий; Strepsils. Якщо у горлі некло.* Отже, приєднувальні конструкції, що використовуються у рекламних

текстах, мають таке ж функціональне призначення, як і парцельовані та сегментовані конструкції, - актуалізація товару, послуги тощо, а також їхніх основних характеристик.

Варто зазначити також, що нами були зафіксовані рекламні тексти, які оформлені як ланцюжки номінативних речень, наприклад: *Намхнення. Радість. Насолода; Braun. Якість. Надійність. Дизайн; Нотта. Спокій. Добрий настрій. Здоровий сон; Arko. Серія для гоління. Чоловічий досвід. Справжнє гоління.*

Незначна кількість рекламних текстів фіксує одночасно два явища експресивного синтаксису: *Моссопа. Для закоханих... в каву* (сегментація, парцеляція); *Оновлена серія для гоління Arko. Для справжніх чоловіків. Усе інше деталі* (парцеляція, приєднування); *Centrum. Усе від А до Цинку. Щодня!* (називний теми, приєднування), *Fairy. Справляється з жиром. Навіть у холодній воді* (сегментація, приєднування).

Таким чином, проведені дослідження дають підстави стверджувати, що рекламні тексти, оформлені за структурою конструкцій експресивного синтаксису, мають найбільшу силу впливу на споживачів. Сегментовані, парцельовані та приєднувальні конструкції полегшують сприйняття інформації, що містяться в рекламних текстах; нестандартне зовнішнє (графічне і звукове) їх оформлення у поєднанні з іншими засобами реклами привертає увагу споживачів, стимулює їх до відповідних дій. Цим пояснюється тенденція до збільшення кількості рекламних текстів, оформлених за структурою конструкцій експресивного синтаксису, що дає можливість розширити джерельну базу наукового дослідження. Подальшим кроком у дослідженні експресивних конструкцій на рівні рекламного тексту є конкретизація граматичних критеріїв розмежування типів цих конструкцій, а також деталізація та уточнення класифікації парцельованих і приєднувальних конструкцій, що функціонують у рекламних повідомленнях.

Література

Ванников 1979: Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. – М.: Изд-во «Русский язык», 1979. – 296 с.

Вінтонів 2003: Вінтонів М.О. Функціонально-граматичні та комунікативні вияви парцельованих та приєднувальних конструкцій // *Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць.* – Вип.11.– Ч.1.– Донецьк: ДонНУ, 2003. – С.124-129.

Загнітко 2000: Загнітко А.П. Комунікативно-естетичні перетворення українського речення в художньому стилі // *Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць.* – Вип.6.– Донецьк: ДонДУ, 2000. – С.142-148.

Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

Зверева 1998: Зверева О.С. Функціонування парцельованих конструкцій в сучасному російському поетичному мовленні (у порівнянні з укр.): Автореф. канд. філол. наук. – К., 1998. – 16 с.

Зелінська 2002: Зелінська О.І. Лінгвальна характеристика українського рекламного тексту: Автореф. канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 17 с.

Конюхова 1999: Конюхова Л.І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: Автореф. канд. філол. наук. – Львів, 1999. – 17 с.

Коцюбовська 2002: Коцюбовська Г.А. Приєднувальні конструкції: функціонально-текстовий аспект: Автореф. канд. філол. наук. – Донецьк, 2002. – 16 с.

Марченко 2000: Марченко Т. Парцеляція як явище речення й тексту // *Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць.* – Вип.6.– Донецьк: ДонДУ, 2000. – С.132-136.

Мороз 1997: Мороз В.Я. Називний уявлення як функціональна і граматична категорія в сучасній українській літературній мові: Автореф. канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.

Сковородников 1978: Сковородников А.П. О классификации парцелированных предложений в современном русском литературном языке // *Филологические науки.* – 1978. – №2. – С.58.

Шевченко 2005: Шевченко Т. Парцеляція як засіб емотивної експресії в текстовій організації мовленнєвого масиву // *Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць.* – Вип.13.– Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.367.

The article is devoted to the investigation of the problem of functioning of different types of expressive syntax constructions in the texts of modern Ukrainian commercial. The work gives a detailed analysis and classification of segmented, parceled and joined constructions, determines their role and functional purpose in a commercial texts.

Keywords: expressive syntax, commercial text, segmenting, parcelling, joining.

Надійшла до редакції 27 серпня 2005 року.

ББК Ш12=411.2*221+Ш12=411.4*221

УДК 81'367=161.1=161.2

МОДАЛЬНЫЕ МОДИФИКАЦИИ ЖЕЛАНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С АКЦИОНАЛЬНЫМИ ПРЕДИКАТАМИ В РУССКОМ И УКРАИНСКОМ ЯЗЫКАХ

У статті аналізуються модальні модифікації бажання речень із акціональними предикатами в зіставленні з модальними модифікаціями необхідності. На матеріалі російської та української мов пропонується класифікація модальних моделей за різними критеріями – наявністю / відсутністю модального слова, його частинимовним статусом, синтаксичною змінністю / незмінністю суб'єкта і под. Виявляються регулярні контамінації модальних модифікацій з іншими типами видозмін структури речення.

Ключові слова: модальність, модифікація речення, парадигма речення.

Данная статья представляет собой фрагмент совместной работы лингвистов России, Украины и Белоруссии над проектом "Модели славянских простых предложений с учетом их типовых значений и речевых реализаций" (о задачах и перспективах проекта см. [Всеволодова 2005]). Целью проекта является выявление типологии восточнославянских простых предложений с учетом их грамматических, структурно-семантических модификаций, актуализационных и интерпретационных трансформаций. Первым этапом работы стало исследование моделей с акциональными предикатами¹ [Всеволодова 2004; Важник 2004; Правдина 2004; Важник 2005; Виноградова, Ситарь 2005а и пр.].

При описании простого предложения и его парадигматики мы основываемся на понятиях синтаксического поля предложения [Золотова 1973] и системы парадигм предложения [Всеволодова 2000]. Как известно, синтаксическое поле предложения включает в себя грамматические модификации, структурно-семантические (в том числе модальные), экспрессивно-коммуникативные и др. видоизменения. Предлагаемая статья посвящена модальным модификациям, говоря точнее, модификациям, относящимся к внутрисинтаксической модальности [Золотова 1973]. Внутрисинтаксическая модальность сама по себе имеет сложнейшую структуру, которая, на наш взгляд, до конца еще не выявлена. Мы представим наш первый опыт системного описания модальных модификаций в функционально-коммуникативном синтаксисе. На данном этапе мы выделяем три типа внутрисинтаксических модальностей: 1) необходимость, включающую должествование; 2) возможность; 3) желание.

Целью исследования является сопоставительный анализ русских и украинских моделей модальных модификаций желания предложений с акциональными предикатами, что предполагает решение таких задач: 1) выявление максимально полного списка моделей модальных модификаций желания в русском и украинском языках; 2) классификация выявленных моделей; 3) сопоставление модификаций желания на материале русского и украинского языков с учетом, в том числе, продуктивности рассматриваемых моделей; 4) сравнение моделей, выражающих различные семантические типы модальностей, в частности, "желание" и "необходимость"²; 5) выделение типичных контаминаций модальных модификаций с другими типами модификаций предложений.

В первом приближении выделяем две группы модальных модификаций желания: собственно модальные модели (1) и модели с частицей русск. *бы*/укр. *би* (2). Предлагаемая система описания модальных модификаций опирается на [Всеволодова 2000].

1. Собственно модальные модели

1.1. Модели с синтаксически неизменным субъектом, среди которых мы выделили три группы, различающиеся семантически и структурно: (1.1.1.) модели с собственно-модальными глаголами, (1.1.2.) модели с несобственно-модальными глаголами, (1.1.3.) модели с описательными предикатами.

1.1.1. Модели с собственно-модальными глаголами (русск. *хотеть*, *желать*, *стремиться*, *жаждать*, *мечтать*, укр. *хотіти*, *хтіти*, *бажати*, *воліти*, *прагнути*, *жадати*, *мріяти*) реализуются в двух разновидностях: с акциональным глаголом в инфинитиве (структурная схема $S_{\text{им}} V_{\text{mod}} V_{\text{act inf}}$) и с существительным в определенной предложно-падежной форме ($S_{\text{им}} V_{\text{mod}} (\text{Prep}) N_{\text{косв}}$):

1.1.1.1. $S_{\text{им}} V_{\text{mod}} V_{\text{act inf}}$ ³: русск. *Придя, был встречен домработницей Груней, которая объяснила, что сама она только что пришла, что она приходящая, что Берлиоза дома нет, а что если визитер желает видеть Степана Богдановича, то пусть идет к нему в спальню сам* (М.Булгаков); *Вам не надо просить за него, Маргарита, потому что за него уже попросил тот, с кем он так стремится разговаривать ...* (М.Булгаков);

¹ Термин "акциональный предикат" охватывает предикаты собственно действия и предикаты процесса (детальнее см. [Всеволодова 2000, с. 136-137]).

² Типы модальных модификаций, выражающие "необходимость", рассматривались ранее в работах [Виноградова, Ситарь 2005б; Виноградова, Ситарь 2005в].

³ Символом S в структурной схеме обозначаем субъект с целью наглядного представления субъектной синтаксемы и разграничения формально тождественных моделей с разным значением.

Тот, кого так **жаждет** видеть выдуманной вами герой, которого вы сами только что отпустили, прочел ваш роман (М.Булгаков); – А вот это – скучная женщина, – уже не шептал, а громко говорил Коровьев, зная, что в гуле голосов его уже не расслышат, – обожает балы, все **мечтает** пожаловаться на свой платок (М.Булгаков);

укр. От я, например, **хочу** пити вино – п'ю, **хочу** цілувати мужчин – цілую; **хочу** говорити страхітні речі – говорю (В.Винниченко); Решта принишли і, обережно один за другим, диває вже несвіжими ногами, певно з різними думами: одні **бажають** знайти гроші, інші офіцерські плаці, ще інші мріють про годинники, розсіпані тут панкуватими австріяками, у котрих, як відомо, годинники, мов картопля, родяться на полях (У.Самчук); ... **десь** королі дбають лиш за те, щоб підвладні не крали в них на пасовиськах коней, або ж **волюють** замінювати пишними шатами мудрість власну, а вже про мудрість підданих, то й у гащі не мають (П.Загребельний); Гітлер і його банди **прагнуть** завоювати світ і створити світову рабовласницьку імперію... (О.Довженко); Він **хтів** тікати – й не міг (М.Коцюбинський).

1.1.1.2. $S_{\text{им}} V_{\text{mod}} (\text{Prep}) N_{\text{косв}}^4$: русск. Он **хотел** одного, чтобы Иешуа, не сделавший никому в жизни ни малейшего зла, избежал бы истязаний (М.Булгаков); В буддизме существует две основных ветви, так называемые Колесницы. Каждый, кто **желает** Освобождения и Света, может выбрать, на какую из них ему садиться (Б.Акунин); Ведь именно Пушкин явно **стремился** к гротескному изображению и пародированию различных освященных традицией национальных и общественных запретов (...) (Р.Якобсон); Этот политический деятель **жаждал** сближения, а тот увеличит свой престиж (В.Набоков); (...) бедная жертва своего легкомыслия и страсти к нарядам, обманутая фирмой проклятого Фагота, **мечтала** только об одном – провалиться сквозь землю (М.Булгаков);

укр. Ненависть і презирство ношу я в своєму серці до фашизму, бажаю добра народам, тому цілком особисто битись **хочу**, тому що **бажаю** перемоги й більше поки нічого не **бажаю**! (О.Довженко); Тільки тут верхами були кримінальні злочинці й душогуби, соціальні покидьки, трактовані владою, як "соціальне близькі", лиш "трішечки зіпсовані", низами ж була вся решта – вчені, професори, інженери, взагалі все, що інтелектуально розвинене, здібне мислити, здібне до творчості й політичної акції, злочин яких в тім і полягав, що вони ставилися до існуючого порядку речей критично й **прагнули**, бодай в думках, до його удосконалення або зміни (І.Багрянний); **Жадаю** зустрічі, о живе джерело, прийди! (П.Загребельний); Почув, що наша газета в обсязі збільшилась, кадри потрібні, написав сльозливого листа редакторові. Мовляв, усе життя **мрію** про журналістську роботу (В.Дрозд).

Подчеркнем, что характерной особенностью этой группы является продуктивность моделей как с инфинитивом, так и с предложно-именным комплексом⁵.

1.1.2. Модели с несобственно-модальными глаголами. Под несобственно-модальными глаголами мы понимаем глаголы, которые имеют непрямо модальное значение, зафиксированное в словарях: думать, намереваться, собираться, выражающие намерение, гнаться, порываться, выражающие стремление; укр. думати, намірятися⁶, збиратися, пориватися, гнатися, ганятися⁷.

1.1.2.1. $S_{\text{им}} V_{\text{mod}} V_{\text{act inf}}$: русск. Кроме того, она этим **думала** отплатить и своему соблазнителю, и приказчику, и всем людям, которые ей сделали зло (Л.Толстой); Найдя себя, несмотря на синий комбинезон, вполне стройным и изящным и придя в наилучшее расположение духа, он не потому двинулся дальше, что его ждал деловой разговор (...), а потому, что **намеревался** продолжить осмотр помещения (А.Солженицын); Ни кондукторшу, ни пассажиров не поразила самая суть дела: не то, что кот лезет в трамвай, в чем было бы еще полбеды, а то, что он **собирается** платить! (М.Булгаков); Повесть – это то, что чаще всего у нас **гонятся** называть романом: где несколько сюжетных линий и даже почти обязательна протяжённость во времени (А.Солженицын); Грибы были ядовитые, и мы их есть не стали и ему не дали, однако он явно **порывался** нас угостить, по-видимому, в знак благодарности (А. и Б.Стругацкие);

укр. Роман каже: віднеси до читальні шахи. Я взяв шахи й **думаю** занести по дорозі до читальні (У.Самчук); Говорять, що до неї [Марії] Гнат Кухарчук **збирається** свататися (У.Самчук); ...серед своїх наближених вів розмови про те, що грек **наміряється** скинути Сулеймана з престолу й захопити владу в свої руки (П.Загребельний); По сім'ях не було ладу. Діти змагалися з батьками і пусто йшли. Кожне **поривалося** вихопитися з свити та вскочити в панське пальто (Б.Грінченко).

⁴ Скобками в структурной схеме передаем факультативность компонента.

⁵ Про ограничения на употребление предложно-именного комплекса в группах с несобственно-модальными глаголами и описательными предикатами см. ниже.

⁶ В украинском языке более частотной является описательная конструкция **мати намір** (см. пункт 1.1.3.).

⁷ А также ряд глаголов, употребительных в разговорной речи типа русск. **наострится**, **намылиться** и их украинские эквиваленты: русск. ... Солёный **намылился** с какой-нибудь шкурой завтракать в Дом литераторов (А. и Г. Вайнеры); укр. Оскільки я родич зі сторони молодой, то і конику ясно, що я **намилився** торгуватися за неї на воротах (smith.lviv.ua/articles.php?offset=680&topicID=peoples).

1.1.2.2. $S_{\text{им}} V_{\text{mod}} (\text{Prep}) N_{\text{косв}}$ – по этой модели (с несобственно модальными глаголами) предложения, выражающие "акциональность", строятся довольно редко⁸: укр. *Якщо в дитини зберігся інтелект і вона тягнеться до навчання, завзято здобуваючи знання, ми налаштуємо її на те, щоб вона готувалася до подальшого навчання у ВНЗ* (О.Скрипник. Школа, де вчаться перемагати // Дзеркало тижня. – 2005. – 29 січня – 4 лютого (№ 3 (531))).

1.1.3. Модели с описательными предикатами, имеющие структурную схему $S_{\text{им}} V_{\text{expl fin}} (\text{Prep}) N_{\text{косв}} V_{\text{act inf}}$. Для выражения "желания" используются модели с двумя типами описательных предикатов (далее ОП) – конструкциями непредикативного типа (ОП-1) и конструкциями предикативного типа (ОП-2) (детальнее о разновидностях ОП см. [Всеволодова, Кузьменкова 2003, с. 15]). Соответственно среди моделей с синтаксически неизмененным субъектом мы рассматриваем ОП-1⁹. Перечислим наиболее частотные ОП с существительным русск. *желание* / укр. *бажання*¹⁰: *испытывать желание, гореть/сгорать желанием, от желания, чувствовать/почувствовать желание, изнемогать от желания, ощущать/ощутить желание, ловить себя на желании*; укр. *відчувати бажання, горіти бажанням, горіти/сгорати від бажання, палати бажанням/від бажання, мліти від бажання*:

русск. *А я, между тем, как и всякий турист перед дальнейшим путешествием, испытываю желание закусить и выпить большую ледяную кружку пива* (М.Булгаков); *Почему ты думаешь, что я горю желанием с тобой спорить?* (А.Солженицын); *– Я, признаюсь, тоже, – произнесла не без удивления просто приятная дама и почувствовала тут же сильное желание узнать, что бы такое могло здесь скрываться* (Н.Гоголь); *Я изнемогал от желания заснуть, забыться, выкинуть из головы всю эту чепуху* (А. и Г.Вайнеры); *...Иннокентий ощутил желание отодвинуть навесик, прильнуть на миг к глазку...* (А.Солженицын); *...Яконов ловил себя на трусливом желании угодить этому эску...* (А.Солженицын); *– Нет, нет, игемон, – весь напрягаясь в желании убедить, заговорил арестованный, – ходит, ходит один с козлиным пергаментом и непрерывно пишет* (М.Булгаков);

укр. *У Зинджирли-медресе Іслама вчили ненавидіти невірних, і він палав бажанням спробувати крицю своєї карабели на гяурських головах, покуштувати, зреїстю, волі ...* (Р.Іванчук); *Він [Іван] теж горів бажанням помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій* (М.Коцюбинський); *Тепер Верховну Раду звинувачують у консерватизмі, але ж Верховна Рада України в даному випадку, як і кожен Парламент світу, відображає суспільні процеси. Вона набагато більше ніж, скажімо, президентська чи рядова структура залежить від суспільних настроїв, вимог свого ... [народу] Наші люди що? Аж мліють від бажання прискорювати реформи...* (Стенограма 36 засідання Верховної Ради України від 7 квітня 1995 року).

Представляется, что в украинском языке гораздо чаще, чем в русском, употребляются ОП с глаголом *мати* (русск. *иметь*): *мати бажання, мати охоту, мати намір*: *Фізичні особи, які не зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності, але мають бажання незначний час проводити окремі види діяльності, для одержання свідоцтва про сплату єдиного податку подають до органу державної податкової служби заяву, складену в довільній формі, яка повинна містити інформацію про вид та місце провадження діяльності, його ідентифікаційний номер, документ, що підтверджує сплату єдиного податку* (Податковий кодекс України); *Святополк же коли й має намір прибрати свого найнебезпечнішого супротивника, то зробить це потаємно й зненацька* (П.Загребельний); *Сюди приходили молоді люде, хто мав охоту козакувати, й тут під умілою рукою сотника, під умілою й твердою рукою осавула Касяна Бай бузи ставали справжніми козаками* (А.Чайковський). В русском языке употребление подобных ОП либо достаточно редко (*На вопрос, точно ли Чичиков имел намерение увезти губернаторскую дочку и правда ли, что он сам взялся помогать и участвовать в этом деле, Ноздрев отвечал, что (...)*) (Н.Гоголь), либо возможно в контаминации с другими типами модификаций, особенно с отрицательными: *Впрочем, я-то еще мог бы чем-нибудь заняться. Но я не хочу. Желания не имею* (А.Вампилов); *– Мама! – крикнул Инполит Матвеевич, отлетая к стене, хотя не имел ни малейшего желания этого делать* (И.Ильф и Е.Петров).¹¹

⁸ Типичной эта модель является для передачи состояния: *В походах приводили йому [Сулейманові] молодих рабинь, і він радів, коли випадок посилав йому істоту, яка нагадувала зоставлену в Стамбулі кохану жінку, що уособлювала для нього красу й привабу життя. Обсирав ласкою й щедротами таку жінку, одружував з нею якогось із своїх наближених, а сам знов і знов мари́в про Хуррем* (П.Загребельний).

⁹ ОП-2 будут рассмотрены среди моделей с синтаксически измененным субъектом.

¹⁰ Использование других существительных, например, русск. *жажда* / укр. *жага*, в данных ОП крайне редко.

¹¹ Описательные предикаты типа русск. *высказать пожелание, изъявить желание/намерение*, укр. *висловити побажання, виявити бажання/охоту/наміри* являются контаминациями авторизационной и модальной модификаций: русск. *"Поскольку ситуация с выборами изменилась, и слишком высока цена стабильности в такой республике, как Татарстан, президент высказал пожелание, чтобы я остался еще на один срок"*, – сказал Шаймиев (Российская газета. – 11.03.2005); укр. *Володько і гурток його приятелів підходять до вояків. Пом'явшись, Володько несміло виявляє бажання вступити до "петлюрівців"* (У.Самчук); *Сивоок, який щодалі вважався за найпершого мозайчиста серед Агапітових антропосів, цього разу виявив охоту розписати церквоцю фресками, саме вимальював у найвищих високостях бога-отця в подоби́зні величезного летючого птаха, що обіймав своїми крилами-руками, своїм благословенням і землею, і небо, і*

Среди предложений с ОП типа *мати охоту* выделяются выделить два типа:

а) с инфинивом (преобладающее число примеров): *"Коли ти певно кажеш, – одповів келеп, – то можу тобі тільки сказати, що я чималу маю охоту ще раз спробувати це діло, коли б я знав напевно, що ти не закричиш – на цей раз ніякі хитроці не допоможуть – леопард заб'є нас обох напевне..."* (Майк Йогансен); *Особа, що мала охоту вступити до братства, спочатку мусила порядки братські спізнати* (С.Єфремов. Масонство на Україні // Хроніка-2000, випуск 23-24);

б) с предложно-именной конструкцией (в украинском языке достаточно редко употребляется ОП типа *мати охоту* в сочетании с до+N_{род}): *Маю охоту до праці, маю від Бога практичний змісл та деякий життєвий досвід, і це дасть мені змогу працювати так же на економічнім полі* (Ж.Ковба. Секретар високопреосвященного митрополита // Дзеркало тижня. – 2002. – 16-22 лютого (№ 6 (381))); *Я навіз деяких книжечок. Коли **масти охоту** до читання, то й позичу* (І.Нечуй-Левицький). Для русского языка, как показал анализ фактического материала, эта модель абсолютно нехарактерна.

Таким образом, среди моделей с синтаксически неизменным субъектом присутствуют лишь модели с глагольным¹² модальным модулем. Этим способы выражения "желания" отличаются от других типов модальности, например, "необходимости", где в русском языке частотны (наряду с глагольными) модели с краткими прилагательными *должен, вынужден, обязан* (ср. укр. *повинен*), а в украинском языке функционируют также модели с модальными причастиями *змушений, вимушений, зобов'язаний*: русск. *Он рассказывал про тот удивительный оборот (...), по которому одна из сторон, старая барыня, несмотря на то, что она была "совершенно права, **должна** будет ни за что заплатить"* больше деньги противной стороне (Л.Толстой); *Треба **поспішати**, за двадцять до восьмої він будь-що **повинен** сидіти в ідальні, за крайнім столиком під фікусом* (В.Дрозд); *Ви не могли, не хотіли нічого цього дати йому й... він був **змушений** взяти хоч що-небудь* (В.Винниченко); *Карл-Йозеф про всяк випадок знову відійшов до перил – так боксер, пославши суперника в нокдаун, **зобов'язаний** дочекатися розв'язки у своєму, наприклад, синьому куті* (Ю.Андрухович).

1.2. Модели с синтаксически измененным субъектом: здесь, как и при описании моделей, выражающих "необходимость", были выделены модели с модальным глагольным, наречным и именным модулем.

1.2.1. Модели с модальным глагольным модулем включают три подтипа.

1.2.1.1. (S_{дат}) V_{mod} V_{act inf}/N_{кочв} – в русском языке с глаголом *хотеться*: *Я открою вам тайну: я вовсе не артист, а просто мне **хотелось** повидать москвичей в массе, а удобнее всего это было сделать в театре* (М.Булгаков). В украинском языке эта модель является более продуктивной, в роли главного члена может употребляться не только *хотілося*, но и *бажалося, жадалося, кортіло* (и производные от них приставочные глаголы типа *забажалося*): *Людам **хотілося** жити, тобто творити, працювати* (О.Довженко); *І хата в Звенислави теж була вся в квіткових барвах, знадвору й зсередини, і так нагадало те все Сивоокові діда Родима, що йому навіть **закортіло** спитати стару, чи не знала вона часом Родима, але вчасно схаменувся* (П.Загребельний); *... і фартило ж тобі, дівко, в житті на сурйозних чуваків, кого не візьми – усім зараз **кортіло** женитись, хвороба така, чи що?* (О.Забужко); *Сумно мені було, і перемовити щире слово **жадалося*** (Марко Вовчок); *... Платити ж державі за право управління досі нікому й на думку не спадало... Та незабаром **захотілося** більшого – повного контролю* (Г.Малинський. Балада про особисті рахунки // Дзеркало тижня. – 2005. – 6-12 серпня (№ 30 (558))).

Как и во многих других моделях, субъект может быть: а) эксплицитен: русск. – *Ни с места! Убью! – мстительный прощелок воскресший, и в этот миг **ему**, в самом деле, **хотелось** застрелить их обоих* (Б.Акунин); укр. *Мені **бажалося** невздержимо побачити Нестора* (О.Кобилянська); б) имплицитен: русск. *В столовой титулярный советник увидел стол, сервированный так, что сразу ужасно **захотелось** есть* (Б.Акунин); укр.: *Сивоок довго лежав у хижі, потім, коли сонце вже добре підбилося, вийшов на подвір'я. **Хотілося** пити, **хотілося** їсти, найбільше ж **хотілося** злетіти над гострокіл і полинути світ за очі* (П.Загребельний).

1.2.1.1.1. Предложения с акциональным предикатом в форме инфинитива: *Пахло луком из подвала теткиного дома, где работала ресторанная кухня, и всем **хотелось** пить, все нервничали и сердились* (М.Булгаков); укр. – *Треба всіх птахів любити, – м'яко зауважив Доктор. – А яких птахів ви любите найбільше? – Орлів, – сказала Коля, хвилину подумавши, щоб не образити старого нечемною відповіддю. Хоч їй дуже **кортіло** сказати "нінгвінів"* (Ю.Андрухович). Отметим наличие речевой реализации модели с инфинитивом – высказываний с эллипсисом акционального глагола (обычно при предметных существительных): русск. *Толстяк говорил так аппетитно, что Эрасту Петровичу сразу **захотелось** и перепелки, и устриц – он только теперь почувствовал, до чего голоден* (Б.Акунин); укр. *Але ось дожили до*

архангелів з ангелами, і Богородицю з Ісусом, і апостолів з пророками, але все те мало йти нижче, кругами спускаючись аж До самого низу, а головне творилося тут, у височині (П.Загребельний).

¹² Исключение в русском языке – краткое прилагательное *намерен*: *"Я **намерен** посвятить всю оставшуюся жизнь выяснению только одного вопроса – почему люди, зная, как надо поступать хорошо, во благо, поступают все же плохо, себе во вред"* (М.Веллер).

Перемоги, поступово до хліба захотілося сада, потім — ковбаси ... (О.Жбанкова. Історія однієї листівки // Дзеркало тижня. – 2003. – 21-27 червня (№ 23 (448)) (пропущено відповідно *съест* и з *'исти*).

1.2.1.1.2. Предложения с событийным существительным: русск. *Хотелось освобождения от опеки разных дядь и тетя, от тех, которым плевать на наши проблемы и которых интересуют только деньги* (Солидарность. – 15.10.2003 (№38); укр. *Ярослав і не знав їх майже нікого, жив коло матері, мав свій біль, катувався своєю непорушністю; як тільки став розуміти навколишній світ, вже зненавидів його, хоч і прагнув усього, що було йому недоступне, хотілося йому сміху, біганини, крикняви, веселого вовтузіння, всього того, що бачив, коли підносили його до віконечка княжого терема і він визирив на київську вулицю...* (П.Загребельний).

1.2.1.2. ($S_{\text{внн}} V_{\text{mod}} V_{\text{act inf}}/N_{\text{косв}}$). В этой модели предикатами могут выступать глаголы русск. (кого) *тянуло, потянуло, порывало, порывало, укр. тягнуло, потягнуло, порывало*.

В предложениях с глаголами-предикатами *тянуло/тягнуло, потянуло/потягнуло* возможны и инфинитив, и предложно-именной комплекс.

1.2.1.2.1. Предложения с инфинитивом: русск. *Неживое все кругом какое-то и до того унылое, что так и тянет повеситься на этой осине у мостика* (М.Булгаков); укр. *А головне з тією охотінспекцією дозволи на нарізну зброю оформити наново, і найперше – на трілінійну гвинтівку...” – все це мав проробити Гриць за батьківською інструкцією, а Григорій напросився за помічника, – йому страшенно кортіло, його тягло глянути на той заборонений для нього світ* (І.Багрянний)¹³;

1.2.1.2.2. Предложения с предложно-именным комплексом: русск. *Однако тянуло к спору одного Сологодина: у него сегодня был день побед, они бурлили в нем, не улегались* (А.Солженицын); укр. *Ми всі надовго й досхочу наїлися президентськими виборами. Тягне до моря, дачної малини і спокійного відновлення знехтуваних колись конституційних норм* (Т.Пархомчук. Звідки у Вінниці проблеми з головою? // Дзеркало тижня. – 2005. – 16-29 липня (№ 27 (555)).

При предикатах *порывало/порывало* зафиксированы только инфинитивы: русск. *Конечно в такую игру нужно по любому играть и ее пройти, но осадок лично у меня остался в конце неприятный! и меня так и порывало крикнуть "А как же Кейт?"* (forums.ag.ru/?board=ti_adventure&action=display&s=0&num=1077009530&start=125); укр. – *Так є маєтності, нажиті батьками, дідами... – Йї подумав про спалену луку, його поривало запитати про те Супруна, одначе не знав як і боявся, що по тому між ними може розладнатися не тільки розмова, а будь-яка злагода* (Ю.Мушкетик); *Мене аж поривало пальнути – але остання куля була для мене* (Ж.-П.Сартр).

1.2.1.3. Модель с описательными конструкциями предикативного типа (ОП-2), структурная схема $S_{\text{внн}} V_{\text{expl fin}} N_{\text{им}} V_{\text{act inf}}$. К наиболее употребительным ОП-2 относятся: русск. *кого охватывало/охватило желание, кого душило желание, кого томило желание, кого мучило желание*; укр. *кого охопило бажання, кого душило бажання, кого мучило бажання, кого заполонило бажання, кого охопила охота, кого взяла охота*:

русск. *Его охватило паническое желание не дать этому замкнуться ..., желание применить все это к себе...* (В.Набоков); *Желание изболит злочинець душило адміністратора, и, как это ни странно, в нем зародилось предвкушение чего-то приятного* (М.Булгаков); *Желов появился так же неожиданно, как исчез, и теперь задумчиво смотрел на меня, и я видел, что его томит желание дать мне какое-то неотложное поручение* (А. и Г.Вайнеры); *Мы с ним шутили, смеивались, а меня все время мучило желание сказать ему...* (А. и Г.Вайнеры);

укр. *Уже давненько автора цих рядків мучить бажання підготувати для здачі в такий собі умовний архів минуле десятиліття з життя чудового (здорове ставлення до того, що маємо) українського мистецтва* (В.Бурлака. Краса рідних симптомів); *Та тут зупинився – мене знов охопило бажання тікати* (Р.Радіге. Одержимий. Переклад Ю.Покальчука); *Якби у вас був бізнес, який вас годує, і ви його зупинили через те, що ви раптом стали кристалево чесною людиною і не бажаєте давати хабарі, і вас душить бажання заплатити увесь прибуток в "закрома родини" – то я би назвав вас у кращому випадку лагідно "мрійником", а у гіршому – добирайте слово самотійно* (ww2.tymoshenko.com.ua/ukr/forums/index.php?showtopic=1548&st=40&p=35208&); *Молодого Радюка взяла охота піти по селі, подивиться на людей* (І.Нечуй-Левицький)¹⁴.

¹³ При этом инфинитив может быть опущен и легко восстановлен из контекста: *Ответ: потому что и мы, и американцы, и земля – все взаимно притягиваемся друг к другу. Это называется всемирным тяготением. Вот почему нас всех так и тянет в Америку* (Г.Остер). укр. *Особливо до Данії тягнуло мене* (О.Кобилянська) (пропущено инфинитивы *поехать* и *поїхати*). Отметим здесь частотное пересечение с пространственными отношениями.

¹⁴ Нами отмечена также модель $u+S_{\text{предл}} V_{\text{expl fin}} N_{\text{им}} V_{\text{act inf}}$ (русск. *в ком зажеглось желание*, укр. *у кому спалахнуло бажання*), являющаяся контаминацией с фазисностью: укр. *Співаючи в його [Миколи Ляха] хорі, я вперше почув дивовижні за красою духовні твори композиторів Д.Бортнянського, М.Березовського, А.Веделя, обробки народних пісень М.Лисенка, М.Леонтовича, К.Стеценка, зарубіжну класику. Під враженням цих творів у мені спалахнуло бажання і самому творити* (Гринишин Михайло Петрович. Біографія: www.grinishin.openua.net/); *Представники цього зодіакального знаку полюбують рослини, хоч не можна сказати, що вони надають їм якісь особливі переваги – усе, що не росте в будинку, Рибам*

Особенностью предложений с ОП-2 является невозможность употребления существительных, ОП-2 сочетаются только с инфинитивами.

1.2.2. Модели с модальным **наречным** модулем: все конструкции с наречиями построены по модели ($S_{дат}$) Adv_{mod} $V_{act inf}$. Однако здесь есть ряд особенностей. Употребление наречий в конструкциях, выражающих "желание", крайне неравномерно. Представляется возможным выделить два типа подобных наречий: наречия *желательно/бажано, угодно* и неизменяемые предикативные наречия *охота, не лень/не лінь*, образованные от существительных [Новый объяснительный 1997, с. 168].

1.2.2.1. Наречия *желательно/бажано* и *угодно* употребляются по-разному: модель с наречием *желательно/бажано* всегда употребляется без имени субъекта: русск. *Какую же это ошибку я сотворил сейчас, **желательно** узнать?* (А. и Г. Вайнеры); укр. *Строкатолисті форми, які виявилися мені стійкими до зовнішніх факторів, ніж зеленісті, **бажано** застосовувати для декорування інтер'єрів* (Горбенко Н.С. Біоекологічні особливості плюща звичайного (*Hedera helix* L.) та його форм в умовах Заходу України: Автореф. дис. ... канд. сільськогосп. наук. – Львів, 2001)¹⁵. Отметим, что наречие *желательно/бажано* редко используется для модальной характеристики действия.

Модель с наречием *угодно* в русском языке чаще употребляется в контаминации с отрицательными и вопросительными модификациями: – *Что вам **угодно**?* – *прошептал отец Федор?* – *Мне **угодно** продать вам старые брюки* (И.Ильф и Е.Петров). Подобным русским предложениям в украинском языке соответствуют глагольные предложения, ср.: русск. *Что Вам **угодно**?* – укр. *Чого **бажаєте**?*¹⁶

1.2.2.2. В отличие от соответствующих существительных, здесь *охота* и *не лень* выступают в предикативной функции, что (наряду с соответствующими пометами в словарях, например, [Новый объяснительный 1997, с. 168]) позволило нам (хотя и во многом условно) отнести конструкции с ними к моделям с наречным модальным модулем $S_{дат}$ **Сор** *охота* ($V_{act inf}$):

русс. *Ты бы взглянул на себя со стороны: харкнуть в рожу тебе **охота**!* (А. и Г.Вайнеры); *Дело понятное – всякому **охота** посмотреть, как оппонент на подвеске ножками дрыгает* (А. и Г.Вайнеры); *Мне с вами надоело возиться! Я уйду один, а вы убирайтесь, куда вам **охота**!* (А. и Б.Стругацкие); *И не лень тебе было ехать?* (М.Веллер); *Вот такую чушь обо мне беспрепятственно рассказывает всяк, кому **не лень*** (А.Солженицын);

укр. *Ось вона, козача кров! І ось вона – найвищий вияв не тільки жінки, а й взагалі людини його крові. Така юна й квітуха – і така сувора, гартована і гонориста. Та він [Григорій] думав одне, милувався нею [дівчиною] з дивним почуттям, а язик вимовляв інше, дражнив, либонь, як звук дражнити дівчат, та й **охота** погомоніти з цим дивом* (І.Багряний); *А тобі **не лінь** клаву давити і мишу сувати???* (Студентський форум: www.univer-sity.com/index.php?showtopic=29&view=getlastpost); *Потім стала підночувувати за гостинці Гривастюків, Задвірних – усіх, кому була **охота*** (Р.Андріяшик)¹⁷. Отличительной чертой подобных украинских модальных модификаций является параллельное функционирование комплекса *не ліньки*: *Про горезвісну якість мало хто замислюється, коли йдеться про прибуток. І пані Роулінг уже зовсім не потрібно напружувати мізки, чого вона, до речі кажучи, від початку не прагнула робити, – кому **не ліньки**, візьміть і знайдіть хоча б десяток сюжетних запозичень у цих супермодних дитячих книжках* (О.Мень. Жодного дня без рядка? // Дзеркало тижня. – 2005. – 22-28 жовтня (№ 41 (569)).¹⁸

подобається. Проте тут можливі два підходи. В одному випадку, якщо у Рибях **спалахне бажання** озеленити свою домівку, то вони скуповуватимуть усе, що потрапить їм на очі в квітковому магазині. В іншому випадку – візьмуть усе, що не так лежить, – навіть викинуту у смітник, напівзасохлу квітку (Львівська газета: online.gazeta.lviv.ua/2003/04/04.appendix/NewspaperArticle.2003-04-03.5447).

¹⁵ Сравнительно редко возможно также отглагольное существительное: *Для *L. lobata* та *L. purpurata* на останніх етапах розвитку **бажано** *культивування* на середовищах, що містять гомогенат банана* (Іванніков Р.В. Біологія розвитку видів роду *Laelia* Lindl. (Orchidaceae Juss.) в умовах оранжерейної культури та культури in vitro: Автореф. дис. ... канд. біолог. наук. – К., 2001).

¹⁶ В нашем материале зафиксирован единственный украинский пример с наречием *угодно*, выражающим "желание": *Я тоді працював уже головою районного суду і добре відчував вплив Мін'юста. Коли я як голова райсуду щоразу йшов до Мін'юста з простягнутою рукою і говорив: "Дайте!", то інколи я не міг відмовити прийняти рішення, яке було "**угодно**" там, адже завтра я знову піду туди просити все – від паперу до ставки друкарки* (О.Примаченко. Проекту справді нової судової системи на розгляді немає ... // Дзеркало тижня. – 2000. – 16- 22 вересня (№ 36 (309)). Во всех остальных случаях *угодно* имеет значение "за релігійними уявленнями – приємний богів, гідний заступництва бога" [СУМ, т. X, с. 377]: *"Ми зі старим королем жили, як два брати, і, якщо **угодно** всемілостивому богу, ми житимемо з цим королем, як батько й син"* (П.Загребельний); *І хай Ваша Величність дарує мені, що я надсилаю Вам ці рядки, які не заслуговують Вашої уваги, та, коли **угодно** богам, я і далі хочу надсилати їх Вашій Величності* (П.Загребельний).

¹⁷ Возможно также наложение модусных смыслов, тогда ситуация меняется в диаметрально противоположную сторону: *Ну да, **охота** мне сейчас тащиться... Не пойду... Нет, я не против дисциплины, просто мне лень туда идти (= "не хочу")* (А.Вампилов).

¹⁸ Отметим также широкую распространенность контаминаций с отрицательными модификациями. В этом случае употребляются, соответственно, слова *неохота* и *лень/лінь, ліньки*: русск. *Лень вспоминать, **неохота** помнить, все забыли все ...* (А. и Г.Вайнеры); *Я тоже немного замерз, и страшно **неохота** идти в кафе* (А. и Б.Стругацкие); *Потом обедать*

1.2.3. Модели с модальным именным модулем.

Анализ фактического материала показал, что в конструкциях, выражающих "желание", употребляются существительные *желание/бажання, охота/охота*¹⁹. Отметим, что они также используются неравномерно: существительное *желание* намного частотнее двух других и регулярно встречается как в конструкциях с инфинитивом (1.2.3.1), так и в биноминативных конструкциях (1.2.3.2).

1.2.3.1. Модель $\mathbf{J+S_{род} Cop N_{им} V_{act inf}}$.

русск. *Вышел из училища, он не хотел даже отдохнуть: так сильно у него было желание скорее приняться за дело и службу* (Н.Гоголь); *...было у меня желание навесить ему такого пендаля, чтобы он до следующей остановки катился на пятой точке...* (А. и Г.Вайнеры); *У меня было острое желание ударить его под столом мыском ботинка...* (А. и Г.Вайнеры); *...у меня было одно желание – как можно скорее выпустить Груздева на свободу* (А. и Г.Вайнеры); [Маржерет:] *Куда, куда? Allons... пошоль назад!* [Один из беглецов:] *Сам пошел, коли есть охота, проклятый басурман* (БАС, А.Пушкин);

укр. *Зараз у нього [містера Мейгери] було одне бажання – поговорити віч-на-віч із Ромею Хейлгер* (А.Крісті); *У нас є головне бажання – створити єдиний економічний простір. У нас є бажання, щоб це була одна організація замість багатьох існуючих* (Т.Силіна. Тлінний вплив сходу // Дзеркало тижня. – 2003. – 1-7 березня (№ 8 (433))²⁰.

В русском языке существительное *охота* может (но крайне редко) присоединять не инфинитив, а событийное существительное ($\kappa+N_{дат}$): *Олейник подался вперед и ответил с жаром: – Я желаю, товарищ лейтенант! У меня к разведке большая охота! Давно хочу в разведчики!* (БАС). В украинском материале зафиксированы единичные примеры типа *охота+до+N_{род}*: *У нього здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічникує* (П.Куліш); *Каже, така була охота до риболовлі, що просто вмирала за тією рибою* (www.simya.com.ua/printver.php?id=333)²¹.

1.2.3.2. Модель $\mathbf{(S=Pron_{poss} // N_{род}) N_{им} // N_{ТВ} Cop V_{act inf}}$.

русск. *Единственное мое желание – это чтобы меня оставили в покое* (А.Вампилов); *Главной надеждой и желанием Щагова в этот вечер было – вкусно, разнообразно и досыта поесть* (А.Солженицын);

укр. *Може, я колись навіть і розчаруюся, але поки що в мене стільки охоти, енергії, запалу, мені так хочеться поміряти, зужиткувати свої сили, розмахнути крильми, погордувати мужеською ласкою, котра завдає іноді жінкам стільки болю, упокорення, що чей же ніхто не схоче мені взяти за зле, що я хочу піти таким шляхом, як йшли та йдуть тисячі – за її переді мною, – і, здається, не пожалували. Будь воно добре, –*

нужно было, потом *лень* было браться, хотелось что-нибудь почитать (М.Булгаков); "Ты чего?" – "Пить охота..." – "Так походи напейся!" – "Вставать лень..." (М.Веллер); *Ему было лень возвращаться на другой берег впасть...* (В.Набоков); укр. *А в його книжці, вибачай, таке, що й слухать неохота: про козлика, про котика та півника – нісенітниця, одно слово!* (І.Карпенко-Карий); *Але й чого можна було очікувати від батька, справжнього лише наполовину, батька, який жив таким умовним, релятивним, обмеженим стількома застереженнями життям! Неохота признаватися, що треба було багато доброї волі, щоб визнати за ним певний вид екзистенції* (Бруно Шульц. Цинамонові крамниці. Переклад Андрія Шкраб'юка); *Сумно мені, коханий./– До праці берись, моя пані./– Ах, щось воно все мені ліньки...* (О.Забужко) (= „не хочу працювати“).

Отметим, что в подобных примерах часто не представляется возможным точно дифференцировать модальные значения возможности и желания: *Голова гуде, і йому [Григорію] ліньки розплющити очі* (І.Багрянний) (=не может или не хочет?); *Андрій відчуває, що його кості таки поламані. Але то лише так здається — він ворухить рукою й ногою і не без вітхи констатує, що його кості цілі, поки що ще цілі, лише біль у всьому тілі несамовитий, тяжкий, ліньки ворухнути найменшим м'язом* (І.Багрянний).

¹⁹ Подчеркнем принципиальную разницу между предикативным наречием *охота* и существительным *охота*.

²⁰ В таких случаях в украинском языке возможна и даже предпочтительнее модель с глагольно-именным словосочетанием в роли предиката и субъектом в форме именительного падежа (см. также украинские модели с ОП-1), ср.: *Я маю бажання танцювати и У мене є бажання танцювати; Думаючи й драгуючи себе такими й подібними гадками, я вже не мав і терпеливості перебувати довше в товаристві в лісі, і мав лиш одне бажання – покинути всіх і вдатись до неї ... що осталася там одна в саду* (О.Кобилянська).

²¹ Отметим также высокую частотность контаминаций с другими типами модификаций, особенно с отрицательными и фазисными. Модальная модификация+отрицательная модификация: *И почувствовал я, что нет больше желания скоморощничать, юродствовать, словоблудничать* (А. и Г.Вайнеры); *При таких обстоятельствах как-то нет желания говорить о "творческих планах"...* (А.Солженицын); *Не обижайся, но у меня нет никакого желания исповедоваться* (А.Вампилов); модальная модификация+фазисная модификация: *– Благородно, признал Фандорин, который не смог бы насладиться японскими тайнами, даже если б у него возникло подобное желание* (Б.Акунин); *Назрянула вдруг жасжда пережить такую же пустую визгливую радость, хотелось без конца видеть этот минутный малиновый свет, оказаться на том берегу, в темноте, легким и быстрым шагать в гору мимо сада, задевая висками прохладные черные ветки* (А.Вампилов). Подобные контаминации зафиксированы и в украинском языке: *У неї навіть немає бажання вирішувати проблеми, які життєво важливі для суспільства* (П.Калита. Біль // Дзеркало тижня. – 2004. – 30 жовтня - 5 листопада (№ 44 (519))); *Микола підхопився, намагаючись повернутися в той стан робочого збудження, в якому перебував досі. Проте все виявилось марним. Він чув тільки цвіркунів. До всього – з'явилося неперборне бажання побачити, які ж вони в житті, а не на малюнку?* (О.Тесленко).

додала, – будь і хибне, а моє щире бажання є піти за їх слідом... (О.Кобилянська); *Нашим спільним бажанням є виправити таку прикру несправедливість* (О.Буценко. Культура як капітал // Дзеркало тижня. – 2004. – 11-17 грудня (№ 50 (525))).

Матеріал показав, що моделі з синтаксически зміненим суб'єктом, виражаючи "необхідність" і "желание", однакові. Розличчя стосуються лише ступеня уживаності цих або інших моделей. Ср., частотність моделей з наречним модулем *надо, нужно* і єдиничні уживання моделей з наречним модулем *желательно*. Для вираження "желания" характерно також наявність моделей з ОП-2, які не виявлені при описанні способів вираження "необхідності".

2. Моделі з частинцею русск. *бы* / укр. *би* (*б*)

Моделі з частинцею *бы* / *би* (*б*) регулярно виражають внесинтаксическу об'єктивну модальність (сослагательное наклонение), тем не менше, зібраний матеріал показав, що вони служать і вираженню внутрисинтаксическої модальності²². Причому, для вираження внутрисинтаксическої модальності, в частині, для вираження "желания", регулярно уживаються моделі з синтаксически незмінним і синтаксически змінним суб'єктом.

2.1. Моделі з частинцею *бы* / *би* (*б*) і з синтаксически незмінним суб'єктом. Наші спостереження дозволили виділити три підтипу цих моделей.

2.1.1. Модель з модальним глаголом і інфінітивом акціонального глагола, структурна схема – $(S_{nm})V_{mod} \text{ бы/би } V_{act inf}$:

русск. ... *Хотел бы вам сказать по праву возраста и литературного опыта* (А.Солженицын); ГАЛИНА (насмешливо). *Да ничего. Я хотела бы обвенчаться с тобой в церкви* (А.Вампилов); *Пока переводчик объяснял редактору, что желал бы узнать товарищ Арно, сам товарищ Арно, в бархатных велосипедных брюках, и все остальные иностранцы с любопытством смотрели на красную ручку с пером №86, которая была прислонена к углу комнаты* (И.Ильф и Е.Петров);

укр. – *Я хотів би говорити з її світлістю* (В.Винниченко); – *Звичайно, кому хочеться вмирати, кожен хотів би вижити, але якщо вижити, то тільки для нашого життя, а не для того, щоб бути рабом у чужинців* (О.Гончар); *Навпаки, я від усієї душі хотів би подякувати вам за за ту вашу ... уважливість, якою ви визволили мене й моїх товаришів од великих* (В.Винниченко); *Хтів би не слухати, але не можна, хтів би втекти – та де?* (М.Коцюбинський). В речі інфінітив може опускатися: – *Не хотів би часом зо мною?* (У.Самчук).

2.1.2. Модель з модальним глаголом і подметними іменними – $S_{nm} V_{mod} \text{ бы/би } N_{косв}$ використовується дуже рідко: русск. *Путин "может быть, хотел бы" третьего срока* (www.bbcruссия.com); укр. *Я знаю, ти один серед усіх цих боягузів хотів би такої [героїчної] смерті. Та не стяв тобі голови Амурат, не запроторив у темницю Ібрагім, то я тебе помилую. Помилую для того, щоб не робити тобі слави й честі, якої бажаєш ти й ті, що теж колись наважаться так гинути* (Р.Іванчук); *І якщо він [Богдан] хотів би не загинути у війні, то хотів би цього насамперед для неї [Тетяни], для її щастя* (О.Гончар)²³;

Модель 2.1.2. слід відокремити від висловлювань з предметними іменними і 0-формою інфінітива, ср.: *Я хотела бы чаю – Я хотела бы выпить чаю; Кучук, здавалося, ніколи не зможе дорости. Брудний, обшарпаний, замазаний сажею, мов стамбульський кюльбекчі, він тільки й знав, що вислухувати зневажливі слова старших поварів: "Що? Ти хотів би до казанів? Отакий нечупара й замазуря? Та чи знаєш ти, що у справжнього повара повинен бути чистий не самий тільки зад, як у кожного правдивого, але й руки, ніс, борода, шия і все інше, щоб ніяке паскудство не могло потрапити від тебе в казані!"* (П.Загребельний).

Перші два типи моделей стосуються з відповідними власними модальними моделями (1.1.1.1 і 1.1.1.2). Третя же модель являється специфічною.

2.1.3. Моделі з акціональним глаголом в формі прошедшего времени – $(S_{nm}) \text{ бы/би } V_{act fin}$: русск. *Кормят здесь хорошо, но все же с удовольствием поел бы сейчас твоих пельменей* (А.Вампилов); – *Сейчас я бы с удовольствием выпила кофе, – улыбнулась она* (М.Веллер); укр. – *Коли б не хвороба, я із задоволенням прийняв би твоє запрошення, бєю* (В.Малик); – *Лена правду каже, ти не можеш іти на медицину, – обзивався знов вуйко. – Я би тобі радо помагав, ти в мене найперший син, але дівчата мої діти* (О.Кобилянська); *Втім, щодо цього я би погодився з м-ром Лейстоном. У мільярдерої дочки співчуття до голодних – це дійсно каприз, садистична розвага* (М.Йогансен). Як і в попередніх випадках, тут також можливий еліпсис глагола: русск. *"Скучно, – говорит судьба случаю. – Я бы чаю ... скучаю..."* (О.Мартынова); *Вот уж кого не ждала встретить на своей кухне, так это Ее. – Может кофе тогда? – Я бы чаю зеленого ...* (www.proza.ru); укр.: – *Я би його за це на палю. Так сотникові віддячується за те, що його ще малим щенюком біля себе примістив. От дивіть! Йому нашої панночки заблагось* (А.Чайковський) (т.е. *Я би випила чаю зеленого; Я би його за це посадив на палю*).

²² В [Русской грамматике 1980] подібні моделі включаються в форми ірреальних наклонень, виділяється желательное наклонение, к которому относятся как рассматриваемые формы выражения "желания" (*Чаю бы!*), так и формы, выражающие, на наш взгляд, "необходимость" (*Сходил бы ты к врачу!*).

²³ Частотними оказались соединения с негацией: *Безглуздя й кошмар-війни – це такі речі, до яких Степура ніколи не звикне. Якби можна було все це припинити одним ударом, – нічого іншого не хотів би він у житті!* (О.Гончар).

2.2. Модели с частицей *бы/би* и с синтаксически измененным субъектом, среди которых мы выделили три подтипа.

2.2.1. Модель с модальным глаголом и акциональным глаголом в форме инфинитива, структурная схема ($S_{дат}$) V_{mod} *бы/би* $V_{act inf}$:

русск. *Прошу и меня извинить, – ответил иностранец, – но это так. Да, мне хотелось бы спросить вас, что вы будете делать сегодня вечером, если это не секрет?* (М.Булгаков); *Если отец неправ, я защищать его не буду. Но мне хотелось бы выяснить...* (Молчит.) (А.Вампилов); укр. *А нам би хотілося хоч трохи зігратися* (П.Загребельний); *Володько розуміє тенденцію Лазюка, він вже знає також що таке "Нібелунги", і йому справді хотілося б це бачити хоч би у кіно, але при цьому пригадав свої фінансові гаразди...* (У.Самчук). Сравнительно нечастотны речевые реализации данной модели с пропущенным инфинитивом: *Володько слухає матір, взуває свої нові чоботиська і шкорбає по хаті. Радий і сумний. Якось би хотілося не так. Хотілося б по-людськи. Хотілося б на себе щось кращого надягнути, як у інших хлопців, які мають усе на себе приміряне, все акурат* (У.Самчук).

2.2.2. Модель с модальным глаголом и событийным существительным – ($S_{дат}$) V_{mod} *бы/би* $N_{ков}$: русск. *Я новенькая! Учусь дистанционно, вдалеке от Родины в Телешколе. Мне ужасно нравится! Хотелось бы общения с учениками* (www.internet-school.ru/boards.asp?tmpl=thread&ob_no=24446&m_no=4530); укр. *Здоров'я всім бажаю, успіхів, здійснення мрій і втілення планів. А ще хотілося б змін* (tymoshenko.com.ua/ukr/phorum/show/6834/6848/?sort_by=4).

Модели 2.2.1 и 2.2.2 соотносятся, во-первых, с собственно-модальными моделями с измененным синтаксическим субъектом и модальным глагольным модулем (1.2.1.1), во-вторых, с соответствующими моделями с частицей *бы*, но неизмененным синтаксическим субъектом (2.1.1 и 2.1.2).

2.2.3. Модель с инфинитивом и частицей *бы/би*, структурная схема – $S_{дат}$ *бы/би* $V_{act inf}$:

русск. *Тащил – не видел, а вытащил, глянул – несимпатичная. Не повезло. Мне бы (целкнул по фотографии) такую спасти!* (А.Вампилов); *Ну, кажется, всё хорошо. Мне бы только пересидеть "железного Шурика"!* *Рано я вылез... Рано...* (А.Солженицын); – *Там куча специалистов работает! Тебе бы только всю жизнь в игрушки играть! Не врач, а... не знаю, что* (М.Веллер); – *Только бы ордера достать, – прошептал Ипполит Матвеевич, валясь на постель, – только бы ордера!..* (И.Ильф и Е.Петров); укр. *Я більше пісні люблю, а він – чоботи. Весь час тільки й знає – "от якби мені, батечку, командирські чоботи роздобути". А я ось і в обмотках себе добре почуваю. Мені б тільки поспівати* (О.Гончар). В нашем материале отмечены примеры с эллипсисом инфинитива: русск. – *Мне бы Александра Ивановича, – просительно сказал Володя, когда после долгих звонков звучно переговорили между собой запоры и усатый толстяк в грязном фартуке мрачно воззрился на него* (М.Веллер); укр. – *А-а-лло, редакція слухає, трудова вахта, Людочко, може, й до ранку вистачить, хіба нам звикати, весело, та ні, десь за годину, а ти хіба їздила, невже, та в нас лише сатин, мені б щось осінне, тут зіпсують...* (В.Дрозд).

Модели с частицей *бы/би* используются и для выражения "необходимости" [Виноградова, Ситарь 2005в]: русск. *ХОРОШИХ* (Дергачеву). *Зря расслаживаешься. Дело бы делал. Начальство вон с утра уже названивает* (А.Вампилов); *Недовольство жизнью – вот как его болезнь называется. Ему бы поработать грузчиком на Колыме, влюбиться в кинозвезду, пройти на плоту по горной реке – все хвори как рукой снимет* (М.Веллер); – *Вас бы самого поучить!* – ответил Филипп Филиппович, – *вы поглядите на свою физиономию в зеркале* (М.Булгаков); укр. – *Я? Мені б тільки швидше вирости, – я їм тоді покажу, – сказав поганенько вдягнутий хлопчик і гидко вилаявся* (О.Довженко); *І я переконаний, що на основі зібраних іще тоді даних можна було б тепер скомпонувати цікавий твір. Як додаток до Бурдикового життєпису. Або як щось зовсім самостійне. До чого тут він? Мені б лише зосередитися. Матеріалу вистачить* (В.Діброва); – *Мені б не в кімнаті сидіти, зігнувши своє велике тіло над столом, а, як мій дід, бородатий мужик, ходити за плугом, орючи лани й перелого* (В.Домонтович).

В то же время для выражения "необходимости" используются имплицитные модели разного типа (детальнее см. [Виноградова, Ситарь 2005б]). Это и фразеологизированные конструкции: русск. *Как не чувствовать мне угрызения совести, зная, что даром бремению землю, и что скажут потом мои дети?* (Н.Гоголь), укр. *"Хлопче, кинь дівку, пан не велить!" Ну як тут не кинути!* (В.Дружбинський. Підліток і сексуальна революція // Дзеркало тижня. – 2003. – 12-25 липня (№ 26 (451)), и императивные конструкции: русск. – *Значит, выходит, что мы работай, а вы с Николаем – плевать на нас?* (В.Сорокин), укр. *Отже, покажи професора Отаву – і спатимеш на м'якому!* (П.Загребельний), и инфинитивные предложения: русск. *Еще полчаса, и двери почтамма закроются, а там только сдать учетную книгу, и можно домой* (Б.Акунин), укр. *Обов'язок виконати до кінця* (Офіційний сайт УБОЗ УМВС України в Херсонській області (http://uboz.kherson.ua/3/70_1.html)). Подобных моделей, выражающих "желание", нами (может быть, пока) не обнаружено²⁴.

²⁴ Отметим наличие целого ряда примеров, в которых однозначно квалифицировать тип модального значения не представляется возможным в силу отсутствия формальных показателей: *З усього було видно, що вони страшні бідлахи,*

Таким образом, анализ русских и украинских модификаций желания позволил предложить многоуровневую классификацию модальных модификаций. Прежде всего, они дифференцируются по наличию/отсутствию модальных слов на две группы: собственно модальные предложения и предложения с частицей *бы/би(б)*. Дальнейшее разделение основывается на синтаксической измененности/неизменности субъекта, частиречной принадлежности модального модуля (глагольные, именные и наречные модели) и т.д.

Проведенное исследование показало, что модальные модификации предложений с акциональными предикатами, имеющие в своем составе имя в форме косвенного падежа или предложно-именной комплекс (условно их можно назвать "неинфинитивными"), являются низко частотными, поскольку акциональное значение редко выражается с помощью существительного. Эти модели делятся на два подтипа: а) предложения с событийными существительными – свернутыми пропозициями; б) предложения с предметными существительными – речевые реализации соответствующих моделей с пропущенными глагольными формами или инфинитивом. В то же время модальные модели с именным или предложно-именным комплексом характерны для предложений состояния, ср.: – *Я не знаю, Орядин, однак я марю не раз об якімсь великім щасті або прегарнім душевнім спокою!* (О.Кобилянська); [Мустафа] *Гнався за пишнотою, за славою, за владою, летів у відчайдушний ризик, вірячи в любов до нього яничарів, в їхній захват ним, у прославляння й обожнювання* (П.Загребельний). В силу этого представляется перспективным проследить зависимость модели модальной модификации от типа предиката.

При сопоставительном анализе модификаций желания в русском и украинском языках отмечены следующие отличия: 1) в украинском языке модель ($S_{дат} V_{mod} V_{act inf} / N_{косв}$) является более продуктивной, поскольку в роли главного члена может употребляться не только *хотілося*, но и *бажалося, жадалося, кортіло*; 2) русской модели $y + S_{род} Cop N_{им} V_{act inf}$ в украинском языке соответствует две модели – $y/в + S_{род} Cop N_{им} V_{act inf}$ и $S_{им} V_{expl fin} N_{косв} V_{act inf}$; 3) в украинском языке частотными являются предложения с описательными предикатами *мати бажання, мати охоту, мати намір*, в русском аналогичные конструкции возможны в контаминации с отрицательными модификациями; 4) предложениям с русским наречным модулем *угодно* в украинском языке соответствуют глагольные предложения, ср.: *Что Вам угодно? – Чого бажаєте?*; 5) русские модели с компонентами *угодно, не лень*, употребляющиеся в разговорной речи (и соответственно в художественном стиле), в сравнении с их украинскими эквивалентами более продуктивны.

Анализ фактического материала показал, что даже в рамках одного типа модификаций – модальных – при выражении разных значений ("необходимости" и "желания") употребляются различные модели. В частности, модели желания с синтаксически неизменным субъектом являются глагольными (за исключением русских предложений с кратким прилагательным *намерен*), а среди модальных модификаций необходимости частотны (наряду с глагольными) предложения с краткими прилагательными русск. *должен, вынужден, обязан*; укр. *повинен*, а в украинском языке функционируют также модели с модальными причастиями *змушений, вимушений, зобов'язаний*. Кроме того, для выражения "желания" характерно наличие моделей с ОП-2 – конструкциями предикативного типа, не выявленных при исследовании способов выражения "необходимости". Различия касаются также степени употребляемости тех или иных моделей, ср., частотность моделей с наречным модулем *надо, нужно / треба, потрібно* и низкую продуктивность модели с наречным модулем *желательно / бажано*.

Что касается типичных контаминаций модальных модификаций с другими типами видоизменений предложения, то регулярными являются модально-отрицательные, модально-авторизационные, модально-фазисные и модально-вопросительные преобразования базовых структур.

Литература

БАС 1950: БАС: Словарь современного русского литературного языка в 17 тт. – М-Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1950.

Важник 2004: Важник С.А. Об одной актуализационной модификации модели предложения: модели белорусских, русских и польских простых предложений с акциональными предикатами // Русский язык: система и функционирование: Материалы Междунар. науч. конф., 18-19 мая 2004 г., Минск: В 2 ч. Ч.1 / Редкол.: И.С. Ровдо (отв. ред.) и др. – Мн.: Изд. Центр БГУ, 2004. – С. 216-220.

Важник 2005: Важник Сергей. Хто пра што vs. хто аб чым, або спецыфіка выражэння дэлібератыва ў мадэлях беларускіх прэдыкатаў перадачы інфармацыі // Лінгвістычны студіі: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 124-127.

Виноградова, Ситарь 2005а: Виноградова Екатерина, Ситарь Анна. Модели предложений типовой ситуации платы: способы выражения денотативных ролей (на материале русского и украинского языков) //

можливо, навіть якісь бездомні і, звичайно, голодні. Чому б не купити для них якогось їда? (Ю.Андрухович) (= "я хочу, могу, повинен купити"); *По дорозі я згадую, що мені треба заїхати до товариша. Нагальної справи нема в мене, але коли це по дорозі, то чому б не зайти?* До речі, я побалакаю про довг, який уже давньенько є за ним (В.Винниченко) (= "я хочу, повинен, хочу зайти").

Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 132-142.

Виноградова, Ситар 2005б: Виноградова К.М., Ситар Г.В. Модальні модифікації необхідності: моделі імпліцитного типу // XII Международная конференция по функциональной лингвистике. "Функционализм как основа лингвистических исследований" / Сборник научных докладов (Ялта, 3-7 октября 2005 г.). – Симферополь, 2005. – С. 62-63.

Виноградова, Ситарь 2005в: Виноградова Е.Н., Ситарь А.В. К типологии модальных модификаций в русском и украинском языках // Е.Ф.Карский и современное языкознание: материалы X международных Карских чтений, 16-17 мая 2005 г., Гродно: В 2 ч. – Ч. 1 / Отв. ред. М.И.Конюшкевич. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 187-193.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.

Всеволодова 2004: Всеволодова М.В. Понятие об уровнях предложения как аппарат описания модели предложения // Русский язык: система и функционирование: Материалы Междунар. науч. конф., 18-19 мая 2004 г., Минск: В 2 ч. Ч.1 / Редкол.: И.С.Ровдо (отв. ред.) и др. – Мн.: Изд. центр БГУ, 2004. – С. 5-12.

Всеволодова 2005: Всеволодова Майя. "Модели славянских простых предложений с учетом их типовых значений и речевых реализаций". Задачи и перспективы межнационального проекта // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 142-146.

Всеволодова, Кузьменкова 2003: Всеволодова М.В., Кузьменкова В.А. Описательные предикаты как фрагмент русской синтаксической системы // Вестник МГУ. – Серия 9. Филология. – 2003. – № 5. – С. 7-29.

Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса. – М.: Наука, 1973. – 351 с.

МАС: Словарь русского языка в 4 тт. – М.: Русский язык, 1981.

Новый объяснительный 1999: Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Первый выпуск / Под общ. рук. Ю.Д.Апресяна. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1999. – 552 с.

Правдина 2004: Правдина Н.Е. Парадигма предложений, сформированных предикатами передачи информации: задачи и перспективы исследования // Русский язык: система и функционирование: Материалы Междунар. науч. конф., 18-19 мая 2004 г., Минск: В 2 ч. Ч.1 / Редкол.: И.С.Ровдо (отв. ред.) и др. – Мн.: Изд. Центр БГУ, 2004. – С. 228-232.

СУМ: Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

Русская грамматика 1980: Русская грамматика. – Том II. – М.: Наука, 1980. – 700 с.

In the article modal modifications of desire of sentences with actional predicates in comparison with modal modifications of necessity are analyzed. On material of Russian and Ukrainian languages the classification of modal models is offered after different criteria - by a presence / absence of modal word, by its part-of-speech status, syntactic change/ unchanged subject and pod. Regular contamination of modal modifications with other types of modifications of structure of a sentence is turn out.

Keywords: modality, modification of sentence, paradigm of sentences.

Надійшла до редакції 2 вересня 2005 року.

Тетяна Коник

ББК 81.411.1-22

УДК 811.161.2'367

УПОДІБНЕННЯ СЛОВОФОРМ ІЗ РІЗНИХ ПРЕДИКАТИВНИХ ОСНОВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена проблемі уподібнення словоформ сучасної української мови, яке посідає особливе місце в системі різних засобів вираження синтаксичної зв'язності окремих компонентів певного мовленнєвого ланцюга. Поданий матеріал являє собою спробу дати систематичний опис конструктивно значущих випадків уподібнення словоформ із різних предикативних основ у сучасній українській мові. У статті простежується уподібнення форми одного формі іншого, яке здійснюється в межах складного речення, у межах зв'язного тексту, у тому числі й складного синтаксичного цілого.

Ключові слова: уподібнення, синтаксичний зв'язок, словоформи, узгодження.

У системі різних засобів і способів вираження синтаксичної зв'язності окремих компонентів певного мовленнєвого ланцюга уподібнення форми одного слова формі іншого посідає особливе місце. Справа в тому, що відповідний маркер не тільки є диференційною ознакою власне узгодження як одного з типів підрядного зв'язку, але і виступає, причому досить часто, як така ознака інших синтаксичних відношень, таких, наприклад, як координація [10, с. 253], кореляція [2, с. 26], розчленування [6, с. 58] та ін. Більше того, уподібнення

словоформ може здійснюватися за межами однієї синтагми, коли вони синтаксично між собою не пов'язані, і навіть за межами одного речення, коли те або інше слово однієї предикативної основи, у тому числі й такої, яка не складає з першою одну комунікативну одиницю, тобто складне речення, як це має місце, наприклад, у надфразній єдності [10, с. 359]. І якщо уподібненню словоформ у межах одного речення, зокрема узгодженню, лінгвісти приділяють достатньо уваги, то більш або менш повного й систематизованого опису уподібнення словоформ із різних предикативних основ, наскільки нам відомо, в україністиці поки що немає. Факт такого уподібнення, як правило, відзначається при аналізі якихось конкретних синтаксичних утворень, скажімо складних речень, але до необхідних тут узагальнень справа не доходить. Не знайшли ми таких узагальнень і у відомих нам роботах, спеціально присвячених вивченню й опису синтаксичних зв'язків слів.

Запропоноване нижче дослідження являє собою спробу дати систематичний опис конструктивно значущих випадків уподібнення словоформ із різних предикативних основ у сучасній українській мові. Таких випадків, коли за допомогою саме цього маркера та або інша синтаксична одиниця або формується, або протиставляється якійсь іншій, східній з нею конструкції. При цьому, зрозуміло, основну увагу ми звернемо на ті факти й обставини, відносно тлумачення яких до цього часу ще немає спільної думки.

Більш або менш послідовно уподібнення словоформ із різних предикативних основ відзначається при описі складного речення [2, 7] і його структурної схеми [8, с. 139]. У словниках лінгвістичних термінів [1, 5] вміщені статті “Узгодження часу” та “Послідовність часу”, у деяких ідеться про співвідносність дієслівних форм у головному й підрядному реченнях як одному з типів синтаксичного уподібнення, про залежність часу дієслова в підрядному реченні від дієслівного часу головного речення. Відзначається “співвідносність видо-часових форм дієслів-присудків” і у складних реченнях [2, с. 338]. І справді, у багатьох типах як складнопідрядного, так і складносурядного речення взаємне уподібнення форм часу присудка є обов'язковою конструктивно значущою умовою їх функціонування як нормативних, осмислених і стилістично прийнятних комунікативних одиниць. Наприклад:

Я не виспався, тому що встав дуже рано.

Коли йде дощ, ми, як правило, залишаємося у своїх палатках.

Якщо ти запізнишся, я поїду на дачу без тебе.

Зійшло сонце, і температура повітря різко підвищилася.

Варіанти з не співвідносними часовими формами присудка такого, скажімо, типу, як

Я не висплюсь, тому що встану дуже рано;

Я не виспався, тому що встану дуже рано;

Коли йде дощ, ми, як правило, залишимося у своїх палатках;

Якщо ти запізнишся, я поїхав на дачу без тебе;

Зійде сонце, і температура повітря різко підвищилася,

норми української мови не допускають.

Уподібнення часових форм присудка різних частин складного речення не є, зрозуміло, абсолютно категоричною вимогою до існування відповідних конструкцій. З нашими прикладами, зокрема, цілком, мабуть, можливі такі трансформації:

Я не висплюсь, тому що встаю дуже рано.

Зійшло сонце, і температура повітря буде різко підвищуватися.

Окремі ж типи складних речень (з підрядними мети, з'ясувальними, означальними та ін.) взагалі не потребують співвідносності форм присудків:

Він співає (співав, буде співати) голосніше ніж звичайно, щоб заглушити сміх, який доноситься з сусідньої кімнати.

Він не знає (не знав, не буде знати), коли прилітає (прилетіла, прилетить) наш директор.

Він шукає (шукав, буде шукати) книгу, яку всі читають (читали, будуть читати).

Справа, однак, не в тому, які саме форми часу присудка і у яких конкретно типах складного речення уподібнюються або не уподібнюються один одному (тут проблем практично немає), а в тому, що вказівка на співвідносність форм присудка, як правило, обмежується тільки категорією часу, а наші нормативні граматики й навчальні посібники з української мови не фіксують чи принаймні спеціально не описують факти уподібнення форм присудка різних частин складного речення в інших граматичних категоріях, таких, наприклад, як особа, спосіб, стан та ін., хоча без уподібнення і в цих категоріях складне речення в певних випадках побудоване бути не може. І ось декілька прикладів уподібнення предикатів в інших, ніж категорія часу, а також у супровідних їй граматичних категоріях дієслова.

Іменна форма дієслова (інфінітив):

Якщо робити справу, то робити добре;

Вовків боятися – до лісу не ходити.

Категорія особи:

Любиш кататися – люби й саночки возити;

Що посієш, те й збереш.

Категорія способу:

Він відповів би на це питання, якби прочитав би “Заповіт” Т. Г. Шевченка;

Ти говори, а ти сиди тихо.

Категорія стану:

Сказано – зроблено;

З ким поведешся, від того й наберешся.

Категорія числа:

Не вір словам – вір справам;

Не вірте словам – вірте справам і под.

При цьому уподібнення форм предикатів (присудків) різних частин складного речення може, як це видно з наведених прикладів, здійснюватися одночасно в різних категоріях: особи й числа, способу й числа, способу, особи й числа, часу, способу, особи й числа.

Зрозуміло, таке уподібнення, як і співвідносність часових форм присудка, – не загальне й незаперечне правило, і певною мірою воно факультативне, але сам його факт очевидний, що й повинно з відповідними застереженнями відображатися в описі граматичної природи

складного речення.

Менш, треба думати, значуще у складному реченні уподібнення не дієслівних форм різних його частин, а форм якихось інших структурних компонентів головного й підрядного речень, частин складносурядного або безсполучникового речення. Однак таке уподібнення словоформ має місце, і зв'язане воно найчастіше з використанням анафори (такого типу конструкції детально досліджував Л. Теньєр [9, с. 104-106, 555] або з вибором тієї чи іншої скріпи [4, с. 59, 75]. Наприклад:

Я підходжу до хлопчика – той відвертається.

Я підходжу до дівчинки – та відвертається.

Чоловік, з яким я познайомився, поїхав.

Жінка, з якою я познайомилася, поїхала.

Сусіди, з якими я познайомилася, поїхали.

Ситуація з уподібненням словоформ із різних частин складного речення не унікальна. Аналогічну картину ми можемо спостерігати в конструкціях із вставним реченням, а також у надфразних єдностях (складних синтаксичних цілих).

В українській граматиці як своєрідні внесення у структуру комунікативної одиниці кваліфікуються дві основні конструкції, які відповідають статусу самостійного речення: вставні речення і вставлені речення, – що є окремим випадком більш загальних категорій: вставних і вставлених компонентів речення [2, с. 245; 3, с. 35]. Аналогічні терміни: вставне речення [1, с. 72] і вставлене речення [1, с. 89] – використовуються також у загальному їх тлумаченні й стосовно російської мови. Протиставлені ж ці дві конструкції, на наш погляд, недостатньо чітко, переважно вказівкою на особливий інтонаційний малюнок вставлених речень, які визначаються як “мовні одиниці, що містять додаткові, побіжні повідомлення, зауваження, які переривають основне висловлення за допомогою інтонації вставленості” [1, с. 89]. Аналогічне тлумачення вставленого речення і в деяких лексикографічних довідниках [4, с. 32]. Вставні же речення визначаються без вказівки на способи їх введення в мовленнєвий ланцюг і тільки як “одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки і передають різні модальні значення (можливості, впевненості, вірогідності, сумніву тощо)” [10, с. 84]. Відзначається також і синтаксична ізольованість, граматична непов'язаність вставленого речення з основним реченням [3, с. 35] з акцентуацією його функціональної ролі як конструкції, яка використовується “для уточнення, доповнення, роз'яснення предметного змісту речення або введення додаткового змісту та інформації до його структури” [2, с. 250].

Указані параметри можна співвіднести, як нам здається, і з вставними реченнями, а модальна орієнтація вставного речення, мабуть, характерна й для речення вставленого. Що ж стосується особливої інтонації чи характеру знаків пунктуації, то інтонація вставленості не буде диференційною ознакою вставленого речення в письмовому мовленні, а знаки пунктуації не можуть супроводжувати мовлення усне. І якщо все ж розрізнати вставні і вставлені речення, відносити їх до різних синтаксичних одиниць, різних граматичних явищ, необхідно чітко визначитися з їх перш за все структурним, а не функціональним, матеріальним, а не семантичним статусом, визначитися з їх субстанцією. І тут, як нам видається, загальнономовний аспект вставних і вставлених речень, відповідно до якого вставлене речення відрізняється від вставного наявністю синтаксичного зв'язку якихось його компонентів з основним реченням у цілому або з окремими його членами, тобто таким синтаксичним зв'язком, якого немає у вставному реченні [1, с. 89-90], може бути необхідною й достатньою підставою для формального розмежування двох цих функціонально дуже схожих синтаксичних конструкцій, а також для побудови їх дефініцій, які могли б, зокрема, мати такий характер:

Вставне речення – це граматично не зв'язане з основним висловленням речення, яке вставляється в це висловлення й містить у собі якусь додаткову інформацію відносно його змісту або вказує на відношення цього змісту до дійсності чи на суб'єктивну оцінку висловлюваного.

Приклади:

Рівно опівночі – мені хотілося б звернути на це особливу увагу – дощ раптом припинився.

Повернувшись із відраджень, наш декан – мені хотілося б звернути на це особливу увагу – перш за все пішов на факультет.

Вставлене речення – це граматично зв'язане з усім основним висловленням або якимись окремими його компонентами речення, яке вставляється в це висловлення й містить у собі додаткову інформацію відносно його змісту або вказує на відношення цього змісту до дійсності або на суб'єктивну оцінку висловлюваного.

Приклади:

Рівно опівночі дощ – а він безперервно йшов протягом доби – раптом припинився.

Повернувшись із відраджень, наш декан – ніхто цього від нього не чекав – перш за все пішов на факультет.

І слід відзначити, що граматична зв'язаність вставленого речення з реченням основним здійснюється переважно за допомогою уподібнення словоформ. Уподібнення ж при цьому може мати місце в різних категоріях і на рівні різних парадигматичних чи синтагматичних класів слів. Структурні параметри вставленого речення практично нічим не регламентуються. Воно може бути простим і складним, поширеним і непоширеним, односкладним і двоскладним, повним і неповним і под.

Вставляються такі речення, як правило, у середину основного висловлення. Ось декілька ілюстрацій:

1. *Наша сусідка по купе (обличчя її здавалося мені знайомим, і це створювало певну ніяковість) весь час дивилася тільки у вікно.*

2. *Пасажири – на них ніхто не звертав уваги – все ще штовхалися біля вагону, який був відчеплений від поїзда.*

3. *Він був дуже стомлений (навіть знесилений, як це часто буває після тривалої й непосильної роботи), але й чути не хотів ні про який відпочинок.*

4. *Лектор нарешті цілком захопив зал (голос молодого вченого був проникливим і навіть украдливим, слова переконливими), і вже ніхто з присутніх не вимагав музики.*

У першому з наведених речень субстантивний займенник її (неузгоджене означення вставленого речення) уподібнює свою форму іменнику *сусідка* (підмет основного речення) у роді й числі (неможливо *його* або *їх*). У другому реченні субстантивний займенник *них* (додаток вставленого речення) уподібнює свою форму іменнику *пасажири* (підмет основного речення) у числі (неможливо *нього*). У третьому реченні дієприкметник *знесилений* (присудок вставленого речення, який у цьому випадку еліптований, тобто неповний) уподібнюється дієприкметнику *стомлений* (сміслова частина дієслівного складеного присудка основного речення) у роді, числі, відмінку (неможливо *стомленою*, *стомленими* або, скажімо, *стомленого*). І в четвертому реченні дієслово *був* (зв'язка складеного іменного присудка вставленого речення) уподібнює свою форму дієслову *захопив* (присудок сновного речення) у часі (неможливо *буде*), хоча й можлива за певних обставин така фраза:

Лектор нарешті цілком захопив зал (голос молодого вченого проникливий і навіть украдливий, слова переконливі), і вже ніхто з присутніх не вимагав музики.

Конструкції із вставленими реченнями багато в чому аналогічні складному реченню, на що вчені вже звертали свою увагу [2, с. 252-253], і характер уподібнення словоформ у таких конструкціях може, мабуть, бути додатковим аргументом наявності вказаної аналогії, яка, як нам здається, має місце (принаймні тоді, коли йдеться саме про уподібнення) і в надфразній єдності, або у складному синтаксичному цілому.

Надфразна єдність визначається як “відрізок мовлення, що складається з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію” [10, с. 359]. Однак окремі речення утворюють складне синтаксичне ціле як самостійну синтаксичну одиницю не тільки через спільність їх змісту й спільність теми, не тільки завдяки послідовності їх лексичного складу: прямого, синонімічного або займенникового, – але й через те, що між реченнями надфразної єдності і їх компонентами наявні й певні граматичні відношення, аналогічні тим, які є між частинами складного речення або між вставленим і основним реченнями в розглянутих тільки що конструкціях із внесеннями. І уподібнення словоформ із різних предикативних основ може відігравати при цьому досить суттєву роль, хоча, можливо, і не стільки послідовну, як це має місце у складному реченні.

Найбільш типовий і найбільш, мабуть, поширений випадок уподібнення словоформ різних речень надфразної єдності фіксується у випадку ланцюгового займенникового зв'язку, коли деякому слову із попереднього речення підбирається його займенниковий еквівалент у наступному. При цьому синтаксичні функції уподібнених словоформ можуть бути різними, уподібнення може здійснюватися прямо й опосередковано, а уподібнених словоформ у межах одного речення може бути декілька. Наприклад:

Моя сестра вирощувала на своїй дачній ділянці якісь екзотичні квіти. Досить часто до неї зверталися за консультацією навіть співробітники місцевого ботанічного саду. Їх питання, однак, здавалися їй чомусь найвніми. І не дивно, що вона з невеликим бажанням відповідала на них.

Перше речення визначило тему наведеної надфразної єдності. У другому реченні додаток *до неї* уподібнює свою форму підмету першого речення в категоріях роду й числа (неможливо ні до нього, ні до них). У третьому реченні нашої синтаксичної конструкції ми маємо вже два уподібнення:

1) неузгоджене означення їх уподібнюється в числі слову співробітники, яке виконує в другому реченні функцію підмета;

2) додаток *їй* уподібнює свою форму жіночого роду однини безпосередньо додатку до неї з другого речення, а опосередковано, через цей додаток, підмету сестра з першого.

У четвертому реченні теж два уподібнення: опосередковане й безпосереднє. Підмет вона є останньою ланкою ланцюга *сестра – до неї – їй – вона* (уподібнення в роді й числі). Додаток на них уподібнює форму числа безпосередньо підмету питання з третього речення.

Дуже цікавий у досліджуваному плані приклад наводить Л. Теньєр: “Корнель подчиняет нас мыслям и характерам своих героев. Расин приноравливается к ним. Один рисует людей, какими они должны были бы быть, другой – такими, как они есть” [9, с. 105]. Уподібнення форм здійснюється тут дистантно, через речення.

Досить часто уподібнюються в надфразній єдності, особливо при паралельному зв'язку, і форми присудків речення, які утворюють цю єдність. І якщо в першій конструкції допускаються різні форми часу присудків (*Сестра вирощує... До неї зверталися... або Сестра вирощувала... До неї звертаються...*), то таке варіювання, на наш погляд, є проблематичним, скажімо, у такому складному синтаксичному цілому:

Рух на проспекті Свободи не припиняється вдень ні на хвилинку. Шурхотять шинами автомобілі. Гудуть троллейбусні дроти. Стукають на стиках рейок колеса трамвайних вагонів. Ревуть моторами вантажівки. І все це зливається в безперервний монотонний шум.

Навряд чи у якомусь з речень цієї надфразної єдності буде доречним минулий час (хіба що, можливо, в останньому), і вже явно недоречним буде (знову ж якщо не говорити про останнє речення) ні в одному з речень майбутній час.

Інші випадки уподібнення слів форм із різних речень складного синтаксичного цілого аналогічні до тих, з якими ми зустрічаємося у складних реченнях. І це природно, оскільки сама надфразна єдність і структурно, і функціонально дуже близька до складного речення, і зокрема до того, яке прийнято називати періодом [10, с. 435-437], у чому неважко переконатися, здійснивши з однією з наведених надфразних єдностей таку, наприклад, трансформацію:

Моя сестра вирощувала на своїй дачній ділянці якісь екзотичні квіти, тому досить часто до неї зверталися за консультацією навіть співробітники місцевого ботанічного саду, однак їх питання здавалися їй чомусь найвими, і не дивно, що вона з невеликим бажанням відповідала на них.

Таким чином, уподібнення форми одного слова формі іншого, уподібнення як одне із засобів вираження синтаксичної зв'язаності слів або якихось інших компонентів мовленнєвого ланцюга не є прерогативою визначуваного і визначального у словосполученні, не є, як ми показали вище, і прерогативою якихось структурних ланок предикативної основи, одного речення, а здійснюється, причому достатньо регулярно, і між складниками, які входять не тільки до різних предикативних основ однієї комунікативної одиниці, тобто складного речення, але й до різних комунікативних одиниць у межах якогось зв'язного тексту, у тому числі й складного синтаксичного цілого. При цьому межі граматичних категорій, у яких реалізується власне узгодження як один із типів підрядного зв'язку (як правило, це рід, число і відмінок), тут суттєво розширюються і включають разом з категоріями імені практично всі категорії дієслова.

Література

- Ахманова 1966: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1966. – 608 с.
- Загнітко 2001: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 664 с.
- Загнітко 1996: Загнітко А. П. Український синтаксис: науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс: У 2ч. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч. 2. – 240 с.
- Кротевич, Родзевич: Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: АН УРСР, 1958. – 236с.
- Марузо 1960: Марузо Ш. Словарь лингвистических терминов. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 436 с.
- Меншиков, Попова 2001: Меншиков І. І., Попова І. С. Синтаксичні зв'язки слів у сучасній українській літературній мові. – Д.: ДНУ, 2001. – 90 с.
- Слинько, Гуйванюк 1994: Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
- Столярова, Пристайко, Попко 2003: Столярова Л. П., Пристайко Т. С., Попко Л. П. Базовый словарь лингвистических терминов. – К.: Изд-во Гос. академии руководящих кадров культуры и искусства, 2003. – 192 с.
- Теньєр 1998: Теньєр Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1998. – 656 с.
- Українська мова 2000. Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

The article is dedicated to the problem of assimilation of forms of words in modern Ukrainian, which takes very important place in system of different manner of expressing syntactical connectedness of separate components of

the speech line. The given information is a try to give systematic description of important of cases of assimilation of form of words from different predicative stems in modern Ukrainian. The assimilation of form of one word to form of another one, which takes place in the complex one compound sentences, in the text, in the syntactical whole is watched in the article.

The key words: assimilation, form of word, syntactical tie, and concord.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2005 року.

Наталія Ковальова

ББК Ш 12=411*22
УДК 81'367=161.2

СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОШЕННЯ ТА КОМПОНЕНТНІ СХЕМИ В ДОПУСТОВОМУ РЕЧЕННІ

Стаття продовжує аналіз семантичних компонентів односуб'єктного та двосуб'єктного допустового речення в українській науковій мові. У ній розглянуто різні компонентні схеми допустових речень залежно від кількості суб'єктів, об'єктів та предикатів, мотивованих відповідним пропозитивним змістом.

Ключові слова: допустове речення, суб'єкт, об'єкт, предикат, компонентна схема.

Як в односуб'єктних, так і у двосуб'єктних допустових реченнях кожний суб'єкт може характеризуватися через його зв'язки з внутрішньореченневими об'єктом або об'єктами. Наявність таких зв'язків опосередковується структурою ознак поняття, що співвідноситься зі значенням семантичного суб'єкта, і реалізовується предикатами, що виражають своїми значеннями характер відношень суб'єкта і об'єкта.

Лінгвістична проблема дослідження суб'єктно-об'єктних відношень знайшла відображення у працях І.Р.Вихованця, Н.Д.Арутюнової, Н.Ф.Алієвої, В.Г.Гака, О.В.Бондарка, Т.П.Ломтева, В.С.Юрченка та інших. Розглядаючи питання про понятійні категорії, О.В.Бондарко зупиняється на двобічній зумовленості значень суб'єкта і об'єкта: "З одного боку, вони є результатом відображення в мисленні певних відношень об'єктивної дійсності (денотативно-відображувальний аспект понятійних категорій), а з іншого боку, вони спираються на мовні засоби вираження разом з їх мовними значеннями (мовний аспект понятійних категорій). Обидва аспекти взаємопов'язані" [Бондарко 1978, с. 94]. І.Р.Вихованець так визначає семантичну функцію об'єкта: "Об'єкт підпорядковується предикатові із значенням дії або стану і позначає семантему істоти або неживого предмета, на які спрямована дія або стан" [Вихованець 1982, с. 40].

Звертаючись ще раз до співвіднесеності значення суб'єктного компонента та відповідного йому поняття, можна відмітити потенційну прогнозованість об'єкта і в системі ознак поняття суб'єкта. Зв'язок між суб'єктом та об'єктом експлікується предикатом, що виражає характер суб'єктно-об'єктних відношень. Про роль його у формуванні суб'єктно-об'єктних відношень у реченні писав В.С.Юрченко: "Об'єкт і суб'єкт нерозривно пов'язані один з одним в єдиній структурі речення через дію, виражену дієслівним поєднанням" [Юрченко 1979, с. 76]. У тісній залежності від змістових зв'язків суб'єкта й об'єкта є й сполучуваність суб'єктно-об'єктної лексики, зі співвідношень якої можна побудувати відповідні парадигматичні лексичні ряди.

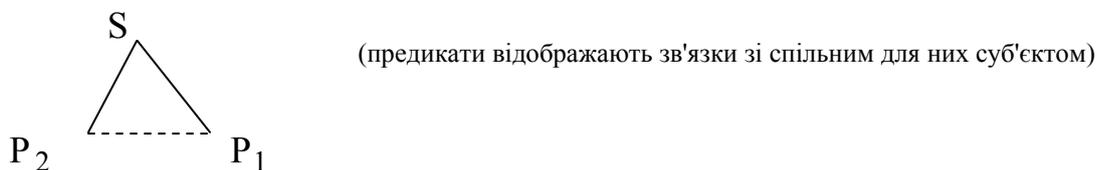
На основі проведеного аналізу лінгвістичних праць можна зробити висновок, що на сьогодні проблема суб'єктно-об'єктних відношень у допустових реченнях до кінця не розв'язана. Це зумовлює актуальність проведення дослідження в цьому напрямку. Метою запропонованого аналізу є всебічне вивчення суб'єктно-об'єктних відношень та компонентних схем, які притаманні допустовим реченням в українському науковому мовленні.

У допустовому реченні можливим є вираження відношень суб'єкта й об'єкта одним із семантичних предикатів або обома предикатами водночас. Значення об'єкта співвідноситься в реченні зі значенням суб'єкта, і відношення суб'єкта й об'єкта зумовлюються значеннями предикатів. При характеристиці суб'єктно-об'єктних відношень тільки одним предикатом другий предикат найчастіше виражає ознаку (ознаки) суб'єкта, всупереч якій встановлюються ці відношення. Саме значення об'єкта може прогнозувати його зв'язки. Про це пише, розглядаючи мовні засоби вираження дієслівно-об'єктних відношень, Н.Д.Арутюнова: "Саме об'єкт визначає характер дії, направленої на його створення, зміну або знищення" [Арутюнова 1976, с. 125]. Об'єкт віддзеркалює ту позамовну субстанцію, через відношення з якою визначаються зв'язки суб'єкта: "Поняття об'єкта як поняття субстанційне, - пише Н.Ф.Алієва, - протиставлено поняттю дії, процесу, окремо від якого воно, однак, не може існувати. З іншого боку, субстанційне поняття об'єкта, що пасивно бере участь у дії і процесі, протиставлене субстанційному ж поняттю суб'єкта дії, його активного продуцента і джерела" [Алієва 1975, с. 5].

Отже, значення об'єкта в реченні зумовлене значенням суб'єкта і тісно пов'язане зі значенням предиката, що виражає суб'єктно-об'єктні відношення. І якщо поняття, відповідне значенню суб'єкта, однією зі своїх ознак

передбачає об'єкт як субстанцію, на яку розповсюджується дія або вплив суб'єкта, то значення суб'єкта й об'єкта можуть передбачати характер відношень між ними. Семантика ж предиката експлікує ці відношення, пов'язуючи обидва компоненти в єдиний змістовий комплекс.

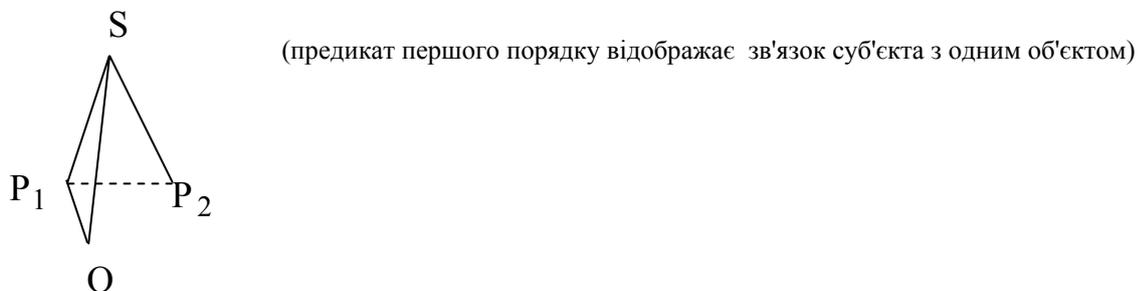
Семантична структура односуб'єктного допустового речення включає до свого складу семантичний суб'єкт (S), два семантичні предикати (P₁ і P₂) й один або два семантичні об'єкти (O₁ або O₂), а семантична структура двосуб'єктного допустового речення репрезентована двома суб'єктами (S₁ і S₂), двома предикатами (P₁ і P₂) та одним або більшою кількістю об'єктів (O₁, O₂, O₃, ...). Урахування складу семантичних компонентів і відношень між ними дозволяє визначити компонентну схему семантичної структури. За оптимальною кількістю семантичних компонентів схеми можуть бути дво- або тричленними, чотиричленними і багаточленними. Тричленна компонентна схема включає мінімум семантичних компонентів односуб'єктного допустового речення: один суб'єкт і два предикати, а чотиричленна – мінімум компонентів двосуб'єктного речення: два суб'єкти та два предикати. Тричленну схему можна навести у вигляді трикутника, у вершині якого знаходиться суб'єктний компонент (S), а в основі – предикати: предикат першого порядку (P₁), який відображає ознаку або стан суб'єкта і включає до свого складу граматичний присудок простого допустового речення або присудок головного речення (у складному реченні), і предикат другого порядку (P₂), що включає присудки додаткового речення (у складному реченні) або прикметниково-іменні сполучення, дієприкметниковий чи дієприслівниковий звороти простого допустового речення:

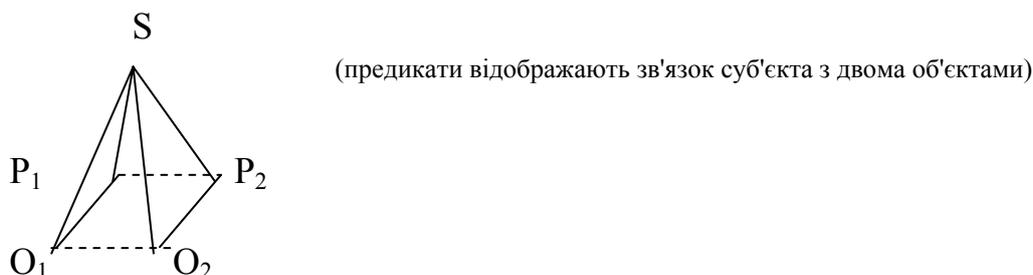
Наприклад, у реченні

Кількість перекладів, хоч вона, безперечно, й має своє значення, в цьому випадку не відіграє важливої ролі [Зіна 2000, с. 308] суб'єкт "кількість перекладів" характеризується предикатом першого порядку "не відіграє важливої ролі" і предикатом другого порядку "має своє значення".

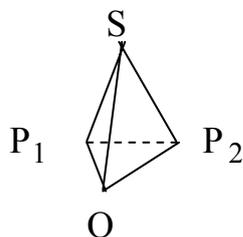
Багаточленні односуб'єктні компонентні схеми свідчать про зв'язок суб'єкта з одним або двома об'єктами і можуть бути подані так:

Наприклад: *Незважаючи на малочисельність і роз'єднаність, українська інтелігенція першої половини XIX ст. справила визначальний вплив на піднесення національної свідомості українського народу* [Борисенко 1998, с. 386].

Наприклад: *На той час Франко ще мало вирізнявся серед тогочасних галицьких письменників, хоча по своєму відтворював традиції рукописної літератури, які посіли в українському письменстві досить помітне місце* [Зіна 2000, с. 195].

(предикати відображають два зв'язки суб'єкта з одним спільним для них об'єктом)

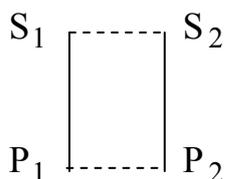
Наприклад: *В свою чергу, Леся Українка залишилася байдужою до драми Метерлінка "Чужинка", хоча й перекладала її [.....]* [Зіна 2000, с. 210].

У цьому значенні поняття "організація" збігається з поняттям "управління", хоча й не вичерпує його [Лукашевич 1999, с. 143].

Чотиричленна компонентна схема характерна для двосуб'єктних допустових речень, у яких відображаються відношення суб'єктів з двома предикатами.

Компонентна схема таких речень може містити:

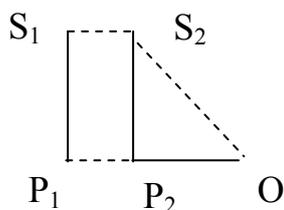
а) два суб'єкти і два предикати

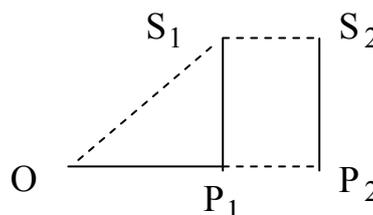
(обидва предикати спрямовані на характеристику власних суб'єктів (у цьому разі і далі маються на увазі власне предикати, інваріантним виявом яких в українській мові є відмінювана форма дієслова))

Наприклад: *Державні заготівельні ціни залишалися на рівні 1928р., хоча ціни на промислову продукцію зросли у 20 разів* [Лановик 1999, с. 673];

б) два суб'єкти, два предикати й один об'єкт

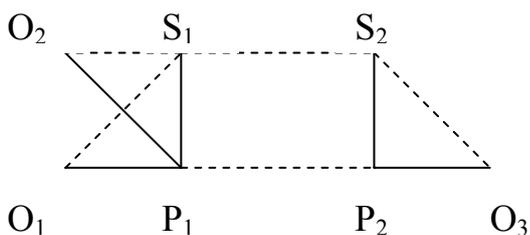
або

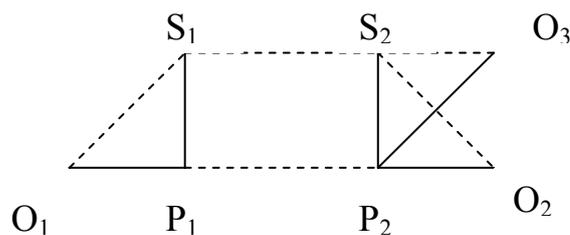
Наприклад: *Звичайно, вся ця українська еміграція на північ винародилася, та й була вона, певно, не надто великою, хоч сліди її в російській мові полишилися надовго* [Панок 1999, с. 182];

Хоч Шевченко був, безсумнівно, причетний до діяльності братства, керівництво Третього відділення схилилося до думки розглядати його справу окремо [Луцький 1998, с.213].

в) два суб'єкти, два предикати і декілька об'єктів

або

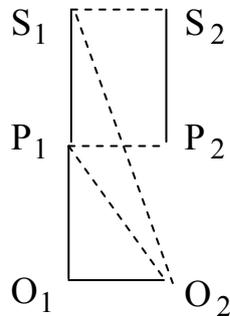
Наприклад: *Хоча сучасники цей анонімний твір сприймали як автентичну історію, а не як щось художнє, найдужче вплинув він таки на красне письменство* [Луцький 1998, с. 28].

Хоч в Україні цензура і забороняла слово “український”, насильно змінюючи його на “малоруський”, проте проф. М.І.Петров ще 1880 року випустив свою працю під таким титулом: “Очерки из истории украинской литературы” [Панок 1999, с. 182].

Як бачимо, наявність об’єктів у двосуб’єктному реченні розширює компонентну схему до значної кількості компонентів. Але кожний із об’єктів входить до однієї із двох мікроструктур, взаємодією яких і формується допустовість.

Наприклад: *І хоч учення й погляди античних мудреців часто подавались неточно, а то й перекручено, звернення до них засвідчило інтерес українських тогочасних книжників до античної культури* [Дзюба 1998, с. 155].

Два суб’єкти (маються на увазі, поза всяким сумнівом, словоформи, що посідають синтаксичну позицію граматичного підмета – лівобічного валентно зумовленого компонента; при цьому в семантичному плані вони можуть виступати і предикатними знаками) “учення й погляди античних мудреців” (S₂) та “звернення до них” (S₁) характеризуються – в першому випадку – за ознакою “подавались неточно” (P₂), а у другому – за співвідношенням, вираженим предикатом (P₁), з об’єктами “тогочасних книжників” (O₁) і “античних мудреців” (O₂). Схема має вигляд:

На підставі дослідження односуб’єктних та двосуб’єктних допустових речень за їх компонентним складом можна констатувати, що в українській мові для компонентної схеми односуб’єктного та двосуб’єктного допустового речення найбільш релевантними, характерними й оптимальними є: один або два семантичні суб’єкти, предикат першого порядку, предикат другого порядку й один або більше семантичних об’єктів.

Література

- Аличева 1975: Аличева Н.Ф. Индонезийский глагол. Категория переходности. – М.: Наука, 1975. – 142 с.
 Арутюнова 1976: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
 Бондарко 1978: Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. – Л.: Наука, 1978. – 176 с.
 Вихованець 1982: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
 Ковальова 2005: Ковальова Н.О. Структурні, логіко-семантичні і функціональні типи допустових речень у сучасній українській науковій мові: Дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 195 с.
 Юрченко 1979: Юрченко В.С. Структура предложения и система синтаксиса // Вопросы языкознания. – 1979. – № 4. – С. 77-89.

Джерела

- Борисенко 1998: Борисенко В.И. Курс української історії: 3 найдавніших часів до ХХ століття. 2-ге вид.: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
 Дзюба 1998: Дзюба О.М., Павленко Г.І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X-середина ХVІІ ст.): Посібник - довідник. – К.: Артек, 1998.- 200 с.
 Зіна 2000: Зіна Генрик-Березовськ. Грані культур. Бароко, романтизм, модернізм / Ред. рада: В.О.Шевчук та ін. – К.: Гелікон, 2000. – 368 с.
 Лановик 1999: Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д.Лановика. – К.: Ікар, 1999. – 737 с.
 Лукашевич 1999: Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навчальний посібник. – К.: МАУП, 1999. – 344 с.
 Луцький 1998: Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком / Ред. рада: В.О.Шевчук та ін. – К.: Час, 1998. – 255с.

Панок 1999: Основи практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін.: Підручник. - К.: Либідь, 1999.- 536 с.

There proceed the investigations of semantic components in a one-subject and two-subject concessive sentence in the Ukrainian language. There are considered different component schemes for concessive sentences depending on the number of subjects, objects and predicates, which are correspond to propositional senses.

Key words: concessive sentence, subject, object, predicate, component scheme.

Надійшла до редакції 15 вересня 2005 року.

Галина Кутня

ББК Ш12=411.4*22

УДК 811.Ш.Г37+ 2'367.332

ДО ПИТАННЯ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИХ МОДИФІКАЦІЙ ПРЕДИКАТИВ ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано структурно-семантичні модифікації, що стосуються транспозиційних переходів предиката процесу та впливають на його формально-граматичні параметри (модифікації фазовими та модальними словами, переміщення у позиції обставинного, атрибутивного та субстанційного компонентів).

Ключові слова: предикат процесу, транспозиція, структурно-семантичні модифікації.

У сучасних граматичних дослідженнях речення трактують як багатоаспектну мовну одиницю, яку можна вивчати з погляду формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації. Дослідження синтаксичної семантики виокремилось в окремий напрям, який оперує системою понять, що знайшли своє теоретичне обґрунтування у працях багатьох лінгвістів. Вагомим значення набуло вивчення предикатів – центральних одиниць семантико-синтаксичної структури речення. В українському мовознавстві проблеми предикатної системи порушують Й. Андерш, І. Вихованець, М. Вінтонів, А. Загнітко, Н. Іваницька, Т. Масицька, М. Мірченко, В. Тимкова. Хоча на сьогодні виділено та проаналізовано основні типи предикатів, потребують висвітлення питання про особливості семантико-синтаксичних структур, які формують окремі типи предикатів, їхні можливі модифікації та співвідношення з формально-граматичними параметрами.

Предикати процесу – один із типів предикатних синтаксем, які відтворюють неконтрольовані ситуації, пов'язані з кількісними та якісними змінами суб'єкта: *Дерева зеленішають. Люди багатішають. Дівчина звеселіла. Ранок яснішав. Кінь зістарівся. Гроші знецінюються.* Вагомими ознаками такого предиката (оскільки його морфологічне вираження стосується дієслів, наділених семою "розвиток") є часові ознаки: динамічність – за характером не керована з боку суб'єкта, часова локалізованість, фазовість. У пропонованій статті проаналізовано окремі структурно-семантичні поліпредикатні модифікації предикатів процесу, які відображаються на формально-граматичних параметрах цих одиниць: 1) фазову модифікацію, 2) модальну модифікацію, 3) транспозиції предикатів у субстанційну, означальну та обставинну позиції. До огляду також залучено аналіз речень із дуплексивами (подвійним присудком).

На формальному рівні типовою позицією „присудок”, як і більшості предикатів, є функція присудка. Залежно від характеру семантико-граматичних модифікацій, речення з аналізованими предикатами можна поділити на два типи: 1) структури, в яких ці одиниці виступають предикатами першого рангу (є первинними); 2) структури, в яких вони виступають предикатами другого рангу (є вторинними). Такі ускладнення відображаються на синтаксичних зв'язках і функціях у формально простому реченні. До першого типу належать речення, в яких предикатна функція реалізується присудком (чи головним членом речення в односкладних структурах), до другого – структури, де предикат виконує роль другорядного члена речення.

Аналізовані предикати в основній (первинній) функції часто детермінуються фазовими словами, які інформують про початковий (значно рідше кінцевий) етап процесу. Таку фазову оцінку отримують лише форми дієслів недоконаного виду: *Вуста при цьому ворухилися, бо в ньому починали народжуватися слова (В. Шевчук)... Олесина зоря почала засати на небі (Л. Нечуй-Левцький). Звичайні норми починають старіти... (Л. Костенко). На голому місці почало дихати колективне, стало оживати, набиратися сили, як і раніш (Ю. Яновський). Починало дніти (М. Коцюбинський). ...І я почав на очах в усіх худнути і танути (В. Шевчук). Завелися відразу якісь неполадки та клопоти: нивка перестала родити... (Л. Яновська).* Фазові детермінанти виступають аналітичними модифікаторами предикатної ситуації. Синтетичні засоби – префікси – також моделюють процесні дієслова відповідно до фазових параметрів, але, на відміну від фазових слів, змінюють і

внутрішньо-часовий характер процесу (форма доконаного виду вказує на результат перебігу процесу): *Його добрі карі очі раптом стали сивіти* (В. Симоненко) ~ *Очі раптом посивіли*.

Роль фазового модифікатора може виконувати слово "узятися". Прикметною особливістю такого компонента є його модальна семантика. Як похідне від конкретної дії, воно зберігає значення активності і при десемантизації. Сполучаючись із процесуальними дієсловами (формами недоконаного виду), це слово наділяє усю структуру ознакою образності: *І наче на її очах, узв'язя рости горох, і поп'ялася квасоля...* (Ю. Яновський). *І засвистіло у дротах, і виухло. Узяло світати* (П. Тичина). Образна і стилістична маркованість речень досягається сполучуваністю фазово-модальних детермінантів із суб'єктами, що апріорі є пасивними носіями процесу – назвами рослин і навколишнього середовища.

Сполучуваність предикатів із фазовими одиницями передбачена аспектуальними особливостями процесів – динамічністю, часовою локалізованістю і, безумовно, фазовістю. Аналізовані детермінанти модифікують зміст денотативної ситуації: зазначені часові властивості предикатів виступають на передній план. Зокрема активізується часова локалізованість – структури з фазовими детермінантами наділені перцептивністю, актуальністю. Фазові слова в поєднанні з дієсловами на означення стану змінюють характер предикатної ситуації щодо показника статичності – остання набуває ознаки динамічності: *...Верхівка недалекого дерева раптом почала горіти* (В. Шевчук). Такі структури перебувають у "корелюваності співвідношеннях" [3] із тими реченнями, де фазовий характер дієслівного предиката формують синтетичні засоби – префікси, порівн.: *Зорі почали блищати* ↔ *Зорі зблищали*. Модифікаційні співвідношення на основі кореляції синтетизму / аналітизму притаманні не лише предикатам стану і процесу, а й предикатам якості та процесу, порівн.: *По тих розмовах очі дівчинки ставали ще хмурнішими* (М. Коцюбинський) ↔ *Жінки й дівчатка, слухаючи байку, хмурнішали...* (Остап Вишня); *В хаті стає темніше* (В. Шевчук) ↔ *В хаті темнішає*. Зв'язкові компоненти *ставати / стати, робитися / зробитися* не цілком асемантичні: окрім граматичних показників, вони містять елемент кількісно-якісної семантики.

Корелятивні співвідношення процес / якість + динамічний зв'язковий модифікатор досягаються і за допомогою дієслівних зв'язок *лишиться, залишиться, зостатися*: *Люди вижили* → *...І самі вони [люди] ледве живі позалишались* (Остап Вишня); *Село вціліло* → *Село залишилось цілим*; *Вона овдовіла* → *Вона зосталася вдовою*. Наведені структурно-семантичні модифікації (фазова і кількісно-якісна) презентують дериваційну систему предикатних значень і засвідчують місце предикатів процесу в цій системі. Такі явища відображаються на семантико-синтаксичних зв'язках у реченні. Фазові ускладнення відбуваються, як відомо, шляхом поєднання компонентів із граматичним та номінативним значеннями, які формують синтаксично цілісний компонент – складений дієслівний присудок. Граматикалізована єдність релятивного слова з процесним дієсловом виступає семантичною та формально-граматичною завершеністю присудкової функції. Оскільки фазове слово виступає носієм граматичного значення, йому належить роль первинного предиката, інфінітивна форма процесного предиката виступатиме вторинною синтаксемою. Отже, фазові структурно-семантичні модифікації "процесу" зумовлюють і транспозицію предикатного слова із первинної семантико-синтаксичної позиції у вторинну.

Ускладнення предикатів процесу, супроводжувані переміщенням аналізованих одиниць у вторинні позиції, зумовлюють і модальні слова. Речення з останніми виступають не лише похідними у структурному плані, а й у змістовому. Оскільки суб'єкт предиката процесу не наділений ознакою активності, сполучуваність із модальними компонентами вказує на високий ступінь експресивності процесу: *... За те, що завтра хоче зеленіть, за те, що вчора встигло оддзвеніти* (Л. Костенко). *Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день* (Л. Костенко). Прикметно, що предикатні дієслова, які відображають процеси внутрішнього світу людей, часто наділені негативними конотаціями. У таких реченнях модальний компонент ускладнений запереченням, що надає денотативній ситуації відтінку протистояння: *Висока думка в'юнїтись не вміє* (Л. Костенко). *Я не хочу вдуріть і живцем озвіріть* (І. Франка). *І та мелодія не може заніміти* (Леся Українка). Модальний компонент при предикатах процесу може мати і незатрачене лексичне значення: *І довго ви так думаєте пліснявіти в своєму барлозі?* (Ю. Логвин). У такому випадку нейтралізація часових ознак процесу особливо виразна. При затраті часової локалізованості та динамічності, у предикаті розвиваються субстанційні (об'єктні) ознаки (*думаєте що? пліснявіти*).

Поліпредикатні модифікації також пов'язані з подвійним присудком (дулексивними одиницями) [2, с.88]. У дулексивній синтаксичній позиції суб'єктна синтаксема виступає носієм кількох референтних значень, що зумовлено її подвійним зв'язком із предикатами. Такі зв'язки притаманні лише суб'єктам, які позначають конкретні назви, причому здебільшого людей: *Жінки втомилась бути не прекрасними* (Л.Костенко). *Діти померли малесенькими* (Л. Яновська). *Він помирає спокійний* (О.Довженко). У подвійному присудку процесні дієслова, що стосуються сфери фізіологічних та емоційно-психологічних змін, виступають предикатами першого рангу, оскільки вони містять граматичні показники (часу і способу). Ці первинні предикати виступають невластивими зв'язками, оскільки їхнє лексичне значення не зазнало асемантизації. Предикативні прикметники в типових для іменникових компонентів формах – називному чи орудному відмінках – найчастіше є становими ознаками референтів ситуації. Такі предикати виступають ознаковими словами другого рангу.

Дуплексивного характеру може набувати модель "процесне дієслово + приєднано-відмінкова форма" [4, с.11]: *Квітували сади в якійсь тривозі (М. Кравців), її очі горіли в незбагненному бажанні (М. Йогансен)*. Вторинний предикат у цьому разі має чітко окреслену обставинну семантику (способу дії), і позиція підмета до предикатів визначається нечітко.

На окрему увагу заслуговують речення, в яких функцію первинного предиката виконує слово "рости" / "виростати"). Процесуальна форма такого дієслова надає властивостям, якими наділені істоти і предмети, значення тривалості, постійності, а також указує на динамічність вияву базової ознаки: *Виростають нехрещені козацькі діти (Т.Шевченко). Кошенята ростуть жвавіми*. З одного боку, такі дієслова зберігають своє лексичне значення, а з іншого, в них окреслюється чітко зв'язкова функція, що дає підстави розглядати їх на формальному рівні у складі іменного присудка.

У семантико-синтаксичних структурах предикати процесу можуть транспонуватись у позицію вторинних предикатних слів як з обставинною семантикою, так і з означальною, що відображено відповідними синтаксичними функціями на формальному рівні.

1. Нашарування обставинної семантики притаманне окремим дієсловом, що стосуються емоційно-психологічної та фізіологічної сфер. Відповідно носіями таких предикатів виступають назви осіб: *Додому він вертався умирати, але в мистецтві він ще не воскресав (Л. Костенко). На землю упав лютувати і стогнати (М.Вінграновський)*. Первинними ознаковими словами у структурно-модифікованих реченнях виступають звичайно предикати фізичної дії (*вертався, упав*). Переміщення процесних дієслів у вторинну позицію обставинного компонента супроводжується втратою ознак предикатних і набуттям цільової семантики. У формально-граматичному плані такі предикати функціонують як обставини мети. Отримане цільове значення надає всій структурі емоційної та стилістичної маркованості. Процесно-обставинна синтаксема наділена категорійною ознакою, що характерна для предикатів дії, – "усвідомлений характер дії з боку носія".

Функцію первинного предиката можуть виконувати дієслівні слова *лишитися, залишитися, зостатися*. Незважаючи на асемантичність, такі компоненти, крім граматичних параметрів, вказують на те, що істоти продовжують бути носіями тієї станової ознаки, що була їм притаманна раніше: ... *Він зостався ще терпіти та жити, усім чужий, поміж чужих, людей (Л. Яновська)*. — Порівн.: *Окрім того, мати продовжує страждати від тепла атомного спалаху, і її волосся раптом геть випадає (І. Драч)*. На відміну від зв'язкової функції в складеному іменному присудку при предикатах якості (*Зосталася вдовою. Залишився національно свідомим*), у позиції при дієслівному предикаті лексична семантика таких компонентів менш затрачена. На це вказує обставинний відтінок мети у вторинному предикаті: *зостався з якою метою? ~ щоб терпіти та жити*.

Нейтралізацією предикатного значення процесу марковані також дієслівні форми дієприслівника. Набуття обставинної семантики в такому разі супроводжується нейтралізацією аспектуально-темпоральних ознак, а на формальному рівні – втратою граматичних значень часу і способу, парадигми дієвідмінювання. Дієслова закріплюються за формами, маркованими відповідними афіксами:...*Як усе розцвітає, оновлюючись, у цьому світі (Є. Гуцало). Сніг, розтаючи вдень, вночі твердів, перетворюючись поступово на кригу... (О. Сизоненко). Зашепотіли ліси, оживши після дощу... (Ю. Щербак). Він... заусміхався, коли той, зніяковівши, почав для чогось поправляти ремінь (Л. Первомайський)*. Розвиток обставинних значень у таких одиницях пов'язаний із означальною семантикою способу дії.

Структурно-семантичні ускладнення структур із предикатами процесу зумовлені також "переміщенням" предикатів у неприслівні атрибутивні семантико-синтаксичні позиції. "Найпростішим перетворенням компонента у морфологізований прикметник є транспозиція семантичного предиката з формально-синтаксичної позиції присудка (аналітичного чи синтетичного дієслова) і набуття предикатом проміжної між семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними функціями функції атрибута", – зазначає І. Вихованець [2, с.158], також [1, с.15]. Нейтралізація предикатної функції процесної синтаксеми пов'язана з окремою дієслівною формою – активним дієприкметником, утвореним відповідними суфіксами (-уч-, -ач-, -л-). Морфологічні ознаки прикметника в останньому приховують первинну функцію предиката: *Пожовклі ліси сумно шуміли* → *Ліси пожовкли + Ліси шуміли*. Нейтралізація предиката в атрибутивній позиції можлива, якщо носіями процесу виступають іменники з конкретним значенням (різних тематичних груп): *Посивілий професор. Озвірілий буйвол. Обважніла гілка. Збанкрутіла організація. Зеленіючий берег*. Категорійне значення процесу в такій транспозиції якісно модифікується: такі аспектуальні значення "процесу", як часова локалізованість, динамічність, фазовість, затрачаються. Між суб'єктом і предикатом розвиваються атрибутивні відношення, засвідчені на формальному рівні функціями:

а) означення – *Ти деє живеш на призабутім березі моїх змілілих пам'ятей (В.Стус). На танку стояла загорьована, аж потемніла на виду, Юстинина мати... (В. Шевчук). Панночка рукою тую квіточку зів'ялу кинула додолу (Леся Українка);*

б) іменного компонента у складі присудка → *Фотокартка була вигоріла й бліда від давності (О. Микитенко)*.

Морфологізація атрибутивної ознаки процесних дієслів пов'язана з їхнім основним лексико-граматичним параметром – абсолютністю, що корелює з формально-граматичним значенням неперехідності дії. Як відомо, утворення активних дієприкметників минулого часу можливе від неперехідних (тобто, абсолютної

семантики) дієслів доконаного виду. Відтак можемо стверджувати, що така форма дієприкметника спеціалізована для одиниць процесу, які транспонувалися у позицію вторинних предикатів з означальною семантикою.

Менш поширена у мові транспозиція в атрибутивну позицію предиката, вираженого дієсловом у формі інфінітива: ... *У кого стане сил **стерпіти** вогонь очей його палких?* (О. Олесь). Таке переміщення можливе лише для окремих периферійних одиниць на позначення емоційно-психологічної сфери людей (які межують із предикатами дії та стану). У цьому разі інфінітивна форма також виступає показником вторинності предиката. За втратою категорійних показників процесу не "вимальовується" чіткого значення атрибута, адже категорійне значення роду, числа, відмінка відсутні. На формальному рівні такі компоненти виступають у функції неузгодженого означення.

Поліпредикатні модифікації, що стосуються переміщення "процесів" у вторинну позицію, можуть бути пов'язані з каузативними відношеннями між окремими предикатними ситуаціями: *Рантом вона прочитала щось, **що примусило** її моментально покинути газету й **почервоніти** від зусилля не виявити почуття жаху* (М. Йогансен). *Ось той **лік**, який **допоможе** **відрізаному** **не загинути**, як гине кожна відрізана частка, а **зарубцюватися** й **вижити**.* (В. Шевчук). Виділені предикати стосуються різних суб'єктів, дія одного з них каузує процес другого, порівн.: *Щось примусило ~ Вона почервоніла. Лік допоможе ~ Відрізане не загине, зарубцюється, виживе*). У формальній площині така вторинна позиція предиката процесу засвідчена синтаксичною функцією непрямого додатка.

Складними у структурно-семантичному плані виступають речення, в яких "процес" має синтаксичну функцію підмета. Обов'язковою граматичною формою такого члена речення, як відомо, виступає інфінітив: *Рівне право всім **страждати** і один **терпіти** гніт* (В. Стус). Формально-синтаксичну позицію підмета можуть виконувати усі функціонально-семантичні групи аналізованих предикатів. Будь-яке лексикографічне тлумачення процесного дієслова відповідає моделі речень з інфінітивним підметом: ***В'янути** – утрачати свіжість. **Збагатіти** – стати багатим*. Такі речення є поліпредикатними (предикат процесу + інший тип предиката), вони перебувають між собою в кореферентних співвідношеннях [3, с.105] і стосуються одного віртуального суб'єкта – такого, який може бути носієм цих предикатних ознак. Ранг предиката в таких випадках визначає порядок розташування синтаксем: препозитивний компонент виступає первинним, постпозитивний – вторинним. Така транспозиція для "процесів" є неспецифічною.

Наведені структурно-семантичні поліпредикатні модифікації, пов'язані з транспозиційними переміщеннями предикатів процесу, засвідчують, що для останніх вторинна семантико-синтаксична позиція у формально-синтаксичній площині співвідноситься з функціями залежних компонентів. Вторинність предиката сигналізує про нейтралізацію категорійних ознак процесу – насамперед часових. Залежно від "нової" синтаксичної позиції ступінь нейтралізації ознак динамічності, часової локалізованості та фазовості може бути різною. Найбільш виражену втрату властивостей предиката мають позиції підмета та додатка, адже вони є типовими для субстанційних синтаксем. Виявлені параметри предикатів процесів у проєкції на семантичний і формальний рівні указують на особливе місце цих одиниць у системі синтаксичних величин і засвідчують зв'язок формально-граматичних вимірів синтаксичних категорій із їхніми семантико-граматичними ознаками.

Література

1. Вихованець І. Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжривневі? // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ: "Плай", 2002. – С. 13-18.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
3. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
4. Іваницька Н. Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютних дієслів української мови: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАНУ Ін-т укр. мови. – К, 2000. – 20 с.

Structural and semantic modifications concerning transpositional transferences of process predicate and its influence on formal and grammatical parameters of predicate (modification by phase and modal words, transference in a position of adverbial modifier, attribute and substantial components) have been analyzed transposition.

Keyword: process predicate, transposition, structural and semantic modifications.

Надійшла до редакції 28 серпня 2005 року.

ББК Ш12=411.4*22
УДК 81'367=161.2

СПЕЦИФІЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК СПОСІБ АКТУАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена проблемам комунікативної граматики. Зокрема в роботі розглядаються способи актуалізації. Серед ремоїдентифікаторів українського мовлення аналізуються повтори і реми, програмовані валентністю предикатів. На такі способи актуалізації звернуто увагу вперше. Вони є досить частотними в українському мовленні і потребують детального дослідження.

Ключові слова: актуальне членування, актуалізація, тема, рема, ремоїдентифікатори, повтор, валентність.

Під час актуалізації висловлення мовець надає певним інформативно навантаженим елементам більшого наголосу. Це досягається різними шляхами (фонетичним, лексичним, синтаксичним тощо). На рівні синтаксичної побудови висловлення актуалізація відбувається або шляхом постановки певного члена висловлення в нетипову позицію, яка тягне на себе рематичний наголос, або шляхом лексичного наповнення валентного гнізда, що в типовому випадку лишається незаповненим, або синтаксичним повтором рематичного елемента.

Метою статті є дослідити закономірності вживання валентно зумовлених елементів у ролі реми висловлення, простежити реалізацію повторів з метою актуалізації висловлення, дослідити механізм побудови висловлення, який би відповідав комунікативним завданням мовців. Такий підхід до конструктивної побудови висловлень є новим і ремовидільна функція подібних конструкцій розглядається на україномовному матеріалі вперше.

Програмованість реми валентністю предиката є одним із способів імпліцитної актуалізації висловлення. Кожен предикат вимагає певних залежних елементів, що імпліцитно закладені в його семантичну структуру, і для кожного такого члена реалізованої предикованої структури є своє фіксоване при прямому порядку слідування компонентів місце. Якщо ж це місце вільне, або навпаки неприродно реалізоване, або реалізований компонент займає іншу позицію, це викликає зміну синтаксичної структури висловлення й актуалізує таким чином певний компонент, що і є на комунікативному рівні ремою висловлення.

Вперше термін „валентність” ввів Л.Теньєр [1]. Граматичну категорію валентності досліджували Л.Теньєр [1], С.Д.Кацнельсон [2], І.Р.Вихованець [3], А.П.Загнітко [4], Т.Є.Масицька [5], М.Д.Степанова [6] та ін. Аналіз валентних значень дієслова передбачає врахування системних можливостей дієслова сполучатися з певною кількістю аргументів певного типу, які запрограмовані семантичною структурою дієслівної лексики.

Оскільки семантико-синтаксичним ядром речення є предикат, то реалізація інших членів речення підпорядковується семантичному устрою дієслова. В свою чергу, на валентну перспективу дієслова впливає система його синтагматично-парадигматичних зв'язків. Отже, дієслово повністю програмує позиційну модель речення і, відповідно, комунікативну організацію висловлення, зумовлюючи семантичні та позиційні характеристики актуальних компонентів.

Кожне дієслово має свою семантичну структуру, але вона може бути неоднаковою в різному оточенні. Так, одне і те саме дієслово може мати різні конфігурації змістової структури (пор.: *Дівчина малює* – дієслово стану, *Дівчина малює ялинку олівцем* – дієслово дії). Відповідно комунікативна структура таких висловлень змінюється: у випадку з дієсловом стану ідея висловлення – повідомити, що відбувається або що робить дівчина; у випадку з дієсловом дії – повідомити, **що** малює дівчина або чим вона малює ялинку. Аналогічно змінюється і статус елементів комунікативної структури в термінах дане-нове, відоме-невідоме. Якщо перше висловлення є загальноінформативним, то тут тема і рема – невідомі, друге висловлення є частковоінформативним, а отже, тема – відома, а рема – ні.

За С.Д.Кацнельсоном [2, 20 – 32], валентність – це властивість значення, в якому наче містяться „пусті місця”, що потребують доповнення, як рубрики в анкеті.

Українська мова розвинена до функціонування в ній від 1- до 7-валентних дієслів. Але, крім формальної, існує ще змістова валентність, що передбачає відсутність слів без лівобічної суб'єктної валентності.

Лівобічний суб'єктний валентно зумовлений аргумент, який розташований у традиційній позиції, найчастіше є темою висловлення на комунікативному рівні.

Враховуючи потенціал семантичної валентності при пасивних конструкціях, можна виділити суб'єкт і в двочленних конструкціях типу *Дім будується*. Відразу слід зазначити, що такі утворення належать до периферійних нормативних. Тут у дієслові імпліцитно вміщений суб'єкт, але на комунікативному рівні його формальна невираженість відіграє суттєву роль: він не є актуальним елементом цього висловлення і надлишковим компонентом і комунікативної, і синтаксичної структури.

Акціональні дієслова такого типу найчастіше самі виступають у ролі реми, тема яких збігається із суб'єктом стану і є інформаційно надлишковою.

Актуальним є питання про функціонування реципрока і рефлексива в АЧ висловлення. Глибокий аналіз цих явищ на матеріалі української мови подає А.П.Загнітко [4, 268 – 300]. Рефлексив, або 2-валентні дієслова з усіченим елементом зворотності -ся (пор., *митися* = *мити себе*, *фарбуватися* = *фарбувати себе*), при формально невираженому об'єкті кваліфікується як рема подібно 1-валентним висловленням. При лексичному вираженні об'єкта займенником *себе* такі висловлення переакцентують увагу на нього і мають ремою зворотній елемент, який імпліцитно містить протиставлення (себе, а не когось).

Виражений об'єкт такого висловлення є об'єктом тільки для мовця, оскільки точно враховує його фокус емпатії. Пор.: *Іван цілується з Марічкою* (висловлення засвідчує, що мовець “прийняв бік” Івана, тому що можливе рівноцінне у фактичному зрізі висловлення *Марічка цілується з Іваном*, де береться у фокус особа Марічки). У таких висловленнях АЧ передбачає актуалізацію правобічного актанта за його наявності, або дієслова при переведенні його до дієслова стану (*Марічка / цілується*). За умови зміни традиційного розташування аргументів інтонаційний малюнок модифікується, актуалізуючи таким чином відповідний елемент, пор.: *Марічка з Іваном цілується; Цілується Марічка з Іваном*.

Реципрок, або взаємна дієтеза, засвідчує явище компіляції двох паралельних взаємних процесів і передбачає матеріально репрезентований об'єкт дії. Тут формально дієслово може бути вираженим у формі множини, тому порядок слів у таких висловленнях обмежений двома варіантами:

дієслово → суб'єкти/об'єкти;
суб'єкти/об'єкти → дієслово.

Пор.: *Микола з Петром б'ються і Б'ються Микола з Петром*.

У тривалентних дієсловах прогнозується суб'єкт, об'єкт і адресат, актуалізуючи таким чином адресат при традиційному розташуванні елементів. Адресат може бути формально виражений у такий спосіб:

1) датив-адресат з формою напівсильного підрядного прислівного зв'язку з дієсловом у формі керування (пор.: *розповідав казку матері*);

2) генетив-адресат з прийменником з підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі прилягання (*читав книгу для дітей*);

3) аблятив-інструмент зі слабким підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі слабого керування (*рубати дрова сокирою*).

Найчастіше семантика тривалентних дієслів організована таким чином, що інструмент і адресат є або неважливими для комунікації, або закладеними в структуру самого дієслова (пор.: чим можна накивати, чим можна відрізати, відрубувати, витирати, чим можна заасфальтувати, закопати, залізати тощо). При невираженості таких елементів - ідеєю висловлення є сам предикат, інструмент вважаємо за традиційно закладений у семантику дієслова, а адресат – несуттєвим для цього комунікативного акту. При вираженні інструмента його семантика часто суперечить традиційній, а тому є актуально важливою і наголошеною (пор.: *Він відрізав яблуко /лінійкою*).

Семантика адресата слабше прив'язана до семантики дієслова, але набагато сильніше замкнута на контексті, тому його відсутність пояснюється інформаційною надлишковістю, а при наявності цей елемент актуалізується, виступаючи в ролі реми.

Чотиривалентних дієслів небагато, основна їхня семантика – модифікація об'єкта, переведення його в інший якісний/кількісний стан. Сюди належать семантичні варіанти лексем ‘відокремити’, ‘відділити’, ‘зробити’ (Пор.: *Семен відчистив стежку лопатою від снігу*). У таких конструкціях додається ще один об'єкт, який часто і виступає ремою висловлення. Цей елемент теж може бути імпліцитно закладеним у семантику дієслова і бути формально невираженим, тоді актуалізується інший аргумент залежно від позиції щодо предиката.

Ще менше п'ятивалентних слів, основне з яких – ‘нести’, а загальна семантика – переміщення з елементом руху та адресатом дії. Тут з'являється додатковий актант із змістом локатива: рух передбачає переміщення предмета з однієї локальної точки в іншу, а отже, одна з цих точок актуалізується в процесі комунікативного акту.

Якщо 5-валентне слово ‘нести’ зі своїми варіантами імпліцитно містить інструмент ‘руками’, то інші слова з такою ж семантикою мають потребу вказівки на інструмент переміщення, тобто 6-валентні дієслова мають ще аргумент інструмента (пор.: *Він перевіз вантаж клієнту з Греції в Україну пароплавом*).

Семивалентні дієслова, крім вихідного і кінцевого локатива, мають також проміжний *через що?* (*Водій переправив листи літаком зі Швеції в Італію через кілька кордонів*).

Статистика свідчить про те, що чим більше валентних гнізд має дієслово, тим менше гнізд воно має заповненими у структурі речення [7, 147 – 157].

З набуттям валентності більшого ступеня у слові з'являється ще одне специфічне гніздо, яке іманентно містить властивості реми на комунікативному рівні організації речення. Відсутність якогось/якихось членів валентної рамки не гарантує неповноти реалізації висловлення. Наявність такого члена в нетиповій позиції обов'язково тягне на себе рематичний наголос, стаючи таким чином ідеєю висловлення.

Ще один із найбільш поширених прийомів маркування теми і реми шляхом втручання в синтаксичну будову висловлення є **повтор**. Вперше серед засобів вираження актуального членування повтор виокремив І.Р.Вихованець [3]. Зазначають повтор як явище актуалізації і автори „Коммуникативной грамматики русского языка” [8].

Про повтор як теоретично новітню лінгвістичну проблему говорить А.П.Загнітко [9, 530-532].

Повтор може здійснюватися як власне мовцем, так і розбиватися між репліками учасників діалогу.

Інколи повтори варіюються:

- 1) лексично (замінюються синонімічними конструкціями, синонімами, в них здійснюється перестановка слів);
- 2) інтонаційно (неокличні конструкції перетворюються на окличні і навпаки);
- 3) змінюється комунікативна мета (розповідні змінюються на питальні або спонукальні і навпаки);
- 4) модифікується лексичний склад конструкції (додаються підсилювальні частки, означальні слова тощо).

Повтори виконують важливу комунікативну функцію: вони акцентують увагу реципієнта на певній інформації, а отже – виокремлюють, ідентифікують рему висловлення.

Нерідко саме повтори стають основним засобом зв'язку висловлень в межах дискурсу [10, 109 – 114].

Як ремоідентифікатори повтори є досить поширеними в розмовному мовленні, в художньому і публіцистичному стилях мови.

Здебільшого повторюваною частиною є власне рема:

- *І чесна людина, така **чесна!**.. Вже я вам за його у поруку!*

- ***Чув, чув** од людей!* (М. Кропивницький)

У такому випадку в першому реченні власне ремою є означення *чесна*, яке підсилюється під час повтору займенником *така*. У цьому висловленні повтор є визначальним ремоідентифікатором, оскільки за його відсутності власне рема встановлювалася б завдяки порядку слів, а тому за такого розташування елементів речення АЧ було б таким: *І чесна людина!* – рема, а тема – нульова (лексично не виражене „ЦЕ”, „ЦЯ ОСОБА”). Те саме стосується і речення *Чув, чув од людей*, в якому акцент із компонента „од людей” переноситься на „чув” тільки завдяки повтору. За умови відсутності повтору речення „Чув від людей” членувалося б так: *Чув // від людей* і відповідало б на латентне питання „Від кого ви це чули?” або становило б нечленоване висловлення із загальною ремою „чув від людей” і відповідало б на латентне питання „Звідки ви це знаєте?”. У випадку із повтором речення виокремлює рему „чув”, а компонент „від людей” є складником комплексної реми.

Варіативний повтор із зміною комунікативної настанови досить поширений засіб ремовиділення в розмовному мовленні:

- *Чому ж я не найду з тобою спільної мови?*

- *Не знайдеш, матусю, - сказав Андрій, - бо такої мови ти шукаєш із моїм братом Остапом. **З моїм найлютішим ворогом...***

- ***З твоїм найлютішим ворогом?** Синку!* (М. Хвильовий)

У випадку зміни розповідного речення на питальне під час повтору реципієнт ставить риторичне питання, функція якого не стільки спитати (як у випадку, якщо слухач не почув частину висловлення), скільки продемонструвати, яку саме інформацію реципієнт сприйняв як рематичну. У конкретному реченні виділена інформація є рематичною не тільки для реципієнта, але і для мовця. Про це свідчить парцеляція в розповідному реченні. Емоційного забарвлення повтору-питання додає також і вокатив *Синку!*, який є наче реакцією на почуту інформацію.

У більшості випадків повтор відбувається із додаванням якогось лексичного елемента. Так, у такому мовленнєвому акті:

- *Ех, доле, доле щербата! Товчись, мов Марко по пеклу... От і тепер: гарно навкруги, спочити б, а **пора // на роботу... на роботу!** Хе-хе! Ну, уставай, діду, **пора!**..* (М. Коцюбинський) – тут репрезентовано кілька варіантів повтору. Сам комунікативний акт містить три випадки повтору, що надає цілісності повідомленню загалом, стилістично забарвлює його. Перший повтор *Ех, доле, доле щербата!* є лексично доповненим означенням. Таке явище трохи відрізняється від типових випадків повтору, бо тут залежно від порядку слів і переакцентування інтонаційного центру можлива зміна комунікативного ядра висловлення. Так, у цьому висловленні в першій частині можна виділити рему „доле”, а в другій частині – рему „доле щербата” і власне рему „щербата”. А отже основним інформаційно найбільш навантаженим компонентом є означення „щербата”, а комунікативним завданням мовця було повідомити, якою саме є його доля.

Щодо другого повтору, то це типовий повтор власне реми. Тут ремою висловлення є „пора на роботу”, а власне рема „на роботу” повторюється у чистому вигляді після нетривалої паузи. Такий випадок є типовим експліцитним ремоідентифікатором. Під час подібного повтору мовець самостійно окреслює інформаційно навантажену частину свого повідомлення, і підкреслює її і для себе, і для реципієнта.

Але даний комунікативний акт репрезентує такий складний і багатокомпонентний приклад ремоідентифікування шляхом повтору. Адже в наступній частині тексту міститься повтор слова „пора”, який до цього моменту вважався наче менш навантаженою частиною реми. Але такий дистантний повтор (причому цей

повтор вже містить інтонаційне варіювання) говорить про те, що в реченні існують дві рівноправні реми (за ступенем інформаційного навантаження). Про це свідчить навіть те, що обидві реми (і „на роботу”, і „пора”) можуть вживатися самостійно із тим самим змістом, що й укупі.

Досить частотним випадком повторювання компонентів висловлення з метою посилення рематичного навантаження (інтонаційним, лексичним шляхами) є повтор із додаванням детермінанта.

... До розстрілу присуджено шість! **Досить!** На цю ніч **досить!** (М. Хвильовий)

Тут важливим елементом є також порядок слідування компонентів „повторювана частина - детермінант” або „детермінант – повторювана частина”. Адже завдяки зміні порядку слів, а відповідно – й інтонації, можлива закономірна динаміка рематичного елемента. У цьому прикладі ремою лишається компонент „досить” в обох випадках. Але якщо б у другому реченні порядок слів був таким „Досить на цю ніч!”, то тут вже можна було б говорити про рему „на цю ніч” і про послідовне розгортання думки, тобто про дискурсивні зв'язки, де рема попереднього висловлення стає темою наступного.

Цікавими є ситуації, коли повтор у репліці-відповіді дає змогу зрозуміти, якою була рема в попередньому питанні:

- *Не ждав я, щоб ти мене за **бидло** вважав!*

- **Не за бидло...** а тільки я добре знаю *ваши ледачі нерви* (М. Старицький)

Специфіка такого повтору полягає в тому, що він є повтором зі знаком мінус, тобто із запереченням. Таке заперечення є не тільки самостійною ремою другої репліки, але і вказує на рему попереднього речення. Пор., якщо відповідь була б „*Не вважав*”, „*не тебе*”, „*не я*” тощо, тоді б ремою попереднього речення було б „*вважав*”, „*тебе*”, „*я*”. Тобто в таких випадках заперечуваний в другому висловленні елемент є ремою в першому.

Частотним і найбільш літературно досконалим є прийом так званого непрямого повтору, із заміною повторюваної частини на синонімічну:

Семінаристи співають, школярі мої... (С. Васильченко)

Тут явно виражені реми „семінаристи”, „школярі мої”, це є відповідь на питання „Хто співає?”, факт, що хтось співає є даним, а комунікативним завданням було повідомити, хто саме співає. Спірним лише є питання, яка комунікативна структура такого висловлення: чи є це висловлення з двома так би мовити „однорідними” ремами, чи це два висловлення, чи це різні варіанти однієї реми, з видозміненням, що в принципі і є власне ремоідентифікатором для реми. Аналізуючи такий випадок, можна класифікувати його по-різному. Але найбільш виправданим здається комунікативний аналіз цього речення типу: *співають* – тема, *семінаристи, школярі мої* - рема (комплексна), а конструкція повтору – ремоідентифікатор.

Типовим випадком повтору є також ситуація приєднання до спільноти. Наприклад,

- **П'ю за сміливість!**

- **За сміливість!** – *лунають голоси, вторуючи брязкоту чарок.*

- *Хе-хе-хе! За сміливість!*... – *глузливо шепотить Хо* (М. Коцюбинський). Тут повтор є конситуативно зумовленим. Перше „за сміливість!” є первинним і оригінальним, друге – це приєднання гурту до тосту, а третє – це ще одне приєднання окремої істоти до гурту. Але залежно від інтонації кожне наступне приєднання має свій специфічний зміст. Тим не менш, такий спосіб видиференціювання реми є досить поширеним, зокрема у відповідній ситуації приєднання до спільноти.

Ще один випадок потрібного повтору показує, що повтор із кількістю членів повторюваної частини більше двох створює ситуацію додаткового нагнітання інформації, а інколи навіть повної концентрації уваги на цьому повторюваному елементі: *Вона не рада тому паперові. Так, не рада... Ще недавно, ще позавчора, як бога з неба, виглядала його, а нині – не рада...* (М. Коцюбинський). Зрозуміло, що всі три випадки вживання повторюваної частини є ремами.

Найбільш частотним випадком є використання повторюваної частини із підсилювальною часткою *таки*: *Приїхав-таки у Лани. Приїхав* (Марко Вовчок). Власне, цей приклад може ілюструвати і самостійний ремоідентифікатор частку *таки*, але тут є подвійна дія актуалізації: і часткою, і повтором.

Отже, актуалізація шляхом повтору належить до одного із найбільш поширених способів ремовиділення. Такий ремоідентифікатор завжди є експліцитно вираженим, несе додаткове інформаційне навантаження (у випадку із додаванням означення, часток, заміни синонімами тощо) і чітко окреслює тип актуального членування.

Зміна в прямому порядку слідування компонентів висловлення свідчить про втручання мовця в синтаксичну побудову висловлення з метою видиференціювання рематичної частини. Найбільш інформативно навантажений елемент висловлення завжди стає в нетипову позицію, повторюється, таким чином тягне на себе рематичний наголос. Цінність таких спостережень полягає у відкритті нових шляхів актуалізації висловлень, а в перспективі вивчення специфічних конструкцій у ролі ремоідентифікувальних дає змогу досліджувати їх як актуалізатори, що притаманні українському мовленню, доповнює систему українських ремоідентифікаторів (як імпліцитних, так і експліцитних).

Література

1. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988.
2. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. - №3. – С.20 - 32.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – С. 268 - 300.
5. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк, 1998. – 208 с.
6. Степанова М.Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике // Иностранные языки в школе. – 1973. - №6.
7. Кароляк С. Об обязательных и факультативных компонентах высказывания // Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы: Сб. статей / Под ред. Н.Ю.Шведовой – М.: Наука, 1974. – С. 147 – 157.
8. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Наука, 1998. – 528 с.
9. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 530-532.
10. Волчанська Г. До питання про темо-рематичну структуру речення як засіб зв'язності тексту // Наукові записи. – Вип. 35. – Кіровоград: Вид-во Кіровоградського держ. ун-ту, 2001. – С. 109 – 114.

The article is dedicated to the problems of communicative grammar. Particularly the ways of updating are examined in the work. Repeat and rhemas programmed by valence of predicates are analyzed among reidentifikators of ukrainian speech. Such ways of updating are paid attention for the first time. They are sufficiently often in the ukrainian speech and require detailed studying.

Key words: actual dividing, actualization, tema, rhema, rhema-identifikators, repeat, valence.

Надійшла до редакції 10 липня 2005 року.

Ольга Новікова

ББК Ш12=411.4*221
УДК 81'376

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕТЕРМІНАНТІВ ЗУМОВЛЕНОСТІ

У роботі подано типологію детермінантних членів речення зі значенням зумовленості, проаналізовано досвід провідних мовознавців з цього питання, розглянуто семантичні та морфологічні особливості детермінантів цього типу, значна увага приділена структурним різновидам детермінантних членів речення зі значенням зумовленості.

Ключові слова: детермінант, детермінантний зв'язок, детермінанти зумовленості.

Актуальність дослідження лінгвістичної природи детермінантних членів речення визначається підвищенням інтересом лінгвістів до семантико-синтаксичних досліджень структури простого речення, розвитку теорії головних та другорядних членів речення, виявленню обов'язкових та факультативних позицій у реченні, а також відсутністю повного опису й аналізу детермінації у її формально-змістовій єдності на рівні простого речення в сучасній українській мові.

Проблема детермінації речення компонентами, що належать до предикативного центру в цілому, висвітлюється у працях В.В.Виноградова, І.Р.Вихованця, А.П.Загнітка, Г.О.Золотової, Т.П.Ломтева, В.П.Малащенко, В.М.Нікітіна, Н.Ю.Шведовой та ін.

Метою цього дослідження є аналіз детермінантів зумовленості на рівні простого речення у структурно-семантичному плані. У межах поставленої мети з'ясовуються наступні завдання:

- розкриття поняття “детермінантний член речення зі значенням зумовленості”;
- встановлення семантико-синтаксичних особливостей детермінантів зумовленості;
- опис структурних різновидів детермінантів цієї групи.

У науковій літературі до одного з розрядів приреченневих поширювачів зараховують групу детермінантів, що знаходяться у відношенні зумовленості з основною подією. *Це детермінанти зумовленості.* Здебільшого вони називають ситуацію, подію, яка перебуває у відношенні взаємодії з рештою вислову, відповідно зумовлюючи й повний семантичний зміст усієї іншої частини висловлювання. Традиційно серед явищ цього типу виділяють детермінанти чотирьох різновидів: детермінанти причини, мети, умови та допусту.

Однак намітилась певна тенденція розширення цієї групи. Так, В.П.Малашенко до детермінантів зумовленості зараховує поширювачі зі значенням відповідності, підстави та приводу. Значення детермінантів відповідності, підстави та приводу формується, головним чином, у самому детермінанті, а взаємодія частин висловлювання дозволяє реалізувати його загально категоріальне значення зумовленості. Саме на цій підставі причеченнєві поширювачі включені автором до групи детермінантів зі значенням зумовленості [Малашенко 1972: 161-162]. А.П. Загнітко до традиційних різновидів цієї групи зараховує також детермінанти наслідку, значення яких реалізується у самому понятті детермінантних членів, що називають ситуацію, залежну від основної події, тобто детермінанти зумовленості. Детермінантні структури наслідку містять інформацію наслідку, що зумовлена дією пояснювального дієслова. Основним засобом вираження цього різновиду є форма знахідного відмінка іменника з прийменником на: *На муку покохав я її* (Т.Осьмачка); *На свою біду прийшли ми сюди* (В.Підмогильний); *На біду зустрілись ми з тобою* (О.Гончар) [Загнітко 2001: 186-187].

Детермінантні члени речення зі значенням причини відтворюють таку реальну подію, яка служить умовою для реалізації іншої події. Лінгвісти по-різному пояснюють факт вживання причинових конструкцій серед інших форм обставин. Ще О.Потебня вказує на категорію причини у своїх працях, хоча в деяких випадках порівнює її з категорією образу: “Святослав же *нелюбьем* рече ему: брате и свату” (Іп., с.142) [Потебня 1958: 486].

Діалектику цих відношень розглядає В.В.Виноградов. Він поєднує в деяких випадках причинове значення з просторовим, цільовим, але все ж виокремлює категорію причини як окремий тип обставини [Виноградов 1958: 211-213].

Т.П.Ломтев пов’язує появу причинових конструкцій з перенавантаженням прийменникових форм різними значеннями у зв’язку з розвитком і удосконаленням суспільної практики [Ломтев 1958: 81-83].

У сучасній українській мові активно використовуються різні засоби лексико-граматичного вираження детермінантів причини. Основним засобом вираження цієї категорії є прийменниково-відмінкові конструкції відповідної семантики, а саме “*прийменник + іменник*”

– у родовому відмінку з прийменниками *з, без, від, ради, заради, після, в результаті, внаслідок*. До семантичної структури цієї прийменниково-відмінкової конструкції входять наступні диференційні значення:

1) значення внутрішньої причини дії: *З кохання* плакав я ридав (П.Тичина); *З п’яних очей* він уявляв себе графом (М.Коцюбинський); *Од хвилювання* в нього захрипав голос (П.Панч); *Внаслідок голодування* зник не тільки гастрит, а й головний біль, безсоння (В.Кучер); *Від страху бути захопленим* серед козаків почала зростати тривога (П.Панч);

2) значення зовнішньої причини дії: *Заради цього* його й садять (В.Земляк); *Заради землі* зачинили бучу на всю Знам’янку (П.Панч); *Від прудкої ходи* Остапові зробилося душно (М.Коцюбинський); *Од роботи* тьотя Фрося зашарілася, помолоділа (В.Земляк);

3) значення підстави, приводу, основи, вмотивування реалізації дії: *З ініціативи райцентру* на майдані почали будівлю нової школи (А.Головка); *Після розриву* із Зоєю Максим ходив злий та похмурий (Дмитро Косарик); *Заради тих трьох*, що знайшли свою смерть у морі, я не можу вмерти (В.Кучер);

– у давальному відмінку з прийменниками *завдяки* детермінантні конструкції виражають значення причини з бажаним або неминучим наслідком: *Завдяки їй* все тут росло, жило, буяло (О.Гончар); *Завдяки йому* я перемиг цей жахливий біль (М.Коцюбинський);

– у знахідному відмінку з прийменниками *за, на прохання, зважаючи на, через* детермінанти причинового значення можуть виражати:

1) перешкоду здійсненню якоїсь події: *Через таких дурних* у нас уже немало запроторили в Берестя (П.Панч); *Через них, через дитську славу* вона держиться на світі (Г.Квітка-Основ’яненко); *Через непогоду* молоді залишилися на ночівлю у Якова (М.Трублаїні);

2) сприяння здійсненню якоїсь події: *На зааду про свою мрію* настрої його глибоко і нагально падає (Улас Самчук); *На вимогу Павла Заброди* негайно повідомили про нього радянське посольство в Анкарі (В.Кучер); *На цю поїзду*, я так думаю, потрібен дозвіл турецького уряду (В.Кучер);

3) вираження підстави винагородження, справедливої помсти: *За запальність та горлатість* молодь називала його фанатом (О.Гончар);

– у орудному відмінку з прийменниками *за, під, у зв’язку з*. Орудний відмінок у детермінуючій позиції разом з прийменником репрезентує такі конструкції:

1) значення перешкоди до виконання дії: *За вихилясами придан, за зиком та за сміхом* ніхто й не бачив, як приїхав той управитель (Т.Шевченко); *За колотнечею та за птьмою*, бо вже вечоріло, баби зовсім не помітили, відходу “головарів” (Улас Самчук); *За шумом* Василь не почув останніх слів Зої (В.Земляк);

2) значення сприяння до виконання якоїсь дії: *За умовою* Директорія має виставити трьохсоттисячну армію (П.Панч); *Під впливом таких настроїв* непомітно для себе він змінив уже своє ставлення і до Кліма, і до більшовиків (П.Панч); *Під його поглядом* пані винувато опустила довгі вії (П.Панч);

3) значення неминучості наслідку: *У зв’язку з рішенням* суддівської колегії вирок було призначено на завтра (В.Кучер); *За своїми спогадами* Марко не помітив, як у хату увійшло двоє незнайомих (В.Кучер); *У*

зв'язку з цим зменшуються запаси жиру в організмі, втрачається м'язова тканина, зменшується кількість солей в кістках (В.Кучер); *Під напором* двері одчинились, і вони опинилися в освітленому коридорі (П.Панч).

Детермінантами обставинами причинової семантики виступає кількісно обмежена група прислівників займенникового походження (*тому, тому-то, тим-то*): *Тому* ранком Володька не квапився вставати (Улас Самчук); *Тому-то* Лазар почував себе якимось невпевнено (М.Коцюбинський); *Через те* й до кінця вечірні не достояла (Улас Самчук).

Детермінанти з причиновим значенням іноді можуть репрезентуватись прислівниками (*згарячу, спересердя, зопалу, знестямки*): *Спересердя* Василь навіть не хотів дивитись на неї (Улас Самчук); *Зопалу* був і не звернув уваги (А.Головко); *Спросоння* птах крилами затріпоче (В.Симоненко); *Згарячу* випалив “оратор” оті лайливі, болючі слова (М.Коцюбинський); *Спересердя* він став червоний, мов печений рак (П.Панч).

До неморфологізованих форм вираження детермінантів причини в сучасній українській мові належить дієприслівниковий зворот: *Остаточо вирішивши від'їжджати*, Василь пішов попрощатися із старими (М.Коцюбинський); *Побачивши сливе зомлілу вчительку, її бліде, аж жовте обличчя, широко відкриті очі*, о.Василь скрикнув (М.Коцюбинський); *Перемагаючи біль*, звелась на лікті на чистій соломі змучена породілля (Дмитро Косарик).

У складі детермінантних структур причинового значення найчастіше виступають такі назви:

1) іменники з абстрактним значенням, які називають різні дії, процеси, стани: *Од його дихання* трусилися дерева і ховалося усе живе (М.Коцюбинський); *За звичаєм* їй треба мовчати (Дмитро Косарик); *Від образи* в Ніні Григорівни обличчя вкрилося червоними плямами (П.Панч); *Від думок* голова обертом йде (Дмитро Косарик);

2) іменники з конкретним значенням: *Саме через Павла* дівчина засоромилася (В.Кучер); *Через цю клятву горілку* він втратив людський образ і подобу, а колись був же чоловіком (П.Панч).

Треба наголосити, що серед іменників з конкретним значенням найчастіше вживаються іменники, які називають природні явища та процеси (*сонце, спека, вітер, буря, мороз, холод, гроза* тощо): *І від того дощу* вона ще гостріше згарищем, трупами (П.Панч).

Отже, категорія причини в текстах різних функціональних стилів виражається переважно прийменниковими конструкціями. Прислівникове вираження детермінантів причинової семантики обмежене.

До семантичного типу детермінантів зумовленості належать словоформи зі значенням мети. Вони досить близькі до обставин мети. Головна відмінність у змісті не тільки в тому, що причина звичайно передують дії, починає її, а мета завершує, а й у тому, що мета – це завжди усвідомлене, а причина – знайдене. Мета може бути в голові, у свідомості, а причина у навколишньому середовищі. Обставини мети не можуть займати спільну позицію з обставинами причини [Никитин 1973: 83].

На думку В.П.Малащенка, обставина мети – це самостійний поширювач, який називає очікуваний, бажаний результат того, про що повідомляється в іншій частині висловлювання [Малащенко 1970: 23].

Детермінанти зі значенням мети відтворюють такі явища, на результат яких очікують і які перебувають з рештою вислову в таких семантико-синтаксичних відношеннях, коли детермінант мети містить в собі повідомлення про подію, на реалізацію якої спрямована основна подія.

Детермінанти із значенням мети в сучасній українській мові поділяються на такі семантичні сегменти:

1) значення власне мети: *З лікувальною метою* тривалий час голодував якийсь службовець (В.Кучер); *З метою прискорення робіт*, пов'язаних з ліквідацією наслідків стихійного лиха у Закарпатській області, Кабінет міністрів України постановив затвердити положення про порядок кредитування будівництва та відбудови споруд для постраждалих громадян (Газ);

2) призначення дії: *Для оборони* вони підготували понад п'ятдесят танків та сотню мінометів (В.Кучер); *Для успішного закінчення бою* вимагалось ще трохи витримки (В.Кучер);

3) причиново-цільове значення: *Заради тих трьох*, що знайшли свою смерть у морі, я не можу вмерти (В.Кучер); *Для більшої певності* він понюхав корінці (М.Коцюбинський);

Засоби вираження детермінантів мети репрезентовані в художніх текстах переважно прийменниково-іменниковими конструкціями, а саме “*прийменник + іменник*” у родовому та знахідному відмінках.

У родовому відмінку детермінанти мети вживаються разом з прийменниками *для, ради, заради, з метою, в інтересах*: *Для цього* збираються великою юрбою старий, і молодий, і зовсім малі (Улас Самчук); *Заради тієї маленької непримітної дівчини* Матвій пішов би на все (Дмитро Косарик); *В інтересах нової влади* на майдані було зібрано всіх жителів села (М.Коцюбинський).

У знахідному відмінку приреченнєві поширювачі цільового значення репрезентуються разом із прийменниками *на, по, про, за*: *Про запас* вони купили кілька конвертів з марками, а замість поштового паперу з віньєтками – кілька простих учнівських зошитів (В.Кучер); *На проводи Івана* прийшло майже все село (О.Гончар); *По Матвіїв* віз приїхали дядьки (Улас Самчук); *За правду* Корній борювався до кінця своїх днів (О.Довженко).

Засоби вираження детермінантів зі значенням мети прислівниками досить обмежені. Це пояснюється тим, що у функції обставини мети виступають форми, які не адвербіалізуються. В сучасній українській мові зустрічаються одиничні випадки детермінантів цільового значення: *Навмисне* грубо відповів Матвій Олені і

різко пішов геть (І.Кучер); *Назло* своєму батькові Василь не пішов на зустріч (В.Земляк). Як правило, це субстантивні прислівники.

До периферійних засобів вираження детермінантів із значенням мети належить прислівниковий зворот: *Шукаючи порятунку*, Марко оглядався на всі боки (М.Трублаїні); *Сподіваючись швидко заглушити мотор*, капітан з усієї сили навалився на руль (М.Трублаїні).

Словоформи зі значенням умови також належать до групи детермінантів зумовленості. При морфологічному підході обставини умови тривалий час не визнавалися як тип у зв'язку з відсутністю прислівників умови. Відсутність будь-якого типу прислівників не є свідченням відсутності певного типу обставин, оскільки не всі обставинні форми можуть адвербіалізуватися. Це стосується обставини умови, що виражається головним чином сполученнями декількох слів. Самостійність цього розряду обставини підкреслюється такими ознаками:

- неможливість поєднання обставини умови з іншими розрядами обставин;
- вираження особливого типу синтаксичної абстракції [Никитин 1973: 96].

Ще О.Востоков наводив приклади вираження умови непрямим відмінком з прийменником типу “з дозволу”, “з відома”, не припускаючи питання непрямих відмінків, що є напіввизначеними обставинами умови [Востоков 1935: 292].

На думку В.М. Нікітіна, обставина умови – це щось зовнішнє, те, що виходить далеко за межі суб'єкта, те, що знаходиться поза суб'єктом, те, без чого не може протікати дія, те, що ніби лежить у майбутньому у порівнянні з обставиною причини [Никитин 1973: 99].

Детермінанти із значенням умови поширюють все висловлювання, вказуючи на дію, яка є умовою реалізації іншої події. У сучасній українській мові детермінантні конструкції умовного значення репрезентовані двома семантичними різновидами:

1) детермінанти умови, що називають реальну можливість реалізації основної події: *В разі невдачі* Василь сподівався повернутися назад (Панас Мирний); *У випадку посухи* бригадир вживе всі необхідні заходи (О.Довженко); *При світлі ліхтарів* видно було, що Оля дуже бліда, а очі напружено, непринатно блищать і дивляться поперед себе (Ю.Збанацький);

2) детермінанти умови, що називають припущену (ірреальну) можливість реалізації основної події: *За нормальних умов* Василь прибув би до станції о вісімнадцятій (В.Земляк); *При бажанні* він міг би цілком законно уникнути відрядження (О.Довженко); *За цих умов* доярки зможуть перевиконати план (І.Кучер).

Детермінанти ірреальної умови можуть виражати подію, яка не здійсниться і не може здійснитися.

Для детермінантів умови більш характерною є прислівна позиція, оскільки значення умови природно пов'язується з дією чи станом, тобто з присудком. Однак є випадки, в яких умовні детермінанти реалізуються прийменниково-відмінковими конструкціями. Специфічною особливістю детермінантів прийменниково-відмінкових конструкцій зі значенням умови є вираження їх родовим відмінком: *За законами сімейного побуту* найстаршій дочці Катерині пора вже думати про свою родину (Дмитро Косарик); *З дозволу супутниці* Євген закурив (В.Земляк); *На випадок загибелі сержанта* я приймаю командування (О.Довженко); *За таких умов* відрядження Дончак на якийсь час було відкладено (О.Гончар). Зустрічаються випадки оформлення детермінантів умови також місцевим відмінком: *Та при такій погоді* треба ще подумати про купівлю (М.Стельмах); *В голоді та холоді* народилося тее дитя (С.Васильченко); *На цій підставі* моє суб'єктивне відчуття говорить, що для селян ми чужорідне тіло, значить – банда (П.Панч).

Іноді детермінантні структури умовної семантики виражаються дісприслівниками у складі звороту: *Лежачи*, й сокира ржавіє (Нар. творчість); *Зробивши діло*, гуляй сміло (Нар. творчість).

Структурно-семантичним центром детермінантів умови, виражених прийменниково-відмінковими конструкціями, є абстрактні віддієслівні іменники дії (*загибель*, *бажання*, *дозвіл*, *відмова* тощо).

Для передачі умовного значення в сучасній українській мові в конструкціях прийменниково-відмінкового типу використовують первинні (*за*, *без*, *при*) та вторинні (*в разі*, *на випадок*, *за умов*) прийменники. Первинні прийменники мають абстрактне лексичне значення, яке реалізується в результаті взаємодії з абстрактним значенням повнозначних слів (переважно віддієслівного значення). Семантичні прийменники “*в разі*”, “*на випадок*” виникли з прийменниково-відмінкових форм іменників, що не втратили свого лексичного значення у процесі переходу у прийменник.

До групи детермінантів зумовленості належать приреченнєві поширювачі зі значенням допусту.

С.І. Абакумов подає досить вузьке визначення обставини допусту, яке охоплює тільки одну сторону значення цієї обставини, обставини “для вираження не прийнятої до уваги умови” [Абакумов 1946: 145].

В.М. Нікітін вважає, що доречніше визначати обставину допусту, як обставину, що означає те, всупереч чому, у розбіжності з чим відбувається дія. У цьому відношенні обставина умови є протилежністю обставинам причини та умови, виступаючи як назва ігнорованих, невикористаних умов [Никитин 1973: 107].

Детермінанти зі значенням допусту виражають такі зовнішні ознаки, що позначають факт, всупереч якому подія все ж таки відбудеться: *Незважаючи на неласкове вітання*, Раїса одразу почула симпатію до сеї старосвітської фігури в чорній міщанській одежі (М.Коцюбинський); *Попри всі злигодні і турботи переднього*

краю Хома навіть погладшав (О.Гончар); *Всупереч пророкуванню Шахновського*, перед заходом сонця зібралися батьківські збори (Ю.Збанацький).

У системі синтаксису засоби вираження детермінантів допусту відображають у своїй сукупності різноманіття зв'язків та взаємозалежність явищ реальної дійсності. У простому реченні сучасної української мови детермінантні конструкції допустової семантики репрезентуються прийменниково-відмінковими конструкціями, ядром яких виступають семантичні прийменники *незважаючи на* + Зн.в., *всупереч* + Д.в., *наперекір* +Д.в., *попри* +Зн.в., *незалежно від* + Р.в., що утворюють форми для вираження допустового значення: *Всупереч зовнішній легковажності* Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (О.Гончар); *Наперекір долі* я знову йду стрімко до перемоги (В.Герасимчук); *Незважаючи на ранню пору*, то в одному кінці, то в іншому зривалася пісня (О.Гончар); *Попри всі злигодні і турботи* переднього краю, Хома навіть погладшав (О.Гончар); *Незважаючи на недавню травму*, він узяв участь у матчі (Газ.); *Попри незвичайність події*, запорожці вели себе стримно, спокійно (В.Малик); *Незалежно від отриманої відповіді*, Василь вирішив піти на зустріч (В.Земляк).

До периферійних засобів вираження детермінантів допусту належать прийменниково-відмінкові конструкції, ядром яких виступають прийменники *поза* +Ор.в., *при* +М.в.: *Отже, при всій своїй відмінності* ці всі плани об'єднує страх перед майбутнім (М.Стельмах); *Поза своїм талантом* він був людиною немудрою і навіть немічною (О.Довженко). Іноді детермінанти допусту можуть виражатися дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами: *Простудившись*, Степан не покинув навчатися в інституті (В.Підмогильний); *Не раз відчувши на собі щем поразок*, бійці не зупинялися у боротьбі (М.Скорупський).

Отже, категорія зумовленості в текстах різних функціональних стилів виражається переважно прийменниково-відмінковими конструкціями, іноді прислівниками, дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами.

Література

- Абакумов 1946: Абакумов С.И. Современный русский язык. – М., 194. – С.145.
 Виноградов 1958: Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса: (От Ломоносова до Потебни и Фортунатова). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 400 с.
 Востоков 1935: Востоков А.Х. Русская грамматика: Узд. 2-е. – СПб., 1835. – 408 с.
 Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
 Ломтев 1958: Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1958. – 166с.
 Малащенко 1972: Малащенко В.П. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском языке. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1972. – 172 с.
 Малащенко 1970: Малащенко В.П. О второстепенных членах, поясняющих остальную часть предложения в целом // В помощь учителю русского языка. – Ростов н/Д., 1970. – С.12-25.
 Никитин 1973: Никитин В.М. Разряды обстоятельств в современном русском языке: Пособие по спецкурсу. – Рязань: Изд-во Рязан. пед. Ин-та, 1973. – 118с.

Typology of the determinant parts of the sentence with the meaning of stipulation is given in the work. The experience of leading linguists concerning this question is analyzed/ semantic and morphological peculiarity of this types determinants are considered. Structural variety of determinants with the meaning of stipulation is singled out.

Key words: determinant, determinant connection, stipulation determinant.

Надійшла до редакції 14 вересня 2005 року.

Орехов Валерій

ББК Ш12=411.4*221
 УДК 81'367.5=161.2

ОСОБЛИВОСТІ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ АТРИБУТИВНИХ ПРИЙМНИКОВИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Стаття присвячена вивченню комунікативної будови атрибутивних приєднаних складнопідрядних речень з інтерпозитивною та постпозитивною підрядною частиною. Розглядається залежність актуального членування зазначених складнопідрядних конструкцій від їхньої організації у формально-синтаксичному та семантико-синтаксичному аспектах.

Ключові слова: тема, рема, комунікативний, ярус.

© Орехов В.В., 2006

Вивчення комунікативної організації складного речення належить до актуальних питань сучасної лінгвістики. Комунікативна структура поліпредикативних конструкцій, внаслідок багатоплановості їхньої функціональної перспективи, відзначається складністю, і уявлення про неї різняться залежно від поглядів на природу актуального членування речення, підходів щодо виділення компонентів актуального членування речення тощо (пор. роботи І. П. Распопова, О. А. Крилової, Г.О. Золотової). Особливо проблематичним, на наш погляд, є дослідження повного спектру комунікативної організації складного речення - від першого ярусу членування до глибинних ярусів актуального членування.

Метою нашої роботи є розгляд комунікативної структури атрибутивних приіменникових складнопідрядних речень, простеження залежності їхнього актуального членування від ознак формально-синтаксичного та семантичного характеру.

Зазначена мета зумовлює наступні завдання:

- 1) детально проаналізувати комунікативну будову різних структурних типів атрибутивних приіменникових складнопідрядних речень з інтерпозитивною та постпозитивною підрядною частиною;
- 2) простежити залежність актуального членування розглядуваних складнопідрядних конструкцій від функціональної специфіки їхньої підрядної частини;
- 3) зазначити про вплив даності/новизни компонентів головної частини на характер темо-рематичної організації висловлень.

В атрибутивних приіменникових складнопідрядних реченнях з інтерпозитивною підрядною частиною підрядне речення виконує роль теми [Шешукова 1970].

Опорний субстантив, який у конструкціях цього типу займає позицію початку речення, у більшості випадків також є тематичним і складає з підрядною частиною цілісний комплекс, що характеризується внутрішньою динамічною рівновагою. Тематичність комплексу “субстантив + підрядна частина” обумовлюється передусім його даністю, яка може бути як об’єктивною, так і такою, що впливає з контексту.

При тематичному характері опорного слова актуальне членування розглядуваних атрибутивних конструкцій не збігається з їх граматичним членуванням, і схема членування першого ярусу виглядає так:

$$\frac{\text{Опорне слово} + \text{ПЧ}}{T} \quad \frac{\text{Решта ГЧ}}{P}$$

Наприклад:

[Новий абзац.] Степан Петрович, що в понурій задумі був спустив руку з аркушиком на коліна (Т)/, знову підніс його до ока (Р) (В. Винниченко).

[Коли в Києві було замордовано козацьких послів, що скаржилися на Вишневецького, чотиритисячне Запорозьке Військо облягло столицю Подніпров’я.] Шляхта, що зібралася на сесію земського суду (Т)/, марно намагалася схилити козаків до переговорів (Р) (О. Апанович).

[Оскільки конгресові передували великі партійні, кооперативні та селянські з’їзди, його організатори вже мали практику, яку вони вміло використали.] Головними питаннями, довкола яких точилися вичерпні дебати (Т)/, були питання автономії та перебудови Росії на федеративну демократичну республіку (Р) (Т. Гунчак).

[Новий абзац.] Малуші, що слухав з поблідлим лицем (Т)/, бігла по плечу заморозь враження (Р) (К. Гриневичева).

Виділення подальших ярусів актуального членування у реченнях такого типу розглянемо на прикладах:

[Новий абзац.] Біль, що вогнем запік у грудях/, перервав/ плин/ його думок (В. Малик).

[Новий абзац.] Другим твором, що має скандинавську паралель/, є оповідання/ про четверту помсту/ Ольги/ деревлянам (Д. Чижевський).

На другому ярусі у межах реми першого речення відбувається виділення рематичних елементів: “перервав”, “плин”, “його думок”.

Аналогічний процес має місце на другому ярусі актуального членування у ремі наступного речення, яке поділяється на рематичні елементи: “є оповідання”, “про четверту помсту”, “Ольги”, “деревлянам”.

Слід зазначити, що в атрибутивних приіменникових складнопідрядних реченнях з інтерпозитивною підрядною частиною частіше, ніж у більшості інших структурних типів прислівних складнопідрядних конструкцій, трапляються випадки актуалізації опорного слова, викликані наявністю при ньому рематизатора. За таких умов підрядна частина речення лише своїм складом утворює тему, а актуалізоване опорне слово разом з рештою головної частини складає двовершинну рему висловлення, і актуальне членування на першому ярусі виглядає наступним чином:

$$\frac{\text{Опорне слово}}{P_1} \quad \frac{\text{ПЧ}}{T} \quad \frac{\text{Решта ГЧ}}{P_2}$$

(З. Тулуб).

[Новий абзац.] *Послання (Т)/ вручене було Ізяславі папськими послами, які передали ще багато ненаписаного... (Р) (П. Загребельний).*

Варіанти ярусної структури актуального членування цих типів конструкцій розглянемо на прикладах:

[Новий абзац.] *Авірон/ підійшов/ до батька/, котрий/ теж стояв/ серед купи старшин (Г. Хоткевич).*

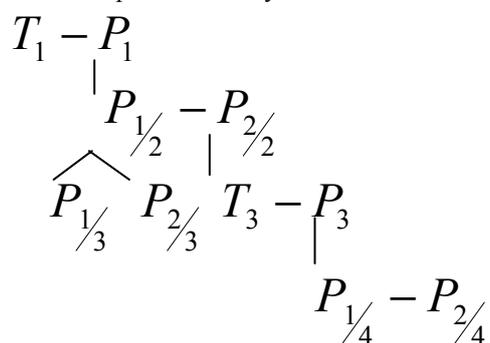
На першому ярусі актуального членування речення виділяється тема “Авірон” і рема – решта структури складнопідрядної конструкції.

На другому ярусі в межах складної реми першого рівня актуального членування відбувається виділення двох рематичних частин: “підійшов до батька” і “котрий теж стояв серед купи старшин”.

На наступному ярусі перша рематична частина розподіляється на рематичні елементи “підійшов” і “до батька”, а у складі другої рематичної частини вичленовується тема “котрий” і рема “теж стояв серед купи старшин”.

На четвертому ярусі має місце виділення рематичних елементів у межах реми попереднього ярусу “теж стояв серед купи старшин”, яка розподіляється на “теж стояв” і “серед купи старшин”.

Схема актуального членування цього речення наступна:

[Знайшла ласку в очах моїх Ларта – діва-красуня.] *Чув/ я про неї/ від Фойбоса-сина/, що/ цю Країну лебедів/ відвідує (Українське слово, книга перша).*

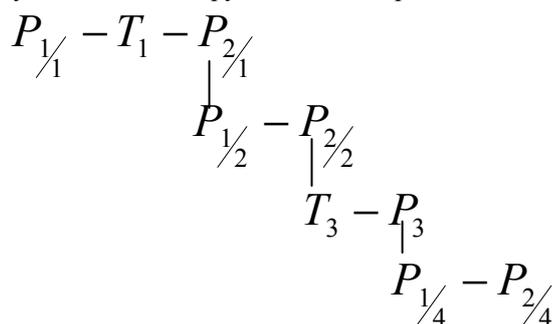
На першому рівні актуального членування виділяється тема “я про неї” і двовершинна рема, виражена рештою складнопідрядного речення.

На наступному ярусі у межах другої реми висловлення вичленовуються дві рематичні частини: “від Фойбоса-сина” і “що цю Країну лебедів відвідує”.

На третьому ярусі друга рематична частина попереднього рівня актуального членування розподіляється на тему “що” і рему “цю Країну лебедів відвідує”.

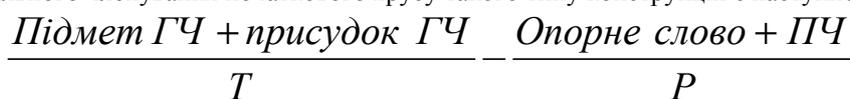
На останньому ярусі відбувається виділення елементів реми попереднього ярусу: “цю Країну лебедів” та “відвідує”.

Схематично актуальне членування цієї конструкції можна передати так:

Атрибутивні конструкції третього типу характеризуються даністю всього складу головної частини за винятком опорного субстантива (даність тут може бути як об’єктивною, так і контекстуальною). Комунікативно значущішою частиною реми в них у більшості випадків виступає підрядне речення.

Схема актуального членування початкового ярусу такого типу конструкцій є наступною:

Наприклад:

[І що нижче вони спускалися, то важчим, солодкавішим ставав земляний дух.] *Доріжка вела (Т)/ попри ручай, де ледь сочилася смоляна водиця, переповзаючи різний непотріб – автомобільні покришки, порожні замулені пляшки, іржаві консервні бляшанки (Р) (В. Тарнавський).*

[Батько встав з помосту.] Добриня побачив (Т)/ і Вісту, що там спала, Малушу (Р) (С. Скляренко).

[Згадка про Стару Поляну довершила справу.] Він згадав (Т)/ сад, гілки, обтяжені яблуками, килим, у якому тонуть ноги (Р) (І. Сенченко).

Повний спектр виділення ярусів актуального членування речень такого типу розглянемо на прикладі:

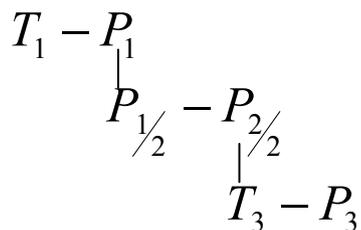
[Тоді переді мною знову виростають забуті постаті й деталі.] Я бачу/ древні етажерки/, що на них під густим серпанком пилу/ лежать старовинні пошовклі книги (М. Хвильовий).

Темою речення виступає сполука підмета і присудка головної частини, ремою – решта складнопідрядної конструкції.

На другому ярусі у складі реми виділяються рематичні частини: “древні етажерки” і “що на них під густим серпанком пилу лежать старовинні пошовклі книги”.

На третьому ярусі друга рематична частина попереднього ярусу членується на тему “що на них під густим серпанком пилу” і рему “лежать старовинні пошовклі книги”.

Схема актуального членування цього речення є наступною:

Отже, збіг меж актуального і граматичного членування атрибутивних приіменникових складнопідрядних речень з інтерпозитивною підрядною частиною залежить від наявності в них рематизатора при опорному слові.

На актуальне членування атрибутивних приіменникових складнопідрядних речень з постпозитивною підрядною частиною у значній мірі впливає функціональний різновид підрядної частини: конструкції з атрибутивно-видільними відношеннями характеризуються збігом меж актуального і граматичного членування, конструкції з атрибутивно-поширювальними відношеннями - розбіжністю меж членувань.

Атрибутивно-поширювальні конструкції можуть різнитися як за складом компонентів актуального членування, так і за розподілом комунікативного навантаження в межах рематичного компонента. Вхідження елементів головної частини цих конструкцій до складу того чи іншого компонента актуального членування великою мірою обумовлюється даністю/новизною вміщеної в них інформації.

Література

1. Валгина 2000: Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. - М.: Агар, 2000. – 416 с.
2. Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. - К.: Либідь, 1993.-368 с.
3. Крылова 1970: Крылова О. А. Понятие многоярусности актуального членения и некоторые синтаксические категории // Филологические науки. - 1970. - № 5. - С. 86-91.
4. Шешукова 1970: Шешукова Л. В. Порядок слов и актуальное членение присубстантивных предложений // Вестник московского университета. - 1970. - № 5. – С. 61-67.
5. Шульжук 2004: Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. - К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 408 с.

The article is devoted to analyze communicative structure of the attributive by-substantive complex sentences with interpositive and postpositive subordinate clause. The author considers depend actual dismemberment the complex sentences of their formal-syntactical and semantic structure.

Keywords: theme, rherne, communicative, layer.

Надійшла до редакції 19 серпня 2005 року.

Оксана Пугіліна

ББК Ш12=411.4*22

УДК 81'372=111=161.2

СКЛАДНІ ТА УСКЛАДНЕНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК РЕАЛІЗАТОРИ ГЛИБИННОГО ОБ'ЄКТНОГО ЗНАЧЕННЯ НА ПОВЕРХНЕВОМУ РІВНІ СУЧАСНОГО АНГЛІЙСЬКОГО РЕЧЕННЯ У ЗІСТАВЛЕННІ З УКРАЇНСЬКИМ

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячених простеженню специфіки взаємодії глибокого і поверхневого рівнів речення з позицій відмінкової граматики, зокрема становленню закономірностей репрезентації глибокої об'єктної семантики на поверхневому рівні семантико-синтаксичної організації

сучасного англійського речення у зіставленні з українським.

Ключові слова: граматична сполучуваність, комплементаризер, конектор, лексична сполучуваність, транзитивні лексеми, фінитні дієслова.

В останні десятиліття набуває актуальності проблема співвідношення компонентів глибинної структури речення із відповідним набором поверхневих відмінків, а також виявлення тенденцій реалізації елементів глибинної організації на поверхневому рівні речення в сучасних українській та англійській мовах. Розв'язання проблеми взаємозв'язків та взаємовідношення глибинно-семантичного і формально-поверхневого рівнів в обох мовах неможливе без попереднього з'ясування особливостей реалізації відповідних компонентів окремо в кожній з мов з урахуванням основних принципів зіставного аналізу вказаних явищ у цих мовах. Проте обсяг статті не дозволяє належним чином розкрити основні закономірності реалізації на поверхневому рівні відповідних компонентів в обох мовах водночас, тому мета статті обмежена простеженням специфіки репрезентації об'єктних відмінків на глибинному і поверхневому рівнях в англійській та українській мовах.

Виходячи з позицій відмінкової граматики, слід говорити про глибинні компоненти речення, спільні для глибинної структури української та англійської мов, але не забуваючи при цьому, що їхня репрезентація у поверхневій структурі речення у кожній з мов буде підпорядкована власним правилам граматики, притаманним кожній з мов, тобто певний набір глибинних відмінків, зокрема об'єктних відмінків, може бути однаковим для англійської та української мов, але на формально-поверхневому рівні у кожній з цих мов їм відповідатимуть різні системи засобів реалізації глибинних семантичних ролей, а саме: системи поверхневих відмінків, категорія транзитивності дієслівних (і, певною мірою, похідних від перехідних дієслів іменникових (в українській та англійській мовах), прикметникових і прислівникових (тільки в англійській мові)) лексем, спеціалізовані синтаксичні комплекси з дієприкметниками теперішнього і минулого часу [Путіліна 2005a, с. 213-217; Путіліна 2004, с. 82-83], інфінітивом [Путіліна 2005, с. 278], герундієм, набір відповідних прийменників (в українській та англійській мовах) [Путіліна 2004, с.82], флексії, що сигналізують про ту чи іншу поверхневу відмінкову форму (в українській мові), порядок слів, артиклі, неозначені займенники тощо.

3-поміж засобів, що представляють специфіку реалізації глибинної об'єктної семантики на поверхневому рівні в певній мові, як в англійській, так і в українській, є формально і семантично ускладнені та складні синтаксичні конструкції, що базуються на основі взаємодії лексичної і граматичної семантики, проблема взаємодії яких останнім часом все більше привертає увагу лінгвістів [Андреев 1975; Шендельс 1982; Ярцева 1968].

Як справедливо зазначає В.М.Ярцева, врахування лексичних значень необхідне для певних граматичних структур, оскільки в іншому разі “однозначного і деталізованого граматичного визначення цих структур не буде досягнуто” [Ярцева 1968, с. 10]. Слід додати, що і вивчення лексичних правил, як правило, є більш адекватним, якщо береться до уваги факт включення лексичної одиниці в структуру речення. Це видається особливо актуальним у зв'язку з тим, що, розглядаючи з позицій відмінкової граматики глибинну структуру англійського та українського речень, не варто забувати про те, що в межах породженої базовим компонентом граматики пропозиції, навколо якої будується безпосередньо структура усього речення, важливим є не тільки набір глибинних відмінків, а й той факт, що один з відмінків може бути реалізований за допомогою не лише іменникової форми, а й структури, центром якої будуть дієслівні форми або загалом за допомогою підрядного (the Subordinate Clause) речення, яке за семантикою може дорівнювати об'єктиву (O), тобто можливим є заміщення синтаксичної позиції іменної групи як репрезентанта відмінкової семантики дієслівною групою або структурою віддієслівного походження, наприклад: *I believe them to be honest people* (Я вважаю, що вони чесні люди) (“Об'єктний відмінок з інфінітивом”); *She began to translate the article* (Вона почала перекладати статтю) (конструкція з інфінітивом); *I know that he has returned* (Я знаю, що він повернувся) (підрядне додаткове в межах складнопідрядного речення).

Оскільки глибинний і поверхневий рівні речення як в англійській, так і в українській мові (і, потенційно, – у будь-якій мові світу [Хомський 2000; Vurt 1971]) взаємодіють і взаємовизначають один одного, а семантичний блок разом із синтаксичним і фонологічним формує структуру речення на обох рівнях (щодо фонологічного блоку, то він лише оформлює конструкцію на рівні поверхневої реалізації в конкретній мові) [Штерн 1998, с. 53, 304], постає проблема взаємодії лексичної та граматичної семантики, що позначається на виборі певних лексем (або сполучень лексем) як реалізаторів певних глибинних відмінкових функцій, зокрема об'єктних, тобто постає питання сполучуваності та її меж.

На нашу думку, слід погодитися з О.О.Худяковим у тому, що лексична семантика передбачає цілісне сприйняття слова разом з тією екстралінгвістичною реальністю, в якій воно функціонує, що, в свою чергу, “призводить до вивчення лексичного значення як відносно самостійного феномена” [Худяков 1990, с. 109-110]. На відміну від лексичної, семантика граматична є більш складним поняттям, оскільки сприймається як значення речення, а саме – міститься в семантиці лексичних одиниць, що формують речення, а також враховує закони семантичної комбінаторики імен та предикативний характер усієї структури, визначаючи, таким чином, функціонування компонентів формально-поверхневого рівня речення (в українській та англійській мовах). Вичленування граматичної семантики як відносно автономного рівня семантичної організації мови (разом із

власне лексичною семантикою) і визначає постановку питання про їх взаємодію.

На наш погляд, саме цим пояснюється те, що зумовленість граматичних характеристик слова в реченні особливостями його семантики неодноразово підкреслювалася і в теоретичній постановці питання, і в нормативних граматиках, що рекомендують вживати певні форми та уникати використання інших, враховуючи інваріантне значення певних груп слів [Качалова, Израилевич 2000; Шубин, Сытель 1968; Крылова, Гордон 1999] (див. також [Палмер 1982; Вопросы 1986; Зернов, Варшавская и др. 1988; Телия 1976; Delahunty 1994]), оскільки семи, що вичленовуються в результаті аналізу значення як цілісного комплексу, не є однородними і мають різну вагу в змістовій структурі мовних одиниць, обумовлюючи той чи інший тип парадигматичного та синтагматичного зв'язку слів. Тому варто погодитися з думкою В.М.Ярцевої, що певна лексико-семантична група слів сприймає або не сприймає певну граматичну форму, внаслідок чого створюється “сприйняття” або, відповідно, “протиля лексико-граматиці” [Ярцева 1968, с. 18] (Пор. чіткі критерії формування спеціалізованих синтаксичних комплексів (з інфінітивом, дієприкметником минулого і теперішнього часу, герундієм), що репрезентують об’єктну семантику в сучасній англійській мові та приєднуються лише до груп дієслів з певним значенням [Путіліна 2005а, с. 216-217]). При цьому показовим є те, що внаслідок певних типологічних особливостей, зокрема, фактично, відсутності флексій (крім поодиноких випадків, як, наприклад, *-ed* у формах правильних дієслів, або *-es (s)* на позначення множини іменника тощо), в англійській мові домінують тенденція до передачі функції репрезентації частини семантичного потенціалу певної лексеми граматичним засобом, наприклад, значення глибинних об’єктних відмінків може бути реалізованим у поверхневій структурі за допомогою не відмінкових (поверхневих) флексій, а через характеризувальні прийменники та прийменникові комплекси (на відміну від української мови, в якій існує ціла система поверхневих відмінків із відповідним набором закінчень для кожного з них): *I haven't heard of his arrival yet* (Я ще не чув про його приїзд – знахідний відмінок); *At last they came in sight of land* (Нарешті вони побачили землю – знахідний відмінок).

Таким чином, врахування взаємодії лексичної та граматичної семантики в системі англійської (переважно), а також української (меншою мірою) мови видається актуальним, хоча донедавна вивчення семантичної сполучуваності мало майже виключно описовий характер. Проте на сучасному етапі розвитку лінгвістики простої констатації факту про можливість / неможливість поєднання тих чи інших слів не достатньо. На нашу думку, слід виявити ті закономірності, на яких ґрунтується смислова сполучуваність слів, з'ясувати глибинні механізми сполучування, що дозволяють реалізовувати глибинні відмінкові, зокрема об’єктні, функції на поверхневому рівні речення як англійської, так і української мов.

Отже, говорячи про формально (і семантично) ускладнені синтаксичні конструкції, які репрезентують глибинну об’єктну семантику у поверхневій структурі речення в сучасній англійській мові, а саме – конструкції з інфінітивом (пор. з “Об’єктним відмінком з інфінітивом” [Путіліна 2005]), не можна уникнути питання, яке стосується принципів поєднання компонентів поверхневої організації речення в англійській мові (порівняно з українською).

Як зазначалося раніше [Путіліна 2005а], одним з вирішальних чинників тут виступає категорія транзитивності, як правило, дієслівних лексем і девербативів, тобто віддієслівних іменників (в англійській та українській мовах), хоча згадаймо, що англійська мова характеризується наявністю ознаки транзитивності й у певних групах іменникових та прислівникових лексем (детальніше див. [Мухин 1987]). Оскільки ця категорія розглядалася нами у попередніх публікаціях із цього циклу, відзначимо тільки одну особливість, що позначається на здатності / нездатності передачі семантики об’єкта в англійській мові (у зіставленні з українською), а саме: деяким англійським перехідним дієсловам відповідають неперехідні дієслова української мови, наприклад: *to follow* (somebody, something) – *ити (услід)* (за ким-небудь, за чим-небудь), *to approach* (somebody, something) – *наближатися* (до кого-небудь, до чого-небудь), *to watch* (somebody, something) – *стежити* (за ким-небудь, за чим-небудь) і под., тому маємо: *Please follow me* (Будь-ласка, йдіть за мною); *He approached the house* (Він наблизився до будинку). З іншого боку, деяким англійським нетранзитивним дієсловам в українській мові відповідають транзитивні дієслівні лексеми, наприклад: *to listen* (to somebody, something) – *слухати* (кого-небудь, що-небудь), *to wait* (to somebody, something) – *чекати* (на кого-небудь, на що-небудь) тощо, звідси: *Listen to me, please* (Послухайте мене, будь-ласка); *She is waiting for her brother* (Вона чекає на (свого) брата) [Качалова, Израилевич 2000, с. 163-164].

Таким чином, відкритим залишається питання щодо того, чи виключно транзитивні дієслова, зокрема в англійській мові, можуть передбачати вияв об’єктної семантики (в українській мові, на наш погляд, доводиться говорити тільки про перехідні лексеми у функції передачі об’єктного значення), чи можна до системи засобів репрезентації глибинних об’єктних відмінків віднести і певні нетранзитивні лексеми, розглядаючи їх як нерегулярні напівпериферійні засоби. Проте оскільки це питання може бути предметом розгляду окремої статті, то у цій розвідці ми не зупинятимемося детальніше на ньому, тому що тут нас насамперед цікавлять принципи сполучуваності компонентів у межах складених і складних синтаксичних конструкцій, що представляють семантику об’єкта на формальному рівні сучасного англійського речення (у зіставленні з українською).

Отже, крім ознаки перехідності, однією з головних умов нормативної сполучуваності є наявність спільних сем в елементів, що утворюють певну конструкцію [Балли 1955; Кацнельсон 1972]. Крім того, на здатність сполучатися впливають й екстралінгвістичні фактори, а саме: властивості описуваних предметів та

явищ і відношення між ними, а оскільки мова має відображати екстралінгвістичну реальність, то самого вивчення формальних ознак лексем, зокрема дієслівних, які визначають подальшу структуру конструкцій, що заміщують іменну групу в ролі об'єктного відмінка, недостатньо.

На нашу думку, крім формальних (власне граматичних) показників (вищо-часове узгодження, сполучні елементи, порядок слів тощо), при аналізі складних та ускладнених структур як в англійській, так і в українській мові слід враховувати семний показник. Так, Г.О.Родионова пропонує виділяти опозиційні пари сем – категорійних ознак: “діяльність агенса-істоти” – “діяльність агенса-неістоти”; “діяльність особи” – “діяльність неособи”; “довільність дії” – “мимовільність дії” і под. [Родионова 1978]. Пропоновані дослідницею категорійні ознаки характеризують дію, виражену дієсловом, через агенс, що стоїть при ньому, а це може означати, що сполучуваність дієслова визначається, крім його безпосередніх граматичних і семантичних ознак, ще й характером агенса, з яким воно вживається. Отже, можна зробити висновок, що сполучуваність у межах дієслівних та віддієслівних конструкцій з об'єктним значенням в англійській мові (як і в українській) ґрунтується, крім показника перехідності, на наявності певної семи в лексемі, що керує, та в керованому компоненті, і, насамперед, це справедливо щодо конструкцій з інфінітивом в англійській мові, які відіграють роль формальних і семантичних ускладнювачів речення.

На наш погляд, це твердження може проілюструвати той факт, що більшість семантичних груп фінітних дієслів (тобто особових форм дієслів) як в англійській, так і в українській мові сполучаються з дієсловами чуттєвого сприйняття, напр.: *to feel* (відчувати), *to hear* (слухати), *to see* (бачити) тощо. Якщо виходити з набору сем, то інфінітив дієслів цієї семантичної групи позначає діяльність агенса-істоти, наприклад: *I hope to hear that you are going to be married soon* (Я сподіваюся почути, що ви скоро одружитесь).

Але утворення певних конструкцій із збереженням глибинної об'єктної семантики може накладати певні обмеження на сполучуваність дієслівних фінітних лексем у межах структур з інфінітивом в сучасному англійському реченні, у зв'язку із чим можна виділити кілька характерних випадків:

1) більшість англійських дієслів, зокрема із значенням розумової діяльності (*to contrive* “вигадувати”, *to resolve* “вирішувати”), цільові (*to endeavour* “намагатися”, *to plan* “планувати”, *to seek* “шукати”), мовлення (*to claim* “претендувати”, амер. “заявляти (про що-небудь)”, *to offer* “пропонувати”, *to promise* “обицяти”) репрезентують семантику згоди, вміння, наміру, поради, пропозиції тощо виконати дію (довільну і цілеспрямовану). З іншого боку, певні групи дієслівних лексем, наприклад, дієслова емоційного сприйняття (*to detest* “ненавидіти”, *to disfavour* “не схвалювати”, *to esteem* “не схвалювати”, *to hate* “ненавидіти”, *to loathe* “ненавидіти, не виносити”, *to regret* “жаліти”, *to scorn* “зневажати” і под.), вказують, як правило, на мимовільну дію. Як зазначає Г.О.Родионова, несумісність сем “довільність” – “мимовільність дії” обмежує сполучуваність фінітних дієслів з дієсловом емоційного сприйняття [Родионова 1978, с. 56]. Проте сполучуваність цих груп дієслів можлива, наприклад: *He endeavoured very hard to esteem their customs* (Він намагався, над силу, поважати їхні звичаї), де агенс виявляє позитивні наміри всупереч своєму бажанню, а також має місце певна запланованість почуттів та їх вияву (цікавим є той факт, що поєднання несумісних сем у таких випадках вказує на штучність, “підробку” певних емоцій, почуттів).

Загалом обмежена сполучуваність лексем цих груп в межах однієї конструкції обумовлена тим, що дієслова із значенням мети, мовлення, розумової діяльності вказують на дію, позначену інфінітивом, у майбутньому, а дієслова емоційного сприйняття передають мимовільні дії, що не залежать від волі мовця, чим і пояснюються поодинокі випадки об'єднання дієслівних лексем цих груп в одній інфінітивній структурі як в англійській, так і в українській мові, оскільки більш природнім для обох мов є поєднання лексем з груп, що подібні за своїми характеристиками, наприклад: *He promised to seek that letter* (Він обіцяв пошукати той лист);

2) можливі випадки, коли відсутність сполучуваності є наслідком несумісності позитивної і негативної семантики дієслів, які формують конструкцію, наприклад, в англійській мові дієслово *to hope* (сподіватися) сполучається з інфінітивом тільки тих дієслів, які мають позитивне значення: *It was not by mere achievement that he could hope to win her* (J.London) (Це було непростим (серйозним, значним) досягненням, що він міг сподіватися перемогти її) – лексична семантика цього слова не дозволяє йому сполучатися з дієсловами, що передають негативне значення (пор. *We hope to fail* – Ми сподіваємося провалитися (зазнати невдачі, поразки)), причому в українській мові спостерігається те саме, що й в англійській;

3) але деякі фінітні дієслова англійської мови, які можуть приєднувати інфінітив з об'єктним значенням, на відміну від інфінітивних форм із семантикою суб'єкта, рідко вживаються з лексемами причиново-наслідкової семантики, а саме: *to advise* “радити”, *to allow* “дозволяти”, *to make* “робити”, *to permit* “дозволяти”, *to recommend* “рекомендувати”, наприклад: *I advised him to get her to come to our place* (букв. “Я порадив йому вирішити відправити її до нас”). Як в англійській, так і в українській мові речення такого типу цілком відповідають чинним нормам граматики, проте, внаслідок утворення в них “паралельних структур” [Родионова 1978], такі конструкції стають незграбними (в комунікативному плані), а отже, – й неприйнятними, а їх вживання – небажаним, з чого можемо зробити висновок, що причиною обмеженої сполучуваності може стати і структура речення (хоча такі випадки слід вважати не регулярними, а такими, що залежать від особливостей сполучування лише певної групи дієслівних лексем).

Отже, значення дієслова безпосередньо прогнозує структуру, до якої воно входить, і навпаки – семантика

лексеми визначається в межах певної синтаксичної конструкції, залежно від її (лексеми) лексичної і граматичної семантики, внаслідок чого у словникових дефініціях, як правило, вказується модель сполучуваності, в якій реалізується певне значення на рівні класів слів – частин мови [Гинзбург и др. 1975, с.5], або сполучуваності дієслова з певними класами слів і певними членами речення. На нашу думку, такі моделі демонструють тільки взаємодію окремо взятих лексем, тобто поза структурою речення, що зводить значення зроблених на основі аналізу відповідних даних висновків до формалізованих узагальнень, оскільки найважливіша, на наш погляд, функція дієслова – визначення загальної структури усього речення – до уваги не береться. Крім того, враховуючи той факт, що глибинний і поверхневий рівні речення взаємозначаються, то слід говорити не тільки про зміни на формальному рівні під впливом глибинної семантики, а й про вплив семантичного наповнення синтаксичних позицій на (глибинну) семантику як одичної лексеми (зокрема дієслівної), так і на семантичну будову усього речення загалом і в англійській, і в українській мові.

В одній з попередніх публікацій ми вже робили спроби проаналізувати випадки реалізації глибинних об'єктних відмінків у поверхневій структурі сучасного англійського речення у зіставленні з українським за допомогою не іменної групи, а через уведення спеціалізованого комплексу з об'єктною семантикою в англійській мові, якому в українській відповідає підрядна частина в межах складнопідрядного речення (як правило, підрядна додаткова), або безпосередньо підрядним реченням (підрядним додатковим – Object Clause) англійської мови із збереженням об'єктного значення, яке також перекладалося українською мовою складнопідрядним реченням з підрядним додатковим [Путіліна 2004, с. 83]. Враховуючи специфіку сполучуваності дієслівних лексем, які виступають центром пропозиції речення і можуть допускати або не допускати вияв глибинного об'єктного значення, видається доцільним повернутися до розгляду тих випадків, коли об'єкт репрезентований підрядним реченням, причому на особливу увагу, на нашу думку, заслуговують складнопідрядні речення, в яких головна частина в англійській мові представлена конструкцією *I mean*, якій в українській мові може відповідати як просте двоскладне речення: *Я думаю, Я вважаю, Я маю на увазі*, так і односкладне безособове речення: *Вважається, Мається на увазі (мною)*, тобто в англійській мові в головній частині обов'язково буде представлений суб'єкт, що репрезентуватиметься за допомогою дейктичних знаків *I* та *it*, а в українській мові суб'єкт у таких реченнях може бути не тільки формально представленим, але й, на відміну від англійської, може бути імпліцитним.

У сучасній англійській мові, крім вже вказаних вище значень, у моделі “*Subject + V + Clause*” (“суб'єкт + дієслово-предикат + підрядне речення”) дієслово *mean* може ще мати значення “*signify*” (“представляти”, “виражати”), “*be likely to produce a result*” (букв. “бути можливим (вірогідним)”, “приводити (призводити) до результату”) [Хорнбі 1994], які ще більшою мірою наближають англійські складні речення з дієсловом *mean* до українських відповідників із безособовою головною частиною, оскільки в таких реченнях суб'єкт є суто формальним, перетворюючись на граматичний елемент без семантичного наповнення (маємо на увазі лексичну семантику). Крім того, семантика і функції цього дієслова в конструкціях “*I mean + Clause*” та “*It mean + Clause*” різні, що не може не позначатися на семантиці усього речення загалом та реалізації об'єктного значення зокрема.

Якщо розглядати модель “*I mean + Clause*”, то структура *I mean* в сучасній англійській мові виступає одним із засобів репрезентації еквівалентності попереднього і наступного висловлювань, тобто виконує роль **конектора** (від англ. *to connect* - зв'язувати, з'єднувати) – засобу зв'язку в синтаксичних побудовах, що ґрунтуються на відношеннях еквівалентності [Погосян 1990, с. 68]. Але нас цікавить, в першу чергу, не ступінь вияву відношення еквівалентності у реченні, а те, яким чином структури типу *I mean* впливають на реалізацію глибинного об'єктного значення в межах складного (зокрема складнопідрядного) речення і визначають поверхневу організацію усього речення. На нашу думку, конструкції-конектори, наприклад, *I think* (*Я думаю*), *I consider* (*Я вважаю*), *I decide* (*Я вважаю / вирішую*) тощо, за своїм значенням як в англійській, так і в українській мові найчастіше наближаються до вставних конструкцій, передбачаючи при цьому безпосередню реалізацію об'єктного значення у підрядній частині, наприклад: *I began to relax, after all. I mean I finally quit worrying about whether they'd catch me or not* (*J. Salinger*) (*Я, нарешті, розслабився. Я маю на увазі, що я кинув хвилюватися через те, схоплять вони мене чи ні*). У цій моделі включення елемента-конектора є суто формальним, оскільки він виконує функцію „метатекстового оператора”, як зазначає А.Вежбицька, тобто це компонент, який є „метаплеоназмом (до метаплеоназмів належать висловлення, що ґрунтуються на явному чи прихованому „говорю” (цит. за [Погосян 1990, с.70]). Відповідно, можна зробити висновок, що такий конектор може бути інтерпретований як *I mean to say* (букв. “Я маю сказати, що...”), а модель “*I mean + Clause*” містить імпліцитний компонент *to say* (*говорити*), чим, на наш погляд, пояснюється той факт, що дієслову *mean* у цій моделі притаманне значення, яке, за словниками А.Хорнбі [Хорнбі 1994] та Р.Гинзбург [Гинзбург 1975], воно реалізує у конструкції, що відповідає схемі „*Subject + Verb + (not) to Infinitive*” (“суб'єкт + дієслово-предикат + (не) + інфінітив”) (Пор. реалізацію цього ж дієслова у межах простого або складносурядного речення, де воно є повнозначним (повнозначним), хоча такі речення у тій частині (якщо йдеться про складносурядне речення), яка містить лексему *mean*, будуються за тією ж моделлю, що й головна частина складнопідрядного речення, де *I mean* пропонується розглядати як конектор, напр.: *I mean to call, but I forgot* – *Я збирався зателефонувати, але забув*).

Аналогічною є ситуація щодо моделі “*It mean + Clause*”, в якій особовий займенник *It* (букв. *Він, вона* (про неїстоту), *воно*) виконує функцію субститута, тобто елемента, який не заповнює позицію суб’єкта, як того можна було б чекати від особового займенника, а заміщує попереднє висловлення, що дозволяє говорити про те, що в аналізованій структурі дієслівна лексема *mean* зберігає те саме значення, що і в моделі “*I mean + Clause*”, проте конструкція із займенником має свою специфіку, оскільки, внаслідок максимального наближення головної частини відповідної будови у межах складнопідрядного речення до безособового речення (в англійській мові – семантично, в українській – і за семантикою, і за формою), в англійській мові дієслово *mean* переосмислюється і набуває значення „*be serious*” („*бути серйозним*”, „*серйозно*”, „*справді*”), „*be not joking*” (букв. „*не жартувати*”), надаючи реченню загалом характеру підтвердження щирості мовця, що водночас не створює перешкод для реалізації значення глибинних об’єктних відмінків, наприклад: *It mean the more expensive the school is the more crooks it has* – *Справді, чим дорожчою є школа, тим гіршою (зінсованішою) вона є* (J.Salinger).

Крім того, слід зазначити, що обов’язковим елементом в аналізованих моделях зокрема та в будь-якому складнопідрядному реченні загалом як в англійській, так і в українській мові є комплементаризер (complemetizer), тобто формальний компонент, за допомогою якого у поверхневій структурі оформлюється глибинне підрядне речення, що виступає у реченні у функції “додатка” (“комплемента”) (згідно з теорією трансформаційних граматик), причому в обох мовах він застосовується до дієслів, що керують підрядним додатковим реченням, а також для подальших трансформацій за участю цих елементів [Филлмор 1981, с. 412; Путіліна 2004, с.81]. У функції комплементаризера в сучасному англійському реченні, що репрезентує об’єктну семантику, зокрема у складнопідрядному реченні з підрядним додатковим, у переважній більшості випадків виступає сполучник *that* (“*що*”), який розпочинає підрядну частину і може бути експліцитно вираженим у реченні, а може бути й імпліцитним, тобто формально відсутнім, але семантично прогнозованим структурою речення, наприклад: *I think (that) he has returned* (*Я подумав, що він повернувся*); *I mean that she is the best person for this job* (*Я мав на увазі, що вона – найкраща кандидатура для цієї роботи*).

На нашу думку, заслуговує на увагу і той факт, що глибинні об’єктні відмінки, зокрема об’єкти (O) як найбільш нейтральний у семантичному відношенні відмінок чогось, що може позначатися іменником, роль якого у дії або стані, позначених дієсловом, зумовлюється або визначається безпосередньо семантикою дієслова, можуть бути представлені не тільки у складнопідрядному реченні з однією підрядною частиною, але й у складнопідрядному реченні з кількома підрядними в обох мовах. Саме позицію об’єктива може заповнювати підрядна частина у поверхневій структурі речення, наприклад: *The newspaper report that the delegation has arrived and that the negotiations will begin to-morrow* (*Газети повідомляють, що делегація прибула і що переговори розпочнуться завтра*), де обидва підрядні речення стосуються одного і того ж дієслова-предиката головного речення (*report* – “*повідомляють*”), відповідають на питання **what? що?**, виступаючи додатковими реченнями як в англійській, так і в українській мові (за логіко-граматичною класифікацією речення, яка, на наш погляд, є зручнішою, враховуючи, що нашою метою є зіставний аналіз структури речень в українській та англійській мовах, оскільки застосування, у даному випадку, семантико-синтаксичної класифікації створює певні ускладнення щодо аналізу англійського речення, а формально-граматична класифікація не має безпосереднього відношення до вивчення специфіки вияву глибинної об’єктної семантики), отже, значення об’єкта поширюється на обидві підрядні частини. Але узагальнене об’єктне значення може бути представлене і одним підрядним реченням у межах складнопідрядного з кількома підрядними, наприклад: *He said that the agents would send us a telegram as soon as the steamer arrived* (*Він сказав, що агенти надішлють нам телеграму, як тільки прибуде пароплав*), де перше підрядне речення є додатковим і стосується дієслова-предиката головної частини (*said* – *сказав*), тобто є реалізатором об’єктного значення, а друге підрядне (підррядне часу) – стосується дієслова-предиката першого підрядного (*would send* – *надішлють*).

Але реалізація глибинного об’єктного значення на поверхневому рівні речення в сучасній англійській мові не завжди здійснюється через формально ускладнене речення зі спеціалізованим комплексом чи підрядну (підрядні) частину в межах складнопідрядного речення, а й засобами простого речення, що міститиме компонент, який, на нашу думку, виконує функцію, подібну до конектора у складнопідрядному реченні, оскільки, власне, не є семантично повнозначним, а, насамперед, сприяє граматичному оформленню речення і передає значення прагматичної настанови мовця (що, на наш погляд, дозволяє говорити вже не про семантично і формально елементарне, а про семантичне ускладнене речення як в англійській, так і в українській мові), при цьому в ролі такого компонента можуть виступати модальні дієслова (Modal Verbs): *can, may, must, need* (в українській мові реченням з модальними лексемами відповідають такі саме конструкції із дієсловами з модальним значенням, наприклад: “*can*” – “*можу*”, “*may*” – “*можу*”, “*must*” – “*мушу*”, “*may* (повинен)” (щось *робити*), “*need*” – “*треба*”: *She can do it herself* (*Вона може зробити це сама*); *I must speak to him* (*Я маю (повинна) поговорити з ним*). Модальні дієслова не вживаються самостійно, а тільки у поєднанні з інфінітивом смислового дієслова, позначаючи можливість, здатність, вірогідність, необхідність виконання дії, оскільки вони є недостатніми дієсловами (Defective Verbs) [Качалова, Израилевич 2000, с. 220], що пояснюється відсутністю повної парадигми форм, порівняно з іншими дієслівними лексемами в сучасній англійській мові (лексеми *can* і *may* мають тільки форму теперішнього і минулого часу – *could* і *might* відповідно, а лексеми *must, need* – тільки

форму теперішнього часу), що і дає підстави для визначення модальних елементів у межах простого речення як конекторів, що передбачають реалізацію об'єктного значення у подальшій частині речення, наприклад: *He may know her address* (*Він може знати її адресу* – особливістю англійських речень з дієсловом *may* є й те, що вони передбачають й інший варіант перекладу, де безпосередньо представлятиметься об'єктне значення, а модальне дієслово втрачає прямий зв'язок з дієсловом-предикатом і перебирає на себе роль вставного компонента, надаючи реченню нового відтінка значення – ймовірності, невизначеності дії, припущення щодо факту (або обставин) її реалізації, тобто тому самому реченню *He may know her address* може відповідати речення з вставним елементом в українській мові із значенням припущення – *Можливо (ймовірно, вірогідно), він знає її адресу*); *You need a long rest* (*Вам потрібен тривалий відпочинок / Ви потребуєте тривалого відпочинку*)).

Говорячи про репрезентацію глибинної об'єктної семантики на формально-поверхневому рівні сучасного англійського речення, зокрема у межах простого (формально або семантично) ускладненого речення, не можна не згадати про ускладнення (фактично, перебудову) його структури внаслідок взаємозаміни формальних позицій підмета і додатка на формальному рівні (суб'єкта і об'єкта на семантичному) як в англійській, так і в українській мові за допомогою пасивного стану (the Passive Voice), що обумовлюється здатністю транзитивних лексем, які залишаються одним з основних засобів репрезентації значення об'єктних відмінків в обох мовах, набувати форм і активного стану, і пасивного. Таким чином, це дозволяє передавати значення одного і того самого глибинного відмінка на рівні поверхневої реалізації речення під різним кутом зору, а саме: з позиції суб'єкта-виконавця дії та з позиції об'єкта, що піддається впливу з боку суб'єкта, наприклад: *The sun attracts the planets* (*Сонце притягує планети*) – дієслово-предикат вжито у формі активного стану, а елементи семантичної структури прямо співвідносяться з елементами формальної будови речення як в англійській, так і в українській мові, оскільки суб'єкт "*sun*" ("*сонце*") заповнює позицію підмета, а об'єкт "*planets*" ("*планети*") – додатка, а в реченні *The planets are attracted by the sun* (*Планети притягуються сонцем*) об'єктна семантика зберігається в обох мовах, але на формальному рівні речення суб'єкт переміщується у позицію додатка, а на його місці з'являється об'єкт (тобто у цьому випадку ми маємо справу із заміщенням синтаксичної позиції підмета, або з формальним підметом), що вмотивовує розгляд речень подібної структури не як простих, а як простих (формально) ускладнених конструкцій.

Отже, глибинна структура як англійської, так і української мови характеризується певним набором глибинних компонентів, зокрема глибинних об'єктних відмінків, спільних для обох мов, проте їх реалізація на поверхневому рівні кожної з мов буде підпорядкована власним правилам граматики. Водночас можна говорити про спільність основних принципів репрезентації семантики об'єкта на формальному рівні речення в англійській та українській мовах, а саме: врахування граматичної і лексичної сполучуваності компонентів речення, зокрема дієслова-предиката й керованого іменника, іменної групи, інфінітива або підрядної частини (в межах складнопідрядного речення), при цьому межі сполучуваності дієслівних фінітних лексем з інфінітивом можуть визначати такі чинники: 1) несумісність сем – категорійних ознак, наприклад, "*діяльність агенса-істоти*" – "*діяльність агенса-неістоти*", "*довільність дії*" – "*мимовільність дії*", 2) несумісність позитивної та негативної семантики, 3) певні структурні обмеження; чітке визначення ролі транзитивних і нетранзитивних лексем у передачі значення об'єкта; прогнозування подальшої структури речення (простого формально і семантично ускладненого та складнопідрядного) за допомогою конектора.

Отримані результати репрезентують особливості реалізації глибинних об'єктних відмінків на поверхневому рівні, а також специфіку організації конструкцій поверхневого рівня сучасного англійського речення у зіставленні з українським, зокрема складних (складнопідрядних) та ускладнених (формально і граматично) структур як репрезентантів глибинної об'єктної семантики, і можуть бути використані для подальшого зіставного аналізу взаємодії глибинних і поверхневих структур зі значенням об'єкта на матеріалі української та англійської мов.

Література

- Андреев 1975: Андреев Н.Д. Структурно-вероятностная типология отношений между семантикой слова и его грамматическими категориями // Типология грамматических категорий: Меццианиновские чтения. – М.: Наука, 1975. – С. 74-93.
- Балли 1955: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
- Вежбицка 1978: Вежбицка А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 8. – М.: Прогресс, 1978. – С. 402-421.
- Вопросы 1986: Вопросы романо-германского языкознания. Семантика и синтаксис. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – 135 с.
- Гак 1976: Гак В.Г. К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 73-92.
- Гинзбург и др. 1975: Гинзбург Р., Хидекель С., Медникова Э., Санкин А. Глагольные словосочетания в современном английском языке (Verbal Collocations in Modern English). – М.: "Просвещение", 1975. – 302 с.

- Зернов и др. 1988: Зернов Б.Е., Варшавская А.И., Чахоян Л.П. и др. Спорные вопросы английской грамматики. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1988. – 208 с.
- Кацнельсон 1972: Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
- Качалова, Израилевич 2000: Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами. – М.: ЮНВЕС ЛИСТ, 2000. – 717 с.
- Крылова, Гордон 1999: Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 448 с. – На англ. яз.
- Мухин 1987: Мухин А.М. Системные отношения переходных глагольных лексем (на материале английского и русского языков). – Л.: Наука, 1987. – 291 с.
- Палмер 1982: Палмер Ф.Р. Семантика (очерк) = Palmer F.R. Semantics. A new outline. – М.: Высш. шк., 1982. – 111 с.
- Погосян 1990: Погосян В.А. Зависимость семантики и функций глагола mean от наполнения позиций субъекта и объекта // Лексическая, категориальная и функциональная семантика: Межвузовский сборник научных трудов / Под. ред. К.А. Гузеева. – Л.: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1990. – С. 68-73.
- Путіліна 2004: Путіліна О.Л. Об'єктні відмінки у глибинній структурі сучасного англійського речення у зіставленні з українським // Функціонально-комунікативні аспекти граматики тексту / Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 76-85.
- Путіліна 2005: Путіліна О.Л. Об'єктні відмінки у глибинній структурі сучасного англійського речення у зіставленні з українським (комплекс з інфінітивом) // Функціоналізм як основа лінгвістических досліджень: Сб. научн. докладов XII международной конференции по функциональной лингвистике. – Ялта: ТНУ им. В.И.Вернадского, 2005. – С.277-279.
- Путіліна 2005а: Путіліна О.Л. Семантика об'єкта у поверхневій структурі сучасного англійського речення у зіставленні з українським // Лінгвістичні студії. – Випуск 13. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 213-218.
- Родионова 1978: Родионова А.А. Причины ограничения сочетаемости финитных глаголов с инфинитивом // Вопросы лингвистической семантики / Под ред. М.Ф.Чикурова. – Тула: Тульский госпедин-т им. Л.Н.Толстого, 1978. – Вып. 2. – С. 55-59.
- Телия 1976: Телия В.Н. Семантический аспект сочетаемости слов и фразеологическая сочетаемость // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 244-267.
- Тетерина 1996: Тетерина И.Л. Механизм смысловой совместимости прилагательного и существительного в атрибутивном словосочетании // Лексическая, категориальная и функциональная семантика: Межвузовский сборник научных трудов / Под. ред. К.А. Гузеева. – Л.: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1990. – С. 78-85.
- Филлмор 1981: Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10. – М.: Прогресс, 1981. – С. 369-495.
- Хомський 2000: Хомський Н. Роздуми про мову. – Львів: Ініціатива, 2000.- 352с.
- Хорнби 1994: Хорнби А.С. Oxford Progressive English for Learners. – М.: Буклет. – 1 Book. – 1994. – 195 с.; 2 Book. – 1994. – 238 с.; 3 Book. – 1994. – 277 с.
- Худяков 1990: Худяков А.А. Взаимодействие лексической и грамматической семантики в собирательных существительных // Лексическая, категориальная и функциональная семантика: Межвузовский сборник научных трудов / Под. ред. К.А. Гузеева. – Л.: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1990. – С. 108-113.
- Шендельс 1982: Шендельс С.И. Совместимость / несовместимость грамматических и лексических значений // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 78-82.
- Штерн 1998: Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопед сл. – К.: АрпЕк, 1998. – 336 с.
- Шубин, Сытель 1968: Шубин Э.П., Сытель В.В. Грамматика английского языка. – М.: «Просвещение», 1968. – 319 с.
- Ярцева 1968: Ярцева В.Н. Взаимоотношение грамматики и лексики в системе языка // Исследования по общей теории грамматики. – М.: Наука, 1968. – С. 29-41.
- Burt 1971: Burt M.K. From deep to surface structure. – New York, Evanston, San Francisco, London.: Harper & Row, 1971. – 256 p.
- Delahunty 1994: Delahunty G.P. Language, Grammar, and Communication. – New York ets.: MCGRAW-HILL, 1994. – 442 p.

The article continues the cycle of publications devoted to the observations of the specifics of interaction between deep and surface levels of sentence in the opinion of the theory of case grammar, in particular regularities of representation of deep Objective meanings on the level of surface structure of semantic and syntactic organization of present-day English sentence in comparison with Ukrainian one are settled.

Keywords: grammatical combinating, complementizer, connector, lexical combinating, transitive words, finite verbs.

Надійшла до редакції 25 серпня 2005 року.

ББК Ш 12=411.4*22+ Ш 12=432.1*22

УДК 811.161.2'367+811.111'367

АВТОРИЗОВАНЕ СПРИЙНЯТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

У статті аналізується функціонально-семантичне навантаження авторизованих конструкцій із семантикою сприйняття у світі сучасних синтаксичних концепцій. Зокрема, зроблено спробу визначити особливості ускладнення семантики речення через наявність у ньому авторизованих пропозицій сприйняття.

Ключові слова: категорія авторизації, суб'єкт сприйняття, пропозиція, семантично ускладнене речення.

Взаємовідношення мови і автора лежить в основі антропоцентричного підходу до аналізу мовленнєвої діяльності. У центрі комунікативної мовної концепції завжди була і залишається людина, що сприймає і осмислює світ, формує і структурує своє повідомлення про нього. Вияв позиції мовця – автора, творця конкретного висловлення – одне з пріоритетних завдань сучасної лінгвістики. З поняттям „автора” пов'язане питання про відбір мовних засобів та способи структурування речення у процесі синтаксичної номінації та номінативної деривації. У безперервному зв'язку з найновішими аспектами вивчення синтаксичних одиниць на сучасному етапі (праці Н.Д.Аругюнової, І.Р.Вихованця, М.В.Всеволодової, В.Г.Гака, К.Г.Городенської, Н.В.Гуйванюк, А.П.Загнітка, Г.О.Золотової, В.Д.Шинкарука та ін.) перебуває і поняття **авторизації** і **авторизованого ускладнення речення**, що стали предметом нашого дослідження.

Актуальність статті полягає в вирішенні проблеми, пов'язаної з семантичною комплікативністю речення, сприяє створенню комплексного адекватного опису механізмів ускладнення граматичної та семантичної структури речення.

Метою роботи є визначення особливостей збільшення семантичного об'єму речення через наявність у ньому авторизованих пропозицій сприйняття.

Семантико-синтаксичний рівень реченнєвої структури повною мірою корелює з певною ситуацією, що відображається тією чи іншою структурою. В організації реченнєвої структури для передачі інформації про ситуацію чи подію суттєвим для мовця виступає встановлення опорних точок творення комунікативної одиниці – вичленування зв'язків між реаліями дійсності. Їх виразником постає предикат, застосування якого зумовлює заповнення внутрішньосемантичних пустот предиката, тому що реченнєва структура постає відтворюваною, а саме вона є основним засобом творення комунікативних одиниць. Тому для мовця базовим виступає предикат як центр пропозиції [Загнітко 2001, с.126].

Розгляд семантичної структури слід здійснювати з обов'язковим урахуванням типу предиката, його лексико-семантичної природи, від якої безпосередньо залежить кількість учасників дії та їх рольовий статус. Доречним видається у цьому випадку зауваження В.Г.Адмони, який досліджуючи суб'єктивну модальність говорив, що не дивлячись на розмаїття засобів вираження модальності, „центр тяжесті... лежить саме у системі дієслова” [Адмони 1955, с.178].

З іншого боку важливість акценту на предикаті вмотивована положенням про двоїсту природу людини у процесі пізнання. Мається на увазі можливість людини бути суб'єктом і об'єктом цього процесу. Так суб'єктивний простір постає інертною величиною без енергії впливу об'єктивної дійсності, а така енергія, дієвість світу закладена в предикаті.

З огляду на вищезазначені аргументи, у вираженні потенційної семантики сприйняття категорії авторизації домінувальною вважаємо семантику дієслова авторизувальної частини і першочергово значення лексико-семантичних груп дієслів сприйняття, які відповідають основній функції авторизації – виявляти суб'єкта, джерело, автора **сприйняття**, констатації чи оцінки, а подекуди й вказувати на характер сприйняття [Золотова 1973, с. 263].

Сприйняття – універсальна категорія людської свідомості, і тому, лексика, що змальовує процес сприйняття, може претендувати на статус універсальної. В лінгвістиці добре відомі дослідження А.Вежбицької, присвячені семантичним універсаліям [Вежбицька 1996]. Менш відомим у нашій державі є підхід до цієї проблеми, вперше чітко викладений у монографії Б. Берліна та П. Кея [Berlin, Kay 1969] „Базові кольоропозначення”, що стала орієнтиром для типологічних досліджень, присвячених темі сприйняття.

Слід зазначити, що дієслова сприйняття в англійській мові в 70-ті роки були предметом дискусій [Carlan 1973; Cooper 1974a, b; Gruber 1967; Thompson 1976; Rogers, 1971; 1972; 1974]. Попри різні підходи до визначеної проблеми, можна виділити основні положення, що об'єднують майже всі теорії учасників цієї дискусії:

1. Дієслова сприйняття поділяються на три групи. Е.Роджерс пропонує називати їх **когнітивні, активні та дескриптивні** дієслова [Rogers 1971, р. 206], наприклад (для модальності слуху): когнітивне дієслово – *to hear* ‘чути’, активне дієслово – *to listen* ‘слухати’, дескриптивне дієслово – *to sound* ‘звучати’.

2. Дескриптивні дієслова за своїми семантико-синтаксичними ознаками більше тяжіють до когнітивних дієслів, ніж до активних [Rogers 1972].

3. Якщо певний синтаксичний процес відбувається з дієсловами слуху, дотику, смаку та нюху (хоча б однієї з цих модальностей), то він відбувається і з дієсловами зору [Cooper 1974a].

4. „Периферійних”, або метафоричних значень у дієслів зору виявляється набагато більше, ніж у дієслів слуху, нюху та смаку.

5. Слова на позначення зорового сприйняття, більшою мірою підлягають афіксації (наводиться 17 афіксальних слів для модальності зору, 10 – для слуху, 8 – для дотику, 9 – для смаку та 6 – для нюху) [Cooper 1974b].

6. Тільки дієслова зору, слуху та дотику (*бачити, чути, відчувати, to see, to hear, to feel*) можуть мати так зване „абстрактне” значення [Caplan 1973].

Останнє зауваження дає можливість стверджувати, що дієслова сприйняття об’єднують значення власне фізичного та розумового сприйняття. При цьому “дієслова сприйняття” мають однаковий денотат – одну і ту саму частину об’єктивної дійсності – сприйняття світу органами почуттів... Одні вказують на сприйняття загалом – сприйняття когось або чогось у той чи інший спосіб – інтуїтивно, розумово, за допомогою органів почуттів; інші вказують лише на сприйняття, здійснене за допомогою певних органів” [Лядова 1978, с.36].

Найбільш ґрунтовне дослідження дієслів сприйняття в типологічному аспекті проведене О. Вибергом [Viberg 1983a]. Автор зібрав та проаналізував дані 53 мов, що належать до 14 мовних груп. Незважаючи на те, що палітра можливих реалізацій семантичного поля сприйняття дуже різноманітна, О. Вибергу вдалося зробити декілька важливих узагальнень.

Перше з них стосується модальностей зору та слуху (які вже розглядалися Т.Скоувелом [Scovel 1983]). Існують мови (наприклад, хінді), в яких є тільки одне дієслово для вираження значень ‘бачити’ та ‘дивитися’. В окремих мовах (наприклад, у сучасній грецькій) є різні дієслова для вираження значень ‘бачити’ та ‘дивитися’, але тільки одне для ‘чути’ та ‘слухати’. Нарешті, є мови, в яких, як в українській і англійській, наявні всі чотири дієслова (бачити – дивитися, чути – слухати, to see – to look, to hear – to listen), а немає такої мови, в якій би було одне дієслово для ‘бачити’ і ‘дивитися’ та два різних дієслова для ‘слухати’ та ‘чути’.

Наступний важливий результат дослідження О.Віберга – це ієрархія сенсорних модальностей: зір > слух > дотик > нюх та смак. Зміст цієї ієрархії такий: дієслово, що знаходиться ліворуч цієї шкали, може мати додаткове значення, що покриває одну або декілька модальностей, які знаходяться праворуч.

Особливо слід відмітити співвідношення аналізованої ієрархії зі схемою, запропонованою С.Ульманном [Ullmann 1963] для прикметників на позначення відчуття. С.Ульманн досліджував синестезію (на матеріалі англійської поезії XIX в.). Статистичний аналіз переходу значення прикметника з однієї модальності сприйняття в іншу показав, що основним джерелом метафоричних запозичень є модальність дотику, потім модальності температури, смаку, нюху, слуху і, нарешті, зору: дотик > температура > смак > нюх > слух > зір.

Аналіз дієслів сприйняття показав, що у деяких мовах дієслова сприйняття взагалі можуть бути відсутніми як лексичні одиниці, в інших, як в українській та англійській, є окремі слова для всіх п’яти модальностей сприйняття. З огляду на це можливою, на думку О.Віберга, постає класифікація мов залежно від кількості базових дієслів сприйняття. [Viberg 1983b]

У межах нашого дослідження суттєвим є висновок про те, що українська й англійська мови у мовній реалізації універсальної категорії пізнавального процесу – категорії сприйняття – мають дієслова для всіх модальностей, як-от: зору, слуху, дотику, смаку, нюху. Наступним важливим етапом є визначення можливостей цих дієслів вводити авторизувальне значення.

Конструкції із семантикою слухового і зорового сприйняття є найуживанішими і відрізняються не тільки розмаїттям граматичних структур, але є найбільш вивченими з погляду їхніх структурно-семантичних особливостей [Золотова 1982, Вежицька 1986, Башкова 1995]. Дослідники розглядають авторизовані висловлення зорового і слухового сприйняття як „структури, організовані визначеним комплексом семантико-значенневих компонентів”: 1) суб’єкт сприйняття, 2) об’єкт сприйняття і 3) процес сприйняття [Золотова 1982, с.222]. Ситуація зорового чи слухового сприйняття реалізується у таких варіантах:

1. Суб’єкт сприйняття → процес сприйняття → об’єкт сприйняття.

2. Об’єкт сприйняття → його вплив на суб’єкт сприйняття → суб’єкт сприйняття.

Перцептивні дієслова залежно від ситуації сприйняття формують відповідно прямі та конверсивні конструкції: *Аж ось чую тихий глас матушки моєї* (Я.Баш) – *Мені їх любі слова чуються, я їх кохання спочуваю, в мене серце схиє* (Марко Вовчок). *Деся після ранку бачили сліди його куль* (Ю. Яновський) – *Він бачиться Вершиником у нашій літературі* (М.Острик). Особливість конверсивної конструкції визначається незалежністю предикативної ознаки від волі суб’єкта, невимушеністю, інволютивністю сприйняття. Автори „Коммуникативной грамматики русского языка” вважають недоречним відносити такі конструкції до безособових, а пропонують називати їх деміпасивними [КГРЯ, с.126].

Часто значення інволютивності сприйняття набуває відтінків уявлення, напр.: *мариться, ввижається, видається* тощо.

Система англійської мови не передбачає певної структурної організації для вираження безособових, неозначено-особових, узагальнено-особових значень (пор.: відповідні типи односкладних речень в українській мові). Вважається, що для виділення односкладних речень (one-member sentences) не існує синтаксичних

підстав. Безособові, неозначено-особові чи узагальнено-особові значення диференціюються лише з огляду на семантику суб'єкта, а не речення [Khaimivich 1967, с.253].

Вибір моделі багато в чому визначається а) характером сприйняття (активне/цілеспрямоване, пасивне/мимовільне) і б) регістром мови: репродуктивним чи інформативним.

Активне сприйняття виражають предикати зі значенням ставлення авторизатора до дійсності, тобто такі, що передають позицію суб'єкта сприйняття. Інша категорія перцептивної лексики – предикати пасивного сприйняття – формують у висловленні „модальну рамку спостереження” [Вольф 1989, с.68]. Часто суб'єкт-спостерігач не виражає власних емоцій чи почуттів, а лише констатує про почуття інших. У наведених прикладах суб'єкт активного сприйняття підкреслений прямою лінією, а суб'єкт-спостерігач привічливо: *Дивлюсь – і Хмарами півнеба замостило, На Сонечко мов нічю налягло* (П.Гулак-Артемівський). *На її виду виявлялась клопітливість та задуманість* (І.Нечуй-Левицький). *I watched her closely* (Greene). *And nobody else was seen to enter No. 14* (Christie).

Найуживанішим серед дієслів пасивної перцепції, які вводять „модальну рамку спостереження”, є дієслова *здаватися, to seem*. Наприклад: *Йому все яблуна здавалось, Покою не було очам* (І.Котляревський). *In a moment she thought she heard the step of some person. Yet the sound seemed not to come from behind...* (Walpole). *La Motte called to Peter, and ordered him to drive to a thickly embowered spot that appeared on the left* (Radcliffe).

„Пасивність” аналізованої лексики полягає в тому, що вона здатна виражати дійсність як факт сприйняття без обов'язкової експлікації власне суб'єкта сприйняття. У цьому розумінні використання певних лексем у активних конструкціях стає функціонально рівнозначним вживанню інших предикатів в пасивних структурах. Різниця полягає в тому, що в пасивних конструкціях часто репрезентована не позиція окремого суб'єкта-спостерігача, а колективний погляд: *It affected all present; but none as much as Lady Booby, who left the room in an agony, which was but too much perceived and not very charitably accounted by some of the company* (Fielding)

До ряду мовних засобів подібних за значенням з дієсловами *здаватися, to seem*, належать слова, які репрезентують авторизоване сприйняття шляхом зіставлення типу *виглядати як, бути схожим на, мати вигляд наче; look, look as if as though, look like*. На здатність формантів порівняння виражати погляди персонажів твору в межах авторської оповіді звернула увагу Н.П.Віт. Дослідниця зауважує, що саме цією функцією пояснюється „їх нечастотність використання контактно з такими лексичними засобами суб'єктивації як неозначені та вказівні займенники, прислівники часу, місця, модальні дієслова зі значенням припущення” [Віт 1984, с.55].

Семантикою пасивного сприйняття часто передається імплікація суб'єкта авторизації: *I ranтом крик: чийсь діти кричать* (Є.Кротевич); *Заходила ніч. Десь неподалеку чувся грізний гуркіт* (І.Цюпа). *Missis looks stout and well enough in the face* (Bronte). *His voice was deep and resonant* (Maugham). Поява такого типу структур у художньому творі характеризує не стільки образотворчу манеру конкретно взятого письменника, скільки неагентивність сприйняття.

Семантика авторизувальних дієслів й регістрова характеристика висловлення перебувають у діалектичній залежності: семантика дієслова впливає на регістрове забарвлення, а регістр визначає роль дієслова. При визначеності регістрової приналежності висловлення визначальним постає значення спостережувальності / неспостережувальності явища. Так, у репродуктивному регістрі явища дійсності представлені як безпосередньо сприйняті мовцем чи спостерігачем: *Ось чую...Що то ляскотить, В яснім повітрі аж дзвонить? То соловейків спів* (М.Вороний). *I saw Brown enter the room* (Braine).

Яскравим виявом репродуктивного регістру є форма японського хайку, де інформація подається спостерігачем, яким часто є мовець (Я-МР), але суб'єкт-авторизатор не експлікований на формально-граматичному рівні. Пор.:

Холод, ніч, нудьга...

Чути плюскоти весла

десь од берега (М.Лукаш);

Needing above all

silence and warmth, we produce

brutal cold and noise (У.Оден)

Слід зазначити, що авторизувальні висловлення зі значенням сприйняття є обов'язковими компонентами епічного художнього тексту, мають потенційну здатність формувати репродуктивно-описові фрагменти, перебуваючи в ініціальной позиції і володіючи особливим „семантичним радіусом дії” [Льєнко 1981]. Так, у прикладах *„Воронова Шура побачила його відразу. Ті ж сірі, завжди насторожені очі під рудими, кошлатими бровами. Спокійні врівноважені рухи”* (О.Гончар). *When I saw you this morning, Bateman, I seemed to see myself as I was two years ago. The same collar, and the same shoes, the same blue suit, the same energy* (Maugham) авторизувальним із суб'єктом сприйняття (в цьому випадку зорового) є тільки перше речення, а всі інші знаходяться в „семантичному радіусі дії” і містять імпліцитну авторизувальну сему *дивитися / побачити*.

В інформативному реєстрі повідомляється про явища дійсності без зв'язку із їхньою конкретно-часовою і просторовою віднесеністю до суб'єкта мови [КГРЯ, с.393-394]: *Наша українська культура – вияв і витвір генія українського народу* (М.Рильський).

В обох випадках засобами авторизації можуть виступати дієслова з семантикою зорового, слухового сприйняття, що вказують на спосіб одержання інформації про навколишній світ суб'єктом сприйняття і „обумовлюють ситуаційну інтерпретацію об'єкта” [Арутюнова 1976, с.129].

Дієслово *відчувати/відчуватися* є найменш обумовлене семантично, тому що здатне передати широкий спектр відчуттів суб'єкта: а) нюхового: *Приємно було мені відчувати запах прілого листя і соснової смоли* (С.Чорнобривець), б) болісного: *Кайдашиха почувила, що в неї на тім'ї вискочила гуля* (І.Нечуй-Левицький), в) дотикового: *Раптом він відчув, як його рука потрапила в дірку на трубі* (Ю.Яновський) тощо.

Проаналізовані лексеми зі значенням сприйняття здатні експлікувати структурно-семантичні компоненти авторизації (пор.: *Анрі-Жак чув, як їх називали* (Ю.Яновський). *He looked round to see if any acquaintance had yet come in* (J/Lindsay) – повна експлікація. *Дорога проглядалась в бінокль верстов на п'ять* (П.Панч). *His footsteps were heard descending the stairs.* – неповна експлікація).

Здатність імплікувати суб'єкта сприйняття мають лексеми просторової та часової фіксації спостережуваної події. Мова постає виразником того, що процес сприйняття світу тісно пов'язаний із суб'єктивно визначеною щодо просторових та часових відношень точкою відліку, якою є суб'єкт-авторизатор. Часто перцептивна лексика і слова просторово-часової локалізації вживаються в межах одного висловлення. Помітною є регулярна сполучуваність показників просторової локалізації з лексикою зорового сприйняття. *На квартирі він зостав схвильовану Ма, заплакану Анну Симонівну й слідчого* (Ю.Яновський). *The lookouts were immediately above him and he could see the end of a spear projecting over the rook* (Golging). Очевидно така тенденція пояснюється тим, що „коли б ми не спостерігали об'єкт, ми бачимо його десь... Але коли ми чуємо чи сприймаємо нюхом щось, ми чуємо звук і відчуваємо запах будь-де: звук і запах, першочергово, мають доходити до місця, де власне і відбувається сприйняття” [Вежицька 1986, с.368]. На єдності перцепції й локалізації неодноразово наголошували психологи і лінгвісти. „Жоден предмет не сприймається ізольовано. Сприйняти щось – значить присвоїти цьому „чомусь” певне місце в системі, розташувати у просторі, визначити розмір дистанції” [Орленко 1995]. А.Вежицька зауважує про неможливість сприйняття ситуації чи події глобально, якщо не сприйняті всі учасники ситуації, „якщо не видно хоча б місця, де відбувається подія” [Вежицька 1986, с.352].

Дискретне вживання лексики просторової чи часової локалізації також зорієнтоване на вияв суб'єкта-спостерігача. 3-поміж засобів просторової індексальності самостійне авторизувальне значення мають: 1) дійктичні прийменники *перед, поза, над, через, під, beyond, across, past, over, behind*, які пов'язані з авторизатором на основі семантичної ознаки „наближення до/віддалення від спостерігача”; 2) прикметники та прислівники просторової локалізації; 3) дієслова руху.

Маркери часової віднесеності сприйнятої події здатні також самостійно авторизувати висловлення чи розповідь за допомогою лексичних засобів – прислівників часу та граматичних засобів – видо-часових форм дієслова.

Визначені висловлення, в яких наявні показники просторової та часової віднесеності спостережуваної події, логічно віднести до периферійних виявів авторизувальної семантики сприйняття в силу опосередкованості, імплікованості вираження компонентів авторизації.

До групи авторизувальних висловлень із значенням сприйняття Г.О.Золотова відносить і речення з семантикою вияву, тобто сприйняття не тільки конкретних явищ дійсності, але й абстрактних, вважаючи одним з лексико-граматичних критеріїв виділення цього підтипу наявність в авторизувальній моделі дієслів доконаного виду зі значенням результативності, часто ускладненим семантикою несподіваного результату й іноді усуненням суб'єкта авторизації. Однак таке твердження виглядає не цілком правомірним у реченнях, де можна простежити семантичне розходження між авторизованими висловленнями: *Побачила Юнона з неба, що пан Еней на поромах* (І.Котляревський) – *З твоїх листів я побачила, що ти тепло до мене ставишся* (Ю.Яновський); *I saw the two sisters together by themselves* (Austen) – *Edmund saw weariness and distress in her face* (Austen). Очевидно, речення із семантикою вияву, сформовані перцептивними дієсловами, складають площину синкретичних виявів категорії авторизації (пор.: *подивилась – прочитала – побачила → виявила – зрозуміла – усвідомила; looked – saw – found out – understood*), де наявне поєднання авторизувальної рамки з семантикою сприйняття та ментальної діяльності.

Отже, одним із засобів створення поліпропозитивності речення, яка характеризує модально-комунікативний аспект змістового рівня речення, що визначає мовець, є авторизовані конструкції. Типовим засобом ускладнення семантики речення є введення авторизувального дієслова. У мовній реалізації універсальної категорії пізнавального процесу – категорії сприйняття – українська та англійська мови мають дієслова для всіх модальностей, як-от: зору, слуху, дотику, смаку, нюху. Авторизовані висловлення із семантикою сприйняття організовані визначеним комплексом семантико-значенневих компонентів: 1) суб'єкт сприйняття, 2) об'єкт сприйняття і 3) процес сприйняття, які здатні формувати прямі та конверсивні структури. Вибір моделі багато в чому визначається а) характером сприйняття (активне/цілеспрямоване,

пасивне/мимовільне) і б) регістром мови: репродуктивним чи інформативним. Здатність перцептивних дієслів виражати сприйняття як конкретних, так і абстрактних явищ, спричиняє наявність синкретичних типів категорії авторизації. Периферійні вияви категорії авторизації із семантикою сприйняття формують засоби часової та просторової локалізації у їх дискретному вживанні.

Література

1. Адмони 1955: Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. – М., 1955. – С.178
2. Арутюнова 1976: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 384 с.
3. Башкова 1995: Башкова И.В. Грамматика восприятия в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 1995. – 24с.
4. Вежицька 1986: Вежицькая А. Восприятие: семантика абстрактного словаря // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 18. Логический анализ естественного языка: Сб. – М.: Прогресс, 1986. – С.336-339.
5. Вит 1984: Вит Н.П. Языковые средства реализации точки зрения автора и персонажа в несобственно-авторском повествовании. – Дис. канд. филол. наук. – Одесса, 1984. – 234с.
6. Вольф 1989: Вольф Е.М. Эмоциональные состояния и их представления в языке // Лингвистический анализ языка. – М.: Наука, 1989. – С.55-73.
7. Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
9. Золотова 1982: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
10. Ильенко 1981: Ильенко С.Г. О «семантическом радиусе действия» предложения в тексте // Теория языка. Методы его исследования и преподавания. К 100-летию со дня рождения Л.В.Щербы. – Л.: Наука, 1981. – С. 154-159.
11. КГРЯ: Коммуникативная грамматика русского синтаксиса / Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю.- М., 1998. – 524с.
12. Лядова 1978: Лядова Н. Конструкции с глаголами восприятия в современном английском языке. – Дис. канд филол наук. – Иркутск, 1978. – 187с.
13. Орленко 1995: Орленко О.В. Авторизація художнього тексту (на матеріалі британської прози XVIII-XX ст.): Автореф... канд. филол. наук. – Одеса, 1995. – 17с.
14. Berlin, Kay 1969: Berlin B., Kay P. Basic color terms: Their universality and evolution. – Berkeley: University of California Press, 1969.
15. Caplan 1973: Caplan D. A Note on abstract reading of verbs of perception // Cognition. – 1973. – N 2. – P. 269-277.
16. Cooper 1974a: Cooper W.E. Primasy relation among English sensation referents // Linguistics. – 1974a. – N 133. – P. 33-38.
17. Cooper 1974b: Cooper W.E. Primasy relation among English sensation referents // Linguistics. – 1974b. – N 137. – P. 5-12.
18. Gruber 1967: Gruber J. Look and see // Language. – 1967. – Vol. 43. – N 4. – P.937-947.
19. Khaimivich 1967: Khaimivich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. – М: Высшая школа, 1967. – 298с.
20. Rogers 1971: Rogers C.A. Three kinds of physical perception verbs // Papers from the 7th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. – 1971. – P. 206-222.
21. Rogers 1972: Rogers C.A. Another look at flip perception verbs // Papers from the 8th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. – 1972. – P.303-315.
22. Rogers 1974: Rogers C.A. Physical perception verbs in English: A study in lexical relatedness. – London: University Microfilms International, 1974.
23. Scovel 1972: Scovel T.S. A look-see at some verbs of perception // Language Learning. – 1972. – Vol. 21. – P. 75-84.
24. Thompson 1976: Thompson A.S. The role of pragmatic inference in semantics: A study of sensory verb complements in English // Glossa. – 1976. – Vol. 10. – P. 200-240.
25. Viberg 1983a: Viberg A. The verbs of perception: A typological study // explanations for language universals / Eds. B. Butterworth, B. Comrie, O. Dahl. – Berlin: Mouton, 1983a. – P. 123-162.
26. Viberg 1983b: Viberg A. A universal lexicalization hierarchy for the verbs of perception // Papers from the 7th Scandinavian Conference of Linguistics / Ed. F. Karlsson. – Helsinki: Department of General Linguistics, University of Helsinki, 1983b.
27. Ullmann 1963: Ullmann S. The principles of semantics. – Oxford, Glasgow, 1963.

The author of the article analyses the functional semantic value of authorized phrases of perception in the Ukrainian and English considering the achievements of modern syntactical theory. The peculiarities of semantically complicated sentence, taking in consideration the influence of perceptual authorized propositions, are under discussion.

Keywords: the category of authorization, subject of authorization, proposition, semantically complicated sentence.

Надійшла до редакції 29 серпня 2005 року.

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ
І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Анастасія Білозуб

ББК Ш12=411.4*312

УДК 81'373.612.2

МЕТАФОРА У ХУДОЖНЬО-ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ
АНАТОЛІЯ МОЙСІЄНКА

У статті розглянуто особливості поетичної метафори Анатолія Мойсієнка. Автор виявляє основні семантичні типи метафор у поезії А. Мойсієнка, виділяючи метафору-оживлення і метафору-опредмечення.

Ключові слова: метафора-оживлення, антропоморфізація, зооморфізація, ботаноморфізація, метафора-опредмечення.

Метафора є однією з першооснов художнього мислення, пов'язаного з умінням порівнювати, розрізняти, у відмінності виявляти подібність. Немає такої сфери духовної діяльності людства, де б не „працювала” метафора. Хосе-Ортего-і-Гассет так сказав про метафору: „Метафора – це, ймовірно, найбагатша з тих потенційних можливостей, якими володіє людина. Її дієвість межує з дивом і є знаряддям творення, котре Бог забув усередині одного зі своїх творінь, коли творив його” [Теория метафоры 1990, с. 71].

Роль метафори чітко постає в загальноестетичному плані – поезії як чогось всеосяжного, як специфічної дійсності світу. Тому метафора і як явище поезики універсальніша від інших, сфера її дії ширша.

Кожний художник слова має свій власний метафоричний світ, осмислений, освоєний свідомістю, баченням, темпераментом художника, – улюблені барви і сфери асоціацій, свій спосіб мистецького синтезу. Образно-метафоричний світ є одним з тих начал, що визначають творчу індивідуальність художника. У ньому виявляється специфіка поетичних „органів чуття” художника, його емоційний тип. Письменник не „соромиться” своєї суб'єктивності, ніби вводить нас у пізнавальний процес. Він не ховає свого бачення, сприймання, оцінки, опосередковує через них об'єктивно пізнане [Коцюбинська 1967, с.31].

Вивчення метафори у функціональній ролі показника ідіостилу письменника, поетичного угруповання, мистецького стилю чи літературного покоління належить до числа дискусійних питань сучасної лінгвістики. Різні аспекти вказаної проблеми знайшли відображення у працях В. Вовк, Л. Дударенко, Т. Єщенко, А. Загнітка, Б. Іванюка, М. Коцюбинської, Е. Соловей, Ю. Тимошенка.

Актуальність роботи полягає у тому, що поетична творчість Анатолія Мойсієнка ще не була об'єктом дослідження в сучасній лінгвістиці, метафора як елемент художнього стилю поета ще не була вивчена.

Метою роботи є цілісне, системне дослідження метафори та її функціонування у художньо-поетичному мовленні А. Мойсієнка.

Мета зумовила розв'язання таких завдань: 1) встановлення структурних типів метафори в художньому мовленні Анатолія Мойсієнка; 2) виявлення основних семантичних типів метафори у його поезії.

Об'єктом дослідження стало поетичне мовлення Анатолія Мойсієнка.

Метафора зближує об'єкти, що належать до різних класів. Вона відкидає приналежність об'єкта до класу, якому він належить, і включає його до категорії, в яку він не може входити на раціональній основі. Існує ряд загальних закономірностей метафоризації значень: фізична ознака предмета переноситься на людину; ознаки і дії людини чи тварини переносяться на явища природи та предмети. Процеси метафоризації, таким чином, можуть проходити у двох зворотних напрямках: від людини до природи і від природи до людини; від неістоти до істоти і навпаки. Спираючись на ці властивості метафори, виділяють метафору-оживлення та метафору-опредмечення.

Однією з ознак людського мислення є одухотворення явищ природи та предметів, що і виступає головним джерелом творення і виникнення метафор. Одухотворення предметів та явищ природи відбувається через перенесення ознак та дій з істоти (людини, тварини, рослини) на неістоту. Виділяють такі різновиди **метафор-оживлень**: антропо-, зоо-, ботаноморфні метафори.

Антропоморфізація (у поетичному мовленні А. Мойсієнка виявлено понад 150 метафор) кваліфікується як оживлення предметів, понять і явищ, семема яких збагачується семою „людиномототожність”.

Антропометафоричні контексти містять ключові слова, які постають як назви активних дій людського індивіда: казати („І *серпень* нам про осінь *каже*” („Аж гнуться хмар важезні мажі...”), писати („Синьоперо у небеснім лоні // *Пише липень* літечка ім'я” („Синій вітер у моїм полоні”), сміятися („*Сміється вітер* завичай” („Осінні шелести в саду”), рвати („І *грім* на клапті днину *рвав* чарівну” („Печальний спів веселого дощу”), горнутися („До полину тут *горнеться ожина*” („До полину тут горнеться ожина”), спішити („*Спішать вітри* ув осінь полудневі” („Я полем йду. Торкаю сонця віть”), „Малий *струмок спіиить* до рівчачка” „*Спішать події, літаки, проблеми*” („До полину тут горнеться ожина...”), наздоганяти („Чийсь віддих вмиє *наздоганя* той *сміх*” („Сніги лежать...”), грати („*Де грає вітер* на дуду // В подертім від дощів картузику” („Я

полем йду. Торкаю сонця віть”), нести („Ніс *жовтень* розмальовані валізи щедрот осінніх” („Осіннім днем на золотім узліссі”), ткати („*Осінь витче* срібний невід” („Я полем йду. Торкаю сонця віть”) і т.п.

Анатолій Мойсієнко утворює персоніфіковані образи через національно-тотожні елементи поведінки українців, внаслідок чого „оживлювані” поняття набувають певних етнічних рис. Так автор зображує соняшники: „Стоять поштиві й ниви золотять...// Та не зцурались звичаїв козацьких - // Об землю шапкою ударить хвацько! - // Аж пелюстки, чи то чуби, летять...” („Я полем йду. Торкаю сонця віть”).

Серед антропометафор даної підгрупи виділяємо й такі, в яких іменник на позначення людської дії сполучається з іменником назвою неістоти: *обійми долі, спів дощу, танок тополь, крони пірует, посмішка сонця*.

Метафори, у яких ключові слова позначають назву активних дій людського індивіда є найбільш поширеними серед антропоморфів.

Другою за чисельністю є підгрупа антропометафор, в основі яких слова, що постають як назви психофізичних процесів, станів особистості (боліти, дихати, спати, сивіти тощо): „ясна *сонцезлоть* і втіша, і *болить*” („Силуети століть”), „*мовчить заобрій, і мовчить зоря*” („Ця рання паска – зовсім без тепла”), „*душа зболіла до знемоги*” („Коли душа зболіла до знемоги”), „*зітхає вітер* полинами” („Зітхає вітер полинами”), „*хвиля шаленіла*” „Об берег билась чайка біла, // *І співчувало їй каміння*” („Артек”), „*І ця дорога* поміж нами, // *Що знає* стільки на віку...” („Зітхає вітер полинами”), „*Душа живе* одним-єдиним сплеском” („Коли душа зболіла до знемоги”), „*І небо* скелям тим давно уже *набридло*, // *ім так кортить* побути між людьми” („*І лють* свою не міг я вилить в небо”), „*І мріється* про світлу осінь *літу*”, „*Вже й вогнище...* теплом в обличчя *диха*” („Я полем йду. Торкаю сонця віть”).

У ліриці Анатолія Мойсієнка часто зустрічаються метафори-оживлення зі стрижневим словом *боліти*, що вживається автором для передачі важкого психологічного стану ліричного героя: „*Болить* крута нам *доля* наша” („Аж гнуться хмар важезні мажі...”), „ясна *сонцезлоть* і втіша, і *болить*” („Силуети століть”), „*І* наші *думи* нам *болять*” („Аж гнуться хмар важезні мажі...”). Найчастіше це дієслово сполучається з іменником *душа*: „коли *душа зболіла* до знемоги”, „*Душа* іще жива – лиш до знемоги // *Болить* печаллю...” („Коли душа зболіла до знемоги”).

Ключовими словами антропометафор у поетичному мовленні Анатолія Мойсієнка постають назви-конкретизатори індивідуальних властивостей людини: *сивий страх, німа зажюра, юна втома, кволі болі, сумні небосхили, вродливе дерево, думи нагії, молоді громи, горда небовись, люте сонце, шандра лагідна, злива скажена*.

Систему ключових слів антропометафоричних контекстів доповнюють назви частин тіла, внутрішніх органів людини (плече, язик, тіло, груди, руки, тім'я, уста): „*І щиро в очі* *небу* зазира...” („Ця рання паска – зовсім без тепла”), „*І* лиже амфору слизьку // *Язык дощу* шорсткий, мов лезо” („Херсонес”), „*І* день *волочить тіло втоми*” („Доречне все”), „*Та* все тіснішим – берегів корсет, // *І груди ріки* аж рве під пеленою” („Тече ріка...”), „*І* буде вись – від щастя чи розпуки – // *Ламати блискавок тонюні-руки*” („Трава траві легенько гладить гриву”), „*Каміння* сонцелике в *очі днів* // *Звідсіль* дивилось зверхньо так” („*І лють* свою не міг я вилить в небо”), „*І* постріл грому прямо в *тім'я днів*” („Я полем йду. Торкаю сонця віть”), „*На вустах обрію* посмішка сонця”, „...поплескуючи *обрії* по *плечу*” („На вустах обрію посмішка сонця...”).

Другий різновид метафори-оживлення – зооморфізація. Зооморфізація (близько 20 метафор з досліджуваних збірок) охоплює оживлення абстрактно-філософських категорій, предметів та явищ, семема яких збагачується семою „тотожний тварині, птахові, рибі тощо”. Кількість таких метафор у ліриці Анатолія Мойсієнка значно менша, ніж антропометафор. Це можна пояснити тим, що поетові легше переносити людські дії у сферу неживого, ніж тваринні, далекі, іноді не зрозумілі митцю.

Зооморфи містять ключові слова-назви динамічної сфери життя тварин: „*валують* собаки і *вітер*” („Валують собаки і вітер”), „*Ще* *лижі* *лижуть* ложе кучугур” („Сніги лежать”), „*І відсвіт* *вужиться* межево” („Отак самую і сумую”), „*Лиш вітер* *копитить* в сто срібних підків” („Голосіївська осінь”), „*безвихідь* *завиває* в вікні” („*І* кватирка не стишить уже ні жалів, ні плачу”), „*громи* *крякали*” („Я полем йду. Торкаю сонця віть”), „*І море* вже *ревло* в лютинні” („Так грали чайки білопінно”).

Деякі слова містять у собі ключові слова-конкретизатори індивідуальних властивостей тварин: *вітри ікласті, дикий камінь, хижі очі, вітри волохаті*.

Ключовими словами також можуть виступати назви частин тіла тварин: „*Трава траві* легенько гладить *гриву*” („Я полем йду. Торкаю сонця віть”), „*Губатий* камінь, що замість порога...// *Він місяцю* іще поточить рога („*І* камінь, що древніший зі знарядь”).

Абстрактні поняття *душа, думка, пісня* уподібнюються *птахові: душа у вирій одлетить, крильми не злине пісня, окриленість дум пророчих*. Ліричний спосіб мовомислення відтворює норму асоціативної закріпленості у свідомості мовців концепту *душа* через конкретно відчутну істоту птаха, віддзеркалюючи вірування українців.

Третій різновид метафори-оживлення ботаноморфізація. Ботаноморфізація (охоплює 18 метафор у поетичному мовленні А. Мойсієнка) постає як оживлення предметів, понять і явищ, семема яких збагачується семою „тотожний рослині”. До складу метафор з рослинною семантикою входять такі ключові слова: назви сфери біологічного існування рослин („коли на грифах чорних *розцвіло* сто *струн*”, „*вітер* *доростає* до небес”

(„Перекладаючи Андреаса Окопенка”), „І ми в цім квітні. Вже й *заквітнювали*”, „І слово, нами мовлене колись, // Мов ожило і знов *забрунькувало*// І жодної пелюстки на поталу” („І знову над Черніговом громи”), „Чи *світло* то із-під твоїх повік // Прощально ластовинням так *заквітло*” („Ці сосна Києва нам пам'ятати разом”), назви нерахованих сукупностей рослин (*вінок докорів і спокут, ліс слівес*), назви частин рослин (*пагілля сонця, пелюсток слова, сонячне гілля, паросток місяця, віти вітру, пелюсток сподівань, стеблина пугівця*).

Метафора-оживлення у поезії Анатолія Мойсієнка широко представлена і вражає несподіваністю авторських тлумачень буденних явищ.

Метафора-опредмечення виявляється шляхом надання абстрактним поняттям властивостей конкретних предметів та речовин. Предметна концептуалізація світу у поетичному мовленні Анатолія Мойсієнка охоплює 6 тематичних груп ключових слів, що входять до метафоричних контекстів: назви речовин та матеріалів; споруд, будівель та їх частин; їжі та посуду; предметів побуту; назви явищ природи, космічних тіл.

Найбільш поширеними є метафори-опредмечення, в яких абстрактним поняттям надаються властивості речовин та матеріалів: „Мій давній *віриш* *примержлий* до підмурку” („Ця рання паска – зовсім без тепла), „І *долю* на сходах крутих // *Потоптано* несамовито” („Валують собаки і вітер...”), „І перший сніг – ні радощів, ні втіхи // На *чорногруддя* дум моїх і *днів*” („І перший сніг – ні радощів, ні втіхи...”), „*Тягар* сподумуваних дум // Несу ув осінь” („Осінні шелести в саду”), „*Фрагменти осені, фрагменти літа...*”, „*разки хмарин* нанизує на нить” („Перекладаючи Андреаса Окопенка”), „*Сміхом* веселим склянки *надколото*” („На скатертині, на самобранці...”), „*ранетами набитий* туго невід”, „Цей вересневий сад мені теплом світа // Де *радощів по вінця і тривог*” („Цей вересневий сад – немов причал”), „І в опроміненім мажорі // Вже *вибухала непогора*” („Так грали чайки білопінно...”), „...*твоя любов, покладена* десь в теку” („І в сутне небо радість я поніс”), „Я й сам *вагою вхмарених небес* // До болю *стиснутий*” („І лють свою не міг я вилить в небо”), „Мої *сльози...* люта ніч *перемеле*” („І квартира не стишить уже ні жалів, ні плачу”). Абстрактні поняття можуть уподібнюватися воді чи вогню за своїми властивостями: „*долі срібна течія*” („Синій вітер у моїм полоні...”), „*плющить* чиясь *самота й безнадія*” („Чернобиль. Три роки опісля”), „Присядемо... де ще не всі *пісні* // Із повинно *спливли* за видноколо” („Присядемо на березі Десни”), „*тече сонет* неквапно під рукою” („Тече ріка...”), „Я *стократ запалився* цим *днем*”, „Маєм *слово* – не попів від хмизу // І ніхто у шпигунську валізу // Не *сховає* – бо *вразить вогнем*” („Тим словам, що на душу лягли...”), „І *лють* свою не міг я *вилить* в небо” („І лють свою не міг я вилить в небо”), „Мене *любов'ю засвітили* скрипки” („Мене любов'ю засвітили скрипки”).

До метафоричних контекстів поезії А. Мойсієнка входить група метафор, ключові слова яких – назви споруд, будівель або їх частин. Наприклад: „Але *присядем на порозі квітня*” („Присядемо на березі Десни”), „Допоки *дах дощів'я* нас розчавить...” („Допоки ми – пекельне це ускелля...”), „На *стійбищі безслав'я* і *хули* –// Марнота слів, а чи німе безслів'я” („Цей день мене до жалощів схилив...”).

Окрему групу становлять метафори, що містять у собі ключові слова-назви предметів побуту („Ніс жовтень розмальовані *валізи* // *Щедрот осінніх* в ранки голубі” („Осінім днем на золотім узліссі”). Багато метафор цієї групи містять ключові слова-назви технічних виробів: *життя* — *тролейбус, життя* — *трамвай, життя* — *автобус, потяг весни, обрію екран*.

Іноді метафоризація проходить через отождолення абстрактних понять предметам одягу чи тканині. Наприклад: „*Спадає світло* вниз тремким *атласом*” („Ці сосни Києва нам пам'ятати разом”), „*стеле мороком*” („І квартира не стишить уже ні жалів, ні плачу”), „*козацька відвага звиса*” („Столице козацька...”), „*у місяця* золочена *кокарда*” („Я подем йду. Торкаю сонця віть”).

Ключовими словами можуть виступати назви посуду, страв: „на медах *настояна любов*” („Настояна на бджолах материнка”), „Поволі даленіє небокрай // З *окрайцем сонця* на *хмарині-таці*” („Я подем йду. Торкаю сонця віть”).

Опредмечення абстрактних понять відбувається і через їх зіставлення з явищами природи, космічними тілами: „*цунамі духу*” („Спливає берег наш”), „І *завірюха* падолисту, і *дум осінніх* *завірюха*” („І *завірюха* падолисту”), „*орбіти строф*” („До полину тут горнеться ожина”).

Метафоричний світ Анатолія Мойсієнка особливо багатий, неповторний. Оживлення і опредмечення у метафорах поета набуває особливих, іноді парадоксальних характеристик, які відбивають незвичайний погляд поета на світ, визначають творчу індивідуальність художника. Але ця парадоксальність не руйнує дійсності, а допомагає наново побачити її, відкрити читачу те, що могло відкритися тільки у зв'язку з поетом, з його художнім баченням і сприйманням.

Спостереження та результати роботи можуть бути використані при подальшому вивченні особливостей поетичного мовлення Анатолія Мойсієнка.

Література

- Андрієнко Л. Генеза поетичної метафори бароко // Мовознавство.– 1996.– №2-3. – С. 42-48
 Арутюнова Н.Д. Метафора // Русский язык: Энциклопедия.– М.,1979. – 420 с.
 Ахмадеева С.А. Аппликативная метафора: структурные, морфолого-синтаксические особенности: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 1999.– 26 с.
 Вовк В.Н. Языковая метафора в художественной речи: Природа вторичной номинации. – К, 1986. – 126 с.
 Горнфельд А. Троп // Вопросы теории и психологии творчества. – 2-изд., перераб. и доп. – Харьков,

1911.– С.321- 354.

Григорьев В.П. Поэтика слова. – М., 1976.– 189 с.

Дударенко Л. Синкретизм у метафорі М.Григоріва // Січ.– 2003.– № 12.– С.70-74.

Єщенко Т.А. Метафора в українській поезії 90-х р. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – Запоріжжя, 2002. – 24 с.

Загнітко А.П. Поетична метафора Тодося Осьмачки // Лінгвістичні студії: 36. наук. праць. Вип. 2 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 1996. – С. 165-175.

Загнітко А.П., Білла Т. Функціональні особливості метафори в художньому мовленні (на матеріалі поезії О. Олеся) // Лінгвістичні студії: 36. наук. праць. Вип. 2 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 1996.– С.179-193.

Иванюк Б. Метафора и литературное произведение. – Черновцы, 1998.– 140 с.

Коцюбинська М.Х. Відтворення чи перетворення (До генезис метафоричного образу) // Радянське літературознавство. – 1967. – № 1. – С.25-33.

Культура української мови: Довідник / С.Я.Єрмоленко, Н.Я. Дзюбишина-Мельник, К.В. Ленець та ін.; За ред. В.М. Русанівського.– К., 1990.– 302 с.

Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К., 1997.–752 с.

Литвиненко А.С. Термин и метафора // Ученые записки Первого Московского Государственного педагогического института иностранных языков. – Т. VIII. – М., 1954. – С. 253-277

Лотман Ю.М. Риторика // Лотман Ю.М. Избр. статьи: В 3 т.– Таллин,1992.– Т. 2.– 423 с.

Метафора в языке и тексте: Отв. ред. Телия А. М.; АН СССР, Ин-т языкознания. – М, 1988. – 174 с.

Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990. – 320 с.

Рыньков Л.Н. Именные метафорические словосочетания в языке художественной литературы XIX в. – Челябинск, 1975.– 200 с.

Соловей Е.С. „Метафора – прийом” і „метафора – відкриття” // Радянське літературознавство. – 1970. – № 1. – С.14-24.

Теория метафоры. – М.,1990. – 512 с.

Тимошенко Ю.В. Метафора в структурі художньої свідомості: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – К., 2001.– 30 с.

Тимошенко Ю.В. Феномен метафори: проблема давня й сьогочасна // Січ.– 2001.– № 5.– С.29-36.

Топоров В.Н. Тропы // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.– 780 с.

The article deals with peculiarities of poetic metaphor of Anatoliya Moysiyenka. The author reveals the main semantic types of metaphors in the poetry of this writer, singling out a metaphor-personification and an objective metaphor.

Keywords: metaphor-personification, antropomortization, zoomortization, botanomortization, objective metaphor.

Надійшла до редакції 26 вересня 2005 року.

Соломія Бук

ББК Ш12–49

УДК 81'374.7.161.2

ЧАСТОТНИЙ СЛОВНИК ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ: ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ТА СТАТИСТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЕКСИКИ

У статті викладено результати створення першого частотного словника офіційно-ділового стилю української мови. Зокрема, обґрунтовано джерела укладання та величину вибірки, обчислено основні статистичні характеристики лексики цього функціонального стилю: обсяг словника лексем, обсяг словника словоформ, індекси різноманітності, винятковості та концентрації. Також подано розподіл слів і словоформ за частотою і залежність між рангом слова та величиною покриття тексту.

Ключові слова: частотний словник, частота слова, слововживання, лематизація, статистичні характеристики лексики.

Частота вживання слова у тексті поряд з лексичним значенням є невід'ємною характеристикою його функціонування в мові. Опис будь-якої мови не може вважатися всебічним і повним без аналізу її кількісних показників.

Частотність слова прямо залежить від стилю, в якому воно функціонує, тому комплексний частотний опис мови мусить здійснюватися відповідно до функціональних стилів, а частотний словник усієї мови повинен укладатися на базі частотних словників конкретних стилів. Такий підхід до вирішення поставленого завдання

має свою традицію як в зарубіжному [Leech et al. 2001; Saloni 1990; Алексеева и др. 1983; Штейнфельд 1963; Засорина 1977], так і в українському мовознавстві. Зокрема, для української мови створено частотні словники художнього [Перебийніс 1981] та поетичного [Дарчук 2003б], публіцистичного [Дарчук 2003а, 1996], наукового [Бук 2005а] і розмовно-побутового [Бук 2005б] стилів. На часі створення частотного словника й офіційно-ділового стилю української мови, який має суттєві особливості у порівнянні з усіма іншими.

Ця робота — перша в українському мовознавстві спроба проаналізувати статистичним методом лексичний склад офіційно-ділового мовлення та подати основні характеристики вживаності кожного слова з реєстру.

Джерела словника. При відборі джерел для укладання ЧС офіційно-ділового стилю ми відштовхувалися від класифікації самих документів. У підручниках сучасного ділового мовлення [Діденко 1998; Молдованов та ін. 1992; Шевчук 2001] та інших офіційно-діловий стиль найчастіше представлений системою управлінсько-адміністративних (адміністративно-канцелярських) документів. Це можна пояснити тим, що згадані документи задовольняють потреби писемного спілкування в державних установах, суспільному, політичному, господарському житті, в ділових стосунках між інституціями й установами, в громадській, виробничій та іншій діяльності окремих членів суспільства, проте з офіційно-діловим стилем маємо справу і “в текстах указів, законів, наказів, розпоряджень, звітів, ухвал, в діловому листуванні” [Пономарів 1992, с. 6]. Як слушно зазначають автори Універсального довідника-практикуму з ділових паперів [Бибик та ін. 1999], “специфіку різних сфер діяльності суспільства відтворюють специфічні (галузеві) документаційні системи, як от: банківська, дипломатична, зовнішньоекономічна, юридична тощо”. Таким чином, при створенні частотного словника офіційно-ділового стилю ми притримувалися можливості виділення таких груп документів:

1. Законодавчі (Конституція України, кодекси, українські та міжнародні закони)
2. Дипломатичні (міжнародні угоди, конвенції, декларації, меморандуми, виступи, комюніке, звернення тощо)
3. Зовнішньоекономічні (контракти, документи зі створення спільних підприємств з іноземним партнером)
4. Банківські (договори на здійснення кредитно-розрахункового обслуговування, про депозитний вклад, про спільну діяльність, лізинг, про пайовий внесок тощо)
5. Адміністративно-канцелярські:
 - щодо особового складу (заява, характеристика, резюме, біографія, облік кадрів, трудова книжка тощо);
 - інформаційні документи (службовий лист, прес-реліз, стаття, коментар, рецензія, відгук, реферат, телеграма, довідка, пояснювальна записка, протокол, резолюція, звіт, оголошення тощо);
 - документи господарсько-договірної діяльності (договір, дозвіл, контракт, трудова угода тощо);
 - обліково-фінансові документи (список, перелік, накладна, акт, доручення, розписка, претензія тощо).

При відборі джерел до словника ми намагалися врахувати якнайбільшу кількість видавників і типів документів. Тексти для його укладання було відібрано із прикладів підручника з ділового мовлення [Шевчук 2001] та електронного ресурсу Верховної Ради України (www.rada.kiev.ua). Повний перелік документів подано в [Бук 2004, с. 217–224].

Величина вибірки. “Обсяг вибірки свідчить про достовірність даних, але залежить від фізичних можливостей укладача” [Фрумкіна 1964, с. 16]. З іншого боку, існують об’єктивні критерії визначення обсягу досліджуваного матеріалу. “Обсяг вибірки для частотного словника повинен бути таким, щоб слова із вірогідними статистичними характеристиками покривали 80–90% тексту. Такій вимозі відповідає вибірка у 300 тис. слововживань” [Дарчук, Грязнухіна 1996, с. 16], тому словник укладено на основі машиночитаного корпусу тексту такої величини. Окрім цього, на корпусах тексту 300 000 слововживань укладено згадані ЧС публіцистики, поетичного мовлення, наукового та розмовно-побутового стилів, що дозволяє їх порівнювати.

Підтвердженням репрезентативності корпусу текстів такого обсягу може слугувати якісно однакова поведінка його залежності “ранг–частота” порівняно з аналогічною характеристикою Британського національного корпусу [British National Corpus 2003], що налічує понад 30 млн слововживань [Buk, Rovenchak 2004, с. 166; Бук 2004, с. 47].

Етапи укладання словника. Словник укладено на основі лінгвостатистичного аналізу текстів за такими ж принципами, як і в частотному словнику розмовно-побутового стилю [Бук 2003а]. ЧС становить собою впорядкований список слів, забезпечений даними про частоту їх вживаності в тексті. Як і всі попередні ЧС української мови, словник подає інформацію про словникові одиниці (леми) і про словоформи. Окремим словом ми вважали послідовність літер між двома пропусками чи розділовими знаками, тому складні числівники розглядали як різні слова, а написання через дефіс — як одне слово.

Формування частотного словника здійснено за графічним збігом лем, і кожна частина мови мала свою схему об’єднання словоформ під лемою (аналогічну до вказаних словників).

Словник укладено атоматичним способом у декілька етапів:

1. Створення електронного корпусу текстів документів шляхом сканування та подальшого детального вичитування, а також з електронного ресурсу Верховної Ради України (www.rada.kiev.ua).

2. Усунення омонімії шляхом додавання до одного слова із омонімічної пари умовної позначки. Таким чином ці слова ставали графічно різними, і програма рахувала частоту вживання кожного з них окремо.

3. Автоматичний підрахунок абсолютної частоти кожної словоформи за допомогою спеціально написаної комп'ютерної програми (автор — А. Ровенчак, доцент кафедри теоретичної фізики Львівського національного університету імені Івана Франка). Результатом цієї процедури стали **ЧС словоформ офіційно-ділового стилю за спадом частот**.

4. Розташування словоформ в алфавітному порядку. Результатом цієї операції став **ЧС словоформ офіційно-ділового стилю за алфавітом**.

5. Автоматична лематизація, тобто зведення словоформ до словникової форми (початкової форми, леми), наприклад словоформи *методом, методу, методи, методами* — до леми *метод*; *роблю, робиш, роблять, робитиму, роблячи* — до леми *робити* (виконано в Українському мовно-інформаційному фонді НАНУ). Результатом цієї операції став **ЧС офіційно-ділового стилю за спадом частот**.

6. Розташування всіх зведених лем в алфавітному порядку. Результатом цієї операції став **ЧС слів наукового стилю за алфавітом**.

Деякі результати статистичних підрахунків.

1. У корпусі текстів офіційно-ділового стилю української мови довжиною 300 000 слововживань (N) зафіксовано 9 045 різних слів (V , це обсяг словника лексем, тобто слів, зведених до початкової форми) та 24 263 словоформ (V_{ϕ}).

2. **Багатство словника** (B) офіційно-ділового стилю, тобто індекс різноманітності (відношення обсягу словника лексем (V) до обсягу тексту (N)) становить 0,030.

3. **Середня повторюваність слова в тексті** (A), тобто відношення обсягу тексту (N) до обсягу словника лексем (V) становить для ЧС офіційно-ділового стилю 33,17. Іншими словами, кожне слово в середньому зустрівалося в досліджуваному корпусі текстів 33 рази.

4. **Кількість *h*арак *l*еґоmеnа**, тобто слів із частотою 1 (V_1), складає 2 536.

5. **Індекс винятковості для тексту** (E_t), тобто відношення кількості слів із частотою 1 (V_1) до обсягу тексту (N), для офіційно-ділового стилю становить 0,0085, а **індекс винятковості для словника** (тобто відношення кількості слів із частотою 1 (V_1) до обсягу словника (V)) — 0,280. Ці числа — показники варіативності лексики.

6. Протилежним до індексу винятковості є індекс концентрації. Індекс концентрації у тексті (V_{10t}/N) — це відношення кількості найчастотніших слів у тексті (з частотою 10 і вище — 280 673) до загального обсягу тексту (300 000), це дорівнює 0,935; а індекс концентрації у словнику (V_{10}/V) — відношення кількості найчастотніших слів у словнику (з частотою 10 і вище — 2 738) до загального обсягу словника (9 045), це дорівнює 0,303.

Наводимо результати розподілу слів і словоформ за частотою у Таблиці 1, обчисленого за даними ЧС **офіційно-ділового стилю за спадом частот**.

Таблиця 1.

Розподіл слів і словоформ за частотою
(за даними ЧС офіційно-ділового стилю)

Частота	Кількість		Частота	Кількість	
	слів	словоформ		слів	словоформ
Більше 2000	16	14	40–49	177	215
1500–1999	2	1	30–39	264	437
1000–1499	11	4	20–29	447	691
500–999	48	25	10–19	856	1823
400–499	29	17	9	151	220
300–399	44	28	8	225	452
200–299	100	66	7	267	576
100–199	301	250	6	309	745
90–99	66	75	5	331	908
80–89	54	68	4	519	1402
70–79	89	100	3	687	1923
60–69	103	134	2	1282	4069
50–59	131	191	1	2536	9829

Дані таблиці слід інтерпретувати так: у корпусі офіційно-ділового стилю зафіксовано 16 слів і 14 словоформ із частотністю вищою за 2 000; 2 слова і 1 словоформу із частотністю від 1500 до 1999; 11 слів і 4 словоформи із частотністю від 1000 до 1499 і т.д.

Розділ IV. Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць

Далі доцільно підрахувати співвідношення між рангом слів (R) та величиною тексту, який вони покривають (Π). Це покаже мінімальну частоту, потрібну для покриття певної частини тексту. Обчислення велися так: в ЧС за спадом частот бралось послідовно перших за рангом (тобто найчастотніших) декілька (n) позицій, сума (F) їхніх абсолютних частот (F_i) ділилася на загальну кількість слововживань у корпусі ЧС розмовно-побутового стилю ($N = 300\,000$) і множилася на 100% (оскільки нам зручно оперувати результатом у відсотках):

$$\Pi = F / N \times 100\%$$

$$F = F_1 + F_2 + \dots + F_n = \sum_{i=1}^n F_i$$

Наприклад, для перших за рангом 25 слів сума абсолютних частот становить 78 421 (визначено за Списком слів за спадом частот), тоді формула набуває вигляду:

$$\Pi = 78\,421 / 300\,000 \times 100\% = 26,14\%$$

Результати обчислень для слів усіх рангів подано в таблиці 2.

Таблиця 2.

**Співвідношення між рангом слова та величиною покриття тексту
(за даними ЧС офіційно-ділового стилю)**

Ранг	Покриття, %	Ранг	Покриття, %	Ранг	Покриття, %
1	3.87	200	52.23	3000	94.30
5	11.58	300	58.97	4000	96.57
10	17.10	400	64.10	5000	97.87
25	26.14	500	68.14	6000	798.69
50	33.20	1000	80.44	7000	99.25
75	38.33	1500	86.49	8000	99.62
100	42.17	2000	90.12	9045	100.00

Із Таблиці 2 видно, що перших за частотністю 25 слів покривають 26% тексту, перших 100 слів — 42%, 1000 слів — 80% тексту офіційно-ділового стилю. Далі збільшення кількості слів дуже повільно збільшує покриття тексту. Такі результати є цінними для укладання лексичного мінімуму та лексичної основи української мови.

Описаний та проаналізований у статті ЧС офіційно-ділового стилю створений у рамках комплексного статистичного дослідження функціональних стилів української мови (див. [Бук 2004, с. 13–56]). Під час його укладання ми намагалися враховувати всі чинники, від яких залежать основні статистичні характеристики тексту (величина вибірки, принципи лематизації слів тощо) так, щоб можна було їх порівняти із ЧС всіх інших стилів української мови. Порівняння статистичних характеристик ЧС, укладених за одною методикою, може слугувати методом перевірки достовірності корпусів частотних словників і є цікавим предметом окремого дослідження у майбутньому.

Література

1. *Алексеева и др.* 1983: Частотный словарь общенаучной лексики немецкого языка. / Составители Алексеева М. М., Березина И. П., Борхсениус Е. В. и др.— М.: Наука, 1983.— 184 с.
2. *Бибиц та ін.* 1999: Універсальний довідник-практикум з ділових паперів / Бибиц С. П., Лихно І. М., Пустовіт Л. О., Сютя Г. М. / 2-ге видання, доп. і виправл.— К.: Довіра: УНВЦ “Рідна мова”, 1999.— 507 с.— (Б-ка держ. службовця. Деж. мова і діловодство).
3. Бук 2004: Бук С. Н. Лексична основа української мови: виділення та системно-структурна організація.— Рукопис. Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка.— Львів, 2004.— 281 с.
4. Бук 2005а: Бук С. 3 000 найчастотніших слів наукового стилю української мови.— Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005.—192 с.
5. Бук 2005б: Бук С. 3 000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю української мови.— Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005.— 180 с.
6. Дарчук 2003а: Частотний словник сучасної української публіцистики / Дарчук та ін. // Лінгвістичний портал MOVA.info.— 2003.— [Цит. 02 жовтня 2003].— Доступно з <<http://www.mova.info/freqcard.aspx?l1=98&sl=publicist>>; <<http://www.mova.info/Page2.aspx?l1=91>>.
7. Дарчук 2003б: Дарчук Н. П. Частотний словник сучасної поетичної української мови.— [Цит. 02 жовтня 2003].— Доступно з www.philolog.univ.kiev.ua/wins/chast/chast.htm.

8. Дарчук, Грязнухіна 1996: Дарчук Н. П., Грязнухіна Т. О. Частотний словник сучасної української публіцистики // Мовознавство.— 1996.— №4–5.— С. 15–19.
9. Діденко 1998: Діденко А. Н. Сучасне діловодство: Навчальний посібник.— К.: Либідь, 1998.— 256 с.
10. Засорина 1977: Частотный словарь русского языка / Под ред Л.Н.Засориной.— М.: Рус. яз., 1977.— 935 с.
11. Молдованов, Сидорова 1992: Молдованов М. І., Сидорова Г. М. Сучасний діловий документ: зразки найважливіших документів українською мовою.— К.: Техніка, 1992.— 400 с.
12. Пономарів 1992: Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української літературної мови.— К.: Либідь, 1992.— 248 с.
13. Фрумкина 1964: Фрумкина Р. М. Статистические методы изучения лексики.— М.: Наука, 1964.— 115 с.
14. Штейнфельд 1963: Штейнфельд Э. А. Частотный словарь современного русского литературного языка. 2500 наиболее употребительных слов.— Таллин, 1963.— 316 с.
15. Buk, Rovenchak 2004: Buk, S. N., Rovenchak, A. A. Rank–Frequency Analysis for Functional Style Corpora of Ukrainian // Journal of Quantitative Linguistics.— 2004.— V. 11, No. 3.— P. 161–171.
16. Leech et al. 2001: Leech G., Rayson P., Wilson A. Word Frequency in Written and Spoken English. Based on the British National Corpus.— Pearson Educational Ltd., 2001.— 304 p.
17. Saloni 1990: Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej / red. Zygmunt Saloni.— Kraków: Uniw. Jagell., 1990.— Т. 1.— 552 s., Т. 2.— 980 s.

In the article, the process of Official Genre Frequency Dictionary of Modern Ukrainian Language compilation is described. The selection of the sources and the volume of sampling for the research is grounded. The lists of main statistical characteristics, such as the variety, exclusiveness, concentration indices are given. The word and wordform frequency distribution as well as the relation between the word rank and text coverage is calculated.

Key words: frequency dictionary, word frequency, word occurrence, sampling, lemmatization, absolute and relative word frequency, statistical description of vocabulary.

Надійшла до редакції 21 вересня 2005 року.

Вікторія Куценко

ББК Ш12=411.4*31

УДК 81'373

ОЦІННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІДЕОЛОГІЧНО МАРКОВАНОЇ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Статтю присвячено дослідженню аксіологічних властивостей ідеологічно маркованої лексики: закономірностям її вживання в текстах різних політичних сил у сучасній Україні, співвідношенню поняттєвої й оцінної сторін семантики.

Ключові слова: політичний дискурс, ідеологічно марковані номінації, оцінка.

В українському мовознавстві останнім часом можна спостерігати “хвилю” наукових праць, присвячених проблемам аналізу політичного дискурсу – сукупності текстів, усних і письмових, які є результатом тієї сторони мовленнєво-мисленнєвої діяльності адресанта, що співвідноситься з ідеологічною сферою суспільної свідомості. Функціонуючи у друкованих засобах масової інформації (інтерв'ю, репортаж, політичний памфлет, фейлетон тощо), виступаючи у вигляді політичної реклами, передвиборчих плакатів, різноманітних закликів і гасел, усних висловлень учасників політичних подій, такі тексти відтворюють сутність політичних ситуацій в Україні крізь призму ментальних, культурних чинників, ідеологічних та індивідуально-особистісних переконань певної особи або групи осіб. Це зумовлює різноаспектність розгляду політичного життя країни з власне лінгвістичного боку: вчені намагаються дослідити мовні стратегії впливу на громадську свідомість, виявити закономірності побудови й оформлення різновидів політичного тексту, осмислити роль вербальних і невербальних засобів у формуванні ідеологічного світогляду адресата-слухача, адресата-читача (В.М. Брицин, І.П. Зайцева, С.Я. Єрмоленко, К.В. Ковтун, Л.О. Кочубей, П.Г. Крючкова, Л.Т. Масенко, С.В. Насакіна, Ю.Ю. Саплін, Н.П. Тропіна, В.А. Ущина, І.О. Філатенко, О.С. Фоменко, Г.М. Яворська). Досліджуючи названі проблеми, вчені неминуче стикаються з потребою розглянути семантичні процеси у складі лексики, яка обслуговує потреби політичного дискурсу, зокрема оцінне значення ідеологічно маркованих одиниць, оскільки саме такі одиниці, маючи значний аксіологічний потенціал, ілюструють основні тенденції мови політики на сучасному етапі розвитку української держави.

“Сучасна ситуація в Україні виявила обмеженість попередніх лінгвістичних розвідок, присвячених взаємодії мови й ідеології, які диктувались жорсткими ідеологічними рамками соціалістичної реальності” [Мінчак 2005: 269], сьогодні ж ідеологічну оцінку вчені розглядають у нових аспектах. Основними з них є питання належності ідеологічно забарвлених слів до різних концептосфер (І.І. Брага, С.І. Равлюк), структурно-

семантичні зміни в їх значенні під впливом діючого суспільно-політичного ладу, а отже, і свідомості (Г.Б. Мінчак, Б.Ю. Норман, Л.П. Попко, О.А. Семенюк, О.А. Сербенська), текстотвірна роль політичної лексики, її семантико-стилістичні особливості (І.П. Зайцева) тощо, і це, здавалось би, свідчить про достатню розробленість названої теми в науковій літературі. Однак відсутність фундаментальних праць, присвячених аксіологічній природі політичної лексики, співвідношенню поняттєвої й оцінної сторони семантики таких слів, закономірностей її вияву у різножанрових і політично різноспрямованих текстах зумовлює актуальність роботи.

Метою дослідження є простежити специфіку вияву позитивного та негативного аксіологічних значень у номінаціях, які обслуговують сферу політики, в ідейно різноспрямованих текстах: назвати ряд чинників, необхідних для врахування під час аналізу оцінного потенціалу ідеологічно маркованих лексем, з'ясувати ступінь і характер їхнього вияву, виявити ключові поняття, якими послуговується сучасний український політичний дискурс, встановити типи співвідношення поняттєвої та оцінної сторони семантики таких понять.

Дослідження ідеологічно маркованих номінацій зумовлює розв'язання питання про наявність у них оцінної семантики. На думку М.Р. Желтухіної [2004: 290], серед таких одиниць можна виділити а) оцінно-нейтральні: *демократи, ліберали*; б) політичні пейоративи: *диктатор, екстреміст, расист*; в) політичні дисфемізми з гіперболізацією пейоративної ознаки: *окупанти, контрреволюція, шабаш*. Такий розподіл свідчить: статус оцінно навантажених надається лексемам, семантично похідним від ключових політичних понять (*Президент, влада, Росія* тощо), самі ж ці поняття оцінними не вважаються. Однак можна стверджувати, що в таких одиницях за відсутності яскравої експлікації оцінних змістів наявна позатекстова оцінка, яка базується на "ідеологічній заданості сприйняття інформації адресатом на когнітивному рівні" [Куценко 2005: 335] і надає певний аксіологічний характер семантичним похідним цих одиниць. Тому в оцінному плані ідеологічно марковані лексеми сучасного українського політичного дискурсу можна поділити на а) ідеологічні поняття, яким властива позатекстова оцінка: *Україна, опозиція, комуніст*; б) політичні меліоративи: *патріот, відродження* (назва політики правих угруповань); в) політичні пейоративи: *олігарх, геноцид*; г) лексеми з гіперболізованою меліоративною семантикою: *герої, ненька* (Україна); г) політичні дисфемізми з виразно пейоративним значенням: *Пахан* (Президент), *казнокради* (провладні чиновники), *азіатчина* (політика Росії). Цей розподіл яскраво ілюструє градуальність аксіологічних змістів сучасного українського політичного дискурсу, за якої бінарність опозиції "позитивне – негативне" розмивається і набуває вигляду "більша – менша – найменша позитивна / негативна ознака" [Мінчак 2005: 270]. Слід зазначити, що "поштовх" до виникнення ідеологічно забарвлених номінацій дають слова, віднесені до першого типу (позатекстова оцінка): в українському політичному дискурсі кожне ключове поняття "обростає" семантичними (іноді – словотвірними) похідними, і цими похідними є всі інші різновиди ідеологічно маркованих лексем. Наприклад, поняття із позатекстовою оцінкою *Президент* має похідні: політичні меліоративи *глава, гарант, керівник*; лексеми з гіперболізованою пейоративною семантикою (у час правління Л. Кучми) *Льоня, шеф, Леонід II* (після Л. Кравчука), *Леонід III і Кучма-3* (натяк на обрання Л. Кучми на президентську посаду втретє), *Україн-баши, КуЧМО*. Семантичними похідними є й образні звороти (метафора, перифраз), які виникають на позначення ключового слова: *муж мамі-Росії, священна корова, батько народу, батько хохлів, дедушка Льоня, арбітр нації* тощо.

Також проблемним питанням є вибір матеріалу дослідження. Як правило, під час розгляду ідеологічно маркованих номінацій учені спираються на політично односпрямований матеріал – найчастіше це тексти, які обслуговують інтереси правих партій та угруповань. Вибір ідейно односпрямованого матеріалу пояснюється тим, що на його основі легше обґрунтувати значущу для певної ідеології систему ціннісних понять, а отже, виділити набір ключових лексем, класифікувати їх, пояснити їхню аксіологічну природу. Якщо ж за матеріал дослідження взяти всю сукупність текстів сучасного українського політичного дискурсу, які служать потребам усіх наявних на сьогодні політичних угруповань, то ситуація значно ускладниться: за таких умов важко назвати конкретний набір основних ідейних понять (у кожного політичного угруповання вони різні, навіть протилежні), чітко визначити їх аксіологічний зміст. Так, лексема *комуніст* у реченні *Комуністи йдуть до влади не заради самої влади, а заради служіння трудовому народу* (Передвиборчий плакат Комуністичної партії України. – 2002. – березень) грає позитивнооцінну роль, в іншому ж контексті – *Комуністи свідомо, руками режиму Кучми-Медведчука-Януковича, хочуть довести українців до відчаю, щоб на парламентських виборах 2006 року виступити єдиним "рятівником" народу та, захопивши більшість у Верховній Раді, обрати свого президента й покласти Україну до ніг Москви* (Шлях перемоги – 2003. – 27 листопада. – С.6) – ця номінація має негативнооцінні конотації. Порівняння аксіологічного змісту певного слова методом зіставлення його функціонування у текстах, які обслуговують інтереси різних політичних сил (праві – центр – ліві), врахування при цьому екстра- й інтралінгвальних чинників дозволить зрозуміти механізми надання такої номінації позитивного або негативного оцінного значення, а також сталість її оцінного характеру. Однак, навіть урахування всі названі чинники, лінгвіст може зазнати труднощів під час дослідження, тому що у вираженні позитивної чи негативної семантики ідеологізовані слова, які є вживаними у політичному дискурсі, виявляються неоднозначними, часто лише контекст індивідуалізує їхнє оцінне значення.

З метою адекватного аналізу оцінної семантики політичних повідомлень у цілому й ідеологічно маркованих номінацій як засобу вираження категорії оцінки в них зокрема слід враховувати: а) час виникнення повідомлення у співвідношенні із часом виникнення номінації; б) політичні переконання автора-адресанта

тексту і пов'язане з цим функціональне навантаження ідеологічно маркованої лексеми в його лексиконі; в) комунікативні інтенції автора-адресанта повідомлення.

Час виникнення повідомлення у співвідношенні із часом виникнення номінації. Залежно від соціально-політичних умов у державі, які превалюють у конкретному часовому відрізку, ідеологізовані слова, як і все повідомлення в цілому, можуть отримувати позитивний або негативний оцінний заряд. Яскравим прикладом служать оцінні значення багатьох ідеологем у радянський період, які зараз, втративши свій ідейний зміст, а разом з ним і деякі конотативні відтінки в семантиці, змінили й свої аксіологічні характеристики. О.П. Єрмакова деідеологізацію значень, що позначають радянські реалії, називає одним з основних процесів у сучасній лексиці й зазначає, що він „виявляється у звільненні значень деяких слів від ідеологічних смислових наросень, зокрема, у знятті пейоративного забарвлення, яке було зумовлене сприйняттям денотата крізь призму комуністичної ідеології, або, навпаки, у появі несхвального або іронічного забарвлення у зв'язку з ідеологічними конотаціями” [2000: 36]. Так, слова *Ради, радянський*, які в той час мали, як правило, позитивне значення (лексеми, що означали “нашу” країну), сьогодні багатьма політичними угрупованнями віднесені до розряду слів із негативним оцінним потенціалом, і в пресі можна зустріти: *Але ж живемо в цивілізованій Європі на початку XXI століття, а не в епоху середньовічного варварства, то й слава Богу, що через референдум, а не через криваве повстання прийшли до свободи, хоча змушені з тривогою і з певними висновками для себе бачити те середньовічне варварство московської азійщини і здичавілого імперського рецидиву радянських часів у політиці Московії на Північному Кавказі* (Шлях перемоги. – 2001. – 19 липня. – с.10) (негативне ставлення до реалій, позначуваних словом *радянський* у сучасному політичному дискурсі підкреслене частим вживанням іронічного *Совети, советський: За комуністичного терору советської імперії я заробив 55 років каторжного робочого стажу* (Шлях перемоги. – 2002. – 10 січня. – с.3), і ця тенденція має корені у творчості письменників-дисидентів, шістдесятників – І. Багряного, А. Дімарова, В. Стуса та ін.: *О Колумб заамурської і надамурської голубої галілеї!!*. Відкриватель дивовижного, герой і переможець непереможного, співець і автор найекзотичнішої і найфантастичнішої країни у світі – російського, чи то пак тепер *советського*, Клондайку (Багряний І.П. Тигролови: Роман. – К.: Укр. письменник, 1999. – С.16)). Поряд із деідеологізацією лінгвісти виділяють деактуалізацію, політизацію, вторинну ідеологізацію та інші семантичні процеси, що стосуються значень політичних номінацій. Отже, можливою є часткова або повна втрата свого конотативного значення певними ідеологічно маркованими лексемами внаслідок активних суспільно-політичних процесів у державі: слова можуть переосмислюватися, зникати з ужитку і знову з'являтися, набувши принципово нового значення.

Політичні переконання автора-адресанта тексту і пов'язане з цим функціональне навантаження ідеологічно маркованої номінації в його лексиконі. Оцінне нашарування ідеологічно маркованого слова перебуває під впливом політичної орієнтації автора повідомлення (і тут особливо дієвим є принцип оцінки будь-якої ідеологемою з позицій “своє” – “чуже”) Порівняймо, наприклад, оцінний зміст часто вживаних ідеологем **націоналіст** і **комуніст** у текстах правого й лівого спрямування: *Вони [воїки ОУН-УПА] запам'яталися нам як свідомі націоналісти, справжні патріоти нашої Батьківщини, що боролися за право українського народу на самовизначення й свободу* (Шлях перемоги. – 2002. – 23 жовтня. – с.3) і *Незважаючи на намагання деяких шкідників-націоналістів (думаю, їхні прізвища відомі кожному) загарбати контроль над системою освіти у нашій державі, підручники та посібники з російської мови продовжують видаватися, мало того – активно застосовуються у школах* (Комуніст. – 2000. – 24 липня. – с.5); *Усі комуністи України об'єдналися в нашій партії, метою якої є утвердження прав людини!* (Передвиборчий плакат Комуністичної партії робітників і селян. – 2002. – березень) і *Комуністи з їхніми лицемірними гаслами на кшталт “Все в ім'я людини, все для блага людини” були чи не найбільшими злочинцями серед усіх злочинців протягом історії людства* (Народна газета. – 2005. – 3 жовтня. – С.3). Бачимо, що в той час як автор-прихильник правих поглядів вживає слово *націоналіст* у такому контексті, який виразно маркує цю ідеологему як носія суто позитивного значення, а слову *комуніст* надає негативного забарвлення, то адресант-представник поглядів лівих показує своє розуміння цих понять: лексема *націоналіст* у нього – виразник негативної оцінної семантики, а лексема *комуніст* має яскраве позитивне забарвлення. Завдяки політичним переконанням автора-адресанта тексту і пов'язаному з цим функціональному навантаженню ідеологічно маркованої номінації в його лексиконі виливається у ряд семантичних та словотвірних корелятивів, наприклад: **націоналіст** для правих – *патріот, справжній громадянин, син рідної землі, борець за долю України*, для лівих – *контрреволюціонер, “наш-наці”, незалежник, “свідомий”, дикун, фашист, буржуазний націоналіст, апологет буржуазного націоналізму* та ін.; **комуніст** для лівих – *людина майбутнього, людина принципів, борець із контрреволюцією*, для правих – *комуняка, червоноармієць, партюк, “червоний”, “товариш”, псевдопатріот, вічно вчорашній, злочинець, “людоджер”, лівий ортодокс, “гомо советікус”, намісник московських генсеків* тощо. Такі явні протиставлення оцінних значень цих ідеологем пояснюються різницею у системі ідейних цінностей авторів-представників правих і лівих угруповань, на рівні категорій оцінки – розмежуванням понять “наш” – “не наш”, “своє” – “чуже” [Куценко 2005].

Комунікативні інтенції адресанта повідомлення. Навіть точно визначивши час виникнення повідомлення, політичного поняття й ідейні переконання автора, у тексті можна побачити лексему з “несподіваним” оцінним забарвленням. Для визначення цього забарвлення важливу роль грає контекстне

оточення: *Щоб воскресла Україна й стало жити гарненько, Президентом треба вибрати Петра Симоненка* (Комуніст, 2004. – 27 липня. – с.8). У поданому прикладі, де автор пише про можливу ситуацію, слово *Президент* має нейтральний і навіть дещо позитивний оцінний заряд, хоча дослідження текстів лівих політичних угруповань свідчить про те, що в них ця лексема і її похідні вживаються із суто негативним значенням. Вживання ідеологічно забарвленої номінації у “незвичному” оцінному значенні залежить від комунікативної настанови автора повідомлення налаштувати читача на обрання конкретної людини під час майбутніх виборів.

Матеріал показує, що в сучасному українському політичному дискурсі найчастіше оцінюються такі ключові політичні поняття, як *Україна, Президент України, чинний політичний устрій (політика влади), провідні політики, представник лівих, представник правих, Комуністична партія, український народ, політика Росії, Верховна Рада, політика Радянського Союзу, українська мова*, а останнім часом *Майдан, революція (Помаранчева), населення Східної України, населення Західної України*. В українському політичному дискурсі одні й ті самі поняття проявляють різне (негативне, позитивне, нейтральне) оцінне наповнення, яке залежить від чинників, зазначених вище, чим й ускладнюється їхній аналіз в аксіологічному ключі. Постає проблема розподілу, класифікації таких одиниць, їх систематизації, де були б відмежовані лексеми з однозначним оцінним потенціалом (наприклад, тільки позитивним) і лексеми, для яких характерна “поліфонічність” оцінної семантики. Нам слушною видається думка Т.Б. Крючкової про те, що слід звернути особливу увагу на розмежування поняттєвого та емоційного компонентів у значенні суспільно-політичних лексем. Дослідниця вважає, що варто виділяти такі випадки функціонування цих двох компонентів: політичний термін у системах різних ідеологій має може мати однаковий поняттєвий компонент і різний оцінний і навпаки [Крючкова 1989: 110]. За нашими спостереженнями, в українському політичному дискурсі ідеологічно марковані номінації репрезентують різні випадки співвідношення поняттєвої й конотативної сторін їхньої семантики і представлені у трьох групах.

П = П; О ≠ О (поняттєвий компонент у ціннісних системах різних угруповань однаковий, а оцінний відрізняється). До цієї групи серед названих ідеологічно маркованих слів належать *Президент України* (всі політичні угруповання розуміють це поняття як “державна особа, яка виступає гарантом Конституції”), *представник лівих, представник правих* (“приблизник певних політичних сил”), *провладні політичні діячі* (“політики, які належать до провладної верхівки”), *Верховна Рада* (“вищий законодавчий орган”), *Комуністична партія України (КПУ)* (“одна із українських політичних партій”), *Росія* (наприклад, “держава, інтереси якої стосуються України”), *населення Східної України, населення Західної України* (частина населення України, яка займає певну територію). Змінюваність, нестійкість оцінного компонента зазначених понять у текстах різних політичних сил можна прослідкувати за прикладами, пор.: *За створення справді народної влади, соціально-орієнтованої держави й справедливого суспільства виступає Комуністична партія України* (Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Симоненка П.М. – 2004, вересень), де виділене поняття – політичний меліоратив, й *Усі розрахають на якусь еволюцію Компартії України виявилися марними. Вони в будь-який момент готові зрадити український народ, взяти участь у будь-якій змові проти нього* (Шлях перемоги. – 2003. – 27 листопада. – с.6) – виділене поняття – політичний пейоратив; так само *Попри всі складнощі й політичні суперечки, наша Верховна Рада дієздатна, консолідована, конструктивна і відповідальна, наголосив він* [Володимир Литвин], *вітаючи народних депутатів, увесь український народ з Новим роком і Різдом Христовим* (Урядовий кур’єр. – 2003. – 3 січня. – с.2) (*Верховна Рада* – політичний меліоратив) і *Верховна Рада не контролює ситуацію в країні, демонструє нездатність до ухвалення серйозних, потрібних країні рішень і поволі перетворюється на декоративний підрозділ Адміністрації Президента* (Самостійна Україна. – 2002. – 24 червня. – с.4) (виділене поняття – політичний пейоратив).

П ≠ П; О = О (поняттєвий компонент у різних ідеологіях різниться, а оцінний однаковий). Сюди входять *Україна, український народ, українська мова*. Так, ключове слово *Україна* в політично різноспрямованих текстах має позитивнооцінну семантику, однак у дискурсі правих сил може розумітися як європейська держава, а в дискурсі лівих чи взагалі проросійських сил – як держава, територіально й духовно пов’язана з іншими слов’янськими країнами, пор.: *Наш шлях у майбутнє – це шлях, яким іде Об’єднана Європа. Ми з її народами належимо до єдиної цивілізації, поділяємо одні цінності... Моя мета – Україна в Об’єднаній Європі* (Народна газета. – 2005. – 2 лютого. – с.2) – інавгураційна промова Президента України В. Ющенка й *Тим часом об’єднуюча ідея в Україні є – це слов’янська ідея, її сила полягає в тому, що більшість громадян країни – слов’яни... Нам далекий західний індивідуалізм, що нав’язується під виглядом “загальнолюдських цінностей”* (Передвиборча програма кандидата на пост Президента України О.Ф. Базилюка – 2004, вересень).

П ≠ П; О ≠ О (поняттєвий і оцінний компоненти у системі цінностей різних політичних угруповань різняться). Цей різновид ілюструють ключові ідеологічні поняття *політика влади* (сукупність заходів, спрямованих на поліпшення життя в державі – політика, яка ґрунтується на самозбагаченні провладних чиновників), *політика Росії* (інтернаціоналізація, єднання – денационалізація), *політика Радянського Союзу* (політика, побудована на засадах рівності – політика, побудована на тоталітарному тиску), *Майдан* (місце, де відбулася визвольна Помаранчева революція – місце, де відбувся заколот під керівництвом певних агресивно налаштованих політичних сил), *революція (Помаранчева)* (відстоювання народом принципів демократії в державі – сценарій, нав’язаний народом певними політиками й іншими державами, або хаотичний рух).

Наприклад, *Всі хочуть демократії. А хіба не демократичною була політика Радянського Союзу, де кожен громадянин почувався вільно, знаючи, що держава захистить його у потрібний момент, де процвітали рівність і братерство?* (Комуніст. – 2003. – 24 квітня. – с.5) – поняття *політика Радянського Союзу* має позитивнооцінне навантаження і *Наші державні діячі забули дрімучі часи советського застою, коли комуністичний терор панував в усіх сферах життя* (Народна газета. – 2004. – 1 лютого. – с.3) семантичні кореляти цього поняття несуть негативнооцінний смисл; *Тим часом на Майдані перед усім світом було продемонстровано, що українська нація є і що вона сформована на основі національної ідентичності* (Народна газета, 2005. – 24 серпня. – С.1) – оцінне значення лексеми *Майдан* – позитивне і *Для всіх громадян України, здатних мислити тверезо, вже давно стало очевидним, що і рудий Майдан, і щедрі обіцянки Юценка та його команди виявились великою містифікацією* (Комуніст, 2005. – 2 листопада. – С.3) – оцінне значення – негативне.

Матеріал свідчить, що в сучасному українському дискурсі відсутні ключові політичні поняття, які б репрезентували ідентичність як поняттєвого, так й оцінного компонентів, тобто належали б до гіпотетичної групи **П = П; О = О**, і це доводить, що системи ідейних цінностей українських політично різноспрямованих угруповань суттєво різняться.

Очевидною є ситуативність перебування політичних понять у тій чи іншій групі: будь-яка з наведених лексем може перейти в іншу групу. Дослідження оцінної семантики таких ідеологічно маркованих слів залежить від уже згаданого критерію аналізу політичних лексем – часу виникнення повідомлення. Яскравим прикладом є функціонування номінації *Президент* і її корелятивів, які у правих текстах до 2005 року мають негативну оцінку семантику: *Другий президент, Леонід Данилович, “наш” президент, за роки свого президентства теж накопичив “маленькі” кошти* (Інформаційний бюлетень. – 2001. – 3 вересня. – С.8); *Як може “гарант чинної Конституції” бути натхненником наруг над “нормами”, наприклад, про пряме волевиявлення громадян на президентських виборах, і при цьому вважається “собірателем” верств суспільства?* (Шлях перемоги. – 2004. – 28 січня. – С.7), а вже у 2005 році *Під час особистого спілкування з Президентом України, я зрозуміла, що в його словах до молодшої еміграції повертатися додому є велика сила, що спонукає кожного, хто живе з Україною в серці, задуматися: під яким і чийм дахом будувати своє майбутнє?* (Самостійна Україна. – 2005. – 6 квітня. – С.2); *Українці вірять. Українці сподіваються. І перемагають. Разом із народним Президентом – Віктором Юценком* (Шлях перемоги. – 2005. – 4 травня. – С.1) – оцінне значення позитивне.

Робимо висновок: з аксіологічного погляду склад ідеологічно маркованої лексики в сучасному українському політичному дискурсі є неоднорідним, таким, що ілюструє градуальність оцінних змістів від менш або більш позитивного до менш або більш негативного. Найбільш доцільним є розгляд ідеологічно забарвлених слів на матеріалі політично різноспрямованих текстів (ліві – центр – праві), оскільки дозволить зрозуміти законірності надання номінаціям позитивного або негативного оцінного значення, а також простежити сталість / змінюваність їх оцінного характеру. З метою адекватного аналізу оцінної семантики ідеологічно маркованих номінацій слід враховувати час виникнення повідомлення у співвідношенні з часом виникнення номінації, політичні переконання автора-адресанта тексту і пов'язане з цим функціональне навантаження ідеологічно маркованої лексеми в його лексиконі, а також комунікативні інтенції автора-адресанта повідомлення. Слід звернути особливу увагу на розмежування поняттєвого та емоційного компонентів у значенні суспільно-політичних лексем: за характером співвідношення цих сторін вони поділяються на три групи. Перебування ідеологічно маркованих лексем у тій чи іншій групі не є постійним, оскільки переосмислення їх значення залежить від суспільно-політичних процесів у державі в конкретному часовому відрізьку.

Література

1. Ермакова О.П. Семантические процессы в лексике // Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995). – 2-е изд. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С.32-65.
2. Желтухина М.Р. Суггестивные психотехнологии в языке СМИ и избирательная кампания // Наукові записки Луганського національного педагогічного університету. Серія “Філологічні науки”: Зб. наук. праць. Вип. 5. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – Т.1. – С.265-304.
3. Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. – М.: Наука, 1989. – 189 с.
4. Куценко В.О. Особливості реалізації аксіологічної моделі “своє” – “чуже” в сучасному українському політичному дискурсі // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 331-336.
5. Мінчак Г.Б. Семантичний процес вторинної ідеологізації ідеологічно забарвлених номінативних одиниць у мові сучасної української публіцистики // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках. Материалы II Международной научной конференции 14-15 апреля 2005 года. – Днепропетровск: Пороги, 2005. – С.269-272.

The article is devoted to the research of peculiarities of realization of evaluated meaning of ideological vocabulary in the modern Ukrainian political discours.

Keywords: evaluated meaning, ideological vocabulary, political discours.

Надійшла до редакції 12 вересня 2005 року.

Покровська Ірина

ББК Ш12=631.2*33

УДК 811.512.161'373.7

ЗООНІМ КІНЬ ЯК СКЛАДОВИЙ КОМПОНЕНТ ТУРЕЦЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті розглядається національна специфіка семантики турецьких фразеологізмів з компонентом кінь. Це дослідження є продовженням циклу статей автора, що вивчають взаємозв'язок між фразеологічним значенням та світоглядом, культурою турецького народу. Вивчаються синонімічні, антонімічні, полісемантичні зв'язки фразеологізмів, складовим компонентом яких є зоонім кінь. Численні фразеологізми цієї групи, що не є характерними для інших мов, свідчать про самобутність турецьких фразем та паремій.

Ключові слова: зоонім, національна специфіка, ідеографічне значення.

Дослідження внутрішньої форми фразеологізмів сприяє вивченню мовної картини світу через призму використання мовних концептів у складі сталих виразів. Фразеологічна скарбниця кожної мови складалася роками і, звичайно ж, є багатющим джерелом народної мудрості, у якому зафіксовані свідомість, особливості пізнання та культура певного народу. Є такі концепти, кількість у фразеологізмах яких чисельна і які є свідченням певної сторінки культури народу. Об'єктом даного дослідження є турецькі фразеологізми (фраземи та паремії) з компонентом *кінь*, вибрані нами з турецько-російських словників, словників прислів'їв та приказок турецької мови.

Актуальність дослідження полягає в тому, що фразеологізми з компонентом *кінь* (а *кінь* був першим помічником давніх тюрків-кочівників) не були об'єктом окремого лінгвістичного дослідження, а їх кількість у турецькій мові значна. Мета дослідження полягає у необхідності вивчення ідеографічних значень фразеологізмів з компонентом *кінь* та їх ролі у відображенні ставлення турків до цієї тварини, підбір українських еквівалентів турецьких фразеологізмів. Зооніми в українській мові вивчали Д.В.Ужченко [1997, с.71-72], О.Селіванова [2004, с.143-166], у російській мові та порівняльному аспекті з іншими мовами цим питанням займався О.А.Корнілов [2003, с.237-242], у німецькій мові – Д.Т.Мальцева [1991, с.40-46], в англійській мові – Б.М.Ажнюк [1989, с.22]. На матеріалі турецької мови фразеологізми вивчала Р.Р.Юсипова [1992, с.41-47].

Фраземи, прислів'я та приказки є результатами народної творчості, багатого образного мислення турецького народу. У цих сталих одиницях мови втілений життєвий досвід не просто людей, а цілих поколінь і не зважаючи на момент їх утворення, який визначити надзвичайно важко (або й взагалі неможливо), вони залишаються актуальними порадами і влучними висловами навіть сьогодні.

Протягом століть *кінь* відігравав економічну, суспільну, військову та релігійні функції у житті турецького суспільства. Фразеологізми, які з'явилися ще в часи тюрків-кочівників, кількість яких постійно зростала, відображають матеріальну та духовну культуру, цінності турецького народу. *Кінь* має два різні розуміння і сприйняття: по-перше, це тварина, що використовується з сільськогосподарською метою, яку беруть на війну та полювання, по-друге, *кінь* – герой багатьох турецьких легенд, оповідок. Зокрема у тюркській міфології *кінь* – це тварина, на якій їздять самі боги. Є незліченна кількість картин, на яких зображується *кінь*. Чимало присвячено поетичних творів цій тварині у літературі дивану. Протягом років і століть турки проявляли повагу до коня, вважали його священним. Кочівника, що загинув на війні, ховали разом з конем.

У народній мові зоонім *кінь*, що використовувався переважно як засіб пересування, є складовою частиною такого прислів'я *at murattır – кінь це мрія*. Цікавою є наступна тюркю (народна пісня) з точки зору використання компонента *кінь* у складі ідіом, що наводиться в книзі Ісмет Зекі Еюбоглу [1997, с.303]:

*Atın kaçı ben vuruldum
Atın boynuna sarıldım
Kınatayın arkadaşlar
Ben bir güzele vuruldum*

*Втік мій кінь, бо я покохав,
Тоді я взяв і коня обійняв.
Не сваріть мене, друзі,
Бо полюбив же я красуню. (переклад автора)*

У цій тюркю кінь виступає як мрія, як образ кохання. В Анатолії також існує прислів'я, у відповідності до якого *Gelini ata bindirmişler de ya kısmet demiş* – посадили молоду на коня і сказали „Щасливої дороги!”. Цей вираз свідчить про магічну силу коня та його сприяння у здійсненні бажань.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу фразеологізмів зазначимо, що **кінь (at)** був найбільшим другом кочівника-тюрка, про що і свідчить величезна кількість ідіом та прислів'їв, пов'язаних з цією твариною. Цікавий коментар до приказки *at yiğidin yoldaşdır* – кінь друг молодця, що наводиться в словнику Аксоя Омера Асима: „Турки дуже люблять коня. ...турки кожен день проводять з конем: перевезення, мандрівки... Кінь настільки близький друг турка, що він доглядає його краще ніж дружину та дітей” [1988, с.164]. Кінь взагалі пов'язаний не лише з господарством турка, а й взагалі з його свідомістю та повсякденним життям, змаганнями на війні, про що свідчать і такі приказки: *at kudümü, yurt kudümü, avrat kudümü* – турок вважає священними свого коня, батьківщину та дружину або *atta, avratta uğur vardır* – кінь та його дружина приносять щастя. Про дбайливе та шанобливе ставлення до коня як недругорядної тварини у сільському господарстві свідчить і інше прислів'я: *atına bakan ardına bakmaz* (досл. хто добре доглядає свого коня, не поглядає назад) – сип коневі мішком – не ходитимеш пішком.

Взагалі слід зазначити, що фразеологізми з компонентом *кінь* передають працьовитість та майстерність людей: *atı eşkin, kılıcı keskin* (досл. його кінь швидкий, а меч – гострий) – хлопець, як козак, *atta duran var durmayan var* (досл. хто вміє, а хто й не вміє осідлати коня) – всі не можуть однаково добре виконувати одну і ту саму роботу. Прислів'я передають і вагомість коня у порівнянні з ослом, образне значення таких виразів демонструє стосунки між впливовими людьми та простими. Зокрема існує цілий ряд ідіом, побудованих на протиставленні коня та віслюка: *atına eşek mi dedik?* (досл. хіба ми казали на коня віслюк?) – ніхто його свинею не називав, *attan inip eşeğe binmek* (досл. злізти з коня і сісти на віслюка) – 1) потрапити в невідганне положення; 2) втратити щось цінне; *at yerine eşek bağlamak* (досл. прив'язати віслюка замість коня) – обдурити когось; *atlar terişir, arada eşekler ezilir* (досл. коні брикаються і затоптують віслюків) – людям весілля, свині – смерть.

Характерною особливістю турецької фразеології є і протиставлення коня та собаки. Зоонім *собака* в турецькій мові не характеризується позитивними конотаціями. Не сприймаються турками і власне слов'янські словосполучення “вірний, як собака”, “собака – друг людини”: *at izi it izine karışmak* (досл. змішалися сліди коня та собаки) – і хороше, і погане завжди співіснують.

Прислів'я *at yedi günde, it yediği günde belli olur* (досл. коні пізнають за сім днів, а собака за день, коли її годують) – дружба та цінність за один день не набуваються. Слід зазначити, що в основі цього прислів'я лежить протиставлення фонетичної структури слів *yedi* – сім та *yediği* – яку їсть.

Існують у турецькій мові також фразеологічні порівняння, пов'язані з конем. Зокрема про фізично добре розвинуту та схожу за статуєю на чоловіка жінку кажуть *at anası* (досл. матір коня) або *atlar anası* (досл. матір коней). Вираз *at gibi* (досл. як кінь), за ствердженням носіїв мови, говорить не лише про сильну, але й про красиву жінку.

Використання у складі прислів'їв назв тих чи інших тварин може бути пов'язане не лише з релігійними, міфологічними віруваннями по відношенню до певної тварини, а просто висвітлювати ставлення до даної тварини, її місце у сільськогосподарській культурі даного етносу та демонструвати межі поширення цієї тварини на певній території. Тобто слід зазначити, що існує цілий ряд прислів'їв, у яких зоонім *кінь* використовується не з метою підсилення змісту чи виокремлення чогось особливого, а просто відображає місце її у свідомості, в даному випадку, турецького народу. Так, наприклад, еквівалентом турецького прислів'я *at koştur* (досл. коней вигулюй) *at koşturacak kadar* (досл. хоч коней вигулюй) є українське прислів'я – хоч волами їдь. Вживається зоонім *кінь* і в тих прислів'ях турецької мови, у яких в інших мовах стоїть назва іншої тварини. Наприклад: *ata et, ite ot vertek* (досл. давати коню м'ясо, а собаці – траву) – 1) давати людям те, що їм не потрібно; 2) робити щось навпаки; *at hırsızı gibi* (досл. як крадій коней) – як злодій, *at olur, teydan olmaz, teydan olur, at olmaz* (досл. кінь є, немає поля, поле є, немає коня) – не завжди є всі необхідні умови для виконання якоїсь справи, *atın ölümü arpadan olsun* (досл. якби кінь помер від вівса) – не жаль голову зломити, коли з доброго коня..

У переважній своїй більшості, як видно з вищезазначених прикладів, фразеологізми з компонентом-зоонімом спрямовані на розкриття характеристик людини, її зовнішності, характеру тощо. Але поруч з цим значенням деякі фразеологізми передають часові відношення та деякі інші. Зокрема наведемо приклади фразеологізмів з компонентом *кінь*, які позначають час: *atı alan Üsküdarı geçti* (досл. хто взяв коня, той перейшов Ускудар (Ускудар – це район Стамбулу)) – вже занадто пізно, *at beslenirken kız istenirken* (досл. коли вирощують коня і коли дівчину сватають) – все слід робити вчасно, *at çalındıktan sonra ahır kapısını kapamak* (досл. закривати двері хліва, коли вже вкрали коня) – шукати вчорашній день.

У турецькій мові також є цікавий фразеологізм, який передає розміри: *at nali kadar* (досл. розміром з підкову для коня) – кажу про великі медальйони та кулончики (з намішкою).

Вищезазначені фразеологізми демонструють специфіку фразеологічних значень, зокрема розкривають зміст внутрішньої форми фразеологізмів з компонентом *кінь*, але для визначення місця та ролі цієї фразеологічної групи у системі турецької лексикології, необхідно визначити системні явища у сфері зазначених

фразеологізмів. Під системними явищами мається на увазі синонімія, варіативність, антонімія та полісемантизм фразеологічних одиниць.

Фразеологічні синоніми з компонентом „кінь”. Фразеологічні синоніми – це такі фразеологічні сполучення, що мають спільне предметне значення, але відрізняються між собою тими чи іншими експресивно-змістовими відтінками. Всі синоніми поділяються на ідеографічні синоніми та стилістичні синоніми. У цих двох групах немає абсолютних синонімів. У фразеологічних синонімах, на відміну від фразеологічних варіантів, різна внутрішня форма, часто повторюється лише один елемент або взагалі не повторюється жоден. Фразеологічні синоніми у лінгвістиці на матеріалі різних мов дають цікаві зразки самотності національних мов.

Зокрема можна виділити наступні групи фразеологічних синонімів у відповідності до семантичних значень, що вони виражають:

- подібність, схожість: *at adımına göre değil, adamına göre yürür* (досл. кінь крокує не кроками, а як хоче хазяїн) та *at binicisine göre kişner* (досл. кінь ірже, як хоче вершник) – який їздць, такий і кінь..
- вірність, дбайливість: *at kudümü, yurt kudümü, avrat kudümü* – турок вважає священним свого коня, батьківщину та дружину або *atta, avratta uğur vardır* – кінь та його дружина приносять щастя.
- невдачу, невезучість: *atın bahısız arabaya düşer* (досл. невезучість коня штовхає під машину) – складно вийти з біди, як каміню з води, *eşekten düşene kazma kürek* (досл. тому, хто впав з коня – ковора та матрац, а тому, хто впав з віслюка – лопата та копання) – десь у людей і курка співає, а в мене і когут не хоче.
- невчасність: *atı alan Üsküdarı geçti* (досл. хто взяв коня, той перейшов Ускудар (Ускудар – це район Стамбулу)) – вже занадто пізно або *at çalıdıktan sonra ahır kapısını karatak* (досл. закривати двері хліва, коли вже вкрали коня) – шукати вчорашній день. Сюди також можна віднести і прислів'я *at at oluncaya kadar sahibi tat olur* (досл. доки кінь стане конем, його хазяїн знесилиться) – не можна повернути молодість, яке за змістом хоча і не повністю збігається з вищезазначеними прислів'ями, але може виступати контекстуальним синонімом, в залежності від того, що хоче висловити автор.

Фразеологічні варіанти з компонентом кінь: фразеологізми зазвичай визначаються як стійкі фрази, що не підлягають певним змінам. Звичайно, це твердження є беззаперечним щодо більшості фразем та паремій, хоча є й такі, що не підпадають під це визначення. У силу різних причин, як регіональних відмінностей, так і прагнення надати емоційно-експресивного відтінку вже існуючому фразеологізму, утворилися фразеологічні варіанти. При цьому слід зазначити, що ми не ведемо мову про семантичні зміни у складі фразеологізмів, а йдеться лише про варіації слів. Фразеологізми, що зазнали змін називаються варіантами, а саме явище змінності компонентів фразеології – варіантністю.

Фразеологічні варіанти зазвичай зафіксовані літературною традицією та словниками, і відмінності можуть спостерігатися, як на лексичному рівні так і в межах певних елементів їх граматичної структури. У цьому дослідженні, присвяченому виключно лише внутрішній семантиці фразеологізмів, ми розглянемо лише варіанти на рівні лексики.

Лексичні варіанти фразеологічних одиниць найчастіше виникають внаслідок синонімічних заміन компонентів. Серед фразеологізмів з компонентом-зоонімом можна виділити декілька видів лексичних варіантів:

- заміна у фразеологізмі назви тварини (в даному випадку обидві назви тварини є абсолютно синонімічними з точки зору змісту, хоча це можуть бути тварини, що не мають нічого спільного між собою). Так, наприклад, немає нічого спільного з точки зору денотативного значення між конем та левом, але тим не менше, прислів'я *ata et, ite ot vertek* (досл. давати м'ясо коня та траву собаці) – робити щось навпаки та прислів'я *arslana at ata et* (досл. давати левові коня, а коневі м'ясо) – робити навпаки є абсолютно тотожними. Як ми зазначали вище, в більшості прислів'їв кінь та віслюк протиставляються між собою, але в приказці *atını (veya eşeğini) sağlam kazığa bağlamak* (досл. прив'язувати коня (або віслюка) до міцної палиці) – брати справу під контроль – семантичної різниці між цими двома тваринами немає.

- заміна у фразеологізмі дієслова або іншого компонента: *at olur, meydan olmaz (bulunmaz), meydan olur (bulunur), at olmaz (bulunmaz)* (досл. кінь є, поля немає (не знаходиться), поле є (знаходить), коня немає (не знаходиться) – не завжди є всі необхідні умови для виконання якоїсь справи. У прислів'ях *at ile eşek bir değil* (досл. кінь та віслюк – не одне і те саме) та *at ile eşek yarışmaz* (досл. кінь та віслюк не можуть змагатися), що відповідають українському прислів'ю *кінь волю не товариш* змінюється остання частина *bir değil – не одне* та *yarışmaz – не змагаються*.

- редуковані та еліпсовані фразеологізми (маються на увазі розгорнені і скорочені фразеологізми). Як зазначає український мовознавець І. К. Білодід, „У мовній системі існують поруч розгорнені і скорочені, еліпсовані, редуковані фразеологічні одиниці. Нарощення фрази, внаслідок неповноти інформації і усичення її, коли деякі елементи висловлення здаються зайвими, – один з продуктивних шляхів еволюції форми, інколи й семантики, цих мовних одиниць” [1974, с.394]. Наприклад, у більшості фразеологічних словників наводиться прислів'я *at alan Üsküdarı geçti* (досл. хто взяв коня, той перейшов Ускудар) – вже занадто пізно, а в книзі Шюкрю Ельчина наводиться повний варіант цього прислів'я *at alan Üsküdarı geçti at almayan çukurunu kazdı*

[1997, с.430], що дослівно перекладається таким чином: *хто взяв коня, перейшов Ускудар, а в кого не було коня, той вирив яму.*

Фразеологічні антоніми з компонентом *кінь*. Поруч з фразеологічними синонімами виділяють у мовній системі і фразеологічні антоніми – такі вирази та речення, що за значенням є протилежними і виражають смислове протиставлення. Звичайно, їхня кількість не настільки численна, як кількість фразеологічних синонімів. У турецькій мові є певна кількість фразеологічних одиниць, які побудовані на поєднанні антонімічних понять, на зіставленні протилежних явищ та образів. Наприклад: прислів'я *ata arpa, yiğide pilav* (досл. *коневі – ячмінь, а молодцю – плов*) – *кожному своє* протиставляється за значенням прислів'ю *ata et, ite ot vertek* (досл. *коневі м'ясо, а собаці – траву*) – *робити щось навпаки*. Наведемо ще один приклад фразеологічних антонімів. Щоправда, слід зазначити, що дана пара фразеологізмів може бути антонімічною лише у певному контексті: *at hırsızı gibi* (досл. *як крадій коней*) – *як злодій* та *ati eşkin, kılıcı keskin* (досл. *зі швидким конем та гострим мечем*) – *хлопець, як козак*.

Полісемія фразеологізмів з компонентом *кінь*. Донедавна взагалі існування полісемії на рівні фразеології заперечувалося і основним критерієм відмінності фразеологізму та слова вважалася відсутність фразеологічної полісемії. Але ж в основі фразеологізмів лежать все-таки слова. Як зазначає І.К. Білодід, „На базі вільного словосполучення внаслідок його переносного вживання може виникати так зване первинно-образне значення фразеологічної одиниці. Наступне значення породжується вже на основі повторного переосмислення фразеологічної одиниці і має назву вторинно-образного” [1974, с.414]. Наведемо декілька прикладів полісемії фразеологізмів: *ata et, ite ot vertek* (досл. *давати коневі м'ясо, а собаці – траву*) – 1) *давати людям те, що їм не потрібно* (це значення є первинним); 2) *робити щось навпаки* або *at oynatmak* (досл. *гнати коня*) – 1) *змагатися*; 2) *поводитися невідповідним чином*.

Завдяки фразеологізмам з компонентом *кінь*, що є чисельною групою турецьких зоофразеологізмів, ми дізнаємося уявлення турків про світ, про роль та місце коня у їхньому житті. Фразеологізми з компонентом *кінь* дозволяють з'ясувати й систематизувати недосліджені раніше функціонально-семантичні особливості ідіом, фразем, прислів'їв та приказок турецької мови, тоді як їх аналіз уможливує заповнення лакун фрагментів мовної картини світу, сприяє виявленню особливостей знакового характеру турецьких фразеологізмів в етнокультурному аспекті. У статті також наводяться системні зв'язки у межах фразеології, зокрема подаються приклади фразеологічних синонімів, антонімів та варіантів (на матеріалі турецьких фразеологізмів з компонентом *кінь*). Подальший розвиток даної теми ми вбачаємо у встановленні ідеографічної класифікації турецьких фразеологізмів з компонентом-зоонімом та визначенні місця та частотності використання зооніма *кінь* у турецьких фразеологізмах, що сприятиме подальшому вивченню мовної картини світу турецького народу.

Література

1. Ажнюк Б.М. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні. – К., 1989. – 132 с.
2. Мальцева Д.Т. Немецкий язык. Страноведение через фразеологию. – М.: Высшая школа, 1991. – 173 с.
3. Селіванова Олена. Нариси з української фразеології. – Київ-Черкаси: Брама, 2004. – 275 с.
4. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За загальною редакцією І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 439 с.
5. Ужченко В.Д., Л.Т. Авксентьев. Українська фразеологія. – Харків: „Основа”, 1990. – 167 с.
6. Юсипова Р.Р. К лексико-семантической характеристике именных фразеологизмов турецкого языка // Советская тюркология. – 1972. – № 3. – С.41-47.
7. Aksoy Ömer Asım. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. – Istanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1988. – 1205 s.
8. Elçin Şükrü. Halk Edebiyatı Araştırmaları, Ankara; Akçağ; 1997. – 674 s.
9. İsmet Zeki Eyuboğlu. Anadolu uygarlığı. – Istanbul: Der yayınları. – 479 s.

The main idea of this article is the research of the Turkish set-expressions with the horse component and the peculiarity of their national character. This article continues the authors' researches which deal with the connection between the phraseological meaning and the culture of the Turkish people. There are studied the synonymous, antonymous and polysemantic meanings of the set expressions and proverbs with horse component. There are found some special peculiarities of the Turkish phraseology.

Keywords: zoonim (name of animal), national specificity, ideographical meaning.

Надійшла до редакції 10 лютого 2005 року.

РОЗДІЛ V. СЛОВОТВІР: НАПРЯМИ, АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Катерина Брітікова

ББК Ш12=411.4*20*321

УДК 81'373.611:81'373.43=161.2

РОЛЬ ЮКСТАПОЗИЦІЇ У ТВОРЕННІ ЕКСПРЕСИВНО-ОЦІННИХ НОМІНАЦІЙ ОСОБИ

У статті розглядається активізація юкстапозиції як способу творення нових слів. Аналізу підлягає структура інновацій-юкстапозитів, яка реалізується у двочленних і тричленних моделях. Визначається роль юкстапозитів у творенні оцінно-експресивних назв осіб у сучасній українській публіцистиці.

Ключові слова: спосіб творення, юкстапозиція, юкстапозит

Роль засобів масової інформації в житті нашого суспільства невпинно зростає, що зумовлене силою їхнього впливу на реципієнта, швидкістю поширення відомостей, обширом читацької аудиторії. З огляду на це дослідників сучасної української мови не можуть не цікавити нові тенденції словотворення в текстах мас-медіа. Серед них вирізняємо перерозподіл активної і пасивної лексики, розширення сполучуваності слів, детермінологізацію спеціальної лексики, активне поповнення словника інноваціями, дедалі більшу розмовність текстів тощо. Не можна не брати до уваги й те, що на мову найбільш доступних сьогодні газет, часописів, інших періодичних видань, мову виступів відомих осіб і дикторів радіо та телебачення орієнтується сьогодні пересічний український громадянин, засвоює її часом скоріше від літературного стандарту.

Мова сучасної публіцистики, відображаючи загальний розвиток українського суспільства, в усіх своїх аспектах стає нині полем для різноаспектних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів (див. праці: О.Стишов [12], В.Костомаров [6], Н.Валгіна [1], Т.Коць [7], Л.Павленко [8], Т.Полякова [9], Г.Шаповалова [13], О.Дорофєєва [3] та інші). Зважаючи на вищесказане, а також на те, що розвиток сучасної української мови дослідники трактують неоднозначно, в україністиці ще немає цілісного аналізу стану і нових тенденцій розвитку мови кінця ХХ – початку ХХІ століття, вважаємо актуальним розгляд окремих способів словотворення в межах певних частин мови і певних словотвірних категорій.

За мету нашої розвідки ставимо дослідження інноваційних процесів у межах відіменних іменників-назв осіб за матеріалами текстів засобів масової інформації. Об'єктом аналізу обираємо інновації-юкстапозити у сучасних українських публіцистичних текстах, а основним завданням ставимо з'ясувати їхні семантичні розряди та властиві кожному з них словотвірні моделі, а також обґрунтувати прогноз щодо поповнення подібних розрядів юкстапозитів та їхнього функціонування в публіцистичних текстах.

Фактографічним підґрунтям роботи стали 112 юкстапозитів, відібраних методом суцільної вибірки з текстів сучасних українських періодичних видань різної тематики та суспільно-політичного спрямування: з журналів „Політика і культура” (далі – «ПіК»), „Бізнес”, „Критика”, „Урок української”, газет „Коментар”, „Літературна Україна”, „Обрій ПІБ”, „Шлях перемоги”, „Голос України”, „Україна молода”), виданих протягом 2004-2005 років.

Аналіз (у тому числі й кількісний) складних слів різних типів (комполітів, юкстапозитів та аббревіатур) уже здійснювався на матеріалі тлумачного «Словника української мови» в 11 томах, «Інверсійного словника української мови», «Словника-довідника з правопису та слововживання» С.І.Головащука та «Словника іншомовних слів» за ред. О.С.Мельничука. За відомостями, які подає Н.Ф.Клименко, „слова цього типу становили до десяти відсотків словникового складу мови” [5: 83] (зауважимо, що кількісні підрахунки не було диференційовано за окремими семантичними розрядами складних слів: назвами осіб, істот-неосіб, предметів і т. ін.). Натомість дослідження словників нової лексики, даних комп'ютерного Морфемно-словотвірного фонду української мови Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України засвідчило зростання кількості складних слів до 13,4% мовних одиниць (Там само, с. 84). Якщо врахувати відомості академічного „Словотвору сучасної української літературної мови”, перше місце за активністю творення нових складних слів посідає композиція, друге – аббревіація, а третє – юкстапозиція, причому юкстапозитів менше від аббревіатур приблизно у 2,5 рази [11: 366]. Обчислення зібраних нових тільки відіменних лексем засвідчує значне зростання потенціалу складних слів взагалі до 20% (приблизно двісті одиниць з майже тисячі нових відсубстантивних іменників-назв особи), а зокрема юкстапозитів до 10%. Отже, дедалі частіша фіксація юкстапозитів у реєстрах словників нової лексики, їхня активність у текстах різної тематики спонукає до уважного вивчення тенденцій та особливостей творення і функціонування в мові складних слів цього типу.

У сучасній теорії словотворення немає одностайної думки щодо виділення юкстапозиції в окремий спосіб творення слів. Наприклад, І.І.Ковалик у переліку способів словотворення виділяє єдиний складний спосіб словотворення, який належить, на його думку, до „другої групи способів словотвору з двома і більше твірними

основами” [11: 32]. Проте ми в своєму дослідженні дотримуємося позиції тих учених, які обстоюють доцільність відокремлення словоскладання, або юкстапозиції від основокладання, або композиції. Цілком погоджуємося з твердженням Н.Ф.Клименко, що завдяки вивченню цих двох способів творення складних номінацій вдається „виявити характерні тенденції словотвору... мови, з’ясувати синтаксичну та семантичну основу формування різнотипних складних слів” [4: 4]. Крім того, такий підхід відповідає історичному розвитку процесів номінації: від юкстапозита через композит до простого афіксального утворення.

Юкстапозиція найчастіше спостерігається серед іменників. „Представлені серед складних іменників – назв людей і юкстапозити (їх менше, ніж аббревіатур, у ~ 2,5 раза). Більшість із них використовує запозичені в українській мові слова або комбіноване поєднання запозичених і питомих слів. Вони бувають назвами професій (інженер-економіст, технік-механік, читець-декламатор), військових і наукових звань (віце-президент, член-кореспондент, генерал-полковник, інженер-контр-адмірал). Іноді такі юкстапозити означають назви посад, належність до певних партій, угруповань, національностей: бурят-монгол, комі-зирянин, комі-перм’як, прем’єр-міністр, радикал-соціаліст. Значно рідше вживаються юкстапозити, що підкреслюють зовнішні ознаки людини (чудо-богатыр) або виражають збірні поняття (батько-мати, отець-мати, отець-ненька – батьки),” – зазначає Н.Ф.Клименко [11: 366], [4:123].

Дібрані нами нові, не засвідчені досі словниками юкстапозити можна поділити на дві групи за наявністю/відсутністю в їхній семантиці оцінних конотацій. До першої групи відносимо юкстапозити, що складаються зі слова-домінанти і слова-ідентифікатора без оцінного значення, а до другої – юкстапозити, в складі яких об’єднано слово-домінанту та слово-характеризатор з оцінною семантикою. Нові лексеми в межах першої групи за значенням поділяємо на назви осіб: 1) за професійною діяльністю (*куратор-наратор*), 2) характером суспільної діяльності (*прохач-грантоїд*). Серед лексем-юкстапозитів другої групи виділяємо назви осіб-характеристики 1) за особливостями поведінки, ставлення до інших осіб, ознаками характеру (*вівчарка-продавщиця*), 2) оцінкою (переважно негативною) професійної діяльності (*м’ясник-кіношник*).

За словотвірною будовою в досліджуваній групі вирізняються дво- і трикомпонентні юкстапозити. Для творення двокомпонентних юкстапозитів у дослідженому масиві нових номінацій застосовано такі моделі поєднання слів. При цьому у символічних записах моделей стрілками позначаємо приєднане до опорного слова залежне слово - ідентифікатор чи характеризатор:

1. $N_1 \approx N_2$, де обидва слова в складі юкстапозита мають тотожне денотативне значення, проте перше слово має додаткові конотації: *За борги й досі інколи доводиться платити не менш трагічною ціною. Мова йде не про кілерів-убивць* (Донецчина. – 25 лютого, 1999. – С. 4); *Дизайнер-оформлювач у магазин* – оголошення про вакансії (Бізнес. – №3 (574). –19 янв. 2004. – С. 107). У цих юкстапозитах слова-складники попри розбіжності в їхній семантичній структурі перебувають у рівноправних відношеннях кореляції за спільним денотативним значенням. Вони називають особу за різним характером виконання однієї дії, пор.: *кілер* «найманий убивця»¹ і *убивця* або *дизайнер* «фахівець, який займається художнім конструюванням та оформленням речей (перев. знярядь праці, промислової продукції та інтер’єра)» і *оформлювач* «той, хто оформлює що-небудь». У нашому матеріалі ця модель виявилася малоактивною. За нею створено лише 2 юкстапозити зі 112 аналізованих. Отже, її питома вага в дослідженому масиві нових номінацій дорівнює 1,8 %.

2. Для структур двокомпонентних юкстапозитів, що складаються з опорного слова-номінації особи і слова-характеризатора такої особи, що виражає додаткову ознаку її найменування, виділяємо два різновиди моделі творення залежно від місця слова-характеризатора:

а) $N_1 \rightarrow N_2$, де N_2 становить слово-характеризатор. Воно може до номінації особи, вираженої опорним словом N_1 , додавати уточнення за широким спектром ознак: професійна діяльність, риси вдачі, походження, національна належність, належність до певної соціальної групи, нахили, уподобання, вікові особливості, соціальний стан тощо). Таке розташування частин складного слова відповідає вимогам прямого порядку слів: ... *Варто описати кілька типів кураторства. Перший, і мені найменш цікавий, - це куратор-менеджер. ...Другий тип кураторської роботи - це куратори-історики чи куратори-критики. ...Третій тип роботи (він інтригує мене найбільше) - це куратор-наратор* (Коментар. – 2004. – №1 (3). – С.10); *Акція була доволі естетична: акуратний мангал, на якому спалювали рукописи, влучні промови й навіть низка солдатів-штурмовиків, котрі в якийсь момент меланхолійним підтюпцем пробігли попри бровку тротуару* (Коментар. – 2004. – №1 (3). – С.12); *У гіршому разі парламентом керують у „ручному режимі” - через підконтрольних і залежних депутатів-мажоритарників, які торпедують небажані для Банкової законопроекти ще в сесійній залі* (Шлях перемоги. – 2002. – 3 липня. – С.3).

б) $N_2 \leftarrow N_1$, де слово-характеризатор передує опорному слову, що відіграє роль основної номінації особи. Препозиція слова-характеризатора в структурі юкстапозита підсилює емоційне забарвлення такої складної номінації, фокусує увагу адресата повідомлення з таким юкстапозитом саме на додатковій, експресивно-оцінній, характеристиці особи: *Головне, щоб м’ясники-кіношники не лишилися без роботи* (ПіК, 23-29.05.2003. – С.42); *А, відповідно, може переплюнути у снобізмі отих вівчарок-продавщиць, які ставляться до відвідувачів*

¹ Дефініції нових слів подаємо за «Великим тлумачним словником сучасної української мови» [2].

із затаємністю а-ля „Смерть тарганам!” (ПіК, 16-22.05.2003. – С.46); *Зайда-турист відійшов убік від туристичної групи, відбився від звичного маршруту, відмовився від зручних ракурсів і широких панорам* (Коментар. – 2004. – № 4. – С.13); *Серед журналістів „ходить-бродить” це одна теза: ця ефемерна посада – просто працевлаштування без п’яти хвилин відставника-Президента* (Шлях перемоги. – 2003. – 5 лютого. – С. 2); *Якщо протягом 12 років лідерам не вдалося перетворити СНД на конкурентноспроможну компанію, то що може зробити з нею невдаха-менеджер?* (Шлях перемоги. – 2003. – 5 лютого. – С. 2). Обидва різновиди цієї моделі виявили найбільшу продуктивність; за нею створено 87 з 112 проаналізованих юкстапозитів. Отже, її питома вага у дослідженому масиві нових номінацій найвища – 77,7 %).

3. Третю, властиву виявленим двокомпонентним юкстапозитам, модель можна зобразити як $N_1 = N_2$. Обидва слова у складі таких юкстапозитів є рівноцінними характеристизаторами особи („хтось (без нейтральної опорної номінації особи) є і таким, і іншим”): *Можна не сумніватися: знайдуться герострати-грантоїди, які на замовлення ЦРУ чи Мосаду спробують спростувати наші положення* (Критика.– Квітень, 2004. – С.32). Автор статті, з якої взято цей приклад, називає так осіб, які ладні знищити або заперечити історичне минуле Батьківщини (Герострат, як відомо, спалив видатний храм Артеміди в Ефесі, одне із семи чудес світу, заради слави, нехай і поганої, що залишиться про нього у віках) заради одержання певної суми грошей чи інших вигод (грантів) для задоволення своїх власних потреб, а не для загального добра. До цієї моделі відносимо й новотвір-юкстапозит «*папа-гарант*», обидва складники якого є різними характеристизаторами однієї особи, а саме: експресивного Президента України Л.Д.Кучми. Уживання цього експресивно-оцінного юкстапозита-новотвору в лапках свідчить не про його оказіональність, незвичність, а скоріше – про іронічне, стилістично знижене забарвлення: *Насамперед, звичайно, про спроби спершу прем’єра Кінаха, а потім і „папи-гаранта” Кучми навісити на Ющенка проблему нерозв’язаних газових боргів за попередні роки* (приклад подаємо за: 10: 37). Продуктивність такої моделі «чистого характеризовування», моделі без опорної нейтральної номінації особи невисока: 16 юкстапозитів зі 112. Її питома вага в проаналізованому масиві новотворів 14,3 %.

4. Двокомпонентні юкстапозити цієї групи також містять у своєму складі рівноправні слова-характеризатори переважно у формі множини і мають модель творення, формально подібну до моделі попередньої групи – $N_1 = N_2$. Проте їхня семантика скоріше нейтральна, аніж експресивно-оцінна. З огляду на це є підстави виділяти їх як самостійну модель творення юкстапозитів з характеризувальним означенням не окремої особи, а сукупності осіб. До попередньої моделі за своєю словотвірною структурою близькі і слова останньої групи. Останню модель серед проаналізованих двокомпонентних юкстапозитів можна зобразити як $N_1 + N_2$, де N – номінація особи зі збірним значенням. Компоненти такої моделі використовуються у граматичній формі множини і позначають не окрему особу, а сукупність осіб: *...як і європейські раціоналістично-інтелектуали часів Просвітництва, ти віриш: досконалий світ можливий, хай поки що не на всій планеті, але, принаймні, у межах єдиної Європи, континенту без війни, насильства, дискримінації, де є місце і твоїй нації, і тобі* (Критика. – Квітень, 2004. – С.12); *У 2004 році вповнилося 80 років (хіба ж не кругле число?) відтоді, як вірні лєнініці-сталініці явили світові сексуальний кодекс пролетаріату* (Українське слово. – № 53. – 29.12.2004-11.01.2005. – С.32). За такою моделлю в матеріалі нашої розвідки створено лише 3 юкстапозити, а отже, її питома вага сягає всього 2,7 %.

Трикомпонентних юкстапозитів-новотворів у нашому матеріалі виявлено лише 4, відповідно, низька і їхня питома вага у дослідженому масиві слів – 3,5 %. Їм властива модель творення, в якій опорне слово – нейтральна номінація особи поєднується з двома словами – її різноаспектними характеристизаторами. Залежно від місця в юкстапозиті опорної нейтральної номінації можна виділити такі два різновиди цієї моделі:

а) $N_1 \rightarrow (N_2 + N_3)$ („хтось (з назвою особи) є і таким, і іншим”): *Менталітет торгоша часто демонструють і діти-акселерати-бройлери* (ПіК, 11-17.01.2003. – С.37);

б) $N_2 \leftarrow N_1 \rightarrow N_3$ („таким є хтось і іншим”): *Таких горе-фахівців-„демократів” з українських філій деяких міжнародних грантово-благодійних установ викидали, як мовиться, пачками* (10: 58). Як доводять наші матеріали, трикомпонентні юкстапозити немає підстав вважати типовими для сучасної української мови. Проте їх поява засвідчує зняття обмежень на творення нових типів складних слів, появу нових тенденцій в українському словоскладанні.

Розмаїття структурних типів та семантичних розрядів юкстапозитів-інновацій і водночас невисока продуктивність моделей їхнього творення підтверджують їхній мовленнєвий, а не системний характер. Вони залишаються фактами переважно індивідуально-авторської словотворчості, а це, в свою чергу, пояснює їхню відсутність у нормативних словниках нової лексики. Їх можна знайти у словниках та словопокажчиках письменницьких ідіолектів та словниках професійної лексики. Такі складені номінації легко утворюються для виконання певного комунікативного завдання і мають здебільшого експресивно-оцінне забарвлення. Ряди подібних лексичних інновацій є відкритими і необмеженими, що робить юкстапозицію одним із пріоритетних способів словотворення передусім у текстах з виразною авторською оцінкою інформації, зокрема в текстах сучасної української публіцистики. Юкстапозити з різними наборами слів-характеризаторів здатні передавати авторське ставлення до певної особи (осіб), їхню оцінку в стислій, експресивно насиченій формі, поєднувати в одній складеній номінації означення різних аспектів номінації особи.

Література

1. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Логос, 2001. – 304 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
3. Дорофеева О.М. Оказіональне слово в сучасній російськомовній газетно-журнальній комунікації (комунікативно-прагматичний та соціокогнітивний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук (10.02.02). – К., 2003. – 20 с.
4. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 251 с.
5. Клименко Н.Ф. Основно- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – 2003. - № 3-4. – С. 83-105.
6. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. – СПб.: Златоуст, 1999. – 319 с.
7. Коць Т.А. Функціонування лексичних варіантів у засобах масової інформації // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 56-63.
8. Павленко Л. Оказіональні номінації осіб у мові української газетної публіцистики // Вісник ХДУ. – № 491. – Серія: Філологія. – X., 2000. – 725 с. – С. 287-290.
9. Полякова Т.М. Лексичні інновації іншомовного походження в сучасній російській мові (на матеріалі мови ЗМІ останнього десятиріччя XX – початку XXI ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук (10.02.02). – К., 2004. – 19 с.
10. Скачко В. Журналист против „мессии”. Фрагменты невосприятия. – К.: Издательский Дом Дмитрия Бураго. – 224 с.
11. Слововір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.
12. Стишов О. Оказіоналізми у мові сучасних мас-медіа // Культура слова. – 2002. – № 59. – С. 72-76.
13. Шаповалова Г.В. Інноваційні процеси в сучасному медіатексті (функціонально-лінгвістичні аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук (10.01.08). – К., 2003. – 20 с.

The reasons of the active juxtapositions formation in the Modern Ukrainian are considered, and the models with two-component and three-component structure of this word-formation type are analyzed in the article.

Keywords: word-formation mode, juxtaposition, juxtaposit.

Надійшла до редакції 4 вересня 2005 року.

Оксана Жижома

ББК Ш12=411.4*20
УДК 81'373.611 = 161.2

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ НОВОТВОРИ ЯК ЗАСІБ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ У СУЧАСНОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У поданій статті на прикладі індивідуально-авторських утворень, виявлених у сучасних поетичних текстах, досліджується лінгвістична природа okazіональної номінації та її роль у формуванні поетичного дискурсу.

Ключові слова: okazіоналізм, вторинна номінація, слововірна модель, реципієнт, поетичний дискурс.

Усі форми відображення реалій у літературному творі пропущені через художній задум автора. Суб'єктом конкретного дискурсу, як відомо, виступає конкретна особистість, яка проявляє себе як індивід, і цьому допомагають нетривіальні одиниці. Використання у поетичному дискурсі різного роду інновацій з метою художньої виразності та неординарного висвітлення авторської думки – досить розповсюджене явище у сучасному поетичному мовленні. Результатом вмілого оперування слововірними засобами сучасної української мови є поява лексичної одиниці з okazіональним значенням, яке не фіксується словниками, а виникає в ній у відповідному контексті в мовленні під впливом загальної цільової спрямованості та являє собою стилістично вагомий засіб номінації.

В українському мовознавстві okazіональні слова досліджувались останнім часом на лексикологічному, слововірному та стилістичному рівнях (В.П.Ковальов, В.А.Чабаненко, Л.П.Павленко, В.В.Герман та інші). Виконано роботи, в яких індивідуально-авторські новотвори розглядалися в мові поезій та художньої прози

(І.Т.Принцевський, Н.І.Вовчук, Г.Н.Вокальчук). З об'єктивних причин поза увагою дослідників залишилося питання номінативних можливостей оказіональних слів, виявлених у сучасному віршованому мовленні, що стало метою нашого дослідження. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань: 1) за допомогою словотвірного аналізу, виявити структурно-семантичні зв'язки й відношення між оказіональним словом та його твірною базою; 2) з'ясувати лінгвістичну природу та різновиди оказіональної номінації; 3) визначити її роль у формуванні поетичного дискурсу.

Створення оказіональних одиниць – один із засобів передачі ставлення автора до зображуваного, відтворення асоціативно-образного мислення, поглядів, задумів, оцінки, світогляду продуцента в контексті. Тому, під час аналізу інновацій, досить важливим є осмислення їх функцій у поетичному дискурсі.

Використання у поетичному мовленні оказіональних одиниць спричиняє зростання експресивності всього тексту. Свої експресивні можливості та незвичайне значення інновації можуть реалізувати лише в межах визначеного контексту. Такі мовленнєві одиниці утворюються один раз, вони обслуговують лише одну якусь мовленнєву ситуацію. Однією з найсуттєвіших ознак оказіональних слів є їх експресивність, нестандартність, а іноді й аномальність, що сприяє підвищенню виразності того, про що повідомляє автор. Подібні утворення характеризують і самого автора, відбивають його світосприйняття, індивідуальне бачення світу, за їх допомогою адресат переймається почуттями поета, бачить те чи інше явище або предмет "очима автора". Такі слова оживлюють оповідь, вони надзвичайно образні, індивідуалізовані. Навмисно вводячи в текст новоутворення, поет завжди намагається досягнути визначеної мети, домагається потрібного стилістичного ефекту. Відповідно, функція поетичних інновацій завжди визначається задумом автора.

У межах художніх текстів оказіональні слова здатні виконувати найрізноманітніші функції. Незвичайність авторських новотворів зумовлює їх поліфункціональність, яка органічно пов'язана з природою оказіоналізмів як такою: "...присутність ненормативних елементів в літературному мовленні пояснюється не якимись їхніми особливими внутрішніми якостями, а функцією, яку вони виконують у мовленні" [Кубрякова 1981:18].

Питання функціонування індивідуальних новоутворень порушувалось багатьма дослідниками. Більшість лінгвістів вважають, що функції новотворів перебувають у прямій залежності від причин появи лексичних інновацій. Але, загалом, причини оказіональних утворень зумовлені їх призначенням у тексті: "Будь-яке порушення норми, будь-яка помилка може стати частиною літературного тексту, якщо це порушення норми функціонально виправдане і достатньо виразне" [Кубрякова 1981:19]. Найбільш повна типологія функцій оказіональних слів була представлена дослідницею О.І.Александровою [Александрова 1972:9], яка зацентровує увагу на поліфункціональності оказіоналізмів, їх здатності поєднувати декілька функцій. Дослідник Ер.Ханпіра [Ханпіра 1972:247] розглядає використання оказіональних слів з позицій основних функцій слова. Розбіжності, які виявляються в аналізі підходу цих дослідників до функціонування оказіональних слів, у цілому незначні. У нашій статті ми зупинимося на аналізі однієї з найважливіших функцій авторських новотворів - номінативної, розглянемо призначення індивідуально-авторських новотворів як засобів вторинної номінації у поетичному дискурсі.

Усі елементи дійсності, які виділяє людська свідомість, - номінуються. Засоби, якості, відношення, психічний стан, емоції, суб'єктивні переживання, різні процеси можуть опредмечуватись у свідомості людини й отримувати свою назву. Велика кількість новотворів використовується поетами з метою називання якогось предмета, поняття чи наміру. Не завжди загальномовні одиниці відповідають прагненням авторів образно висловити думку, тому вони і створюють еквіваленти до вже існуючих узуальних слів. Прагнення поетів дати суб'єктивну оцінку зображуваному сприяє народженню нових ідей, а разом з ними і слів, бо лише за умови оформлення думки засобами мови вона стає доступною для реципієнта. Тому опис чогось нового, що існує лише у вигляді образу, перетворюється у процес позначення цього нового. Створення оказіональних слів базується на образному сприйманні навколишнього середовища: "Як солодко *виструнює* вода" (С.Майданська); "...останні *долітовують* прозорі дні вересня" (І.Драч); "*Зимували* сніги ув обійми ріки..." (М.Вінграновський); "Качки все до річки *нижуться*", "Що завтра *вибрунеться* віть" (П.Ребро); "Стежка вийшла з двору – *запромінила* слід..." (М.Сингаївський). Поети у своїй свідомості виділяють суттєві риси об'єктів, групують їх, класифікують і в результаті дають їм нове, індивідуальне позначення. Зустрічаються приклади використання різними авторами інновацій для передачі одного процесу: "Старий вітряк своє *віддідуганив*" (В.Затуливітер) та "І сірі вітряки *докрилюють* свій вік..." (М.Вінграновський), - одного боку, новотвори обов'язково демонструють зв'язок із тим, що вже відоме носіям мови – за допомогою образів, які закріпилися у лексичних значеннях твірних одиниць, а з другого - із твірними словами оказіоналізми пов'язані лише частиною своїх значень, адже складові новотвору привносять у нове слово свої відтінки.

Авторські новотвори – це різновид вторинної лексичної номінації, за якою, існуючі в мові, номінативні засоби використовуються в новій для них функції найменування. Формуючись, оказіоналізм, на відміну від канонічного утворення, не проходить шлях від знаку повідомлення до знаку найменування. Оказіоналізм – це синтез одночасно і повідомлення, і найменування, тому, на відміну від канонічних слів, здатних постійно відтворюватись у мові, оказіональні слова кожного разу заново створюються у процесі мовленнєвої ситуації, «народжуються» у процесі комунікації носіїв сучасної української мови. Для творчої манери письменників

характерний індивідуальний підхід до творення інновацій. Не знаходячи потрібного слова в узуальній лексиці з метою номінації нових явищ, понять, поети створюють нові лексичні одиниці за відомими словотвірними моделями. Процес образного позначення завжди є відбиттям творчого характеру мовленнєвої діяльності адресанта. Створюючи номінативну одиницю, яка на фоні контекстуального оточення виділяється семантичною місткістю, автори відбирають і кладуть в основу найхарактерніші ознаки, що відповідають зображуваному подіям: “І заорганилося серце...” (А.Григоренко); “Спрагнила віра губиться у мряці” (О.Доріченко); “Я прокурорствувать віршем не хочу...” (В.Крищенко) тощо. Дослідження оказіональних слів закономірно порушує ряд питань, пов’язаних з їх номінативною функцією, якою пояснюється необхідність назвати нове поняття, явище об’єктивної дійсності, відшукати експресивний відповідник до вже існуючого канонічного слова.

Бажання авторів дати суб’єктивну оцінку зображуваному є причиною народження слів, які є втіленням якихось їхніх ідейних міркувань. Такий засіб оформлення думки не відповідає канонам сучасного словотвору, але є досить цікавим в інформативному плані, оскільки дає нове, свіже уявлення про зображуване, і у контекстуальному оточенні такі одиниці виступають доступними для комунікантів: “Лишив би своє жайворінство – і знов до мужицьких наруг...” (І.Драч); “Не прошусь – доля гнобить мене чи *тузить*” (М.Самійленко); “Не в позолоті палітурок, а в *захлявності* рядка” (Д.Кремінь) “Самодержавство сприяло народницькому *закобзаренню*” (А.Григоренко). Функціонуючи у поетичному дискурсі, оказіоналізм відрізняється від узуальних одиниць семантичною насиченістю, значно більшою інформативністю, бо, як правило, містить більший об’єм значення. Творення нових слів викликане прагненням адресанта ліквідувати синтаксичне розчленування, громіздкість розгорнутих описових формулювань з метою точного визначення сутності того чи іншого явища, а також намаганням чітко висловити авторське ставлення до зображуваного. Такі номінації дозволяють уявити те, що раніше не сприймалося або було відсутнім у реальному досвіді реципієнта, вони змушують працювати і фантазію, яка розширює можливості пізнання і виступає одним із механізмів творчого мислення: “...казковіють очі поволі” (В.Крищенко); “Чи не пора на Запоріжжя? Душа *наструнилась* – пора” (П.Ребро); “Тож *просторся*, душе моя, на чотири татами...” (В.Стус). Творення оказіоналізмів базується на образному сприйманні навколишнього середовища. Крім того, чим більше інформації може містити слово, від якого утворений оказіоналізм, тим відсоток його номінативної функції є більшим, при тому, що новотвір пов’язаний із твірним словом лише частиною своїх значень. Створення неuzuальних слів – інформативних одиниць, в яких містяться найсуттєвіші, на думку автора, ознаки предмета, якась особлива інформація, є засобом вираження індивідуально-авторського ставлення до зображуваного. Конструюючи оказіоналізм, суб’єкт відбирає в об’єкті ряд ознак, які кладуться в основу номінації, і у такий спосіб привертає увагу читача новою інформацією про предмети, явища, події, зображені у творах. Простежимо це на прикладах авторських композицій: “Росте рілля – і хвилі *пружносонні* течуть навально” (Яр Славутич); “...тож і терзайся мовчкомо в *моральному* самогулазі”, “*Столезогостре* в нас життя (В.Коломієць); “І ось ти – все, що снилось як *смертеіснування* й *життєсмерть*” (В.Стус); “Я ще піду в призначення *синьовинового* ранку...” (Б.Рубчак); “Чи просити *спокійнокрилу* тишу” (В.Бровченко); “*Сивосниву* сосну нюха заєць” (М.Вінграновський). У наведених оказіональних номінаціях простежується досить тісний зв’язок змісту (внутрішньої форми) з об’ємом (мається на увазі об’єм поняття, під яке підводиться об’єкт), що впливає на їх інформативність. Ті ознаки, які кладуться в основу авторських новотворів, можуть бути різними. Повідомлювана ними інформація про номінанта і про загальну ситуацію залежить від того, які ознаки твірного слова відбирає автор, творячи оказіоналізм. Внутрішня природа таких слів досить складна і здатна повністю виявити себе лише у контекстуальному оточенні. Інформативність авторських новотворів залежить від функціонального призначення, від того, наскільки точно і влучно вони називають те чи інше явище дійсності і, відповідно, наскільки правильно будуть зрозумілі адресатом. Поза мовленнєвою ситуацією вони не вживаються, називають якесь конкретне явище, предмет, але в межах контексту: “І часом віриться – немає ніяких *окрутенств*” (В.Стус); “Тож знову у заміс, в текучу *погодинність*”; “Жодне слово не хоче *ословитись*” (І.Драч). У семантичному плані наведені інновації є досить складними одиницями, оскільки з одного боку своє первинне твірне значення кореневі морфи таких слів, на перший погляд, віддають на користь оказіональної номінації, а з іншого – зберігають зв’язок із мотивуючим словом, з одним із його значень, на вибір автора. Тому повне розуміння семантики оказіоналізмів, як вторинних номінацій, можливе лише на рівні надфразової єдності.

Номінація – процес і результат найменування, внаслідок чого мовні елементи співвідносяться з позначуваними ними об’єктами. Якщо в узуальних словах граматичні засоби відіграють здебільшого структурну функцію і не несуть номінативної функції, то оказіоналізми, яким властива нетривіальність у структурному плані, володіють зв’язаною номінативною функцією, тобто такою номінативною функцією, яка пов’язана із семантикою компонентів, що входять до їх складу: “...аби увійти в *антисебе*”, “*Розрайники!* І карі нема на вас” (В.Стус); “Так мені сумно в цій *засмуті*”, “І вітер – малий *колиханець*” (І.Драч); “Всі колишні *кравчукісти* враз *покучманіли*” (В.Шукайло). На наведених прикладах можна простежити, як до засобів номінації входять не лише готові лексичні одиниці, але й елементи мовної системи, що беруть участь у позначенні об’єктів, якостей, стосунків. Велику роль у процесі творення інновацій як номінативних одиниць

відіграє аналогія, яка вступає у свої права лише за умов існування двох складових. Мова йде про твірну одиницю, від якої автор утворює okazіоналізм, і про словотвірну модель. Дія аналогії полягає в тому, щоб створити нову одиницю за існуючим в узусі зразком. Як правило, нове найменування поєднується із твірним словом якоюсь ознакою, що в узусі має свою назву, але, безперечно, на загальний зміст новотвору впливає і сама словотвірна модель, вона й задає семантичний фон таким утворенням. Тобто okazіоналізм мотивується не стільки словом, від якого він утворений, скільки семантикою тієї конструкції, до якої воно входить, і такий синтез є визначальним у з'ясуванні семантичної ролі okazіональної номінації. Але, з іншого боку, - okazіоналізм, спираючись і нашаровуючись на значення словотвірної моделі, порушує її структурно-семантичну цілісність, бо у випадках авторського словотворення аналогія виступає не як фактор регулярності, а як фактор введення такої одиниці у мовлення. Наприклад, утворення дієслівних новотворів за загальною моделлю "дієслівний префікс *від-* + відіменникова твірна основа" наче нашаровується на канонічну модель, в якій твірною основою виступає дієслово: "*Відпрапорів* мій день, *відмайорів*..." (В.Стус); "*Вже літа відлітували*", "*Відвесливали* вдалеч батько й мати..." (В.Бровченко.); "*Все перебудеш, серцем перемерзнеш, відмислиш*..." (В.Затулівітер); "*У кутку відтихну*, відлютую, намовчусь у темряві німій" (М.Вінграновський). Утворені від різних частин мови, наведені okazіоналізми не формують єдине структурно-семантичне ядро і тяжіють до експресивності, чого не можна сказати про узуальні одиниці типу: *від'їхали*, *відлетіли*, *відспівали* тощо.

У випадках створення okazіональних номінативних одиниць, як слів з переносним значенням, велика роль належить уявленню про самі предмети. Тобто семантичний зв'язок між твірним словом і від нього утвореним авторським новотвором базується на асоціаціях, зумовлених уявленнями про самі предмети. Okazіональне слово, в складі якого наявна твірна основа із конкретним значенням, залежно від контекстуального оточення, здатне викликати найрізноманітніші асоціації. Використання опорних слів, семантика яких викликає різні асоціації, дозволяє створити okazіоналізми, загальне значення яких не має нічого спільного зі значеннями твірних слів, але при цьому вони зберігають словотвірні зв'язки з членами даного ряду (дія аналогії). Значення опорного компонента відходить на другий план, оскільки найменування побудоване на асоціативних метафоричних стосунках, на порівнянні: "*Голубіє, рябіє, хмурніє, розлиствився* спокій..." (В.Стус); "*Не хурделиця* вихрує, чистим полем *козакує*...""; "*Старий вітряк* своє *віддідуганив*"; "*Ми висонцили* радістю жалі"; "*Так і люди* ще словами *вижонгльовують* бува" (В.Бровченко). У виділених okazіональних словах немає загальних семантичних ознак, які б пов'язували переносні значення з основними. Зв'язок між твірним та похідним базується на порівняннях, що зумовлені уявленнями про самі предмети, явища тощо. В основу okazіональних номінативних одиниць покладені асоціативні ознаки, які, виступаючи на першому плані, зумовлюють їх семантичну багатогранність, бо пов'язані не з поняттями про конкретні явища, а викликані тими чи іншими обставинами, про які йдеться у контексті.

На номінативну функцію okazіональних слів значно впливає і сама природа таких утворень, адже вони характеризуються складною смисловою структурою і можуть мотивуватися цілим судженням. Щоб пояснити семантику okazіонального слова, слід звернутися до джерела його виникнення, до того, яким судженням воно мотивоване. Виступаючи одиницями номінацій, авторські новотвори зосереджують на собі значення мотивуючих слів та їх оточення. Розглянемо це на деяких прикладах okazіональних дієслів, які, порівняно з іншими новотворами, характеризуються більшим відсотком змістовності, здатністю передавати складну гаму зображуваного: "*І треба ж* в прізвищі самому *осолов'їтись* так до дна" (І.Драч) – введення новотвору *осолов'їтись* дає змогу автору охарактеризувати особу, що має солов'їний голос; "*Твій мерзенний вид і хижий звір* за мною *окулярив*" (Яр Славутич) – okazіоналізм *окулярив* залучений для більш точної характеристики зовнішності шпигуна; "*Сосна сосну ошумлює* до сну" (М.Сингаївський) – новотвір *ошумлює* використаний як назва тихого, неначе оксамитового шуму, що ніби заколихує сосни. У цьому випадку на загальне значення новотвору більший вплив має сама модель, за якою він утворений, ніж твірне слово *шуміти*. "*Дощі зботжили* хату на весь розмах плеча" (І.Драч) – okazіональне слово виступає назвою результату сильного дощу, краплі якого нагадують смуги від батога; "...Великий світ *захуртовинивсь* в яблуневий цвіт" – за допомогою словоформи *захуртовинивсь* автор малює час суцільного цвітіння садів. Наведені приклади okazіональних номінацій, на відміну від канонічних, виступають складними семантичними структурами, вони не просто називають якийсь предмет, подію, а характеризують їх, викликають у реципієнта масу уявлень, що зумовлене характерною рисою okazіоналізмів - їх належністю не до якогось одного слова, а до цілого словотвірного ряду, який формується за допомогою даної моделі.

Усім індивідуально-авторським новотворам властивий відтінок експресії, який набувається в результаті нетрадиційної номінації об'єкта у комунікативному акті. У поетичному мовленні це зумовлюється прагненням поета позначити якість явище у створеній ним художній дійсності, для якої в межах канонічної лексики немає позначень, які б його влаштовували.

Номінативна функція okazіоналізмів - це засіб висловлення того, що важко передати і визначити, для чого у літературній мові не існує прямого визначення. Залучення до контексту okazіональних слів дає можливість автору однією лексичною одиницею передати думки, при цьому не збільшуючи словник одиниць висловлення та їх синтаксичну складність.

Висловлення новотворами нових понять та явищ, у номінації яких відчувається потреба, пояснюється великими можливостями нетривіальних одиниць передавати значний об'єм інформації семантичного змісту. Індивідуально-авторське найменування явищ об'єктивної дійсності містить велику кількість асоціацій, пов'язаних з прямим значенням, залучає периферійні компоненти прямого значення до комунікативного акту: *розверстована* дорога (М.Вінграновський); *школяріє* душа (І.Жиленко); *заентеєрені* сліпці (В.Бровченко); *потюрмитися* (М.Самійленко). В оказіональних словах відбивається фрагмент реальної дійсності, який впливає на вибір найважливішої ознаки номінації. Тому внутрішня форма новотвору містить своєрідний "семантичний фон", який зумовлений особливостями суб'єктивного сприйняття дійсності.

Під час створення авторських новотворів на процес номінації впливають прагматичні фактори, які відбивають ставлення мовця до того, що ним називається. Слід зазначити, що в таких випадках оказіоналізми виконують номінативно-оцінну функцію. В авторському новоутворенні номінація відбувається в результаті оказіональної характеристики предметів та явищ з точки зору властивих їм рис. У значення оказіонального слова закладений не лише фрагмент дійсності, але й авторська оцінка зображуваного: "Чи вже й твої праукраїнські кості в московській *ом'ясилися* корості" (Яр Славутич); "Ніякій *псоті* і босоті не здається птах цей сизокрилий" (І.Драч); "Де вночі тебе носило, де, *зблукко*, пропадав (М.Братан); "Рази, душе моя, рази тихеньку в'їдливість *падлюцтва*" (В.Бровченко). Новотвір завжди несе в собі додатковий семантичний фон, зумовлений суб'єктивністю авторського сприйняття світу, в результаті чого внутрішня форма оказіоналізму виявляє не тільки тотожні, а й відмінні ознаки предмета, який іменується.

Номінативно-оцінна функція слова - різновид номінативної функції. Оцінність - категорія функціональна, під якою розуміється закладена у слові позитивна або негативна характеристика людини, предмета, явища. Порівняно з канонічними, в оказіоналізмах цей вид конотативної ознаки виражений яскравіше. Виконуючи номінативно-оцінну функцію, оказіоналізми, в яких експресія похідних оціночних значень зумовлена тематичною невідповідністю твірному і похідного слова, висловлюють авторське ставлення до чогось. Більш ніж іншим утворенням, функція номінативної оцінності притаманна композитам та юкстапозитам. Складні та складені слова порівняно з простими мають більшу пізнавально-оцінну силу. Часто складні слова у художньому тексті використовуються як засіб характеристики людей за вдачею, нахилами, поведінкою, вчинками: «У поколіннях *гідночеснолицих*, у тому, що не хочу і не дам» (М.Вінграновський); «Плив на вітрах *гарячомудрий* Пушкін» (І.Драч); «Ми часто видумками тішим *персонолюбіє* своє» (В.Крищенко); *принцобомж* (І.Жиленко) або надання відповідної оцінки предметам, явищам, подіям: *державатилорама* (В.Базилевський); «Натреновані гуманісти прив'язали *корову-помсту...*» (І.Драч); «Світ мій ще не згас у цей *пекельний кінецьсвітний* час» (Яр Славутич) і т.і. В результаті відбувається прирощення оцінної інформації, збагачення змісту, входження прагматичних елементів у семантику значення.

Номінативно-оцінна функція тісно пов'язана з функцією образності, яка також є елементом семантики, змісту слова - з одного боку і своєрідною формою висловлення авторських ідей - з другого. Одним із засобів створення образності творів є метафори, які виконують і функцію номінації, і функцію характеристики. Але, на відміну від узуальних одиниць, у яких семантична двоплановість метафори заважає здійснювати номінативну функцію, в оказіональних словах номінативна функція є первинною, а образна витікає з неї: *прикрилить* літак (М.Вінграновський); «...*відвєслували* вдалеч батько й мати» (В.Бровченко); *школяріє* душа (І.Жиленко). Виконуючи номінативно-образну функцію, оказіоналізми виступають засобом впливу на читача, викликають масу уявлень, співставлень. Образність так само, як і оцінність в оказіональних словах, не стільки "співзначення" до первинного значення слова, скільки засіб уявлення значення. Номінативна функція оказіональних слів пов'язана не лише з категоріями образності та оцінності, це не лише процес позначення, але разом з цим і процес комунікації. Від структури найменувань багато в чому залежить адекватність передачі інформації, яка міститься в оказіональному слові. Для творення нового слова можуть бути вибрані різні мовні засоби. Вибір оптимального засобу номінації - складний процес, який визначається суб'єктивними та об'єктивними моментами. На номінативну діяльність людини впливає словотвір. Здійснивши пошук необхідного слова і не виявивши потрібної назви, автор створює її сам, використовуючи при цьому відомі йому словотвірні моделі, за аналогією до яких створюється новотвір. "Як не можна винайти матеріальний елемент слова, так і не можна й придумати таку комбінацію цих елементів, яка б не могла бути пояснена з точки зору словотвірних зв'язків" [Хохлачова 1962:169]. "Кожний автор, кому не байдужа природа висловлення, повинен створити свою власну мову як вираження свого особистого бачення життя, свого власного світосприйняття..." [Ликов 1976:56]. Таку функцію ми будемо називати номінативно-словотвірною. Вибір потрібних словотвірних засобів тісно пов'язаний з метою номінації. Оказіоналізм повинен бути організований так, щоб адресат міг максимально зрозуміти інформацію, закладену автором. Створюючи новотвір, автори повинні прагнути до загальнозрозумілості і водночас - до образності і стилістичності. Творення інноваційної одиниці супроводжується не лише новою комбінацією загальновідомих засобів словотвору, але й являє собою складний мовленнєворозумовий процес. Без цієї умови неможливе жодне індивідуально-авторське висловлення: "Якась *безпроблемність* морозивно-карамельна" (І.Жиленко); "Скульптура в *безнастанності* нова..." (Б.Рубчак); "О степе, батьку мій! Верни мені велику *без'язикість...*" (В.Бровченко). Функціонування словотвірної системи

тісно пов'язане із задумом мовця і з тим, як він втілюється в одиницях номінації, адже "словотвір є складною системою, яка об'єднана складною мережею формально-семантичних і асоціативних зв'язків" [Ликов 1976:21].

Таким чином, проведений аналіз номінативної функції оказіональних одиниць у поетичному дискурсі дає підстави зробити наступні висновки: 1) індивідуально-авторські новотвори – це слова з семантично ускладненим значенням, більш ємним порівняно із узувальним значенням його контекстуальних синонімів, яке точніше відповідає зображуваній атвором дійсності; 2) авторські новотвори – це різновид вторинної лексичної номінації, в них містяться найсуттєвіші, на думку автора, ознаки зображуваного, якийсь особливий зміст, що є засобом вираження індивідуально-авторського ставлення; в основу таких номінацій кладуться ознаки, що привертають увагу реципієнта новою інформацією; 3) оказіоналізми беруть участь у створенні оцінної перспективи тексту, допомагають висловити авторську інтенцію або коректують вже наявну номінацію, що дозволяє використовувати їх в номінативно-оцінній функції.

Доречність вживання у поетичному дискурсі подібних утворень підтверджується тенденцією до збільшення випадків використання слів із оказіональним значенням у сучасних митців слова, оскільки вдало створені інновації є продуктивним засобом відтворення найтонших відтінків зображуваної дійсності, що, в свою чергу, в майбутньому дозволить продовжити різноаспектне студіювання питання функціонування оказіоналізмів у поетичному дискурсі.

Література

Александрова 1972: Александрова О.И. Окказионализмы в эпистолярном жанре разговорной речи (Опыт функционального анализа). – В кн.: Вопросы стилистики. – Саратов, 1972, вып.5. – С.17-32.

Кубрякова 1981: Кубрякова Е.С. Семантика производного слова. – М., 1981.- 199 с.

Лыков 1976: Лыков А.Г. Современная русская лексикология. Русское окказиональное слово. – М., 1976.

Ханпира 1972: Ханпира Эр. Окказиональные элементы в современной речи. – В кн.: Стилистические исследования. – М., 1972.

Хохлачова 1962: Хохлачева В.Н. Индивидуальное словообразование в русском литературном языке XIX века (имена существительные). – В кн.: Материалы и исследования по истории русского литературного языка. – М., 1962. – Т.5.

In this article the author pays attention to the question of functioning of author's neologisms, especially their role in creating poetic context. The influence of individual word-formation on the development of figurative system of poetry is analyzed, the perspectives of the new nominative unit formation on definite word-forming types are considered. The features of functioning occasional words in poetic discourse are defined.

Key words: poetic discourse, occasional words, nominative unit, individual word -formation.

Надійшла до редакції 30 вересня 2005 року.

РОЗДІЛ VI. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Тамара Голі-Оглу

ББК Ш12=411.4*50

УДК 811.161.2'42

ТЕМА-РЕМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В РИТУАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглядаються тема-рема-тичні відношення в текстах українських купальських пісень, що є елементами ритуального дискурсу. Виділяються комунікативні моделі тема-рема-тичних відношень, найпродуктивнішими з яких у ритуальному дискурсі є тематична прогресія з наскрізною темою і проста лінійна прогресія.

Ключові слова: тема, рема, текст, дискурс, ритуал.

Вивчення комунікативної структури висловлювання і зрештою тексту в цілому не є чимось новим у лінгвістиці, так само, як і не можна вважати новим комунікативний напрямок, який сформувався в другій половині ХХ ст. під істотним впливом наукових ідей представників Празького лінгвістичного гуртка В.Матезіуса і Ф.Данеша. Значний внесок у розробку проблем і положень комунікативної лінгвістики свого часу зробили А.Вейль, Г.Пауль, Л.Виготський, О.Лурія, Н.Слюсарєва, Ф.Бацевич та інші. Проте спробуємо поєднати поняття “комунікативна будова висловлювання” та “дискурсивність висловлювання” і розглянути комунікативну структуру, що виявляється в тема-рема-тичних відношеннях, ритуального дискурсу. З огляду на це **метою** представленого дослідження є з'ясування найактивніших моделей комунікативної структури ритуального дискурсу на матеріалі українських купальських пісень. Поставлена мета вимагає вирішення таких **завдань**: 1) вивчення тема-рема-тичних відношень у ритуальних купальських текстах; 2) аналіз частотності тієї чи іншої моделі актуального членування ритуальних текстів; 3) виділення базових моделей, за якими відбувається побудова тема-рема-тичних відношень в українських купальських текстах, що, як і будь-які тексти, розгортаються в часі й просторі, адже репродуцент не може повідомити всю інформацію одночасно, а реципієнт – одночасно її сприйняти й проаналізувати.

Важливим для реалізації поставленої мети й завдань є, з нашого погляду, уточнення поняття “дискурс” і питання типології дискурсу. Ще в 70-ті роки ХХ ст. у наукових колах точилися дискусії щодо доречності термінів “надфразова єдність”, “текст”, “дискурс” (З.Харріс, Т. ван Дейк, Е.Бенвеніст та ін.), а це може свідчити про відсутність у ті часи чіткої диференціації цих лінгвістичних понять. Проявляється недиференційність означених понять і в наш час: термін “дискурс” є багатозначним і вживається сучасними дискурсологами (Н.Арутюновою, М.Бахтіним, Ф.Бацевичем, А.Вежицькою, М.Карпенко, Т.Радзієвською, К.Серажим та ін.) у декількох значеннях. Т. ван Дейк дав таке визначення дискурсу: “... дискурс не є лише ізольованою текстовою чи діалогічною структурою. Швидше за все, це складне комунікативне явище, що включає і соціальний контекст, який дає уяву як про учасників комунікації (та їх характеристики), так і про процеси творення і сприйняття повідомлення” [Дейк 1989: 112-113].

К.Серажим, синтезуючи різні тлумачення терміна “дискурс”, виділила такі основні визначення: 1) “зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними чинниками” (Т. ван Дейк, В.Караулов, В.Петров, І.Штерн та ін.); 2) “текст, узятий у подієвому аспекті” (Н.Арутюнова, Г.Кук, К.Пайк та ін.); 3) “текст, що утворився в процесі дискурсії, коли значення “на виході” стає адекватним авторському задуму” (В.Костомаров, Н.Бурвикова та ін.); 4) “сукупність тематично, культурно або інакше пов'язаних текстів, що допускає розвиток доповнення іншими текстами” (А.Баранов, Д.Добровольський та ін.); 5) “спілкування, що розглядається як реалізація певних дискурсивних практик” (М.Фуко, А.-Ж.Греймас, Ж.Курте та ін.) [Серажим 2002: 12]. Проте незважаючи на таку різноаспектність і “розмитість” (за Ф.Бацевичем) цього поняття і самого терміна, під дискурсом ми розуміємо текст(и) у нерозривному зв'язку із ситуативним контекстом: у сукупності із соціальними, культурно-історичними, ідеологічними, психологічними факторами, із системою комунікативно-прагматичних та когнітивних цілеустановок учасників акту комунікації, які обумовлюють особливу впорядкованість мовних різнорівневих одиниць у тексті [Чернявская 2001: 20].

Вищезначені різнобічні визначення поняття “дискурс” та його сутності дозволили Ю.Степанову висловити припущення про специфіку цього лінгвістичного явища, яка виділяє його з ряду начебто синонімічних понять: чи не є дискурс завжди, в тому числі й у наш час, вираженням якоїсь міфології [Степанов 1995]. Обже міфологічність – одна з основних диференційних рис дискурсу.

Ритуальний дискурс є комунікаційним дискурсом, оскільки в ньому беруть участь репродуцент і реципієнт, а також є посередник (або посередники), у чий вуста вкладається ця інформація. Спинимось на проблемі особливої організації інформації в ритуальному дискурсі. Творення та функціонування ритуального дискурсу передбачає наявність колективної пам'яті ритуального типу, яка виступає зберігачем культурно значущої інформації. Об'єктивно-суб'єктивна інформація в ритуальному дискурсі представлена в особливій формі: впродовж століть культурною свідомістю даного суспільства виділялися “ядерні фрагменти пам'яті

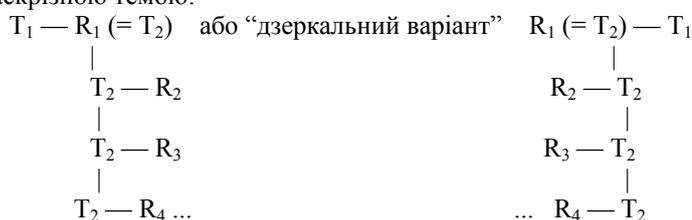
(найбільш цінний, з погляду суспільства, досвід)” [Байбурин 1993: 11], ці фрагменти закріплювалися, фіксувалися в ритуальному дискурсі, який, по суті, здійснює контроль за цілісністю і фактичною правдивістю цієї культурної інформації. Форми вираження такої культурно значущої, дієвої інформації варіюються залежно від її просторової та етнічної належності, проте її зміст залишається незмінним. Варіативність формального вираження елементів ритуального дискурсу виявляється у множинності, навіть деякій надмірності форм ритуальних текстів, що оповідають про один і той самий факт.

У представленій статті терміни “ритуальний” і “обрядовий” вживаються як синоніми, адже синонімами є їхні твірні основи “ритуал” й “обряд”. Дослідники архаїчних стандартизованих форм поведінки людини (В.М.Топоров, А.К.Байбурин та ін.) неодноразово наголошували на цьому. Вважаємо таке семантичне зближення цілком коректним, оскільки і ритуал, і обряд виступають основними засобами контролю та регуляції внутрішніх і зовнішніх зв’язків колективу.

Дискурсивність, а отже й включення в етнокультурний контекст (екстралінгвальний за своєю сутністю) окремого ритуального тексту як елемента ритуального (релігійного, фідеїстичного – за термінологією Г.Почепцова) дискурсу не підлягає сумніву, адже всі вони зароджувалися як вербальна складова ритуалу (=обряду), зокрема народного календарного, і не можуть розглядатися окремо від нього, а у свою чергу, ритуал як комплекс вербально-невербальних дій (до невербальних відносимо поклони, маніпуляції з атрибутами ритуалу, хороводи, танці тощо) є невід’ємною часткою народного досвіду, а отже, культури. Цей коловорот, взаємопов’язаність усього з усім (ритуальний дискурс – ритуальний текст – ритуал – народна культура – ритуальний дискурс ...) проте не заперечує можливості актуального членування ритуального тексту, тема і рема якого обумовлюють послідовність розгортання сакральної інформації та перспективи її засвоєння реципієнтом. Не зайвим буде нагадати, що тема – це “... початковий пункт повідомлення; те, стосовно чого щось стверджується у висловлюванні”, а рема – це “... те, що стверджується або про що запитується в темі; елемент формування предикативності” [Бацевич 2004: 336, 340].

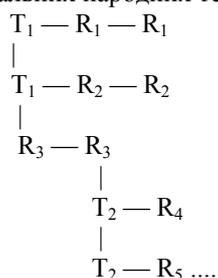
З огляду на вищесказане, можемо стверджувати, що з погляду інформативної цінності рема є більш важливим елементом висловлювання, ніж тема; однак іноді й тема виступає наскрізним елементом усіх висловлювань, що розгортаються в текст (особливо ритуальний). Спробуємо довести це.

Проаналізувавши комунікативну структуру 23 українських купальських пісень [Купальські пісні 2004], ми звернули увагу, що більшість з них, використовуючи термінологію Ф.Данеша, мають структуру тематичної прогресії із наскрізною темою:

У текстовому варіанті модель з наскрізною темою представлена в українських купальських піснях: “Купала на Івана, Ішли дівки по ягідки. Купала на Івана, Ішов Іван та в воду впав. Купала на Івана, За ним Марена скочила. Купала на Івана, Дівка Марена втонула. Купала на Івана, Ішли дівки по ягідки” [Купальські пісні 2004: 37], а також “дзеркальна модель з наскрізною темою: “Чий же то віночок Плине по воді? Ой дана-дана, поміж берегами. То мосі Яринки Віночок пливе, Ой дана-дана, у бистрій водиці. Пливе по долині У траві зеленій, Ой дана-дана, у траві зеленій. Не потопай, вінку, Зелений барвінку, Ой дана-дана, Купайла-дана” [Купальські пісні 2004: 41].

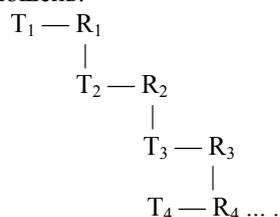
Окрім того, що така модель тематичної прогресії з наскрізною темою зустрічається в чистому вигляді, – традиційний і “дзеркальний” варіанти, коли рема (нова, невідома інформація) передує темі (початковому етапу), – досить часто серед українських купальських текстів, зібраних на Волині, Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині та інших регіонах України, зустрічаються такі, в яких цей вид тематичної прогресії сполучається з іншими видами, зокрема з простою лінійною; це, як правило, супроводжується повторами реми (можливо, характерними лише для ритуальних народних текстів):

Така послідовність інформації представлена в такому купальському тексті: *“Ой летіло помело, через наше село, Дощ буде, дощ буде. Ой летіло помело, через наше село, Стовпом дим, стовпом дим. Сіло спочивати на Кирила хаті – Та й димить, та й димить. Кирилова хата та й запалилася, Та й димить, та й димить ...”* [Купальські пісні 2004: 44].

Така висока частотність висловлювань із наскрізною темою, хоча й у різних варіаціях, – 6 текстів з 23, що становить 26 %, – може пояснюватися прагматичною спрямованістю ритуального дискурсу взагалі, його протиставленістю звичним, несакральним типам дискурсу. Тому ритуальні тексти народної календарної обрядовості, зокрема українські купальські пісні мають більш виражену, обов’язкову формально-сміслову структуру, що обумовлює наявність у таких текстах “магічних” повторів різних типів (рима, анаграма, алітерації, звуконаслідування, повтори звертань до одного суб’єкта тощо). До того ж, у ритуальних текстах важливу роль відіграє імпліцитна інформація, те, що не можна висловити вголос, бо тоді висловлювання втратить сакральність і магічність.

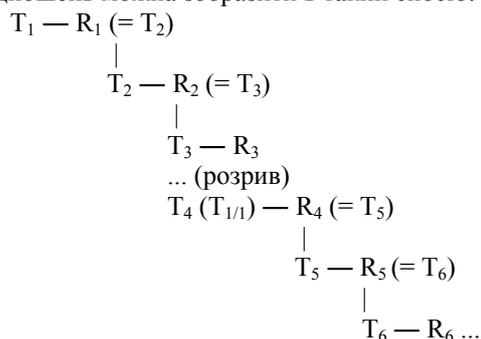
Однак модель з наскрізною темою є не єдиною в ритуальному дискурсі. Так само часто (5 текстів з 23, а отже, – 21,7 %) серед ритуальних текстів, зокрема українських купальських пісень, зустрічається проста лінійна модель тема-рема-тичних відношень:

За таким лінійним принципом розгортання інформації побудовані деякі українські купальські пісні: *“Ой на Івана, ой на Купала, Гарна дівчина долі шукала (2 рази). Долі шукала, віночок вила, Долі водою його пустила (2 рази). Поплинь віночку по бистрій хвилі, Поплинь під хату, де живе милий (2 рази). Поплив віночок долі водою, Серце дівчини забрав з собою (2 рази)”* [Купальські пісні 2004: 21], а також: *“А де наше Купайло стояло, То там місяць і сонейко сіяло. То там яснеє сонейко сіяє, Там Микола кониченька сідлає. Там Микола кониченька сідлає, До дівчини поїхати думає. Ой приїхав він під нові ворота, – Вийди, вийди, дівчино молода...”* [Купальські пісні 2004: 46].

Як бачимо, у комунікативному плані кожне наступне повідомлення в розглянутій моделі спирається на попереднє, інформація в просторі й часі розгортається послідовно, повільно, без всіляких розривів та тематичних стрибків.

Проте зазначена лінійність розгортання відомої і нової інформації досить часто в купальських текстах, зібраних на теренах України, порушується. Проаналізувавши такі порушення лінійного принципу повідомлення інформації реципієнту, ми можемо їх класифікувати. Найчастіше зустрічається своєрідний розрив тематичних відношень у тексті: на місці наступної теми (T_4 , наприклад) маємо зовсім нову ($T_{1/1}$). Схематично таку складну модель тема-рема-тичних відношень можна зобразити в такий спосіб:

Таку формально-семантичну організацію фіксуємо в купальській пісні: *“Розкопаю я гору Да посію я рожу (2 рази). Да й посію я рожу Да й поставлю сторожу (2 рази). Ой не вірна сторожа, Да й пощипана рожка (2 рази). Ой мати дочку лає, В сад гулять не пускає (2 рази). “Ой пусти мене мати, В вишнів сад погуляти (2 рази). Ой да в сад, у садочок Да й нарвать ягудочок (2 рази) Да й нарвать ягудочок, Завернуть й у платочок (2 рази). Завернуть й у платочок Да милому на подарочок (2 рази)”* [Купальські пісні 2004: 22]. Свого часу Ф.Данеш звернув увагу на такий вид тематичної прогресії, який передбачає розрив у тема-рема-тичному ланцюжку, який, однак, легко реконструювати з контексту; цей лінгвіст назвав її прогресією з тематичним стрибком. За такою ж моделлю побудована ще одна купальська пісня: *“Ой на Івана та й на Купала, Там дівчинька квіти збирала...”* [Купальські пісні 2004: 32].

Дуже часто тема-рема-тичні відношення в ритуальних народних текстах не можуть бути з’ясовані й проаналізовані через складність формально-семантичної організації цих текстів; вони просто не піддаються абстрагуванню, оскільки в них досить значну роль відіграє прихована, таємна інформація, інформація не для всіх комунікантів. Як правило, її не можна реконструювати ані за лінгвістичним, ані за ситуативним

(екстралінгвальним) контекстами. Причину неможливості такої контекстуальної реконструкції можна вбачати в надархаїчності саме купальських текстів, які подекуди збереглися лише як старожитності, а подекуди не збереглися навіть згадки про них.

Свято Івана Купала – це язичницьке свято літнього рівнодення (сонцестояння), яке за своїми хронологічними межами злилося з християнським святом – Народженням Івана Хрестителя (Предтечі). Без сумніву, це одне з найархаїчніших календарних народних свят; факт цей засвідчували всі дослідники слов'янських, зокрема українських старожитностей (М.Максимович, М.Костомаров, О.Веселовський, Ф.Буслаєв, С.Килимник, М.Толстой, С.Толстая та інші). С.Килимник писав: “Купальська обрядовість та пісні належать, як і гаївки та колядки, до найдавніших часів, до первісних поезій та ритуалів на честь життєподателя-сонця. Ці зразки народної творчості є рештки-уламки колишнього одноцілого анімістичного світогляду наших пращурів...” [Килимник 1994: 431]. Напевно, саме це є причиною часткової неможливості з'ясування комунікативної структури деяких купальських текстів, тема-рематичних відношень у них.

Ще однією причиною невизначеності тема-рематичних відношень у деяких ритуальних купальських текстах вважаємо комунікативну спрямованість ритуального дискурсу, який є монологічним за своєю сутністю, адже не передбачає вербального зворотного зв'язку-відповіді.

Отже, розглянувши актуальне членування купальських українських пісень як елементів ритуального дискурсу, можемо зробити такі висновки.

1. Ритуальний дискурс є одним з видів дискурсу, йому притаманні такі риси, як сакральність, що виражається в клішованості текстів й імпліцитній інформації, монологічність, замкнутість, тісний зв'язок з невербальними елементами ритуалу.

2. Купальські пісні є невід'ємною складовою ритуального народного дискурсу. Тема-рематичні відношення в купальських текстах мають власну структуру, яка виражається в тому, що найактивнішими моделями їх комунікативної структури виступають тематична прогресія з наскрізною темою і проста лінійна прогресія, іноді з тематичними розривами (стрибками – за термінологією Ф.Данеша); пропущена інформація у таких випадках легко реконструюється із загального лінгвістичного й ситуативного контекстів.

3. Частотність зазначених найпродуктивніших моделей тема-рематичних відношень в українських купальських текстах представлена в таблиці:

№ п/п	Модель тематичної прогресії	У чистому вигляді, %	Варіації, %
1	Прогресія з наскрізною темою	26	13
2	Проста лінійна прогресія	21,7	8,69

4. Значна частка (біля 30 %) українських купальських текстів не піддається актуальному членуванню; основні причини – таємничість і сакральність інформації, а також їх надархаїчний характер і монологічна комунікативна спрямованість.

Обсяг статті не дозволив залучити більшу кількість фактичного матеріалу, і тому зроблені висновки потребують уточнення, яке може супроводжуватися зіставленням і порівняльною характеристикою українських купальських текстів з російськими й білоруськими жанровими аналогами, а в подальшому – і з елементами західно- та південнослов'янського ритуальних (обрядових) народних просторів. Це перспективні обрії комунікативних досліджень ритуального дискурсу в цілому й окремих його елементів зокрема.

Література

- Байбурин 1993: Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1992. – 240 с.
- Бацевич 2004: Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: ВЦ Академія, 2004. – 344 с.
- Дейк 1989: Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
- Килимник 1994: Килимник С. Український рік в народних звичаях в історичному освітленні: Кн. 2. – К.: Обереги, 1994. – 522 с.
- Купальські пісні 2004: Купальські пісні / Упор. Ю Антків. – Львів: БаК, 2004. – 60 с.
- Филиппов 2003: Филиппов К.А. Лингвистика текста: Курс лекций. – СПб.: Изд. С.-Петербургского университета, 2003. – 336 с.
- Серажим 2002: Серажим К. Дискурс як соціолінгвістичне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. – К.: КНУ ім. Т.Г.Шевченка, 2002. – 392 с.
- Степанов 1995: Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности // Язык и наука конца XX века: Сб. научн. ст / Под ред. Ю.С.Степанова. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1995. – С.35-73.
- Чернявская 2001: Чернявская В.Е. Дискурс как объект лингвистических исследований // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса: Сб. научн. ст. – СПб.: Изд. СПбГУЭФ, 2001. – С. 11-22.

The article is dedicated to the communicative aspect of ritual discourse making. Different opinions upon the notion of discourse were analyzed. The specific features of ritual discourse and its theoretical models were also considered.

Keywords: theme, comment, text, discourse, ritual.

Надійшла до редакції 24 вересня 2005 року.

Юлія Зеленська

ББК Ш12=411.4*51

УДК 811.161.2'42

ФОЛЬКЛОРНІ ЕЛЕМЕНТИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРИРОДНИХ ЯВИЩ І СТИХІЙ В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ ВАСИЛЯ ГЕРАСИМ'ЮКА

У статті здійснено аналіз функціонування фольклором на позначення природних явищ і стихій у мовній тканині Василя Герасим'юка, впорядковано статистичні дані на основі дослідження творів поета. Таблиці фіксують синтагматику фольклором з атрибутами й дієсловами-присудками.

Ключові слова: фольклорема, слова-символи, семантико-стилістичні фольклореми.

Вивчення мови фольклору та взаємодії її з літературно-писемною традицією ставить перед мовознавцями нові завдання. Окреслюється широке коло проблем, якими займається лінгвофольклористика. Вихід у загальну теорію культури, в історію літератури призвів до поширення терміна "фольклорема". Існує традиція застосовувати це визначення до різних форм засвоєння й переробки елементів фольклорної традиції у творах письменників. Фольклореми об'єднують відповідні слова – народнопоетичні символи, слова-номінації народних обрядів, етнографізми, топоніми, історизми, які виконують вторинну функцію в мові художньої літератури.

Літературна мова постійно перебуває в русі, це відбивається в словнику, стилістиці мови. Новаторство в мові художньої літератури існує в діалектичній єдності з традицією, з тією художньою пам'яттю, яку зберігає мова традиційного фольклору. Новаторство сучасного українського поета Василя Герасим'юка виявилось в звертанні до витоків народної мови, до тих скарбів, які нагромадив український фольклор. По-новому осмислюються народнопоетичні символи як цінності національної культури. Актуальність нашої роботи полягає в тому, що творчість Василя Герасим'юка недостатньо досліджена в сучасній мовознавчій літературі, його поетичний доробок не розглядався у спектрі виявлення й освоєння фольклорних елементів.

Мета роботи полягає в дослідженні фольклором на позначення природних явищ і стихій, особливостей їх сполучуваності; встановленні частотності вживання фольклорних елементів в ідіостилі Василя Герасим'юка.

Мета роботи зумовлює вирішення завдань:

- 1) зібрати фактичний матеріал;
- 2) висвітлити особливості сполучуваності фольклором на позначення природних явищ і стихій у поетичному мовленні Василя Герасим'юка;
- 3) виявити характер впливу творчої манери поета на семантико-стилістичне оновлення фольклором у сучасній українській літературній мові;
- 4) зробити висновки теоретичного й практичного характеру.

Наукова новизна роботи мотивується тим, що в ній уперше здійснено аналіз функціонування фольклором у мовній тканині Василя Герасим'юка, впорядковано статистичні дані на основі дослідження творів поета.

Відомо, яку роль у поезії народної пісні, у фольклорі взагалі, в поетичній літературній традиції відіграють слова-символи "сонце", "вітер", "роса", "хмара", "земля", "зоря", "вода", "небо", "мороз" тощо. Це не тільки назви явищ природи, стихій, а й поетичні образи, що уособлюють найрізноманітніші психічні стани, переживання, емоції людини. Поняття добра й зла, радості й суму, щастя й горя нерідко конкретизуються через ці образи. Тому, наприклад, різні порухи ліричної душі, тонкі нюанси бачення світу втілюються в індивідуальних метафорах Василя Герасим'юка, побудованих на переосмисленні названих понять.

В усній народній творчості сонце – це символ тепла, добра, пробудження. Найчастіше цей образ змальовується в пишній, залитій золотом картині. У поезіях Василя Герасим'юка час, як і в народній пісні, представлений у зв'язку з рухом сонця на небі: *Коли сонце зайшло, і Чорногора спохмурніла, тоді самими верхами біжить, верхами біжить* ("Верхами біжить..."). З одного боку, час передається конкретно-чуттєвим образом – положенням сонця, а з другого – час цей дуже узагальнений, неконкретний, на нього вказує пейзажна картина, яка налаштує на вияв психічного стану людини, тобто природні зовнішні обставини тільки вводять у внутрішній світ, світ людських емоцій: *І тоді сходить сонце, і всі на полонині Кознесці стають смерековим пралісом з високим бучком посередині* ("Василеві Портяку на 50-ліття"). Захід сонця у Василя Герасим'юка асоціюється із тугою, смутком, приреченням: *І в неживому повітрі він остро чує, як одлушливо біжить він у*

снігах, як паморочливо задихається з усіма, бо треба поховати доки заїде сонце (мовби сонце цього віку ще не зайшло...) ("Поет у повітрі").

Найактивніший процес трансформації фольклором – оновлення їхньої семантики в результаті розширення асоціативних зв'язків у мові. Досліджуючи творчість Василя Герасим'юка, помічаємо, що шляхи ускладнення семантики традиційних народних образів-символів поповнюються через зміну лексичної сполучуваності: *Вже заховали від сонця, від всіх* ("Була така земля"). Усна народна творчість активізує слова, незвична форма яких пояснюється прагненням до новизни, поетичності вислову. Наприклад, за подібністю до наявних у загальноновживаній мові форм множини від іменників "дощ-дощі", "зоря-зорі" в народній пісні з'являється множинна форма від іменників, які мають тільки форму однини "лід-льоди", "крига-криги". Подібні утворення зустрічаємо й у поезіях Василя Герасим'юка: *На голих переблисне в кілька сонць і місяців, а в верхів'ях найвищих лісів то цимбалами перестрибує, то скрипкою задихається...* ("Верхами біжить...").

Серед традиційних народнопоетичних образів, стилістично навантажених у поезії Василя Герасим'юка, звернемо увагу на зображення хмар. Розгортаючись у метафоричних картинах, вони зберігають притаманну українському фольклору психологічну константу, пов'язану з інтимізацією світу природи, з перенесенням у цей світ інтимно-родинних відносин. Особлива роль у поезії народної пісні належить постійним епітетам. Вони виконують і орнаментальну, і характеристичну функцію. Постійні епітети, усталені метафоричні вислови, що входять у загальноновживану мову, несучи на собі фольклорне забарвлення, зустрічаємо і в поетичному мовленні Василя Герасим'юка. Автор використовує постійні епітети "важкі", "темні", "густі" хмари: *...Ми наблизилися, підходили впритул до хмар важких і темних, які, може, і врятували нас, але вкоротили нам Великдень...* ("Пси Юрія Змієборця"). Новаторство Василя Герасим'юка полягає в наповненні традиційних народних образів новим філософським змістом, новими асоціаціями. Поет відчуває у лядях хмар подих моря: *А коли я сідаю на коня, я скачу верхами Чорногори у хмарах, що пахнуть морем – дужче, ніж море...* ("Поет у повітрі").

Узагальненого символічного значення в народній пісні набувають багато атрибутів буденного життя людини, між якими виникають постійні асоціації. Наприклад, у наймитських і заробітчанських піснях неодмінно пов'язуються між собою поняття "доля наймита" і "роса". Наймитові доводилося рано вставати, гнати худобу в росу (пасти), тому такий контекст набуває негативного змісту. Контекстуальне поєднання образу "долі" й "роси" спостерігаємо й у Василя Герасим'юка: *Я кажу тобі: доля сліпа. Ти кажеш мені: іду. Ще трава легка, ще роса важка, ще сліпа біля скроні свище, а вона сама, ніколи сама не спиниться на льоту.* ("Ти кажеш: нині день наш такий. Нехай буде як буде..."). Семантика фольклорного слова "роса" буде розкрита неповністю, якщо не згадати усталених у народнопісенних текстах висловів типу "роса на очі карі", тобто сльози, "роса на косу", тобто сивина. В ідіостилі Василя Герасим'юка закріпилися фольклорні асоціативні зв'язки між поняттями "роса" і "сльози": *Це досвіток такої тишини, коли на віях тріскає роса, й любити буде той, хто більше втратить.* ("Елегія до Ольги").

Поета приваблює динамічна сила буйного вітру, тому в його творах така багата дієслівна синоніміка на означення стихії вітру: *вітер "заграв", "пронизує", "кошлатить", "прошиває"*. Проте в змалюванні цього фольклорного образу помічаємо і спокійну, тиху інтонацію: *вітер "повіяв", "дріма", "спить"*.

Слова-символи як стилістична категорія не залишаються незмінними в системі стилістичних засобів літературної мови. Василь Герасим'юк розрізняє художньо доцільне звертання до образів усної народної творчості, майстерно освоює мовно-національні джерела, підпорядковує новому типові літературної культури. Автор вводить традиційний фольклорний образ вітру в новий контекст, розширюючи семантику цього природного явища: *Це все вітри осінні. Це вітрів органний почерк. Вони в печери кам'яних верхів заграли з ночі.* ("Гудуть печери із осінніх гір..."). Василь Герасим'юк звертається до стихії вітру, як до злої, нещадної, страшної сили, яка розпалює вогонь, "кошлатить" його полум'яні язика: *Це вітер – демон мій – вогонь кошлатить. В імлі палає ліс в подобі пса.* ("Елегія до Ольги"). Загалом контекстуальне поєднання таких природних стихій як "вогонь" і "вітер" властиве для поетичних творів Василя Герасим'юка, у яких підсилюється емоційний вплив на читача, створюється атмосфера напруги, тасмичності.

У сучасному мовознавстві дедалі більшого поширення набуває думка про фольклор як окремий різновид художнього стилю або ширше – окремий функціональний стиль літературної мови. Цьому сприяють, по-перше, дослідження наддіалектної природи фольклорної мови; по-друге, динаміка розвитку стилістичних норм літературної мови, конкретно-історичний зміст яких розширюється завдяки взаємодії літературної мови із зафіксованим фольклором, з його поетикою; по-третє, глибше вивчення ролі фольклору в художній творчості, дослідження традицій і новаторства в національно-мовній творчості поета. Саме до такого новаторства звертається Василь Герасим'юк, витворюючи образ вітру, що "протягами душу прошиває", "під ребрами дріма".

Дощ – одне із природних явищ, яке часто оспівується у фольклорному доробку українського народу, рідко зустрічається в поезіях Василя Герасим'юка: "пізній дощ", "стороною йшов дощик". Проте поет вводить цей образ у контекст інших природних явищ, найчастіше – "снігу" й "грози": *Сніг перейшов у дощ, в грозу...Вночі заметушилися ті, що йшли зі свята.* ("Серпень за старим стилем"). Сніг – багатогранний фольклорний образ, який може бути символом холоду, перешкоди або символом краси, замилювання, чистоти. У творах поета сніг асоціюється із благою вістю, оновленням.

Великою кількістю авторських епітетів наділене таке природне явище як імла: “передсвітня”, “вечірня”, “серпнева”, “досвітня”, “судна”. У поезіях Василя Герасим’юка протяг асоціюється із силою, що здатна пронизувати душу, входити в людські почуття, порушувати спокій: *Змінились розклад і ціна квіток на кожен потяг. І душу, як сорочку, прохопив з тунелю протяг.* (“Коля Шакули”). Тьма як символ невідомого, жахаючого в народній пісні зустрічається для підсилення емоційно-експресивного забарвлення. У Василя Герасим’юка цей образ зустрічаємо в асоціативному зв’язку із символами “сонця” й “крові”. Грім і блискавка більш од усіх небесних явищ звернули на себе увагу народу в давні часи. Страшна, грізна картина неба, і, разом з тим, така пишна, така благодворна для землі, зачепила фантазію народу і дала багатий матеріал для художньої інтерпретації письменником. Більше всього грим і блискавка здавалися народові війною, котру веде на небі якийсь бог в образі воїна.

У поетичній збірці “Поет у повітрі” Василь Герасим’юк віддає данину природним стихіям. Він ніби переймається ними: літає у повітрі, згорає у вогні, вмивається водою. Автор близький до кожної із стихій. Саме цим зумовлюється багата метафоричність образів. Повітря – це стихія поета, воно на рівні із трьома іншими стихіями – землею, водою і вогнем, має глибоке смислове забарвлення. Це не тільки та стихія, в якій можна літати, а й особливий стан, який переживає кожен, хто дихає ним. Під “повітрям” можна розуміти і ситуацію в суспільстві, забруднену фальшю й лицемірством. Невизначеність, в якій ми живемо, іде, насамперед, від того, що запропонована модель не влаштовує суспільство. Змінити її не вистачає внутрішньої енергії. Та Герасим’юкове “повітря” – це ще й цілий всесвіт зі своїми законами й протиріччями. Коли ж поет починає вільно рухатися у часі й просторі, коли зникають будь-які умовності, а існує тільки ним створений часопростір – “повітря”, тоді він стає й поводитирем, і порадиником. Він – творець і володар нового світу, котрий існує тільки в його акваторії, де попри всю нереальність, міфологічність все ж існують прості земні орієнтири: Я час його застав. *Його сліди побачив на траві і на камінні, в повітрі божества, у тій пір’їні, що долетіла до Караганди...* (“Леонардо: сонет”).

Вода, як символ очищення, життєдайної сили й чистоти – наскрізний образ усної народної творчості – дотепно влітається в поетичне мовлення Василя Герасим’юка: *Відкуплення – скрипка волоська – як Молода, прибуде на конику – як прибуває вода.* (“Київська повість”). Фольклорема “земля” для поета – це місце, де має бути благодать: *Ви ще на землі, де іще не пройшла Благодать Господня... І доки несе те дзвінки Благодаті, вам треба йти.* (“Ідуть прокажені. Леправи не можуть не йти...”). Традиційне фольклорне значення зберігає і стихія “вогню” – символ нищівної сили, тепла, світла. Часто цей образ асоціюється зі святом Івана Купала: *Може, в снах твоїх предків палають купальські ватри, і купальським вогнем листопадова глина зігрита.* (“Старовинні світанки осінні усядковувеш ти...”). Звертається Василь Герасим’юк і до неосяжного неба. Іноді поет проводить паралелі між цим образом і позатойбічним життям: *... Коли сімдесятилітня мати мертвого Святослава впала на замінованого сина, і разом вони піднялися в небеса.* (“Верхами біжить”). Цікавий ряд означень вибудовує поет до образу неба: “зайве”, “крепдешинне”, “криваве”, “неблагє”.

Отже, дослідивши вияв фольклорем на позначення природних явищ і стихій в ідіостилі Василя Герасим’юка, ми дійшли таких висновків: найширшою синтагматикою з атрибутами характеризуються фольклореми “повітря”(7), “хмари”(5), “вода”(5), “імла”(5), найвужчою – фольклореми “дош”(1), “протяг”(1), “тьма”(1). Поет наділяє найбільшою кількістю дієслів-присудків такі природні явища і стихії: “хмари”(9), “повітря”(8), “вітер”(7). Фольклорне підґрунтя в поезіях є моделюючою основою, яка у багатьох місцях не лише рухає сюжет, обґрунтовує вчинки персонажів, а й становить собою морально-філософське осердя письменницького задуму. Василь Герасим’юк не тільки вдало використовує надбання усної народної творчості, а й оновлює семантику традиційних фольклорем. Це відбувається за рахунок того, що поет, по-перше, структурно трансформує народнопоетичні образи, по-друге, встановлює нові творчі асоціації, які виникають у Василя Герасим’юка від сприйняття етимології, внутрішньої форми слова, по-третє, розширює семантичні контури фольклорем.

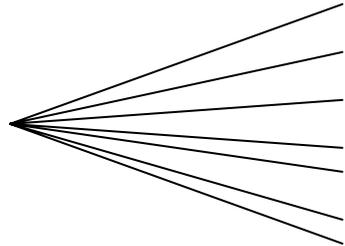
Опрацьований матеріал може бути використаний для ґрунтового дослідження творчості Василя Герасим’юка, при вивченні курсів із лексикології у вищій школі, може сприяти вивченню фольклорних елементів у творах українських поетів.

Синтагматика фольклорем з атрибутами

Повітря	горне	1
	неживе	2
	прожне	2
	скляне	1
	понуре	1
	спорожніле	1
	у якому зник дзвін	3
Небо	зайве	1
	крепдешинне	1
	криваве	1
	неблаге	1
Вода	утробна	1
	Дніпрова	1
	весняна	1
	вітцівського дому	1
	бескида	1
Земля	підігріта пеклом	1
	заклята	1
	перекопана	1
	де перехопить подих	1
Вогонь	купальський	2
	в якому плавились діти	1
Хмари	найтемніші	1
	густі	1
	важкі	1
	темні	1
	розпахані	1
Роса	кривава	2
	важка	2
Дощ	пізній	1
Вітер	азійський	1
	осінній	1
Сніг	верховий	1
Протяг	зоряний	1

Синтагматика фольклорем з дієсловами-присудками

Повітря		мовчить	1
		заліплює	1
		видихає	1
		піднімає	1
		займає	1
		стало водою	1
		сходить з ума	1
		стоїть	
Вода		прибуває	1
		не змила	1
		несе	1
		зимує	1
Земля		кружляла	1
		зимувала	1
		пливе	1
		була	1
Вогонь		відходить	1
		погас	1
		палає	2
		зимує	1
Хмари		давлять	1
		пахнуть	2
		оповивають	2
		закрили	1
		врятували	1
		вкоротили	1
		не дають зупинитися	1
		притягують	1
		затягують	1
Роса		тріскає	1
Дощ		йшов	1
		іде	1
Сніг		видав	1
		перейшов	1

Грім		гримне	1
		змолотив	1
Тьма		літає	1
Протяг		прохопив	1
Вітер		заграв	1
		пронизує	1
		повіяв	1
		кошлатить	1
		прошиває	1
		дріма	1
		спить	1

Література

Білоцерківець Н. Поет у повітрі. Розмова з Василем Герасим'юком // Українська культура. – 2003. – № 1. – С. 32-37.

Дзюбишина-Мельник Н.Я. фольклор, поет і дитина // Культура слова. – 1992. – Вип. 43. – С. 80-85.

Довженко І. Поет тектонічних зрушень // Київ. – 2002. – № 11. – С. 156-158.

Єрмоленко С.Я. Скарбниця народного слова // Мовознавство. – 1982. – № 6. – С. 58-69.

Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К.: “Наук. думка”, 1987. – 247 с.

Лазарук М. Останній прихисток для суверенного поета // Дзвін. – 2003. – №1. – С. 148-151.

Москалець К. Навіщо поет у повітрі? // Березіль. – 2003. – № 3-4. – С. 163-181.

In the article we have made the functional analysis of folklorem denoting natural phenomena and elements in the poetic writing of Vasyl Herasimuk, we also have regulated statistics on the basis of the investigation of the poet's works. The tables fix syntagmatics of folklorem with the attributes verb-predicates.

Keywords: folklorem, word-symbols, semantic-stylistic folklorem.

Надійшла до редакції 6 вересня 2005 року.

Валентина Луцкай

ББК Ш12+411*22

УДК 81'367

ПЕРИОДИЧЕСКАЯ РЕЧЬ: ЦЕНТР И ПЕРИФЕРИЯ

У статті пропонуються критерії розмежування центру й периферії періодичного мовлення на рівні внутрішньофразового й міжфразового синтаксичного зв'язку з орієнтацією на ієрархію ознак періодичного мовлення.

Ключові слова: періодичне мовлення, еталонний період, периферія періодичного мовлення, позиційний склад речення, рекурсивна парадигма, градаційний ряд, структурний паралелізм.

В словарных дефинициях **периодическую речь** определяют как речь, организованную в периоды [Ахманова 1966: 387], а в дефинициях **периода** внимание сосредоточено на ритмико-интонационной двучленности [Словарь иностранных слов 1984: 372] и уравновешенности целого [Ахманова 1966: 321].

Полагаем, что как в синтаксисе предложения, так и в синтаксисе текста необходимо последовательно проецировать синтагматику на парадигматику. Базисной категорией синтаксиса, представляющего «ось симметрии в языке» [Андрусенко 1997: 98], считаем позиционный состав предложения, поскольку все синтаксические единицы на уровне внутрифразовой синтаксической связи вычленяются в составе

предложения, а на уровне межфразовой связи сами предложения являются составными межфразового единства. Тем более, что в структуре межфразового единства воспроизводятся определенные параметры структуры позиционного состава предложения. Данные исходные положения позволяют предложить новый взгляд на сущность периодической речи и место в ней традиционно толкуемого периода.

Напомним, что в традиционном учении объем понятия периодической речи сводился к понятию «период» как стилистической фигуре, свойственной беллетристическому стилю в письменной речи и ораторскому искусству в публичной устной речи. Таким образом, в поле зрения исследователей оказывался только центр периодической речи – классический период, рассматриваемый с позиций стилистического синтаксиса прежде всего в композиционно-стилистическом плане. Соответствующую дефиницию его находим в [Гвоздев 1955: 443]: «литературно обработанное сложное предложение, которое со стороны содержания характеризуется развернутым изложением темы, объединяющей ряд отдельных положений, а со стороны формы – упорядоченным расположением и ритмичностью».

В соответствии с установками современной лингвистики любая структурная и функциональная языковая категория представляет континуум с центром и периферией. Полагаем, что и периодическая речь в конструктивно-синтаксическом плане должна рассматриваться как континуум, центр которого представлен классическим периодом. Периферию составят структуры, отличающиеся от центра неполнотой представленных в эталонном периоде признаков периодической речи, но с обязательной ее константой. В связи с этим возникает проблема иерархии признаков периодической речи. Устанавливаем ее в проекции на позиционный состав предложения и связываем с понятием «рекурсивная парадигма», в которой константой оказывается однофункциональность ряда компонентов предложения на уровне межпозиционной связи или в пределах одной синтаксической позиции, а переменными признаками – особенности взаимосвязи однофункциональных компонентов как единого целого с его дистрибутивными коррелянтами в позиционном составе предложения [Лушай 2001].

Лат. “rekursio” (возвращение) и греч. “periodos”(круговращение) соотносительны по семантике как более общее и менее общее. Это позволяет рассматривать периодическую речь как разновидность рекурсивной парадигмы на уровне позиционного состава предложения или межфразового единства. Важно не упускать из виду, что круговращение осуществляется как семантический повтор (градационно-перечислительные отношения) и структурный повтор (структурный параллелизм) однофункциональных компонентов. Поэтому важнейшим признаком периодической речи оказывается не двучленность, а градационно-перечислительные отношения в сочиненном ряду однофункциональных компонентов, в результате чего обнаруживается конструктивная роль сочинительной связи для периодической речи. Эта закономерность тем не менее не опровергает более общую, даже универсальную, закономерность: сочинение лишь эпизод на фоне подчинения, так как сочиненные компоненты обычно соподчинены или соподчиняют третий компонент.

Таким образом, понятие «периодическая речь» расширяет свой объем и обнаруживает полевою структуру этой категории, если из ряда основных дифференциальных признаков периодической речи, предписываемых лингвистами ее эталону – классическому периоду (структурный параллелизм сочиненного ряда компонентов с градационно-перечислительными отношениями, двучленность конструкции и соответствующее ритмико-интонационное ее оформление), на первый план выдвинуть структурный параллелизм однофункциональных компонентов и ритмико-интонационное их оформление (план формы) и градационно-перечислительные отношения между ними как обязательный и отчетливо выраженный признак в плане содержания.

Градационный повтор однофункциональных компонентов высказывания представляет собой каскад рекурсивных шагов на уровне внутрифразовой связи (между компонентами сложного предложения или компонентами члена предложения) или на уровне межфразовой связи. Особый случай - градационный сочиненный ряд неоднофункциональных компонентов: *Кому, і що, й навіщо говорити?* (Л. Костенко); *Куда, зачем да к кому иду - все ей надо знать!* (Р. Канделаки), который базируется на балансе симметричных и асимметричных отношений в градационном ряду: градация - «самая симметричная из асимметричных фигур и самая асимметричная из симметричных» [Береговская 2003 : 90 – 91].

Под таким углом зрения в архитектонике периодической речи видятся большие возможности выявления закономерностей реализации рекурсивной парадигмы на разных уровнях синтаксической связи с учетом оппозиции: центр – периферия.

Весьма многообразны факты периодической речи на уровне внутрифразовой связи. Прежде всего это эталонный период, который обычно иллюстрируется многокомпонентным сложноподчиненным предложением с градационно-перечислительным рядом придаточных частей. Напр.: *І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних, упрілих обличчях, тим сильніше запеклість витирала їм очі з лоба* (М. Коцюбинський).

Но классический период может быть представлен многокомпонентным сложносочиненным предложением (1) или бессоюзным сложным предложением (2) (подчеркнут градационный ряд внутри другого градационного ряда):

- (1) *Еще амурь, черти, змеи
На сцене скачут и шумят;*

*Еще усталые лакеи
На шубах у подъезда спят;
Еще не перестали топтать,
Сморкаться, кашлять, шикать, хлопать;
Еще снаружи и внутри*

*Везде блистают фонари;
Еще, прозябнув, бьются кони,
Наскуча упряжью своей,
И кучера вокруг огней
Бранят господ и бьют в ладони, - //*
*А уж Онегин вышел вон;
Домой одеться едет он (А. Пушкин).*

Здесь налицо периодическая речь на уровне внутрифразовой связи. Отчетливо представлена концовка, но зачин и развитие микротемы не разделены.

*(2) Не то, что мните вы, природа:
Не слепок, не бездушный лик – //
В ней есть душа, в ней есть свобода,
В ней есть любовь, в ней есть язык (Ф. Тютчев).*

Инверсия на уровне предиката и расположение местоимений (в порядке: И.п. → П.п.) в заключительной фразе строфы оформляют кольцевую композицию периода.

*Читается трояким образом: первое – читать и не понимать, второе – читать и понимать, третье – читать и понимать даже то, что не написано (Я. Княжнин). Зачин отчетливо выражен, а содержание концовки помещено в третьем компоненте градационного ряда – даже то, что не написано. Данный период поддается переводу с уровня внутрифразовой синтаксической связи на уровень межфразовой синтаксической связи: *Читается трояким образом. Первое – читать и не понимать. Второе – читать и понимать. Третье – читать и понимать даже то, что не написано.**

Каждая из частей эталонного периода нередко содержит свой внутренний градационный ряд:

*І світає, і смеркає,
І знову смеркає, //*

А москаля, її сина, немає, немає (Т. Шевченко);

Мы с вами будем говорить, что это глупо и нелепо, что дуэль уже отжила свой век, что аристократическая дуэль по существу не отличается от пьяной драки в кабаке, // а все-таки мы не останемся, поедим и будем драться (А. Чехов).

Наше понимание периодической речи предполагает, что традиционно квалифицируемые предложения с однородными членами и обобщающим словом также содержат периодическую речь, а в случае постпозиции обобщающего компонента даже относятся к эталонному периоду: *Горда воля героїв й жага повноти буття, його краси, гармонія людини і природи – // усе це приваблює в новелах Кобилянської (І. Денисюк).*

Есть основания видеть эталонный период и на уровне межфразовой связи - в лаконичных сверхфразовых единствах:

*Був ранок. Був туман. Було сто тисяч війська.
І меч свячений був. // Усе було тоді (Л. Костенко);*

Зеро. Нуль.

Чоловік без шани. //

Ось ваш гетьман,

Ромни і Вільшани! (Л. Костенко).

В следующем сверхфразовом периоде заметен шаг к периферии, так как градационный ряд выстраивается на уровне синтаксической позиции, а двучленность – на уровне межфразовой связи:

Але над ким, над ким, над ким тепер я в світі владен?! //

Самотній чоловік, я дуже безпорадний (Л. Костенко).

Постпозиция градационно-перечислительного ряда также шаг к периферии, поскольку отражается на ритмико-интонационном оформлении периода и смысловых отношениях между двумя частями.

Вона ні слова не сказала праву. //

Стоїть. Мовчить. І дивиться. І все (Л. Костенко); Вона вічно шукала гармонії. // В людях, в їх відчутті, в їх відносинах до себе і до природи (О. Кобилянська). В последнем примере имеем тот вариант присоединения, в котором оно смыкается структурно с парцелляцией: именно открытость градационно-перечислительного ряда позволяет видеть здесь присоединительную конструкцию, несмотря на возможность поместить градационный ряд управляемых субстантивных словоформ в строго определенную синтаксическую позицию в предшествующей фразе.

Смысловые отношения между частями периода часто носят интерпликантный характер. Так, в следующем сверхфразовом единстве содержание первой части соотносится с содержанием каждого элемента градационного ряда как препятствующее условие. Но на уступительно-противительные отношения наслаиваются градационно-перечислительные:

Їй стільки літ, що вже немає здачі. //

А ходить. А живе. А голосом скрипить (Л. Костенко);

Ost, West, // zu Hause best (Нем. посл.). – *Восток, запад, // дома лучше.* – Здесь на выраженные структурой и интонацией градационно-перечислительные отношения наслаиваются противительные отношения, так как весьма ощутима импликация противительного союза *aber* (= но) благодаря лексическому составу фразы.

В исследованиях по категории градации отмечается доминанция такой фигуры, как «триада» элементов градационного ряда (Береговская 2003). Наши наблюдения подтверждают этот вывод:

Три радості у мене неодіймані: //

Самотність, труд, мовчання (В. Свідзинський);

Не жалів мені хан //

Ні вина, ні кумису, ні меду (Л. Костенко);

С детства узнала: отказываются «откушать» не только сытые. // Нет, бедные, молодые и гордые тоже (Р. Канделаки); *При въезде в страну узнай, что запрещено, при въезде в деревню узнай о местных обычаях, при входе в дом спроси имена членов семьи* (Кит. посл.).

Мы отмечаем многоярусную триаду. Так, в следующем периоде наблюдается триада компонентов градационного ряда на уровне сочиненного ряда изъяснительных придаточных частей, и, кроме того, в первом ее звене присутствует триада на уровне субпозиции именной части составного сказуемого: *Испуская последний вздох, я все-таки буду верить, // **что** наука – самое важное, самое прекрасное и нужное в жизни человека, **что** она всегда была и будет высшим проявлением любви и **что** только ею одною человек победит природу и себя* (А.Чехов).

Усиливается симметрия периодической речи при наличии триады в обеих частях периода:

Я кінь. Я не тягло. Я доброї породи. //

Як борозенний віл – тягну, тягну, тягну (Л. Костенко);

І що тепер? Що вдіять, що почать? //

Ні булави, ні війська, ні печаті (Л. Костенко);

Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, // а за ними – літа, роки, моя буйна юність (М. Хвильовий);

Не нудно буде й тобі

День у день,

Рік у рік,

Повік

Біля стовпчиків походжати

Та співати жалюливих пісень, //

Що зграбували тебе,

Що ти не можеш забути,

Що як же недобрим бути,

Коли небо таке голубе! (В. Свідзинський).

Градація усиливается лексическим повтором:

По самий обрій // туга, туга, туга Л. Костенко);

А там, а там, а там! // Такі були простори. (Л. Костенко).

Лексический повтор - даже без структурного параллелизма (то есть безотносительно к позиционному составу) - способен сообщать речи градационное звучание и тем самым приближать ее к сфере периодической речи:

Ліси в лісах, // і що там за лісами? (Л. Костенко);

Ви'тесати нете'саного тесана' (Б. Грінченко). - *Видумати небиліцю.*

Градація может достигаться и только посредством интонации (= пунктуации), сообщаемой элементам синтагматической цепи общую сему градационного ряда с соответствующим смысловым вектором:

А тут ще // вітер – у лице – навстріч! (Л. Костенко);

Зненацька, раптом, всі до решти – //

Вони зникали вдалині (Л. Костенко).

В упорядоченной цепочке лексического повтора и лексических антонимов на фоне структурного параллелизма возникают контекстуальные антонимы, а в результате - градационный контраст:

У цих новий король.

У тих новий Мехмет. //

А в нас біда та сама і та сама (Л. Костенко). Как контекстуальные антонимы здесь противопоставлены лексемам: *король - Мехмет - біда*. Вторая (фоновая) антонимическая цепочка представлена местоименными предложно-падежными формами: *у цих – у тих – в нас*.

Местоимения *ты* и *я* актуализируются как контекстуальные антонимы в следующем тексте:

Ты богат, я очень беден;

Ты прозаик, я поэт;

Ты румян, как маков цвет.

Я, как смерть, и тощ, и бледен (А. Пушкин).

Смена словопорядка также может быть существенной в структурировании периодической речи:

И чувства нет в твоих очах.

И правды нет в твоих речах, //

И нет души в тебе (Ф. Тютчев). Бессоюзное сложное предложение обретает типичную для эталонного периода двучленность вследствие смены словопорядка в третьем компоненте градационного ряда, остающемся элементом этого ряда, но в то же время воспринимаемом как вторая часть периода в соответствии с характерным ритмико-интонационным оформлением.

Элементарная конструкция из относимых к периодической речи – это градационный ряд на уровне внутрисловоупотребительной связи:

а) между сочиненными компонентами в субпозиции присвяточной части составного сказуемого:

Моя мати – найвність, тиха жура і добрість безмежна (М.Хвильовий);

Она была нетороплива,

Не холодна, не говорлива,

Без взора наглого для всех,

Без притязаний на успех,

Без этих маленьких ужимок,

Без раздражительных затей, //

Все тихо, просто было в ней (А. Пушкин);

б) между компонентами сочиненного ряда в пределах одной синтаксической позиции: *І знову берегли євангеліє, філософію, поетів* (П. Тичина); *Деруть податки з поля, двору, стріх* (Л. Костенко). Самодостаточность одного предлога в таком ряду доказывает наличие одной синтаксической позиции, то есть одного члена предложения, представленного сочиненным рядом словоформ, а не однородных членов предложения. Потому мы, принимая понятие «сочинительное словосочетание», тем самым отказываемся от традиционного понятия «однородные члены предложения». А сочиненный ряд предикативных членов предложения образует уже сложное предложение, в котором градация обуславливается соотношением лексического значения сочетающихся глагольных словоформ: *Ему не гулялось, не ходилось, не хотелось даже подняться вверх* (Н. Гоголь); *Я занят, заболел, умер...* (А. Куприн).

Высокочастотна и многообразна периодическая речь на уровне межфразовой связи: *Вдруг вижу: отец не сердится вовсе! Хоть морщина врезана, прямая, как штык. Хотя светлый и грозный взгляд, как у дикой птицы. Хотя смуглая красивая рука нервно крутит ус. // Но не сердится, просто расстроен* (Р. Канделаки).

Два следующих сверхфразовых единства воспринимаем как период кольцевой структуры:

Простіть мене. // Від Ворскли до Дунаю.

По саме море, по Стамбул // простіть! (Л. Костенко);

Знаете ли вы таких актеров, которым стоит только появиться на сцене, - и зрители их уже любят? // За что? За красоту? // Но очень часто ее нет. // За голос? // И он нередко отсутствует. // За талант? // Он не всегда заслуживает восхищения. // За что же? // За то неуловимое свойство, которое на разговорном языке мы называем : «Пооди сюда». За ту необъяснимую привлекательность всего существа актера, недостатки которого превращаются в достоинства и копируются его поклонниками и подражателями. // Таким актерам позволяется все, даже плохая игра (К. Станиславский). Здесь градационный ряд состоит из вопросо-ответных единств.

В текстах встречаем сверхфразовые единства, в которых один сверхфразовый период сменяется другим:

Да, его гоняли всю жизнь! Гоняли старосты и старшины, заседатели и исправники, требуя ругу. Гоняли нужда и голод; гоняли морозы и жары, дожди засухи; гоняла промерзшая земля и злая тайга! ... Скотина идет и смотрит в землю, не зная, куда ее гонят... И он также... Разве он знал, что поп читает в церкви и за что идет руга? Разве он знал, зачем и куда увели его старшого сына, которого взяли в солдаты, и где он умер, и где лежат его бедные кости (В. Короленко). Словоформами *не зная* (проспективный вектор) и *гонят* (ретроспективный вектор) органично связаны эти межфразовые периоды.

Чи справді вірив я у перемогу

В такій тяжкій нерівній боротьбі?

Так, вірив я. Найперше вірив Богу.

І вірив людям. Людям і собі (Л. Костенко);

О господи, а я? Чи мав при собі гроно

Найвчениших мужів, пійтів і музик? //

То все у королів. В палацах. Біля тронів.//

А ти козак. Ти гетьман. Ти мужик (Л. Костенко). „*То все у королів. В палацах. Біля тронів.*” - этот градационный ряд оказывается одновременно второй частью одного периода и первой частью – второго.

Противопоставление периода фразового и периода сверхфразового связано с уровнями членения текста. Фразовый период конструируется на уровне внутрифразовой связи:

Як віє вітер , // наче йому страшно

і наче сумно, наче він старий (Л. Костенко).

Сверхфразовый период может конструироваться не только на уровне межфразовой связи (1) , но и при переходе с внутрифразовой связи на межфразовую и наоборот (2):

(1) *Не випросив. Не вкрав. Не збогарадив. //*

Узяв свободу, приналежну нам (Л. Костенко);

(2) *Вдаль по земле, таинственной и строгой,*

Лучатся тысячи тропинок и дорог. //

О, если б нам пройти чрез мир одной дорогой !→

Все видеть, все понять, все знать, все пережить,

Все формы, все цвета вобрать в себя глазами,

Пройти по всей земле горящими ступнями,

Все воспринять и снова воплотить (М. Волошин).

Итак, обязательный и наиболее ощутимый признак периодической речи - градационно-перечислительный ряд, которому обычно присущ структурный параллелизм однофункциональных компонентов ряда и определенное ритмико-интонационное оформление. Поэтому к сфере периодической речи правомерно относить как периферию 1-й ступени такие конструкции, которые не характеризуются двучленностью. Разумеется, на их ритмико-интонационном оформлении эта особенность отражается:

А хан куня, куня, куня (Л. Костенко);

То що ж ви, хлопці, що ж ви, що ж ви, хлопці? (Л. Костенко).

К периферии 2-й ступени относим такую периодическую речь, в которой нарушен в той или иной мере структурный параллелизм: *Я дивлюсь на портрети: // князь хмурить брови, княгиня – надменна зневага, княжата – в темряві столітніх дубів* (М. Хвильовий);

Давно і дивно. Дивно, як давно.

Ще тільки вчора, а уже піввіку (Л. Костенко); *День, два, три сидят и никуда не выходят, все молоточками постукивают* (Н. Лесков).

К 3-й ступени относим периодическую речь с разнофункциональными компонентами градационно-перечислительного ряда (градаными всегда соизмеримы: в них как минимум одна сема повторяется): *Нема кому із ким заговорити* (Л. Костенко); *Ніхто нічим нікому не вгрожає* (Л. Костенко).

Как видим, в континууме периодической речи, обязательным признаком которой является наличие градационно-перечислительного ряда однофункциональных компонентов, характеризующихся структурным параллелизмом, не исключаются структурные варианты и нюансы смысловых отношений (между частями двучленного периода или между элементами градационных рядов). При отсутствии одного или даже двух признаков периодической речи, но при наличии градационного ряда конструкция может быть отнесена к периодической речи – как периферия.

Литература

Андрусенко 1997: Андрусенко Т.Б. Знание в контексте биосферы. – Диалог. – 1997. – Т.1.

Ахманова 1966: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.

Береговская 2003: Береговская Э.М. Система синтаксических фигур: к проблеме градации. – Вопросы языкознания. – 2003. - № 3. – С. 79 - 91.

Гвоздев 1955: Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М.: Учпедгиз, 1955. – 463 с.

Луцкай 2001: Луцкай В.В. Рекурсивная парадигма позиционного состава предложения // *Античність - сучасність*” (питання філології): Зб. наук. праць. Вип. 1.- Донецьк: ДонНУ, 2001.- С.238 - 245.

Словарь иностранных слов. 11 изд. - М., 1984.

The criteria for distinction of centre and periphery of periodical speech are put out in the article. The mentioned criteria are described at the intrasentence and intersentence levels of connection. The hierarchy of periodical speech indications has been taken into account.

Keywords: periodical speech, standard period, periphery of periodical speech, positional composition of a sentence, a recursive paradigm, gradational row, structural parallelism.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2005 року.

ББК 81.432.1-2
УДК 81.111

РОЛЬ ГРАФОНА В ОРГАНІЗАЦІЇ КОМУНІКАТИВНИХ СТРАТЕГІЙ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ, КОНТРАСТУВАННЯ ТА СТВОРЕННЯ ДИСКОМФОРТУ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблеми функціонування графона в літературному дискурсі. У ній розглянуто такі комунікативні стратегії ведення дискурсу, як глобалізація, контрастування та створення дискомфорту, в конструюванні яких графон відіграє виняткову роль.

Ключові слова: графон, фокус уваги, стратегія, дискурсивна позиція.

Стаття присвячена питанням функціонування графона в літературному дискурсі в аспекті інтенціональності.

Графон є “перекрученням” графічного образу слова (чи словосполучення) з метою адекватного відбиття його справжнього звучання [Кухаренко 1978: 69]. Проведений аналіз [Мельніченко 2005] показав визначну роль графона в організації авторських стратегій і тактик побудови дискурсивної інформації, у виокремленні різноманітних боків авторської позиції в структурі твору. Зокрема, проаналізовано функцію графона в побудові стратегій інтимізації, мовленнєвого лаконізму та дезорієнтації в умовах комунікативного контексту, який за об’ємом вираження є близьким до мовленнєвої ситуації та поділяється на такі складові: 1) лінгвістичний контекст, 2) паралінгвістичний контекст, 3) ситуативний контекст, 4) контекст культури, 5) психологічний контекст [Мыркин 1978: 98]. В основу дискурсивного аналізу покладено принцип стратегічності, який передбачає наявність у дискурсі програми його обробки, відображеної адресантом у тексті та пов’язаної з інтерпретацією адресата, з його націленістю на дискурсивну взаємодію [Селиванова 2004: 235, 332]. Під комунікативною стратегією розуміють “правила і послідовності комунікативних дій, яких дотримується адресант для досягнення певної комунікативної мети” [Бацевич 2004: 339]. У свою чергу, комунікативна тактика являє собою “сукупність прийомів і методів реалізації комунікативної стратегії, визначену лінію мовленнєвої поведінки на певному етапі комунікативної взаємодії, спрямованої на одержання бажаного ефекту чи запобігання ефекту небажаного” [Там само: 340]. На думку М. С. Співак, кожна стратегія складається з трьох тактик, які, відповідно, позначають три стадії процесу реалізації цієї стратегії: початкову, основну та завершальну [Співак 2004: 44], або, іншими словами, вхідний, ядерний та вихідний етапи.

Мета даного дослідження полягає в подальшому аналізі графонів чи “орфографічних модифікацій” [Ємельянова 1975: 71] (поняття є тотожними та взаємозамінними) в рамках комунікативних стратегій глобалізації, контрастування та створення дискомфорту, а також у визначенні ролі графона в механізмах взаємодії згаданих вище стратегій.

Треба зробити застереження, що в поданій роботі, спираючись на таке поняття, як фокусна увага чи фокус уваги [Воробьева 1993: 233; Гейвин 2003: 56; Givon 1993], яке, на погляд вчених, слугує процесу топікалізації в дискурсі, ми висуваємо думку, що будь-які комунікативні стратегії так чи інакше покликані закріплювати або переносити фокус уваги.

Виходячи з того, що кожна комунікативна стратегія спрямована на вирішення певного комунікативного завдання мовця в межах “глобального наміру” [Dijk, Kintsch 1983: 89], ми висуваємо думку, що всі комунікативні стратегії підпорядковано двом глобальним авторським стратегіям: закріплення фокусу уваги та перенесення фокусу уваги. До глобальної авторської стратегії закріплення фокусу уваги ми відносимо стратегії глобалізації, інтимізації, мовленнєвого лаконізму, які дозволяють об’єднувати дискурсивні топіки за смислом та формою. До глобальної авторської стратегії перенесення фокусу уваги відносимо стратегії контрастування, дезорієнтації, створення дискомфорту, які здійснюють парцеляцію дискурсивної інформації. Подані стратегії посилюють поліфонічний характер дискурсу та сприяють латентному переходу від одного топіка до іншого чи перетину останніх. Внутрішньодискурсивну взаємодію авторських стратегій можна представити у вигляді наступної схеми:

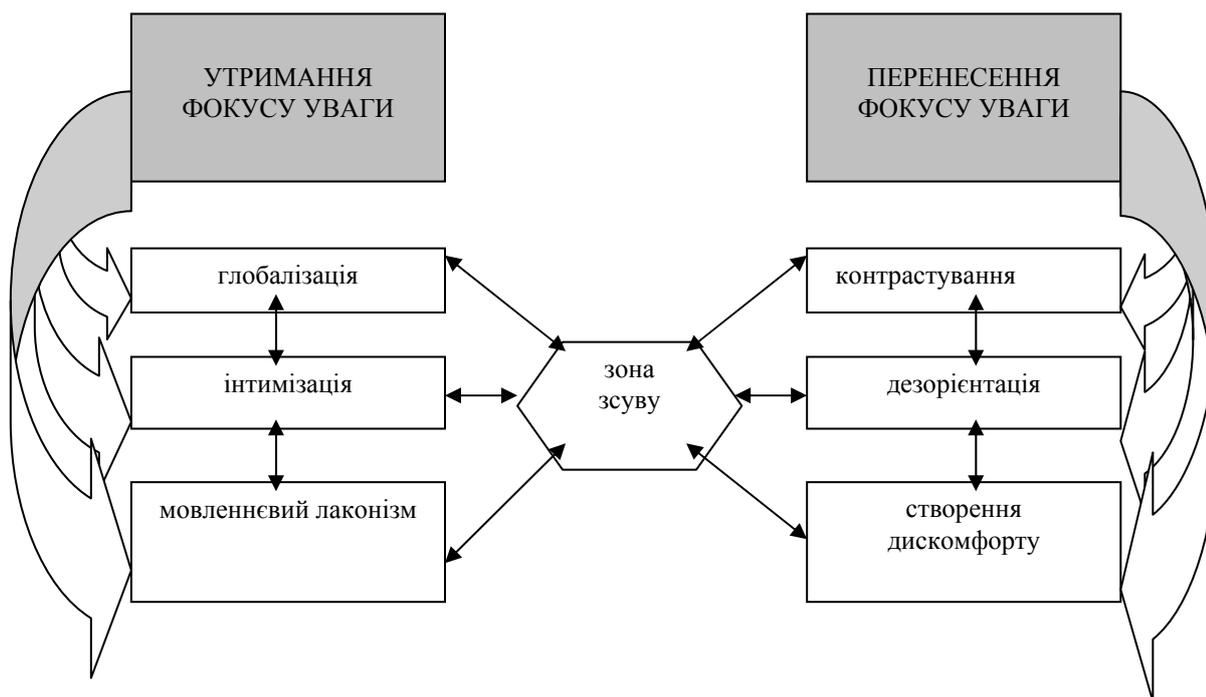

Рис.1. Схема взаємодії авторських стратегій в рамках глобальних дискурсивних стратегій утримання фокусу уваги та перенесення фокусу уваги.

Стратегія глобалізації. Метою використання даної стратегії є утримання фокусу уваги та акцентуація глобальних смислових ланцюгів шляхом використання висунених мовленнєвих елементів, зокрема, графона, що надає ситуації рамкового ефекту та формує глобальні умови оптимального забезпечення дискурсу [Селиванова 2004: 175]. Графон при цьому виконує семантизуючу функцію та функцію створення асоціативного зв'язку.

Стратегія глобалізації включає в себе наступні тактики побудови дискурсивної інформації:

- тактика нарощення смислу;
- тактика перетину смислів;
- тактика смислозагальнення.

Вхідним етапом у реалізації **стратегії глобалізації** є використання автором твору *тактики нарощення смислу*, яка сприяє встановленню пріоритетних смислових зв'язків, завдяки чому відбувається подальший *перетин смислів*, нашарування та об'єднання смислових ланок, що, в результаті, призводить до цілісного *смислозагальнення*. Тактика смислозагальнення є вихідним етапом у процесі реалізації стратегії глобалізації, але вищезгадана тактика може стати периферійним елементом та фундаментом для конструювання інших стратегій, таких, наприклад, як стратегія контрастування та стратегія дезорієнтації.

На нашу думку, стратегія глобалізації базується на особливих прийомах використання таких категорій художнього твору, як когезія та когерентність.

За умови інтерпретації когезії через повтор [Лукин 1999: 26; Cook 1995: 29], орфографічні модифікації осмислюються нами як єдині компоненти, що організують дискурс.

Зокрема, розглядаючи явище мовленнєвого повтору у рамках так званої "серпантинної прози", лінгвіст М.А.Шарер надає наступний опис: "... Фрази або частіше за все частина фрази, декілька слів, синтагма повторюються та варіюють декілька разів, а в цей час у гру включаються наступні повтори, вони чіпляються один за одного, оповідання розгортається не як нитка клубка, а як стрічки серпантину, що перевиваються" [Шарер 1970: 272].

Що стосується такої лінгвістичної категорії, як когерентність, то вона покликана виконувати три основні функції: 1) забезпечувати смисловий зв'язок між частинами тексту, необхідний для виявлення гіпертеми та мікротем; 2) підготовлювати адресата до наступної інформації; 3) закріплювати текстову пам'ять, повертаючи адресата до попереднього, нагадувати йому про сказане, апелюючи до його знань про світ [Мецлер 1990: 27].

Ефект глобалізації блискуче відтворено в оповіданні "Sarah Cole: A Type of Love Story" американського письменника Рассела Бенкса. Описуючи ситуацію розладу між коханцями, автор вводить у дискурс графон *gonna*. Багаторазова повторюваність даного елемента призводить до виникнення смислової напруженості та взаємодії дискурсивних зв'язків.

"... You're **gonna** have to go to places like El Rancho with me, and a few other places I know, too, where there's people I work with, people I know... I have friends, and I have some family, too, and you're **gonna** have to meet my

family. My kids think I'm just going around bar-hopping when I'm over here with you, and I don't like that, so you're gonna have to meet them so I can tell them where I am when I'm not at home nights. And sometimes you're gonna come over and spend the evening at my place! ...You owe that to me. Or else you're a bad man. It's that simple." [Banks 1999: 67]

Графони-дублікати зустрічаються в дискурсі оповідання Реджиналда Макнайта "The Kind of Light That Shines on Texas", яке присвячене складним взаємовідносинам підлітка афро-американського походження з однокласниками, більшість з яких – білошкірі.

"I just want to share with you all," she would say, "a little riddle my daughter told me at the supper **th'other** day." [McKnight 1999: 430]

"I just want to share with you all something Coach Gilchrest told me **th'other** day." [McKnight 1999: 430]

"Oates, you start at that end of the court. Oak Tree, you're at **th'other** end." [McKnight 1999: 433]

Фрагментарна актуалізація ідентичних графонів сприяє об'єднанню дискурсивної форми та змісту завдяки принципу ізоморфізму. Іншими словами, схожість форми припускає чи відображає схожість змісту [Cook 1995: 29].

Таким чином, проблеми національних непорозумінь, що їх висвітлено в оповіданні, виражаються за допомогою таких "смыслонаповнювачів", як *th'other*, котрі завдяки феномену висунення привертають увагу та стають нібито відбитками загальної ідеї твору. Цю ідеологічну лінію можна виразити словосполученням "я – інший".

Стратегія контрастування. Метою даної стратегії є перенесення фокусу уваги та зміна дискурсивної позиції. Графон при цьому виконує семантизуючу та асоціативну функції. Зокрема, асоціативна функція має встановлювати певний ступінь кореляції між змістом повідомлення та його формою.

Стратегія контрастування складається з наступних комунікативних тактик:

- тактика маніпулювання змістом повідомлення та формою його вираження;
- тактика розведення змісту та форми;
- тактика зіставлення змісту та форми.

Вхідним етапом у реалізації **стратегії контрастування** є використання автором твору *тактики маніпулювання змістом та формою*, яка призводить до явищ *розведення змісту та форми* та подальшого їх *зіставлення*, що є результатом розвитку та впорядкування асоціативних зв'язків. Тактика зіставлення змісту та форми є вихідним етапом у процесі реалізації стратегії контрастування, та вищезгадана тактика може функціонувати паралельно зі стратегіями інтимізації та дезорієнтації.

"Смысловая дифузність" є однією з ґрунтовних ознак даної стратегії, ініціально реалізуючись у тактиці маніпулювання змістами [Співак 2004: 49]. У нашому випадку, не тільки подальше розведення та поступове зіставлення змістів призводить до виникнення явища дискурсивного контрасту. Саме конфронтація змістів та форм, різке втручання деформованих елементів у загально нормативно оформлений дискурс окремої особистості та контекстуальний зсув призводять до своєрідної композиційної "дифузності", що відбивається у функціонуванні контрастивних маркерів адресантності, зокрема, графонів, які розмежовують одну дискурсивну позицію від іншої.

За словами Б.А. Успенського, натуралістичне відтворення автором зовнішніх особливостей мовлення героя (акцент, шепелявість тощо) можна розцінювати з позиції зміни точки зору [Успенский 2000: 93]. Постійне (тобто протягом всього дискурсу) зображення певної манери говоріння призводить до формування зовнішньої точки зору, темпоральне – до формування внутрішньої [Там само: 94]. Сприйняття дискурсивної інформації з тої, чи іншої позиції зумовлене цілеспрямованим використанням контрастних деталей, що призводить до виникнення ефекту дистанційованості між дискурсивними позиціями.

Являючи собою один з небагатьох авторських натяків на афро-американське походження героїні, графон стає важливим елементом контрасту в оповіданні Едварда Джоунса "Merie". Даний факт простежується на прикладі ситуації, коли студент Гарварда питає в головної героїні дозволу на запис інтерв'ю як проектного завдання для університетського курсу фольклору. Акцентується відмінність у вимові слова *talking* свідчить про відмінність у рівні освіти двох дискурсивних суб'єктів, різницю в соціальному стані й припустиме національне походження. Таким чином, формуються пресупозитивні відношення, на основі яких адресат може передбачати подальший розвиток подій та переосмислювати попередню інформацію.

...She told him she didn't want to buy anything, not magazines, not candy, not anything.

"No, no," he said. "I just want to talk to you for a bit. About your life and everything. It's for a project for my folklore course. I'm talking to everyone in the building who'll let me. Please..."

"I don't have anything worth **talkin** about," she said. "And I don't keep well these days." [Jones 1999: 367]

Аналогічний контрастивний ефект досягнуто в оповіданні Агати Крісті "The Witness for the Prosecution". In answer to his ring, a big slatternly woman, obviously a charwoman, answered the door.

"Mrs. Vole? Has she returned yet?"

"Got back an hour ago. But I **dunno** if you can see her." [Christie 1976: 222]

Виключаючи спелінгові деформації, використані у творі, графон *dunno* є єдиним елементом, який свідчить про суттєву відмінність двох інтрадискурсивних позицій: позицію містера Мейхерна,

високоосвіченого адвоката, та позицію неосвіченої жінки-надомниці. Читач впродовж дискурсивної взаємодії з автором приймає ту чи іншу точку зору як результат особистісних уподобань, моральних переконань, перебування в певному психологічному стані в даний окремий момент тощо. Мовленнєва тканина дискурсу при цьому залишається гомогенною до наведеного вище дискурсивного фрагмента, який призводить до виникнення контрастивного ефекту та розвитку певних пресупозиційних відносин, вельми необхідних для детективного жанру (зокрема, усвідомлення читачем того факту, що всі інші герої, крім служниці, мають високий рівень освіти, а, отже, можуть діяти в непередбачуваному напрямку завдяки більш широким інтелектуальним можливостям).

В оповіданні Джойс Керол Оутс “Where Are You Going, Where Have You Been?” графон стає тим дискурсивним парцелятом, який дозволяє розмежовувати комунікативні позиції навіть з погляду моральності. Вимовну манеру Арнольда Френда, бандита та насильника, як виявилось пізніше, на письмі відбито за допомогою графонів, які певною мірою відкривають істинні наміри героя по відношенню до дівчини-підлітка на ім'я Конні, додаючи мовленню відтінок фривольності та, навіть, брутальності.

... “You *wanta* come for a ride?” he said.

... “*Don'tcha* like my car? New paint job,” he said. [Oates 1994: 352]

... “That's a crazy thing to ask. *Can'tcha* see I'm your own age?” [Oates 1994: 357]

У підсумку, нагромадження графічно викривлених елементів укупі з контекстуальними обставинами викликає відчуття роздратованості по відношенню до героя, що частково призводить до виникнення стану комунікативного дискомфорту.

Стратегія створення дискомфорту. Метою даної стратегії є перенесення фокусу уваги та створення перманентного комунікативного дисонансу. Графон при цьому виконує стимулятивну та асоціативну функції.

Стратегія створення дискомфорту включає в себе наступні тактики побудови дискурсивної інформації:

- тактика введення у стан дискомфорту;
- тактика диференціації відношення;
- тактика відторгнення форми повідомлення.

Вхідним етапом у реалізації *стратегії створення дискомфорту* є *тактика введення у стан дискомфорту* шляхом нагромадження графічно викривлених елементів чи досить незвичного способу репрезентації останніх, у результаті чого відбувається *диференціація відношення*, що призводить до *відторгнення форми*. Тактика відторгнення форми є вихідним етапом у процесі реалізації стратегії створення дискомфорту, але вищезгадана тактика може перехрещуватися зі стратегіями контрастування та дезорієнтації, а також стати базисом для формування стратегії інтимізації.

У даному ключі варто провести паралель з умовиводами Б.А. Успенського щодо розбіжності позицій автора та позиції читача, яка свідомо (за умови виключення комунікативної невдачі) передбачена автором з метою досягнення певного художнього ефекту [Успенський 2000: 207]. У цілому, читачу властиво приєднувати себе до автора та разом з ним розділяти ту чи іншу точку зору [Там само: 207]. Якщо цей процес уповільнений або протікає латентно, ми схильні розглядати даний факт як одну з форм використання стратегії створення дискомфорту.

Оповідання Корттії Ньюланда “Complexion Does Not Maketh The (Black) Man” присвячене складним питанням взаємовідносин між представниками різних рас. Графон бере тут участь як у виокремленні авторської позиції, так і у способі зближення автора з читачем. У наведеному нижче прикладі нібито явний комунікативний дисбаланс, викликаний станом дискомфорту в результаті нагромадження орфографічних модифікацій, призводить у підсумку до виникнення стійкого інтимізуючого ефекту, що і було, на нашу думку, головною метою письменника.

... *If you're White, you're probably thinking; **wha'** the fuck's **dis** guy on – has he got a complex or what, eh? I tell ya, the gyy's got a chip on his shoulder the size o' the Nat West **fuckin' buildin'** mate! And if you're Black you're probably thinking – **wha'** the fuck's he even **bringin'** it up for? If he's **bringin'** up **tings** like **dat**, you better believe you **ain' seein'** my man **wid** no Benson complexion gully – **blatant!*** [Newland 1999: 384]

Цікавим є те, що, окрім прямих авторських ремарок, немає жодної різниці між двома наведеними субдискурсами з точки зору мовленнєвої характеристики. У даному випадку, графон є тим параметром, що об'єднує різні позиції та буде спільний соціальний контекст, навіть на базі стратегії дискомфорту. “Привид адресанта” (термін Ю. Крістєвої), віддзеркалений в обох іпостасях, задає необхідну тональність дискурсивній перспективі, перетворює комунікативну тактику відторгнення форми на тактику конструювання нової.

Аналогічну картину переходу стратегії створення дискомфорту до стратегії інтимізації маємо в результаті поступового звикання читача до використання у мовленні героїв графонів *mek*, *gyal* і *dem* в оточенні інших орфографічних модифікацій.

*'Don't **mek** Sianna an' **dem gyal** twis' you up like so man,' he told me, as we got ready to go to the fateful party that was on that night.* [Newland 1999: 386]

*'I see White **gyal** fin' a nex' Mandingo fe please 'er,' Karen said snidishy.* [Newland 1999: 389]

*'Yeah man, I had to come back an' check on my Afro-Caribbean queens, **mek** sure **dem** alright, y'get me?'* [Newland 1999: 389]

Таким чином, принцип упізнання, заснований на ефекті звикання, пристосування до висуненого елемента, сприяє виникненню в читача відчуття довіри та емоційної гнучкості, що, в результаті, визначає особливий тип стосунків між адресантом та адресатом.

З першої сторінки роману “One Flew Over the Cuckoo’s Nest” автор, Кен Кізі, намагається провести чітку межу між інтрадискурсивною позицією оповідача, втіленою в образі Бромдена, та позицією інших квазіреальних суб’єктів, таких, наприклад, як санітари психіатричної лікарні. Взаємодія стратегії створення дискомфорту зі стратегією контрастування сприяє досягненню поставленої письменником мети.

I creep along the wall quiet as dust in my canvas shoes, but they got special sensitive equipment detects my fear and they all look up, all three at once, eyes glittering out of the black faces like the hard glitter of radio tubes out of the back of an old radio.

*“Here’s the Chief. The soo-pah Chief, fellas. **Ol’** Chief Broom. Here you go, Chief Broom...”*

... *“Haw, you look at ‘**im** shag it? Big enough to eat apples off my head **an’** he **mine** me like a baby. [Kesey 1989: 9]*

Як бачимо, для графона *soo-pah* характерним є написання через дефіс, яке в проаналізованому масиві літератури нараховує лише кілька випадків. На нашу думку, в межах даного контексту подібний стиль написання відбиває особливість протяжливої вимови, яка частіше покликана відобразити презирливе, зневажливе ставлення одного інтрадискурсивного суб’єкта до іншого.

Таким чином, графони, втілюючи комунікативні стратегії глобалізації, контрастування та створення дискомфорту, виступають у ролі елементів, що організують та створюють загальний дискурсивний семіозис, сприяють процесу взаємодії комунікативних стратегій та актуалізують релевантні дискурсивні зв’язки.

Перспективним вбачається подальше визначення ролі графона в процесах перетину та зсуву стратегій в межах дискурсивного поля, а також вивчення даної проблеми в рамках когнітивного підходу.

Література

- Бацевич 2004: Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видав. центр “Академія”, 2004. – 342 с.
- Воробьева 1993: Воробьева О.П. Лингвистические аспекты адресованности художественного текста (одноразовая и межъязыковая коммуникация): Дис. ... д-ра филол. Наук. – М., 1993. – 382 с.
- Гейвин 2003: Гейвин Х. Когнитивная психология / Перевод с англ. – СПб.: Питер, 2003. – 272 с.
- Ємельянова 1975: Ємельянова Л.Л. Графічне відбиття варіантної вимови в англійському художньому мовленні // Іноземна філологія: Респ. межвуз. сб. – 1975. – вип. 39 – с. 69 – 76.
- Кухаренко 1978: Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – Л.: Просвещение, 1978. – 327 с.
- Лукин 1999: Лукин В. А. Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа. М.: – “Ось-89”, 1999. – 192 с.
- Мельниченко 2005: Мельниченко О.В. Графон як маркер адресантності літературного дискурсу // Записки з романо-германської філології: Збірник наук. праць ОНУ ім. І.І. Мечникова / Під ред. І.М. Колегаєвої. – Одеса: Фенікс. – 2005. – Вип. 16. – С. 163-174.
- Мецлер 1990: Мецлер А.А. Прагматика коммуникативных единиц. – Кишинев: Штиинца, 1990. – 100 с.
- Мыркин 1978: Мыркин В.Я. Типы контекстов, коммуникативный контекст // Научн. докл. высш. шк.: Филол. науки. - 1978. - № 1. – С. 95 – 100.
- Селиванова 2004: Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Брама, 2004. – 335 с.
- Співак 2004: Співак С.М. Власна назва в композиційно-смісловій структурі віршованих текстів американської поезії: комунікативно-когнітивний підхід: Дис. ... канд. филол. наук. – К.: КНЛУ, 2004. – 205 с.
- Успенский 2000: Успенский Б.А. Поэтика композиции. – СПб: Азбука, 2000. – 352 с.
- Шарер 1970: Шарер Н. А. Речевая характеристика языка Джерома Сэлинджера в романе “Над пропастью во ржи” // Научные труды Ташкентского университета: вопросы филологии. – 1970. – Вып. 383. – т. 2. – С. 270 – 279.
- Cook 1995: Cook, G. Discourse and Literature: The Interplay of Form and Mind. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 285 p.
- Dijk T.A., van, Kintsch W. Strategies of Discourse Comprehension. – N.Y.: Academic Press, 1983. – 209 p.
- Givon 1993: Givon, T. Coherence in Text, Coherence in Mind // Pragmatics and Cognition. – 1993. – No. 1. – P. 171-227.
- Banks 1999: Banks, R. Sarah Cole: A Type of Love Story // The Scribner Anthology of Contemporary Short Fiction / Ed. by L. Williford, M. Martone. – N.Y.: Scribner Paperback Fiction, 1999. – P. 53-72.
- Christie 1976: Christie, A. Selected Stories. – Moscow: Progress Publishers, 1976. – 334 p.
- Jones 1999: Jones, E.P. Marie // The Scribner Anthology of Contemporary Short Fiction / Ed. by L. Williford, M. Martone. – N.Y.: Scribner Paperback Fiction, 1999. – P. 361-372.
- Kesey 1989: Kesey, K. One Flew Over the Cuckoo’s Nest. – N.Y.: Signet, 1989. – 272 p.

McKnight 1999: McKnight, R. The Kind of Light That Shines on Texas // The Scribner Anthology of Contemporary Short Fiction / Ed. by L. Williford, M. Martone. – N.Y.: Scribner Paperback Fiction, 1999. – P. 428-438.

Newland 1999: Newland, C. Complexion Does not Maketh the (Black) Man // New Writing 8 / Ed. by T. Fisher, L. Norfolk. – London: Vintage & The British Council, 1999. – P. 382-393.

Oates 1994: Oates, J. C. Where Are You Going, Where Have You Been? // The Vintage Book of Contemporary American Short Stories / Ed. by T. Wolff. – N.Y.: Vintage, 1994. – P. 347-365.

The article proceeds with the author's series of publications on some problems of graphon functioning in literary discourse. The author studies such communicative strategies as globalization, contrast and discomfort, in construction of which graphon plays exceptional role.

Keywords: graphon, focus of attention, strategy, discourse position.

Надійшла до редакції 19 вересня 2005 року.

Олена Поперечна

ББК Ш 12=411.4*50

УДК 811.161.2'42

ПРОБЛЕМА ТЕКСТУ І ТЕКСТОВИХ КАТЕГОРІЙ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Розглянута проблема визначення тексту, типології текстів, текстові категорії, лінгвістична специфіка художнього тексту, встановлена ієрархія текстових категорій.

Ключові слова: текст, категорії тексту, ієрархія категорій, категорія зв'язності.

Різноманітність сучасних досліджень тексту зумовлюється його різноплановим вираженням. Текст має нетривалу історію вивчення і є об'єктом дослідження літературознавців, психологів, соціологів, лінгвістів, що зумовлює існування різних поглядів щодо його дефініції, кількості та ієрархії категорій, їх функцій. Тому розгляд особливостей тексту, зокрема художнього тексту, постає досить актуальним.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні дефініції, категорій тексту, його характерних особливостей.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) з'ясувати причини відсутності єдиного визначення тексту; 2) виявити специфіку художнього тексту; 3) простежити ієрархію текстових категорій.

У статті здійснено комплексний аналіз специфіки, типології художніх текстів, наявна спроба встановити ієрархію текстових категорій.

Лінгвістична специфіка художнього тексту зумовлена його приналежністю як до сфери мови, так і до сфери мовлення. Тому намагання схарактеризувати цю специфіку робляться в різних напрямках.

Як відзначає Т.В.Радзівська [Радзівська 1998], в лінгвістиці 60-х – початку 70-х рр. провідним був підхід від речення до тексту. В рамках цього підходу вивчення тексту інтерпретувалось як аналіз його компонентів. Завдяки розвитку прагматики, соціолінгвістики, когнітивної психології текст почав аналізуватись як засіб спілкування, комунікативний твір. Об'єктом вивчення стала комунікативність тексту та засоби її досягнення. Цей підхід було позначено як соціокомунікативний.

Інший тип досліджень – це праці, в яких проводиться аналогія між текстом і мовленнєвим актом, що дає змогу розглядати текст через категорії адресанта, адресата, комунікативної інтенції, що тлумачаться як основні чинники, від яких залежать структурно-семантичні, стилістичні характеристики тексту.

Загалом сучасний стан лінгвістики тексту, як зазначає Т.В.Радзівська, слід схарактеризувати як продовження етапу становлення, на якому поступово здійснюється вдосконалення концептуального апарату і техніки аналізу, розширення емпіричної бази досліджень.

У 90-і роки ХХ ст. у лінгвістиці тексту утверджується підхід до тексту в процесуальному, функціональному та інтеракційному аспектах, завдяки чому вводиться поняття клас (тип, вид) тексту, яке ґрунтується на тлумаченні тексту як певної комунікативної дії.

Класифікації текстів, до числа яких включаються й художні твори, в сучасному мовознавстві досить багато [Богданов 1993, Мурзин 1991, Попов 1984]. Проте, жодна з таких класифікацій не відображає особливості, характерні властивості літературних текстів достатньо повно. У зв'язку з існуванням великої кількості типів текстів їх не можна систематизувати на основі лише одного критерію, саме тому класифікаційних основ для них існує декілька.

Майже всі дослідники розрізняють діалогічні, монологічні та змішані тексти (класифікаційною підставою є той мовленнєвий матеріал, що наявний у творі).

Іншим ґрунтом для класифікації текстів є характер вираженої інформації:

- трансльований текст – це такий твір, в якому репрезентовано перенесену інформацію з тексту, переважно міфічного, біблійного та іншого характеру;

- нетрансльований твір – це оригінальний текст, створений певним автором.

Ще одним критерієм класифікації текстів є характер зображуваних ситуацій:

- наративні;
- дескриптивні;
- аргументовані.

Тут береться до уваги можливість опису в тексті особи, події або інтелектуальної діяльності для обґрунтування якогось положення, гіпотези, припущення і под. Тексти художньої літератури з цього погляду поєднують у собі елементи наративності, дескриптивності, аргументованості залежно від мети оповіді, ідейно-художнього навантаження, філософського змісту.

Згідно з прагматичним аспектом, кожний текст розглядається як своєрідний текстовий акт. Тип останнього з'ясовується за його загальною комунікативною функцією в процесі спілкування. Літературний текст у зв'язку з цим може розглядатися як своєрідний тип, що синтезує всі прагматичні настанови.

Літературний твір може також розглядатися як синтез модельованого та немодельованого текстів.

Модельований твір – це текст, побудований за стандартною формою.

Немодельований – це твір, який щоразу може набувати іншої форми.

До відносного чітко модельованих текстів можна віднести обмежену кількість літературних типів: байку, епітафію, епіграму тощо.

У сучасному мовознавстві тексти поділяються також на:

- знаково-однорідні – ті, в яких наявні компоненти однієї знакової системи;
- знаково-неоднорідні – такі, що об'єднують одиниці різних знакових систем;
- автореферентні – в них автор є об'єктом опису;
- неавтореферентні – ті, в яких об'єктом опису може бути вигаданий герой чи будь-яка ситуація.

Виділяються й інші підстави для класифікації, розрізняються тексти:

- рукописні та друківані;
- завершені й незавершені;
- анонімні / неанонімні тощо.

Серед усього загалу виділених ознак художнього твору найбільше значення, на нашу думку, мають такі особливості, які складають сутність тексту, відміченого ознакою художності:

- високий ступінь організованості;
- образність літературного мовлення;
- наявність додаткових прирощень смислу;
- індивідуальність стилю письменника;
- наявність естетичної функції.

М.Ю.Сидорова [Сидорова 2000, с. 18] зазначає, що вербальний текст для того, щоб бути кваліфікованим як художній, повинен мати:

- а) відповідну жанрову “етикетку” і сферу функціонування – конвенційний критерій;
- б) фікційний (вигаданий) зміст;
- в) певні мовні ознаки, характерні для художніх текстів.

Лінгвістична характеристика тексту складається з ряду специфічних особливостей його будови, яка підпорядковується своїм особливим законам і правилам. Основним принципом формування будь-якого відрізка тексту є виконання ним комунікативної функції, що відображає рух думки автора, з урахуванням системних значень мовних одиниць – лексичних, що називають поняття і явища реального світу, і граматичних, що виражають відношення між ними.

Творча позиція автора, прагнення до найбільш повного і точного вираження думки в усіх її відтінках, прагнення до створення тексту, який відповідає художньо-естетичному уявленню автора, визначають вибір форм оповіді, вживання лексичних і граматичних одиниць.

В сучасній лінгвістиці немає однозначного погляду на таку динамічну величину як текст. О.О.Селіванова [Селіванова 2002, с. 26-29] виділяє ряд причин, що зумовлюють відсутність єдиної дефініції тексту:

- 1) формально-структурна різноплановість текстів;
- 2) функціонально-жанрова, стилістична різноманітність текстів;
- 3) різниця у підходах до вивчення тексту;
- 4) абсолютизація його формально-структурного аспекту, орієнтація визначення тексту на одну або кілька категорій.

Існує кілька визначень тексту, зіставлення яких дає підстави для викінченої дефініції тексту. Здебільшого текст тлумачать як писемний або усний мовленнєвий масив, що є лінійною послідовністю висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнопозиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю [Українська мова. 2000, с. 627].

З.Я.Тураєва [Тураєва 1986, с. 11] розуміє текст як упорядковану множинність речень, що поєднані різними типами лексичного, логічного і граматичного зв'язку, яка здатна передавати певним чином організовану і спрямовану інформацію.

М.В.Всеволодова [Всеволодова 2000, с. 337] визначає текст як мовленнєве комунікативне утворення, функціонально спрямоване на реалізацію позамовної мети.

І.Р.Гальперін [Гальперин 1981, с. 18] подає таке тлумачення: текст – це витвір мовленнєвого процесу, що відзначається завершеністю, об'єктивованій у вигляді писемного документа витвір, який складається з заголовка і ряду особливих одиниць (надфразних едностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку і має певну цілеспрямованість і прагматичну визначеність.

Кожне з цих тлумачень суті тексту має свої недоліки, але є і загально визнані ознаки тексту. До них відносять: 1) цілісність, 2) зв'язність, 3) структурну організацію.

Для художнього тексту найбільш оптимальним ми вважаємо визначення І.Р.Гальперіна, тому й приймаємо його за найбільш доцільне в подальших дослідженнях.

У переліку категорій тексту, що наводяться різними вченими і школами, наявні розбіжності. Залежно від критеріїв, що покладені в основу виявлення текстових категорій, варіюється як їх кількісний склад, так і змістове наповнення.

Відправним пунктом у нашому дослідженні будемо вважати філософське визначення категорії. Категорія визначається як загальне фундаментальне поняття, яке відображає найбільш суттєві зв'язки і відношення реальної дійсності і пізнання [Ивин 1997, с. 142].

Термін і поняття категорії увів старогрецький філософ Аристотель (384-322 рр. до н.е.), який нараховував їх десять: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, властивість, дія, залежність від дії.

Значна увага проблемі з'ясування комплексу загальнотекстових категорій приділена в дослідженнях В.В.Виноградова, І.Р.Гальперіна, М.А.Пльонкіна, В.В.Одинцова, М.М.Кожині, Л.М.Лосєвої, М.Б.Храпченка, І.К.Кухаренка та ін.

На сьогодні поняття “категорія тексту” не має однозначного термінологічного визначення. Більша частина дослідників підкреслює, що категорії тексту не збігаються з категоріями речення і постають разом із текстом як системою вищого порядку, що характеризує відрізки більші, ніж речення.

О.П.Воробйова [Воробьева 1993, с. 22-23] розглядає два підходи до виявлення текстових категорій: один передбачає, що текст, формуючись, набуває певних властивостей – категорій, інший ґрунтується на тому, що самі категорії формують або складають текст. Абсолютизація останнього призводить до того, що категорії тексту починають вивчатися як окремі сутності, а їх опис, ніби у відриві від тексту, стає самоціллю. Дослідниця справедливо називає текстові категорії концептуальними ознаками, які відображають “найбільш суттєві властивості, прототипні характеристики тексту, взаємодія яких забезпечує його специфіку й усталеність як якісно визначеного лінгвосеміотичною, комунікативною і мовленнєвою утворення” [Там само, с. 24].

“Категорії тексту, – у визначенні З.Я.Тураєвої [Тураева 1986, с. 80], – відображають його найбільш загальні і суттєві ознаки в пізнанні його онтологічних, гносеологічних і структурних ознак”.

І.Р.Гальперін вирізняє такі текстотвірні категорії: інформативність, членованість, континуум, когезія, проспекція, модальність, інтеграція, завершеність.

З.Я.Тураєва пропонує розподіл текстових категорій на структурні (зв'язність, інтеграція, прогресія, стагнація) та змістові (образ автора, художній простір і час, інформативність, причиново-наслідкові зв'язки і підтекст).

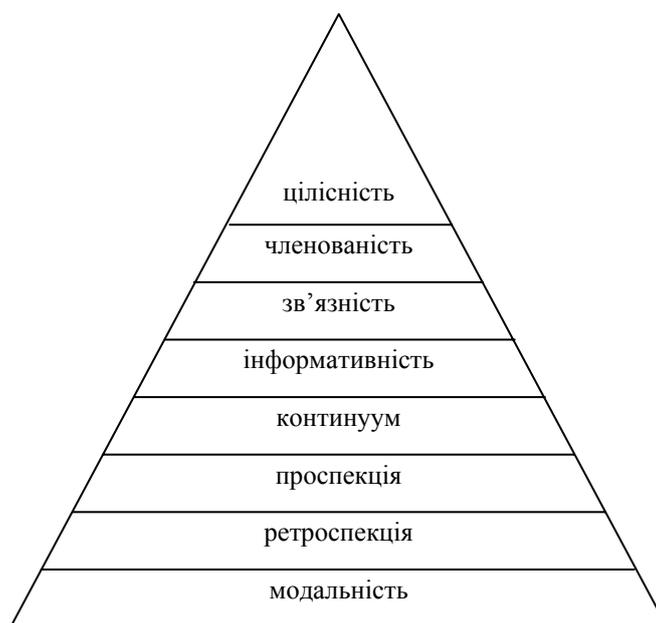
М.М.Кожина ставить питання про необхідність виділення текстових категорій функціонально-стилістичного плану: категорія функціонально-семантичної акцентності, оцінки, гіпотетичності, логічності, авторизації [Кожина 1987, с. 36].

Наше бачення складу та ієрархії текстових категорій відображено на мал. 1.

Модальність – обов'язкова категорія художнього тексту. Модальність тексту починається з вибору теми і проблеми твору автором. За І.К.Кухаренком, модальність – поняття дуже широке, що охоплює: 1) авторську оцінку з позицій реальності / ірреальності; 2) оцінку відображеної ситуації з позицій її можливості, необхідності або бажаності; 3) оцінку ступеня впевненості у достовірності повідомлення 4) цільову настанову мовця; 5) значення ствердження / заперечення, що відображають наявність/відсутність об'єктивних зв'язків між предметами, ознаками, подіями; 6) емоційну і якісну оцінку змісту висловлення.

Нерозривна єдність доцентрових і відцентрових сил у тексті найяскравіше виявляється в текстових категоріях проспекції (знання подальшого перебігу подій, передбачення) і ретроспекції (повернення в минуле). Переважно художній текст спрямований на розвиток подій у перспективу. Без ретроспекції не обходиться практично жодний художній текст. Ретроспекція, за І.Р.Гальперіном [Гальперин 1981, с. 106], диференціюється на авторську, що визначена автором і вербалізована у тексті, читацьку, зумовлену утриманням і актуалізацією в пам'яті адресата фрагментів уже прочитаного.

Континуум І.Р.Гальперін [Гальперин 1981, с. 87] визначає як певну послідовність фактів, подій, що розгортаються у просторі і часі. В художньому тексті існує фабульний континуум (логічний розвиток топікальних зв'язків) і сюжетний континуум (показником слугує наявність текстової стагнації – уповільнення розгортання подій у тексті).

Малюнок 1
Склад та ієрархія текстових категорій

У лінгвістиці тексту категорія інформативності розглядалася з погляду інформації, що закладена у повідомленні. І.Р.Гальперін виділяє ще й змістово-фактуальну інформацію. Така інформація дозволяє читачеві отримати основні фактичні знання про конкретний суб'єкт чи об'єкт, їхні дії, реальне відношення до інших об'єктів і т.ін. Цей тип інформації не вимагає пояснення. Змістово-фактуальна інформація експліцитна за своєю природою, тобто завжди виражена вербально. Вона формує тему тексту.

І.Р.Гальперін виділяє також змістово-концептуальну інформацію як складник категорії інформативності: “Ця інформація повідомляє читачеві індивідуально-авторське відношення між явищами, що описані засобами змістово-фактуальної інформації. Така інформація видобувається з усього твору і являє собою творче переосмислення цих відношень, фактів, подій, процесів, що відбуваються у суспільстві і представлені письменником у створеному ним уявному світі” [Гальперін 1981, с. 28].

Змістово-концептуальна інформація являє собою комплексний естетико-пізнавальний концепт тексту і формує ідею твору.

Зв'язність завжди розглядалася лінгвістами як найважливіша текстова категорія, що забезпечує цілісність тексту.

Залежно від типу інформації, що актуалізується при породженні і сприйнятті тексту, О.О.Селіванова [Селіванова 2002, с. 217-222] розрізняє такі типи зв'язності: 1) граматична; 2) семантична; 3) смислова; 4) асоціативна; 5) образна; 6) конотативна; 7) композиційна; 8) референційна; 9) топікальна. Категорія зв'язності виявляється і на формальному, і на смисловому рівнях.

Кожен компонент тексту характеризується відносною смисловою завершеністю, в чому й виявляється членованість тексту на окремі складники. Засобами членованості тексту на формальному рівні є абзац, параграф, частина, розділ і та ін. На смисловому рівні текст членується на надфразні єдності, періоди.

Ознак реальної одиниці тексту може набувати й окреме (не періодичної структури) речення – якщо на ньому концентрується особлива увага, винесене воно в позицію абзацу і має звичайну для надфразної єдності смислову і структурну автономність. У структурі тексту повністю реалізується структура абзацу з усіма властивими йому смисловими і формально – граматичними засобами зв'язку висловлень. Абзаци входять у більші за обсягом мовленнєві масиви, формуючи макроструктури тексту і забезпечуючи його цілісність за допомогою дистантно реалізованих смислових і міжфразових зв'язків.

З семантичною і структурною організацією тексту органічно пов'язана його стильова визначеність. Відрізок тексту, більший чи менший за обсягом, структурно і за змістом замкнений, має певну свою стильову маркованість, характеризується набором стильових ознак, які, крім усього, відіграють ще суттєво роль у забезпеченні цілісності тексту.

Членування тексту співвідноситься з функцією загального композиційного плану тексту, характер цього членування залежить від багатьох чинників, з-поміж яких не останню роль відіграє розмір частин і змістово-фактуальна інформація, а також прагматична настанова автора тексту.

Компоненти тексту виконують описову, розповідну, аргументативну функцію. Вони характеризують 1) мету і призначення тексту; 2) відступ від теми, що відображає тактичну мету автора; 3) засоби, що створюють текстове очікування, емоційний резонанс; 4) фонд для створення пресупозиції; 5) вектори, що переносять увагу читача від однієї теми до іншої.

У сучасні лінгвістиці надфразна єдність тлумачиться як складна структурна єдність, що складається більше, ніж з одного самостійного речення, і якій притаманна цілісність у контексті зв'язного мовлення і яка виступає як завершена частина комунікації. За специфікою організації надфразні єдності поділяються на статичні, переважно описового характеру, динамічні, переважно розповідного характеру, змішані, широко живвані і при описі, і при розповіді, і при роздумі.

На наш погляд, період – це категорія стилістичного синтаксису, що формується як стилістично актуалізований варіант простого речення або складного речення, і може розростатися до розміру окремого художнього твору, характеризується визначеною темою, вичерпною повнотою і динамізмом змісту, ритмічністю, складається з двох частин: 1) протазис (основні положення вислову); 2) аподозис (висновок або узагальнення). Перша частина структурно є рядом розміщених у певній логічно вмотивованій послідовності однотипних синтаксичних складників, друга – менш розгалужений, структурно компактний фрагмент розгорнутої синтаксичної одиниці. Перша частина характеризується поступовим інтонаційним підвищенням, яке досягає максимуму в кінці її, а друга – значним пониженням після паузи (пауза між підвищенням і зниженням на письмі, як правило, передається комою або комою і тире). На відміну від інших синтаксичних конструкцій період є тематично, структурно та інтонаційно відносно замкненою побудовою, своєрідним мікротвором. Формально виражені зв'язки його з суміжними контекстними одиницями, як правило є мінімальними. Відповідно до структурного типу синтаксичної одиниці, яка лежить в основі періоду, він може бути простим, складноурядним, складнопірядним (найчастіше) та безсполучниковим складним реченням.

Синтез усіх можливих категорій тексту приводить до сприйняття художнього твору як цілісного. Цілісність виступає конституюючою ознакою будь-якого тексту, що відрізняє текст від не-тексту.

Отже, відштовхуючись від тексту як витвору мовленнєвого процесу, що визначається завершеністю, об'єктивованого у вигляді писемного документа, витвору, який складається з заголовка і ряду особливих одиниць (надфразних єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку і має певну цілеспрямованість і прагматичну визначеність, слід визнати ієрархічно вершинною категорією цілісності, до якої прилягають категорії членованості, зв'язності, інформативності, континууму, проспекції, ретроспекції, модальності. Вивчення текстових категорій та форм їх вияву дозволяє встановити особливості жанрової, стильової й індивідуально-авторської специфіки тексту.

Література

- Богданов 1993: Богданов В.В. Текст и текстовое общение. – СПб, 1993.
 Воробьева 1993: Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Высшая школа, 1993. – С. 22-24.
 Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – Изд-во Моск. ун-та, 2000. – С. 337-344.
 Гальперин 1981: Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования – М.: Наука, 1981. – 140 с.
 Ивин 1997: Ивин А.А., Никифоров А.Л. Словарь по логике. – М.: Гуманит. Изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 384 с.
 Кожина 1987: Кожина М.Н. О функциональных семантико-стилистических категориях текста // Филологические науки. – 1987. - №2. – С. 35-41.
 Мурзин 1991: Мурзин Л.Н., Штерн А.С. Текст и его восприятие. – Свердловск, 1991.
 Попов 1984: Попов Ю.И. и др. Текст: структура и семантика. – Минск, 1984.
 Радзівська 1998: Радзівська Т.В. Текст як засіб комунікації. – К., 1998. – 191 с.
 Селиванова 2002: Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – Киев: Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
 Сидорова 2000: Сидорова М.Ю. Грамматика художественного текста. – М., 2000. – 416 с.
 Тураева 1986: Тураева З.Я. Лингвистика текста. – М.: Просвещение, 1986. – 126 с.
 Українська мова 2000: Українська мова. Енциклопедія. – К.: «Укр. енцикл», 2000. – 752 с.

L'article scientifique détermine la définition du texte, les types des textes, les catégories du texte, les particularités linguistiques du texte d'art, installe l'hierarchie des catégories du texte.

Les mots clefs: le texte, les catégories du texte, l'hierarchie des catégories, la cohérence.

Надійшла до редакції 27 вересня 2005 року.

ББК Ш 12 = 411.4 * 22

УДК 81'367.335

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРІОДУ ЯК ЛІНГВАЛЬНОЇ ОДИНИЦІ: СПРОБА ОГЛЯДУ ЛІТЕРАТУРИ

Стаття містить історичну динаміку вивчення періоду. Увесь теоретичний матеріал розподілено за такими етапами розвитку мовознавчої науки: часи античності, XVIII – XIX ст., XX – п. XXI ст. Проаналізовано визначення періоду, його типологію в працях античних філософів, українських та російських учених. Окреслено найважливіші напрямки дослідження періоду як мовної одиниці.

Ключові слова: період, лінгвальна одиниця, протазис, аподозис, вертикальна конструкція.

Ось уже більше двох тисяч років період привертає до себе увагу мовознавців різних країн, однак до сьогодні він залишається найменш дослідженою лінгвістичною одиницею. Відсутність спеціального синтаксичного зразка, абстрактної схеми; велика кількість структурних варіантів; широкий функціональний діапазон – усе це дає підстави для різних інтерпретацій синтаксичної природи періодів. До числа проблем синтаксичного характеру, які не одержали дотепер чіткого тлумачення, належить також питання про класифікацію періодів.

Мета цієї статті – загальний огляд літератури з питання про період як одиницю мови.

Поставлена мета визначила такі завдання:

- 1) проаналізувати присвячені періоду наукові розвідки;
- 2) визначити спільне та відмінне в поглядах мовознавців на період;
- 3) окреслити перспективи подальшого вивчення періоду.

Термін “період” уперше був використаний Аристотелем, який дав йому таке визначення: “Я називаю періодом фразу, яка сама по собі має початок і кінець, і розміри якої легко оглянути. Такий стиль є приємним та зрозумілим... Зрозумілою така мова є тому, що вона легко запам’ятовується, а це відбувається через те, що періодична мова має число, число ж завжди легше запам’ятовується. Тому всі запам’ятовують вірші краще, ніж прозу, бо у віршів є число, яким вони вимірюються. Період повинен містити в собі і думку завершену, а не розрубатися” [Античные 1936: 183].

Інший античний риторик Деметрій вказував на кільцеподібність шляху розгортання конструкції: “Період є система колонів та комм, майстерно пристосована для думки... Уже саме слово “період” відразу дає зрозуміти, що він десь-то починається і що він прямує до якогось кінця, як ті, хто змагається в бігу. Й їм уже з самого початку бігу бачиться його кінець. Тому цей зворот і носить назву періоду, назву, в якій міститься уподібнення кругоподібному, кільцеподібному шляху. Взагалі, період не що інше, як деяка зв’язна побудова, якщо в ній знищити слова, суть справи залишиться тією ж, але періоду не буде” [Античные 1936: 240 – 241].

Отже, розуміння періоду як членної конструкції, вивчення структури періоду в тісному взаємозв’язку з його змістом виникають ще в античні часи.

В україністиці одним із перших теорією періоду зацікавився Ф. Прокопович. Беручи до уваги роботи античних філософів, він розглядав період як риторико-синтаксичну структуру і створив систему риторичних правил побудови й використання періодичних конструкцій, а також класифікував періоди за кількістю компонентів.

Ф. Прокопович виділяв у періоді дві взаємопов’язані частини – протазис та аподосис: “Протазис – це та частина, що починає речення, і почувши яку, слухач напружується і чекає закінчення. Аподосис – це саме закінчення речення, яке заспокоює розум. Протазис і аподосис не можна зрозуміти окремо, ... розум, охопивши протазис, жде аподосису, а коли той прийшов, звертається знову до протазису і, бачачи їх зв’язок, схоплює, неначе одним поглядом ціле речення” [Прокопович 1979: 253].

Філософ поділяв періоди на властиві та невластиві. Серед властивих він виділяв чотири види: моноколон (одночленний), дикоколон (двочленний), триколон (тричленний) та тетраколон (чотиричленний), а серед невластивих надмірний, пневматичний періоди, період-пневма, поширений періодичний виклад і розтягнений період [Прокопович 1979: 252 – 256].

Будуючи період, наполягав Прокопович, треба звертати увагу на витонченість конструкції як в окремих її членах, так і в окремих словосполученнях. Зокрема, треба уникати простих і грубих слів, а варто дбати про підбір чарівних, образних, милозвучних, приємних, вагомих слів. Отже, вважаючи риторику царицею мистецтв, мислитель надав великого значення естетичності мовлення.

М. В. Ломоносов, очевидно, був знайомий з науковими працями професорів Києво-Могилянської академії, у тому числі й з риторикою Феофана Прокоповича. Сформульоване Прокоповичем учення про період, він розвинув і узгодив з особливостями російської мови.

Ломоносов називав періодами речення складені поєднанням простих думок і класифікував їх за двома ознаками: 1) за кількістю частин (одночленні періоди, що утворюються за допомогою різних видів сполучників: єднальних, розділових, “обрання”, “виключення”, а також “через взаємну простих ідей користь, потребу або

шкоду, негідність, непристойність”, “через взаємну дію і страждання”, “через уподібнення”, “через зрівняння”; двочленні періоди, що об’єднують у собі одночленні; тричленні періоди, які сполучені бувають: “повторенням того ж сполучника; через додавання третього одночленного міркування до двоскладного періоду способом якого-небудь сполучника, прислівника або займенника”; чотиричленні періоди складаються “через змішання різних сполучників, займенників або прислівників”); 2) за рівномірністю розвитку частин (круглі, хиткі тощо) [Ломоносов 1952: 998].

Розвідки українських граматистів XVIII – XIX ст. (І. Вагилевича, М. Осадци, І. Нечуя-Левицького, В. Сімовича, М. Левицького, П. Житецького), присвячені теорії періоду, відрізняються ґрунтовністю і науковістю. Звичайно, основну увагу науковці приділяють аналізу ритмомелодійного малюнку періоду, намагаючись при цьому охарактеризувати і його структуру.

Так, І. Вагилевич (1845) розглядає період як складнопідрядне речення. “Грамматика русского языка” (1864) М. Осадци містить таке визначення: “Положеніе многократное називае ся періодомъ”. Науковець виділяє в періоді дві частини: попередню – Vordersatz і наступну – Nachsatz. Vordersatz виражає “приготовительну” думку, а Nachsatz – головну [Осадца 1864: 232 – 233].

У “Граматиці української мови. (Частка II. Синтаксис)” І. Нечуя-Левицького період визначається як “довге складчасте речення, що складається з головного речення з багатьма додавальними якими-небудь реченнями, і збудоване дуже штучно (гарно), с художньою красою штучництва (искусства) загалом, як от, прикладом буває в інших штучництвах, - в малярстві, в архітектурі, в різьбярстві та в скульптурі (виліплювання статуй з гипсу і т.д.), або в поезіях, в чудових віршах” [Нечуй-Левицький 1914: 48]. Учений зауважує, що період складається з двох часток, або половин, підвищення та пониження, при чому при вимові й читанні, на його думку, важливішою є друга частина, бо промовляється оратором голосніше і тому справляє більше враження на слухачів або читачів. За змістом дослідник поділяє періоди на причинні, умовні, поступальні, порівняльні, супротивні, порядкові [Нечуй-Левицький 1914: 48-49].

У “Практичній граматиці української мови” (1918) і “Граматиці української мови” (1919) В. Сімовича знаходимо визначення, в основі якого – смислова характеристика сутності періоду: “Довге зложене речення, але ж таке, що в ньому зміст повний і думка закінчена, зветься періодом” [Сімович 1919: 440]. Основними елементами періоду граматист вважає підвищення і пониження. Класифікує ж він періоди відповідно до типів складного речення: порівняльні, умовні, допустові, причинові, часові, протиставні, відносні, наслідкові, питайні, намірові, вияснювальні – щодо змісту; двочленові, трочленові, чотирочленові, п’ятичленові та багаточленові – щодо форми [Сімович 1919: 440-444].

Як бачимо, перші спроби українських лінгвістів охарактеризувати період з наукової точки зору були досить вдалим: у періоді виділено дві частини – підвищення та пониження, що відповідає і сучасним поглядам на структуру цієї одиниці, описано різноманітні структурно-семантичні типи періодів, тобто досліджено не лише стилістичні, але й синтаксичні особливості конструкції.

У русистичі того ж часу в основному перевага надавалась змістовій характеристиці періоду. “Період, - писав, І. Рижський, - є ні що інше, як мова, яка містить у собі повне висловлювання або один головний зміст...” [Рижський 1805: 164 – 165]. О. Востоков, не маючи ще чіткого уявлення про розмежування речення і словосполучення, називав період словосполученням, у якому міститься повний зміст, а утворюється період “з двох головних речень, простих чи складних, або з декількох речень, поєднаних сполучниками” [Востоков 1842: 322]. І. Давидов вбачав у періоді “вираження умовиводу” [Давидов 1854: 369].

Науковці також намагалися дослідити період як синтаксичну одиницю. К. Зеленський, А. Глаголев вважали періодами складносурядні речення. М. Говоров наполягав на тому, що період відрізняється штучною розстановкою частин, мета якої досягти найвищої стрункості у викладі думки та в зовнішньому оформленні речення. Тобто для російської лінгвістики XVIII – XIX ст. характерним був розгляд періоду в трьох напрямках: риторичному, граматичному та логічному.

В українському мовознавстві XX ст. розробкою питання про період займалися такі дослідники, як І. Г. Чередниченко, А. П. Коваль, О. Д. Пономарів, І. Р. Вихованець та інші. Зокрема, І. Г. Чередниченко, подаючи загальну синтаксичну характеристику періоду, говорить: “період у синтаксичному аспекті звичайно розглядається як ускладнене або складне речення особливої конструкції. Зміст періоду виявляється далеко об’ємнішим, ніж зміст звичайного ускладненого або складного речення: у літературному відношенні він може розростатися до розміру цілого невеличкого художнього твору (наприклад, вірша) або уривка, і для його змісту так, як і для цілого твору або його частини, може бути визначена тема” [Чередниченко 1957: 8 – 10]. Лінгвіст також стверджував, що пунктуація не може бути яскравим показником періоду, бо вона є умовним показником ритму висловлювання. Серед специфічних ознак, якими період відрізняється від інших складних конструкцій, дослідник виділяв смислову завершеність, ритмічність, таку будову ускладненого або складного речення, при якій воно складається з чітко диференційованих, поділених паузою, частин.

Важливим для визначення місця періоду в системі мовних одиниць є зауваження українця про те, що немає потреби повертатись до питання, яке могло ставитись півсторіччя тому, а саме: належить чи не належить період до синтаксичної проблематики. На його погляд, А. Б. Шапіро у своїй роботі “Про періодичну форму мови” з достатньою переконливістю довів: період може розглядатись як явище синтаксичне і дискусія з цього приводу, здається, не потрібна.

А. П. Коваль, займаючись дослідженням стилістики української мови, писала, що період – “це особлива синтаксична конструкція, побудована з гармонійно організованих частин, які, замикаючись у коло, створюють у логічному та інтонаційному відношенні цілком закінчену і своєрідну одиницю мови – з боку змісту він характеризується розгорнутим викладом теми, з боку форми – впорядкованим розташуванням і ритмічністю” [Коваль 1975: 267].

О. Д. Пономарів, погоджуючись з попереднім визначенням періоду, зауважує, що в періоді виділяються дві взаємно зрівноважені частини: засновок, до якого входить кілька однорідно побудованих елементів (наприклад, підрядних або головних речень, і висновок, що замикає першу логічно й інтонаційно. За порядком розташування частин дослідник виділяє класичний (засновок, в якому стоїть перед висновком), обернений (висновок якого стоїть перед паузою, а засновок – перед нею), незамкнений (не має висновкової частини) та обрاملений (обидві частини починаються однаково) періоди [Пономарів 1992: 233 - 234].

До неелементарних синтаксичних одиниць відносить період І. Р. Вихованець, зазначаючи, що період найчастіше є неелементарним складнопідрядним реченням, підрядні частини якого перебувають у підрядному зв'язку щодо головної частини (зовнішній зв'язок) і у стосунках компонентів сурядного ряду (внутрішній зв'язок) [Вихованець 1993: 553].

Визначенню та опису структурних і функціональних особливостей періоду присвячує свої дослідження А. Галас. Вивчивши категоріальні ознаки періоду, дослідниця зробила висновок, що період – це “висловлювання у вигляді речення, яке характеризується тематичною єдністю і відносною завершеністю (вичерпністю), з чіткою смисловою і структурно-інтонаційною розчленованістю, котра полягає в тому, що в першій частині виділяються принаймні два члени – синтаксично однорідні елементи, а лексико-фраземне наповнення її дозволяє розвинути напруження думки, ритмічно наростаючу інформацію, після чого виступає виразна пауза (злам інтонації) і друга частина, яка містить мету висловлювання, смислову розв'язку і вимовляється з помітним пониженням голосу” [Галас 1997: 8].

У російській мовознавчій науці ХХ ст. термін “період” часто відносився до термінів з нечітким значенням, і тому не одержав точного та загально визнаного визначення. Дехто взагалі не бачив сенсу в дослідженні періоду, вважаючи, що він не має конкретного граматичного значення. Іноді період співвідносився з реченням. Д. М. Овсянко-Куликовський, вивчаючи синтаксис, скажімо, зауважував: “Період – це складне речення, складене з кількох речень, які у свою чергу можуть бути складними і розпадатися на дві половини, розділені дійсною, а не уявною паузою” [Овсянко-Куликовський 1912: 303].

Ряд лінгвістів вважали період стилістико-синтаксичною одиницею, яка має певні граматичні та стилістичні ознаки. О. М. Пешковський, аналізуючи ритмомелодійні засоби синтаксису, дійшов висновку, що періодом можна назвати такий вид складного речення, який відрізняється особливою поширеністю, ритмічністю і музичністю [Пешковський 1920: 438].

Л. А. Булаховський звернув увагу на велику кількість інтонаційно-паралельних речень, відокремлених і другорядних членів у складі періоду, що створює враження стрункості, ритмічності [Булаховський 1948: 252].

Реченням, якому, крім звичайних граматичних ознак, властиві ще й ті, що є показниками особливого смислу висловлювання, називав період А. Б. Шапіро. Цей особливий смисл, за визначенням автора, полягає в тому, що у висловлюванні, поділеному на дві, різко протиставлені частини, перша частина розчленована на ряд однорідних синтаксичних одиниць, які своїм смислом та інтонаційним оформленням викликають у слухача або читача нарощення смислового напруження, що розв'язується другою, заключною частиною. За характером змістових відношень учений виділяв такі основні види періодів: 1) узагальнюючий період; 2) період часу; 3) період умови; 4) означальний період; 5) заключний період; 6) допустовий період; 7) протиставний період [Шапіро 1951: 31 – 36].

Інші науковці (Л. Г. Ботіна, О. М. Гвоздев, Р. Д. Лебедева) наполягали на тому, що період є явищем стилістичним. Наприклад, О. М. Гвоздев (1955) трактував період як “літературно оброблене складне речення, яке з боку змісту характеризується розгорнутим викладом теми, що об'єднує ряд положень, а щодо форми – впорядкованим розташуванням і ритмічністю” [Гвоздев www.reader.boon.ru/].

Г. П. Німець, зосередивши увагу на вивченні модальних засобів періоду і проаналізувавши його як синтаксичну моноодиницю з прагматичної точки зору в п'яти аспектах (семантична площина; структурна площина; площина функціональної класифікації; площина стилістичної характеристики; площина розміщення протазису і аподозису), з'ясував, що прагматика модальності періоду багатоманітна і багатоаспектна, але в той же час, вона обмежена рамками сфери функціонування (предикативна одиниця, речення, частини періоду, період як текстова єдність тощо) і нормами лінгвістичної модальності, визначеними сучасною граматикою [Німець 1989: 69].

Значно поширили теорію періоду наукові розвідки російського філолога Л. І. Байкової, де період визначається як синтаксико-стилістична одиниця, що формується на підставі послідовного і систематизованого розміщення в першій частині синтаксично однорідних компонентів, котрі окремо і в цілому не виражають закінчену думку, а в структурному і смисловому відношенні залежать від другої частини, протиставленої першій інтонаційно і відділеної від неї паузою [Байкова 2000:12].

Підставою для подібної класифікації служать, як доводить автор, наступні причини: 1) періодична побудова вміщена в межі речення; 2) поділ періоду на дві частини відбувається за інтонаційною ознакою, а інтонація, як відомо є одним із засобів вираження граматичного значення; 3) на межі першої і другої частин робиться глибока пауза, яка є синтаксичним засобом у складі інтонації; 4) ритм періоду повністю залежить від кількості однорідних синтаксичних компонентів у першій частині, що знову-таки відноситься до синтаксичних засобів мови [Байкова 2000: 13].

Крім того, у роботах Л. І. Байкової подається опис різних типів періодів та досліджуються особливості їх використання в текстах різних жанрів, здійснюється прагматичний аналіз періодичних структур, встановлюється статус періодичних конструкцій у системі структурних одиниць тексту.

Таким чином, у лінгвістиці ХХ ст. період розглядався і як синтаксична одиниця, і як стилістична, але єдиного визначення для цього поняття не було знайдено.

Більшість сучасних лінгвістів підтримує думку про те, що періоду притаманний подвійний синтактико-стилістичний характер: з одного боку він виступає як синтаксична одиниця, з іншого – як фігура мови. Саме тому його структурна площина може розглядатись у двох аспектах: за відповідністю до одного з типів речення, а також за способами зв'язку між частинами.

Отже, згідно з класифікацією періоду як горизонтальної конструкції, можуть бути виділені періоди зі структурою: а) простого ускладненого речення; б) складносурядного речення; в) складнопідрядного речення; г) безсполучникового складного речення; г) складного ускладненого [Загнітко 2003: 123].

Визначаючи період як вертикальну конструкцію, лінгвісти виходять з того, що його структура – це не тільки послідовне розташування синтаксично протяжних одиниць, але й вертикальний контекст. Відповідно до цього виділяють такі види періодів: 1) періоди, частини яких пов'язані між собою одним предикативним центром; 2) періоди з паратактичним зв'язком між частинами; 3) періоди з гіпотактичним зв'язком між частинами [Байкова 2000: 22].

У цілому ж результати аналізу лінгвістичної літератури свідчать: у мовознавчій науці ще немає єдиного погляду на період, оскільки спостерігаються серйозні розбіжності з питань про те, об'єктом якої науки про мову є період, що розуміти під періодом, яке місце він займає серед інших синтаксичних одиниць і чим відрізняється від них; теорія періоду потребує подальшого докладного вивчення з боку синтаксису, лінгвістики тексту та стилістики.

Література

- Античные 1936: Античные теории языка и стиля. – М. – Л., 1936.
- Байкова 2000: Байкова Л. И. Период – синтактико-стилистическое и текстообразующее явление русского языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. – Краснодар: КубГУ, 2000. – 30 с.
- Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Востоков 1842: Востоков А. Русская грамматика. – СПб, 1842. – 417 с.
- Галас 1997: Галас А. М. Структурні і функціональні особливості періоду в українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1997. – 24 с.
- Гвоздев www.reader.boon.ru/: Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. Синтаксис. – www.reader.boon.ru/.
- Загнітко 2003: Загнітко А. П. Лінгвістика тексту: Навч. посібн. – Донецьк: ДонУ, 2003. – 158 с.
- Коваль 1975: Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа, 1975. – 400 с.
- Ломоносов 1952: Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. Труды по филологии 1739 – 1758. – М. – Л. АН СССР, 1952.
- Немец 1989: Немец Г.П. Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке. Ростов-на-Дону, 1989. – 144 с.
- Нечуй-Левицький 1914: Нечуй-Левицький І. Граматика української мови. Частка II. Синтаксис. – Київ, 1914. – 94 с.
- Осадца 1864: Осадца М. Граматика русского языка. – Львов, 1864. - 238 с.
- Овсяннико-Куликовский 1912: Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. – СПб, 1912. – С. 303.
- Пономарів 1992: Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови: Підручник. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.
- Прокопович 1979: Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 1. – 512 с.
- Пешковский 1956: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
- Рижский 1805: Рижский И. Опыт риторики, изд. 2-е, Харьков, 1805. – С. 164 – 165.
- Сімович 1919: Сімович В. Граматика української мови. – Київ-Лейпциг, 1919.

Чередниченко 1957: Чередниченко І. Г. Період як синтаксична конструкція в сучасній українській мові // УМШ. – 1957. – № 2. – С. 8 – 10.

Шапиро 1951: Шапиро А. Б. О периодической форме речи // Русский язык в школе. – 1951. – № 1. – С. 31 – 32.

The article contains a historical dynamics of studding of the period. All the theoretical material is divided according to such stages of development of linguistic science as: the ancient times, XVIII – XIX centuries, XX – XXI centuries. Definition of the period, its typology in the scientific works of ancient philosophers, Ukrainian and Russian scientists were analyses. The most important directions of investigation of the period as a language unit were marked out.

Keywords: period, lingual unit, proteases, apodoses, vertical construction.

Надійшла до редакції 23 вересня 2005 року.

РОЗДІЛ VII. ОСОБЛИВОСТІ ГОВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наталія Клименко

ББК Ш 12=411.4*671

УДК 801.311

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКИ ОДЯГУ МАР'ІНСЬКО-ВОЛНОВАСЬКОГО ТА ЗАХІДНОГО
МІКРОАРЕАЛІВ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК

Стаття продовжує цикл публікацій автора про ареальне членування говірок Донеччини, у ній аналізуються лексичні особливості двох східностепових мікроареалів – мар'їнсько-волноваського та західного, обґрунтовується їх виділення.

Ключові слова: діалект, ареал, мікроареал, східностепові говірки.

Як уже зазначалося в попередніх публікаціях, за даними лексики одягу в межах східностепових говірок можна виділити декілька мікроареалів: 1) північну групу говірок, що охоплює населені пункти Краснолиманського, Слов'янського районів, частково північної частини Артемівського району Донецької області; 2) південно-західну групу східностепових говірок, що охоплює говірки Добропільського, Олександрівського, Костянтинівського районів і деякі населені пункти Красноармійського та Ясинуватського районів; 3) південну групу східностепових говірок, що охоплює говірки Володарського, Першотравневого, Новоазовського і частоти Тельманівського районів; 4) східну групу досліджуваних говірок, що охоплює говірки Амвросіївського, Старобешівського, частково Шахтарського районів Донецької області; 5) говірки мар'їнсько-волноваського мікроареалу, що максимально наближені до 6) західного мікроареалу говірок досліджуваного континууму. Іноді в окрему групу виділяються говірки Артемівського району, але найчастіше вони утворюють діалектну мозаїку [Клименко 2005: 374]. Виділення таких мікроареалів, безперечно, є умовним, оскільки межі їх є досить розмитими, що зумовлене характером новостворених периферійних говорів. Але й не можна залишати поза увагою ті діалектні особливості, що детермінують ареальне членування говірок Донеччини. Докладніше зупинимося на характеристичі двох східностепових мікроареалів – мар'їнсько-волноваського та західного.

Мар'їнсько-волноваський мікроареал досліджуваних говірок включає н.п. 14-22,24-30,36,90,102,23,-12,13, розташовані на південь від обласного центру. На півночі й північному заході ці говірки межують із західною групою східностепових говірок, на заході й півдні – з південними східностеповими говірками, на сході – зі східним мікроареалом досліджуваних говірок (картосхема 149, 150). Таке центральне розташування детермінувало збереження мар'їнсько-волноваськими говірками типових ознак східностепового діалектного континууму. Подібними до мар'їнсько-волноваських є західні східностепові говірки, що пояснюється наявністю спільних материнських говорів [Фроляк 1999]. Однотипність лексичного репертуару виявляється передусім у близькості східностепових назв одягу до загальнонародних українських – порівняймо лексичну реалізацію сем: “загальна назва спідниці” – *сп'ідни́ця*’а (лексема *йўпка* може вживатися тільки як дублетна назва); “спідні жіночі штани” – *панталони́*; “вишита сорочка” – *вішита сорóчка* або *вишивáнка*; “чоловіча сорочка зі стоячим коміром і маніжкою коло горловини” – *косоворóтка*; “вставка в чоловічій сорочці народного крою від плечей до половини грудей і спини” – *п'ідóпл'ічка*; “одяг з тканини, шкіри тощо для кистей рук з відділенням для великого пальця” – *рукави́ця*’і; “рукавиці з відділенням для кожного пальця” – *перча́тки*; “невелике простиральце, в яке загортають немовлят” – *пел'у́шка*; “одяг для немовлят у вигляді штанців зі шлейками й панчішками” – *повзунки́*.

Однак аналіз лексики одягу східностепових говірок дає підстави до розмежування мар'їнсько-волноваського та західного мікроареалів за різними лексичними й семантичними явищами. Лексична диференціація цих східностепових говірок відбувається за кількома ознаками: наявністю / відсутністю лексичних репрезентантів певної семи; відмінностями в лексичному репертуарі; фонетичними особливостями найменувань одягу; різними напрямками розвитку семантичної структури назв одягу.

1. Західні східностепові говірки відрізняються від мар'їнсько-волноваських збереженням ряду раритетних назв одягу: *кобе"н'ак* “відлога у сіряка”; *троакáр* “видовжений жіночий осінній піджак особливого крою”, хоча в н.п. 27-29 Мар'їнського району вживається фонетичний варіант *тройекáр* “т.с.” – порівняймо: *тройекáр* “костюм з трьох частин” – 80,85,86 н.п.; *козáчка* “жіноче зимове півпальто” або “полушубок”. За нашими спостереженнями, назви *троакáр*, *тройекáр* не вживаються в інших говорах, тому можна припустити вузьколокальний характер поширення таких номенів. У західних досліджуваних говірках і північній частині говірок мар'їнсько-волноваського мікроареалу можна простежити збереження архаїчних назв: *кахта́н*, *кафта́н* “старовинний рукавний верхній одяг середньої довжини”, *чумáрка*, *чумáрочка* “чоловічий осінній піджак з фалдами”, *лапс'ордак* “ірон. назва будь-якого одягу” – на півдні говірок

мар'їнсько-волноваського мікроареалу назва *лaнс'ордaк* функціонує із семантикою “старовинний єврейський довгополий верхній одяг”, що зумовлене дією позалінгвістичних чинників; *с'укн'а* “спідниця”, а в крайніх західних говірках і північних мар'їнсько-волноваських – “плаття”. Лексичною невираженістю окремих сем характеризуються західні частина говірок Донеччини: “довга шуба з натурального хутра” – порівняймо: мар.-волн. *дохá, дахá, дохé*, “спідниця, частково зшита з кількох полотниць” – порівняймо: мар.-волн. *плáхта, р'адніна* (картосхема 55). Отже, особливості лексичного протиставлення аналізованих мікроареалів полягають у релевантності / нерелевантності частини архаїчних, раритетних назв одягу для західних і мар'їнсько-волноваських східностепових говірок.

2. Виділені мікроареали східностепових говірок протиставляються за лексичним складом тематичної групи назв одягу. Так, досліджувані мікроареали диференціюються за лексичним вираженням сем: “накидка на голову від холоду й дощу” – зах. *кобе"н'ак* і мар.-волн. *кóбка*; “одяг від дощу” – зах. *б'урка* і мар.-волн. *дошчовік*; “давній спідній жіночий нагрудний одяг” – зах. *вáник, вáн:ик* і мар.-волн. *станóк*; “вовняна спідниця” – зах. *вóвн'ана сп'ідніц'а* і мар.-волн. *ше"рс'т'анá сп'ідніц'а*; “кишеня, яку жінки носили під фартухом” – зах. *ладу́нка* і мар.-волн. *карма́н*. Хоча не можна не відзначити вживання однакових лексичних репрезентантів у говірках мар'їнсько-волноваського мікроареалу й говірках Селидівського району* (н.п. 65-70), що, очевидно, також зумовлене наявністю спільної материнської діалектної основи (порівняймо історію заселення населених пунктів Селидове (67), Мар'їнка (103), Катеринівка (28) [Історія 1970]). Так, ареал назв *п'идитáники, станóк, ба́йбáчий ко"жух* охоплює не тільки мар'їнсько-волноваські говірки, але й говірки Селидівського району, що фактично за даними лексики одягу входить до західного мікроареалу східностепових говірок.

3. Диференціація західних і мар'їнсько-волноваських східностепових говірок простежується також за фонетичними і граматичними особливостями назв одягу. Порівняймо, відповідно *мані́шка* і *ман'і́жка, очку́р* і *óчкур, жакéт* і *жи"кéт, п'інжáк* і *п'іджáк, тóлуб* і *тулу́п, байде́рка* і *байаде́рка, шинéл'а* і *шинéл', кри́жмо* і *кри́жма, махри́* і *махра́, навіво́р'ит* і *навіво́рот, розхри́станий* і *розхр'і́станий*.

Як у мар'їнсько-волноваському мікроареалі, так і в західному наявні говірки з північноукраїнською основою – 13,16,23,72,90, а н.п. 66,78 західних східностепових говірок є континуантами південноросійських говірок, тому в обох досліджуваних мікроареалах функціонують “акаючі” східностепові говірки, що також позначилося на лексиці одягу. Так, у зазначених мікроареалах уживаються лексеми *ад'óжа* – 72; *о"де́жа* – 64,66,78,23,13; *талу́п* – 72; *кажух* – 66,78,90; *дахá* – 13,23,78,90; *кабе"н'ак* – 13,23,64, *каб'ін'ак* – 66; *маскві́чка* – 12,13,23,66,78,90; *кахті́на* – 23; *палат'н'ана сп'ідніц'а, палат'н'ана йу́пка* – 12,23,66,78,90; *камб'ін'ізóн* – 16,23,66,78; *сарóчка* – 12,72,13,23,66,90; *палат'н'ана сарóчка* – 13,23,66,72,78,12,90; *касава́ротка* – 12,13,23,16,66,72,78,90; *вішита сарóчка* – 23,66,72,78, *падапл'і́чка* – 72, *чaхóл* – 72,64; *гарлаві́на* – 23,90,78,66,72, 16,13,12; *о"ну́ча* – 12,23,72,78,90; *спаві́вач* – 66; *навзункі* – 64,72,78; *палзункі* – 13,16,23, 66,90; *о"бо́рка* – 13,23,66,72,78,90; *валáн* – 16,91; *валáнчик* – 15,66; *навіва́рат* – 13,23,78,66,64,772.

4. Розвиток семантичної структури деяких (переважно архаїчних) назв одягу спричинив функціонування в західних і мар'їнсько-волноваських говірках Донеччини однієї лексеми, але з різною семантичною структурою. Як правило, варіювання семантичної структури аналізованих номінацій відбувається в назвах, нерелевантних для всіх східностепових говірок, а локалізованих в якійсь частині досліджуваного континууму. Нерідко такі номени є настільки архаїчними, що респонденти засвідчують функціонування лексеми в говірці, але не можуть точно відновити її значення. Наприклад, *запа́ска* / *та каза́ли так* / *шос' бу́ло такé* / *а шо вже* / *йа не"зда́йю* // – 67; *так-о* / *вправл'áлис' у тих запáсках* / *а йак поши́те не"зна́йю* // – 67. Диференціацію аналізованих мікроареалів за семантичною спеціалізацією відображають назви: *запа́ска, жу́пан, москві́чка* (табл.2.1).

Таблиця 2.1

Відмінності в семантичній структурі деяких назв одягу

Лексема	Семантична структура лексеми	
	західний мікроареал	мар'їнсько-волноваський мікроареал
<i>запа́ска</i>	“робоча вовняна незшита спідниця”	“два полотнища домашнього ткания, уживані замість спідниці”
<i>жу́пан</i>	“старовинний верхній чоловічий одяг із сукна, пошитий до талії”	“1) старовинний верхній чоловічий одяг із сукна, пошитий до талії; 2) старовинний верхній чоловічий одяг із сукна, оздоблений хутром; 3) чоловічий кожух”
<i>москві́чка</i>	“чоловіче суконне полупальто”	“1) чоловіче суконне полупальто; 2) чоловічий полущубок”

* Під назвою Селидівський район розуміємо населені пункти, розташовані поблизу м.Селидове, оскільки як адміністративна одиниця такий район уже не існує.

Отже, західний і мар'їнсько-волноваський мікроареали східностепових говірок мають чимало спільних рис в ареальній поведінці аналізованої лексики, однак деякі специфічні ознаки відбивають особливості двох груп говірок, межу між якими можна провести за лінгвогеографічною проекцією різних лексичних, семантичних, фонетичних явищ.

Таким чином, аналіз лексики одягу обстежених говірок показує, що східностепові говірки, як складова частина південно-східних говорів, є найбільш знівельованими, тому дуже важко встановити в їх межах окремі територіальні утворення. На формування кожного виділеного мікроареалу, безумовно, вплинула історія заселення окремих районів Донеччини і специфіка розвитку формальної і семантичної структури аналізованих лексем. Тільки подальше докладне вивчення ареальної поведінки лексики різних тематичних груп може уточнити виділення зазначених мікроареалів східностепових говірок.

Література

1. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики.– К.: Наук. думка, 1990.– 272 с.
2. Історія міст і сіл УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1970. – 992 с.
3. Клименко Н.Б. Лексичні особливості північного та північно-західного мікроареалів східностепових говірок (на матеріалі назв одягу) // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр.– Вип.13. – Донецьк: ДонДУ, 2005. – С.374-379.
4. Східностепові українські говірки: Наук.-навч. посібник / За заг. ред. А.Загнітка.– Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1998. – 114 с.
5. Фроляк Л.Д. Типологія українських говірок території пізнього заселення (на матеріалі говірок Донеччини) // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т.Шевченка: Філологічні науки.– Луганськ, 1999.– № 10.– С.99-104.

Індекс обстежених населених пунктів Донецької області

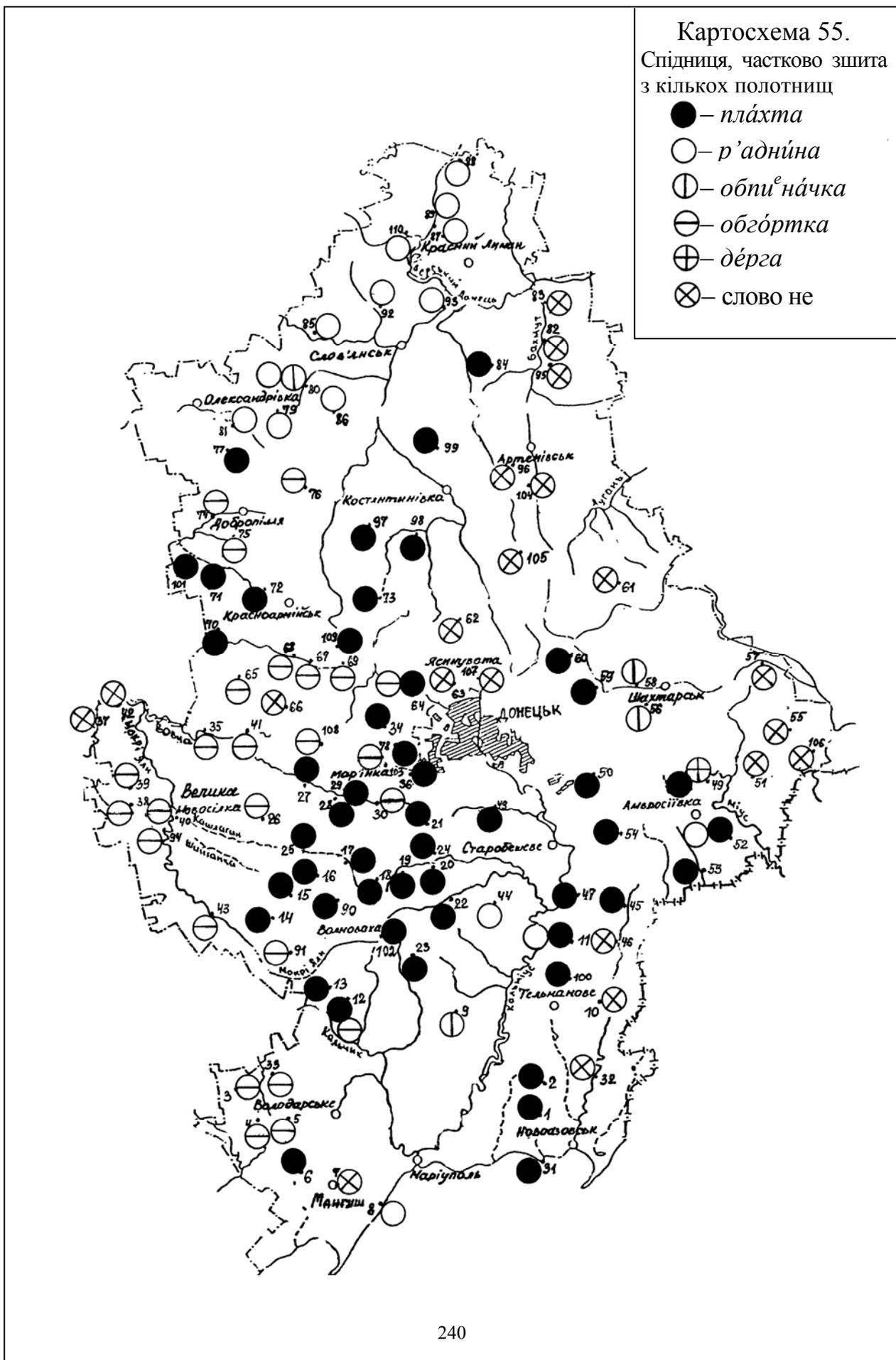
1.М-Качкари Новоазовського району 2.Козацьке Новоазовського району 3.Старченкове Володарського району 4.Зелений Яр Володарського району 5.Федорівка Володарського району 6. Комишувате Першотравневого району 7. Мангуш Першотравневого району 8.Червоне Першотравневого району 9.Новоселівка Тельманівського району 10. Греково-Олександрівка Тельманівського району 11.Краснопілля Старобешівського району 12.Хлібодарівка Волноваського району 13.Златоустівка Волноваського району 14.Степне Волноваського району 15. Петрівське Волноваського району 16. Єгорівка Волноваського району 17. Микільське Волноваського району 18. Благодатне Волноваського району 19. Ольгинка Волноваського району 20.Новотроїцьке Волноваського району 21. Оленівка Волноваського району 22. Миколаївка Волноваського району 23.Свободне Волноваського району 24. Олександрівка Волноваського району 25. Павлівка Мар'їнського району 26. Новоукраїнка Мар'їнського району 27. Успенівка Мар'їнського району 28. Катеринівка Мар'їнського району 29. Антонівка Мар'їнського району 30. Новомихайлівка Мар'їнського району 31. Безіменне Новоазовського району 32. Хомутове Новоазовського району 33. Українка Володарського району 34. м.Красногорівка Мар'їнського району 35. Олексіївка Великоновосілківського району 36. Олександрівка Мар'їнського району 37. Іскра Великоновосілківського району 38. Вільне поле Великоновосілківського району 39. Шевченко Великоновосілківського району 40. Велика Новосілка 41. Андріївка Великоновосілківського району 42. Зелений Гай Великоновосілківського району 43. Новопетрівка Великоновосілківського району 44. Петрівське Старобешівського району 45. Кумачеве Старобешівського району 46. Глинки Старобешівського району 47. Новозар'ївка Старобешівського району 48. Новоселівка Старобешівського району 49. Благодатне Амвросіївського району 50. Грабське Амвросіївського району 51. Артемівка Амвросіївського району 52. Лисиче Амвросіївського району 53. Василівка Амвросіївського району 54. Кленівка Амвросіївського району 55. Дмитрівка Шахтарського району 56. Сердите Шахтарського району 57. Андріївка м.Сніжного 58. Вільховчик Шахтарського району 59. Зуївка м.Харцизька 60. Петровське Єнакіївського району 61. Кобилівка м.Вуглегорська 62. Шахова Ясинуватського району 63. Опитне Ясинуватського району 64. Первомайське Ясинуватського району 65. Срібне Красноармійського району 66. Красне Красноармійського району 67. Селидове 68. Петрівка Красноармійського району 69. Михайлівка Красноармійського району 70. Удачне Красноармійського району 71. Сергіївка Красноармійського району 72. Гришине Красноармійського району 73. Воздвиженка Красноармійського району 74. Вірівка Добропільського району 75. Добропілля Добропільського району 76. Золотий Колодязь Добропільського району 77. Спасько-Михайлівка Олександрівського району 78. Старомихайлівка Мар'їнського району 79. Громова Балка Олександрівського району 80. Михайлівка Олександрівського району 81. Іверське Олександрівського району 82. Званівка Артемівського району 83. Сіверськ Артемівського району 84. Никифорівка Артемівського району 85. Привілля Слов'янського району 86. Сергіївка Слов'янського району 87. Дробишеве Краснолиманського району 88. Рідкодуб Краснолиманського району 89. Новоселівка Краснолиманського району 90. Кирилівка Волноваського району 91. Вільне Волноваського району 92. Хрестище Слов'янського району 93. Райгородок Слов'янського району 94. Нескучне Великоновосілківського району 95. Роздолівка Артемівського району 96. Красне Артемівського району 97. Русин Яр Костянтинівського району 98. Олександрівка-Калинове Костянтинівського району 99. Віролюбівка Костянтинівського району 100. Первомайське Тельманівського району 101. Кам'янка Добропільського району 102. Платонівка

м.Волновахи 103. Мар'їнка 104. Кліщіївка Артемівського району 105. Микитівка м.Горлівки 106. Дібрівка Шахтарського району 107. м.Ясинувата 108. Роя Мар'їнського району 109. Миколаївка Красноармійського району 110. Ярова Краснолиманського району

The article is devoted to the analysis of the areal division of Donetsk dialects. The study of special behaviour of clothes names results in more precise definition and amplification of the information about areal amplication of the areal division of Donetsk dialects.

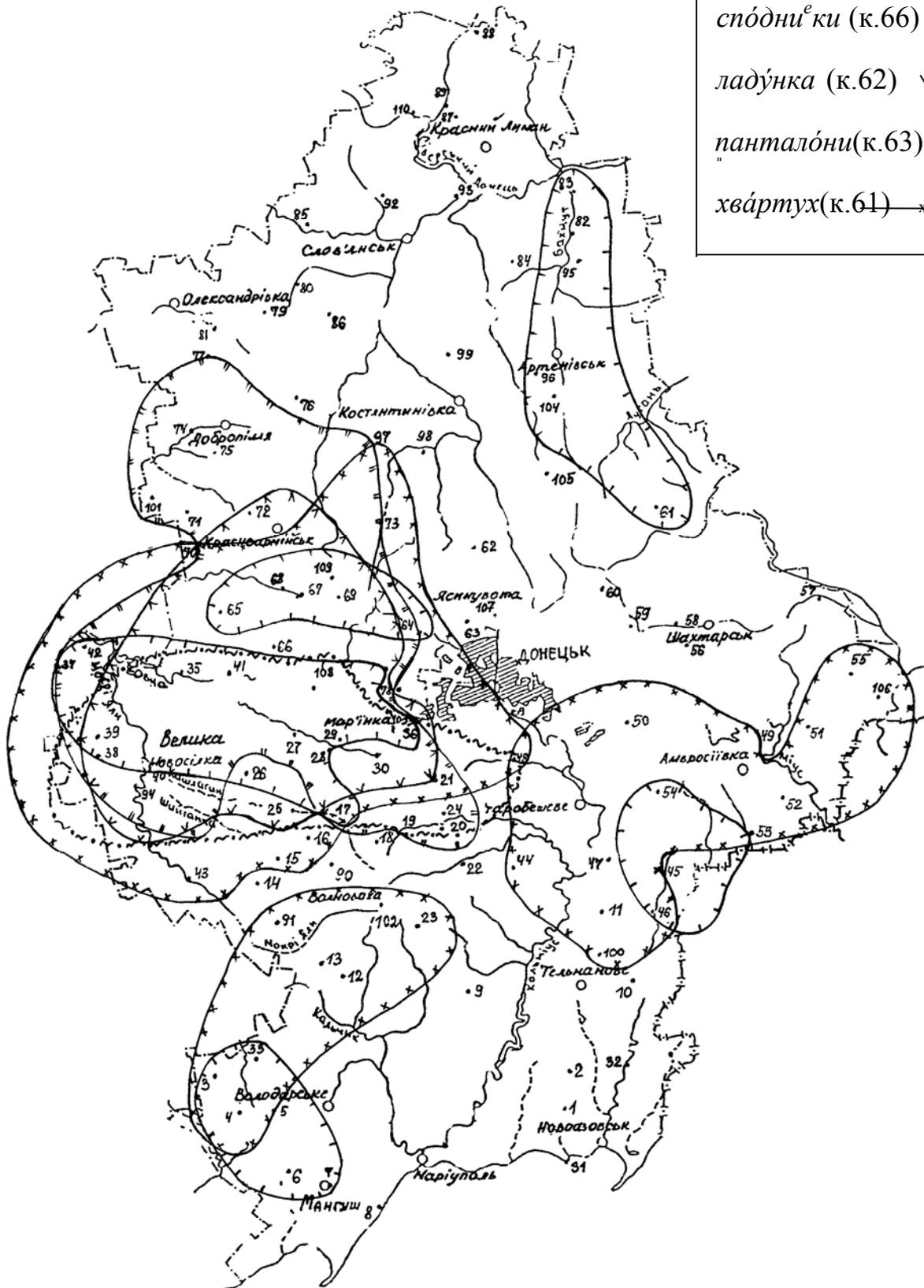
Keywords: areal, microareal, dialect, Ukrainian Eastern – Stepps dialects.

Надійшла до редакції 30 серпня 2005 року.

Картосхема 149

- холóша (к.67) ~ ~ ~ . . .
- спóдни^еки (к.66) | |
- ладу́нка (к.62) ∨ ∨
- панталóни(к.63) || || ||
- хвáртух(к.61) — x — x

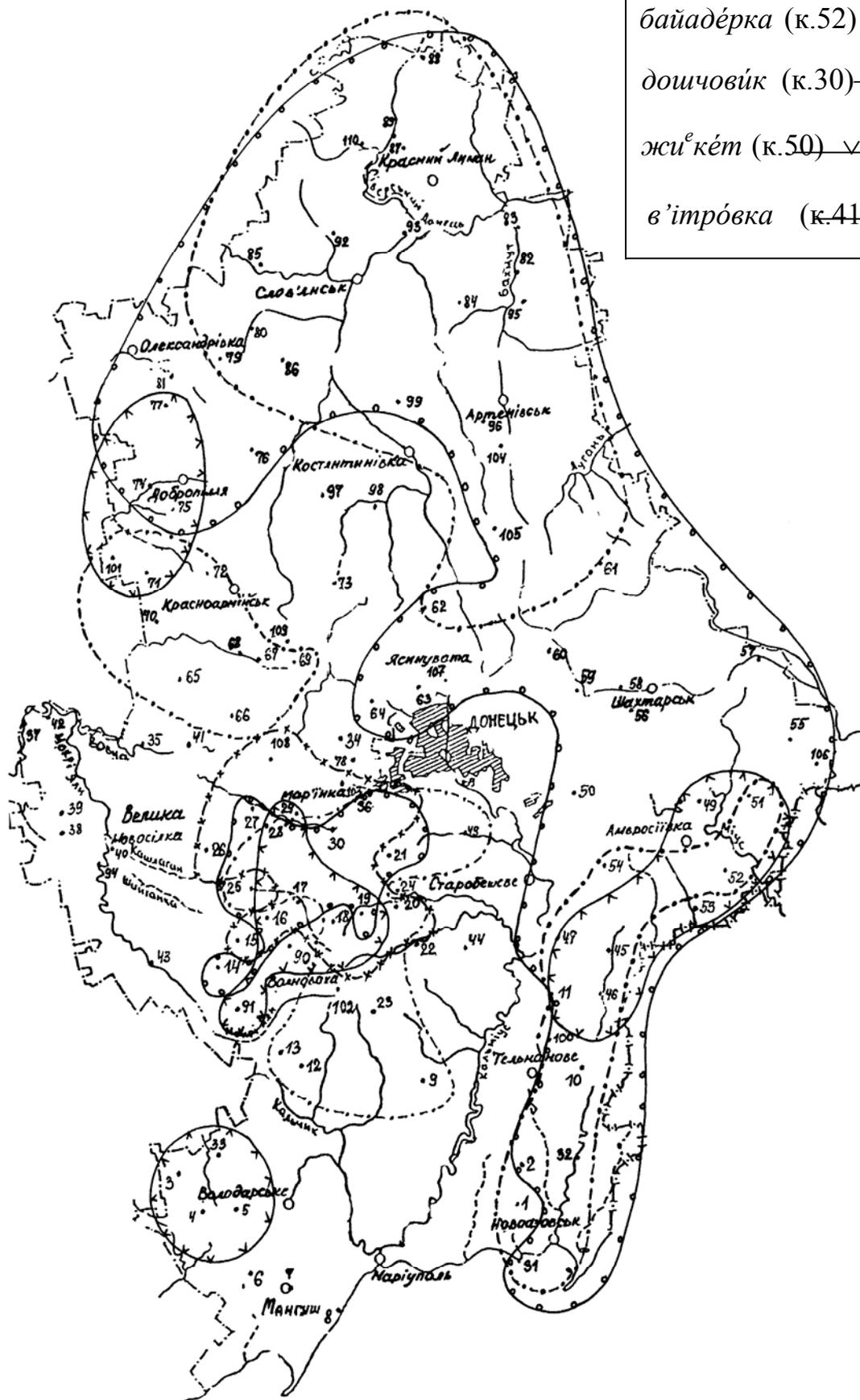
Картохема 150

байадёрка (к.52) – • –

дошчовік (к.30) – x – x –

жи́кёт (к.50) ∨ — ∨

в'ітро́вка (к.41) — ○

РОЗДІЛ VIII. ПРОБЛЕМИ ОНОМАСТИКИ

Наталія Павликівська

ББК 81.411.1-314

УДК 811.161.2'373.23

ДО ПИТАННЯ ВІДАНТРОПОНІМНОЇ НОМІНАЦІЇ У ПСЕВДОНІМІЇ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з української псевдонімії ХХ століття. У ній розглянуто відантропонімний принцип номінації у псевдонімії учасників національно-визвольних змагань 20-50 років.

Ключові слова: псевдонім, номінація, антропонім.

Псевдонім – це “прибране ім’я, прізвище або авторський знак, яким користується письменник, журналіст, актор і т. ін. замість власного прізвища [ВТССУМ 2001: 1001]. Подібну дефініцію лексеми *псевдонім* знаходимо і в інших лінгвістичних та літературознавчих джерелах.

Псевдоніми мають достатню кількість інтегральних ознак, аби вважати їх онімами окремого класу в рамках національної антропосистеми. Таких ознак П. Чучка нараховує шість: 1) псевдонім є самоназвою, яку обирає собі сам іменований; 2) псевдоніми були й лишаються факультативними знаками; вони не регламентуються законодавством; 3) майже всі псевдоніми є неофіційними назвами; 4) псевдоніми не належать до спадкових іменувань; 5) псевдонімів у тої самої особи може бути безліч; 6) майже кожен псевдонім є мотивованою, промовистою назвою, якою денотат не просто називає, але й характеризує себе. За П. Чучкою “*псевдоніми* – це самоназви, які факультативно використовує творча особа поряд із її справжнім прізвищем чи іменем з метою приховати своє авторське “я” або для маніфестації свого ідеологічного кредо” [Чучка 2001: 82].

Псевдоніми багато в чому схожі на інший вид неофіційних назв людей – прізвиська, які вживаються з метою охарактеризувати особу або ж утворюються шляхом перенесення за аналогією назви тварини, рослини, предмета і т. ін. на особу. Псевдоназви, як і прізвиська, створюються штучно окремою людиною або колективом людей. Формування псевдонімів можливе лише за умови “чіткої цільової установки... врахування якостей” особи та “індивідуальності автора” [Беспалова 1991: 158]. Тому псевдоніми наділені інформаційним потенціалом і апелюють до асоціацій, які неодмінно виникають у зв’язку з тією чи іншою назвою.

Псевдоніми є особливим сектором ономастичного простору української мови. Вони займають чільне місце в антропонімній системі і заслуговують на увагу як мовознавців, так і літературознавців. Для лінгвістів важливо досліджувати закономірності формування і функціонування псевдонімів, принципи національного назвотворення та ін.

Спеціальних праць, присвячених дослідженню псевдонімів, в українському мовознавстві немає, за винятком хіба що словника українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.) О. Дея (1969). Книга розкриває понад 10 000 псевдонімів, криптонімів та різних умовних знаків, якими підписувалися письменники, критики, художники, громадські діячі України дожовтневого і радянського періодів. Вона стала вагомим підсумком усіх дотогочасних спроб збирання та розшифрування псевдонімів українських авторів. У 1999 році Веніамін Еппель підготував “Нові матеріали до словника українських псевдонімів”. За словами автора, пропонується праця є лише невеликим кроком на шляху до створення нового Словника українських псевдонімів. Вона містить розкриття близько 1400 псевдонімів та криптонімів (до цього належать і деякі виправлення та уточнення до Словника – 1969). [Еппель 1999: 4].

Питання псевдонімії увійшли у коло наукових інтересів П. Чучки (“Українські псевдоніми: статус, структура і функції”, 2001), В. Німчука (“Про українську псевдонімію та криптонімію”, 2002), М. Лесюка (“Псевда вояків Української Повстанської Армії”, 1999). Однак українська псевдонімія досліджена недостатньо і заслуговує глибокого наукового осмислення.

Українська псевдонімія репрезентована двома основними розрядами – псевдоніми літературно-мистецькі (іменування письменників, журналістів, художників, музикантів, співаків, акторів) та псевдоніми громадсько-політичні (іменування партійних, військових, молодіжних діячів і т. ін.). Основними принципами номінації українських псевдонімів є відантропонімний, відтопонімний та відапелятивний. Однак псевдоніми різних розрядів мають свої особливості.

Метою нашої статті є висвітлення одного із принципів творення повстанських псевдонімів – відантропонімного. Матеріалом дослідження послужили документи і матеріали “Літописів УПА” (основної і нової серій), монографії П. Мірчука “Українська Повстанська Армія 1942-1952”, В. Сергійчука “ОУН-УПА” в роки війни”, довідник П. Содоля “Українська Повстанська Армія”, інші літературні джерела та усні опитування учасників ОУН-УПА.

Псевдонімія учасників національно-визвольних змагань 20-50 років становить великий інтерес для дослідників, адже в лавах ОУН (Організація Українських Націоналістів) упродовж її підпільної діяльності

перебували сотні тисяч українців, і кожен підпільник мав принаймні один псевдонім. Повстанська псевдонімія – це цілий пласт української антропонімії, який став предметом нашого зацікавлення.

Псевдоніми, що їх носили члени ОУН та воїни УПА (Українська Повстанська Армія) сягають як відонімного, так і відапелятивного походження. Серед відонімних похідних найчисельніший розряд складають псевдоніми-імена та псевдоніми-прізвища. Основна ж маса повстанських іменувань – це псевдоніми, утворені шляхом онімізації апелятивної лексики. Вихідною основою для таких псевдонімів слугували назви осіб за їх інтелектуальними та соціальними ознаками, фауноніми, орнітономени, ботанономени, іхтіономени, топографічні номени тощо. Про це зазначають дослідники української повстанської псевдонімії В. Німчук [Німчук 2002: 40-57], М. Лесюк [Лесюк 1999: 182], а також S. Warchol – дослідник польської партизанської псевдонімії [Warchol 1987: 47].

Репрезентативною групою у повстанському псевдоніміконі є псевдоніми-прізвища, розгляду яких присвячується пропонована стаття. Псевдоніми, що являють собою прізвища людей можна поділити на дві групи – псевдоназви у вигляді звичайних прізвищ і прізвищ видатних історичних осіб, українських письменників, вчених, літературних героїв тощо.

Особливо популярними у повстанців були псевдоніми-прізвища (прізвиська) діячів української історії доби Козаччини, Гетьманщини, ватажків народних повстань. Окреслену групу складають псевдоніми, які походять від прізвищ визначних українських державних, політичних та військових діячів, зокрема *гетьманів*. Чисельними у повстанському псевдоніміконі є найменування *Богун* (87), *Орлик* (98), *Голуб* (110) [пор. *Голуб Олифер* - гетьман ресстрового козацтва (1622-23) [Укр. козацтво 2002: 109] і *голуб* – Птах ряду голубоподібних із різнобарвним пір'ям та великим волон. 2. розм. Пестливе називання чоловіка [ВТССУМ 2001: 190]; псевдонім міг походити і від орнітономена *голуб*], *Дорошенко* (26), *Сагайдачний* (21) [повстанці могли отримати патріотичний псевдонім не тільки за бойові якості, заслуги, а й в силу різних обставин, напр. “Дали йому псевдонім *Сагайдачний*, бо прийшов він на вишкіл у великій баранковій шапці, що часто зсувалася йому аж на ніс” [Літопис УПА 1999: 128], *Могила* (16), *Мазепа* (16), *Павлюк* (2), *Ханенко* (1), *Сомко* (1), *Опара* (1), *Сулима* (3), *Трясило* (1).

Популярними у повстанців були псевдоніми, взяті на честь відомих отаманів Запорізької та Задунайської Січі: *Сірко* (58), *Підкова* (53), *Гордієнко* (17), *Барабаш* (3), *Гладкий* (4) [пор. Гладкий Йосип Михайлович – останній кошовий отаман Задунайської Січі; Гладкий Іван – знатний запорізький козак [Укр. козацтво 2002: 102, 103] і *гладкий* – Без загинів, виступів, западин; рівний; *гладкий* – який має повне тіло; вгодований, ситий [ВТССУМ 2001: 184]; псевдонім може походити від прізвища або ж від апелятива – субстантивованого прикметника].

Виокремлюється група псевдонімів-прізвищ, взятих на честь українських *полковників*: *Палій* (27), *Морозенко* (64) [пор. *Морозенко* - Олійник (стр.; т. 32. 236; “Високий, стрункий, з білявим кучерявим чубом, чомусь завжди закурений, сумний, він просив заграги йому пісню “Ой морозе, Морозенку”], *Нечай* (72), *Голота* (3), [пор. Голота Ілля – наказний полковник Канівський [ДІУ 2001: 169]; *голова* – збірн. до голяк. *Голяк* – 1. Людина без одягу. 2. заст. Убога людина, злидар [ВТССУМ 2001: 189, 190]; вихідною основою псевдоніма може бути прізвище або апелятив], *Кривоніс* (28), *Перебийніс* (4) [пор. Кривоніс (Перебийніс, Вільшанський) – герой Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хм-го 1648-57, черкаський полковник [ДІУ 2001: 367]].

Деякі члени ОУН та учасники УПА мали псевдоніми, які асоціювали з прізвиськом полковника польського Козацтва *Чалого Сави*: *Чалий* – Глушко Дмитро (В рядах УПА. т. 2. 490, 491, 496, 497), *Чалий* (пвх. сотні; Содоль, 182), *Чалий* – Радейко Микола (пров.; т. 33. 100, 102, 128. Можливо, псевдоназва походить від апелятива *чалий* – 1. Сірий, сіро-коричневий (про масть коней). 2. Кінь такої масті [ВТССУМ 2001: 1370].

Вихідною основою окремих повстанських псевдонімів стало прізвище гадяцького полковника (1648-55), одного з найближчих сподвижників Б. Хм-го *Бурляя* [Укр. козацтво 2002: 53]. Такі псевдоніми засвідчено у 7 осіб: *Бурляй* (т. 36. 37), *Бурляй* (кул.; т. 9. 450), *Бурлай* (реф. рай.; т. 40. 498), *Бурлай* (віст., рай.; т. 40. 318, 330, 349, 412), *Бурлай* (т. 40. 174), *Бурляй* (чл. ОУН; т. 4. 210), *Бурлай* – Король Іван Іванович (т. 36. 428).

Неоднозначним є псевдонім *Іскра*, засвідчений у 46 осіб. Можливо, він відантропонімний за походженням; пор. Іскра Захар Юрійович – український військовий діяч, полковник корсунський, брав участь у боях польсько-українських військ [ДІУ 2001: 271] або ж походить від апелятива *іскра* – Найдрібніша світна частинка тіла, що горить, жевріє; перен. Найменший, але яскравий вияв якого-небудь почуття, здібності тощо [ВТССУМ 2001: 404].

Прізвисько Галагана Гната Гнатовича, який на Запорізькій Січі був обраний полковником [Укр. козацтво 2002: 122], походять найменування повстанців: *Галаган* (к-р; т. 19. 255), *Галаган* (коз.; т. 2. 561).

За повстанські псевдоніми правила прізвища *керівників коліївщини, гайдамацького повстання*. Популярними у псевдоніміконі ОУН-УПА були найменування *Гонта* (87), *Залізник* (79) [*залізник* – розм. заст. Торговець залізними виробами. Заст. Ливарник [ВТССУМ 2001: 308]; окремі носії цього псевдоніма в минулому могли займатися торгівлею або розуміються у ливарній справі], *Шелест* (12), [Шелест Йосип – запорізький козак, керівник гайдамацького загону під час національно-визвольного повстання Коліївщини [ДІУ 2001: 1082]], *Голий* (8) [Голий Гнат – один із керівників гайдамацького руху на Правобережній Україні, зокрема

в районі Чорного лісу [ДІУ 2001: 165]], *Богуш* (1) [Богуш Яким – один із керівників оборони Січі [Укр. козацтво 2002: 43]].

Як псевдоніми для багатьох повстанців правили прізвища відомих українських військових діячів: *Гамалія* (43), *Байда* (88), *Войнаровський* (3), *Шинкар* (1) [пор. *Шинкар Микола Ларіонович* – укр. військовий діяч; *шинкар* – Власник шинку або продавець в ньому [ВТССУМ 2001: 1396]], *Грушка* (8) [*Грушка Іван* – державний діяч середини 17 ст.; військовий, дипломат, ген. писар [ДІУ 2001: 138]; *грушка* - фітонім].

На честь козацького ватажка кінця 17 ст., керівника козацького повстання 1594-96 в Україні і в Білорусії Наливайка Северина прибрано повстанцями найменування *Наливайко* (14).

Багато учасників національно-визвольного змагання за псевдонім мали прізвища карпатських опришків: *Довбуш* (11), *Шугай* (58).

Популярним у повстанців був псевдонім *Кармелюк* (81), взятий на честь Кармелюка (Кармалюка) Устима Якимовича – українського національного героя, видатного керівника повстанського руху на Поділлі проти національного і соціального гніту у 1-й пол. 19 ст.

На честь керівника народного повстання в Галичині та Буковині проти польської влади (1490-1492) взято членами ОУН та учасниками УПА псевдонім *Муха* (39).

Як псевдоніми використано прізвище (прізвисько) козака Мамай – Мамай (6), атамана донських козаків і завойовника Сибіру Єрмака – *Єрмак* (1), *Ярмак* (2).

Від прізвищ *князів* походять псевдоніми *Мономах* (3); пор. Володимир Мономах – великий князь київський (1113-1125), воєначальник і письменник; *Арпад* (9); пор. Арпади (Арпадовичі) – династія угорських князів. Заснована князем Арпадом [ДІУ 2001: 35]; *Аскольд* (5); пор. Аскольм (Оскольд) і Дір – київські князі 2-ї пол. 19 ст. [ДІУ 2001: 41]; *Довгорукий* (1); пор. Довгорукий Юрій – ростово-суздальський та великий київський князь [ДІУ 2001: 217]; *Ярополк* (2); пор. Ярополк Володимир – вел. князь київський, син Володимира Всеволодовича Мономаха [ДІУ 2001: 1126].

За псевдоніми повстанцям слугували прізвища багатьох інших відомих історичних постатей, політичних діячів різних країн, військових, революціонерів, учасників громадянської війни і т. ін.: *Пугачов* (1), *Распутін* (1), *Петлюра* (1), *Ленін* (1), *Ульянов* (1), *Суворов* (1), *Корнілов* (1), *Котовський* (1), *Колчак* (1), *Гітлер* (2), *Гебельс* (1), *Берія* (1), *Буш* (1).

Як псевдоніми використано прізвища *героїв літературних творів* – *героніми*: *Еней* (10) (з “Енеїди” І. Котляревського), *Швейко* (22) (“Пригоди бравого вояка Швейка Я. Гаш(е)ка”), *Цяпка* (13) (Веселий поручник Цяпка (з пісні); пор. “Веселі вдачі, з тонким гумором, Цяпка вносить радість усюди, де появляється” – *Цяпка* – Станько Омелян (вих. УПА; т. 28. 87)), *Бульба* (28) (“Тарас Бульба” М. Гоголя), *Кайдаш* (7) (“Кайдашева сім’я” Ів. Нечуя-Левицького), *Джеря* (2) (“Микола Джеря” Ів. Нечуя-Левицького), *Черниш* (1) (“Прапороносці” О. Гончара), *Коцький* (1) (3 української народної казки “Пан Коцький”), *Боруля* (2) (“Мартин Боруля” Карпенка-Карого), *Люшня* (1) (“Хіба ревуть воли...” Панаса Мирного).

За псевдонім використано повстанцями онім *Кий* (8); пор. Кий, Щек, Хорив і Либідь – три брати і сестра, які за переказами, вміщеними у “Повісті минулих літ”, були засновниками Києва.

Із пісенного фольклору про отамана розбійників взято псевдонім *Кудияр* (насправді *Кудеяр*). Такий псевдонім засвідчено у 6 осіб.

Повстанськими псевдонімами використано образи з біблійних легенд, міфологічні персонажі і под.: *Кайн* (1); пор. *Кайн* – “за біблійною легендою – син Адама і Єви, який підступно вбив свого брата Авеля; “про братовбивця, зрадника, злочинця тощо” [ВТССУМ 2001: 410]; *Вій* (24); пор. *Вій* – у східнослов. міфології персонаж, який під величезними віями мав смертоносний погляд; легенда про Вія відома з повісті М.В. Гоголя; *Прометей* (4); пор. Міфічний титан Прометей, символічний образ якого виявляє віру в безсмертя та непереможність народу, що бореться за свободу й незалежність; *Одісей* (1); пор. *Одісей* в грец. міфології цар острова Ітака, вождь Троянської війни, наділений гострим розумом і невтомною енергією.

Прізвища українських письменників ужито для псевдонімів: *Шевченко* (1), *Куліш* (4), *Франко* (4), *Сковорода* (1), *Винниченко* (2), *Самчук* (2), *Гребінка* (1), *Грінченко* (3), *Тютюнник* (1), *Довженко* (1), *Корнійчук* (3), *Маланчук* (1), *Тичина* (2), *Вишинський* (1).

Кілька повстанців мали за псевдоніми прізвища російських письменників: *Пушкін* (1), [можливо, псевдонім має іншу мотивацію – характеризує носія за зовнішністю чи ін. ознаками], *Гайдар* (1).

Псевдонімами вжито прізвища українських композиторів, фольклористів, мистецтвознавців, культурно-освітніх діячів, вчених:

Лисенко (13), *Глінка* (1), *Бах* (1), *Чайківський* (1), *Макаренко* (9), *Аркас* (12).

Таким чином, псевдоніми-прізвища видатних історичних постатей, діячів культури і мистецтва, літературних героїв були популярними у псевдоніміконі учасників національно-визвольних змагань 20-50 років. Героїка історичного минулого, особливо доби Козаччини, Гетьманщини, надихала їх у боротьбі за незалежність України, гартувала силу волі і спонукала до свободи і самостійності.

Такі псевдоніми повстанці називали патріотичними. Патріотичні або історичні псевдоніми підпільники отримували переважно за бойові заслуги, бойові якості: “Наш командир не бажав, щоб вояки добирали собі історичні псевда: Мазепа, Сірко, Кривоніс і т. ін. Давав кожному якесь влучне псевдо. Він завжди казав: “От

буде виглядати, як Мазепа, втече з поля бою, Сірко здезертує. Яким покажеш себе в бою, таке і псевдо-дістанеш” [Літопис УПА 2000: 263].

Зіставлення повстанських псевдонімів-прізвищ різних регіонів України виявляє багато спільного. Найпопулярнішими псевдонімами були: *Богун, Орлик, Підкова, Морозенко, Кривоніс, Гонта, Залізник, Гамалія, Байда, Довбуш, Шугай, Муха*. Репертуар патріотичних псевдонімів на різних теренах України має свої особливості. Так, наприклад, у повстанському псевдоніміконі Сколівщини, крім названих, використано ще й такі найменування, як *Лупей, Брюховецький* [Німчук 2002: 39].

Прізвища історичних осіб, видатних діячів культури, літературних героїв засвідчено у польській партизанській псевдонімії періоду Другої світової війни на теренах, прилеглих до українських етнічних територій [Warchol 1987: 24, 25].

Таким чином, великий вплив на формування псевдоназв учасників національно-визвольних змагань 20-50 років мало героїчне минуле українського народу, його духовна культура.

Література

- Беспалова 1991: Беспалова А.В. Принципы и способы номинации в английской эргонимии // Номинация в ономастике. – Свердловск, 1991. – С. 158.
- Warchol 1986: Warchol S. Nazewnictwo partyzanckie okregu Białf Podlaska w latach 1939-1944. – Lublin, 1986. – 102 S.
- ВТССУМ 2001: Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”. – 2—1. – 1426 с.
- ДІУ 2001: Довідник з історії України (А-Я) // За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
- Еппель 1999: Еппель Веніамін. Нові матеріали до словника українських псевдонімів. – Київ, 1999. – 116 с.
- Лесюк 1999: Лесюк Микола. Псевда вояків Української Повстанської Армії // Studia Sławistyczne 1: Nazewnictwo na podnamicach etniczno-jezykowych. – Białystok, 1999. – С. 177-184.
- Літопис УПА 1999: Літопис УПА. З юнацьких мрій – у ряди УПА (Спогади райового УПА). – Торонто, 1999. – Т. 29. – 330 с.
- Літопис УПА 2000: Літопис УПА // Кризь сміх заліза (Хроніки). – Торонто, 2000. Т. 30. – 550 с.
- Німчук 2002: Німчук Василь. Про українську псевдонімію та криптонімію // Українська мова. – 2002. - № 2. – С. 30 – 58.
- Укр. козацтво 2002: Українське козацтво: Мала Енциклопедія. – Київ-Запоріжжя. – 2002. – 586 с.
- Чучка 2001: Чучка Павло. Українські псевдоніми: статус, структура і функції // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – 2001. – Вип. 37. – С. 81-82.

The article continues the course of the author's publications in the Ukrainian pseudonymy of the 20th century. It deals with the antroponymic concept of nomination in pseudonymy of participants of national-liberation contests in the 1920s-1950s.

Keywords: pseudonym, nomination, anthroponym.

Надійшла до редакції 15 лютого 2005 року.

Юлія Новикова

ББК 81.411.4 – 44

УДК 81'374.4

ПРІЗВИЩА З СЕМАНТИКОЮ КОЛЬОРУ (НА МАТЕРІАЛІ АНТРОПОНІМІЇ М. ДОНЕЦЬКА)

У статті досліджуються прізвища, які характеризують людину за кольоровою ознакою. Встановлюється склад кольористичної лексики, відображеної в антропоосновах, досліджується її семантична і слотовірна структура.

Ключові слова: антропонім, прізвище, семантика, спосіб творення.

Прізвища є цінним джерелом вивчення лексичної системи мови. Вони широко відображають власні назви й апелятивну лексику, яка характеризує людину за її фізичними й психічними рисами, професією, родом занять, місцем проживання, за її зв'язками з рослинним і тваринним світом, предметами матеріальної і духовної культури тощо.

Великий інтерес викликають прізвища, які вказують на фізичні ознаки людини (зріст, будову тіла, певні фізичні вади та ін.) і виражають народні погляди на особливості зовнішності. Для такої характеристики людини із лексичного фонду мови відбирались влучні, виразні слова, за допомогою яких створювались назви-образи, наприклад: *Безкишкий, Махніборода, Окань, Ребристий*. Серед таких прізвищ помітну групу складають антропоніми, які характеризують людину за кольоровою ознакою. Опис цих прізвищ знаходимо у працях Ю. К. Редька, П. П. Чучки, М. Л. Худаша, Р. Й. Керсти, І. Д. Сухомлина, В. Д. Познанської, О. Я. Добровольської. Однак до аналізу прізвищ цієї лексико-семантичної групи ще не залучався антропонімний матеріал багатьох регіонів України.

У запропонованій статті розглядаються сучасні прізвища м. Донецька, які вказують на колір. Основними завданнями роботи є семантичний і структурно-словотвірний аналіз цих прізвищ.

Матеріалом для статті послуговували прізвища, вилучені з різноманітних джерел Донецького обласного архіву і списків жителів міста.

Проведене дослідження свідчить про те, що антропонімійна традиція визнає колір як одну з важливих ознак людини. Колір волосся, шкіри чи одягу мимоволі впадає в очі, запам'ятовується і створює смислову основу прізвиська людини. Якщо, наприклад, людина виділялась з-посеред інших тим, що мала білі вуса, то, безумовно, це могло стати приводом для надання їй прізвиська. Про це говорять сучасні прізвища *Білоус, Білоусенко*.

Донецькі прізвища з семантикою кольору складають багату й різноманітну лексико-семантичну групу. Вони вказують на колір волосся чи шкіри: *Білий, Золотий, Русий, Рудь, Сивенко, Червоненко, Черняк*; брів, вусів, бороди: *Жовтобровко, Черноусий*; очей: *Кароок, Сіроок*; зубів: *Білозубко*; рук: *Білорученко*; ніг: *Білоношко, Черноног*; ший: *Білошия*; інших частин тіла: *Красногрудов, Краснолобов, Краснощок, Синьогубка*.

Прізвища можуть вказувати на колір одягу чи взуття людини: *Беловзут, Білошапка, Краснохалевка, Сіроклін, Сіроштан, Чернолатка*; на масть тварин: *Біловолово, Білокозін, Білоконь, Чернокобила, Сивоконь*. Останні прізвища характеризують людину за наявністю в господарстві домашніх тварин, зокрема волів, коней, кіз. Володіння ними було настільки важливою обставиною селянського побуту, що найменування тварин за їх мастю або ж іншою ознакою легко переносились на їх господаря.

Найбільша кількість прізвищ пов'язана з білим кольором (30% від загальної кількості прізвищ з «кольоровою» семантикою): *Білий, Белоглаз, Белоглазов, Білий, Біленко, Біленький, Білик, Білобород, Білобров, Біловолово, Білозуб, Білозубенко, Білоног, Білоношко, Білоноженко, Білявенький, Білявко, Білястий*. Ці прізвища вказують на білий колір волосся чи шкіри. Але деякі прізвища цієї лексико-семантичної групи можуть бути витлумачені по-іншому. Так, прізвища *Біляк, Біляков, Біляченко* пов'язуються і з лексемою *біляк*, що позначає вдягнуену в біле людину [Грінч. 1907-1909, I, с. 68], а також з назвою зайця-біляка (зимового зайця). У прізвищі *Білик* могла відобразитись лексема *білик* – «крізець для очистки шкіри» [Грінч. 1907-1909, I, с. 65]. Антропоніми *Білозір, Білозіренко*, можливо, фіксують лексеми *білозір*, що позначає красиву, милу людину [Грінч. 1907-1909, I, с. 66] або яснооку людину [СУМ 1970-1980, I, с. 183].

Прізвища *Світлий, Світличний, Світловолос, Світлоок, Світлоокій, Ясноок* вказують на білий, світлий, ясний колір волосся чи очей. Але, на нашу думку, вони можуть свідчити і про високу духовність, порядність першоносія: *світлоок* «чиста совість» [Грінч. 1907-1909, III, с. 48]. Можливо, прізвище *Світлоброд* утворене від прізвиська людини, яка йшла правильним шляхом у житті. Цікаве прізвище *Світлоіван*: воно може вказувати не тільки на колір волосся чи шкіри чоловіка на ймення Іван, а й на його високодуховне життя.

Прізвища, утворені від назв чорного кольору, складають близько 20%. Звичайно вони називають людину з чорним волоссям, вусами, бровами: *Черненко, Черниш, Чернишенко, Чернишов, Чернов, Чернота, Чернуха, Чернявенко, Чернявко, Чернягін, Черняк, Чорненко, Чорний, Чорній, Чорнобривець, Чорнобров, Чорнобровко, Чорноволос, Черноус, Черноусенко*. Прізвища-композиції вказують на чорний колір шкіри певної частини тіла людини: *Чорнозуб, Чорнонос, Чорноносенко, Чорноок, Чорноп'ят, Чорноп'ятий*. Але корінь *-чорн-* (*-черн-*) може мати й інше значення. Так, прізвища *Чернява, Чернявко* могли виникнути від апелювання *чернява*, що позначає просту, бідну людину [Грінч. 1907-1909, IV, с. 458]. Прізвища *Чорнобай, Чорнобаєв* характеризують свого першоносія як поганого співрозмовника: *чорний* «поганій», *баяти* «говорити» [Грінч. 1907-1909, I, с. 35].

У деяких антропоосновах закарбувались назви відтінків чорного кольору: *Смагленко, Смаглій, Смаглюк, Смагльвий, Смолій, Смоляний* < *смоляний* «чорний, як смола» [Грінч. 1907-1909, IV, с. 159], *Снаденко* < *снадь* «загар, смуглявість» [Грінч. 1907-1909, IV, с. 161], *Сутемний* < *сутемний* «дуже темний, майже чорний (негр)» [Грінч. 1907-1909, IV, с. 232]. Окремі лексеми, відображені у прізвищах, сьогодні уже вийшли з активного вжитку: *снадь, сутемний*.

Прізвища з коренем *-темн-* виникали від прізвищ, які одержували люди за темним (чорним) кольором волосся чи шкіри: *Темноволос, Темнобород, Темношкур*. Але деякі прізвища мають подвійну мотивацію. Так, первісно прізвисько *Темноок* могло називати сліпу людину, а *Темненко, Темний, Темнюк* – людину сліпу або ж неосвічену [Грінч. 1907-1909, IV, с. 253].

Серед «кольористичних» прізвищ помітну групу складають антропоніми, пов'язані з рудим (рижим, бурим, червоним, красним) кольором. Їх 15%: *Багряненко, Багрянець, Багрянний; Бурей, Бурий; Красненко, Красний, Краснощок, Краснюк, Красняв; Руденко, Рудий, Рудик, Рудій, Рудь, Рудько, Рудюк, Рудобородка*,

Рудобровка, Рудовусенко; Червоненко, Червоний, Червоний. Такі прізвища виникли від прізвиськ, що вказували на рудий колір волосся.

Можна припустити, що деякі окремі прізвища з коренем *-красн-* називають не рудий колір волосся, а гарну, красиву, прекрасну людину. Прізвище *Краснобай* відображає лексему *краснобай*, що позначає людину, яка уміла красномовно розповідати.

Прізвища *Багряненко, Багрянець, Багрянний* указують на яскраво-червоний (рудий) колір волосся [Грінч. 1907-1909, I, с. 18].

У прізвищах *Шарлат, Шарлатов, Шарлатовський* зафіксувалась діалектична назва яскраво-червоного кольору *шарлат* «багрянець, пурпур» [Грінч. 1907-1909, IV, с. 486].

Прізвище *Моруженко* пов'язане з діалектною лексемою *моругий*, що означає «рудий чи темно-сірий» [Грінч. 1907-1909, II, с. 446], *Соловенко* – з назвою *соловий* «світло-рудий» [Грінч. 1907-1909, III, с. 28]. З діалектною лексикою мають зв'язок прізвища *Заруда, Зарудько*: діал. зарудити «почервоніти, окров'янитися» [Ніконов 1993, с. 44]. Очевидно, первісно прізвиська *Заруда, Зарудько* називали червону або засмаглу до червоного кольору людину.

У багатьох прізвищах м. Донецька відобразились назви сірого (сивого) кольору – їх 5%. Людина, яка мала сиве (сіре) волосся, бороду чи вуса, брови, виділялась цією ознакою з – поміж інших і одержувала прізвисько, яке потім закріпилось як прізвище: *Сєдих, Сєдой; Серий, Сіренко, Сірий; Сивенко, Сивий; Сизенко, Сизий*. На людину з сірими очима вказують основи прізвищ *Сєроок, Сивоок, Сизоок*. Лексеми *сірий, сивий і сизий* вживаються як абсолютні синоніми. Але цілком можливо, що вони називають відтінки сірого кольору. Пор.: *сивий* – темний з сивиною, з домішкою білуватого або попелястого; *сизий* – темний з голубуватим відливом; *сіро-синій* [Базаєв 2004, с. 129].

Деякі прізвища цієї лексико-семантичної групи позначають не колір, а соціальне становище людини: *Серяк, Серяков, Сіряк, Сіряченко, Сірячук* < *сіряк* «проста людина, селянин» [Грінч. 1907-1909, IV, с. 128], або ж внутрішні риси людини – носія прізвиська: *сіряк* «простий, простакуватий, скромний» [Базаєв 2004, с. 165]. Виникнення прізвищ *Сірома, Сіромак* пов'язане з лексемою *сірома* «бідняк, бідолаха» [Грінч. 1907-1909, IV, с. 128].

В антропоніміці м. Донецька зустрічаються прізвища, що сформувались на основі діалектичної лексики із значенням сірого (сивого) кольору: *Чаленко, Чалий, Чалиш* < *чалий* «сіро-коричневий» [Грінч. 1907-1909, IV, с. 443]; *Шаденко, Шадий, Шадчук* < *шадий* «сивий» [Грінч. 1907-1909, IV, с. 481]; *Шарий, Шарук* < *шарий* «сірий, сіруватий» [Грінч. 1907-1909, IV, с. 48]. Подібні діалектичні назви передають відтінки сірого кольору.

Близько 4% «кольористичних» прізвищ м. Донецька утворилось від назв жовтого кольору та його відтінку – золотого: *Жовтенко, Жовтий, Жовтій, Жовтяк; Золотенко, Золотий, Золотчук*. Вони вказують на колір волосся чи шкіри. Прозорими за семантикою є складні прізвища: *Жовтобокій, Жовтогрудий, Жовтолиций; Золотогривий, Золотокрилий, Золоторогий*. Припускаємо, що прикметник *золотий* може вживатися в переносному значенні і називати людину за її позитивними рисами. Можливо, першоносієм прізвиська *Золотобородка*, що згодом стало прізвиськом, був священник.

В основах прізвищ міста Донецька зустрічаються назви, які вказують на коричневий колір волосся чи очей: *Вороний, Воронько; Гніденко, Гнідий, Гнідко; Карий, Каробрів, Кароок, Короочко*. Як підкреслює В. Д. Познанська, лексеми *вороний, гнідий, карий* використовувались для більш точного позначення відтінку кольору [Познанська 2002, с. 163]: *вороний, карий* – «темно-коричневий», *гнідий* – «світло-коричневий» [СУМ 1970-1980, II, с. 94].

Інші назви кольорів рідко фіксуються у прізвищах. Так, антропоніми *Зелений, Зеленов, Зеленько* указують на кольорову ознаку волосся чи шкіри, а може, на молодість, недосвідченість першоносія прізвиська; *Зеленохат, Зеленохатько*, можливо, характеризували людину як доброго господаря, який заквітчував свою хату, давав лад господарству.

Прізвища *Синенько, Синій, Синьозуб, Синявий* указують на синюватий колір шкіри, який людина набуває при певних хворобах внутрішніх органів. Ймовірно, що такі прізвища можуть позначати й інші реалії, наприклад, *Синятко* < *синятка* «вид запаски» [Грінч. 1907-1909, IV, с. 121].

Окрему групу складають прізвища, в основах яких відобразилась назва рябий. Такі антропоніми у минулому були прізвиськами людей, у яких на обличчі залишились сліди від віспи: *Рябий, Рябко, Рябоцок, Рябченко*. Але вони могли вказувати і на таку ознаку людини, як забарвленість у різні кольори, строкатість одягу людини: *Рябошапка, Рябоштан*.

Прізвища з «кольористичною» семантикою неоднорідні з погляду словотвірної структури. Значна кількість їх утворилась лексико-семантичним способом, який полягає у зміні функції базової назви – «особове ім'я, прізвище чи апелятивне означення особи, не зазначаючи жодних формально-структурних змін, ставало спадковим іменуванням» [Шеремета 2002, с. 9]: *Білий, Білявий, Рудий, Смаглявий, Чорнений, Чорнуха*.

Досліджувані прізвища нерідко виникали морфологічним способом, тобто за допомогою патронімічних суфіксів, які виражали приналежність. Структурним показником цих прізвищ є суфікси – енк (о), -ук (-юк), -ак (-як), -ич, -ов (-ев), -ин (-ін), -ик, -к (о), -ець, -ок, -ськ(ий), -зьк (ий), -цьк (ий).

Прізвища м. Донецька найчастіше утворювались за допомогою таких суфіксів: -енк (о): Біленко, Руденко, Червоненко, Чернищенко; -ук (-юк): Зеленюк, Карюк, Рудюк, Смаглюк; -ак (-як): Рудяк, Чорняк; -к (о): Білявко, Рудько, Чорнявко; -ик: Білик, Рудик; -ич: Білич.

Серед прізвищ з семантикою кольору зустрічається багато складних прізвищ, які складаються з двох частин – іменникової та препозитивної прикметникової: Кароок, Рудобород, Сивоок, Червонощок. Частотними субстантивними компонентами цих прізвищ виступають такі: брова (бров) (Чорнобров), віл (Чорновіл), вус (ус) (Білоус), конь (Сивоконь). У поєднанні з різними прикметниками вони нерідко утворюють цілі гнізда: Білобров, Білоброд, Біловол, Біловус, Білоглаз, Білогруд, Білоіван, Білоног, Білоок, Білопояс, Білоус, Білошапка, Білошия, Білошкур, Білощок.

Прізвища з семантикою кольору складають багату й різноманітну в структурно-семантичному відношенні групу. Вони є важливим джерелом для вивчення лексики і словотвору української мови в історичному минулому.

Література

- 1.Базаев 2004: Базаев А. В. Ономастика Ардатовского района. – Арзамас: АГПИ, 2004. – 183 с.
- 2.Грінч.1907-1909: Словарь української мови. Збір. ред. журналу “Кієвская Старина”/ Упор. з дод. власного матеріалу Борис Грінченко. – Т. I-IV. – Кієв, 1907-1909.
- 3.Добровольська 1995: Добровольська О. Я. Лексична база прізвищ Війська Запорізького, за “Реєстрами” 1649 р.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1995. – 25 с.
- 4.Никонов 1993: Никонов В. А. Словарь русских фамилий. – М.: Школа – Пресс, 1993. – 224 с.
- 5.Познанська 2002: Познанська В. Д. Лексика на позначення фізичних і психічних рис людини як основа для творення українських прізвищ // Лінгвістичні студії. – Вип.10: ДонНУ, 2002. – С. 161-168.
- 6.Познанська 2002: Познанська В. Д. Складні прізвища в антропонімії Південно-Східної України // В пространстві філології. – ДонНУ. Філологічний ф-т. – Донецьк: ООО “Юго-Восток, Лтд”, 2002. – С. 290-297.
- 7.Редько 1966: Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наук. думка, 1966. – 216 с.
8. Селищев 2003: Селищев А. М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Труды по русскому языку. Т. 1. Язык и общество / Сост. Б. А. Успенский, О. В. Никитин. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – С. 387-435.
- 9.СУМ 1970-1980: Словник української мови / Голова акад. І. К. Білодід. – Т. I-XI. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
10. Суперанская, Сулова 1981: Суперанская А. В., Сулова А. В. Современные русские фамилии. – М.: Наука, 1981. – 176 с.
11. Шеремета 2002: Шеремета С. В. Антропонімія Північної Тернопільщини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2002. – 20 с.
12. Щетинин 1975: Щетинин Л. М. Русские имена (Очерки по донской антропонимии). – Издательство Ростовского университета, 1975. – 256 с.

The article deals with the research of surnames, which characterize a person on the basis of color. We identify the composition of color Lexis, reflected in the bases of personal names and analyze its semantic and derivational structure.

Keywords: personal name, surname, semantics, derivation method.

Надійшла до редакції 30 вересня 2005 року.

РОЗДІЛ ІХ. ЛІНГВІСТИЧНА СПАДЩИНА КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДОННУ

Цією публікацією започатковуємо новий розділ щорічника, в якому вміщуватимуться наукові праці викладачів, які в різний час працювали на кафедрі української мови ДонНУ. Відбір таких лінгвістичних досліджень мотивується здебільшого їх малодоступністю і науковою вартістю для сучасних мовознавчих студій. Такі публікації супроводжуються короткою біографічною довідкою про їхнього автора.

Вишня Любов Іванівна – випускниця Дніпропетровського університету, прийшла на кафедру Донецького університету в час її утворення. Всебічно розвинена особистість – майстер спорту зі спортивної гімнастики, глибоко ерудований фонолог, патріотка рідної мови і батьківщини. Любов Іванівна, яка викладала майже усі розділи сучасної української літературної мови (лексикологію, фонетику, синтаксис), володіла глибокими знаннями історії мови, зокрема історичної фонетики й граматики, теорії перекладу. Здавалось, що на будь-яке запитання з історії слов'янського мовознавства Любов Іванівна може відповісти вичерпно. Доцент, кандидат філологічних наук Л.І.Вишня була уважним вихователем майбутніх учителів-словесників. Серед її вихованців-дипломників – кандидати філологічних наук В.Д.Познанська, Л.Д.Фроляк, яким вона з любов'ю передавала свій педагогічний і науковий досвід. Її боялися («А раптом щось не так скажу») й любили («Наша Любов Іванівна»), поважали студенти й колеги (Зі спогадів Л.Д.Фроляк).

Любов Вишня

ББК Ш12=411.4*50
УДК 81'42

СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ РЕЧЕННЯМИ І ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СТРУКТУРИ АБЗАЦА¹

У статті розглядаються погляди мовознавців на абзац, з'ясовуються його основні ознаки і структура у співвідношенні з надфразною єдністю та складним синтаксичним цілим. Установлюються синтагматичні способи зв'язку на прикладі роману "Твоя зоря" Олеся Гончара.

Ключові слова: абзац, речення, складне синтаксичне ціле, надфразна єдність.

Як відомо, абзац (нім. *Absatz* – уступ) – це відступ управо на початку першого рядка для відділення однієї частини тексту від іншої, а також частина тексту між двома такими відступами [СУМ 1970: 3]. Абзац має значення для читців, переписувачів, складачів. У діалозі його роль – відокремлювати мовлення різних осіб; у монолозі функції абзаца визначаються потребою виділення, смислового підкреслення.

Вивчаючи синтаксис у середній школі, слід виходити з розуміння того, що членування зв'язного тексту на абзаци є одним із стилістичних прийомів його оформлення [Русанівський, Пилинський, Єрмоленко 1978: 196].

Останнім часом дедалі більше в дослідженнях ідеться про те, що виділення абзаців у тексті відбиває композиційно-стилістичні особливості тексту і принципи його організації [Сильман 1967; Гальперин 1974; Горяний 1971; Солганик 1973]. Отже, абзац – це компонент зв'язного тексту, що складається з однієї чи кількох фраз (речень) і характеризується єдністю та відносною закінченістю змісту. У близькому до цього значенні виступають терміни «період», «складне синтаксичне ціле» (ССЦ), «надфразна єдність», причому абзац найчастіше збігається в окремих рисах із складним синтаксичним цілим. Учення про складне синтаксичне ціле було сформульоване О. М. Пешковським, який зазначав, що «межами між абзацами, на відміну від меж між складними цілими, є тільки надмірно подовжені паузи, оскільки особливих інтонацій, які б принципово відрізняли абзац від складного цілого, немає» [Пешковский 1956: 459]. Термін «абзац», за словами Т. Сільман, має три значення, два з них підкреслені О. М. Пешковським (синтаксичне і друкарське), і третє – відносно закінчений відрізок літературного тексту, тобто значення літературно-композиційне [Сильман 1967: 107].

Отже, як зазначають дослідники [Там же], абзац, лишаючись явищем синтаксичним, водночас виявляється і явищем літературної композиції (і все це на базі друкарської, тобто графічної виділеності абзаца). Така подвійна природа абзаца знайшла своє висвітлення у статті М. С. Поспелова («Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры»), де автор показує, що реальною синтаксичною одиницею зв'язного монологічного мовлення виявляється, як правило, не речення, а група речень, які утворюють авторське висловлення [Поспелов 1948: 67]. Воно, за словами О. М. Пешковського, становить «сполучення речень, пов'язаних сполучниками, сполучними словами чи сполучними синтаксичними паузами і не

¹ Статтю вміщено в журналі "Українська мова і література в школі". – 1982. – № 11. – С. 51-54.

роз'єднаних розділовими синтаксичними паузами» [Пешковський 1956: 459].

Всередині абзаца між реченнями можливі найрізноманітніші форми зв'язку, зокрема, такі, як і між частинами складнопідрядних речень. Наприклад, І. О. Фігуровський виділяє такі відношення між складними реченнями у зв'язному тексті: означальні, додаткові, причинові, підметові, присудкові [Фігуровський 1961: 11]. Звичайно, ці стосунки у тексті складніші й різноманітніші, ніж між частинами складного речення у складносурядному чи складнопідрядному. Між окремими реченнями всередині абзаца здебільшого основні логічні зв'язки такі ж, як і в самому складному реченні, оскільки вони проявляються в різних типах приєднувальних конструкцій, відношень, серед яких можна виділити відношення "конкретизуючого прилягання" [Сильман 1967: 108] та "моменту перерваності викладу" [Поспелов 1948: 54], коли сусідні речення відображають не плавний розвиток думки, а, навпаки, стрибок, розрив, який, однак, не виділяється абзацом. Принцип сполучення самостійних речень усередині абзаца. Адже при переході від одного абзаца до другого панує «роз'єднувальна сила паузи» [Пешковський 1956: 457]. Отже, тут помітний певний розрив, якийсь стрибок у розвитку і думки – більший чи менший. Можна порівняти цю розділову паузу з тією, яка характеризує перехід від одного розділу до другого. Перехід до нового абзаца означає звичайно перехід до нової теми, ситуації, до нового етапу розповіді.

Дослідники тексту, розглядаючи загальні риси абзаца, дійшли думки, що є три причини, які змушують виділити в потоці мовлення окремі фрази в абзац: 1. Новизна інформації. 2. Важливість інформації в масштабах смислової організації всього тексту. 3. Неможливість подальшої лінійної подачі нових відомостей, які містяться в даній фразі, через логічну несумісність із сусідніми фразами.

В абзаці виділяють три частини: зачин, основна фраза, коментуюча частина. Абзацний зачин – це слово, словосполучення або речення, які синонімічні за своїм значенням (позначають час, місце, предметність, процесуальність і под.) і за синтаксичною функцією дорівнюють окремому членові речення. Основна фраза – перша фраза абзаца, що містить у собі одну з основних думок усього абзаца. Її можна назвати абзацною фразою. Коментуюча частина – це все, що йде після абзацної фрази.

І все-таки абзац, як вважає Л. М. Лосева [Лосева 1973], – смислова категорія, що не протиставляється складному синтаксичному цілому, а взаємодіє з ним. Не всі ССЦ починаються абзацами. Фрази, що містять у собі основну інформацію, важливу для смислової організації тексту, можуть бути і всередині, і наприкінці ССЦ, але в таких випадках вони теж виділяються в абзац. Отже, процес виділення абзаців здійснюється незалежно від структури ССЦ, хоча перші речення ССЦ переважно містять основні думки і тому, природно, виділяються в абзац. Своєрідність структури абзаца розглядається як компонент індивідуального стилю, письменника.

Оскільки абзац найчастіше починає ССЦ перше речення характеризується такими трьома ознаками: у смисловому відношенні воно завжди починає виклад нової мікротеми; у лексико-синтаксичному – всі його члени речення – повнозначні слова (немає, наприклад, займенників 3-ї особи); в синтаксичному плані ці речення завжди повні, у них нічого не треба відновлювати з попередніх речень тексту.

Дослідники підкреслюють особливу роль початкового речення, «зачину», визначаючи, наприклад, окремі сталі синтаксичні ознаки, які виділяють це речення з-поміж інших (інверсія, використання «починаючих сполучників, вставних слів та ін.). Зачин визначає структуру, рух думки всередині абзаца або складного синтаксичного цілого, а іноді й характер внутрішньої структури тексту [Соловьева 1976].

Абзац, таким чином, може вбирати в себе всі синтаксичні особливості стилю певного автора, визначається ними; тобто сам виступає «похідним» від них. При цьому особливо важливі початок і кінцівка абзаца; зв'язок між реченнями в абзаці; форма зв'язку між абзацами; внутрішня структура самостійних речень, що складають абзац. Таку структуру має переважна більшість абзаців у творах української художньої прози.

Компоненти абзаців – окремі речення – своєю структурою характеризують синтаксичну будову тексту і відображають загальні закономірності стилю письменника. Звичайно, у кожному тексті є численні перехресні засоби зв'язку, і два сусідні речення нерідко поєднані між собою не одним яким-небудь типом зв'язку, а двома чи кількома. Будь-які два сусідні речення можуть бути між собою пов'язані і спеціальними синтаксичними засобами, і можуть тільки приєднуватися, перебувати поруч, прилягати один до одного. Отже, два речення, входячи до контексту, здатні взяти участь у створенні єдиної розповіді.

Оскільки речення – вузловий пункт синтаксичної будови тексту, воно відображає загальні закономірності стилю. Письменник може оповідати, використовуючи причинові наслідкові зв'язки, що проявляється в перевазі строгих логічних співвідношень, які виразно виступають в розгорнутих синтагматичних структурах. Це помічається, наприклад, у романі О. Гончара «Твоя зоря»: «В Тернівщині нашої вулички глибокі, бо стільки ж по них покоління перейшло, ті, що до нас тут жили колись, до самої глини повибивали землю своєю ходьбою; наче ровом ідеш, і колоча дереза, в'ючись по горбах, нависає з обох боків над тобою. У вуличці повно пухкої пилюки, вона після ночі прохолодна, а вище, на толоці, там і спорищець тобі босі ноги рососою полоскоче – це остаточно розганяє твій сон»² (с. 51).

² Далі всі приклади подаються за джерелом: Гончар Олесь. Твоя зоря. – К., 1980. – Серія "Романи й повісті".

У О. Гончара окремі речення міцно впаяні в контекст переважно за допомогою сполучників, займенників, прийменниково-відмінкових частин тексту.

У романі «Твоя зоря» тісно пов'язані між собою не тільки окремі речення, а й самі абзаци, що, як правило, включені в текст за допомогою сполучників і часток, а також повнозначних частин мови – іменників, дієслів, займенників, прислівників.

Прозові стилі великою мірою визначаються тим, якими засобами і наскільки тісно скріплені в них елементи тексту. Саме за цією ознакою у плані міжфразних зв'язків перебуває питання про автосемантию і синсемантию [Сильман 1965; Арутюнова 1971: 23-24], тобто про більшу або меншу смислову самостійність окремого речення. Якщо в реченні зовсім немає міжфразних зв'язків, речення автосемантичне; якщо такі зв'язки є, речення синсемантичне, у смислового відношенні залежне від попереднього і наступного. При автосемантиї два речення в тексті пов'язані єдністю ситуації і звичайним приляганням (рос. «рядоположенностью»): «Живе на березі океану людина. Вдень і вночі ревуть над нею літаки – поруч аеродром. Рівно що дві хвилини з громовим гуркотом проносяться над самим дахом будиночка, то йдуть на посадку, то, навпаки, відірвавшись від злітної бетонної смуги, беруть курс на океан» (с. 295). Немало автосемантичних речень у романі «Твоя зоря» належить до складних, навіть ускладненої будови речень, наприклад:

«Їона переповнена мріями душа знаходила віраду і в тому елементарному світі, де найскладнішою машиною була прядка, де племінчик на гнотику був єдиним неоком ваших осінніх ночей, де взимку сміливий маляр – мороз малював по вікнах буйні свої вітражі – білі розмашисті папороті, лілеї, химерне квіття тропіків...» (с.50-51).

Автосемантичні речення легко ізолюються від контексту (саме такі речення вчитель і вибирає, коли відшукує приклади для ілюстрації якогось явища).

Автосемантичне речення внаслідок своєї більшої смислової самостійності не так тісно пов'язане з контекстом, більш ізольоване, автономне, і тому само по собі може становити абзац. Але в романі «Твоя зоря» не так легко знайти абзац – автосемантичне речення, оскільки всі абзаци становлять речення синсемантичні. Яскраво виражена синсемантия окремого речення є показником нерозривної єдності розповідної тканини в цілому. Більшість речень у складі абзаца – синсемантичні структури на зразок таких:

«А він пашів жаром ще дужче, і в безпам'ятстві чи й розпізнав її» (с. 149). Синсемантичність цього речення відчувається одразу, бо сполучник *а* на початку речення і два особові займенники в ньому показують, що воно досить міцно входить у якийсь ширший контекст і є проміжною ланкою всередині абзаца. Разом з тим це речення за своїм лексичним складом порівняно бліде, адже конкретні іменники – підмет і додаток – замінені займенниками.

Якщо зробити з цього речення самостійніше в смислового відношенні, менш синсемантичне, воно матиме такий вигляд: «А Микола Васильович пашів жаром ще дужче, і в безпам'ятстві вже чи й розпізнав Надьку». В той же час і останнє речення також виділиться з цього самого контексту, бо сполучник на початку речення і обставина способу дії, підсилена часткою *ще*, все одно підкреслять його смислову несамостійність. Синсемантия, яка зустрічається в діалогах, полягає не в заміні конкретної лексики, а в пропущенні співбесідником тих слів, що вже були вимовлені в попередній репліці, як, наприклад, тут:

«Соня глянула на нього запитливо.

– Діждетесь рангу, а потім?

– Потім ждатиму вищого.

– Ну, а далі?

– Далі, – ще вищого! Ще – ще – ще! – він аж очі приплющив, «зашторив їх», як це називала Тамара. –

Вгору і вгору!» (с. 290).

Хоча ця і попередня синсемантиї будуються за різними принципами, але кожна з них по-своєму сприяє спаяності тексту, його однозначній неповторності й цілеспрямованості. Чим міцніший і стисліший текст, взаємопереплетеність речень, тим відносніша й умовніша семантична самостійність кожного окремого речення.

Текст роману «Твоя зоря» – приклад саме такої тісної взаємозв'язаності. Саме за ознакою тісного скріплення елементів тексту може бути виділений з-поміж інших і тип, який Н. Д. Арутюнова [Арутюнова 1971: 23-24] умовно називає типом ієрархічної або синтагматичної прози. У цьому типі прози проявляється переважно синтагматичний аспект синтаксису, що є конструктивним фактором і підпорядковує собі інші сторони синтаксичної організації тексту, зокрема актуалізацію повідомлення, способи його співвіднесеності з дійсністю. В ієрархічній прозі створюється надзвичайно розгалужена і диференційована система синтагматичних способів зв'язку, серед яких спостерігаються такі засоби підпорядкування:

1. Прийменники і сполучники, які називають не явища і предмети дійсності, а відношення між ними. Сполучниковий зв'язок створює в структурі абзаца різні логічні відношення: протиставні, допустові, причинові, наслідкові. Цей зв'язок передає відношення між думками, тоді як прийменниковий зв'язок передає в основному лише конкретні відношення між предметами.

Другою властивістю сполучника, коли він вживається не всередині речення, а між реченнями чи між абзацами, є те, що «він сприяє певному відволіканню уваги від окремого речення, переносючи центр ваги висловлювання з окремих речень на суцільний рух думки, на логічні видозміни» [Сильман 1967].

2. Модальні слова, які виражають відношення висловлювання до дійсності й оцінку висловлення мовцем.
3. Перехідні дієслова й утворені від них іменники, які вимагають розкриття свого значення.
4. Слова вказівного характеру: займенники, займенникові прислівники, прислівники, які не називають явищ і предметів об'єктивної дійсності, а тільки вказують на них.
5. Зв'язочні дієслова.
6. Іменники узагальненої семантики типу «людина», «справа», «річ» (у певних умовах).

Оскільки ці засоби сприяють тісній взаємозв'язаності речень у тексті, їх можна вважати сигналами синсемантиї, бо всі вони – чи парами, чи поодинокі – в кожному окремому випадку визначають синсемантию того чи іншого речення.

Таких синсемантичних речень у романі «Твоя зоря» дуже багато, причому переважна більшість їх – складної будови. Простих поширених речень мало.

У межах абзаца всі речення перебувають у складній взаємодії засобів вираження змісту. До лексичних засобів належить повторення окремих слів (іменників, прикметників, дієслів, прислівників), заміна іменників синонімами чи антонімами, займенниками. Наприклад: «Розпитуємо Мину Омельковича *про сина Гришуню*, товариша наших дитячих літ. О, *син для Мيني* – то гордість найбільша, всепоглинаюча» (с. 229); «*Чергова* обвела всіх трьох вивчальним, наметикованим поглядом. *Вона* навіть не вважала за потрібне втаювати своє невисловлене, але тверде звинувачення їм» (с. 276); «*Машин* помітно поменшало (десь, певне, влаштовується на нічліг подорожній люд), дорога стала вільніша, *тож можна було наддати швидкості*. Заболотний *наддав*, ввімкнувши перед тим *фари*» (с. 264 – 265); «*Лейтенант*, привітавшись, по-службовому зірким поглядом окинув подорожніх. *Очі представника закону* затримались на мить на Тамарі...» (с. 278).

Лексична антонімічна заміна одного із важливих, за змістом слів може супроводжуватись і сполучниковим зв'язком: «Іноді ми женемося за примарним, *перебільшуєм неістотне*, без чого людина *може обійтись*... А натомість *полишаємо без уваги те*, чому, власне, *немає ціни*...» (с. 260); «Міг характерник *бурю та град* від ниви *відвести*, *хворобу* з людини *вигнати*. І коли *дерево не родить*, *поробити* так, *щоб воно вродило*...» (с. 65 – 66).

У романі зустрічається і суцільний лексичний зв'язок, коли якесь слово «проймає» кілька речень, абзаців і навіть сторінок. Ці, як правило, емоційно місткі слова підпорядковані певному художньому завданню – наприклад, показати читачам ті незабутні роки, що лишилися в пам'яті героїв з часів їх «дитячого палеоліту» в «солов'їній республіці». Звичайно ж, хвилювало «пасльонових дітей» багато що з минулого. Це і «споришець-кучерявчик», зустрінутий героями на «крайсвітньому моріжку» уже пізніше; це і незабутні трепетні спогади про Романа, Романов яблука, Романових бджіл, Романів садок; про «росою та зорею вміту» Романову Надьку, про Надьчині рушники та ін. Отже, «Твоя зоря» – це приклад твору надзвичайно поетичного, філософськи заглибленого. Синтаксис його відзначається смисловою компактністю всього тексту, який за допомогою абзаців розчленовується на самостійні за змістом частини. Хоча кожний абзац має свою мікротему, зв'язок між ними не переривається, оскільки міжабзацний зв'язок в основному такий же, як і між реченнями всередині абзаца. Мікротема переважної більшості абзаців – розповіді про різні події окремих дійових осіб, їхні вчинки. Тому дуже багато абзаців, якщо це не діалог, починаються або іменниками (зокрема, власними назвами), займенниками або дієсловами. Великі абзаци на півсторінки – сторінку починаються звичайно з іменника чи дієслова. Саме такий початок і сприяє максимальній організації речень і абзаців у тексті, а також зв'язку між абзацами. Структура абзаца у художній прозі, досить неоднорідна, безпосередньо залежна від творчої манери, естетичних уподобань письменника. Абзац же у різних жанрах нехудожньої прози будується переважно з дидактичною метою, оскільки автори підходять до свого тексту як до предмета пізнавальної діяльності людей, об'єкта розуміння.

Література

- Арутюнова 1971: Арутюнова Н.Д. К проблеме связанности прозаического текста // Памяти академика В.В.Виноградова. – М., 1971.
- Гальперин 1974: Гальперин И.Р. О понятии "текст" // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6.
- Горяний 1971: Горяний В.Д. Стилистична роль абзаца // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 10.
- Лосева 1973: Лосева Л.М. Структурно-семантическая организация целых текстов. – Одесса, 1973.
- Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.
- Поспелов 1948: Поспелов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // Доклады и сообщения Института русского языка. – М.-Л., 1948. – Вып. 2.
- Русанівський, Пилинський, Єрмоленко 1978: Русанівський В.М., Пилинський М.М., Єрмоленко С.Я. Українська мова. – К., 1978.
- Сильман 1965: Сильман Т.И. Синтаксические связи между предложениями и их значение для структуры отдельного предложения и структуры абзаца (на материале современного немецкого языка) // Филологические науки. – 1965. – № 2.
- Сильман 1967: Сильман Т.И. Проблемы синтаксической стилистики. – Л., 1967.

Солганик 1973: Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – М., 1973.

Соловьева 1976: Соловьева А.К. Заметки о типологии начальных строк художественных прозаических произведений // Филологические науки. – 1976. – № 3.

СУМ 1970: Словник української мови. В 11-ти т. – К., 1970. – Т. 1.

Фигуровский 1961: Фигуровский И.А. Синтаксис целого текста и ученические письменные работы. – М., 1961.

In the article the looks of linguists on paragraph are examined, its basic signs and structure turn out in correlation with superphrase unity and difficult syntactic whole. The syntagmatic methods of communication on an example to the novel "Your sunset" by Oles Gonchar are set.

Keywords: indention, sentence, difficult syntactic whole, superphrase unity.

РОЗДІЛ X. Рецензії та анотації

Аспекти аналізу синтаксичних категорій

Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Вид. 2-ге, перероб. – Луцьк: РВВ „Вежа,” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

Рецензована монографія “Структура синтаксичних категорій” присвячена актуальній проблемі сучасної лінгвістики – з’ясуванню формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних і комунікативних категорій речення, окресленню їх ієрархії та з’ясуванню їх грамемної структури і постає першою подібного плану роботою у вітчизняному мовознавстві, оскільки до цих пір уся система синтаксичних категорій з аналізом їхньої структурованості, взаємодії, взаємозв’язку, взаємовпливу ще не була предметом особливої уваги. Актуальність дослідження мотивована відсутністю в українській лінгвістиці монографічних праць, присвячених одному з найцікавіших і найбільш своєрідних корпусів граматичних категорій української мови – синтаксичних та теоретичному обґрунтуванню складу синтаксичних категорій речення, їхнього статусу і функцій на тлі синтаксичної системи сучасної української мови, з’ясуванню категорійної структури речення.

Цілком мотивованою постає структура монографії, що зумовлена розглядом речення у формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному і комунікативному вимірі (перший розділ „Речення як багатоаспектна синтаксична одиниця” (с. 9-83)). Загалом рецензована праця охоплює п’ять розділів. Перший розділ зосереджує увагу на розгляді речення як багатоаспектної одиниці, при цьому з’ясовуються основні поняття парадигми речення з диференціацією гіперпарадигми, під парадигми та ін., розкривається специфіка вияву субстанційної і предикатної парадигм. У другому розділі „Категорійна структура речення” (с. 84-89) встановлюються система і структура синтаксичних категорій, визначається грамемна структура синтаксичних категорій та окреслюються закономірності взаємодії синтаксичних, морфологічних та словотвірних категорій у структурі речення. Автор диференціює два категорійних рівні речення, при цьому „Перший категорійний рівень утворює базово-комунікативну структуру речення, куди входять формально-граматичні (категорії головних і другорядних членів), семантико-синтаксичні (субстанціональності і предикатності) і комунікативно орієнтовані (теми і реми) категорії” (с. 72), а „Другий категорійний рівень моделюють модифікаційно-супровідні значення – суб’єктивно-модальні та інформативно-природжені. Вони характеризуються лише на тлі базово-комунікативних категорій..., модифікуючи, актуалізуючи, орієнтуючи речення щодо комунікативного контексту, адресата (звертання, слова автора, вставні та вставлені слова, парцеляція, відокремлення тощо)” (с. 72). У цьому розділі тежто зависла думка про те, що „таблиця кореференції окреслює, які іменні складники речення кореферентні (тобто співвідносяться з ідентичними об’єктами дійсності” (с. 78), тому що невідомо, яку „таблицю кореференції” має автор на прикметі і наскільки мотивованим постає використання терміна *кореферентність* у такому значенні. Та й варто було згадати в цьому розрізі ширший аспект модальності з наголосом на сучасному розмежуванні деонтичної, епістемічної та інших різновидів.

У третьому розділі „Семантико-синтаксичні категорії речення” (с. 90-191) з’ясовується специфіка семантико-синтаксичних категорій речення, при цьому поглиблено аналізуються категорійні парадигми предикатності (с. 109-152) і субстанційності (с.152-192) в межах простого семантичного елементарного і семантично неелементарного речення. Не заперечуючи загального характеру розгляду цього аспекту категорій, хотілося б зауважити, що окремі з аналізованих категорій вимагають поглибленого аналізу. Цілком логічним виступає розмежування в межах семантико-синтаксичної надкатегорії предикатності на рівні семантично елементарного речення підкатегорій предиката дії, стану, процесу, якості, кількості, вокативного предиката (пор. подібні міркування І.Р.Вихованця (Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992; Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993 та ін.), а в структурі семантико-синтаксичної надкатегорії предикатності на рівні складного і неелементарного простого речення підкатегорій темпоральності, зумовленості (причини, мети, допустовості, відповідності / невідповідності), порівняння, атрибутивності, зіставності / протиставності, розділовості. Також умотивованим є вирізнення в структурі субстанційності як семантико-синтаксичної надкатегорії елементарного простого речення підкатегорій суб’єктності, об’єктності, адресатності, інструментальності, локативності. Щодо розмежування у структурі субстанційності як ускладненої семантико-синтаксичної надкатегорії неелементарного простого речення підкатегорій звертання, дуплексива, інструментального суб’єкта, предикатної субстанційності, то їхня дефініція вимагає певної корекції, оскільки немає достатніх підстав для кваліфікації, наприклад, дуплексива як субстанційної підкатегорії (навіть синкретичного вияву). Тому диференціація грамеми суб’єкта дії – суб’єкта стану (*Батько розповідав схвильований...*); грамеми об’єкта дії (процесу) – суб’єкта стану (*Він уявляв батька саме таким (А.Головко)*) і грамеми адресата дії – і потенційного суб’єкта дії (*Батько прохав сина прочитати листа*) як різновидів підкатегорії дуплексива (с. 184) не можна кваліфікувати як остаточне, тому що в цьому разі наявна згорнута імпліцитна предикативність, експлікована відповідним предикатним знаком.

У четвертому розділі “Формально-синтаксичні категорії речення” (с. 192-289) мова йде диференційні ознаки і кваліфікаційні характеристики категорій формально-синтаксичної предикативності (с. 193-198), підрядності (с. 198-215), сурядності (с. 215-228), недиференційованого синтаксичного зв'язку (с. 228-230), присудка (с. 232-239), підмета (с. 239-248), головного члена односкладного простого речення (с. 248-262), другорядного члена елементарного простого речення (с. 262-270), другорядного члена неелементарного простого речення (с. 270-287), формально-синтаксичного дуплексива (с. 287-289). Тлумачення категорії формально-синтаксичної предикативності (на відміну від предикативності як комплексної категорії, надкатегорії, що виражає відношення повідомлюваного в реченні до дійсності, формує речення як комунікативну синтаксичну одиницю і складається з трьох підкатегорій (синтаксичного часу, модальності й персональності) (с. 193)) ґрунтується на її ототожненні з предикативним зв'язком (“категорія формально-синтаксичної предикативності, або предикативний зв'язок, формує структурну основу двоскладного простого речення” (с. 194)), що вимагає корегування, оскільки категорія формально-синтаксичної предикативності виступає ємнішим поняттям і тільки одна з її диференційних ознак ґрунтується на цьому зв'язку. Водночас власне-синтаксична предикативність охоплює і кореляцію позицій підмета і присудка (пор. заповнення синтаксичної позиції присудка формами типу *замолоду, напозотові, трісь, бух, в огнях, в санітарях*), взаємодію морфологічних категорій іменника і відмінюваної форми дієслова як типових репрезентантів відповідно підмета і присудка. Викликає певні застереження і міркування про те, що “Периферійність грамеми опосередкованої підрядності виявляється в тому, що вона прилягає до категорії подвійного синтаксичного зв'язку, тобто якоюсь мірою поєднує характеристики підрядності і подвійного синтаксичного зв'язку” (с. 214-215), оскільки в цьому разі варто говорити про послаблення підрядного синтаксичного зв'язку і ступеневу залежність того чи іншого компонента реченнєвої структури від валентнозумовлених.

При розгляді категорії сурядності можна було також охопити специфіку співвідношення / неспіввідношення зіставності / протиставності, автор чомусь розглядає як зіставно-протиставну і зумовлювану зіставно-протиставну (може, краще *зумовлену* (с. 217)) слід було окреслити її варіативні вияви, зокрема лімітативно-протиставний спектр, оскільки в цьому разі простежується своєрідне уточнення загальної картини, нейтралізація в ній певної несуттєвої інформаційної деталі, пор. нім. *Du kannst in Italien fast gegen alles ankämpfen, allerdings nur nicht gegen die Leute, die sich korrumpieren lassen* (W.Heinrich). Протиставність часто є по суті псевдокаузальним біномом, що описує факт перерваного причиново-наслідкового ланцюга у вигляді протиріччя між антецедентом та консеквентом, пор.: *Доцить часто, але відпустка проходить чудово* (Українське слово.- 2001.- 12 січня). Подібне стосується категорії відповідності / невідповідності, у структурі якої максимально виявляється зумовлена і/або незумовлена невідповідність, що окреслює власне-протиставні, компенсаційно-протиставні й опозитивно-розділові типи. Тому було б цілком мотивованим твердження типу – каузальне речення ґрунтується на двох, а протиставне на чотирьох денотативних ситуаціях, дві з яких вербалізуються, а дві залишаються поза межами висловлення, пор. попереднє речення * *Доцить часто* {що мусило б зробити відпустку поганою}, *але відпустка проходить чудово* {що надзвичайно радує мене}.

Комунікативна структура речення з його синтаксичними категоріями перебуває в центрі уваги п'ятого розділу “Комунікативно орієнтовані категорії речення” (с. 290-348), в якому розглядаються особливості предикативності як комунікативної надкатегорії з простеженням специфіки підкатегорій часу (с. 293-302), модальності (с. 302-312), особи (с. 312-320), надкатегорії настанови, що охоплює підкатегорії розповідності (с. 323-326), питальності (с. 326-329), спонукальності (с. 329-331), бажальності (с. 331-332), ірреальної умови (с. 332-334), і бінарної категорії актуального членування. Остання містить у своїй структурі граему теми (с. 339-343) і граему реми (с. 343-347). Аналіз виконано ґрунтовно, хоча окремі формулювання залишилися не цілком зрозумілими, пор.: “Модальність – підкатегорія комунікативно-синтаксична і не виявляється поза реченням лише в морфологічних категоріях способу чи часу” (с. 310), але саме в них вона простежується. Розмежування в надкатегорії настанови базово-комунікативного (підкатегорії розповідності, питальності, спонукальності, бажальності, ірреальної умови) і модифікаційного (суб'єктивно-супровідного: варіанти переповідності, питально-розділово-заперечності, риторично-питальності, спонукально-питальності, бажально-спонукальності) рівнів є мотивованим, хоча в окремих випадках вимагає свого поглиблення, пор. вирізнення варіантів питально-розділово-заперечності, риторично-питальності тощо.

Загалом висловлені міркування належать до дискусійних і не впливають на загальну оцінку роботи, що виконана кваліфіковано з належними теоретико-концептуальними узагальненнями і висновками. Достовірність та переконливість запропонованих висновків та узагальнень, мотивованість виконаного розгляду синтаксичних категорій речення, послідовний розгляд формально-граматичного, семантико-синтаксичного і комунікативного типу категорій свідчать про сумлінність дослідника, його уміння оперувати заявленими методиками. Рецензована монографія належить до актуальних і вкрай необхідних для розв'язанні цілого ряду питань сучасної теоретичної лінгвістики.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 3 березня 2005 року.

Новий погляд на морфологічний синтетизм й аналітизм у контрастивному аспекті

Дубова О.А. Типологічна еволюція морфологічних систем української та російської мов. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 302 с.

У сучасній україністиці і русистиці для розв'язання як теоретичних, так і суто практичних завдань вкрай необхідні комплексні описи системи української та російської літературних мов: її окремих рівнів, підсистем, типів одиниць з тими чи іншими властивостями. Передусім такі дослідження потрібні для створення різнотипних граматик, а також для виявлення тенденцій розвитку сучасної української та російської літературних мов. Комплексні описи покликані поєднувати аналіз внутрішньої будови досліджуваних об'єктів з формулюванням правил їхнього функціонування в процесах номінації та комунікації. Саме до праць такого комплексного, синтетичного спрямування належить рецензована монографія О.А.Дубової "Типологічна еволюція морфологічних систем української та російської мов".

Поставити таке сміливе, широкомасштабне завдання авторці дозволив той досвід вивчення морфологічних, ширше – граматичних підсистем мов, який накопичено в україністиці та русистиці, ширше, славістиці, а також власні дослідження морфологічної (почасти синтаксичної) підсистеми сучасної української та російської літературних мов. У вступі і відповідних п'ятьох розділах своєї праці О.А.Дубова ретельно й вдумливо аналізує здобутки своїх попередників і сучасників, відбираючи з їхнього поняттєвого й процедурного апарату, їхніх теоретичних висновків для свого дослідження те, що сприяє досягненню поставленої мети. Авторка стверджує, що „У сучасній лінгвістиці кожний з ключових термінів – *синтетизм*, *аналітизм* – може функціонувати як позначення понять, різних не тільки за обсягом (складом об'єктів – денотацією), а й за змістом (складом поняттєутворювальних ознак – сигніфікацією)” (с. 9).

Загалом метою аналізу є відтворення загальної картини еволюційно-типологічних змін у морфологічних системах української та російської мов, простеження тенденцій, що визначають ці зміни, і чинників, які впливають на реалізацію кожної з тенденцій. Новизна поставленої мети полягає саме в комплексному аналізі обраного мовного об'єкта, у вивченні синтетизму й аналітизму у морфологічних системах української та російської мов та окресленні еволюційно-типологічних виявів аналітичних і синтетичних явищ.

У першому розділі („Теоретичні засади дослідження морфологічного синтетизму та аналітизму” (с. 9-66) послідовно розглянуто питання створення методологічних засад аналізу морфологічного аналітизму і синтетизму, простежено аспекти дослідження морфологічного синтетизму та аналітизму, виявлено специфіку статусу аглютинативності щодо визначень синтетизму й аналітизму (с. 19-23). Авторка свідомо того, що „Терміни *мінімальна синтаксична одиниця* та *компонент-синтаксема* більш придатні для позначення одиниць-маніфестантів синтетизму та аналітизму, тому що можуть бути власне синтаксичними номінативними одиницями...” (с. 33), а в наступних чотирьох розділах монографії простежено основні / неосновні вияви синтетизму й аналітизму в морфологічних системах української та російської мов. Заакцентовано також опрацювання поняттєво-термінологічного підґрунтя для вивчення мовного синтетизму й аналітизму в українській то російській мовах (*щоправда, чомусь ніде не наголошено на специфіці розгляду аналітизму у цих двох досліджуваних мовах, оскільки контрактивний аспект у цьому разі є досить суттєвим*). Авторка цілком логічно підкреслює, що застосування уніфікованого поняттєво-термінологічного апарату є обов'язковою вимогою, дотримання якої усуває суперечності при ідентифікації мовного матеріалу та уможливорює здійснення певних теоретичних узагальнень. Критична оцінка наявних визначень для ключових термінів *синтетизм* й *аналітизм* ґрунтується на загальнотеоретичних принципах і коригується спостереженнями за мовним матеріалом. Завдяки цьому набувають переконливості інноваційні пропозиції О.А.Дубової щодо унормування та кодифікації змісту ключових понять. Запропоновані авторкою визначення цих понять сприяють загальній упорядкованості досліджень синтетизму й аналітизму, оскільки в них урахована послідовна диференціація абсолютних ознак цих двох протиставлених типологічних властивостей та їхніх рефлексів, що мають статистичний, факультативний характер. Водночас з конкретизацією ключових для дослідження понять авторці вдалося запропонувати універсальні визначення, за якими виявляється загальносистемний характер синтетизму й аналітизму, а також уможливорюється завжди однозначна ідентифікація мовного матеріалу незалежно від його ярусної локалізації.

Наведені теоретичні міркування в першому розділі знайшли практичне використання у наступних чотирьох монографічного дослідження. У другому розділі „Морфологічний синтетизм та аналітизм у парадигматиці субстантивних категорій” (с. 67-150) простежується співвідношення синтетизму й аналітизму у відмінково-числових парадигмах, розкриваються особливості вияву синтетизму й аналітизму при вираженні категорії роду (с. 138-144) і встановлюється типологічна характеристика субстантивного формотворення. Щоправда, авторка залишила осторонь проблему функціонально-семантичної парадигми форм чоловічого роду іменників – назв осіб, з-поміж яких найбільш яскраво простежується корелятивність / не корелятивність їхніх функцій в українській та російській мовах. Особливо це стосується лексем на позначення фаху, звання, соціального статусу. Більше того, саме з-поміж іменників яскраво простежується домінування денотативного або сигніфікативного компонента, що знаходить свій вияв в розширенні або звуженні аналітичних тенденцій,

пор.: *відомий науковець і відома науковець / великий ледащо / велика ледащо / велике ледащо* та ін. Третій розділ „Морфологічний синтетизм та аналітизм у сфері ад’єктивної категорії ступенів порівняння” (с. 151-162) повністю присвячений розгляду особливостей творення форм вищого і найвищого ступенів порівняння з акцентуацією уваги на співвідношенні / не співвідношенні аналітичних і синтетичних їхніх виявів. Для авторки так і залишилося поза увагою питання „псевдодинаміки” аналітичних форм компаративна і суперлатива в українській мові, хоча тут можна було повністю окреслити напрями „силового” впливу на внутрішню систему мови, окресливши тенденції системного, узусного і мовленнєвого характеру.

У четвертому розділі „Еволюція числівникової словозміни в типологічному аспекті” (с. 163-175) цілком правомірно авторка наголошує на особливостях вияву аналітизму і синтетизму в українській і російській мові в числівникової системі. Переконливим постає твердження про те, що „Іншим способом стандартизації синтетичної словозміни складних числівників могла бути втрата навіть залишкових ознак флексії при першому кореневому компоненті. Саме цей спосіб був реалізований українською літературною мовою стосовно назв десятків від п’ятого до восьмого і використовується в російському розмовному мовленні і просторіччі для аналогічних назв. Пор.: *шістдесят, шістдесятьма* та рос. *шестьдесяти, шестьдесятью* тощо” (с. 165). П’ятий розділ “Морфологічний синтетизм та аналітизм у сфері дієслівних категорій” (с. 176-256) повністю охоплює розгляд синтетичних й аналітичних засобів диференціації синкретичної видової семантики, простеження формування складу синтетичних засобів формотворення як відображення семантичної еволюції категорії стану, встановлення типових ознак синтетичних й аналітичних формоделей категорійних парадигм часу, виявлення співвідношення синтетичного й аналітичного особового формотворення в парадигмах дійсного і наказового способів. Насамкінець окреслена функціональна диференціація синтетичних й аналітичних одиниць дієслівного формотворення. Простежуючи специфіку реалізації активного / пасивного стану в українській мові, цілком логічно стверджується, що “Для вираження атрибутивних семантико-синтаксичних відношень у поліпредикативних конструкціях вживаються переважно підрядні речення, а не звороти з активними дієприкметниками на –уч-/а-ч-. Такі функціональні обмеження, що їх накладає система мови на ці дієприкметники, свідчить про те, що в системі української мови не існує потреби, а відтак і не виникає сприятливих умов для усталення регулярного утворення активних дієприкметників –уч-/а-ч-...” (с. 194). Очевидно, розгляд стану в такому широкому вимірі може бути виправданим у функціональному вимірі, але щодо кваліфікативних ознак такої морфологічної категорії треба було заявити ґрунтовніше.

Розвинувши ідею різноярусної репрезентації мовного синтетизму й аналітизму, авторка визначила загальну модель типологічного дослідження мови як системи. Це дозволяє говорити про те, що теоретичні пропозиції дослідниці розкривають перспективи для подальшої розбудови лінгвістичної типології. Водночас О.А.Дубова конкретизувала теоретичний потенціал досліджень морфологічного синтетизму й аналітизму, запропонувала обґрунтування кваліфікації формоделей як основної одиниці морфологічного рівня та розгляду аналітичної форми у світлі концепції формоделей. Саме у цьому можна вбачати уміння авторки розглянути заявлену проблему в загальному контексті лінгвістичної проблематики. Щоправда, не видається переконливою теза про формоделей як основну одиницю морфологічного синтетизму й аналітизму (пор. працю [Яцкевич Л.Г. Вопросы русского формообразования: функционально-типологический поход в морфологии (на примере имен существительных). – Мн.: Университетское издательство, 1987. – 128 с.], яка безпосередньо пов’язана з аналізованою проблемою, але покликання на неї та й саме знайомство з нею відсутнє у списку використаної літератури (с. 269-298). Можна погодитися з твердженням О.А.Дубової про те, що онтологічної достовірності формоделей як мовної одиниці надає мовний експеримент, але сам рівень його проведення ще не дозволяє про методологічну викінченість висновків. У прогностичному аспекті можна передбачити, що упровадження формоделей в практику лінгвістичних досліджень може стати одним із шляхів розв’язання багатьох питань, зокрема, питань диференціації наявності мовної одиниці та її продуктивності, розмежування одиничних виявів і системних характеристик мови, визначення тих чи інших кількісних показників та ін.

Аналізуючи систему субстантивного формотворення у другому розділі, О.А.Дубова дійшла висновків, що на традиційну еволюційно-типологічну оцінку відмінкової словозміни української і російської мов здійснює вплив аналітизаційна тенденція. Ґрунтуючись на послідовному розмежуванні різнорівневих виявів синтетизму й аналітизму і розглянувши складну картину кількісних змін у відмінково-числовому формотворенні, дослідниця запропонувала оригінальну типологічну інтерпретацію еволюційних перетворень, що відбуваються в цій ланці морфологічної системи. Авторка доводить, що аналітизаційні зміни наявні на синтаксичному рівні при вираженні певних синтаксем за допомогою субстантивів. На морфологічному рівні зберігається вплив синтетизаційної тенденції. Переконливість такої інтерпретації виявляється, на погляд авторки, в тому частининомовному вимірі, який на сьогодні є домінуючим. Водночас О.А.Дубова розглядає всі проблемні питання, виявлені при типологічному дослідженні субстантивної словозміни. Дослідниця запропонувала більш послідовний, ніж традиційний, коментар до спричинення кількісних змін у системі відмін, визначила причини стійкості шестиграфемної ядерної будови категорії відмінка, репрезентованої засобами синтетичного формотворення. У цьому плані постає питання щодо кваліфікації О.А.Дубовою українського вокатива та російського „звательного” у морфологічному просторі кожної з мов – це рівно типологічні чи різно типологічні явища і чи можна кваліфікувати моделі типу „*рідна Державо*”, „*дорогий учителю*”, „*вельмишановний директоре*” як особливі випадки аналітизму? До цього ж прилягає проблема тлумачення словосполучень типу

„маленька ебосі”, „запальний шумі” як форми асоціативного узгодження з імпліцитним виявом узгодження, з-поміж яких особливої ваги набуває реалізація відповідного граматичного значення поза межами того чи іншого слова.

Свідченням того, що монографія О.А.Дубової являє собою цілісне дослідження, є логічна кореляція усіх розділів та загальних висновків. Зокрема, аргументуючи стійкість субстантивної синтетичної словозміни її функціональним призначенням, авторка з'ясовує в четвертому розділі, присвяченому аналізу числівників, що лише дефункціоналізація відмінкової словозміни може спричинити якісні типологічні зрушення. При цьому О.А.Дубова уникає того поширеного недоліку досліджень синтетизму й аналітизму, що виявляється в обмеженні всіх змін альтернативним коментарем.

Якщо другий і четвертий розділи присвячені аналізу причин стійкості або втрати синтетичного відмінкового формотворення, його взаємодії з синтаксичним аналітизмом або з виявами аморфізаційної тенденції, то в третьому розділі розглядаються парадигми категорії ступенів порівняння, де спостерігаються власне взаємодія синтетичних та аналітичних морфологічних одиниць. Авторці вдалося відтворити цю взаємодію в усій її складності, з'ясувати неоднорідність чинників, що вплинули на неї і визначили дію різних, еволюційних тенденцій: синтетизаційної – в українській мові, аналітизаційної – в російській.

Наукове значення останнього, п'ятого розділу монографії, полягає передусім у тому, що тут подано аналіз матеріалу, який фактично не був раніше об'єктом еволюційно-типологічного аналізу – дієслівного формотворення в синтетико-аналітичному аспекті. Саме тому при дослідженні цього матеріалу постають завдання щодо походження, причин утворення і втрати синтетичних та аналітичних одиниць дієслівного формотворення. Авторка успішно виконала всі ці завдання, здійснивши низку оригінальних розвідок, що не тільки сприяють плідному дослідженню проблеми синтетизму й аналітизму, а й допомагають уточнити, доповнити певні фрагменти історичної граматики як української, так і російської мов. Однак головне теоретичне значення останнього розділу полягає в тому, що дослідниця з'ясувала закономірний характер еволюційно-технологічних змін у дієслівному формотворенні, визначила, що ці зміни відбуваються під впливом як синтетизаційної, так і аналітизаційної тенденцій, активізація яких залежить від функціонально-систематичних характеристик окремих дієслівних категорій.

Дослідження, в якому автор вирішує цілу низку гостродискусійних, а то й не розв'язаних або нових проблем сучасної морфології, пропонує своє бачення аналізованих фактів, ілюстративного матеріалу, переважна більшість якого чи не вперше стає об'єктом такого комплексного вивчення, йде в багатьох випадках своїм власним шляхом, відмінним від торованого й загальновизнаного, неминуче викликає в рецензентів зауваження, міркування, пропозиції. Нижче зупинимося докладніше на деяких з них.

Наші зауваження передусім стосуються:

1) відсутності контрастивно-типологічних висновків щодо ступеня поширення відповідних аналітичних / синтетичних ад'єктивних, субстантивних, дієслівних форм в українській і російській літературних мовах, адже твердження про те, що „Еволюційні зміни у складі синтетичних формоделей відмінкових парадигм виявилися в скороченні кількості відмін (варіантів універсальної відмінкової парадигми) і були спрямовані на відновлення на відновлення тих мотиваційних взаємозв'язків основного компонента і флексії, що забезпечували цілісність кожної відмінкової формоделі” (с. 99), оскільки у відмінковій системі послідовно виявилися конвергентно-дивергентні тенденції, з-поміж яких саме останні посилюють аналітичні тенденції. При цьому слід звернути увагу на те, що іменниково-відмінковий аналітизм взаємодіє з дієслівною лінійністю (*підійти до, відійти від, простежити за / до*) та реченнєвою лінійністю, зумовлюваною закономірностями реалізації об'єктивного смислу (пор. статус вільних синтаксем);

2) необхідності детальнішого коментування походження аналітичної форм українського майбутнього недоконаного та й умовного способу, оскільки в граматичній науці відоме тлумачення останньої форми як такої, формант якої *би (б)* стосується усього речення загалом, а не дієслівної зокрема (пор. погляди В.М.Мігіріна). При цьому обійдено увагою і вияви спонукального, бажального способів дієслова;

3) наявності окремих стилістичних і технічних недоглядів: „референтні відношення із певною особою” (с. 143), а треба *особою*; “виникнення дієприкметникових форм згідно з хронологічною послідовністю передувало дієслівним” (с. 200), слід *за хронологічною послідовністю*;

4) непослідовності викладу статистичних характеристик використання синтетичних та аналітичних одиниць в українській і російській літературних мовах.

Висловлені зауваження, міркування та пропозиції мають дискусійний характер і стосуються тих проблем, які в дослідженнях з української та російської морфології можна назвати вічними. Вони аж ніяк не знижують загальної оцінки монографії О.А.Дубової. Авторка рецензованої праці продемонструвала глибоке й всебічне знання проблематики предмета її аналізу, історії його вивчення, досконале володіння різноманітними й найсучаснішими процедурами дослідження мовного матеріалу, а також поняттєвим, термінологічним апаратом для його теоретичного осмислення. Це дало змогу О.А.Дубовій одержати внаслідок виконаного дослідження важливі й переконливі теоретичні й практичні результати. Монографія є вагомим внеском у створення не лише категорійно-описової, а й функціональної, функціонально-контрастивної, типологічно-контрастивної граматики сучасної української та сучасної російської літературних мов, гостру потребу в яких так відчувають сьогодні як фахівці-науковці, так і викладачі вищих навчальних закладів, учителі шкіл. З цього

погляду цінними є не тільки теоретичні здобутки роботи О.А.Дубової, а й досліджений фактичний матеріал, який вона аналізує під новим кутом зору.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 5 лютого 2005 року.

Поетична енергетика і синергетика

Семенець О.О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.

Галузь досліджень, суміжна між лінгвістикою тексту і лінгвостилістикою, репрезентована в сучасному українському мовознавстві цілим рядом праць, які засвідчують вагомі творчі здобутки їхніх авторів – С.Я. Єрмоленко, Т.В. Радзівєвської, О.П. Воробійової, А.К. Мойсієнка, Ю.С. Лазебника та багатьох інших. Автор рецензованої монографії О.О. Семенець, спираючись на теоретико-методологічний фундамент досягнень українського лінгвостилістичного аналізу тексту, прагне описати ще не досліджені аспекти мови художнього твору, пропонує нову, лінгвосинергетичну модель бачення поетичного тексту як динамічної, рухливої, змінної системи, що має специфічні закони самоорганізації й розвитку.

У такому контексті звернення автора монографії до теоретичної бази нової науково-дослідної парадигми – синергетики – видається вмотивованим і доцільним. Синергетика, дійсно, пропонує новий погляд на традиційний об'єкт вивчення лінгвостилістики – поетичний текст, дозволяє виявити динамічний, еволюційний характер системи поетичного дискурсу, встановити зовнішні та внутрішні чинники розвитку цієї системи, фактори, які керують процесами її становлення, самоорганізації, функціонування.

Євген Маланюк, ідіолект якого взято за об'єкт дослідження, – це, безперечно, знакова постать в історії української літератури. Ідейний і креативний лідер Празької поетичної школи, він має свій неповторний творчий почерк, його поезія відзначається яскравою ідіостильовою специфікою. Творчість Євгена Маланюка справляла вплив на українських письменників його покоління, відчутний цей вплив і у творчому доробку наших сучасників (що переконливо ілюструють, наприклад, поезії Павла Вольвача та ін.). Тому системне вивчення ідіостильової специфіки літературної творчості Є. Маланюка – завдання, без сумніву, актуальне на сучасному етапі розвитку української лінгвопоетики.

Репрезентуючись й актуалізуючись у межах текстового простору, мовна особистість непрямо проектує мовну свідомість шляхом особливого коду. Текст сприймається як феноменологічно запрограмований первинний спосіб існування мови. Текст можна інтерпретувати як простір, де відбувається процес утворення семантичного каркасу. „Текст належить спостереженню не як завершений, замкнутий продукт, а як виробництво, що відбувається на наших очах, „підключене” до інших текстів, інших кодів (сфера інтертекстуальності), пов'язане тим самим із суспільством, з історією, але пов'язане не відношеннями детермінації, а відношеннями цитації” [Барт 1994, с. 424]. Процес формування значень і смислів репрезентується як зумовлений мовленнєвим наміром прогресивний відбір функціональних і дійових потенцій вихідних елементів, їхня значущість універсальна. Його можна інтерпретувати і як процес індивідуалізації функцій, що визначені в системі мови, встановлені загалом або в належності до класу і позначені формально. Смісловий каркас тексту не залишається в ньому автономним: він піддається мутації, „розчиняється” у множинності інших одиниць. Сміслова індукція тексту розвивається нелінійно, асоціюючись з рухом. „Відкриті смислові поля, що вливаються в повідомлення, не розривають його ізсередини і не розвивають його текстуальну оформленість. Більше того, принцип текстуальної оформленості і цілісності тільки підтримує і посилюється в міру відцентрового розростання матеріалу, з якого виростає його смисл” [Гаспаров 1996, с. 344]. Текст як духовний конструкт може інтерпретуватися через поняття моделі побудови, буття, функціонування й еволюції мовної картини світу, що відображає мовну свідомість усіх суб'єктів певної єдності.

Н.Л.Мишкіна [Мишкіна 1998; 1999] наголошує на ідеї існування тексту як самодостатньої сутності, якій властива синергетика текстових одиниць у текстовому просторі. Автор трактує як текст будь-яке двобічне мовне утворення (від однієї графеми або одного слова до цілісної множинності речень-висловлень), яким притаманний смисл і які характеризуються властивістю спонтанності, системності і синергії, що функціонують як саморозвивальна і самоорганізувальна система. Н.Л.Мишкіна вважає, що саморух тексту як енергетичного буття – його внутрішнє життя – веде через миготливу гру смислів до точечної енергопульсації його сутності, що в сукупності усвідомлюється як смисл тексту. В цій концепції текст постає як спонтанний саморух енергії, що функціонує за власними специфічними законами і відповідно до своїх цілей.

Аналізуючи погляди Г.Г.Москальчук і Н.Л.Мишкіної, А.А.Залевська констатує, що в їхніх дослідженнях фігурує поняття синергетичної системи, структурної самоорганізації тексту, динамічної системи, інтегративних процесів та ін [Залевская 2001, с. 36-46]. Але при тому, що останніми роками термін „синергетика” стає все популярнішим у гуманітарних науках, у нього може вкладатися різний зміст. Поряд з використанням його в значенні „злиття енергій” [Мишкіна 1998; 1999] про синергетику говорять і як про теорію самоорганізації

[Баранов 1993, с.11; Богин 1993], що не повністю узгоджується з етимологією самого слова (від грецьк. *συνεργεία* 'спільна дія' [Красных 2001, с. 156]); часто в тій самій праці недиференційовано фігурують обидва значення. Очевидно, мотивованішим є використання терміна „синергетика” в тому значенні, що корелює з його внутрішньою формою, тобто в значенні 'злиття енергій' (це не виключає поєднання такого процесу з процесом самоорганізації системи). Важливим є чіткіше визначення джерел енергопотоків. Саме тому таким важливим постає розгляд особливостей акцентування локусів і дисипації в системі, з'ясування нерівноважності як внутрішнього джерела розвитку системи в першому розділі „Лінгвістична синергетика поетичного ідіолекту” (с. 9-50). О.О.Семенець звертає особливу увагу системотворчі чинники поетичного ідіолекту, з'ясовує феномен складності й аспекти його вивчення, конкетруючи аналіз на специфіці немарковських процесів і виявленні статусу фактору пам'яті.

Можливо, коли говориться про „саморух енергожиття тексту” (Н.Л.Мишкіна) або про те, що „вся система форм тексту прагне до симетричного стану” (Г.Г. Москальчук), використовуються метафори, що не помічаються внаслідок феномену перетвореної форми, що примушує бачити самостійність буття там, де її насправді немає, приписувати очевидній формі реальних відношень роль самостійного механізму в управлінні реальними процесами на поверхні системи [Мамардашвили 1990], див. дослідження про специфіку феномена перетвореної форми у зв'язку з проблемами мовленнєвого спілкування („тіла” мовного знака, мовленнєвої фіксації продукту процесу мислення в тексті тощо) [Тугендхат 2000].

Не слід забувати, що простеження синергетики поетичного ідіолекту можливе за умови чіткого демінування тексту як такого і з'ясування його специфіки в різних аспектах. Сьогодні в лінгвістиці наявне також тлумачення тексту як складного знаку і пов'язана з цим необхідність обов'язкового врахування особливостей процесів означування. У цьому ракурсі, цілком обґрунтованим у класичній роботі У.Еко [Еко 1998] постає психолінгвістичне тлумачення тексту, оскільки на момент досягнення адресата повідомлення „порожнє” і ця порожнеча насправді являє собою готовність до роботи певного означувального апарату, що повинен висвітлити смисл такого повідомлення, останній встановлюється адресатом. Отже, текст створюється і сприймається людиною, поза якою існує тільки „тіло тексту”, а воно поза взаємодією з людиною залишається звуковим шумом або ланцюгом яких-небудь фігур, що не постають знаками до тих пір, поки не з'явиться хтось, здатний приписати їм значення – означити.

О.О. Семенець у своїй монографії пропонує цілісний погляд на весь масив текстів, що належать перу одного автора, комплексно розглядає поетичні твори Євгена Маланюка, на яких них лежить відбиток великого літературного таланту, і не менш самобутні публіцистичні, літературно-критичні, історіософські праці, епістолярій письменника (див. другий („Феномени авторської свідомості та їх віддзеркалення в поетичному тексті” (с. 51-88), третій („Синергетика процесів інтенціоналізації в поетичному тексті” (с. 89-207)), четвертий („Деонтична модальність – домінанта соціально ангажованої літератури” (с. 202-306)). Авторка прагне виявити спільне підґрунтя, що єднає всі ці тексти, а саме індивідуально-авторську картину світу, домінанти ментальної сфери, які зумовлюють і відповідні стильові пріоритети; простежує наскрізні думки, що одержують своєрідне втілення в різних видах мовної діяльності творчої особистості Є. Маланюка. Такий зіставно-цілісний розгляд дозволяє виявити й специфіку певних типів дискурсу, закономірності їхньої стильової та жанрової природи.

Системна гносеологічна модель ідіолекту письменника в дослідженні О.О. Семенець побудована на ґрунті філософської категорії модальності. Модальності ментальної й емоційної сфери людини виявляють спосіб її світобачення, специфіку сприйняття світу людиною. Модальності мислення й почування – універсальні категорії, які дозволяють простежити загальні закономірності в креативній сфері діяльності і виявити риси індивідуально-неповторної манери світосприймання та самовираження митця. Увесь спектр цих модальностей перебуває в полі зору авторки, яка простежує специфіку вияву, наприклад, деонтичної модальності з простеженням засобів її реалізації та окресленням її функціонально-семантичних варіантів (с. 208-289), а епістемічний оператор *Я знаю* розглядає як верифікатор мистецької правоти (с. 78-88).

Загалом побудована в монографії О.О. Семенець системна гносеологічна модель ідіолекту Є. Маланюка видається логічно послідовною, багатоаспектною, цілісною й переконливою.

Умотивованою постає мета монографії, що передбачає напрацювання новітньої методологічної бази дослідження поетичного тексту як складної відкритої нерівноважної системи у зв'язку із зовнішніми та внутрішніми чинниками системотворення, у динаміці відношень з іншими типами дискурсу в загальній системі ідіолекту письменника, а також апробація цієї інтегративної моделі на практиці, виявлення її евристичних можливостей у процесі аналізу тексту. Послідовність її розв'язання зумовила наявність вступу, чотирьох розділів, висновків, бібліографії (668 позицій). Монографія розпочинається вступом, у якому окреслено ступінь сьогоденного напрацювання в царині синергетики та з'ясовано специфіку комплексності філологічного підходу до аналізу художнього тексту загалом й особливості лінгвістичного зокрема, подано перелік термінів зі сфер синергетики, природничих наук, філософії, модальної логіки, семіотики, тлумачення яких необхідне для користування категорійно-поняттєвим апаратом дослідження.

У вступі розкрито сутність і стан проблеми побудови лінгвосинергетичної науково-дослідної парадигми вивчення ідіолекту письменника, обґрунтовано значущість й актуальність цієї проблеми для сучасного українського мовознавства

При розгляді лінгвістичної синергетики поетичного ідіолекту (перший розділ, с. 9-50) визначено пріоритетну роль поняття цілісності системи і важливість холистичного принципу в описі складних явищ дійсності; доведено актуальність розгляду самого феномена складності змісту й форми в поетичному тексті і встановлено найважливіші аспекти вивчення цього явища; наголошено на системотворчій ролі фактора мовної пам'яті в організації системи ідіолекту письменника та функціях темпоритму як лінгвосинергетичної основи мистецького синтезу в поетичному дискурсі. У цьому ж розділі розкрито також лінгвістичний зміст основоположних понять синергетики в дослідженні сфери мистецької творчості: нелінійності, нерівноважності, хаосу і порядку, атратора, біфуркації, морфогенезу, дисипації та акцентування локусів системи тощо.

Холистичний принцип як базовий, вихідний у монографії О.О. Семенець визначає доцільність розгляду в першому і почасті другому розділах тих явищ ментальної сфери Євгена Маланюка, що на макрорівні системної організації художнього тексту зумовлюють цілісність цієї системи: картини світу автора, епістемософської концепції, епістемічної рефлексії над поетичною творчістю. Теоретичні положення в другому розділі монографії ("Феномени авторської свідомості та їх відзеркалення в поетичному тексті") дослідниця вдало й доречно ілюструє прикладами з творів Є. Маланюка, а також інших представників Празької школи українських літераторів.

Лінгвосинергетична дослідна парадигма дозволяє, зокрема, по-новому інтерпретувати художньо-зображальну роль мовно-образної парадигми *Степової Еллади* і державного *Риму* у творчості Євгена Маланюка (с. 67–88). Можна погодитися з тим, що в художній підсистемі *Степової Еллади*, дійсно, переважають процеси дисипації, розсіювання; це знаходить вияв у розмаїтті й розгалуженості змістової сфери мовно-образної парадигми, в неоднозначності семантики й амбівалентності оцінного змісту: з одного боку, соняшна Еллада; Степова Еллада, антично-ясна, з другого – Чорна Еллада; бранка степова; повія ханів і царів; Скитська Еллада; Проклятий край, Елладо Степова. "Римська" парадигма образів покликана втілювати ідею українського державотворення, що спричинює акцентування семантичних локусів мілітарного духу й державності в цій підсистемі.

Розділ 3 "Синергетика процесів інтенціоналізації в поетичному тексті" (с. 89-207) є особливим і вимагав від авторки звернення до теоретичних постулатів сучасної модальної логіки. Останнє забезпечило міцну теоретичну базу дослідження ролі алетичної модальності мислення в організації поетичного тексту. Актуальна проблема перспектив застосування семантики можливих світів у лінгвопоетиці, порушена, зокрема, в лінгвосеміотичних працях Ю.С. Степанова, набуває в інтерпретації О.О. Семенець розгорнутого й глибоко філософського, модально-логічного та лінгвістичного обґрунтування. Аналіз поетичного дискурсу як реалізації особливої інтенсійної мови, функціонально спрямованої на розбудову в мистецькому творі можливих світів, потребує, на думку авторки, синтезу й інтеграції найважливіших теоретичних положень феноменологічної естетики, референційних та семіотичних концепцій поетичної мови. Такий синтез лінгвопоетичних концептуально-дослідних парадигм спроможний дати принципово нове, цілісне (холистичне) бачення поетичного твору. І цього, на наш погляд, О.О. Семенець значною мірою вдалося досягти.

Так, завдяки такому підходу закладений міцний лінгвосинергетичний фундамент вивчення ідейно-естетичних функцій явищ звукового символізму, анаграмування в поетичному тексті. Ф. де Соссьюр констатував сам факт наявності анаграмування, прагнучи віднайти в цьому явищі універсальну, всеохопну закономірність організації поетичного тексту. Його ідеї знайшли розвиток у студіях В'яч. Іванова, В. Топорова та ін. У монографії (с. 136-207) встановлено основні лінгвосинергетичні чинники внутрішнього регулювання вузлових моментів анаграмування в поетичному дискурсі. В науковому розв'язанні цієї проблеми авторка вдало використовує положення літературно-критичної праці самого Євгена Маланюка, де знаходить аргументи на користь, по-перше, визнання самим поетом факту існування явища, його величезної ідейної, змістової, естетичної ваги; по-друге, визначення інтуїтивної, підсвідомої його детермінації в процесі творчості, оскільки модальність виявляється уже тоді, коли в автора постає тільки замисел створення певної речі. Тому на цьому зрізі можна диференціювати дотекстову, внутрішньотекстову і післятекстову модальності.

Розділ 4 "Деонтична модальність – домінанта соціально ангажованої літератури" (с. 208-307) містить послідовний, за рівнями мовної системи, цілісний і водночас детальний аналіз засобів вираження волюнтативної семантики в поезіях Євгена Маланюка. Особливу увагу звернено на міжярусну інформаційну взаємодію мовних засобів та синергійний експресивний ефект цієї взаємодії в поетичному дискурсі. Мовно-системна організація соціально ангажованої літератури, яку репрезентує творчість Є. Маланюка, або "дидактичної поезії" (так називав цей напрям літератури О.О. Потебня), уперше саме в монографії О.О. Семенець набуває розгорнутого, послідовного, цілісного опису.

Авторка констатує, що "Модель поетичного світу Є. Маланюка зумовлює активну, діяльну позицію суб'єкта" (с. 255). І ця теза підтверджується власне-авторською інтерпретацією мовно-поетичного тла Є. Маланюка: "Динаміка розвитку поетичної системи виявляє певні зміни у відношеннях суб'єкта волевиявлення (S_1) і долі₂ (зі значенням умов застосування вольового впливу). Починаючи з вірша 1923 р., котрий являє суцільний прескриптивний дискурс (кожне речення представлене інфінітивним, безособовим, генітивним чи номінативним реченням деонтично-модальної семантики), де *доля*₂ репрезентує ворожі умови, наділена негативною аксіологією, а дія суб'єкта виражена інфінітивним реченням суб'єктивно-волюнтативного змісту: "Зареготаться в пику лютій долі, під галас хвиль напружить паруси <...>" (с. 255). Авторка

заглиблюється в проблему мовної пам'яті, що не так давно набула актуалізації в науково-дослідному вимірі в українському мовознавстві. Підхід з позицій лінгвістичної синергетики до розгляду проблеми мовної пам'яті дає підстави кваліфікувати ідіолект письменника як високоорганізований когнітивний різновид немарковських систем, у яких важлива роль належить фактору пам'яті, що впливає на еволюцію системи. Мовну пам'ять слід розглядати як інформацію про синтагматичні і парадигматичні відношення мовної одиниці в попередніх контекстах її використання, яка впливає на дистрибуцію синтагматичних і парадигматичних зв'язків цієї мовної одиниці в наступних контекстах її використання в межах певної мовної системи (внутрішня пам'ять) або інших, генетично пов'язаних із цією системою (зовнішня пам'ять).

О.О. Семенець переконливо доводить, що лінгвопоетичний концепт пам'яті мовних одиниць найповніше виявляє закономірності своєї організації при порівняльному вивченні систем ідіолектів письменників. Діалог художніх систем слід простежувати як у зіставно-типологічному аспекті (що дозволяє виявити універсальні закономірності художнього тексту і специфіку втілення традиційних образів), так і в плані порівняння генетично споріднених мовно-естетичних явищ.

Монографія завершується висновками-узагальненнями (с. 307-312), в яких сформульовано базові положення лінгвосинергетичної інтерпретації системи ідіолекту письменника як динамічного процесуального утворення, що підлягає дії як універсальних, так і специфічних законів самоорганізації й розвитку; визначено перспективи подальших досліджень у цьому напрямі лінгвопоетики. Висновки сформульовано логічно і послідовно, вони мають теоретичне й практичне значення, зокрема, можуть бути використані в працях з лінгвістики тексту, лінгвопоетики; у підготовці й викладанні навчальних курсів з лінгвістичного аналізу тексту, стилістики української мови, спецкурсів та спецсеминарів, присвячених системному вивченню мови художніх творів, особливо творчої спадщини Євгена Маланюка. Більше того, вони окреслюють перспективи опрацювання заявленої проблеми.

Констатуючи актуальність досліджуваного аспекту синергетики, аргументованість положень монографії, викінченість наведених міркувань, слід зупинитися на окремих міркуваннях і дискусійних положеннях, що постають при знайомстві з методикою виконаного аналізу лінгвістичної синергетики поетичного ідіолекту Євгена Маланюка. Це торкається насамперед питання кваліфікації української державності як позитивно-аксіологічної й деонтичної доміанти духовної сфери Євгена Маланюка (перший і другий розділи), що не викликає заперечень, але в цьому розрізі слід було розглянути або встановити кореляції доміанти і відповідних типів модальності. В цьому розрізі варто заакцентувати також проблему констант української культури, що своєрідно трансформовані і модифіковані Євгеном Маланюком (пор. визначення констант російської культури Ю.С.Степановим). Саме такий підхід суттєво поглибив би концептуальний розгляд поетичного ідіолекту письменника й уможливив би встановлення корелятивних / некорелятивних площин доміант і тих чи інших різновидів модальності. До цього слід додати необхідність ширшого пояснення тези про синергетичне розуміння структури як процесу (перший і другий розділи). Якщо виходити із постулату, що будь-яка структура – це процес (у кожній хронологічній точці свого виміру не дорівнює власному попередньому виміру), то в чому ж виявляється ця своєрідність структури в синергетичній кваліфікації, а тим більше – поетичної структури.

При аналізі тих чи інших конкретних поезій Є.Маланюка авторка актуалізує тезу про суперечливість поєднання синтаксичного паралелізму та енкамбеману у поезіях Євгена Маланюка (с. 169), але як ця суперечливість виявляється і внаслідок чого постає визначальною О.О.Семенець ніяк не простежує. При цьому дослідниця послуговується написанням терміна *енкамбеман* латиницею (що особливо було поширеним у 19-ому столітті (див.: с. 168, 169, 170), але це запозичення достатньо адаптоване в українській мові і в науковій літературі передається українською графікою (пор.: Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К., 1997. – С. 237).

Загалом рецензована монографія є концептуально завершеним дослідженням, в якому запропоновано цілісний розгляд проблеми синергетики поетичного слова (на матеріалі творчої спадщини Євгена Маланюка). По суті Л.О.Семенець аналізує увесь корпус творів талановитого митця як цілісний текст, в якому реалізовані текстові категорії різних ярусів, аспектів і площин. Необхідність такої праці поза всяким сумнівом, оскільки вона відкриває перспективу нового і новітнього осмислення художньо-поетичних текстів, визначення їхньої значущості у мовно-когнітивній, мовно-психологічній динаміці.

Література

1. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. – Ростов н/Д, 1993. – 182 с.
2. Барт Р. От произведения к тексту // Барт Р. Избр. раб.: Семиотика. Поэтика. – М., 1994. – С. 413-423.
3. Богин Г.И. Субстанциональная сторона понимания текста. – Тверь, 1993. – 137 с.
4. Гаспаров Б.М. Язык. Память. Образ: Лингвистика языкового существования. – М., 1996. – 352 с.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – 140 с.
6. Григоренко И.Н. Текст как пространство реализации смысла и когниции. – Краснодар, 2002. – 130 с.
7. Залевская А.А. Некоторые вопросы теории текста и его понимания // Текст versus дискурс: проблемы понимания и интерпретации. – М.; Тверь, 2001. – С. 36-46.
8. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации: Курс лекций. – М., 2001. – 270 с.

9. Мамардашвили М.К. Введение в философию // Мамардашвили М.К. Мой опыт нетипичен. – СПб., 2000. – 31-216.
10. Мамардашвили М.К. Превращенные формы (О необходимости иррациональных выражений) // Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М., 1990. – С. 315-328.
11. Марков Б.В. Знаки, язык, интерпретация. – СПб., 1999. – 180 с.
12. Москальчук Г.Г. Структурная организация и самоорганизация текста. – Барнаул, 1998. – 156 с.
13. Москальчук Г.Г. Структура текста как синергетический процесс: Автореф. ... д-ра филол. наук. – Барнаул, 1999. – 32 с.
14. Мышкина Н.Л. Внутренняя жизнь текста. – Пермь, 1998. – 158 с.
15. Мышкина Н.Л. Лингводинамика текста: контрадиктно-синергетический подход: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Уфа, 1999. – 36 с.
16. Тугендхат Э. Введение в аналитическую философию языка. – М., 2000. – 123 с.
17. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – М., 2000. – 420 с.
18. Эко У. Семиотика // Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. Раздел 2. Паралингвистика. – М., 2000. – С.74-82.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 4 квітня 2005 року.

До класичних проблем новітні підходи

Рагаўцоў В.І. Уводзіны ў мовазнаўства: Вучэбны дапаможнік. – Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2004. – 400 с.

Рагаўцоў В.І. Уводзіны ў мовазнаўства: Практыкум: Вучэбны дапаможнік. – Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2003. – 130 с.

Рецензовані праці вийшли не одночасно, як видно з вихідних даних – з інтервалом в один рік, але їх аналізувати слід разом не тільки тому, що вони виконані одним автором, але й тому, що присвячені одній навчальній дисципліні і кожна по-своєму оригінально вияснює актуальні проблеми: одна в суто теоретичному (*Рагаўцоў В.І. Уводзіны ў мовазнаўства: Вучэбны дапаможнік. – Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2004. – 400 с.*), інша – у суто практичному (*Рагаўцоў В.І. Уводзіны ў мовазнаўства: Практыкум: Вучэбны дапаможнік. – Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2003. – 130 с.*). Таке розташування в самій рецензії засвідчує можливість простеження кореляції науково-теоретичних, навчально-прикладних і навчально-методичних засад того самого автора. Для шанувальників „Лінгвістичних студій” автор цих посібників уже відомий (див.: *Рагаўцоў Васіль. Метанімія і сінедаха як сродкі камічнага (на матэрыяле беларускай драматургії) // Лінгвістичні студії: Вип. 7. Зб. наук. праць / Укл.: Загнітко А.П. (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 218-221; Рагаўцоў Васіль. Стылістычныя фігуры як сродак камічнага: асаблівасці ўжывання ў беларускай драматургії // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 10 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 148-151; Рагаўцоў Васіль. Іншамоўныя ўкрапіны як сродак выражэння камічнага (некатарыя асаблівасці ўжывання ў беларускай драматургії) // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 11. У 2 частинах / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Ч. I. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 322-325 та ін.). Загалом Василь Іванович Рагавцов належить до авторитетних постатей не тільки булоруського, але й слов'янського мовознавства: доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Білоруської академії педагогічних наук, завідувач кафедри білоруської мови Могилівського державного університету ім. А.А.Кулешова (з 1983 р.). Учений активно займається проблемами лінгвістики тексту (мова білоруської художньої літератури), дослідженням синтаксису білоруської і російської мов, аналізом лексичного фонду білоруських діалектів. Особливий предмет зацікавлення – це методика викладання білоруської мови, лексикографія (зокрема білоруська діалектна ономастика, білоруська термінографія), теоретичне мовознавства та ін. Його перу належать монографія „Маўленчае выражэнне камічнага ў беларускай драматургії” (2002), навчальні посібники „Уводзіны ў мовазнаўства” (2004), „Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя питанні ” (2001), „Практыкум па ўводзінах у мовазнаўства” (1989; 2-е вид. „Уводзіны ў мовазнаўства: Практыкум” (2003), „Уводзіны ў мовазнаўства: Заданні для самастойнай работы” (1992), співавтор книг „Уводзіны ў мовазнаўства” (1987), „Моўны разбор у ВНУ і ў школе: Схемы, узоры, заданні” (1988), „Руска-беларускі слоўнік па машынабудаванні” (1998), „Анамастстычны слоўнік Магілёўшчыны” (2000), „Слоўнік мікрапанімаў Магілёўшчыны” (2004), бібліографічного довідника „Мовазнаўцы Магілёўскага дзяржаўнага універсітэта імя А.А.Куляшова: Агульнае і славянскае мовазнаўства (1930-2001)” (2002) та ін. Рецензовані посібники відображають у своїй структурі і змісті набутий досвід автора та його уміння чітко і логічно будувати навчальний матеріал з послідовним вирішенням складних і суперечливих, дискусійних питань, що вимагають особливої уваги.*

Навчальний посібник „*Уводзіны ў мовазнаўства*” охоплює традиційні питання, пов’язані з визначенням статусу мовознавства як науки (с. 5-9), простеженням природи, сутності, функцій і структури мови (с. 10-40), окресленням специфіки співвідношення фонетики і фонології, виявленням й аналізом фонетичних процесів, поняття фонем та її варіантів (с. 41-94), встановленням статусу лексикології як науки та з’ясуванням усього спектру її проблем (с. 95-189). Автор розглядає також фраземний рівень (с. 180-185), аналізує види морфем, особливості змін морфемної будови слова (с. 186-198), висвітлює основні / неосновні способи словотвору (с. 198-204), ґрунтовно репрезентує увесь спектр граматичних одиниць, категорій, зупиняється на специфіці вирізнення частин мови та закономірностях їх репрезентації у межах словосполучення і речення (с. 205-258), не оминає питання походження мови й окреслює особливості розвитку мов у зв’язку з історією суспільства (с. 259-278). Генеалогічна і типологічна класифікація мов світу, порівняльно-історичне вивчення розглядаються в десятому розділі „Мови свету” (с. 278-305), а статус письма і його роль у суспільстві з простеженням виникнення, письма, етапів його розвитку і висвітленням постання, розвитку основних абеток та розкриттям принципів орфографії, закономірностей транскрипції і транслітерації з’ясова в одинадцятому розділі „Письмо” (с. 306-339). Завершує навчальний посібник окремий розділ „Метады даследавання мовы” (с. 340-346), в якому автор характеризує описовий, порівняльно-історичний, зіставний, структурний, дистрибутивний, трансформаційний методи і метод безпосередніх складників, метод компонентного аналізу. На допомогу кожному, хто займається заявленими проблемами спрямовані і список літератури з розмежуванням основної і додаткової, де вирізняються хрестоматії, довідники, навчальні посібники для самостійної роботи (що особливо є актуальним у сучасному перебігові навчального процесу з його орієнтацією на переосмислення статусу і значущості самостійної роботи), показчик основних термінів (с. 351-380), показчик мов світу (с. 381-391), показчик імен (с. 391-396).

Своєю будовою, аналізом ряду питань рецензований навчальний посібник „*Уводзіны ў мовазнаўства*” нагадує подібні із вступу до мовознавства, вступу до слов’янської філології і загального мовознавства (пор.: Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 368 с.; L. Moszyński. Wstęp do filologii słowiańskiej. – Warszawa, 1984. – 344 s.; Lachur Cz. Zarys językoznaństwa ogólnego. – Opole, 2004. – 320 s.), водночас він є оригінальним не тільки специфікою компонування матеріалу, доступністю викладу й аналізу тих чи інших теоретичних питань, але й прагненням автора запропонувати відносно викінчений підхід на відповідну проблему. Так, розглядаючи природу, сутність, функції і структуру мови, В.І.Рагавцов констатує, що в лінгвістиці окреслилися такі найпоширеніші погляди на природу і сутність мови: 1) мова як природний витвір; 2) мова як біологічний витвір; 3) мова як психічний витвір; 4) мова як індивідуальний витвір; 5) мова як класовий витвір; 6) мова як соціальний (суспільний) витвір (с. 10-13), а при аналізі функцій мови констатує наявність основних функцій: комунікативної (з нею пов’язані інтеграційна, емоційна, експресивна, апелятивна, волюнтаривна, прагматична, контактово-становлювальна, метамововна (мета лінгвістична)), мисленнева („думкафармавальная”), з якою пов’язані когнітивна (або „пазнавальная, гнасаалагічная”), акумуляційна і часткових: інформаційної („рэферэнтная”), при цьому „У маўленны функцыі мовы рэалізуюцца, як правіла, не ізалявана, а ў разнастайных камбінацыях, бо кожнае выказванне переважна поліфункцыйнае. Паміж функцыямі мовы выяўляюцца цусныя сувязі” (с. 15). При розгляді мови і мовлення (с. 30-333) автор виходить з того, що 1) „Мова – абстрактная і ўзнаўляльная, маўленне – канкрэтнае і непаўторнае”; 2) „Мова – патэнцыйная, маўленне – актуальнае”; 3) „Мо ва – стабільная, унармаваная, маўленне – зменлівае, варыянтнае”; 4) „Мова мае ўзроўневую будову, маўленне – лінейную”; 5) „Мова – першасная, маўленне – другаснае”; 6) „Мова – незалежная ад сітуацыі, маўленне – сітуацыйна абумоўленае”; 7) „Маўленне заўсёды можа быць ацэненае, мова – не”.

Аналіз типологічної класифікації ґрунтується на простеженні того, що „Паняцце „тыпалагічная класіфікацыя моў” нярэдка атаясамліваюць з паняццем „марафалагічная класіфікацыя моў”, што нельма лічыць апраўданым. Рэч у тым, што гэта не ідэнтычныя класіфікацыйныя паняцці. Марфалагічная класіфікацыя ўлічвае марфемную будову слова і спосабы выражэння граматычных значэнняў і з’яўляецца толькі адным з відаў тыпалагічнай класіфікацыі, якая, апрача марфемнай будовы, разглядае і іншыя ўласцівасці моў (фанематычныя, сінтаксічныя, самнтнычныя, функцыйныя). Інакш кажучы, гэтыя абедзве класіфікацыі суадносяцца як прыватнае (марафалагічная класіфікацыя) і агульнае (тыпалагічная класіфікацыя)” (с. 299). Автор констатує, що найбольш опрацьованаю постае морфалагічная класіфікацыя, што уможливілае послідовнае размежування ізаляцыйных (кореневых), аглуцінаціўных, полісінтэтычных („інкарпарацыйная”), флексіўных мов (с. 300-302).

Звычайна, в навчальныму посібніку такога типу заўжды є бажання бачыць больш, ніж це міг зрабіць автор, орієнтуючыся на нині чинні програмы відповідного курсу і керуючыся принципом достатності. Можливо, варто було більше уваги приділити, скажімо, висвітленню методів наукових досліджень. Це питання досить складне і містить багато підводних каменів, на які наштовхується не тільки студент, але й досвідчений науковець (пор. праці з цього питання Ю.С.Степанова, А.С.Зеленька та ін.; див.: [Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – 2-е изд. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 312 с.; Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, пройомы та процедури вивчення мови: Посібник. – Вид. 2-е, перероблене. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 283 с.]). Тому варто було хоча б коротко

прокоментувати співвідношення індуктивного і дедуктивного методів з простеженням їх стосунку до сучасних науково-лінгвістичних студій.

Навчальний посібник „Уводзіны ў мовазнаўства: Практикум” у своєму змісті охоплює самостійну роботу з питань: 1) мовознавства як наука (с. 5-7); 2) природа і сутність мови, її структура (с. 7-14); 3) фонетики (с. 15-45); 4) письма (с. 46-58); 6) лексикології (с. 59-78); 7) фразеології (с. 79-82); 8) морфеміки (с. 83-89); 9) словотвору (с. 90-92); 10) граматики (с. 93- 115); 11) порівняльно-історичний метод, класифікації мов (с. 116-121); 12) походження мови і розвиток мов (с. 122-127). Самостійна робота з кожної теми побудована таким чином, що охоплює перелік питань і завдань, відповідну літературу з її диференціацією на основну і додаткову. Особливо цікавими постають суто практичні завдання. У передмові до навчального посібника автор наголошує: „Пры падрыхтоўцы да практычных заняткаў студэнту неабходна помніць, што: 1) адказы на вусныя питанні павінны быць кароткія, але змястоўныя і лагчына ўбрунтаваныя. Іх неабходна падмацаваць канкрэтнымі выразнымі прыкладамі з роднай мовы, а пры магчымасці – прыкладамі з іншых моў; 2) практыкаванні варта выканваць адпаведна ўмове задання; тэарэтычны матэрыял падаваць не трэба, калі гэта не прадугледжваецца ўмовай; 3) для паспяховага выканання ўсіх заданняў побач з засваеннем новага тэарэтычнага матэрыялу мэтазгодна паўтарыць узаемозвязаны тэарэтычны матэрыял прйдзеных тэм; 4) пры выкананні асобных заданняў па лексіцы і фразеалогіі (тлумачэнне сэнсу слоў і фразеалагізмаў, іх этымалогіі, падбор сінонімаў і антонімаў і інш.), а таксама па марфеміцы (вызначэнне марфемнай структуры слова і змен у ёй і інш.) і словаўтварэнні неабходна карыстацца лінгвістычнымі слоўнікамі адпаведных тыпаў; 5) для больш эфектыўнага засваення генеалагічнай класіфікацыі моў пажадана выкарыстаць лінгвістычную карту свету” (с. 4). Свідомо В.І.Рагавцовключае в абсяг кожнай теми контрольні питання і практичні завдання, при цьому останні орієнтовані своїм змістом не тільки на знання засвоеного теоретичного знання, його поглиблення, але й на відповідне застосування, вироблення умінь і навичок осмисленого і цілеспрямованого їх використання, оскільки цілий ряд завдань мають порівняльно-зіставний характер: у них наведено ілюстративний матеріал з інших слов'янських (українська, білоруська, російська, польська, болгарська та ін.), неслов'янських (латинської, англійської, німецької, французької, киргизької та ін.), пор.: „Вызначце, якімі фанетычнымі праэсамаі абумоўлена ўзнікненне гутарковых форм слоў ва ўзбекскай мове. Зарал, залал – літ. Зарар (‘шкода; страта’); таксама: ушта китоб – учта китоб (‘тры кнігі’), ўрган – ўгран (‘вучыся’), т^нромвай – трамвай, ис^нм – исм (‘імя’), суврат – сурат (‘карціна’), истакон – стакан, останця – станция, устол – стол, пас – паст (‘нізкі’)” (с. 38) або „Рашыце прапорцыі. Абгрунтуйце выбар кампанентаў прапорцыі. 1. Арфаграфія : правапіс = ? : мовазнавец. 2. Прэфікс : прыстаўка = ? : канчаток. 3. Рэдуплікацыя : паўтор = ? прыпадабненне. 4. Алфавіт : азбука = ? : дзвюхмоўнасць” (с. 72). Автор свідомий того, що окремі з висвітлюваних тем можна розглядати на колоквиумі, що передбачає активну взаємодію студентів і викладача, а також шляхом використання системи індивідуальних занять. Усі форми самостійної роботи під керівництвом викладача є надзвичайно важливими і високоєфективними в умовах сучасної вищої школи, що орієнтує студентів не на просте засвоєння суми певних знань, а на умотивоване опрацювання відповідних умінь і навичок. Рецензовані навчальні посібники відображають перебіг сучасних лінгвістичних теорій і методично виважено спрямовують навчальні пошуки, спонукають до творчого осмислення пізнаного і можливого його перевірки на практиці.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 12 травня 2005 року.

Морфологічні явища і морфологічні проблеми

Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: ВЦ „Академія”, 2004. – 336 с.

В Україні з ряду спеціальностей, зокрема зі спеціальності „російська мова і література” для студентів вищих навчальних закладів створено і функціонує біля двох десятків посібників і підручників із сучасної російської мови, це повною мірою стосується і висвітлення розділу „Морфологія” як частини загальнодержавного стандарту вищої школи (з-поміж них – три посібники українських авторів).

Зі спеціальності „українська мова і література” таких посібників не так багато (відомих – п’ять, три з яких уже досить давно видані і певні наукові положення є дещо застарілими, а два навчальних посібники – стали бібліографічною рідкістю, в силу чого вони не можуть бути активно використовуваними в навчальному процесі, хіба що тільки в інтерпретації викладача). Кінець ХХ – початок ХХІ століття приніс в українську лінгвістику багато нових ідей, поглядів і підходів, з’явився цілий ряд науково-теоретичних праць з морфології української мови з власними концептуально-засадничими підходами й ідеями (І.Р.Вихованець, В.М.Русанівський, В.В.Німчук, А.П.Грищенко, К.Г.Городенська та ін.). Це також стосується і досліджень тих учених, праці яких раніше не могли бути повноцінно використаними (Ю.В.Шевельов та ін.). Нові погляди поступово прокладають собі шлях у студентську аудиторію, але тільки завдяки ентузіазму самих викладачів,

працівників бібліотек. Опрацювання монографій, окремих наукових статей у вищій школі є завжди процесом складним і неоднорозмірним: незначна їхня кількість у бібліотеці, а то й повна відсутність дозволяють тільки окремим студентам-ентузіастам опанувати їх. Та й знайомство з ними бажано реалізовувати на відповідному науково-прикладному ґрунті. Останній забезпечується тільки надійними, класично виваженими підручниками. Поліфонія підручкової літератури дозволяє критично осмислити прочитане, зіставити різні погляди і підходи до кваліфікації певних явищ. Тому з'ява нового підручника з морфології української мови є вельми вчасною і вкрай необхідною. Тим паче, що він підготовлений у досить авторитетній серії „*Альма матер*”.

Сьогодні курс української морфології у вищих навчальних закладах (філологічні факультети) без відповідної загальноприйнятої загальнодержавної (є робочі, інколи регіональні (див., наприклад: Програма курсу “Сучасна українська літературна мова” / Укл. Загнітко А.П., Шевчук О.С., Омельченко З.Л., Могила Н.М., Лук'янчук Т.О. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 104 с.) програми (це стосується усіх розділів курсу „сучасна українська літературна мова”, що викладається в класичних університетах), тому викладач або орієнтується на програму ще сімдесятих років (з української діалектології, стилістики і культури мови їх було поновлено в кінці вісімдесятих – на початку дев'яностих), або на регіональну (за умови наявності такої), або на кафедральну, укладену на підставі попередніх і внесених тих чи інших корективів (зміни пропонуються на суто інтуїтивній основі та на підставі обізнаності самого лектора з науково-теоретичними підходами до кваліфікації певних морфологічних одиниць, категорій, розрядів, значень та ін.). Більшість таких програм є суто суб'єктивними, вони достатньо не апробовані, позбавлені корелятивності з іншими подібними до них програмами. Усе це засвідчує необхідність підручника з української морфології, його актуальність. Рецензована праця В.О.Горпинича може бути покваліфікована як така, що, з одного боку, узагальнює і репрезентує кращі здобутки класичного вітчизняного мовознавства, з іншого боку, вона є новою, оскільки висвітлює нові і новітні підходи до розгляду самої системи частин мови та вирізняє у її структурі компонентів. Так, з-поміж самостійних частин мови В.О.Горпинич розмежує іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, станівник (слова категорії стану), модальник (модальні слова), а з-поміж службових – прийменник, сполучник, частку, вигук і звуконаслідувальні слова. Це, певною мірою, дозволяє говорити про те, що підручник В.О.Горпинича „Морфологія української мови” є вдалою спробою створення підручника нового типу, в якому знайшли відображення і українська національно-лінгвістична ідея, і сучасні досягнення загального й українського мовознавства, і сучасне реформування в галузі середньої, вищої школи, і статус української мови як державної, і новації в технології навчання у вищій школі.

Ще раз наголосимо, що підручник написано за класичною схемою: поняття про граматику, поняття про морфологію, класифікація частин мови, іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, станівник, прислівник, модальник, прийменник, сполучник, частка, вигук і звуконаслідувальні слова. Сама ж його концепція оригінальна, вона вдало поєднує традиційні здобутки і сучасні знахідки в галузі морфології. Крім того, до кожної теми наведено запитання і завдання, що дозволяють студентів самостійно перевірити знання прочитаного, встановити ступінь глибини відповідних знань тощо. Зasadничі принципи підручника конспективно сформульовані і викладені в першому розділі „Морфологія як розділ граматики” (с. 9-32), в межах якого з'ясовується поняття про граматику (с. 9-13), дефінуються поняття граматичного значення (с. 13-15), граматичної форми (с. 15-17), граматичної категорії (с. 17-19), окреслюються об'єкт і предмет морфології (с. 19-20), характеризуються принципи виділення і класифікації частин мови (с. 20-26) й окремо інтерпретуються питання системи частин мови за В.В.Виноградовим (с. 26-27) та висвітлюється проблема поділу слів на частини мови в сучасному мовознавстві (с. 27-31). Не зовсім мотивованим постає кваліфікація граматики як “вчення про її об'єкт” (с. 10), а мова про об'єкт йде значно далі (с. 19). При розгляді особливостей класифікації частин мови варто було наголосити на її еволюції в українській лінгвістиці. Не заперечуючи суттєвого впливу на українську морфологічну традицію російської лінгвістики, варто все-таки виокремлювати погляди М.Осадци, В.Сімовича, Є.Тимченка, Л.Булаховського та інших як етапні. Це, очевидно, уможливило б встановлення періодизації частиномовного розподілу. Сумнівним постає також твердження, що “*Одиницею словотвору* як граматичної підсистеми мови є система словотвірних моделей, які формують дериватему” (с. 10), оскільки система не може виступати одиницею, одиницею ж словотвору постає *словотвірна пара*.

Другий розділ “Самостійні частини мови” (с. 33-250) охоплює аналіз іменника (с. 33-88), прикметника (с. 89-117), числівника (с. 118-134), займенника (с. 135-155), дієслова (с. 156-226), прислівника (с. 227-235), слова категорії стану (с. 236-240), модальні слова (с. 241-250). Розгляд кожної частини мови подається за усталеною типовою схемою – спочатку наводиться загальна характеристика, потім іде аналіз відповідних розрядів, окреслюються морфологічні ознаки і пропонується огляд парадигматики. Чітко встановлено диференційні ознаки словозмінних і класифікаційних категорій, хоча при аналізі іменника В.О.Горпинич “назви конкретних іменників” кваліфікує то як лексико-граматичний розряд (с. 19 і с. 37), то як семантичну (лексико-семантичну) групу (с. 34), а іменник *пальто* чомусь віднесено до морфологічно немаркованих, тобто таких, що не мають форм граматичних значень (с. 36). Ширше прокоментувати слід було думку “Парадигматичне розчленування грамам істоти і неістоти послідовно підтверджується формами узгоджувальних означень... Єдине відхилення від цієї закономірності у множині виявляється у словосполученнях типу *ити в солдати, взяти в служниці...*, у яких іменники-істоти мають спільні форми у

називному та знахідному відмінках, а не в родовому та знахідному” (с. 49), а як тоді бути зі словосполученнями типу *пасти ягнят – пасти ягнята, доглядати гусенят – доглядати гусенята?*

У рецензованому підручнику автор взяв до уваги зв'язок морфології з тими мовознавчими дисциплінами та розділами граматики, що передують морфології в навчальному плані (вступ до мовознавства, діалектологія, лексикологія, фразеологія, фонетика і фонологія, морфеміка і словотвір). Щоб забезпечити наступність у вивченні матеріалу, морфологічні явища розглядаються на синтаксичній основі. Чітко простежено основні / неосновні синтаксичні функції самостійних частин мови, а розгляд словотвірних афіксів подається в межах відповідної частини мови з наголошенням їхньої корелятивності / некорелятивності з тими або іншими морфологічними категоріями, лексико-граматичними розрядами (див. с. 46, 96-98, 129 і далі). Автор свідомо подає матеріал у такий спосіб, що він постає у вигляді викінчено структурованого конспекту. Саме це дозволяє застосувати послідовно форму переліку типу „Вони (якісні прикметники – А.З.) мають такі особливості...” (с. 100) – встановлюється десять ознак якісних прикметників й одинадцять – у відносних, називається десять груп якісних прикметників, яким не притаманне ступенювання. Можливо, в цьому разі слід було застосувати форму зіставлення, що вияскравило б на констативному ґрунті ознаки двох лексико-граматичних розрядів прикметників. Не зовсім зрозумілим постає значення слова *субстанціальний* у фразі „За здатністю утворювати словоформи за допомогою субстанціальних (експліцитних, тобто виражених) флексій прикметники поділяють на відмінювані і невідмінювані” (с. 114). Щодо твердження про те, що прикметники „не змінюються за відмінками ... при іменниках у формі кличного відмінка, тому вони з ними узгоджуються лише в роді й числі і не узгоджуються у відмінку: *дорогий Юрію Петровичу, дорога Маріє Іванівно*” (с. 114), то воно вимагає корекції, оскільки у формі кличного відмінка прикметник набуває омонімічної форми з називним, тобто прикметникам властива семичленна відмінкова парадигма (див. також: [Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – С. 129-139]). Характеризуючи синтаксичні властивості прикметників, автор встановлює їхній інвентар у реченнєвій структурі: атрибутивна, предикативна і предикативно-атрибутивна (с. 95-96), при цьому остання розглядається як така, при якій „прикметник у ролі присудка одночасно виступає означенням до підмета, тобто приписує підмету (суб'єкту) предикативну ознаку і водночас є означенням (атрибутом) до нього. Це так звані предикативні означення: *Хлопчик прийшов радісний...*” (с. 96). Поза всяким сумнівом, це особлива функція прикметників, якій притаманна й особлива форма синтаксичного зв'язку – дуплексивна (подвійна) з окремими лініями залежності від присудка і від підмета одночасно. Проста констатація того чи іншого факту стає інколи на заваді належної інтерпретації, пор. „Деякі з них (невідмінюваних прикметників – А.З.) вживаються і як іменники (невідмінювані): *апаши, банту, бароко, бордо, комі, мансі, маренго* (сорт тканини), *модерн, мокко, негліже, рококо, суахілі, соло, травесті, урду, хінді, цунамі, есперанто*” (с. 115), але чим зумовлений такий синкретизм (чи омонімія?) і як все-таки розмежувати такі форми на частиномовному рівні? Ці питання залишаються осторонь.

Науковий рівень підручника достатньо високий. Він відповідає сучасному рівню розвитку мовознавства і сучасному рівню викладання мовознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах. Слід відзначити належний педагогічний рівень підручника: матеріал викладається послідовно відповідно до основних дидактичних принципів; теоретичний матеріал подано в доступній формі; до кожного розділу наведено список основної і додаткової наукової і навчальної літератури, що дозволяє не тільки опрацювати матеріал підручника, але й поглибити здобуті знання. Підручник насичений фактичним матеріалом, по-новому трактується низка традиційних питань, значна частина теоретичних положень висвітлюється проблемно, основні морфологічні явища розглядаються з позицій функціональної граматики, автор не оминає і дискусійних питань. Підтвердженням цього є послідовне врахування різних думок щодо частиномовного статусу, зокрема займенників („Традиційна граматики займенникові прикметники (як і займенникові іменники) розглядає як різновид окремої частини мови (займенника). Але інколи їх відносять до прикметників” (с. 98) – питання ж чому? і які чинники виступають у цьому разі визначальними? автор залишає поза увагою), пор. також відповідний аналіз числівників, дієприкметників, дієприслівників та ін.

Хоч в посібнику викладається курс сучасної української літературної мови, але для пояснення сучасних явищ автор широко залучає матеріал з історії української мови, який не вивчається в курсі історичної граматики. Аргументовано коментує напрями еволюції мовних явищ: „У староукраїнських писемних пам'ятках активні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами *-уч-, -ач-* трапляються нечасто... Ще рідше вживалися дієприкметники із старослов'янським суфіксом *-уц-*... З XVI-XVIII ст. коло активних дієприкметників із суфіксами *-уч-, -ач-* у писемних пам'ятках значно розширилося... Для того часу були характерні як дієприкметники з церковно-слов'янськими суфіксами *-уц-, -ац-*, що не мають відповідників із суфіксами *-уч-, -ач-* (*могуще, глядющим, лжоущею*), так і паралельні форми з відповідними українськими суфіксами *-уч-, -ач-*... У XVII-XVIII ст. активні дієприкметники з суфіксами *-уч-, -ач-* і *-уц-, -ац-* стилістично розмежувалися: у церковнослов'янських текстах вживалися форми на *-уц-, -ац-* (очевидно, *-уц-, -ац-* – А.З.), а поза текстами Святого письма форми на *-уц-, -ац-* дуже рідкісні. У нецерковних текстах ... панують народні форми коротких дієприкметників із суфіксами *-уч-и, -ач-и* і утворювані від них повні форми із суфіксами *-уч-ий, -ач-ий* (мається на увазі закінчення *-ий* – А.З.)” (с. 217). На цій розгорнутій і відносно неповній цитаті видно, як автор прагне умотивувати й еволюційно обґрунтувати втрату окремих дієприкметникових форм українською мовою.

Увесь цей коментар дозволяє йому констатувати: „На підставі того, що в дієприкметниках сучасної української мови відбуваються корінні видозміни граматичної будови, І.Кучеренко, Ю.Шевельов, І.Вихованець, А.Грищенко стверджують, що в дієприкметникові переважають прикметникові ознаки і тому його слід вважати віддієслівним відносним прикметником” (с. 220).

Не заперечуючи прозорості і мотивованості термінологічної словосполуки *слова категорії стану* або суто українського терміна *станівник* (с. 236), слід зауважити, що коректніше цей клас слів називати *безособовим предикативом* (пор. також [Adamec P., Hrabě V., Jiráček J., Miloslavskij I.G., Žaža S. Morfologie ruštiny. – II. – Brno: Masarykova univerzita, 2003. – S. 137]; інколи послуговуються аналітичним утворенням типу *безособово-предикативні слова* [Сидоренко Е.Н. Морфология современного русского языка. – Ч. II. – Симферополь: Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 2003. – С. 75]), можливо, *предикативом* як такий клас слів, основною особливістю якого постає реалізація синтаксичної позиції валентнозумовлювального компонента і єдиного головного члена односкладного речення. Тим самим можна уникнути внутрішньочастиномовної міжкатегорійної омонімії (*категорія стану* дієслова і слова *категорії стану*).

Щодо терміна *модальник* як паралельного до усталеного і традиційного *модальні слова*, то він не викликає заперечень, але сам обсяг витлумачуваного у підручнику матеріалу є, певною мірою, проблематичним, оскільки кваліфікація утворень типу *ясна річ, на мій погляд, як на мене* (пор. також: *на превелике диво, на превеликий жаль* або чес. *domněvám se, dejte tomu, sprbvnímj шецено, sprně* – А.3.) як слів на морфологічному рівні вимагає додаткових коментарів і пояснень. Тому варто було диференціювати окремі слова і вислови на позначення такої семантики (пор. також [Adamec P., Hrabě V., Jiráček J., Miloslavskij I.G., Žaža S. Morfologie ruštiny. – II. – Brno: Masarykova univerzita, 2003. – S. 158]). При розгляді об'єктивної і суб'єктивної модальності використано термін *висловлювання*, що окреслює процес формування одиниці мовлення, а відомо, що сама одиниця термінологічно позначається як *висловлення* (с. 241).

Несамостійні частини мови розглянуто компактно. Передусе аналізу загальна характеристика службових частин мови (с. 251-252), з'ясування особливостей лексичного і граматичного значення службових частин мови (с. 252-254), встановлення спільних ознак цих частин мови (с. 254-256) і з'ясування частиномовного статусу службових частин мови (с. 256-259) з простеженням історії їх дослідження (с. 259-260). Характеризуючи частиномовний статус службових частин мови, автор наводить на підтвердження тези про окремішній частиномовний статус прийменників, сполучників, часток перелік відповідних морфологічних ознак, синтаксичних функцій. В.О.Горпинич наголошує: “Категоріальне (мабуть, доцільніше все-таки *категорійне* – А.3.) значення службових слів майже зливається з їх синтаксичною функцією, проте вони (хто вони? – А.3.) не в усіх словах однакові. Одні службові слова поєднують лише підрядним зв'язком і лише словформи в словосполучення, інші – сурядним зв'язком слова у словосполучення (синтаксис вивчається після морфології і тому студенти оперують тільки шкільним курсом синтаксису, в якому сурядні словосполучення не розглядаються – А.3.) і сурядним та підрядним зв'язком речення і їх предикативні частини, а ще інші – способом прилягання (аглотинації) самі приєднуються до самостійних слів і таким чином пов'язують слова в текст... Тому їх класифікують. (тут очевидно, наявна технічна помилка, тому що крапка зайва і попереднє речення не узгоджується з наступним – А.3.) За особливостями семантичних (категоріального значення) і синтаксичних (синтаксичної функції) ознак усі службові слова поділяють на *прийменники, сполучники і частки*. Зважаючи на поняття категоріального значення та традицію, цю класифікацію розглядають у морфології, а не в лексикології і синтаксисі” (с. 257). Твердження про категоріальне значення постає постулатним, оскільки його “наявність у службових словах зумовлена лексичним значенням, на базі якого воно формується. Категоріальним значенням можна вважати у прийменника підрядну релятивність (відношення) залежних компонентів від головних у словосполученнях (*а чому не дейксисну, оскільки первинна семантика пов'язана з просторовою локалізацією тощо* – А.3.), у сполучника – сурядну релятивність між словами і сурядну та підрядну між частинами складних речень, у частки – семантичну релятивність” (с. 256-257). Частки належать до функціонально-комунікативного аспекту і корелюють з відповідними ситуативно-прагматичними завданнями. Саме їхній регулярний / нерегулярний вияв дозволяє говорити про ремо- і темоідентифікатори, виокремлювати ідентифікатори суб'єктивно-авторизованої модальності, врешті-решт говорити про інваріантні висловлення з властивими для них функціональними варіантними виявами. Тому констатація категорійного значення частки як семантичної релятивності вимагає свого уточнення. У цьому розділі підручника не завжди стилістично і логічно умотивованими постають фрази типу “Традиційна граматики та І.Милославський...” (с. 256), “...В.Виноградов і автори академічної граматики...” (с. 259).

Досить творчо висвітлено перехідні явища в системі частин мови (с. 311-319) з простеженням специфіки субстантивації (с. 312-313), ад'єктивації (с. 313-314), вербалізації (с. 314), нумералізації (с. 314), адвербіалізації (с. 314), препозиціоналізації (с. 314), партикуляції (с. 314), кон'юнкціоналізації (с. 314-315), партикуляції (с. 315), інтер'єктивації (с. 315) та встановленням ємності повного і ситуативного міжчастиномовного переходу. Автору вдалося не тільки окреслити загальний спектр проблеми, але й навести цілком переконливі факти. Мабуть, доцільно було цей пункт доповнити і розширити за рахунок висвітлення явищ синкретизму, міжчастиномовної омонімії, дифузії, контамінації тощо, що належать до складних і таких, які майже не висвітлюються у підручниковій літературі.

Загалом рецензований підручник належить до таких джерел науково-прикладної літератури, що вдало синтезують загальнотеоретичні кваліфікації із системою запитань і завдань, спрямованих на перевірку і поглиблення засвоєного. Автор враховував практику ряду попередніх своїх навчально-посібникових і підручникових напрацювань (див.: [Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К., 1999; Горпинич В.О. Морфологія української мови. – Дніпропетровськ, 1999 та ін.]), і це сприяло чіткому структуруванню підручника і викінченості цілого ряду дефініцій, що постають як творчо осмислені і теоретично виважені. Підручник В.О. Горпинича з'явився в той час, коли такими необхідними є саме подібні праці, що, акумулюючи досвід багатьох поколінь лінгвістів і синтезуючи сучасне бачення багатьох морфологічних проблем, спонукають до творчих пошуків. А це так важливо для творчого пізнання усього розмаїття морфологічного багатства української мови.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 24 травня 2005 року.

Контрастивні аспекти лексичної семантики

Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326 с.

В рекламному проспекті на форзаці титульної сторінки рецензованої монографії уміщено слова „В його (Манакина В.М. – А.З., Ж. К.-Ч.) лінгвістичній концепції мова розглядається як сила, що об'єднує людський розум на рівні ноосфери і пов'язує людину з космічним полем свідомості”. Поза всяким сумнівом, що космічне поле свідомості людини тим і цікаве, що в ньому наявні площини, які складають предмет студій як традиційних наук, так і нових, а то й новітніх, пор. когнітивну лінгвістику, нейролінгвістику, психолінгвістику, менталінгвістику та ін. Аналізована праця значною мірою ґрунтується на ряді попередніх студій автора (див.: [Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные языки. – К., 1994] та ін.), в яких предметом зацікавлення були контрастивні спостереження над лексичною семантикою і вияв аспектів корелятивності / некорелятивності. Такі студії особливо є складними для близьких мов, оскільки в цьому разі необхідно тонко відчувати глибину нюансорику не тільки системного, але й почасти узусного виміру. Та й відомо, що „знайти й оцінити суттєвість відмінностей значно складніше там, де їх менше або майже немає. Але саме ці майже або *ледве-ледве* і постають тим, що відрізняє одну мову від іншої на усіх рівнях. Знати такі відмінності – це означає знати ці мови. Перефразовуючи відомі слова Ф. де Соссюра, можна стверджувати: те, що відрізняє одні мови від інших і є все те, що їх складає” (с. 9).

Структурно робота скомпонована з восьми розділів й охоплює окреслення і дефінування зіставної лексикології як сфери лінгвістики (перший розділ – с. 11-19), встановлення чинників подібності і відмінності лексичної семантики мов (другий розділ – с. 20-71), аналіз аспектів, одиниць і категорій зіставної лексикології (третій розділ – с. 72-121), простеження типів міжмовних лексико-семантичних відношень (четвертий розділ – с. 122-149), опис семантичних параметрів зіставної лексикології (п'ятий розділ – с.150-249), практичне зіставлення полісемічних слів і виявлення особливостей такого зіставлення (шостий розділ – с. 250-268), характеристику концепту „слово” в різних мовних культурах (сьомий розділ – с. 268-276), концептуальне простеження специфіки багатомовного зіставлення на рівні лексико-семантичних груп (восьмий розділ – с. 276-308). Не виникає ніяких сумнівів, що аналізована монографія належить до тих теоретичних праць, що покликані не тільки заактуалізувати те чи інше питання (в цьому разі – зіставний аспект лексикологічних студій), але й подати поняттєвий, термінологічний апарат нового напрямку, окреслити коло відповідних категорій, одиниць, аспектів та ін.

З'ясовуючи статус зіставної лексикології як сфери лінгвістики, автор розкриває особливості співвідношення зіставного і типологічного мовознавства і наголошує, що „типологічний аналіз ґрунтується на категорійному порівнянні”, а „зіставний, відштовхуючись від категорійного, використовує здебільшого елементне порівняння, що здійснюється послідовно залежно від обраних параметрів і дозволяє більш ґрунтовно розглядати міжмовні розбіжності” (с. 14). При розгляді мети і завдань зіставної лексикології (с. 15-19) заакцентовано, що хоча контрастивна лінгвістика і має за мету „встановлення розрізнявальних ознак у порівнюваних мовах на синхронному зрізі”, вона цілком правомірно може застосувати і діахронні дані, і спостереження з метою вияву чинників, що зумовили постання таких явищ.

Для простеження чинників подібності і відмінностей лексичної семантики мов В.М.Манакин проаналізував диференційні ознаки концепту як одиниць когнітивної лінгвістики (с. 20-28), розкрив багатоплановість природи мови як основи тотожності і розмаїття (с. 28-43), де знайшли висвітлення питання співвідношення мови і ноосфери, корелятивності / некорелятивності біологічного і психологічного начал у мові, виявив специфіку мовних картин світу (с. 43-71) з простеженням закономірностей мовної відносності та її принципів й окреслив статус єдності як організувальної категорії мовних картин світу. Показовим є твердження автора про те, що когнітивна лінгвістика оперує „не мовними **елементами** (це поняття структурної лінгвістики), а **одиницями**, причому особливими за своєю природою: вони є провідниками найрізноманітнішої

інформації і повністю або частково матеріалізуються в мові. Для найменування цих одиниць утвердився термін **концепти**” (с. 22-23). Слушним є твердження про те, що концепти „як ідеальні утворення кодується в почуттєво-образних уявленнях, система яких утворює так звану концептуальну картину світу” (с. 24), і саме останнє зумовлює наявність у кожного соціуму власних специфічних констант, що відрізняють національні мови і культури, пор. укр. „Стан твій ніжний, *смерековий...*” або рос. „...*тоска бесконечных равнин*” (С.Єсенін). Мотивованим постає детальний розгляд соціологічного напрямку у мовознавстві як хронологічно останнього, оскільки автор свідомий того, що „соціальне в мові можна розуміти у двох основних вимірах: на рівні **мікросоціумів** (безпосередньо даних мовних колективів) і на рівні **макросоціуму**, тобто на рівні вселюдського спілкування в межах космічного інформаційного поля, на рівні ноосфери” (с. 30). В такий спосіб, згідно з концепцією В.М.Манакіна, багатопланова сутність мови виявляється у трьох її складниках – соціальності, біологічності та психологічності, для кожного з яких притаманне власне спрямування: “Один ... на індивідуальну мовну особистість, другий – на мовний колектив, мікросоціум, третій – на рівень всезагального космічного розуму (пор. ідею космічного синтаксису – Автори) – ноосферу. Перші два є способами індивідуальної і національної адаптації ноосфери до “земних” сфер вияву останньої” (с. 42).

Розглядаючи свідомість як дворівневе утворення (вербальний та авербальний рівні), автор висвітлює термін **лакуни**, які необхідно відрізнити від безеквівалентних слів-реалій типу рос. *блины, самовар, сарафан* тощо (с. 40-41), оскільки лакуну не можна перекласти, а тільки передати описово на ґрунті співвідношення / неспіввідношення компонентів національно-мовної картини світу.

Саме тому окрема увага приділяється окресленню поняття **мовної картини світу**, в межах якого автор встановлює три основних причини відмінностей у мовних картинах світу – природа, культура та пізнання, і визнає єдність мов “не тільки основою подібностей і відмінностей, а й головною організувальною силою мовного розвитку” (с. 65).

Як наголошувалося, у третьому розділі з’ясовуються можливі аспекти зіставного опису лексики, виділяються основні одиниці та категорії контрастивного аналізу лексики та встановлюється еталон порівняння. Це умотивовує кваліфікацію В.М.Манакіним **семасіологічного аспекту**, який “дозволяє виявити специфіку варіювання зіставлюваних слів або семантичні подібності та розбіжності більш великих лексичних утворень” (с. 73), та **ономасіологічного аспекту**, за допомогою якого порівнюються позначувані різних мов з погляду мотивації, способів словотворення тощо, як основних (визначальних), а додатковим визнається **епідигматичний аспект**, що “постає віссю семантичної похідності, яка формує синхронну та історичну тотожність слова” (с. 75).

Заслуговує на схвалення виділення одиниць контрастивної лексики за ярусами зіставлення: слово й основні компоненти його семантичної структури: лексема, семема, відтінок значення, сема (рівень слова, його семантичної структури); тематичні та лексико-семантичні поєднання слів як системоутворювальні фрагменти у мовних картинах світу (рівень тематичної та лексико-семантичної групи); ідеографічні, або концептуальні, поєднання одиниць перших двох рівнів, що репрезентують цілісні мовні картини світу в лексичному тезаурусі зіставлюваних мов (рівень словника, або лексико-семантичного континууму мов). Основною ж одиницею контрастивної лінгвістики, на думку автора, постає **семема**, а зіставний аналіз на семемному рівні, відповідно, постає “базисним та стартовим для цілісного опису лексико-семантичних розбіжностей” (с. 85). До категорій зіставної лексикології належать лексичне значення, смисл та значущість, з чим загалом можна погодитися. Але в засадничих підходах В.М.Манакіна немає чіткого визначення їхньої ієрархії, оскільки в одному випадку автор зазначає, що центральною категорією є лексичне значення (с. 86), а в іншому – “основною категорією зіставної лексикології є лексико-семантична значущість” (с. 100, 303). Очевидно, такі дефініції вимагають свого поглиблення і відповідної корекції. Видається логічним мотивувати останню як ширшу і певною мірою співвіднесену з категорією актуалізації, а категорію лексичного значення витлумачувати як базову, вихідну.

Безсумнівним здобутком роботи постає опрацювання питання про **tertium comparationis** – всезагальної когнітивно-семантичної сфери, як вияву ноосферичного рівня, та запропоновані В.М.Манакіним шляхи подолання складної і багатопланової проблеми доведення органічного співіснування концептуальної та мовної реальностей для вираження ментально-інформаційного поля (с. 116). Для розв’язання цієї проблеми автор звертається до концептів, проте не досить викінченою виявляється їх класифікація: автор виділяє лише **первинні концепти-етимони** (с. 119) (за наявності первинних цілком логічно передбачити наявність і вторинних концептів) й **архетипні концепти** (с. 119, 120). Термін **архетипні концепти**, поза всяким сумнівом, вимагає додаткового пояснення, оскільки в науковій літературі функціонує самостійний термін **архетип**, що дуже близький за значенням до терміна **концепт**. Ідея автора цілком слушна, але необхідна певна корекція і встановлення диференційних ознак і тих, і тих величин.

Заслуговує на увагу, запропонована у четвертому розділі, універсальна класифікація можливих типів лексико-семантичних корелятив на міжмовному рівні, що “узгоджується із законом дистрибутивності у математичній логіці і цілком відповідає закономірності підпорядкування понять у формальній логіці” (с. 123). Отже, зазначена класифікація, за В.М.Манакіним, має трикомпонентну структуру: 1) абсолютний збіг (еквівалентність) (с. 123-129), частковий збіг (включення) (с. 129-133) та перетин семантики (с. 133-138)), безеквівалентність (с. 138-149).

Цілом вивіреном видається вибір критерію диференціації параметрів зіставної лексикології, що безпосередньо пов'язаний з її основними аспектами (п'ятий розділ "Параметри зіставної лексикології" (с. 150-249)). В такий спосіб автор виділяє семасіологічний та ономасіологічний параметри зіставлення. Перший надає можливість виявити розбіжності у семантичному наповненні лексичних відповідників різних мов за допомогою таких ознак: обсяг та зміст когнітивного, граматичного, стилістичного та інших компонентів лексичного значення, функціонально-стильова приналежність, семантична стратифікація. Інший сприяє виявленню відмінностей слів за способом номінації, за ознаками витоків, структури, мотивації, форми найменування, кількості означуваних тощо.

Шостий розділ присвячений аналізу відмінностей семантичних структур багатозначних слів у різних мовах. Актуальність такого розгляду пояснюється тим, що зазначені відмінності відображають специфіку лексичних систем мов і відіграють неабияку роль при вивченні іноземних мов. Поряд з проблемою міжмовної омонімії, лексичної сполучуваності, лексико-семантичних лакун, автор виділяє й наголошує проблему "зайвих" синонімічних дублетів, що потрапляють у мови внаслідок їхньої конвергенції. І цілком слушною є думка В.М.Манакіна, що "українську мову заповнили дублети-русизми, які можна оминати у більшості випадків. Пор.: *парус* і *вітрило* (перше слово у парі – русизм, друге – українське), *баня* і *лазня*, *фонтан* і *водограй*, *кровать* і *ліжко*" (с. 266-167).

Сьомий розділ є своєрідним етюдом про способи концептуалізації спільного для різних мов поняття "слово", що "підтверджує ідею всезагальності когнітивно-семантичного континууму як віртуальної даності, що розчинена у конкретних мовних картинах світу" (с. 275) і вкотре аргументує тезу про своєрідність світогляду певного народу.

Останній розділ, як і попередній, є суто практичним: в ньому подається досвід багатомовного зіставного аналізу метеорологічної лексики, результати якого пропонується розглядати як "заготовлення" (рос. заготовка – за В.М.Манакіним) для подальших студій у цьому напрямі.

Прикрі недогляди типу „отдаленности от друг от друга” (с. 19), „что также также сопровождало разные этапы развития языкознания” (с. 21), „сопоставительно-типологические исследования охватывают определенные фрагмент языковых картин мира” (с. 268), непослідовність використання російської літери *ё* (що нині так палко відстоюється багатьма її прихильниками) та висловлені дискусійні міркування ніякою мірою не применшують наукової вартості монографії В.М.Манакіна.

Висвітлення основних теоретичних питань зіставної лексикології, заглиблення у складні процеси когнітивної лінгвістики, механізми міжмовних лексичних відношень засвідчують значущість дослідження В.М.Манакіна для подальших студій із компаративної лексикології, розширення тла зіставно-типологічних студій близькоспоріднених і неспоріднених мов. Без сумніву, рецензована монографія варта уваги мовознавців, викладачів університетів, студентів, аспірантів, а також усіх, хто цікавиться питаннями лінгвокультурології, етнолінгвістики, міжкультурної комунікації, теорії і практики перекладу, оскільки вона відкриває нові обрії дослідження семантичного простору на планетарному (ноосферичному) рівні.

Анатолій Загнітко, Жанна Краснобаєва-Чорна
Надійшла до редакції 7 вересня 2005 року.

Проблеми і перспективи лінгвістичної генології

*Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи:
Монографія. – Львів: ПАІС, 2005. – 264 с.*

У лінгвістичній науці останнього десятиліття щораз активніше починає обговорюватися проблема функціонування одиниць і категорій мови не в аспекті їх системно-структурної організації, а в психокогнітивному вимірі живої комунікації, внаслідок чого все частіше у науковому лінгвістичному обігу з'являються поняття мовного коду, дискурсу, мовленнєвого жанру й мовленнєвого акту на позначення найважливіших категорій сучасної функціонально-комунікативної, антропоцентричної науки. Визначені М.М.Бахтіним як типові форми висловлень, повторювані ситуації спілкування, еталони соціально значущої взаємодії, типізовані форми мовленнєвої комунікації, **мовленнєві жанри** як загальнофілологічне поняття, що поширюється на весь універсум текстів, у сучасному мовознавстві визначаються як одна з найважливіших категорій спілкування, яка систематизує й устальнює стихію міжособистісної, групової та інших видів комунікативної взаємодії, а у вигляді теорії пропонують, на думку В.В.Дементьєва і В.В.Феніної, універсальну стратегію вирішення багатьох питань, дотичних із проблемою аналізу процесу спілкування, його складових і визначальних чинників формування. Проте, чи можна однозначно говорити про з'ясування природи механізмів породження та інтерпретації мовлення тільки засобами теорії мовленнєвих жанрів, про універсальність її як підходу до мовленнєвої поведінки людини? (с.5)

Незважаючи на розбіжності в оцінці перспективності цього напрямку щодо здатності дати відповіді на низку "відкритих" питань комунікативної лінгвістики, незаперечною є актуальність **генристики** як науки про

мовленнєві жанри (с. 6) і, відповідно, пропонованого дослідження, присвяченого висвітленню її основних питань, причин постання, зокрема в українському мовознавстві, у першу чергу – в **мовленнєвознавстві** як новому напрямку досліджень, що перебуває зараз на стадії становлення (с. 37). Привабливим є й подання загального огляду європейської та американської лінгвістичної думки щодо проблеми мовленнєвих жанрів як одного з визначальних явищ суспільного й навіть приватного життя людини, а також визначення “центрів опису й систематизації” МЖ, зокрема у російському мовознавстві (с. 7). Натомість постає питання, яке не освітлюється автором цієї монографії, а саме: чи наявні на сьогоднішній день відповідні наукові центри з вивчення МЖ в лінгвістиці інших мов? Також як позитивне маємо відзначити подання вичерпного визначення причин зацікавлення сучасних дослідників проблемами МЖ (с. 8). Проте недостатньо чітким видається обґрунтування поняття *комунікативної* (за К.Ф.Сєдовим) або *мовленнєвої* (В.В.Дементьєв) *компетенції*, що вводиться у **Вступі**, оскільки загальна характеристика цього поняття, що наводиться автором, є надто широкою і створює передумови для розгляду її як явища, спорідненого з мовною компетенцією (за Н.Хомським) без необхідного розмежування цих понять і визначення відношень між ними, а також потребує уточнення позиція автора щодо твердження про розвиток лінгвістики ХХ століття “під визначальним впливом трьох теорій: мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів та мовних стереотипів” (за М.Sarnowski), що, на наш погляд, не є цілком коректним і достатньо ясним, наприклад, у тому, що стосується теорії “мовних стереотипів”.

З іншого боку, суттєвим є те, що вже у **Вступі** подається перелік основних **труднощів**, які постають перед сучасною генологією, крім того, подається аналіз останніх публікацій, присвячених проблемі мовленнєвих жанрів (с. 9), а також чітко сформульовано **мету** пропонованого дослідження, обумовлену актуальністю аналізу МЖ як однієї з “найважливіших категорій сучасної функціонально-комунікативної, антропологічно орієнтованої лінгвістики”, в першу чергу, – в українському мовознавстві, яке протягом тривалого часу, як справедливо зазначає Ф. С. Бацевич, не помічало цієї категорії (с. 10). Привабливим є й те, що зазначена проблема розглядається автором з урахуванням двох *типів наукового викладу* (*оглядового і власне дослідницького*), які дозволили не тільки ознайомити українського читача з провідними зарубіжними генологічними концепціями, а й презентувати авторові результати власних лінгвістичних спостережень. Значний інтерес становить також вдало відібраний ілюстративний матеріал, зокрема приклади з творів української та російської художніх літератур ХІХ-ХХ століть, а особливо – “недиференційовані” щодо специфіки вияву МЖ записи українського розмовного мовлення, зроблені самим автором і подані в кінці монографії у вигляді “Додатка” (сс. 250-254). Водночас виникає питання, викликане твердженням автора щодо того, що об’єктивна складність генологічного дослідження пов’язана з певними зусиллями, яких докладає адресат для вичленування та інтерпретації МЖ (с. 10), а саме: чому дослідником не враховується при цьому і *діяльність адресанта*, адже, як відомо, процес комунікації є двобічним, отже, важливим є не тільки процес сприйняття, але і створення відповідних МЖ, оскільки цей етап оформлення інформації, власне, й прогнозує відповідну реакцію адресата? Тому ігнорування ролі адресанта (навіть якщо він постає узагальненим, абстрагованим і не має для адресата конкретної співвіднесеності з певною особою витворювача МЖ), на наш погляд, постає, певною мірою, невмотивованим у цьому дослідженні.

Структура роботи визначається концептуальними засадами, сформульованими у **Вступі**, й підпорядкована меті й завданням пропонованого дослідження, що обумовило компактний і послідовний розгляд у п’яти розділах *першої частини* питань, пов’язаних з категорійною організацією мовного коду в комунікації і, відповідно, місцем мовленнєвих жанрів в системі цих категорій, історії виникнення, становлення і розвитку поняття “мовленнєвий жанр”, насамперед, у концепції М.М.Бахтіна, проблеми МЖ у сучасному мовознавстві, зокрема в україністиці, з позиції дискурсивно-прагматичного розуміння їх сутності. Структурування *другої частини* дослідження, яка складається з двох розділів, здійснене з урахуванням відсутності в сучасній лінгвістиці фундаментальних досліджень конкретних МЖ, які б ґрунтувалися на специфічно українському мовному матеріалі, та єдиної викінченої моделі їх практичного аналізу в різних типах дискурсів із послідовним розмежуванням власне мовних і позамовних чинників комунікації, причому підґрунтям для такого дослідження обрано “анкету” (“паспорт”) МЖ, запропоновану Т.В.Шмельовою і доповнену Ф.С.Бацевичем, чим і пояснюється акцентування в обох розділах проблем конкретних мовленнєвих жанрів реального “живого” дискурсу: МЖ утішання та МЖ прямого спортивного репортажу. Крім того, виклад матеріалу супроводжується наведенням схем і таблиць, що дає можливість систематизувати поданий матеріал, а також коротким тлумачним словником термінів (29 номінацій) (сс. 228-231) та списком опрацьованих 339 найменувань праць українською, російською, англійською, польською і французькою мовами (сс. 232-249).

Отже, у *першій частині* дослідження, присвяченій теоретичним проблемам лінгвістичної генології, аналізуються загальні поняття про категорії мовного коду в комунікації, що не можливе без з’ясування природи процесу комунікації як одного з базових понять сучасної комунікативної лінгвістики. Загалом поняття **комунікації** як одне з базових понять у сучасній генології подається автором з позицій не тільки лінгвістики, а й філософії, психології, соціології й наукової парадигми в цілому (с. 12), що дає змогу створити масштабну картину комунікативної детермінації “життя людини серед інших людей” (К.Ясперс) в межах антропоцентричного спрямування сучасної наукової думки. Проте додаткового пояснення потребує поняття мовного коду, зокрема його складових і принципів їх організації в розумінні автора. Крім того, аналізуючи структурно-семантичний підхід до вивчення мови й апелюючи до теорії М.М.Бахтіна (про що йдеться вже у

Вступі), автор кваліфікує цей підхід як *традиційний*, що, як нам видається, потребує певної конкретизації, оскільки в такому випадку слід говорити про *традиційність* з обов'язковим уточненням саме лінгвістичного характеру аналізу мовних явищ. Така вимога обумовлюється загальнофілологічною (за визначенням автора (с. 8) сутністю проблеми, а це створює небажану двозначність у розумінні традиційності щодо розгляду мови: з одного боку, *традиційний* принцип дослідження на засадах *традиційної теорії літератури* (спричинений, в тому числі, і покликанням на М.М.Бахтіна), концептуальні засади якої, певною мірою, дотичні до лінгвістики тексту, на противагу *філологічній теорії*, що перебуває на межі сучасної естетики і герменевтики, з іншого, – *традиційний* власне *лінгвістичний* аналіз із урахуванням компонентів усіх мовних рівнів, насамперед, виходячи з розуміння речення з його “підметово-присудковою організацією” (с. 12) як основної одиниці комунікації. До того ж, потреба такого пояснення постає у зв'язку зі ствердженням *зряддєвого* характеру мови (мова як “засіб комунікації” – с. 12) й одночасного акцентування автором специфіки пропонованого дослідження, тобто такого, що протиставляється традиційному й може бути трактоване як здійснене на ґрунті філологічної теорії з онтологічним розумінням статусу мови, що спричиняє внутрішнє протиріччя (оскільки для філологічної теорії розуміння мови як певного засобу не припустиме).

Слід зазначити, що Ф.С.Бацевичем подається визначення однієї з найскладніших категорій комунікативної лінгвістики – **дискурсу** (сс. 13-14), причому робиться спроба репрезентації універсальної інтерпретації цього поняття в комплексі когнітивних, внутрішньолінгвістичних та екстралінгвістичних (соціальних, культурних, психічних, психологічних та ін.) чинників, що визначають його характер і специфіку. Водночас питання природи дискурсу цим не обмежується, а пропонується комплексне бачення й розуміння його як “функціонально-комунікативної, прагматичної сутності” (с. 15) в системі трьох типів координат – з погляду формальної, функціональної та ситуативної інтерпретації, тобто як “*прагмалінгвістичного явища*”, окреслюється його місце в сфері міждисциплінарних досліджень. Але кваліфікація тексту як кінцевого результату дискурсу, зокрема як “вичерпаний”, “закінчений” дискурс, його структурована складова (с. 14), викликає питання щодо справжньої “вичерпаності” та завершеності тексту, який, відомо, не завжди може характеризуватися цими ознаками (наприклад, прийом “відкритого” фіналу), так і структурованість тексту часом може ставитися під сумнів, особливо у випадках із постмодерними творами, яким загалом притаманне утвердження “деструкції”, зразками авангардизму як течії в літературі тощо.

Помітним досягненням, що має значне теоретичне і прикладне значення, є створення **типології дискурсів** (с. 15), в основу якої покладено розуміння дискурсу як інтерактивного явища та лінійна модель комунікації з її складовими комунікативного акту Р.Якобсона (ця концепція вже була опрацьована в монографії Ф.С.Бацевича “Нариси з комунікативної лінгвістики” (Львів, 2003)), а саме: *повідомлення* (з виділенням референційних і тематичних аспектів), *контакт між учасниками спілкування* (за каналами комунікації, за критерієм вияву міжособистісних стосунків між комунікантами, за типами зв'язків між адресантом і адресатом, за функціонально-прагматичним ефектом), *особа адресанта, особа адресата, мовний код* (з облігаторною наявністю змішаного або комбінованого типів дискурсів за всіма чинниками, крім чинника повідомлення). Варто відмітити те, що автором усвідомлюється основна вада наведеної типології – перехрещення класифікаційних ознак, що спричиняє попадання одного й того самого дискурсу в різні класи (с. 19), водночас як позитивне має бути відзначено той факт, що в цій типології наявна спроба комунікативного підходу до визначення типів дискурсів, що створює, тим самим, основу для класифікації МЖ.

Виходячи з розуміння поняття “*категорії*” як загальнонаукового, автор чітко розмежує *ознаки дискурсу* та його *складові*, до яких зараховує **мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт** (с. 20). Щодо останнього поняття, то Ф.С.Бацевичем подається достатньо цілісний і послідовний огляд основоположних теорій, що заклали підвалини сучасної теорії мовленнєвих актів, а також створили базу для формування теорії **МЖ**, зокрема Дж.Остіна, Дж.Серля, Д.Вандервекена, з урахуванням тенденцій загального процесу становлення й розвитку цієї теорії у світовій лінгвістиці, з подальшим наведенням типового визначення **мовленнєвого акту**, перерахуванням його диференційних ознак і презентацією як *трикомпонентної моделі* (мовленнєва дія мовця, аудитивний акт, тобто комунікативна дія слухача, й комунікативна ситуація) (с. 22). Слід відзначити, що дослідник не обмежується класифікацією, яка складається з 5 типів мовленнєвих актів (за Дж.Остіном), оскільки, як він справедливо зауважує, якщо в процесі комунікації беруть участь кілька осіб одночасно, то відбувається “накопичення інформації в пам'яті учасників для нормального плину діалогу” (що не було враховано Дж. Остіном), а отже, це створює передумови для введення шостого типу МА – **інформативу** (як вже пропонувалося Г.Г. Кларком та Т.Б.Карлсоном) (с. 24).

Повертаючись до другої складової дискурсу (**мовленнєвого жанру**) й апелюючи в зв'язку з цим до М.М.Бахтіна, який подає визначення поняття *висловлення* (с. 25), Ф.С.Бацевич чомусь не враховує той факт, що цей термін може сприйматися неоднозначно і потребує певної конкретизації, оскільки лінгвістиці відоме й інше розуміння цього поняття як одного з базових щодо процесу комунікації, а саме – поняття висловлення (чеське *výroved*), впроваджене у науковий обіг В.Матезіусом, визначення якого не збігається з тим, що запропоноване М.М.Бахтіним, а пізніше розширене В.М.Волошиновим. Водночас автор детально аналізує процес еволюціонування поняття висловлення в працях М.М.Бахтіна (с. 26), наголошуючи на виразнішому лінгвістичному характері його порівняно із позицією В.М.Волошинова, для якого вирішальну роль відіграє соціальна обумовленість висловлення (с. 29) і його сутність як “продукту соціальної взаємодії”, і схиляючись

до лінгвістичного розуміння цього поняття як одиниці мовленнєвого спілкування, виділяючи такі диференційні ознаки, як *зміна мовленнєвих суб'єктів, завершеність* (що включає можливість відповіді на висловлення та ознаку цілісності), *відношення до самого мовця й до інших учасників мовленнєвого спілкування*, на противагу поняттю мови із реченням (і словом) як основною одиницею (с. 28, 34) (пор. поняття *langage* і *parole* Ф. де Сосюра відповідно) (с.27).

Суттєвим для подальшого дослідження є виділення автором кола проблем, безпосередньо пов'язаних з поняттям МЖ (за теорією М.М.Бахтіна), які на сьогодні є визначальними для генології як науки (сс. 37-38). Таким чином, послідовно проаналізувавши концептуальні засади теорії МЖ М.М.Бахтіна (с. 36), зв'язок і співвідношення їх з соціальними чинниками (с. 29), жанрами літературної мови (с.30), словом, реченням та "іншими одиницями мови" (якими – автором чомусь не конкретизується) (с. 33), стилем (с.34), а також визначення (с. 30), основні ознаки (с. 31), типологію (сс. 31-32), складні й багатоступеневі процеси породження й застосування МЖ (сс.34-35), Ф.С.Бацевич пропонує в якості результату узагальнення усієї концепції власне визначення **МЖ як вербально-знакового втілення типових ситуацій соціальної, психологічної й культурної взаємодії людей** і накреслює найближчі перспективи дослідження цієї проблеми, спрогнозовані відсутністю необхідного коментування у працях М.М.Бахтіна (с. 36).

Зіставляючи положення статті М.М.Бахтіна й інтерпретацію їх В.В.Дементьевим, автор наголошує на ролі МЖ як комунікативного атрактора (тобто типу упорядкування дискурсу), проміжного явища між *Мовою* (як модусу існування явищ мови) і *Мовленням*, на провідній ролі адресанта в процесі побудови дискурсу, яка применшується в інтерпретації, оскільки для адресанта жанри – це не тільки моделі побудови дискурсу, а й тактичні ходи в межах загальної стратегії спілкування, засіб не тільки сприйняття, але й творення дискурсів (сс. 39-40).

Логічним постає й наступне питання про співвідношення *Мовлення* і *МЖ* (с. 40), зокрема постання останніх не зовнішніми умовами комунікації, а готовими сценаріями, фреймами у свідомості мовної особистості, породжувані адресантом в процесі мовлення, проте таке трактування видається недостатньо вмотивованим і коректним, оскільки процеси породження структур належать, насамперед, до сфери генеративної граматики й мають іншу природу й тлумачення в лінгвістиці, так само, як і поняття фреймів і сценаріїв, на нашу думку, може виступати синонімом до поняття МЖ, але про отождошення цих явищ не варто говорити, – отже, оперування відповідними термінами не завжди постає виправданим і потребує коригування або уточнення.

Нарешті, цілком вмотивовано після розгляду співвідношення МЖ з *Мовою* й *Мовленням* подається типологія поглядів як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників на комунікативну природу *МЖ*, які визначаються, щодо *Комунікації*, як частини соціального середовища, що стикаються з ним і обмежуються ним же (сс. 41-42), як тип соціально-мовної діяльності, взаємодії, яка розповсюджується на широкий діапазон дискурсів, що дає всі підстави розглядати МЖ як **категорію дискурсу**.

Цікавим також є розгляд *МЖ* як явища, *семіотична* природа якого виявляється в актуалізації його в свідомості адресата натяком, постаючи при цьому як єдність форми й значення (комунікативного смислу), яку засвоюють носії мови в спілкуванні й яка, як правило, пов'язана з усталеними тактичними ходами комунікантів у дискурсах, модель типової мовної соціопрагматичної дії (с. 43-44).

У розділі IV, присвяченому проблемам і підходам до виділення, розмежування і організації мовленнєвих жанрів, значна увага приділяється дослідженню *жанрів* у їх соціопрагматичному й культурному вияві, зокрема розглядається культурологічний аспект МЖ (с. 45), тобто здатність віддзеркалювати національно-культурну специфіку мови, що може виявлятися й жанровою *міжкультурній відповідності / невідповідності*. Акумулюючи досвід попередників щодо російської, англійської, німецької, польської мов, автор наголошує на необхідності зближення теорії МЖ і теорії *концептів*, що відповідає загальній тенденції семантизації сучасної лінгвістики (с. 47), та, посилаючись на дослідження С.М.Плотникової, О.С.Іссерс, О.Г.Никонорової, Г.Г.Слишкіна, вводить розуміння *концептуального поняття жанру (жанротвірного концепту)* та *лінгвокультурного концепту* (с. 48), водночас справедливо піддаючи сумніву доцільність виділення *концептів* (якості товару та послуг, престижності, довготривалості в експлуатації, швидкості доставки тощо) в текстах "рухомої стрічки" рекламного характеру, оскільки в цьому випадку, радше, йдеться про "тематичні складові тексту жанру, а не когнітивні взірці, носії комунікативних смислів" (с.48). При цьому Ф.С.Бацевич за основу концептологічної типології МЖ бере ознаку "підтримка / відчуження" певною культурою, що передбачає два способи концептологічного моделювання жанрів: як *концептосфери* й як *метаконцепта*, дослідження яких неможливе без врахування критерію обумовленості конкретною культурою й становить одне з актуальних завдань сучасної генології (с. 49).

Як позитивне, говорячи про засади лінгвістичного підходу до вивчення жанрів, слід відмітити послідовний огляд підходів до визначення *лінгвістичної* природи МЖ в українській і світовій генології, зокрема як стилістичного явища (переважно у русистиці) (с.49), типу висловлення, текстового явища (в російській і польській мовах) (с. 50), комунікативної сутності (явища) (в українській, польській, англійській, російській лінгвістиці), згідно з яким *МЖ* і постають як *категорія організації мовного коду в комунікації поряд із дискурсом і мовленнєвим актом* (с. 51), як похідне від емоційно-когнітивного фрейму в межах теорії семантичних примітивів (концепція А.Вежбіцької) (с. 52). Важливим, на наш погляд, є диференціювання

напрямок дослідження жанрів залежно від концептуальної позиції лінгвіста, що береться за основу відповідного аналізу, а саме: **генристики** (лінгвістичного вивчення МЖ з урахуванням інтенцій мовця і засад теорії мовленнєвих актів), **жанрознавства** (прагматичного вивчення МЖ, в основі якого – розуміння їх діалогічної природи і теорія М.М.Бахтіна (не за статтею “Проблема мовленнєвих жанрів”, а за його цілісною філософською концепцією) і **комунікативної генристики** (вивченням МЖ як засобу формалізації соціальної взаємодії) (с. 53), що дозволяє уникнути небажаної синонімії термінів. Водночас позиція самого Ф.С.Бацевича є дещо неоднозначною й чітко не визначеною (с. 53), оскільки відсутній коментар щодо того, якого ж з напрямів дослідження МЖ дотримується сам дослідник, постійно наголошуючи в різних частинах роботи на домінуванні прагматичних чинників (сс. 73, 21, 52 тощо), що характерне для представників жанрознавства, і разом з тим критикуючи цей напрям досліджень за певну обмеженість і акцентуючи увагу на соціальній обумовленості жанрів (сс. 10, 13, 41, 53, 93 і под.).

Маємо погодитися з автором у тому, що одним із суттєвих моментів, які потребують уваги дослідників, є безпосереднє функціонування МЖ у живому дискурсі (с. 53), оскільки доводиться говорити тільки про фрагментарну презентацію того чи іншого жанру, що, в свою чергу, викликає низку запитань, пов'язаних із власне визначенням типу МЖ, його диференційних ознак, а отже, – критеріїв розрізнення МЖ. На цьому й наголошує Ф.С.Бацевич, аналізуючи результати спроб, що мали місце, зокрема в русистичі, виробити чітку систему критеріїв, за якою можна було б безпомилково визначити характер певного МЖ, пропонує доповнити одну з найпоширеніших на сьогоднішній день **“анкету жанру”**, або **“паспорт жанру”** (термін Т.В.Шмельової), що містить такі показники, як: *комунікативна мета, концепція (образ) автора, концепція адресата, подійний (диктумний) зміст, чинник комунікативного минулого, чинник комунікативного майбутнього, параметр мовного втілення* (с. 55), за рахунок уведення додаткових критеріїв, які дали б змогу більш однозначно визначити тип МЖ: *тональність, комунікативний смисл*, а також необхідність врахування залежності жанру від специфіки каналів комунікації (с. 56). Разом із тим стає очевидним, що запропонована схема не спроможна охопити можливі варіанти вияву МЖ у живому дискурсі, що підкреслюється дослідником, і свідчить про необхідність продовження пошуків критеріїв виділення з дискурсу й опису організації жанрів.

З іншого боку, як зазначає автор, МЖ як категорія мовного коду – “це ідеальна структура, яку дослідник повинен відтворити в цілісності” (с.57), а в реальному спілкуванні поряд із дискурсами, рівні цілому жанру (наприклад, академічна лекція), переважно функціонують фрагменти окремих МЖ (що пояснюється необхідністю дотримання загальної гнучкої стратегічної лінії втілення комунікативної інтенції і зміною тактик адресанта), які водночас повинні відтворюватися й розгортатися за певними усталеними моделями, що мають бути легко впізнаваними адресатом. Отже, постає ще одна проблема – визначення базових *моделей* (стратегій) *розгортання* текстів (дискурсів, розлогих МЖ), з-поміж яких дослідник, спираючись на відповідні дослідження в російській та польській лінгвістиці, пропонує виділяти такі: **інформативну** (розвиток предметної семантики), **модальну** (особистісні параметри комунікативної ситуації), **прагматичну** (регулятивна стратегія мовленнєвої поведінки) (с. 58).

Отже, стає зрозумілим, що визначаючи тип МЖ у дискурсі або відновлюючи модель його розгортання, слід враховувати й структурні показники жанрів, тобто принцип польової організації з наявністю центральних і периферійних мовленнєвих засобів репрезентації, як слушно зауважує автор, проте система критеріїв визначення таких засобів і загалом принцип їх диференціації (ядерні / периферійні) залишаються поза увагою дослідника (с. 59).

Повертаючись до проблеми типології МЖ, Ф. С. Бацевич звертається до концепції М.М.Бахтіна, який пропонував застосування кількох класифікаційних принципів для визначення специфіки жанру в дискурсі, переосмислюючи як саму класифікацію видатного філолога ХХ століття, так і новітні розробки в цій сфері, зокрема спроби сформулювати універсальний набір критеріїв, що дозволяли б точно охарактеризувати будь-який фрагмент МЖ за приналежністю до того чи іншого типу (сс. 62-65). Усе це надало можливість досліднику аналітичний огляд **підстав класифікації підходів**: розвиток ідеї М.М.Бахтіна про первинні й вторинні МЖ (с. 62); використання різних аспектів теорії мовленнєвих діяльності, зокрема, породження мовлення (с. 63); “власне” лінгвістичні, тобто такі, що спираються на одиниці та моделі мови (с. 64); урахування структури і моделей дискурсу та комунікації в цілому (с. 65), – в межах останнього підходу наголошуючи на актуальних для генології поняттях **МЖ “у вузькому значенні терміна”** (“власне” МЖ як таких, що породжують діалогічні єдності або монологічні висловлення), **субжанру** (жанрових форм, що дорівнюють одному мовленнєвому акту), **гіпержанру** (таких, що об'єднують у своєму складі декілька жанрів), **жанроїдів** (перехідних жанрових утворень).

Важливим, на нашу думку, є висновок, зроблений автором (с. 66), щодо необхідності створення типології МЖ з орієнтацією на типологію дискурсів, що обслуговують суспільство, в межах соціолінгвістичних і прагматолінгвістичних типів дискурсів, що свідчить про висування автором на перший план **соціологічного** (тобто **екстралінгвістичного**) чинника, що є суттєвим, але, як нам видається, не першорядним при визначенні типу МЖ, водночас власне лінгвістичні показники частково залишаються поза увагою дослідника.

Своєрідним підсумком четвертого розділу, присвяченого проблемі виділення, розмежування й організації МЖ, стає історичний коментар формування первинних і вторинних жанрів (усних і писемних), що ґрунтується на тезі М.М.Бахтіна щодо генетичної залежності вторинних (складних) МЖ (писемних, наприклад,

романів, драм, наукових досліджень і под.) від первинних (простих) жанрів (усних), що склалися в умовах безпосереднього мовленнєвого спілкування (с. 67). Суттєвим зауваженням до цього положення бахтінської теорії є акцентування Ф.С.Бацевичем, з посиланням на польського дослідника О.Вільконь, і можливості зворотнього процесу, тобто переходів від вторинних писемних до первинних усних жанрів, хоча певним недоліком, на наш погляд, слід вважати відсутність суто українського емпіричного матеріалу, який міг би підтвердити (або, можливо, й спростувати) припущення автора, оскільки, звісно, можна говорити про певну близькість польського й українського мовного матеріалу, проте висновки щодо кожної окремо взятої з цих мов можуть відрізнятися.

Як позитивне тут варто відзначити врахування дослідником не тільки внутрішньолінгвістичних чинників, що здатні впливати на процес формування й переходу одного МЖ в інший (зміни співвідношень між МЖ і функціональними стилями, внутрішньожанрові чинники), а й екстралінгвістичних умов (с. 68), що здатні позначатися на історичній динаміці жанрів, зокрема культурно-історичної, соціальної ситуації, політичних, психологічних, когнітивних чинників, науково-технічний прогресу, насамперед, розвитку засобів масової інформації, що “мають величезний вплив на усне і писемне слово, на виникнення нових мовленнєвих жанрів, що характеризують культуру певної епохи” (наприклад, сучасний МЖ *репортажу про подорож* і колишній (середина і кінець ХІХ ст.) МЖ *листів із подорожі*, або пересування на периферію колись актуального гіпержанру *спілкування на спільній кухні в комунальній квартирі* тощо).

Безперечно, актуальним є питання, досліджуване у п'ятому розділі (“Мовленнєві жанри у процесах спілкування”), що стосується одного з найважливіших понять у сучасній функціонально-комунікативній і прагматично зорієнтованій лінгвістиці, а саме – поняття **смыслу**. Слід одразу уточнити, що Ф.С.Бацевич згідно з основною проблематикою дослідження дещо звужує це поняття й під терміном “*смысл*” розуміє інформативну складову МЖ у межах спілкування, пропонуючи конкретизувати його як “**комунікативний смысл**”. Проте, як зазначає автор, головне питання, яке стосується сутності цього поняття, незважаючи на активне фігурування його в науковому й щоденному спілкуванні, досі залишається відкритим через відсутність єдиного підходу до його розуміння й загально визнаної системи диференційних ознак **смыслу**, що, в свою чергу, обумовлює й відсутність “більш-менш прийнятної” (с. 71) типології (комунікативних) **смыслів** у спілкуванні. Важливе значення має спроба подати універсальне визначення цього поняття, введеного в науковий обіг у кінці ХІХ століття німецьким філософом і логіком Г.Фреге, насамперед, через екскурс в історію становлення поняття **смыслу** й аналіз найавторитетніших праць лінгвістів, присвячених цій проблемі (сс. 71-73, 78-79, 81-84), в межах чотирьох провідних напрямків дослідження, пов'язаних з розумінням **смыслу** в гуманітарних науках, а саме: *герменевтичного* (у подальшому цей напрям набув розвитку в семіотиці й логічній семантиці) (Матіас Флаціус Іллірійський, Г.Фреге, К.І.Льюїс, французька школа аналізу дискурсу, Г.Л.Тулчинський), *феноменологічного* (Е.Гуссерль, М.Гайдеггер, К.Ясперс, Ж.-П. Сартр) (с. 72), *екзистенційного* (К.Ясперс, Ж.-П. Сартр, П. Тілліх, М.М.Бахтін) *і напрямку*, що стосується *проблем смыслу людських дій та інших невербальних виявів* (В.Дільтей, Е. Шпрангер, М.Вебер) (с. 73).

Йдучи за концепцією, викладеною у фундаментальній монографії Д.О.Леонтьєва “Психологія **смыслу**” (1999), автор окремо виділяє розуміння **смыслу** В.В.Налімовим, теорія якого не вписується в окреслені підходи, і пропонує те трактування **смыслу**, яке, на думку Ф.С.Бацевича є найбільш прийнятним для розуміння специфіки МЖ, тобто: “**смысл** (чи то **смысл** текстів, фрагментів світу, зразків свідомості душевних явищ чи дій) визначається, по-перше, через ширший контекст, і, по-друге, через інтенцію або ентелехію (цільову скерованість, призначення або напрям руху)” (с. 73), отже, на перший план висувається прагматичний критерій аналізу комунікативного **смыслу**. Проте суттєвим, на наш погляд, є зауваження автора щодо необхідності подальшої конкретизації цього поняття не в загальнофілософському розумінні, а в межах окремих наук, в першу чергу, – лінгвістики, яка останнім часом щораз активніше до нього звертається, й одним з перших рівнів розмежування сфер застосування цього поняття є рівень *мовного* і *немовного* (як основної ланки між психічною діяльністю людини й об'єктивною дійсністю) *вияву смыслу*. Цілком виправданим тут є залучення питання, що стосується співвідношення у мовознавстві:

1) смыслу і значення на рівні *змістового наповнення*, оскільки без належного розмежування цих понять, диференціація яких виявляє себе вже навіть на лексичному рівні в українській мові (*смысл, або сенс і значення*), російській (*смысл і значение*), англійській (*sense і meaning*), німецькій (*Sinn і Bedeutung*), польській (*sens і znaczenie*) тощо, не можна говорити про існування “трьох основних найважливіших модусів вияву” **смыслу** в межах мови – *Мови, Мовлення і Комунікації* – і, відповідно, про специфіку вияву МЖ (с. 74). Згідно з цим важливого значення набувають висновки, зроблені Ф.С.Бацевичем щодо останнього (і найголовнішого – відносно проблеми МЖ) з модусів (*Комунікації*), зокрема йдеться про виділення кількох понять, що пов'язані з виявом комунікативного **смыслу** в процесі спілкування, який різною мірою залежить від усіх чинників комунікативного акту. 3-поміж них, на думку автора, варто назвати такі *групи смыслов*: групу понять, що співвідносяться з особами учасників спілкування й дає підставу для диференціювання окремих підтипів *особистісного комунікативного смыслу* (адресанта, адресата) (с. 76); *категорії мовного коду*, що виступають носіями двох типів **смыслів** (*узуралізованого, апріорного*, що передує комунікації, та *оказіонального, апостеріорного*, який виформовується в ході комунікації як діяльності), тобто *мовленнєві акти* (Дж.Остін, Дж.Серль), *мовленнєві жанри* (М.М.Бахтін), *дискурси* (с. 77); конкретні *одиниці мовного коду* (с. 78); групу

сми́слів, що залежать від значної кількості немовленнєвих чинників (невербальних і паравербальних, ситуативних, пов'язаних зі специфікою і станом каналів комунікації тощо) (с. 80);

2) **значення і актуального смислу слова**, де **значення** розглядається Ф.С.Бацевичем як інваріантна ситуація поза актом мовлення (комунікативним актом), натомість **актуальний смисл** ототожнюється з актуалізацією значення в конкретній конситуації спілкування (с. 79).

Варто відмітити, що дослідник не обмежується розглядом типів комунікативних смислів (с. 80), а, розвиваючи думку щодо перспектив їх реалізації, прагне перейти на більш узагальнений рівень – рівень дискурсу – і виділяє **узагальнений комунікативний смисл дискурсу** (тексту) (з урахуванням основних дихотомічних ознак, коментуючи ключові положення статті А.Новікова, присвяченої проблемам смислу (сс. 81-84)) як складний синтез інтенцій учасників спілкування, які вживають засоби мовного коду в конкретному часопросторовому континуумі спілкування у випадках конструктивної суперечки з пошуком компромісу або “виведення” узагальненого смислу розмови (двох чи кількох осіб) дослідником, третьою особою або alter ego одного з учасників спілкування.

Суттєвим, на наш погляд, є також підведення попереднього підсумку щодо комунікативної специфіки МЖ згідно з концепцією М.М.Бахтіна (с. 86), але в світлі усього зазначеного вище, зокрема підкреслення загальноінформативної функції жанру (інформація про характер авторського ставлення до дійсності в межах конкретного типового задуму, яку можна ототожнити з узуалізованим жанровим комунікативним смислом), і введення поняття “**жанровий канон**”, що додатково містить інформацію про типові ситуації мовленнєвого спілкування й типові теми, пов'язані з цими ситуаціями, а також основні випадки порушення цього канону (внаслідок порушення формальних критеріїв організації МЖ з боку адресата, непряме вживання жанру адресантом, тобто створення адресантом *вторинних МЖ* тощо) (сс.86-91) і обов'язкові передумови вдалої комунікації (с. 91).

Повертаючись до теоретичних питань, зокрема до питання про співвідношення *мовленнєвого жанру* і *мовленнєвого акту* (с. 92), Ф.С.Бацевич зацентровує увагу на процесі формування поняття МА та їх типології в концепціях Дж.Остіна і Дж.Серля (підкреслюючи щодо типів останнього можливість ототожнення їх з МА М.М.Бахтіна) і пропонує розглядати зазначену проблему з позицій представників трьох груп *прагмалінгвістичних* підходів, аналізуючи кожну з концепцій, зіставляючи їх одну з одною й з бахтінською теорією й виділяючи позитивні сторони й недоліки кожної з них: на матеріалі англо-американської теорії МА (St. Levinson, J. Meibauer, J. S. Pecscei), на теорії МЖ з ігноруванням теорії МА (В.Є.Гольдін, О.Б.Сиротініна), на інтеграції цих теорій (В.В.Дементьєв, М.Ю.Федосюк) (с.93).

На нашу думку, важливе значення має встановлення чітко визначеного *ієрархічного характеру відношень* між МЖ і МА (*МА як складові МЖ*), попри домінують в комунікативно зорієнтованих дослідженнях останніх років тенденцію розглядати їх як категорійні поняття однієї теорії. Водночас жанри не дорівнюють простій сумі актів – між цими поняттями існують складні співвідношення, які виявляються в тому, що МА виступає комунікативним осередком формальних складових МЖ, тобто тих повідомлень та їх частин, що презентують МЖ у межах дискурсу, і не повинні розглядатися як мінімальні, далі неподільні одиниці комунікації загалом і МЖ зокрема, а як їх складові, в яких зосереджені інтенції адресата і які взаємодіють з іншими дискурсивними складовими (пропозитивними, конситуативними тощо) (с. 94).

Продовжуючи розгляд теоретичних аспектів співвідношення ключових понять комунікативно орієнтованої лінгвістики, Ф.С.Бацевич зупиняється на проблемі визначення відношень між поняттями **мовленнєвого жанру** і **дискурсу** (с. 96), цілком слушно наголошуючи на важливості розв'язання цієї проблеми для подальшого дослідження сутності МЖ, про що неодноразово згадується в роботі (сс. 13-14, 20, 39-40 і далі). Покликаючись на праці М. М. Бахтіна й Т. В. Шмельової, автор приходять до висновку, що, виходячи з розуміння МЖ як історично сформованої складової дискурсу, можна вважати дискурс або рівним одному МЖ (у деяких випадках), або (найчастіше) – складною єдністю МЖ (**Дискурс** → його розгортання у межах конкретних (конкретного) **МЖ**).

Як справедливо зазначає дослідник, логіка розвитку функціональної стилістики й генології привела до усвідомлення проблеми мовленнєвих жанрів як однієї з найактуальніших *стилістичних* проблем, оскільки історичні зміни мовних стилів нерозривно пов'язані зі змінами МЖ, а питання диференціації мовних стилів, співвідношення їх з жанрами не отримало однозначної відповіді ні в працях М.М.Бахтіна, ні його послідовників та інтерпретаторів його концепції (сс. 100-101), зокрема сам засновник теорії мовленнєвих жанрів подекуди не розрізняє поняття стилю й жанру, а в 70-80-ті роки ХХ ст., коли його ідеї почали активно опрацьовувати в лінгвістиці, панівним було твердження про МЖ як різновид функціонально-мовленнєвого стилю, тобто його складова, при цьому жанр формується в межах певного стилю, а останній задає основні координати МЖ (с. 102). На сучасному етапі розвитку генології йдеться вже про переплетення в процесах дискурсотворення структурно-композиційних і “власне” стильових й стилістичних аспектів МЖ: **жанр** народжується в **стилі**, **стиль** виформує **жанр** і залежить від нього (с. 104).

На думку Ф.С.Бацевича, з якою варто погодитися, одним з найбільш актуальних і водночас найменш досліджених в україністиці (як, зрештою, в лінгвістиці багатьох європейських країн) понять є поняття **регістру** і, відповідно, відношення між регістрами і МЖ (с. 105). Історичний огляд розвитку цього поняття в британській, американській та австралійській науковій думці (теорії М. А. К. Halliday, J. Monaghan, що мали, у

свою чергу, вихідним моментом погляди Б. Маліновського) дозволяє охарактеризувати проблему, яка постала у зв'язку з невизначеністю (в термінологічному й смисловому відношенні) цього поняття в сучасній лінгвістиці, а саме – співвимірність реєстрів і функціональних стилей, меж реєстрів, співвідношення із контекстом (дискурсу) (с. 106-108). За визначенням автора, **реєстр** – це реалізація дискурсу (тексту) в конкретній консітуації спілкування, в основі котрої лежать імпліковані в комунікативній компетенції мовців правила (конвенції, звички) спілкування; спосіб існування мови (с. 108), при цьому на його формування впливають як “внутрішні” чинники (засоби мовного коду), так і “зовнішні” (які витворюються не засобами мовного коду, а контекстом – у широкому розумінні слова), а також три поняття, що формують модель контексту й за якими диференціюються типи реєстрів: **специфіка каналу (способу) комунікації (mode)**, **змісту (конфігурації) соціальних ролей учасників комунікації (tenor)**, **тематична сфера (простір дії) комунікації (field)** (с. 106). Щодо понять **МЖ**, **реєстр** і **дискурс**, то зв'язки між текстом (дискурсом) і контекстом мають діалоговий характер: текст (дискурс) одночасно відзеркалює контекст і реалізує його вимоги, тому дослідник робить слушний, на наш погляд, висновок про те, що реєстри і МЖ формують дискурс (текст), виступаючи формами його реалізації та існування (с. 114). Проте, як нам видається, наведене визначення недостатньо чітко характеризує поняття реєстру, оскільки відсутня однозначні сталі критерії розмежування реєстрів і функціональних стилів, реєстрів і контексту (с. 109).

Аналізуючи засоби формування системних зв'язків мовних елементів, які розглядаються в модусі **Мовлення** (с. 116), Ф.С.Бацевич пропонує залежно від складників комунікативного акту, а також з погляду жанрової організації і відношень між МЖ поділяти всі **дискурси** на *два типи*: **1) семантичний** (домінують **семантичні зв'язки між жанрами**), в межах якого певні типи дискурсів (переважно побутового спілкування) поділяють на **синсемантичні** (*проспективні, ретроспективні, взаємні, або проспективно-ретроспективні*), **автосемантичні** (ці ж підтипи дискурсів можна розглядати з позицій їх системної жанрової організації, виділяючи на основі синтагматичних і парадигматичних зв'язків); **2) прагматичний**, підтипи в межах якого визначаються за **характером спілкування** (автоматизм спілкування в типових комунікативних ситуаціях; спілкування підтримується учасниками спілкування, зокрема особливостями їх мислення, психічного, психологічного, фізичного станів тощо) (с. 116-120). Слід відзначити, що наведена класифікація охоплює значну кількість типів дискурсів, що може бути використано при дослідженні МЖ та ідентифікації їх типів згідно з різновидом дискурсу, в якому певний жанр знаходить свою реалізацію. Як позитивне маємо підкреслити, що дослідник не обходить увагою й той факт, що основою комунікативної організації дискурсів є їх жанрова зв'язність, а отже, постає *питання закономірностей жанрової динаміки у межах дискурсу*, що визначаються змінами стратегій спілкування, а від останніх залежать тематика, моделі адресанта й адресата, атмосфера спілкування, реєстр, тональність і вживання учасниками спілкування допоміжних мовленнєвих актів (с. 120). Загалом усі перераховані **чинники** автор пропонує типологізувати так: **1) консітуативні чинники** (зміна ситуації спілкування, зміни в каналах комунікації, тобто погіршення, покращення тощо); **2) чинники, пов'язані з учасниками спілкування** (зміна моделі адресанта, зміна моделі адресата); **3) зміна стосунків між учасниками спілкування** (с.121-126). Крім того, Ф.С.Бацевич наголошує на тому, що, незважаючи на можливість динаміки МЖ у дискурсі без спеціальних мовних і позамовних сигналів, у кожній мові витворилися **спеціалізовані мовні засоби** для подібних випадків, і пропонує відповідну **класифікацію** цих засобів, зокрема: сигнали переривання мовця, сигнали самоперебивання мовця, констатація того, що співбесідник переходить з однієї теми на іншу і под. (с.126-130).

Досить вичерпно дослідником розглядаються поняття мовленнєвих жанрів, стратегій і тактик спілкування у їх зіставному аспекті й визначається приналежність цих явищ до певних рівнів дискурсу, зокрема **установки** учасників дискурсу визначаються як такі, що задають стратегії і тактики комунікативної поведінки, тобто визначають аспекти мовного коду, насамперед, вибір і взаємодію МЖ як категорій дискурсу, і **поділяються** на дві групи із подальшою диференціацією: **міжособистісні** (установка на самого себе, на адресата, на слухача, на третіх осіб) та **позаособистісні** (установка на дійсність, на пропозиційний зміст, на мовні засоби) (с. 131). Стосовно інших згаданих категорій, проблема співвідношення яких досі залишається не до кінця вирішеною, то **стратегія** і **тактика**, на думку автора, різко не протиставляються, оскільки виступають різними рівнями дискурсивної діяльності, причому комунікативна **тактика** є категорією мовленнєвої діяльності й може бути аналогом МЖ, що розглядаються тоді як втілення тактик, а **стратегії** – це текстові категорії, щодо яких мовленнєва тактика являє собою мовленнєвий акт, є складовою жанру і прийомом реалізації мовленнєвої стратегії (с. 132).

У спеціальній літературі наголошується на існуванні закономірних зв'язків між комунікативними сферами мовленнєвими подіями і МЖ. Це обумовлюється соціокультурним характером мовленнєвого спілкування в процесах діяльності людей, в якому визначальну роль відіграють чинники **соціального стану, рангу й ваги адресата**. Проте, видається дещо невмотивованим ігнорування статусу адресанта (безперечно, щодо адресата), оскільки він як витворювач ситуації спілкування формує свою стратегію і підбирає комунікативну тактику з урахуванням власної соціальної ролі стосовно ролі адресата (с.132-133).

Оскільки для успішної інтеграції в соціумі людина повинна володіти не тільки відповідною мовою, але й загальноприйнятими правилами мовленнєвої поведінки, а МЖ – це стереотип цієї поведінки членами певного соціуму, то, як справедливо стверджує дослідник, можна виділити три **аспекти** стереотиповості породження й

сприйняття МЖ у процесі комунікації: **когнітивно-конструктивний, соціально-психологічний, соціокультурний** (с. 134), що ґрунтуються на поняттях **соціального статусу** (одна з центральних категорій соціолінгвістики, що характеризує зв'язок між адресантом і адресатом і виявляється в усіх складових мовленнєвого акту вже на етапі його комунікативного розчленування на констативи й перформативи (с. 135), у межах **МЖ** (як комунікативна навичка побудови типового жанру з типовою для нього інтенцією в конкретній ситуації спілкування (с. 137)), у **дискурсі** як цілому (побудова дискурсу з дотриманням смислових рольових очікувань партнерів покомунікації (сс. 137-138)); а також позначає місце людини в соціальній системі, яке включає права і обов'язки, а також взаємні очікування поведінки (зокрема, комунікативної), які є їх наслідком (сс. 133-134).

Водночас, враховуючи такий актуальний для сучасної соціальної взаємодії аспект як *гендерні відмінності в спілкуванні*, Ф.С.Бацевич підкреслює, що жанрово-текстові аспекти мовлення і комунікації чоловіків і жінок майже не досліджені, тому маємо тільки деякі спостереження над цією проблемою, переважно в русистичі. Загалом комунікативний простір влаштований *опозитивно* стосовно гендерного параметра, що характерне і для жанрів дискурсу, проте якісь конкретні висновки робити ще зарано, оскільки узагальнених досліджень жанрових особливостей чоловічого і жіночого мовлення до цього часу ще немає (с. 139).

Так само актуальною є спроба характеристики основних комунікативних позицій (поточних “его-станів”) учасників спілкування, тобто позиції *Дорослого, Дитини і Батька*, дослідження яких ще, фактично, не проводилися в межах сучасної комунікативної лінгвістики та лінгвістичної прагматики (с. 140), але, на нашу думку, варто було б докладніше зупинитися на характеристиці позицій учасників спілкування.

Досліджуючи проблеми породження і сприйняття мовленнєвих жанрів, лінгвіст досить часто стикається з випадками комунікативних невдач при породженні й сприйнятті мовленнєвих жанрів. Як зазначає Ф.С.Бацевич, у випадках розгляду МЖ як складної єдності змісту, стилю, композиції та комунікативної мети постає проблема породження і сприйняття цієї категорії у міжособистісному, міжкультурному, масовому та інших типах спілкування, причому в цих процесах повною мірою не вивчені психо-, соціо-, лінгвокогнітивні механізми відтворення (чи створення) адресантом згаданих типових складових МЖ і, відповідно, їх сприйняття (впізнавання) адресатом, а також можливості їх конситуативної варіативності. Отже, однією з найбільш актуальних психолінгвістичних проблем у сфері вивчення МЖ постає проблема жанрової компетентності та її формування в онтогенезі. Слід погодитися з думкою дослідника щодо принципово жанрової природи мовленнєвого мислення, яка визначає й особливості смислового сприйняття мовлення (с.141). Водночас зрозумілим є й те, що в процесах реалізації механізмів породження і сприйняття МЖ у комунікації можливі різноманітні типи *девіацій (невдач, провалів)*, що залежать від різних чинників комунікативного акту, під якими слід розуміти когнітивні за своєю природою невдачі, що виявляються в порушеннях не стільки мовної, скільки комунікативної семантики (прагматики), зачіпають усталені в мовленні закони комунікації (важливим, на наш погляд, є наголосення в зв'язку з цим дослідником на розмежуванні *девіацій*, пов'язаної з мовною компетенцією, які багато в чому визначаються специфікою лексичної й граматичної семантики і визначають її, та *девіацій*, пов'язаної з комунікативною компетенцією, яка взаємозв'язується семантикою комунікативною) (с. 142), з-поміж яких можна назвати: *комунікативні девіації, пов'язані з особою адресанта; порушення орієнтацій мовця на процес спілкування; порушення взаємоорієнтацій учасників комунікації; комунікативні невдачі, пов'язані з особою адресата*, а головною причиною їх слід визнати рівень **жанрової компетентності** мовної особистості, додатковим чинником з якою є **жанрове очікування**, що налаштовує слухача на ту або іншу типову комунікативну ситуацію (сс. 143-150).

Друга структурна частина цього дослідження, як вже зазначалося вище, присвячена практичному аналізу мовленнєвих жанрів *утішання* і *прямого телевізійного репортажу* як найменш вивчених зразків МЖ розмовного дискурсу. Як зазначається в роботі, актуальним для систематизації й опису українського розмовного мовлення, корпус текстів якого, фактично, відсутній, є виокремлення й опис МЖ у межах розмовного дискурсу, жанрова природа якого й досі залишається в багатьох своїх аспектах недослідженою (с. 152). Тому звернення Ф. С. Бацевича у своєму дослідженні до цієї проблеми видається особливо науково значущим і перспективним. За спостереженнями автора, в межах цього дискурсу жанрові різновиди можуть виявлятися й ідентифікуватися не однаково: наявні МЖ з чіткими межами, які носії мови й дослідники легко ідентифікують, проте є й такі, виділення яких із дискурсу і відміжування від інших типів МЖ потребує певних складних мисленнєвих і лінгвістичних процедур. Такі жанри виформовують комунікативно-смисловий комплекс із достатньо близькою й складно диференційованою метою учасників спілкування (або одного з них), їх межі всередині комплексу нечіткі й рухомі, а мовні засоби, що їх формують, спільні й інтерпретуються залежно від ситуації, контексту спілкування, зміни комунікативних намірів учасників інтеракції, атмосфери спілкування тощо. До цих (*комплексних*) МЖ слід відносити: *утішання, підбадьорювання, заспокоєння, обнадійовання* та інші, об'єднані комунікативною метою мовця (адресанта) змінити психоемоційний стан слухача (адресата) (с. 153).

Зупиняючись на аналізі МЖ *утішання*, Ф.С.Бацевич окреслює *коло основних проблем*, що потребують вирішення внаслідок функціонування цього жанру в розмовному дискурсі: **1)** вичленування із загального комунікативно-стратегічного континууму дискурсів “вплив на психоемоційну сферу людини” МЖ утішання, встановлення його місця в цьому континуумі; **2)** уточнення жанрової природи МЖ утішання; **3)** встановлення

найбільш важливих комунікативних тактик утішання; 4) визначення найбільш комунікативно активних мовних засобів утілення цих тактик; 5) виявлення найтипівіших причин комунікативних невдач адресанта в ситуації втішання адресата (с. 156).

Одразу можна зазначити щодо місця цього МЖ у дискурсі, яке дослідник характеризує за результатами достатньо ґрунтовного спостереження над функціональною “поведінкою” МЖ, проведеного експерименту (опитування 85 студентів другого курсу філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка) та аналізу складових дефініцій тлумачних словників, що втішання найтісніше комунікативно пов’язане зі співчуттям, заспокоєнням, обнадіюванням, підбадьорюванням (близькими до втішання) та умовлянням, переконуванням, порадою, настановою, проханням (протиставленими втішанню) (за найважливішою комунікативною рисою – *монологічністю*).

Видається важливим формування системи принципів комунікативної організації МЖ утішання, серед яких слід виділити наступні: 1) комунікативна мета адресанта (виведення адресата з глибокої психоемоційної кризи), 2) загальний комунікативний смисл (здійснення сугестивного впливу: “Я можу (повинен) втрутитись і спробувати нормалізувати психоемоційний стан адресата”) (с. 158), 3) модель автора (адресанта) (розгляд внутрішнього світу адресата як такого, що відхилився від “норми”, а тому потребує певної корекції, причому саме адресантом) (с. 159), 4) концепція адресата (перебування у стані глибоких психоемоційних змін внаслідок впливу на нього певних негативних ситуацій, подій, станів), 5) подійний зміст (тобто структура як комунікативної події, яка має “сюжет” (початок, продовження, кінець) і складається зі звертання до адресата, спонування адресата до змін, повідомлення, яке може викликати в адресата позитивні зміни, (факультативно) констатація покращення стану адресата) (с. 160), 6) чинник комунікативного минулого (як ініціатива з боку адресанта), 7) комунікативного майбутнього (як правило, позитивна модель майбутнього, що змальовується адресантом) (с. 161), 8) модельна (жанрова) тональність (як правило, щира, зацікавлена, емоційна, дружня, неофіційна тощо) (с. 162), 9) тактики втішання (дослідник виділяє 19 основних *різновидів тактик*, наприклад, *усе минулося, тож, треба думати про майбутнє; це типовий випадок, не треба перебільшувати; вселяти надію на майбутнє* тощо, а також *прямі / непрямі, одноактні / багатоактні*) (с. 162-171) і мовленнєві засоби їх втілення (пестливі форми звертання, співчутливе “ми”, риторичні запитання і под.) (с. 171-172), 10) додаткові МА (наприклад, “репліки убік”) (с. 173). Загалом, як слушно зазначає дослідник, в реальному спілкуванні не всі складові обов’язково наявні; як правило, обов’язковими є друга й третя складові, а перша й третя – ситуативно необов’язкові.

Водночас не можна не згадати про випадки комунікативної невдачі в побудові МЖ втішання, серед основних причин яких цілком виправданим, на нашу думку, є називання Ф. С. Бацевичем формування неправильної (неточної, неадекватної) моделі адресата, що може виявлятися у межах таких підтипів: 1) неправильне визначення адресантом комунікативної позиції (поточного “его-стану”) адресата; 2) відсутність тактичної гнучкості побудови МЖ “утішання”; 3) невміння адресанта дібрати потрібні мовні засоби втілення МЖ (с. 174-175).

Що ж до особливостей прямого спортивного репортажу як жанру теледискурсу, що розглядаються у сьомому розділі цієї роботи, то варто уточнити, що дослідником аналізуються найважливіші особливості прямого спортивного телерепортажу на матеріалі футбольних матчів, які коментували і коментують журналісти “1-го національного”, “1+1”, “Інтеру”, “СТБ”, “ІСТV” телеканалів, починаючи з 1997 р. і до цього часу (що становить значний інтерес для лінгвістів, оскільки подаються результати опрацювання “живого” матеріалу, відсутність якого позначається на розвитку сучасного мовознавства), а саме: поєднання слова і зображення (взаємодія засобів різних семіотичних систем – візуальної та звукової), висвітлення типу спортивної події, що є причиною низки особливостей організації мовного коду, зокрема спонтанності, ситуативності (що, в свою чергу, стають причиною інших особливостей формування мовного коду: “*теперішнє репортажу*”, “*теперішнє постійне*”, *ситуативність*), прагнення до точного відтворення події, документалізму, прагнення до втілення авторського “я”, символізація (того, що відбувається на спортивному майданчику), динамізм, модель адресата (розрахування на обізнаного й зацікавленого глядача), подвійне (англо-національне) позначення багатьох її понять (с. 177-180).

В основу аналізу жанру прямого спортивного телерепортажу, як і у випадку з МЖ утішання, Ф.С.Бацевич кладе “анкету” МЖ, запропоновану Т.В.Шмельовою, проте не обмежується переліком визначених дослідницею (с. 54-55), а доповнює кількома аспектами, зокрема додає критерій комунікативного смислу (у цьому випадку він, фактично, тотожний комунікативній меті і його можна сформулювати так: “Я, телекоментатор такий-то, сутність цієї спортивної події бачу саме таким чином”) та модифікує образ адресанта (вже не автора, а коментатора), образ адресата (з уточненням – глядача, слухача) (с. 180-181), а в межах подійного змісту виділяє три тематичні групи: ознайомлювальну інформативну частину, коментування власне гри, висновкову частину (с. 181-182).

Враховуючи той факт, що з-поміж засобів мовного втілення МЖ прямого спортивного репортажу основний акцент ставиться на професіоналізмах, дослідник подає спробу класифікації цих лексичних одиниць, найбільшою проблемою щодо якої є нечіткість меж між тематичними групами, що пояснюється специфікою футбольної гри, зокрема динамікою, фізичною й психологічною боротьбою тощо: результат гри та його оцінка; фізичні дії на полі та їх оцінка; загальні поняття, пов’язані з організацією гри, її правилами;

характеристика фізичного, психічного тощо стану учасників; дії гравців із м'ячем, технічні прийоми та їх оцінка; організаційно-тактичні дії гравців і команд та їх оцінка (сс. 183-185). При цьому однією з особливостей професіоналізмів і жаргонізмів, які виділяє дослідник, є утворення внаслідок **скорочення (еліпсування) словосполучень**, серед яких: 1) *лексичні включення* (с.186-187), 2) *словотвірні включення* (с. 188), з урахуванням можливості *ненормативної зміни семантичної і синтаксичної сполучуваності* при творенні емоційно-експресивних професіоналізмів, *метафоризації* (внаслідок якої переосмислюються лексеми з військової, побутової сфери, на позначення фізичних дій, побутових вчинків, руху, природних явищ, інших видів спорту, просторової поняття тощо) (сс. 188-190), *метонімізації* (с. 190-191), 3) *міжлексемні зв'язки*, зокрема: *дискурсивна синонімія* (с. 192), *дискурсивна антонімія* та *енантіосемія* (с. 193), 4) *мовленнєві акти в структурі репортажу*.

Як зазначає Ф.С.Бацевич, основна **причина девіацій** спонтанного мовлення у межах МЖ телерепортажу пов'язана не з комунікативною, а з *мовною компетенцією* журналістів, зачіпаючи усі рівні мовної систем (с. 194), і спричиняється складною взаємодією когнітивних і мовних чинників у процесі побудови пропозиції повідомлення, виявляючи себе на усіх етапах породження мовлення. Тому можна погодитися з дослідником щодо його пропозиції виділяти основні типи помилок на кожному з етапів, відповідно: **I.** на *етапі розчленування початкового задуму* слід говорити про **1.** накладання виділених аспектів (сс. 195-196), **2.** надлишкову експлікацію складових виділених аспектів (с. 196-197), **3.** неповноту експлікації виділених аспектів (с. 197), **4.** неправильне співвіднесення виділених смислів з мовними структурами (с. 198); **II.** в межах *етапу категоризації* (напр., супровід процесу категоризації накладанням синтаксичних структур, у яких реалізуються назва стану й причини) (с. 199); **III.** на *етапі пропозиціювання* можлива значна кількість девіацій, зокрема **1.** добір нестандартного конверсива (с. 200), **2.** неідіоматична лексикалізація (с. 201), **3.** накладання синонімів (с. 202), **4.** надлишкова лексикалізація (с. 202-203); **IV.** щодо *етапу побудови поверхневої (синтаксичної) структури висловлення*, то слід говорити про **1.** скорочення синтаксичної структури пропозиції, **2.** перебудову синтаксичної схеми речення, **3.** контамінацію несинонімічних лексем (с. 204), **4.** трансформації у складі усталених виразів (с. 205) (для пояснення причин виникнення девіацій на цьому етапі дослідник вводить поняття **лексичного параметру** (за моделлю “Смисл↔Текст”), тобто **узагальненого смислу слів та клішованих словосполучень, що мають певну кількість своїх конкретних утілень, носієм якого виступають лексеми або члени словосполучення: Magn** (носії глибинного смислу ‘дуже’, ‘висока міра’) з уточненнями *Plus* (‘більше’) і *Minus* (‘менше’) (сс. 206-211), *Oper* (напівдопоміжне дієслово, що поєднує учасника ситуації з назвою самої ситуації) (сс. 211-215), *Func* (напівдопоміжне дієслово, що поєднує учасника ситуації з назвою учасника ситуації як додатка) (сс. 215-218), *Liqu* (ліквідатив, дієслово зі значенням ‘робити так, щоб ситуація перестала мати місце або взагалі стала не чинною’) (сс. 218-219), *Caus* (каузатив, дієслово зі значенням ‘робити так, щоб деяка ситуація почала мати місце’) (с. 219)); **V.** на *етапі побудови поверхневої лексико-семантичної структури висловлення* привертають увагу **1.** невідповідність лексичного елемента головної “асерції” пропозиції (сс. 220-221), **2.** невідповідність лексеми пресупозиційній структурі пропозиції (с.221), **3.** невідповідність лексеми нормам сполучуваності конкретної мови (сс. 221-222), **4.** добір лексеми, паронімічної нормативній, **5.** інші типи девіативного набору лексем (с. 222).

Отже, як зазначає Ф.С.Бацевич, незважаючи на спробу в цьому дослідженні охопити максимальну кількість відкритих питань, що стосуються теорії мовленнєвих жанрів і дотичних із нею як в україністиці, так і в світовій лінгвістичній науці, і запропонувати варіанти відповідей на них, багато проблем залишаються нерозв'язаними (сс. 225-227), зокрема проблема формування жанрового мислення в онтогенезі, співвідношення літературознавчого і лінгвістичного підходів до поняття “жанр” і “стиль”, про яке писав М.М.Бахтін, оволодіння системою МЖ у філогенезі, проблема зіставного вивчення МЖ і особливостей МЖ у міжкультурній комунікації, аспекти моделювання структур МЖ, проблеми соціальних чинників впливу на структуру, розвиток, функціонування МЖ тощо. Загалом спілкування індивідів, комунікативне життя, саме існування суспільства неможливі без вільного розвитку всіх без винятку типів дискурсів і дискурсивних практик із притаманними їм жанровими формами – висновок, до якого підводить дослідник.

Загалом монографія “Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи” характеризується значним обсягом майже (або взагалі) не досліджуваного “живого” матеріалу, тобто зразками усного розмовного дискурсу, творчим підходом до висвітлення нових для сучасної генології проблем та нетрадиційним трактуванням питань, заявлених у працях засновників та сучасних представників функціонально-комунікативної, антропологічно зорієнтованої лінгвістики.

Анатолій Загнітко, Оксана Путіліна
Надійшла до редакції 19 вересня 2005 року.

Спільне і відмінне у слов'янській мовній категоризації

Jan Sokółowski. *Słowiańskie derywaty imienne z przyimkiem negacji w podstawie słowotwórczej*. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – 247 s.

Зіставне вивчення слов'янського словотворення – завдання, яке з розвитком дериватології не тільки не втрачає своєї актуальності, а набирає ще більшої ваги. Рецензована монографія Я.Соколовського «Слов'янські іменні деривати з прийменником заперечення у словотвірчій базі» є переконливим доказом цієї тенденції. Здобутки польської дериватологічної школи в царині зіставно-типологічного вивчення слов'янських мов загальноновизнані. Досить згадати праці А.Богуславського, В.Бориса, В.Вархола, С.Кароляка, Б.Креї, З.Кужової, Я.Сятковського та інших учених. Дослідження Я.Соколовського продовжує і творчо розвиває ту концепцію конфронтативного вивчення слов'янського словотворення, яку вироблено в рамках польської мовознавчої традиції. Порівняльний аналіз стану і тенденцій розвитку словотвірних систем різних мов увиразнює властиві їм способи категоризації світу і його номінації. Проте для виконання зіставних досліджень необхідно створити належне фактографічне і концептуальне підґрунтя. Передусім коректний, а отже, вірогідний і плідний зіставний аналіз явищ одного порядку в різних мовах потребує, як відомо, вироблення еталону порівняння, мірила визначення в них спільного (типового) і відмінного (характерного). Спосіб розв'язання цього засадничого завдання, обраний Я.Соколовським, передбачав окреслення спільної для досліджуваних іменних дериватів моделі номінації та спектру словотвірних зразків її реалізації. Таке пов'язання моделі мовної категоризації спільного поняття зі словотвірними техніками її втілення, властивими окремим мовам, вважаємо перспективним саме для зіставного вивчення принципів породження певних типів дериватів, а також для з'ясування тенденцій їхнього функціонування і розвитку.

Монографія складається з трьох частин, матеріали яких подають хід розв'язання основного дослідницького завдання автора: з'ясувати спільне і відмінне у формально-семантичній будові слов'янських прикметників та іменників, утворених від сполуки іменника з прийменником заперечення *без-*, тобто дериватів на позначення так званої негативної посесивності. У першій частині своєї праці «Загальні питання» (с.11-50) Я.Соколовський, ретельно проаналізувавши стан вивчення обраних іменних дериватів у сучасній славистиці, виклав власну концепцію їхнього зіставного дослідження. Для її обґрунтування в окремих параграфах цієї частини докладно описано методологічні засади дослідження, його джерела, обсяг дібраного з них матеріалу та принципи його класифікування. Я.Соколовський свідомо обмежує фактичний матеріал реєстрами словників загальноновживаної лексики. Можна цілком погодитися з його думкою про те, що хоча такі словники мають «дуже скромну текстову документацію» (с.143), вони дають змогу судити про найзагальніші риси форми та семантики аналізованих похідних.

Друга частина монографії «Прикметник» (с.51-158) і третя «Іменник» (с.159-222) присвячені двом найпотужнішим у сучасних слов'янських мовах розрядам іменних дериватів, утворених на основі словосполук з прийменником *без-*. Частина побудовані за єдиною схемою. Спершу обрані деривати проаналізовано в межах окремих мов. Проте з огляду на особливості семантики похідних різних частин мови класифікації прикметників та іменників всередині відповідних розділів здійснено за різними ознаками. Так, похідні прикметники покласифіковано за способом їхнього творення: окремо суфіксальні і безафіксні (парадигматичні, в польській дериватологічній традиції) деривати. Окремі параграфи містять відомості про синонімічні відношення прикметників різної словотвірної будови. Натомість для класифікації іменників застосовано ознаку властивого їм категорійного словотвірного значення: окремо розглянуто іменники на позначення властивості (опредметненої ознаки) та носіїв такої властивості (істот і неістот). Подальшу детальну класифікацію в межах виділених груп дериватів здійснено за типами їхніх твірних основ та формантів. Такий спосіб аналізу матеріалу дав авторові змогу встановити спектри моделей творення досліджуваних іменних дериватів, визначити їхню продуктивність та сфери функціонування в окремих слов'янських лексиконах. Залучення матеріалів нових словників уможливило певною мірою показ тенденцій розвитку аналізованої лексики, її динаміку. Наприклад, для досліджених прикметників у всіх мовах властива, за висновком Я.Соколовського, тенденція до розширення дериваційної бази, зокрема до все активнішого їхнього творення від сполук з іменниками на позначення різноманітних артефактів. Цей висновок для української мови переконливо довели використані Я.Соколовським матеріали академічного «Орфографічного словника української мови» (К., 1994). За підрахунками автора обговорюваної монографії, саме такі прикметники становлять понад 70% утворень з найпотужнішим для українського прикметникового словотворення суфіксом *-н(ий)*, які не засвідчив 11-томний тлумачний «Словник української мови» (с.90). Пор. такі подані ним приклади новотворів, як *безантенний*, *безарматурний*, *безбандажний*, *безкабельний* та ін.

Опис іменних дериватів окремих слов'янських мов за єдиною схемою уможливив виконання другого етапу дослідження Я.Соколовського: їхнє порівняльне вивчення. Автор запропонував 6 параметрів для зіставного аналізу похідних: 1) інвентар словотвірних формантів, передусім базові (головні) форманти; 2) класи дериватів з окремими формантами та їхня продуктивність; 3) семантична характеристика іменника в складі твірної словосполуки; 4) його словотвірна характеристика; 5) стилістична характеристика та сфера

функціонування дериватів певного класу і б) синонімічні відношення різноструктурних дериватів спільної частиномовної належності, мотивованих сполуками з прийменником заперечення **без-**.

У заключному розділі монографії «Підсумки» (с.223-228) викладено найвагоміші результати порівняльного вивчення іменних дериватів за переліченими вище параметрами. Так, за типом базових формантів прикметників Я.Соколовський поділив слов'янські мови на дві групи. До першої, за його висновком, належать мови, в яких практично однакову активність виявляють суфікси **-н(ий)** і **-ов(ий)**; до другої – мови з одним базовим формантом **-н(ий)**. Українська мова разом з польською, чеською, словацькою і білоруською складає першу групу, до другої входять південнослов'янські і російська мови. Натомість за способом творення іменників зазначеного типу українська мова виявилася близькою до білоруської, сербської та хорватської мов. У ній, як і в згаданих мовах, іменники від словосполучки з прийменником **без-** можуть створюватися як суфіксальним, так і безсуфіксним способами. Дослідження Я.Соколовського закономірно спонукає зацікавленого читача до власних спостережень над поданим матеріалом та його критичного осмислення. Крім того, ми бачимо й важливі, на наше переконання, перспективи розвитку цієї праці. Ось лише деякі з них:

1. Обмеження словотвірної бази іменних дериватів на позначення негативної посесивності лише сполуками з прийменником **без-** має, на нашу думку, свої «за» і «проти». Перевага вибору лише однієї словотвірної моделі категоризації цього поняття полягає у виструнченні різномовного матеріалу не лише за інтегральною семою аналізованих лексем, а й за способом її оформлення. Це закономірно посприяло опису дериватів різних мов за єдиними класифікаційними ознаками. Разом з тим відмова від розгляду інших моделей мовної категоризації поняття негативної посесивності спричинилася до спрощення реальної картини функціонування такої моделі номінації в слов'янських мовах. Наприклад, в українській мові наявна строката картина співіснування іменних дериватів, утворених від сполуки іменника з прийменником **без-**, з прикметниками та іменниками із заперечною часткою **не-** або із запозиченим з грецької мови префіксом **а-** (**ан-**). Наявні в ній і такі унікальні двопрефіксні утворення, як *безневинний*. Подібні похідні засвідчують різні способи формування значення негативної посесивності, а також різний ступінь узагальнення такої ознаки, що найвиразніше демонструють спільнокореневі або синонімічні лексеми, пор.: *безбарвний-небарвистий-ахроматичний, асинхронний-несинхронний-неодноточний-безладний, безпорядок-непорядок, анархія-беззладдя* тощо. Складнішу картину реалізації ознаки негативної посесивності засвідчують і інші слов'янські мови, пор. семантику таких прикметників, як рос. *безумный-неумный, безнадежный-ненадежный* або пол. *bezplodny-nieplodny, bezmierny-niemiarowy* та ін.

2. У свою чергу, обмеження частиномовного спектру похідних від сполуки з прийменником **без-** спростило показ реалізації словопороджувального потенціалу останньої. Врахування, крім прикметників та іменників, також дієслів і прислівників додало б важливих компонентів до цілісної картини мовної категоризації поняття негативної посесивності. В українській мові, наприклад, досить активна модель творення від такої сполуки дієслів доконаного виду за допомогою конфіксів **з-...-и-**, пор.: *збезлюдити, збезлісити, збезволити*, щоправда суфіксальні дієслова на зразок *безчестити* є поодинокими.

3. На наш погляд, для порівняльного вивчення властивостей досліджуваної словотвірної моделі в процесах слов'янської мовної категоризації важливим є не тільки аналіз вихідної, первісної семантики дериватів, а й механізмів їхнього використання для потреб вторинної номінації. Українська мова засвідчує активне формування у прикметників зі значенням негативної посесивності переносних, метафоризованих значень, напр.: *беззубий* «занадто м'який, слабкодухий», *безкрилий* «буденний, позбавлений творчої сили» або *безплідний* «даремний, марний». Відомі нам зіставні дослідження слов'янської лексики дозволяють твердити, що саме на рівні вторинної номінації слід чекати найвиразнішого вияву типового й відмінного у процесах слов'янської мовної категоризації. Порівняймо хоча б такі прикметники на означення спільного поняття, як рос. *бесчеловечный* і укр. *нелюдський, нелюдний* або рос. *бесчисленный* і укр. *незліченний, незлічимий*.

Представляючи українській аудиторії монографію Я.Соколовського, ми не сумніваємося, що вона своїм величезним фактичним матеріалом, детальними його класифікаціями і цінними теоретичними узагальненнями зацікавить не лише дериватологів, а й усіх, хто сьогодні працює над оновленням і розбудовою українського лексикону.

Євгенія Картіловська

Надійшла до редакції 1 лютого 2005 року.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білозуб Анастасія Іванівна – студентка III курсу українського відділення філологічного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Брітікова Катерина В'ячеславівна – викладач української мови та літератури Донецького бізнес-лицею (м. Донецьк, Україна).

Бук Соломія Несторівна – канд. філол. наук, асистент кафедри загального мовознавства та кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Венжинович Наталія Федорівна – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна).

Виноградова Катерина Миколаївна – канд. філол. наук, старший викладач кафедри російської мови для іноземних студентів гуманітарних факультетів Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Виноградова Ольга Володимирівна – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Вишня Любов Іванівна – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Всеволодова Майя Володимирівна – доктор філол. наук, професор кафедри російської мови для іноземних студентів природничих факультетів Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Голі-Оглу Тамара Войцехівна – канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства, заступник декана з навчальної роботи гуманітарного факультету Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Данилюк Ілля Григорович – асистент кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Жижома Оксана Олександрівна – канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філол. наук, професор, завідувач кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Зеленська Юлія Юріївна – студентка III курсу українського відділення філологічного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Карпіловська Євгенія Анатоліївна – доктор філол. наук, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України (м. Київ, Україна).

Кіклевіч Олександр Костянтинівич – доктор філол. наук, професор кафедри слов'янського мовознавства Вармінсько-Мажурського університету (м. Ольштин, Польща).

Клименко Наталія Борисівна – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Коваленко Євгенія Сергіївна – магістрант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ковальова Наталя Олександрівна – старший викладач кафедри прикладної лінгвістики та етнології Донбаської національної академії будівництва і архітектури (м. Макіївка, Україна).

Колтакова Наталя Геннадіївна – студентка II курсу українського відділення філологічного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Коник Тетяна Володимирівна – аспірант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету (м. Дніпропетровськ, Україна).

Конюшкович Марія Йосипівна – доктор філол. наук, професор, завідувач кафедри російської мови Гродненського державного університету (м. Гродно, Білорусь).

Кравченко Євдокія Григорівна – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Кудрейко Ірина Олександрівна – учитель української мови та літератури ЗОШ № 34 м. Макіївки (м. Макіївка, Україна).

Кутня Галина Василівна – канд. філол. наук, асистент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Куценко Вікторія Олексіївна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Куц Наталія Валеріївна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Луценко Микола Олексійович – доктор філол. наук, професор кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Лушай Валентина Василівна – канд. філол. наук, доцент кафедри російської мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ляхур Чеслав – доктор філол. наук, професор Опольського університету (м. Опольце, Польща) і Вищої школи маркетингового управління та іноземних мов (м. Катівіце, Польща), завідувач кафедри російсько-польського порівняльного мовознавства в Опольському університеті.

Мельніченко Ольга Володимирівна – аспірант, викладач кафедри германської філології та методики викладання іноземних мов Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського (м. Одеса, Україна).

Меркулова Наталя Олексіївна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Мозгунов Володимир Володимирович – канд. філол. наук, доцент кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Новикова Юлія Миколаївна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Новікова Ольга Олександрівна – здобувач кафедри української мови Донецького національного університету, викладач кафедри української мови Донецького інституту соціальної освіти (м. Донецьк, Україна).

Орехов Валерій Володимирович – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Павликівська Наталія Михайлівна – канд. філол. наук, доцент, докторант кафедри української мови та загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна).

Панков Федор Іванович – канд. філол. наук, доцент кафедри російської мови для іноземних студентів філологічного факультету Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Пилипак Валерія Павлівна – аспірант кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Покровська Ірина Леонідівна – асистент кафедри тюркології Інституту Філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

Поперечна Олена Анатоліївна – учитель початкових класів Донецького ліцею № 30 м. Донецька, пошукач кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Путіліна Оксана Леонідівна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ригванова Вікторія Анатоліївна – викладач кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Сальникова Ольга Олександрівна – аспірант кафедри загального мовознавства і російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Ситар Ганна Василівна – канд. філол. наук, асистент кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Судзукі Рина – аспірант кафедри російської мови для іноземних студентів філологічного факультету Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Пилипак Валерія Павлівна – аспірант кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Судзукі Рина – аспірант кафедри російської мови Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Таукчі Олена Федотівна – викладач кафедри практики та фонетики англійської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Титова Ольга Борисівна – старший викладач Донецького університету економіки та права (м. Артемівськ, Україна).

Щепка Оксана Анатоліївна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Щукіна Інна Анатоліївна – вчитель української мови і літератури загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 51 м. Донецька, пошукач кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

CONTENTS

INTRODUCTION		6
SECTION I	Theory of Language	8
Venzhynovych Nataliya	Conceptual and Language World Models as Derivatives of Ethnic Mentalities	8
Vsevolodova Maya	Language as a System and Systematic Characteristics as an Attribute of Language in the Aspect of Functional Grammar	13
Kiklewich Alexander	Model semiotyczny paradygmatów filozofii języka	19
Krasnobayeva-Chorna Zhanna	The Integral Approach to the Interpretation of the Concept (Philosophical and Linguocultural Aspects)	27
Lutsenko Mykola	Eastern Slavonic Etymologies	31
Pylypak Valeriya	Lexico-Semantic Opposition “here – there” in the Context of Modern Studies of the Semantic Oppositions	39
Sal’nykova Olga	Functional-Semantic Field as a Model of Language Description	49
Taukchi Olena	The Lexical Combinability Doctrine in the Light of Cardinal Changes in Linguistics	53
SECTION II	Current Problems of Morphology	58
Danilyuk Ilyia	The Typology of Syncretism and Classification of the Syncretic Units in the Parts-of-Speech Aspect	58
Zagnitko Anatoliy	Morphological and Semantic Structure of the Category of State and the Field of State	64
Konyushkevich Maria	Preposition as a Syntaxeme-Foming Morpheme and the Structure of Syntaxeme	73
Kravchenko Yevdokiya	The Ukrainian Linguopurism and the Culture of Speech against the European Background	79
Koltakova Natalya	Theoretical and Applied Parameters of Language Norm in Modern Linguistics; Morphological Aspects	86
Kudreiko Irina	The Preposition: Main Approaches to Studying, Lexico-Grammatical Signs, Prospects of Employment	90
Kushch Nataliya	On One of Fragments of a Semantic Category of Ablativeness in Slavonic Languages (on the Basis of the Polish Language Material)	95
Lyakhur Cheslav	The Peculiarities of Modal Meanings in Advertising	98
Mozgunov Volodymyr	The System of Categorical Classes of Words in Russian (In the Context of Grammatical Systematizations of the Lexicon)	103
Pankov Fedor	The Structure of Word Form of Parametric Noun-Correlates of the Preposition	111
Sudzuki Rina	Grammar Categories of Comparative: Qualificative and Differential Characteristics	116
Shchepka Oksana	Status of Causative Prepositions in Communicative Structure of Utterance	121
Schukina Inna		
SECTION III	Theoretical Issues of Syntax	126
Vynogradova Olga	Functioning of Expressive Syntax Constructions in Advertising	126
Kovalenko Yeugeniya		
Vinogradova Yekaterina,	Modal Modifications of Wish in Sentences with Actional Predicates in the Ukrainian and Russian Languages	131
Sitar’ Anna		
Konyk Tetyana	The Assimilation of Word Forms from Different Predicative Stems in Modern Ukrainian	141
Kovalyova Natalya	The Subject - Object Relations and Component Schemes in Concessive Sentences	146
Kutnya Galyna	Towards the Question of Structural and Semantic Classifications of Process Predicates in the Modern Ukrainian Language	150
Merkulova Natalya	Specific Constructions as a Method of Actualization	154
Novikova Olga	Semantic-Syntactic Peculiarities of the Stipulation Determinants	158
Oriekhov Valeriy	Peculiarity of Actual Dismemberment of Attributive By-Substantive Complex Sentences with Interpositive and Postpositive Subordinate Clause	162
Putilina Oksana	Composite Structure and Complicated Constructions as Realizers of Deep Objective Meanings on the Level of a Present-Day English Sentence in Comparison with a Ukrainian one	167

Rygovanova Viktoriya	Authorized Perception in the Ukrainian and English Languages	175
SECTION IV	Functional Semantics of Lexical and Phraseological Units	181
Bilozub Anastasiya	Metaphor in the Poetry of Anatoliy Moysiienko	181
Buck Solomiya	The Dictionary of Frequency of Official Style: Compilation Principles and Statistic Characteristics of Lexis	184
Kutsenko Viktoriya	Evaluative Potential of Ideologically Marked Lexis in the Modern Ukrainian Political Discourse	188
Pokrovska Iryna	The <i>Horse Zoonim</i> as a Component of the Turkish Phraseology	193
SECTION V	Word-Formation: Trends, Aspects of Study	197
Britikova Kateryna	Role of the Juxtaposition in the Word-Formation of Expressive-Evaluative Person Nominations	197
Zhyzhoma Oksana	Individual Author's Neologisms as a Method of Secondary Nomination in Poetic Discourse	200
SECTION VI	Text Linguistics	206
Goli-Oglu Tamara	Theme and Comment Relationship in a Ritual Discourse	206
Zelens'ka Juliya	Folklore Elements Denoting Natural Phenomena and Elements in the Poetic Language of Vasyl Gerasim'yuk	210
Lushchay Valentyna	Periodical Speech: Centre and Periphery	215
Melnichenko Olga	Graphon's Role in Organization of Communicative Strategies of Globalization, Contrast and Discomfort	221
Poperechna Olena	Problem of Text and Text Categories in Modern Linguistics	226
Titova Olga	Problem of Defining the Period as a Lingual Unit: an Attempt at Literature Review	231
SECTION VII	Peculiarities of the Ukrainian Language Dialects	236
Klymenko Nataliya	Peculiarities of Lexis of Clothes Nomination of Mar'yins'ko-Volnovakhs'kogo and Western Microareas of Eastern Steppe Sayings	236
SECTION VIII	Problems of Onomasiology	243
Pavlykivs'ka Natalya	On the Question of Antroponym Nomination in Pseudonomination	243
Novikova Yuliya	Surnames with Colour Semantics (on the Material of Donetsk-city Antroponyms)	246
SECTION IX	Linguistic Heritage of DonNU Department of the Ukrainian Language	250
Vyshnya Lyubov	Syntactic Relations between the Sentences and their Importance for the Structure of a Paragraph	250
SECTION X	Reviews and Summaries	255
Zagnitko Anatoliy	The Aspects of the Analysis of Syntactic Categories. Review of the book: Mirchenko M.V. The Structure of Syntactic Categories. – 2 nd Ed., reworked. – Lutsk: Editorial Publishing Department "Vezha", Volyn State University named after Lesya Ukrainka, 2004. – 393 p.	255
Zagnitko Anatoliy	A New View at Morphological Synthetism and Analytism in Contrastive Aspect. Review of the book: Dubova O.A. Typological Evolution of Morphological System of the Ukrainian and Russian Languages. – K.: Publishing House of KNLU, 2002. – 302 p.	257
Zagnitko Anatoliy	Poetic Energetics and Synergetics. - Review of the book: Sements' O.O. Synergetics of Poetic Word. – Kirovograd: Imeks Ltd., 2004. – 338 p.	260
Zagnitko Anatoliy	About Classical Problems. New Approaches. Review of the book: Paraŷuoŷ B.I.	264

	Уводзіны ў мовазнаўства: Вучэбны дапаможнік. - Магілёў: MSU named after A.A.Kulyashov, 2004. – 400 p. Рагаўцоў В.І. Уводзіны ў мовазнаўства: Практыкум: Вучэбны дапаможнік. – Магілёў: MSU named after A.A.Kulyashov, 2003. – 130 p.	
Zagnitko Anatoliy	Morphological Phenomena and Morphological Problems. Review of the book: Gorpinitch V.O. Morphology of the Ukrainian Language: Manual for the Students of Higher Educational Establishments. – K.: Publishing House “Academia”, 2004. – 336 p.	266
Zagnitko Anatoliy Krasnobayeva-Chorna Zhanna	Contrastive Aspects of Lexical Semantics. Review of the book: Manakin V.N. Contrastive Lexicology. – K.: Znannya, 2004. – 326 p.	270
Zagnitko Anatoliy, Putilina Oksana	Problems and Perspectives of Linguistic Genology: Review of the book: Batsevich F. Linguistic Genology: Problems and Perspectives: Monograph: Lviv: PAIS, 2005. – 264 p.	272
Karpilovska Yevgeniya	Common and Different at Slavonic Language Categorization. Review of the book: Jan Sokołowski. Słowiańskie derywaty imienne z przyimkiem negacji w podstawie słowotwórczej. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – 247 s.	283
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS		285
CONTENTS		287
REQUIREMENTS TO THE ARTICLES PRESENTATION		290

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Статті обсягом від 6 до 10 сторінок подаються в електронному вигляді (на дискеті 3,5 дюйма) в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2000, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf разом із двома примірниками роздрукованого тексту. Назви файлів (тільки латиницею) мають відповідати прізвищу автора, напр.: petrenko.doc і petrenko.rtf.

Параметри сторінки: всі поля 2 см. Розмір паперу – А4.

Шрифт Times New Roman, розмір 12, стиль “нормальний” (“звичайний”). Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на дискеті.

Міжрядковий інтервал – 1.

Абзацний відступ 1 см.

Текст друкується без переносів.

Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

На першому рядку у правому куті друкуються ім'я і прізвище автора напівжирними літерами.

На другому рядку у лівому куті – шифр ББК (звичайний шрифт). На третьому – шифр УДК (звичайний шрифт).

На наступному рядку друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами).

Через один рядок курсивом подається реферат українською мовою (до 10 рядків). На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова (шрифт – курсив).

Зразок оформлення початку статті:

Віктор Шульгач

ББК Ш12=411.4*316

УДК 801.311

УКРАЇНСЬКА ЕТИМОЛОГІЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з етимології діалектної лексики української мови. У ній розглянуто походження слів: казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсат, футіт, воду, зрун.

Ключові слова: діалектизм, етимологія, праслов'янський.

Через один рядок після реферату подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Ілюстративний матеріал друкується курсивом. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок [] із вказівкою прізвища автора, року видання (за потреби – сторінки), наприклад:

“...у праці З. Вендлера [Vendler 1972]....”;

“Фреге [1977, с. 264] увів поняття” або “Фреге [1977: 264] увів поняття”.

„Л. В. Бортє трактує транспозицію як початковий етап переходу слова з однієї частини мови до іншої, що полягає у зміні словом синтаксичної функції [Бортє 1977, с. 103-104]”.

Треба розрізняти тире (–) і дефіс (-): відмінність полягає у розмірі і наявності пробілів до і після тире.

Скорочення типу т. п., т. д., XVI ст., ініціали при прізвищах (напр., Н. Л. Іваницька), назви населених пунктів типу м. Київ, с. Іванівка друкуються через нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Скорочення типу 90-ті, 1-го – з нерозривним дефісом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+дефіс).

Примітки (виноски) робляться автоматично (Вставка – Виноска).

Якщо у статті наводяться схеми, їх необхідно групувати (Вид – Панель інструментів – Малювання – Вибір об'єкта. Тримавши кнопку “Вибір об'єкта”, виділіть об'єкти, які треба об'єднати у групу, на панелі інструментів “Малювання” натисніть кнопку “Дії”, виберіть команду “Групувати”).

Список літератури подається в алфавітному порядку з дотриманням державного стандарту. Назва “Література” друкується через один рядок після основного тексту (напівжирним шрифтом посередині рядка). Зразок:

Література

Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменикова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.

Ильенко 1975: Ильенко С.Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 154-160.

СУЛМ 1969: Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.

Завершує публікацію резюме англійською мовою (до десяти рядків, шрифт звичайний). Резюме подається через один рядок після списку літератури: прізвище та ім'я автора, назва статті, текст резюме, ключові слова. Зразок:

Shulgach Victor

Ukrainian etymologie

The article is the sequential of the author's series of publications on etymology of dialectal vocabulary of the Ukrainian language. The author considers origin of the words: *казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсат, футіт, воду, зрун.*

Keywords: dialecticism, etymology, protoslavonic.

В окремому файлі у форматі *.doc подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, e-mail. Назва файла (латиницею) має складатися з прізвища автора і слова "vidomosti", між ними Shift+дефіс, напр.: retrenko_vidomosti.doc

Необхідно також подати роздрук з відомостями про автора (окрема сторінка).

Статті, які не відповідають вимогам оформлення, до друку не приймаються.

Редакційна колегія: Анатолій Загнітко, д-р філол. наук, проф. (наук. ред.) (Україна); Іван Вихованець, д-р філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна); Євген Отін, д-р філол. наук, проф. (Україна); Микола Луценко, д-р філол. наук, проф. (Україна); Каленик Шульжук, д-р філол. наук, проф. (Україна); Лариса Пісарек, д-р філол. наук, проф. (Польща); Майя Всеволодова, д-р філол. наук, проф. (Росія); Михайло Сарновський, д-р філол. наук (Польща); Михайло Сенів, д-р філол. наук, проф. (Україна); Ольга Бессонова, д-р філол. наук, доц. (Україна); Віра Познанська, канд. філол. наук, доц. (Україна); Любов Фроляк, канд. філол. наук, доц. (Польща); Михайло Вінтонів, канд. філол. наук, доц. (Україна); Володимир Мозгунов, канд. філол. наук, доц. (Україна); Ірина Домрачева, канд. філол. наук, доц. (Україна); Світлана Богатирьова, канд. філол. наук, доц. (Україна); Ганна Ситар, канд. філол. наук, ас. (відп. секретар) (Україна); Ілля Данилюк, ас. (секретар) (Україна).

Комп'ютерний набір

Л - 59 Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2006. — 291 с.

Розглядаються актуальні проблеми теорії мови, функціональної граматики, з'ясовуються напрями еволюції морфологічних і синтаксичних категорій, а також їхні функціональні вияви в тексті, простежуються особливості українських говорів, встановлюються особливості функціональної семантики фразеологічних і лексичних одиниць, висвітлюються тенденції сучасного словотвору.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

ББК Ш 12 = 41
УДК 801.808.804.807

Підписано до друку 10.01.2006 Формат 60x90/16. Папір типографський. Друк лазерний.
Умовн. друк. арк. 35,65. Наклад 500 прим. Замовлення № 19

Видавництво Донецького національного університету,
83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24